

**Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Batumi Navigation Teaching University
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
East European Institute
International University in Jalal-Abad
Taraz Innovation and Humanities University**

**"The Europe and the Turkic World:
Science, Engineering and Technology"**

**Materials of the IV International
Scientific-Practical Conference**

**May 1-3, 2019
(Istanbul, Turkey)**

Volume II

Istanbul, 2019

**UDC 001.18
LBC 72
E 91**

Editorial Board:

Chairman of the Board – Professor S. Midelski (Kazakhstan).

Members of the Board:

D.Sc., Professor S. Baubekov (Kazakhstan), Ph.D., Associated Professor Zh. Duysheev (Kyrgyzstan), Ph.D., Associated Professor B. Gechbaia (Georgia), Ph.D., Colonel (Ret.) E. Janula (Poland), Dr. Prof. Deep Sea Going Captain P. Khvedelidze (Georgia), Ph.D., Professor O. Komarov (Kazakhstan), Associated Professor T. Kolossova (Kazakhstan), Associated Professor I. Makarycheva (Russia), Ph.D., Associated Professor A. Morov (Russia), D.Sc., Professor S. Omurzakov (Kyrgyzstan), D.Sc., Professor L. Qoqiauri (Georgia), D.Sc., Professor E. Romanenko (Ukraine), D.Sc., Professor Ye. Saurykov (Kazakhstan), Ph.D., Professor L. Takalandze (Georgia), D.B.A., Professor T. Trocikowski (Poland), Associated Professor D. Zhelazkova (Bulgaria).

**"The Europe and the Turkic World: Science, Engineering and Technology":
E 91 Materials of the IV International Scientific-Practical Conference. In two volumes.
Volume II – Istanbul, Turkey: Regional Academy of Management, 2019. – 528 p.**

ISBN 978-601-267-399-9

This is a compilation of the materials of the IV International Scientific-Practical Conference "The Europe and the Turkic World: Science, Engineering and Technology", that was held in Istanbul, Turkey, on May 1-3, 2019.

Submissions cover a wide range of issues, primarily the problem of improving management, sustainable economic development and introduction of innovative technologies, improved training and enhancement of the development of "human capital", interaction between the individual and society, psychological and pedagogical foundations of innovative education.

Materials addressed to all those interested in the actual problems of management, economy and ecology, social sciences and humanities.

**UDC 001.18
LBC 72**

ISBN 978-601-267-399-9

© Regional Academy of Management, 2019

**Аймақтық Менеджмент Академиясы
Региональная Академия Менеджмента
Regional Academy of Management**

Медаль
«ЛИДЕР КАЗАХСТАНА 2013»

**Leader of Kazakhstan *
Қазақстан Көшбасшысы *
Лидер Казахстана ***

* According to the National Business Rating Kazakhstan:
<http://nbr-kz.com/> / Согласно данным Национального
Бизнес-Рейтинга Казахстана: <http://nbr-kz.com/>

Regional Academy of Management is a public Academy of Sciences, a self-governing community of scholars, teachers and practitioners in the management from the Republic of Kazakhstan, the European Union and the CIS countries, Turkey, India, Ukraine and Georgia. Holds the honorary title "Leader of Kazakhstan" among research organizations.

The Academy operates in accordance with the principles and standards of the Bologna scientific and educational process.

The purpose of the Academy is to promote social and managerial knowledge and technology, as well as the implementation of economic, sociological, socio-psychological and other fundamental and applied research on topical issues of governance.

Academy provides independent certification and assessment of the quality of training of the teaching staff, as well as leaders and practitioners of the highest qualification in the management and social sciences, with the issuance of the relevant qualification documents.

For more information visit: www.regionacadem.org

Inquiries by e-mail: inf.academ@gmail.com

Региональная Академия Менеджмента – академия наук, самоуправляемое сообщество ученых, преподавателей и специалистов-практиков в области менеджмента из Республики Казахстан, стран Европейского Союза и СНГ, Турции, Индии, Украины и Грузии. Обладатель почетного звания «Лидер Казахстана» среди научных организаций.

Академия действует в соответствии с принципами и стандартами Болонского научно-образовательного процесса.

Целью Академии является содействие развитию социально-управленческих знаний и технологий, а также проведение экономических, социологических, социально-психологических и иных фундаментальных и прикладных научных исследований по актуальным проблемам управления.

Академия осуществляет независимую аттестацию и оценку качества подготовки научно-педагогических кадров, а также руководителей и специалистов-практиков высшей квалификации в области менеджмента и других социальных наук с выдачей соответствующих квалификационных документов.

Подробная информация на сайте: www.regionacadem.org

Справки по электронной почте: inf.academ@gmail.com

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference **"Quality Management: Search and Solutions"** (edited by S. Midelski) was awarded the **Honorary Diploma** and the **Gold Medal** of the **XXVIII Moscow International Book Fair**, held at the **Exhibition of Economic Achievements (VDNKh, Moscow, Russia) 2-6 September 2015**.

XXVIII Moscow International Book Fair - the largest international scale Book Forum in Russia, which became one of the central events of the Year of Literature in the Russian Federation.

Participants of the oldest book fair has become more than 400 Russian and foreign publishing houses from 30 countries, which traditionally provided the best examples of educational, scientific, reference and encyclopedic, fiction, children's literature.

Сборник материалов международной научно-практической конференции **«Менеджмент качества: поиск и решения»** (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен Почетным Дипломом и Золотой медалью XXVIII Московской международной книжной выставки-ярмарки, состоявшейся на **Выставке Достижений Народного Хозяйства (ВДНХ, г. Москва, РФ) 2-6 сентября 2015 года**.

XXVIII Московская международная книжная выставка-ярмарка - крупнейший в России книжный форум международного масштаба, который стал одним из центральных событий Года литературы в Российской Федерации.

Участниками старейшего книжного форума страны стало более 400 российских и зарубежных издательств из 30 стран, которые традиционно представили лучшие образцы учебной, научной, справочно-энциклопедической, художественной, детской литературы.

* * * * *

All collections of scientific papers, published by the Regional Academy of Management, have **ISBN, Bibliographic Classification, Universal Decimal Classification (UDC)** and all the necessary details.

Все сборники научных трудов, издаваемые Региональной Академией Менеджмента, имеют **ISBN, ББК, УДК** и все необходимые реквизиты.

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference **"Quality Management: Search and Solutions"** (edited by S. Midelski) was awarded the **Honorary Diploma and the Gold Medal of the XXXVI International Paris Book Fair (17-20 March 2016, Paris)**.

XXXVI International Paris Book Fair was held under the motto "Book in the Spotlight". It was opened by solemn speech of French President Francois Hollande. Among the visitors of the Fair were many French and foreign politicians, scientists and cultural figures, such as France Prime Minister Manuel Valls, the Minister of Culture and Communications Audrey Azoulay, Minister of Higher Education and Scientific Research Najat Vallaud-Belkacem.

Over the 4 days of the Exhibition organized more than 800 meetings devoted to issues of book publishing, distribution and availability of books, copyright issues related to, including educational and scientific publications.

Fair participants were representatives of 45 countries; the number of visitors exceeded 230,000 people.

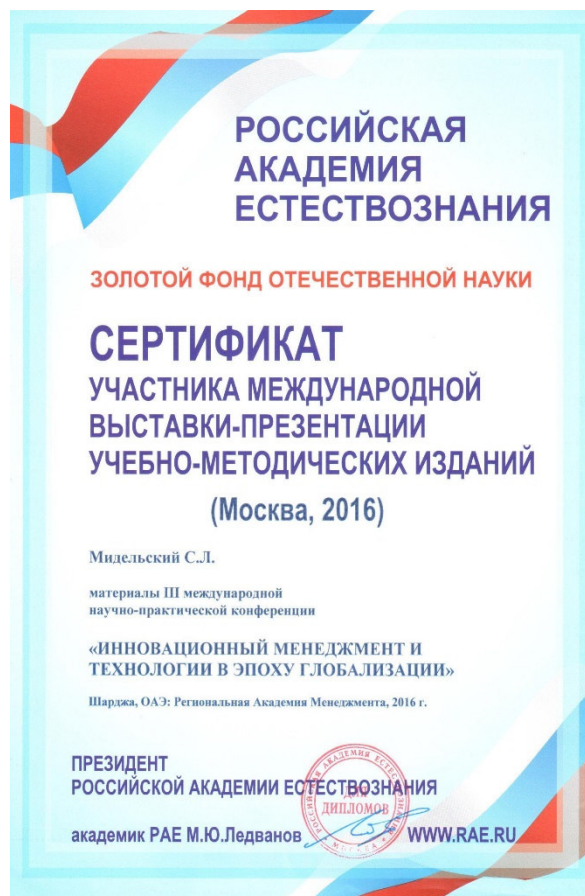

Сборник материалов международной научно-практической конференции **«Менеджмент качества: поиск и решения»** (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен Почетным Дипломом и Золотой медалью XXXVI Международного Парижского книжного Салона (17-20 марта 2016, Париж).

XXXVI Международный Парижский книжный Салон прошел под девизом «Книга в центре внимания». Его открыл торжественной речью президент Французской Республики Франсуа Оланд (François Hollande). Среди посетителей Салона были многие французские и иностранные политики, деятели науки и культуры, такие как премьер-министр Франции Мануэль Вальс (Manuel Valls), министр культуры и связи Одри Азулай (Audrey Azoulay), министр высшего образования и научных исследований Наят Валло-Белкасем (Najat Vallaud-Belkacem).

За 4 дня проведения Салона организовано более 800 встреч, посвящённых вопросам книгоиздания, распространения и доступности книжной продукции, вопросам авторских прав, касающихся, в том числе, учебных и научных изданий.

Участниками Салона стали представители 45 стран, число гостей превысило 230 000 человек.

The collection of materials of the III International Scientific and Practical Conference "Innovation Management and Technology in the Era of Globalization" (Sharjah, UAE, January 12-14, 2016, edited by S. Mielinski) was presented at the XXIX International Exhibition of Teaching and Scientific Publications.

The exhibition was held from 30 May to 1 June 2016 in the main building of Russian Academy of Sciences (RAS, Moscow, Russia).

The collection was awarded by the Diploma "The Best Teaching Publications in Its Field" and by the Certificate "Golden Fund of National Science".

Regional Academy of Management sincerely thanks our partners and co-organizers of the conference, members of the editorial board and all the authors of articles, which was published in the collection.

* * * * *

Сборник материалов III международной научно-практической конференции «Инновационный менеджмент и технологии в эпоху глобализации» (Шарджа, ОАЭ, 12-14 января 2016 года, редактор С.Л. Мидельский) был представлен на XXIX международной выставке-презентации учебно-методических и научных изданий.

Выставка проходила с 30 мая по 1 июня 2016 г. в главном здании Российской Академии Наук (РАН, Москва, Россия).

Сборник был награжден Дипломом «Лучшее учебно-методическое издание в отрасли» и Сертификатом «Золотой фонд отечественной науки».

Региональная Академия Менеджмента искренне благодарит наших партнёров и со-организаторов конференции, членов редакционной коллегии и всех авторов статей, опубликованных в сборнике.

The collection of materials of the International scientific-practical conference «Prospects for the Development of Modern Science» (edited by S. Midelski) was awarded the Gold Medal of the XXXVI International Book Exhibition *Liber Barcelona - 2018*.

The exhibition was held from 3 to 5 October 2018 in one of the largest exhibition centers in Europe *Fira Barcelona Grand Via* (Barcelona, Spain). The event was held with the official support of the Government of Spain, the Ministry of Education and Training of Spain, the Ministry of Culture and Sports of Spain, the Department of Culture of Catalonia, the City Council of Barcelona.

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Перспективы развития современной науки» (под редакцией С.Л. Мидельского) был награжден Золотой медалью XXXVI Международной книжной выставки *Liber Barcelona - 2018*.

Выставка прошла с 3 по 5 октября 2018 года в одном из крупнейших выставочных центров Европы *Fira Barcelona Grand Via* (г. Барселона, Испания). Мероприятие проведено при официальной поддержке Правительства Испании, Министерства образования и профессиональной подготовки Испании, Министерства культуры и спорта Испании, Департамента культуры Каталонии, Городского совета г. Барселона.

ORGANIZERS OF THE CONFERENCE: ОРГАНИЗАТОРЫ КОНФЕРЕНЦИИ:

Regional Academy of Management
(Pavlodar, Kazakhstan)

www.regionacadem.org

Региональная Академия Менеджмента
(Павлодар, Казахстан)

European Scientific Foundation
Institute of Innovation (Wloclawek, Poland)

Europejska Fundacja Naukowa
Instytut Innowacji (Wloclawek, Polska)
Regional Center for European Integration
(Wloclawek, Poland)

<http://rcie.pl>

Regionalne Centrum Integracji Europejskiej
(Wloclawek, Polska)

National Institute of Economic Research
(Batumi, Georgia)

<http://nier.ge>

Национальный институт экономических исследований
(Батуми, Грузия)

Batumi Navigation Teaching University
(Batumi, Georgia)

<http://bntu.edu.ge/>

Батумский Университет Навигации
(Батуми, Грузия)

Sokhumi State University
(Tbilisi, Georgia)

<http://sou.edu.ge>

Сухумский государственный университет
(Тбилиси, Грузия)

Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences
in Public Administration (Kyiv, Ukraine)

<http://vadnd.org.ua>

Всеукраїнська Асамблея Докторів Наук
з Державного Управління (Київ, Україна)

East European Institute
(Izhevsk, Russia)

www.mveu.ru

Восточно-Европейский институт
(Ижевск, Россия)

International University in Jalal-Abad
(Jalal-Abad, Kyrgyzstan)

<http://mnu.kg/>

Международный университет в Жалал-Абаде
(Жалал-Абад, Кыргызстан)

Taraz Innovation and Humanities University
(Taraz, Kazakhstan)

www.tigu.kz

Таразский инновационно-гуманитарный университет
(Тараз, Казахстан)

CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

Organizers of the Conference / Организаторы конференции...	8
Contents / Содержание.....	9

SECTION III / СЕКЦИЯ III

SOCIETY AND PERSONALITY / ОБЩЕСТВО И ЛИЧНОСТЬ 16

3.1. Zh.B. Abdikadyrova Contemporary Qatari Society: Social Models of Behavior vs. Stereotypical Gender Roles.....	16
3.2. G.A. Utepbergenova, D.E. Utepbergenova, Z.O. Inkizhino, M.B. Shermetova Spiritual Shrines of the Turkestan Region.....	22
3.3. Д.А. Архабаева Ғылыми танымдағы құзырлылықтың дамуының мәні.....	28
3.4. А. Ташкын, С.У. Абжалов, Б.Ж. Сапаров Взаимодействие государства с религиозными объединениями в рамках укрепления светских принципов развития государства.....	33
3.5. З.Т. Тастанова. Г.Ш. Баймуратова Динамика государственно-конфессиональных отношений в Казахстане (на примере борьбы с паломничеством по святым местам).....	38
3.6. С.Б. Кошербаев Ар-намыс, қадір-қасиет және іскерлік бедел заң ғылымының зерттеу объектісі ретінде.....	44
3.7. К.С. Сагинбеков, Х.Ж. Сулейманов, М.И. Усейнов Духовные ценности как объект состава уголовного правонарушения....	50
3.8. М.И. Усейнов Некоторые правовые аспекты совершенствования законодательства о государственном контроле за оборотом отдельных видов оружия.....	57
3.9. А. Кудерина Қазақстандағы орнықты органикалық ластанғыштар мәселесін шешудегі Стокгольм Конвенциясының маңыздылығы.....	62
3.10. Б.С. Ашыралиева, Г.С. Калиева Правовые вопросы прикомандирования работников к другому юридическому лицу.....	68
3.11. Б.Т. Тлеулесова Қазіргі замандағы жеке меншік объектілерін конституциялық және құқықтық реттеу.....	73
3.12. М. Мәсәлімқызы Жазаны қылмыскердің тұлғасы туралы мәлімет-терді ескере отырып жеңілдету.....	78
3.13. Е.Д. Рахмет Безопасность дорожного движения, как один из аспектов национальной безопасности Республики Казахстан	85

3.14. А.Б. Джуматов Оқиға болған жерді қарап-тексерудегі жекелеген криминалистикалық зерттеулердің дәлелдемелік маңызы.....	93
3.15. Қ.С. Сағынбеков, А.Б. Бекенова, М.Б. Қайназарова Сыбайлас жемқорлықпен күресудің бірден бір жолы – иманға келу	99
3.16. Г. Нұрланқызы Кеңес үкіметі тұсындағы Ақтөбе өңірінің қоғамдық-саяси өмірі мен ондағы үрдістері.....	106
3.17. M.A. Aytbayeva, M.E. Makhanova, B.S. Amangeldi Motives as a Condition of Development of Educational Values of Students.....	113
3.18. K.S. Brimzhanova, E.N. Ivanova Features of Preparation of the Future Teacher to Pedagogical Interaction of School and Family	117
3.19. Н.С. Байжуманова «Мәңгілік ел» негізінде қазақстандық жастардың құндылық бағдарларын қалыптастыру.....	120
3.20. С.Г. Аслялиева Значение патриотического воспитания на современном этапе.....	126
3.21. Н.Ш. Абдраманова, А.З. Әліпбек, К.Ш. Оразимбетова, М.Т. Елғонова Қазақстандық жоғары оқу орындарының білім беру қызметтерін ұсыну сапасын жаңғыртудағы сараптамалық талдау.....	131
3.22. Г.О. Мугауина Тұлғаның қарым-қатынасындағы мәдениетті арттыру жолдары.....	138
3.23. Р.Б. Оразалиева, Д.Б. Билялова Психолого-педагогические аспекты развития этно-художественных способностей студентов творческих специальностей ВУЗа.....	144
3.24. Ж.М. Акпарова, М.Т. Рымбекова «Дарындылық» ұғымының педагогикалық-психологиялық негіздері.....	151
3.25. А.К. Тагибергенова Проблемы психического здоровья личности и ее субъективной оценки качества жизни.....	159
3.26. А.А. Фалеева, А. Кошанова Психолого–педагогические особенности воспитания детей в многодетных и однодетных семьях.....	164
3.27. А.А. Ахметова Болашақ педагог-психологтарды даярлауда кәсіби - бағдарлы оқытудың маңызы.....	170
3.28. Г. Темірбай, М.П. Асылбекова Әлеуметтік педагогикалық іс-әрекет арқылы оқушылардың эстетикалық мәдениетін қалыптастырудың бүгінгі жағдайы.....	174
3.29. И.А. Аксёнова, И.И. Бедная Тестирование, как одна из часто применяемых форм контроля и проверки знаний.....	181

3.30. Э.И. Куккузова, Ж.Ж. Жағыпар Практикалық сабақты белсенді өткізу әдістері.....	184
3.31. Н.М. Федченко К проблеме оценки уровня адаптации первоклассника к обучению в школе.....	189
3.32. А.И. Примбетова Экологиялық білім берудің жолдары мен принциптері.....	196
3.33. А.Ж. Берденкулова, А.О. Балтабайева Биология сабағында оқу-шылардың жеке-топтық танымдық қызметін ұйымдастыру.....	201
3.34. Ғ.И. Исаев, С.Е. Сәулет Инновациялық технологияны қолдану арқылы студенттердің белсенділігін арттыру.....	206
3.35. С.Е. Агыбаева, Г.С. Оразаева Принципы и содержание оценивания учебных достижений детей с особыми образовательными потребностями.....	211
3.36. Қ.Ү. Шайжанова, Н.К. Издамасова Мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды әлеуметке бейімдеудің психологиялық ерекшеліктері.....	215
3.37. Б.Р. Кульбекова, Б.Х. Жубанова Современные тенденции и проблемы профессиональной подготовки будущих социальных педагогов.....	220
3.38. А.Б. Садуахасова Инклюзивті білім беру мәселелері.....	224
3.39. А.Б. Садуахасова Еліміздің болашағы жастардың білімі мен тәрбиесінде.....	229
3.40. Г.У. Демешева Профессиональная компетентность как условие становления молодых педагогов ДООУ.....	235
3.41. Г.А. Сугуржанова, Ж.К. Сыдықова Пәнаралық байланыстың мәні, пәнаралық байланысты жүзеге асырудың тәсілдері.....	242
3.42. Г.Т. Жолдыбаева, А.М. Жайлаубай, А.К. Турлыбекова Интерактивное обучение как основа личностного роста в меняющемся мире.....	246
3.43. Р.К. Диуанова, А.Б. Сайфунова Диалогтік оқыту-оқушыларды оқу үрдісіне ынталандырудың және танымдық қабілетін дамытудың негізі.....	249
3.44. Ж.К. Улыкманова Мектепке дейінгі жастағы балаларды еңбек арқылы салт дәстүрге тәрбиелеу.....	253

SECTION IV / СЕКЦИЯ IV

NATURAL SCIENCES / ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ 256

4.1. E.M. Yergaliyeva, K.B. Bazhykova, P. Langer Synthesis of 3,5-Dimethylenoxytetrahydropyran-4-One and its Oxime.....	256
4.2. R. Kadyken, E. Islamov, B. Kulataev, A. Mukhan Meat Productivity of Young Sheep Kazakh Fine-Fleeced Breeds.....	259
4.3. A. Bari, Z. Tungushbayeva, A. Jumagaliyeva, B. Zhanataev Interactions of miRNA with Transcription Factors of the TCP Family in Crop Plants.....	269
4.4. Г.О. Бейсенова, Р.Е. Елешев, Т.К. Васирина Влияние применения удобрений на урожайность и качество риса в севообороте.....	275
4.5. Ғ.И. Исаев, Н.О. Әлі Мақтаның тез пісетін сорттарын өндірістік жағдайда өсіру.....	279
4.6. А.С. Шаншарова, Т.Ч. Тултабаева Ешкі сүтінің физико-химиялық көрсеткіштеріне ешкінің жасы мен жыл мезгілінің әсері	284
4.7. М.А. Аязбекова, А.Б. Есенова Пищевая ценность и безопасность йогуртного бионапитка из верблюжьего молока.....	289
4.8. А.Т. Даулетбекова, Л.О. Укибаева, М.С. Исламов Фаунистический обзор полужесткокрылых насекомых природного заповедника Аксу-Жабаглы.....	295
4.9. М.К. Ахматов, Г.Т. Максутбекова Экологическая характеристика Жезказганского промышленного региона.....	300
4.10. Г.Ә. Сарбасова, Ж.Қ. Аманжолов, Ж.С. Базарбекова «Казфосфат» ЖБ ЖШС өндірістік және технологиялық үрдісіне қысқаша сипаттама.....	306
4.11. Г.Ә. Сарбасова, Ж.Қ. Аманжолов, Ж.С. Базарбекова «Казфосфат» ЖБ ЖШС орналасуы мен аймақтың табиғи-климаттық сипаттамасы.....	311
4.12. З.Б. Тұңғышбаева, А.А. Бари, Г.У. Тулегенова, А.Т. Ерешова, А.М. МаксUTOBA Хлорлы кадмийдің әсерінен туындайтын морфологиялық өзгерістер.....	315
4.13. G.Zh. Sadyrkhanova, A.B. Dzhapparkulova, J.A. Kaibullayeva Pathogenetic Aspects of Intestinal Dysbiosis in Inflammatory Bowel Diseases.....	320
4.14. О.Ю. Николаева, М.Г. Акчалов Влияние глобализации на модернизацию медицинского образования.....	327

4.15. Н.С. Божбанбаева, Р.Ж. Сейсебаева, И.Е. Сулейменова Особенности течения неонатального периода у детей с детским церебральным параличом.....	333
4.16. Б.О. Абилдаев, Ж.У. Садибекова, Г.Ж. Сарсенбаева Аулдық жерлерде мүгедектіктің таралуы.....	338
4.17. Д.М. Кайралинов, А.М. Токешева Особенности эхографической картины при тиреоидной узловой патологии.....	340
4.18. К.Е. Ахмадиева, С.Б. Жарасбаева Актуальные вопросы изучения заболеваемости и инвалидности от урологических болезней.....	346
4.19. К.Е. Ахмадиева, С.Б. Жарасбаева Современные подходы к профилактике и лечению урологических заболеваний.....	353
4.20. К.А. Султанбеков, Б.Б. Токкулиева, У.М. Манашова Состояние кадровых ресурсов и коечного фонда уроandroлогической службы Туркестанской области.....	356
4.21. Ә.М. Искакова, М.Б. Бейсенгазина Медбикелердің өздігінен мейірбикелік қабылдау жүргізуге дайындығы жайлы пікірді сараптау.....	363
4.22. А.П. Отарбаева Организация оказания медицинской помощи и наблюдение за контактными лицами инфекционных и паразитарных заболеваний.....	366
4.23. М.Б. Бейсенгазина, А.М. Меирханова, А.М. Игенова, Ә.Б. Құрметжан, М.С. Байғалиев Автокөлік жүргізушілерінің еңбек жағдайларының гигиеналық сипаттамасы.....	372

SECTION V / СЕКЦИЯ V

HUMANITIES / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ 379

5.1. N. Zhunisova The Formation of Professional Skills of Students Through the National Decorative-Applied Art.....	379
5.2. Л.Қ. Турабаева Латын әліпбиі – рухани тұтастық негізі.....	382
5.3. Н. Абдикарим Алтай тілдерінің жазу жүйелері және қазақ әліпбиін латынға көшіру мәселесі.....	387
5.4. Г.Б. Мадиева, А.З. Кайбулдаева К определению термина «лин-гвистический ландшафт» (аналитический обзор).....	395
5.5. Г.Ш. Бекмағанбетова Құрмалас сөйлем сыңарлары арасындағы синтаксистік байланыс және синтаксистік қатынас мәселесі.....	402

5.6. Т.А. Морозова, М.А. Пономаренко Полисемия как неотъемлемый процесс формирования лексического запаса в современной языковой картине мира.....	407
5.7. Г.С. Ахметова, Г.Н. Кабдулова, Н.М. Ким, К.К. Козбакова, Ф.М. Жусипова Полиязычие в Казахстане – веление времени....	418
5.8. С.И. Камелова, Т.А. Турдалиева Инновации в обучении английскому языку.....	423
5.9. М.С. Баймагамбетова, М.М. Салахадинова, Ә.Н. Өтепова, Ж.А. Мәлікова Ағылшын тілін оқытуда жаңартылған білім беру мазмұнының ролі.....	427
5.10. Ж.У. Калимова, Г.М. Тогузбаева Национально-культурная специфика имен собственных в английском языке.....	431
5.11. Г.Е. Жаманова Ағылшын және қазақ гидронимдеріне тән ортақ семантикалық модельдер.....	438
5.12. Г.О. Мукангалиева, Р.Ш. Молдагалиева Ұлттық ділімнің негізгі сипаты.....	443
5.13. Б.З. Туребаева, А.С. Мустояпова, А.М. Токжанова Самостоятельная работа обучающихся как эффективное средство формирования метакомпетенций будущих педагогов-психологов.....	447
5.14. Г.Т. Ерсултанова Дискурс және тілдік тұлға.....	454
5.15. Г.Т. Ерсултанова Публицистикалық дискурстың ерекшеліктері.....	459
5.16. Г.А. Жумабаева Ғаламтор - азаматтардың сөз бостандығы мен ақпараттарды алу және тарату құқықты қорғау.....	466
5.17. К.А. Толеубаева Жазушының көркемдік әлемі және кейіпкер.....	470
5.18. О.А. Анищенко, Н.Г. Омарова, В.В. Шмельцер Тема Родины и детства в творчестве Н.А. Некрасова.....	479
5.19. У.К. Шубаева, М.М. Сембаева «Қорқыт ата» кітабы ең үздік мәдени ескерткіш ретінде.....	484
5.20. Д.А. Бейсенбаева, С.И. Рустемова Основы дизайна в художественном образовании в современном мире.....	491
5.21. Ж.Д. Мустафина, А.Т. Мәден Исламның діни символдары.....	494
5.22. О.А. Анищенко, Ю.Д. Ковальская Семантика цвета как компонент культуры.....	500
5.23. М.Е. Байдалина, А.Е. Туякова Экологическая культура и история развития экологической культуры.....	507

5.24. А.О. Алибекова, Ж.Ж. Нуржанова, А. Ерханқызы, П.Б. Дарибаева, М.Е. Жұмамадинова Кельт тайпаларындағы өсімдікке қатысты салт–дәстүрлер.....	513
5.25. А. Шаримов, Ж.А. Бабажанова Культурно-социальная специфика благотворительного процесса за рубежом.....	518

All materials are published in author's edition.

The authors are responsible for the content of articles and for possible spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.

Ответственность за содержание статей и за возможные орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

SECTION III / СЕКЦИЯ III

SOCIETY AND PERSONALITY / ОБЩЕСТВО И ЛИЧНОСТЬ

3.1. Contemporary Qatari Society: Social Models of Behavior Vs. Stereotypical Gender Roles

Zhanar B. Abdikadyrova

PhD student of the Department of Middle East and South Asia
Al-Farabi Kazakh National University
(Almaty, Kazakhstan)

Islam rejects gender discrimination and upholds the principle of equality between people. The Almighty said: "O men! Fear your Lord Who created you from a single being and out of it created its mate; and out of the two spread many men and women" (Quran, Surah entitled "An-Nisaa" (Women), Ayat 1). Therefore, all people are equal, and there should be no discrimination on the basis of gender, color, language, nationality, race or economic status. This principle is proclaimed in Article 1 of the Constitution of Qatar, which stresses that the Sharia is the main source of law, and this idea is traced in many articles of the Constitution, especially Article 34, which states that citizens are equal in rights and duties, and Article 35, that all people are equal before the law and that there should be no discrimination on the basis of gender, origin, language or religion [1].

The distribution of responsibilities in the family is based on the Sharia. The husband is the head of the family and is obliged to ensure its protection and maintenance, but both parents are responsible for raising their children. Such an organization of the family's private life is not intended to degrade the status of women; it concerns to a greater degree its internal order, designed to ensure family interests. In public life, men and women have equal rights and duties and are liable under the same laws without discrimination.

But it is also true that in the local culture there are certain negative ideas about the status and role of women. These views are shared by both men and women. In some families, there are strictly stereotypical approaches to the role of men and women, which do not comply with the requirements of the Sharia. Some women contribute to perpetuating these stereotypes, including through their moral teachings designed for their children.

It is not easy to change these views, because the process of changing cultural traditions is very long. The State of Qatar is trying to achieve such changes by making efforts in the following areas: implementation of long-term strategies and plans; implementation of strategies for the empowerment and advancement of women; organizing public awareness campaigns and programs on women's rights, as well as implementing initiatives in the spirit

of Islamic culture and its tradition of respecting women. Government agencies, in particular the Supreme Council for Family Affairs and the Ministry of Endowments (Awqaf) and Islamic Affairs, as well as non-governmental organizations such as the Qatar Foundation for the Protection of Women and Children [2] and the National Human Rights Committee are involved in these efforts.

Although the state cannot directly intervene in family life and family relations, it tries to direct the behavior of family members by creating a culture of partnership in the family through training programs, programs for people preparing to marry (implemented in family counseling centers), and family awareness organized by institutions in this area. In addition, steps are being taken to protect women from all forms of violence and discrimination, in particular through the creation of the Qatar Foundation for the Protection of Women and Children and a women's shelter in Dar Al Aman.

If you look at the current status of women in education, employment and other relevant areas of public life, it becomes clear that there has been a qualitative shift in the role of women in Qatari society, which goes beyond stereotypes. For example, women have gained access to decision-making positions (for example, to ministerial posts) and work in areas where only men used to work (for example, justice, health care, and engineering).

Women exercised their right to participate in political life by voting in a referendum on the Permanent Constitution (2003) and voting in municipal elections (in 1999, 2003 and 2007).

The role of the media in combating stereotypes on women's role

The influence of the media on the process of change in society, on people's behavior and approaches to important social issues is very significant. The state mobilizes all media to support its development strategies, especially those focused on Qatar's development, and thus to combat discrimination against women and raise awareness of the need for women's empowerment so that they play an active role in life of society, and the need to ensure equal rights and duties of men and women. A number of satellite television and radio channels from different countries strengthens stereotypical approaches to the role of women through broadcasting programs, songs, films and commercials in which women are portrayed as objects of desire and pleasure, as superficial people of limited mind or interested only in the household. Like other states, Qatar is critical of such negative perceptions, but within the open information space there is no control over these channels.

The state deals with this issue. In 2008, it organized the forum "For a free and responsible press", dedicated to the ethical issues that arise among young people in the Gulf states as a result of watching satellite TV shows. The objectives of this forum, which was attended by over 300 people, including ministers, experts, university lecturers and academics, were as follows: to develop a media strategy in the Gulf states aimed at making young people aware of the dangers posed by satellite broadcasting, without limiting

the freedom of the media; to explore opportunities for media cooperation through the harmonization of media regulations and policies in this area of the Gulf Cooperation Council; to reduce the negative impact of some satellite channels; to ensure compliance with the codes of conduct of the media and the principles of freedom of the press without prejudice to the laws, avoiding insulting the public morality or exploitation of the views and moral values of young people in order to get material gain [3].

Institutions dealing with women's issues, in particular the Supreme Council for Family Affairs, work with the Ministry of Culture, Arts and Heritage and the Qatar Media Foundation to develop media policies to support women and promote full and meaningful participation of women in various areas in the future.

The state has opened the Department of Mass Communication at Qatar University to encourage women to work in the media [4]. A branch of the Northwestern University was opened in the Education City in Qatar to offer advanced training programs for women who are media professionals. The most recent data indicate that there are more women than men among graduates of the Faculty of the Media of Qatar University: 439 women and 261 men [5].

Despite Qatar's significant success in raising public awareness on women's rights, there are still stereotypical gender roles in Qatari society. As observed by Krystyna Golkowska, Faculty at Weill Cornell Medical College in Qatar, "In terms of obstacles hampering progress, balancing culturally defined familial obligations with professional duties remains the biggest concern for young women and their families. In fact, young women worry more about satisfying expectations associated with gender roles in private space than about being recognized or rewarded for fulfilling professional obligations" [6].

Violence against women

The Supreme Council for Family Affairs has adopted a bold policy to combat violence against women. It supported research to determine the scale of the problem and created the Qatar Foundation for the Protection of Women and Children according to its decision in November 2002.

In 2006, the Council and Qatar University jointly prepared the first scientific survey on violence against women in Qatari society. 2,787 female students took part in the sample survey, i.e. 49% of the total number of female students and 4.4% of all women in society. It was the largest survey ever conducted in the region, although it only covered women between the ages of 18 and 25. Its results showed that social status does not determine whether a woman can become a victim of violence. 23% of the participants were subjected to violence, mainly in the family, and those who resorted to violence were male relatives, i.e. brothers, fathers or husbands. Beating was the most common form of violence; most of the victims were beaten as children. Respondents did not know where to turn for help, and they did not have information about institutions that support and protect women. The

Council published this survey and organized open discussions on its results. These discussions took place in November 2007 in connection with the celebration of International Day for the Elimination of Violence against Women.

The Supreme Council for Women's Affairs conducted another survey entitled "Violence against married women: the situation in Qatar", which sheds light on important aspects of family life in Qatar. According to the results, 4% of married women covered by this survey are constantly subjected to violence, 10% - periodically and 14% - in rare cases [7].

The most recent survey on attitudes of Qatari men and women towards violence against wife was carried out in 2013 by the Social and Economic Survey Research Institute (SESRI) at Qatar University. An analysis of survey data states that it is important to study attitudes towards wife-beating, because the social norms or attitudes that condone or excuse domestic violence may place women at greater risk of becoming victims [8].

In the context of a national strategy for the advancement of women, the Supreme Council for Family Affairs and other institutions work together to eliminate domestic violence. To this end, dozens of training courses and seminars have been held to raise awareness among employees and exchange experiences and information on various types of domestic violence. In particular, in 2008, the Supreme Council for Family Affairs and the Doha Institute for Family Studies and Development (at present day known as the Doha International Family Institute) organized an international symposium on violence against women and its impact on the family. They also organized a seminar on the quality of services for the protection of women in Qatari society. At the conclusion of these conferences and seminars, important recommendations were made on how to strengthen policies and improve the quality of services for the protection of women.

In Qatar, there is no special legislation on violence against women or domestic violence. However, the relevant offenses were fully reflected in the section of the Penal Code on crimes against the person. This section covers offenses such as physical assault, abuse of dignity, and rape, for which the death penalty is the maximum penalty [9]. These provisions deter violence against women.

In order to combat violence against women, a package of measures was adopted. The Qatari Foundation for the Protection of Women and Children set up a hotline - "Aman-919" - to help establish contacts with target groups and protect them from violence and abuse. The women professionals are always in this 24-hour center, provide legal, psychological and social counseling and establish links with medical institutions and law enforcement agencies to assist vulnerable groups in society [10].

Declaration of the State of Qatar on Article 5 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW)

The State of Qatar states that the change in "models of behavior" referred to in Article 5 a) should not be interpreted as encouraging women to

abandon their role as a mother and their role in raising children, which would undermine family foundations.

According to paragraph a) of this article, States Parties must take all appropriate measures to change the social and cultural models of behavior of men and women in order to achieve the elimination of prejudice and the abolition of customs and all other practices that are based on the idea of inferiority or superiority of one of the sexes or stereotypes in the roles of men and women [11]. The family is one of the pillars of Qatari society; in fact, it is its foundation. As stated in Article 21 of the Constitution of the State of Qatar, the state must protect the family, support and strengthen it, as well as protect mothers, children and the elderly in the family [12]. The state is obliged to ensure the preservation of the role of the mother and respect for her, along with supporting the contribution of women to taking care of the family in accordance with the Sharia. Therefore, the process of changing the "models of behavior" of women should not lead to diminishing the role of women as wives and mothers.

Thus, contemporary Qatari society today is faced with the conscious need to develop in tune with the times in the spirit of modern society, for which gender equality is one of the main factors of democratic development and at the same time the need to preserve the centuries-old tradition of social and gender relations, where family foundations and traditions are honored.

References:

1. دستور دولة قطر [The Constitution of the State of Qatar] // <https://wipolex.wipo.int/ru/text/225248>.
2. The Qatar Foundation for the Protection of Women and Children // UN Women // <http://evaw-global-database.unwomen.org/en/countries/asia/qatar/2002/the-qatar-foundation-for-the-protection-of-women-and-children>.
3. Committee on the Elimination of Discrimination against Women. Consideration of reports submitted by States parties under article 18 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Initial reports of States parties, Qatar, 28 November 2011 // <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRiCAqhKb7yhsgU%2BgvhCNQpWtRROUJcRa%2Bolx6uEBsxnJWIPjIwciZu0Y8sc4A0E4G%2FmaE3qwhEQ0mVW6sQHcUOGWk%2FSaJFQ1lVF0iVcZPSKYYicKNqMmc3Y>.
4. Mass Communication // The official website of Qatar University // <http://www.qu.edu.qa/artssciences/departments/mass%E2%80%933comm>.
5. Committee on the Elimination of Discrimination against Women. Consideration of reports submitted by States parties under article 18 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Initial reports of States parties, Qatar, 28 November 2011 // <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRiCAqhKb7yhsgU%2BgvhCNQpWtRROUJcRa%2Bolx6uEBsxnJWIPjIwciZu0Y8sc4A0E4G%2FmaE3qwhEQ0mVW6sQHcUOGWk%2FSaJFQ1lVF0iVcZPSKYYicKNqMmc3Y>.

lwciZu0Y8sc4A0E4G%2FmaE3qwhEQ0mVW6sQHcUOGWk%2FSaJFQ1I
VF0iVcZPSKYYicKNqMmc3Y

6. Golkowska K. Qatari Women Navigating Gendered Space // Social Sciences. – 2017. – No. 6, Vol. 123.

7. Committee on the Elimination of Discrimination against Women. Consideration of reports submitted by States parties under article 18 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Initial reports of States parties, Qatar, 28 November 2011 // <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRiCAqhKb7yhsgU%2BGVhCNQpWtRROUJcRa%2Bolx6uEBsznJWIPjIwciZu0Y8sc4A0E4G%2FmaE3qwhEQ0mVW6sQHcUOGWk%2FSaJFQ1I VF0iVcZPSKYYicKNqMmc3Y>

8. Nizam Khan M. Attitudes of Qatari Men and Women towards Violence against Wife: An Analysis of Survey. December 2, 2013. Social and Economic Survey Research Institute (SESRI), Qatar University // https://www.difi.org.qa/wp-content/uploads/2017/11/Mohammad_Khan.pdf

9. قانون رقم 11 لسنة 2004 بإصدار قانون العقوبات [Law No. 11 of 2004 Issuing the Penal Code] // Al Meezan Qatar Legal Portal // http://gulfmigration.org/database/legal_module/Qatar/National%20Legal%20Framework/Rights%20and%20Obligations/2.1%20Penal%20Code%2011%202004_AR.pdf.

10. Committee on the Elimination of Discrimination against Women. Consideration of reports submitted by States parties under article 18 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. Initial reports of States parties, Qatar, 28 November 2011 // <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRiCAqhKb7yhsgU%2BGVhCNQpWtRROUJcRa%2Bolx6uEBsznJWIPjIwciZu0Y8sc4A0E4G%2FmaE3qwhEQ0mVW6sQHcUOGWk%2FSaJFQ1I VF0iVcZPSKYYicKNqMmc3Y>.

11. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women // <https://www.ohchr.org/documents/professionalinterest/cedaw.pdf>.

12. دستور دولة قطر [The Constitution of the State of Qatar] // <https://wipolex.wipo.int/ru/text/225248>.

3.2. Spiritual Shrines of the Turkestan Region

Gulmira A. Utepbergenova¹, **Dana E. Utepbergenova**²,
Zarina O. Inkizhino³, **Mutabor B. Shermetova**⁴

Doctor of Medical Sciences, Associate Professor, Head of the Department
of Infectious Diseases and Phthisiology¹ (Shymkent, Kazakhstan),
student, E.A. Buketov Karaganda state University²
(Karaganda, Kazakhstan)
Resident³ Lecturer⁴ of the Khoja Ahmet Yasavi International Kazakh-
Turkish University (Shymkent, Kazakhstan)

*"We need a look into the past to understand
present and see the contours of the future"*
N.A. Nazarbayev

The development of modern society and the modernization of consciousness should begin with a study of the historical past and it is based on the knowledge of one's history, the study of the spiritual heritage of the ancestors and the respect of national traditions .

As part of the program's "Ruhani Zhanhiru" President Nursultan Nazarbayev of Kazakhstan "Looking to the Future: Modernizing Public Consciousness", priority is given to the formation of national identity, including through the project "Sacral geography of Kazakhstan ". As part of this special project, all the spiritual shrines and cultural and historical objects of the republic that make up our spiritual heritage are combined into a single geographical zone, the republican registry.

The task set before the society and the state, through the spiritual value that these places bear, is to contribute to the development of the national identity and integrity of our historical and national consciousness. It is also very important to develop cultural and historical tourism. Each object included in this list carries a certain value.

Particularly revered *monuments of natural heritage* in the Turkestan region include Mount Kazygurt and the cave " Zhylagan Ata."

The mountain massif Kazigurt is located between Shymkent and Tashkent, 40 km from the administrative center of South Kazakhstan. Outwardly, the mountain range consists of two heights, closed by a saddle. **Mount Kazygurt** was described in pre-revolutionary time by V. Massalsky and received the name of Turkestan Ararat and has sacramental significance for the peoples of Central Asia.

Over a hundred years ago, A. Divaev described the legend of Kazygurt. According to this legend, Kazygurt was above all the mountains of the Universe. During the Flood, when the whole world disappeared under the water, the top of Kazygurt remained unsubmerged. Noah's Ark approached it. And today, on the top of the mountain, a symbolic Noah's Ark, created by modern artists from wood and metal, is visible from a distance

along the Shymkent-Tashkent highway. People believe that this is the place where Noah landed and talk about 50 legends of the holiness of the mountain. Locals call this place "Keme-Kalga" (the place of Noah's Ark). Surprisingly, the size of the local ark is the same as in the description in one of the holy sources, the length of the ark is three hundred cubits (150 m), its width is fifty cubits (25 meters), and its height is thirty cubits (15 m). [4, p. 123].

Cave "Zhylagan Ata" in translation means "Crying grandfather" and it is located at the foot of the Karatau Mountains, 80 km from Turkestan. This area is sacred and mysterious in that the water that flows in the tease of a mountain cave appears only when surahs are read from the holy Quran. Zhylagan Ata lived around the VI-VII century. According to legend, at an elderly family did not have children, and when they claim to have surveyed the Almighty child, their prayers were answered, and a year later the light appears the boy with the condition that the mother should wear it seven years in a leather bag. She could not stand just one day before his birth, and he turned into an angel and disappeared into a cave on the top of a mountain. At this place a waterfall appeared from the tears of inconsolable Zhylakhan Ata and Shash-Ana. According to popular beliefs, women who cannot have children in any way have children, after the night spent here. And in the meantime, here are tourists coming, and just interested people who all have different goals, some come to be cured of the disease. Some are healed, and this is the main holiness of the Zhylagan Ata cave. [8, 9].

Religious and religious objects that are places of worship:

The mausoleum is the architectural complex of Khoja Ahmed Yasawi (end of the 14th century). in Turkestan - a bright example of Timurid time architecture, the first officially approved historical and cultural site on the territory of modern Kazakhstan, the main attraction of the Azret-Sultan museum-reserve in the city of Turkestan in the XVI-XVIII centuries. Turkestan was the capital of the Kazakh Khanate. Kazakh khans were aware of the political and spiritual significance of this city for rallying the Kazakh people. Turkestan and its majestic monument - the **mausoleum Khoja Ahmet Yassavi** - associated with the idea of Kazakh statehood. This role is also emphasized by the fact that such a significant and revered place eventually turned into a pantheon of eminent statesmen, famous scholars and poets. Such famous people as Abulkhair Khan, Rabiga Sultan Begim, Zholbarys Khan, Yessim Khan, Ondan Sultan, Abylay Khan, Kaz Dausta Kazybek Bi and many others were buried inside the complex. [3, p. 125],

Khoja Ahmed Yasavi into the people also known as **Hazret Sultan** – Sufi a poet, one of the first Sufi mystics in the Turkic-speaking world. He wrote in Khakani - Turkic literary language prevailing at the court Karakhanids. The author of the cycle of poems " Divani Hikmat ". Holy Sufi Khoja Ahmed Yasavi revered by the great teacher of the Turkic peoples,

poet, philosopher, sufist and preacher lived in this city, Turkestan, then called Iasi (hence the addition to his name, meaning "from Iasi"). Here he was engaged in the preaching work and founded the Sufi order "Yasavi". Calling for Sufi ideas of asceticism, renunciation of earthly peace and patience, Ahmed Yasavi himself firmly followed them and lived in poverty, which earned him high moral authority among his contemporaries. At 63, he dug a dugout and began to live in it. He explained it this way: having reached the age of the prophet, there is no need to live beyond the time allowed for them. They say that in the dungeon he lived as much as on earth, and he died a deep old man. After death, legends were created around his name, and the tomb itself, over which the mazar was built, became a cult holy place. Around the venerated place subsequently arose a number of buildings associated with the cult of Khoja. The memorial, which became a place of pilgrimage in the twelfth century, today is one of the main shrines of the Muslim world and the most visited temple in Central Asia. In the Turkic world, Yasavi is revered as the second prophet after Muhammad, which is reflected in the saying: "In Medina — Muhammad, in Turkestan — Khoja Ahmed." The mausoleum of Yasavi is called the "Second Mecca". Among the pilgrims, three trips to Turkestan equal the small hajj to Mecca.

International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasavi, located in the spiritual center of the Turkic world - Turkestan is named in honor of the great Teacher of Turkic peoples, established in 1991 on the personal initiative of the Head of State N.A. Nazarbayev and on the basis of the Intergovernmental Agreement between Kazakhstan and Turkey in order to prepare modern highly qualified specialists from young Turkic-speaking countries, and is the first university that received the status of an international institution of higher education.

The Arystan Bab Mausoleum (XII century) was built on the grave of the teacher and spiritual mentor Khoja Ahmed Yasavi, a religious mystic and preacher Arystanbaba, 150 kilometers from the city of Shymkent and 55 km from Turkestan, not far from the town of Otyrar. The complex is a tomb and memorial mosque and is a place of pilgrimage for Muslims. Arystan-Bab is a famous religious, legendary saint, revered in Central Asia, with many legends associated with his name. Legends attribute to him the age of the biblical elder (according to various sources, he lived from 300 to 900 years) and a huge gigantic growth of about five meters. According to the legends, having lived for hundreds of years, he studied the foundations of thirty-three religions and, having recognized Islam as a faithful, became one of the most faithful companions of the Prophet Muhammad himself. Famed for his courage in the battles for the faith, he got his nickname - Lion (Arystan).

Heading to Turkestan, the pilgrim will make a detour through the mausoleum of the teacher and spiritual mentor Ahmed Yasavi Arystan-Bab. Those who come to worship the tomb of Yasavi first spend the night at the mausoleum of Arystan-Bab and, having received a blessing here, they leave for Turkestan. According to local legend, when Timur's orders began

to erect the walls of the Turkestan mausoleum, they were torn down by a strong storm. After the secondary erection, the story repeated. Then the old man who appeared in Timur's dream explained: first you need to build a mazar to the teacher and mentor of Ahmed Arystan-Bab. Emir Timur did so. But the main legendary mission of Arystan-Bab was to transfer amanat - the secret mission of the commitment and blessing of the Prophet Mohammed to the future ascetic and Saint Ahmed Yasavi. Arystan-Bab volunteered to fulfill the will of the prophet and pass the sweet fruit (according to various sources - persimmon, dried fig or fig) to Muslim Ahmed, who will be born 400 years later. After receiving it, he immediately went traveling. In order not to lose the cherished fruit, kept it in the mouth, under the tongue. After 400 years in the vicinity of ancient Otyrar on the shores of the Syr Darya, he gave it to an 11-year-old boy who wished to become a pupil of an old man and demanded from him what lies under that tongue. This was the future great preacher of Sufism Ahmed Yasavi, who spread Islam among the nomadic Turkic peoples. According to legend, Arystan-Bab died and was buried in the vicinity of Otyrar in the XII century. Today, this monument of the XII-XX centuries. It is the second most important historical and architectural monument of South Kazakhstan after the Yasavi Mausoleum and one of the Muslim shrines of Central Asia. Near the mausoleum there is a well with very salty water, which has healing properties. The Koran is presented in a mausoleum under glass - a magnificent example of medieval calligraphic art. Since 1982, the Arystan Baba Mausoleum has been under state protection [9].

The mausoleum of Rabia Sultan Begim is an architectural monument of the **XV** century. It located on the territory of Turk e Oblasts mid-century-old necropolis, 60 meters to the southeast of Khoja Ahmed khanaka Yasavi. The monument came to our days in a severely damaged state. The mausoleum is mentioned in the sources of the XVI century. Sultan Begim (about 1430-1485) - the daughter of Ulugbek, the famous Timurid, married in 1551 to Abulhayr Khan, the mother of the Khans Koshkinshi and Suiyisha, was erected over the tomb of Rabia. The main facade of the building is presented in the form of a portal with a deep entrance niche, covered by a high pointed arch, facing the khanaka Khoja Ahmet Yassau. Among the gravestones, transferred under the arches of the khanaka of Khoja Ahmet Yasavi, there is a stone of Rabia Sultan Begim with the following epitaph: "This is a place of tranquility of the noble, virtuous Rabia Sultan Begim, the daughter of the dead martyr's death, the powerful, great Sultan of Ulugbek Ghuraghera, who died of martyrdom, powerful, great Sultan of Ulugbek Ghuraghera, and May God bless all their graves until the day of judgment. This departure from the dwelling of the temporal to the eternal abode happened in one of the months of 890 (etc. 1485) the new moon era of escape, chosen by the prophet, may mercy and peace be with him. " Mausoleum Rabii Sultan Begim - valuable architectural monument, reflecting initial step in Turkestan Necropolis [6, 9].

The Karashash-Ana Mausoleum (XI-XII century) is a historical and architectural monument of the XIX century. The mausoleum is located in the old cemetery in Sairam district. This is an example of one of the types of portal domed mausoleums of the late Middle Ages in the territory of the Turkestan region. The real name of Karashash-Ana is Aisha-bibi, she was the daughter of the famous Sairam Sheikh Musa. In the XI century, when Aisha Bibi lived in the region, science, culture and art developed rapidly. The mother of the great scholar Khoja Ahmed was one of the most enlightened, educated and well-educated women of her era. She is identified by the ideal of motherhood. Next to her grave are the graves of her relatives - Ibrahim Khoja, Suleimen Khoja, Salim Hodge and Dauth Khoja Yasavi [7, 9].

Ibrahim-Ata Mausoleum (XI-XII century.) - Is one of the earliest preserved monuments of domed mausoleums of medieval architecture. This mausoleum was erected over the grave of the spiritual ruler of Sheikh Ibrahim - Father Khoja Ahmed Yasavi. In ancient Sairam, which in the Middle Ages became one of the centers of propaganda of the Islamic religion, many spiritual mentors and scholars lived. The Sairam Museum contains manuscripts showing the noble origin and rich pedigree of this man. However, the people were legends about the holiness of this man and the extraordinary gift of the seer [1, c. 34].

Mavzoley Gauhar ana (XII-XIV in.) - is one of the oldest monuments in Türkistan. Gauhar-ana is the daughter of the great poet and thinker Khoja Ahmet Yasavi. If you rely on legends, you can find out that she was a healer. Until now, near the mausoleum there are many wells with artesian water. There is no data on the exact date of Gaukhar-ana's death, there are only conclusions that she was born in 1122-1124. O. Dastanov, who for many years worked as the chief keeper of the Aziret Sultan mausoleum and director of the museum, notes that, according to legend, Gauhar-ana asked before her death: "Bury me where my brother, Sheikh Ibrahim's blood is shed." Ibrahim was killed by Ketmen Suyir because he drank water from the well without demand, this is where the aryk Suyir flows. The body of Gauhar-ana lies where her brother's blood was spilled in vain. It is noted that there is an underground passage between the mausoleums of Khoja Ahmet Yasavi and Gaukhar-an. According to legend, Gaukhar-ana had no children. Her father said: "All those who are cured are your children!" In the mausoleum there are always many visitors who seek healing, believing that the saint will help them [9].

The Mausoleum of Baidibek-Ata was built in the village of Baidibek, near the village of Kenes. The mausoleum was built next to the graves of five great mothers: Mapai, Zerip, Karashash, Zhupar, Sylandy. Baydibek Karashaully (dates of birth and death unknown) lived in the XI-XII centuries in the vicinity of East Karatau, died in the present Algabassky district, near the Aktas stud farm, buried on the bank of the Balabogen River. The tomb with a dome established in antiquity has survived. The basis of historical information about the life of Baidibek, about his time and environment is

based on the genealogies of the Kazakh people, legends and stories preserved among the people, as well as written sources of famous researchers of the East, ethnographers N. Aristov, Sh. Valikhanov. From this information it follows that Baidibek is the ancestor of the Alban, Suan, Dulat, Saryuysun, Shapyrashty, Usty, Oshakty tribes, which form the Uysun ancient tribal association. At one time he united the nomadic tribes, raised to protect the land and people from enemy invasions. He is a major historical figure, a wise commander. Baydibek-Ata was a brave commander, biy, a brave commander. By nature - peacemaker. He wanted one nation to become one state. In the name of the union of zhuzes, one of the daughters was married in O mouth to a zhuz, the second to Kishi zhuz. He wanted a single nation, a single state. The people call it "Ultyn uytykysy " - "initiator" of the Kazakh people. [9].

Domalak Ana Mausoleum (XI century) located in Baydibek district. Domalak Ana - known to all Turkic-speaking peoples. The true name of the holy mother Nurila. The mention of Bibizhar-Nuril is found in ancient Persian manuscripts. Domalak ana is the third wife of Batyr Baidibek Karashauly, who ruled the tribes that inhabited Semirechye, the mother of Alban, Suan, Dulat. A modest, loving mother, radiating her love to all children. The woman had the gift of clairvoyance. The people called her "Domalak ana" not because of her small stature. For her wisdom and virtue, she received from the people the name Domalak-Ana. According to another version, Domalak-Ana comes from the Persian "Dihnat Mama" meaning Holy Mother. Subsequently, the word "Dihnat" changed to "Domalak". According to legend, in the mausoleum of Domalak Ana there are two sacred stones, between which only a righteous person can pass. The museum has a large number of manuscripts. [9] .

Mazar Ukash ata (IX -X cent.) It is located 35 km north of the city of Turkestan, in the foothill of Karatau. Ukash was a faithful sahaba (bodyguard) and disciple of the Prophet Muhammad. If Ali was a TV broadcaster about Mohammed, who was ahead, then Ukash Ata was a TV screen that went behind. In Mazar Ukasha ata there is a 21-meter-long clay sarcophagus - this distance has so much leaked blood from the decapitated body. Soon, water began to beat through this cleft. There is a well near the mazar, the water from which is considered useful, but only the sinless can get it. In 1989-1990. locals built the current grave. According to the legends Ukasha ata is batyrs which saber, or bullet not taken. At that time, Ukash Ata's religious opponents wanted to kill him, but they could not find his weak spot. In the end, by lying through the wife of Ukash ata, they learned that he was powerless only during namaz. Religious enemies of Ukash ata cut off his head while he was reading namaz. According to legend, his head fell back and fell into the crevice, and then water in the well through the underground path to binds spring water Zəm-zəm in Mecca. A small building in the form of a yurt, its diameter, 4.5 meters, height 3.5 meters, was built near the Ukash ata well. And the depth of the well is 22-25m. Many Muslims

come to this well, who wash away their sins, ask Allah to fulfill their wishes. At The ode comes out of the well in different ways: some water comes out, some do not. If you throw water in the bucket, then the person's wish is fulfilled. At this time, Ukasha ata is the place of pilgrimage of all Muslims. Ukasha ata is taken to the list of historical mausoleums "Aziret sultan ". The total land area is 90 hectares [5, 9].

Thanks to the acquaintance and study of the sacred places in the Turkestan region of Kazakhstan, Kazakhstanis and foreign compatriots can truly touch the historical past of their homeland, original culture, art and folk traditions.

Bibliography:

1. Ibrahim Ata mausoleum // Kazakhstan. National Encyclopedia. - Almaty: Kazakh Encyclopedias, 2005. - T. II. ISBN 9965-9746-3-2 .
2. Mustafina P.M., Representations, Cults, Rites of the Kazakhs, A., 1992.
3. Khoja Ahmet Yasavi // Kazakhstan. National Encyclopedia. - Almaty: Kazakh Encyclopedias, 2006. - V. V. - ISBN 9965-9908-5-9.
4. "Kazakhstan": Ulttik encyclopedia / Main editor A. Nysanbayev - Almaty "Kazakh Encyclopedia" main Editorial, 1998 ISBN 5-89800-123-9, Volume I.
5. <http://www.sayram.kz/qarasach.html>.
6. https://www.inform.kz/ru/mavzoley-rabii-sultan-begim_a2259590.
7. <https://web.archive.org/web/20130222043004/http://vsekazahi.ru/kozha-ahmet-yassauy/karashash-ana/>.
8. <https://www.caravan.kz/gazeta/plachushii-dedushka-70380/>.
9. <https://e-history.kz/ru/contents/view/>.

3.3. Ғылыми танымдағы құзырлылықтың дамуының мәні

Дина Алдабергеновна Архабаева

докторант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қ., Қазақстан)

Ғылыми ұғымның категориялық мәртебесін анықтау критерийі ретінде В.В. Нырков ғылыми білімнің дамуы үшін қоғам практикасының қажеттілігі және оның танымдағы әдіснамалық рөлі мен логикалық-гносеологиялық іргелілігін пайдалануды қарастырады. Ұғымның бұл қасиеттері әзірге сапалық сипатқа ие екендігін, олардың дәл сандық бағасы анықталмағандығын ғалым атап көрсетеді [1]. Жеке ғылымдардың кейбір түсініктеріне категориялық мәртебе беру мәселесі көптеген ғалымдардың зерттеу объектісіне айналып отыр.

Таза педагогикалық категориялардың терең тармақталған бай ұғым аппараттарынан тұратындығын және олардың әдіснамалық

маңызы мен әлеуеті, танымдық мүмкіндіктері мен қасиеттері бойынша құндылығы жағынан бірдей бола бермейді. Мысалы, «тұлға» түсінігі жалпы философиялық және педагогикалық категория ретінде қарастырылады. «Тұлға» ұғымының категориялық сипаты бір ғана теория деңгейінде емес, жалпы философиялық, психологиялық, педагогикалық, социологиялық, басқару теорияларының абстракциясы негізінде ашылады. Ал педагогиканың өзіне ғана тән ұғымдары бір теорияның негізінде ашылатындықтан ғылыми маңыздылығы категориялық мәртебе деңгейін көрсете алмайды.

Әрине, ғылымның дамуы анықтамаларды тұрақты нақтылауға, мазмұнын жаңа белгілермен, қасиеттермен толықтыруға мүмкіндік береді. Бірақ, берілген еркіндік, философиясыз, ғылыми категорияға біржақты анықтама беруге, құбылысқа біржақты түсініктеме беруге, құбылыстың маңызын ашуға мүмкіндік бере алмайды. Философиялық категориялар – «материалдық объект», «қасиет», «құбылыс», «мән», «тұлға», «болмыс» жеке ғылыми категориялар анықтамасына кіргізіліп, білімнің жетіспей тұрған бөлімін, ұғымдық вакуумды толтыру үшін пайдаланылады. Педагогика жеке ғылым саласы ретінде терең тармақталған түсінік аппаратымен сипатталады. Бірақ, педагогикалық абстракциялар танымдық мүмкіндіктері мен қасиеттері, әдіснамалық маңызы мен әлеуеті бойынша тең дәрежелі бола алмайды. Бұл педагогиканың барлық түсініктерін категориялық деңгейде сипаттаудың мүмкін еместігін көрсетеді. Егер де «тұлға» мен «мониторинг» ұғымдарын салыстыратын болсақ, тұлға категориялық сипатқа ие, ал мониторинг салыстырмалы түрде қандай да бір арнайы теория деңгейінде қарастырылатын болғандықтан логикалық мәні философиялық деңгейде ашылмайды. Ал, кейбір практикалық зерттеулердегі жеке-ғылыми категория өзінің іргелі маңызын жойып, қарапайым терминдерге айналады. Мұндай өзгерістер жеке ғылыми категориялар мен философия арасындағы байланыстың үзілуіне, философияға деген теріс көзқарастың қалыптасуына әкеледі. Философиялық категория жеке ғылыми категорияларды толықтырып қана қоймайды, ондағы белгісіздікті нақтылау үшін логикалық мәнін ашу үшін қажет деп ойлаймыз. Жалпы қазақтың философиялық дүниетанымында немесе қазақтың «сегіз қырлы бір сырлы» ұғымы арқылы заттың немесе құбылыстың «категориялық сипаты» ашылады.

П.Д. Успенский еңбектерінде адамның дамуы: білім мен болмыс, тұлға мен мән қырларынан қарастырылады. Адамның өзі жөніндегі білімнің даму қажеттілігі адамзат алдындағы маңызды міндеттердің бірі. Адам өзін білмейді, болмысын, болмыстың білімнен алшақ жатқанын, оның даму жолының білімнен бөлек жүретіндігін түсінбейді деп көрсетеді [2].

Психологиялық тұрғыдан А.Н. Леонтьев «Деятельность. Сознание. Личность» еңбегінде өмір мәнін «түрткі – іс-әрекет мақсаты – әрекет нәтижесі» кеңістігінде қатар қояды [3]. А.Н. Леонтьев «іс-әрекет

түрткісінің тікелей әрекет мақсатына қатынасы адамның өмір мәнін түсінуге мүмкіндік туғызады», - дейді. Осыған байланысты, ғалымның «мән түрткіден басталады, түрткінің өзгеруі мәнің өзгеруіне әкеліп соғады, түрткі мән мазмұнын анықтайды. Мақсатсыз түрткі жоқ, әрекетсіз нәтиже жоқ, нәтижесіз мән жоқ», деген логикалық тұжырымдары диалектикалық материализмнің қарама-қайшылықтағы бірлік заңдылығымен сипатталады. Біз бұдан мәнің дайын қалпында санаға салынбағандығын, ол субъектінің қандай әрекеті қандай түрткі үшін тиімділігін анықтаудағы ішкі белсенділігінің нәтижесі екендігін байқаймыз. Яғни, тұлғалық мән субъект үшін объективті жағдайдағы оның әрекеті.

«Мән», «болмыс» категориялары таза философиялық категориялар болғанымен ғылыми-педагогикалық білімнің өзегі ретінде, ғылымаралық категория мәртебесінде эмпирикалық, теориялық деңгейде жаңа білімнің қаңқасын құрастыруға және олардың арасындағы бірлікті нығайтуға мүмкіндік туғызады.

Құзырлылықтың мән категориясына қатысты адам болмысына тәуелділігі, уақыт категориясына қатысты адам және уақыт арасындағы кеңістіктердің тұтастығын, адам мен құзырлылық арасындағы байланыстың әлеуетті қасиеттер арқылы байқалатындығын көрсетеді. Сондықтан құзырлылықты мәнің формасы ретінде мазмұндық тұтастық, құбылыстардың өзара әрекетінен байқалатын әлеуетті қасиеттер деп жинақтаймыз.

Құзырлылық сапа категориясына қатысты әлеуетті қасиет ретінде қасиеттердің қосындысы ретінде емес, тұтас бірлік ретінде материалистік заңдылықтарына сүйене отырып, талдаулар жүргіземіз. Диалектиканың қарама-қарсылықтар бірлігі мен күресі заңдылығы даму көздері мен себептерін ашатын болса, сандық өзгерістерінің сапалық өзгерістерге өтуі үдерістің, объектінің бір сапалық жағдайынан екінші бір жағдайына ауысуын, қозғалысты «қасиет», «сапа», «сан», «өлшем» категориялары арқылы жеткізеді.

Сапа категориясы философиялық тұрғыдан заттың, нәрсенің, құбылыстың, үдерістің нақтылығы арқылы, басқа заттардың, нәрселердің, құбылыстардың, үдерістердің көптігінен ажыратылатын ерекше феномен болып қарастырылады. Сол секілді заттың сыртқы және ішкі нақтылығы деген іргелі сипаттамасы оның тұтастығын бейнелейді. Аристотельдің пайымдауларында «сапа» «мәннен» кейінгі екінші категория ретінде деп үш қырынан қарастырылады.

1. Сапа – мән-мағынаның түрі бойынша айырманы ажыратады;
2. Сапа – мән-мағынаның жағдайын сипаттайды;
3. Сапа – заттың қасиеті [4].

Аристотель бойынша «сапаның» бірінші түрі заттың тұрақтылығын, басқа заттардан айырмасын көрсетеді. Екінші, үшіншісі – өзгеруге қабілетті қасиетін (жасыл жапырақ – сары жапырақ, көп алма – аз алма, ыстық шай – суық шай) жағдайын көрсетеді. Сапаға берілген

Аристотель түсінігі философиялық категория ретінде заттың маңызды сипаттамасы.

Гегельдің философиялық жүйесінде болмыстың логикалық сәттері болып сапа, сан және өлшем берілген. Гегель сапа мен сан диалектикасын және олардың бірін-бірі, яғни санның сапаны, сапаның санды анықтайтындығын айқындаған.

Гегельдің сапа, сан, өлшемге берген анықтамаларының мазмұны:

1. Сапа – болмысқа тән нақтылық, қашан ол өзінің сапасын жоғалтқан уақытта, бастапқы болған күйін де жоғалтады;
2. Сан – керісінше, болмысқа қатыссыз нақтылық;
3. Болмыстың үшінші сатысы «өлшем» – сапа мен санның бірлігі деген мағынаны білдіреді .

Орыс философтары (Ю.В. Крянев, М.А.К узнецов, В.С. Соловьев) сапа мәселесінің құндылық жақтарына ерекше көңіл бөледі. Адам өзінің қасиеттерін «болу керек» арқылы көрсете алғанда сапаға қолы жетеді. Сапа әрқашан да адамдардың жоғары, жеке жарамдылығына сүйенеді. Жарамдылық – бұл бағыттылық, әрекеттілік, тиімділік, өнімділік деген ұғымдардың мағынасын жинақтайды [6; 5]. Сапа өз тұрғысында осы заттың немесе объектінің ерекшелігін анықтайтын бірнеше қасиеттердің тұтас сипаты мен тұрақтылығын да білдіреді.

Сан категориясы заттардың, қасиеттердің, үрдістердің ауыспалылығын білдіреді. Объектінің сандық нақтылығын бөліп қарастырудың объективті негізі сапалық бірегейлігі, салыстырылатын заттардың өлшемділігі, олардың қасиеттері, байланыстары, т.б. Сан философиялық категория ретінде заттардың, объектілердің, үрдістердің даму дәрежесін немесе бар қасиеттердің интенсивтілігін бейнелейтін мөлшер болып табылады. Сан мен сапа бір-біріне қарама-қайшылықтағы, бірақ бірінен-бірі ажыратылмайтын сипат болғандықтан қарастырып отырған құзырлылықты тұлғаның сапалық мөлшері немесе көрсеткіші деген форматта, құзырлылықтың педагогикалық категория ретіндегі мәнін ашуға мүмкіндік туып отыр деп ойлаймыз.

Диалектика заңдылықтарына сай, «сапа» мен «сан» категорияларының мазмұны бір заттың әр түрлі қырлары мен сырларын ашу мүмкіндік береді. Яғни, кез-келген сапа оған тән сандық сипаттармен белгіленеді, сапа және сан абстрактілі жағдайында жеке-жеке қызмет атқарғанымен, бір затқа қатысты деген заңдылықтар, құзырлылықтың тұтас бірлік сипатын айқындайды деп ойлаймыз. Соған орай біздің зат, құбылыс деңгейінде қарастырып отырған құзырлылық – қасиеттердің тұтас бірлігі ретінде сапалық мәнге, ал қасиеттердің қарқындылығының мөлшері ретінде сандық мәнге ие деген қорытынды жасауға мүмкіндік беріп отыр.

Педагогикалық категория ретіндегі құзырлылық пен құзыр ұғымдары бір-бірімен қабыспайтын, бірақ шынайылықты әр жазықтықта ажырата білетін абстрактілер жүйесін құрайды. Ал, «құзырлылыққа» қатысты ұсынылып отырған теориялық білім қоршаған ортадағы

шынайылықты емес, нақты қасиеттері бар идеалды объектілерді түсіндіруге бағытталып отыр.

Адам бойындағы құзырлылық әртүлі формаға: шеберлік дәрежесінің сапасына, өзін жүзеге асыру тәсілдеріне, әдет-машығына, әрекетіне, қабілеттіліктеріне байланысты кездеседі. Адам өзінің даралығын, өзіндігін, өз қабілеттерін, құндылықтарын сезініп, салыстырып, бағалап, болашағын болжамдай алған сәтте ғана ол өз құзырлылығын аша алады. Құзырлылық іс-әрекет теориясы мен мінез-құлық теорияларының тоғысуынан туындап, пайда болған ситуацияларды шешу барысында көрінеді. Мұндай тұжырымдамалар, құзырлылықтың қасиеттердің тұтас бірлігі ретіндегі мәні педагогикалық, әлеуметтік-философиялық, психологиялық белгілерді кіріктіру арқылы ашылады деген қорытындыға әкеледі. Құзырлылықтың педагогикалық категория ретінде дамуы қандай да бір ғылым, теория негізінде субъективтік көзқарастардан арылып, барлық белгісіздік пен субъективті қателіктері жойылып, рационалды өңдеуден өтіп барып қалануы қажет деп ойлаймыз.

Жоғарыда келтірілген тұжырымдамалар мен қорытындыларға сүйене отырып, құзырлылықтың педагогикалық категория ретінде дамуының мәні тұлғаның маңызды қасиеттерінің кіріктірілген сипаттамасында деген тұжырымға тоқталамыз. Бұл тұжырым, құзырлылықтың педагогикалық категория ретінде білім беру жүйесінің сапалық критерийі, тұлға дамуының сапалық көрсеткіші тұрғысында даму мүмкіндіктерін айқындайды.

Әдебиеттер:

1. Нырков В.В. К вопросу о категориальном статусе научных абстракций правоведения // Новая правовая мысль. – 2003. – № 1. – С. 5-16.
2. Успенский П.Д. Психология возможной эволюции человека; Космология возможной эволюции человека / Пер. с англ. – СПб.: ИД «Весь», 2001. – 192 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Мысль, 1975. – 304 с.
4. Аристотель. Сочинения: в 4 т. – М., 1985. – Т. I. – 232 с.
5. Соловьёв В.С. Философия искусства и литературная критика. – М., 2001. – 80 с.
6. Крянев Ю.В., Кузнецов М.А. Философия качества / Под ред. Б.В. Бойцова. – М.: Вузовская книга, 2004. – 304 с.

3.4. Взаимодействие государства с религиозными объединениями в рамках укрепления светских принципов развития государства

Ахмет Ташкын

доктор PhD, профессор. Университет Н. Эрбакана (г. Конья, Турция)

Султанмурат Утешович Абжалов

кандидат философских наук, доцент. Международный казахско-турецкий университет. (г. Туркестан, Казахстан)

Бахытжан Жолдыбайулы Сапаров

докторант 2 курса кафедры религиоведения и культурологии.

Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби

(г. Алматы, Казахстан)

В соответствии с Конституцией страны сформирована светская модель государственно-конфессиональных отношений на принципах равенства всех граждан перед законом и уважительного отношения к личным убеждениям каждого, независимо от языка и отношения к религии [1].

Сегодня наше государство выполняет реформы в области социальной, экономической модернизации и политической демократизации. Стратегия сохранения и укрепления гражданского мира, которая осуществляется в стране межнационального и межконфессионального согласия, направлена на обеспечение социальной базы развития демократии. Исследование проблем отношения государства к религии как к обществу исследуется различными учеными, представляющими самые разные области науки.

Первый Президент Республики Казахстан – Елбасы Н.А. Назарбаев указывал, что «Перспектива: модернизация общественного сознания» занимает очень важное место в духовном возрождении нашей страны. Он подчеркнул: «Невозможно понять новые подходы в мировое развитие, новые технологии и новый круг исторического цикла. Теперь сформировалась особая модель сознания и мышления. Поэтому важно сконцентрировать, изменить условия, отношение государства к религиозным объединениям в новую эпоху» [2]. Собственно модернизация сознания народа Казахстана, где основной приоритет отдается образованию и толерантности как важнейшим основам дальнейшего укрепления нашего государства.

В одном из Посланий народу страны Первый Президент Республики Казахстан – Елбасы Н.А. Назарбаев отметил: «Мы сохраняем и развиваем древние традиции, язык и культуру казахского народа, обеспечивая одновременно межэтнический и межкультурный характер сотрудничества, прогресс и расцвет народ Казахстана» [3]. Эта политика реализуется в сфере межэтнических отношений, объявленной Первым Президентом Республики Казахстан

Н.А. Назарбаевым в декабре 1991 года, после распада бывшего СССР и создания в нашей республике «развитой многонациональной цивилизации, с приоритетом казахского народа» [4]. Для этого процесса необходимы политические, культурные, духовные и нравственные приоритеты казахстанского общества. Казахстан наглядно демонстрирует миру, что религия выполняет важнейшую роль в сохранении стабильности и согласия внутри страны, укреплении общенационального единства на универсальных общечеловеческих ценностях, а различные религии и конфессии могут сосуществовать и гармонично развиваться на основе полного взаимопонимания и взаимоуважения [1]. Казахская модель межэтнического и межконфессионального согласия доказала свою жизнеспособность и эффективность. Начиная с создания независимости, наше государство решило создать цивилизованное гражданское общество с этнической общностью, сочетание интересов народа Казахстана.

В течение 28 лет независимости Казахстан уделял большое внимание утверждению норм и принципов межконфессионального согласия, созданию основ гражданского общества, соблюдению прав и свобод всех граждан независимо от их этнической, культурной, религиозной и политической принадлежности самоидентификация.

Известные казахстанские исследователи в области религии и философии пишут о существовании зороастрийской, манихейской, буддийской, христианской, иудейской общин, которые появились еще до распространения ислама. Широкое распространение на территории Казахстана мировых религий ислама началось в 9 веке. Религия пророка Мухаммеда превратилась в один из главных факторов развития культуры, науки и образования. В эпоху образования на территории Казахстана ислам способствовал консолидации и объединению общества.

Переселение на территорию Казахстана через разные исторические периоды представителей разных народов привело к появлению в стране таких крупных общин, как православие, католицизм и протестантизм. Отношение государства к религиозным общинам, в том числе к мусульманским, строилось в рамках все имперского административного управления, которое предполагало строгий контроль религиозной деятельности населения и религиозных организаций.

Советский этап истории Казахстана (1917-1991 гг.) в сфере государственно-конфессиональных отношений, несмотря на формальное провозглашение в Конституции права на свободу вероисповедания, характеризовался господством государства в отношениях с религиозными организациями. Религия всегда находилась под полным государственным контролем и рассматривалась как нежелательный элемент для государства и общества.

Распад социалистической системы привел к реформированию многих социальных и государственных институтов. Демократизация и либерализация общественной и государственной жизни привели к кардинальному изменению модели взаимоотношений государства и религиозных объединений.

С момента обретения независимости Конституция и законы страны приняли принцип поликонфессиональности. Основные положения в этой области были зафиксированы в Стратегии развития Казахстана до 2030 года, Стратегии развития Казахстана до 2050 года и Посланиях Президента страны народу Казахстана, также в Государственной программе благоустройства в Казахстане модель межнационального и межконфессионального согласия.

Сегодня в Казахстане построена собственная модель взаимоотношений государства и религиозных объединений, основанная на принципах уважения прав и свобод человека, баланса общественных и религиозных интересов, сотрудничества и стремления к взаимопониманию.

Общеизвестно, что в 21-м веке в мире было много конфликтов в религиозной сфере. Объявленные нашей страной инициативы были направлены на достижение межэтнической толерантности. Позже это стало серьезным импульсом для дальнейшего развития глобального диалога религий. Несмотря на все трудности первых лет независимости, Республика Казахстан в 1992 году провозгласила I Всемирный конгресс духовного согласия, в котором приняли участие представители различных конфессий, ученые и политики. Более того, каждый год мы отмечаем 18 октября в нашей республике как День духовного согласия.

Создание оптимальной модели государственно-религиозных отношений в Республике Казахстан как светской многоконфессиональной стране является одним из наиболее актуальных вопросов современности. Нам бы хотелось выявить особенности кооперативной модели государственно-религиозных отношений в нашей стране. Проанализировав правовую базу и практику внедрения этой модели в Республике Казахстан, мы пришли к выводу, что, несмотря на конституционные принципы светского государства и равенство религиозных объединений в нашей стране изучается, существуют определенные элементы государственных религиозных предпочтений, однако они подпадают под указанную модель. Опыт и политика республики, направленные на поддержание мира и согласие представителей различных религий, еще раз подтвердили мировому сообществу возможность неравного и плодотворного диалога религий. Модель государственных религиозных отношений в светских многоконфессиональных странах, которая является одной из наиболее актуальных проблем современности.

Можно сказать, что многоконфессиональное пространство любой страны остается в значительной степени «территорией государственной ответственности». Это означает, что Казахстан, как светское государство, сформировала особую модель государственно-конфессиональной политики, принятую в большинстве западных стран. Системными принципами светского государства в Республике Казахстан являются: разделение религии и государства и недопустимость общегосударственной религии. В соответствии с казахстанской концепцией секуляризма государство призвано быть в равной степени объективным по отношению ко многим существующим религиям, а не отлучать религию от политики, поскольку последние руководят жизнью своих прихожан.

Опыт и политика республики направлены на поддержание мира и согласие между представителями различных религий, которые подтвердили мировому сообществу равноправный и плодотворный диалог религий.

I Съезд мировых и традиционных религий состоялся 23-24 сентября 2003 года. На нем были представлены более 17 религиозных делегаций и членов международных организаций. Лидеры мировых конфессий заявили, что все религии должны объединиться для сотрудничества, терпимости и взаимного восприятия как важнейших инструментов мирного сосуществования всех людей.

II Конгресс мировых и традиционных религий состоялся 12-14 сентября 2006 года. Он стал новым шагом в укреплении межконфессионального согласия. Были представлены более 29 религиозных делегаций и членов международных организаций. На конгресс были приглашены представители ислама, христианства, буддизма, иудаизма, даосизма, синтоизма и других международных религиозных организаций. Гуманистические идеи Форума внесли вклад в укрепление взаимопонимания между людьми и религиями. Елбасы Н.А. Назарбаев подчеркнул: «Необходимо осознать и исследовать другие цивилизации, культуры, религии, их глубокую и значительную историю, особенности и менталитет» [5].

В конце съезда участники приняли Декларацию, которая призывает отказаться от конфликтов, войн, взаимной вражды, раздоров и жить в атмосфере взаимного уважения, дружбы и признания культурных, религиозных образований. Также участники Конгресса разработали решение о создании Постоянного Секретариата Конгресса. С тех пор лидеры традиционных и мировых религий проводят встречи в столице нашей страны раз в три года, во Дворце мира и примирения. Сегодня Дворец мира и примирения очень известен не только в Казахстане, но и в центрально-азиатском регионе. По словам архитектора Н. Фостера, «пирамида уникальна, полна света и пространства, что не противоречит традиционным идеям» [6, с. 77].

В 2007 году в Астане прошла XIV Межпарламентская ассамблея православия, в которой приняли участие депутаты парламентов и эксперты из 15 стран. Позже, в сентябре 2007 года состоялась Международная научная конференция «Исламская цивилизация в Центральной Азии», в которой приняли участие более 120 ученых и депутатов из 21 страны. Теперь стало традицией ежегодно проводить международные конференции по проблемам ислама, христианства и других религий.

Первый Президент Республики Казахстан – Елбасы Н.А. Назарбаев выступил за установление стабильности и взаимопонимания на Земле. Эта идея была выдвинута с трибуны в Нью-Йорке 62-й сессии Генеральной Ассамблеи. Он объявил один из следующих лет Международным годом культур и религий.

Мы хотели бы сказать, что в наше время, к сожалению, в нашем обществе наблюдается ряд объективных негативных тенденций, касающихся роста религиозного радикализма и экстремизма. Например, борьба с распространением экстремизма на Ближнем Востоке, в Европе и по всему миру довольно успешна.

Общеизвестно, что каждый человек имеет уникальный, неординарный статус. И сегодня Казахстан готов поделиться своим опытом с зарубежными странами по формированию гармоничных отношений в поликонфессиональном обществе.

В заключение хотелось бы сказать, что сейчас в нашей республике создана собственная уникальная модель взаимоотношений государства и религиозных объединений, в основе которой лежат принципы партнерства, взаимного уважения, терпимости. Казахстан известен как светское государство, где развивалось мирное сосуществование разных религий, наций и этносов. Поэтому можно сказать, что свобода вероисповедания в нашей стране была не только провозглашена, но и осуществлена в реальности. Более того, это было зафиксировано в Законе Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозной организации» [7].

Список литературы:

1. Об утверждении Концепции государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2017 - 2020 годы // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1700000500>.
2. Статья Главы государства "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания" http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya.
3. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 31 января 2017 г. http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g.

4. Е. Ертисбаева. Казахстан и Н. А. Назарбаев: логика изменений. Астана. 2001. – 576 с.

5. Решение лидеров мировых и традиционных религий, принятый на II Съезде лидеров мировых и традиционных религий в Астане // <http://www.religions-congress.org/content/view/22/33/lang,russian/>.

6. Свет Православия в Казахстане. Журнал. 2016. № 5 (83). С. 77-82.

7. Закон Республики Казахстан от 11 октября 2011 года № 483-IV. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483>.

3.5. Динамика государственно-конфессиональных отношений в Казахстане (на примере борьбы с паломничеством по святым местам)

Зауреш Тельмановна Тастанова

старший преподаватель кафедры «История Казахстана и культура народов Казахстана». Казахский национальный аграрный университет (г. Алматы, Казахстан)

Гульмира Шариповна Баймуратова

старший преподаватель кафедры «История Казахстана и культура народов Казахстана». Казахский национальный аграрный университет (г. Алматы, Казахстан)

Казахстан исторически сложился как поликонфессиональный регион, на формирование которого оказали влияние политические, социально-экономические и культурные факторы. Однако, на протяжении всего периода исторического развития доминирующей являлась мусульманская религия, которая и стала объектом нападок, поскольку в исламских регионах СССР идеология «научного атеизма» интерпретировалась массовым сознанием как «борьба с народными обычаями», т.е. иное обличье все той же русификаторской политики.

Казахское духовенство, ранее распыленное, после 1923 г. вошло в состав Центрального духовного управления мусульман России и Сибири в г. Уфе. К середине 1920-х гг. большевики усилили борьбу с исламом, например, только по Чиликскому району Алма-атинской области, из существовавших в 1913 г. 94-х зданий мусульманской общины к 1929 г. не осталось ни одного, а число верующих сократилось с 26 тысяч человек до 6 тысяч человек [1, с. 73-75].

В 1940-е годы активизировалась деятельность религиозных групп, «бродячих проповедников», которые призывали не отчаиваться, надеяться, верить в милость Господа и ждать, но только справедливого разрешения их судьбы. В это же время усиливаются позиции традиционных религий: православия и ислама. Возобновляется деятельность сектантства, в частности баптистов, но не

самостоятельная, а в объединении с евангелистами и пятидесятниками. Это объединение официально состоялось в 1944-1945 гг. и получило название евангельского христианства-баптизма (ЕХБ). Вышли из подполья молокане, адвентисты, меннониты, лютеране. Численность верующих увеличилась в 3 раза. Большинство верующих составляли женщины, более 70% [2, с. 49]. Начиная примерно с 1948 г. поступательное развитие государственно-церковных отношений приостанавливается. В 1948 г. насчитывалось 20459 религиозных обществ, из них 14189 - православных. Затем число их неуклонно сокращалось.

К началу 1950-х годов в Казахстане начался новый этап оживления религиозности. Советская наука связывала это с ослаблением научно-атеистического воспитания населения региона. Особое внимание необходимо обратить на сектантство, а именно на евангельское христианство, которое имеет давние корни среда русского и украинского населения в Северо-Казахстанской области. Их успех обеспечивался крепкой организованностью в самостоятельные группы, взаимопомощью, материальной обеспеченностью, заинтересованностью в проповеднической деятельности среди казахского и русского населения. В течение послевоенных лет и позже, на территории республики происходил рост сектантства.

В конце 1950-х годов, несмотря на запреты, заметно оживилась мусульманская обрядовая деятельность, причем довольно широкое распространение отправление обрядов получило среди молодежи. В районах Южного Казахстана действовали не только зарегистрированные мечети, зачастую обряды проводились вне их стен, бродячие муллы бывали в каждом ауле и без них не обходились ни рождение, ни свадьба, ни похороны. В Южном Казахстане население практически никогда не отказывалось от соблюдения мусульманской обрядности в быту, но ранее она осуществлялась большей частью в домашних условиях и не получала широкой огласки.

«... Парторганизации усилили спрос с коммунистов, за их личное участие в атеистической работе. Решительные меры принимаются к тем членам КПСС, которые смирились с религией. Только в прошлом году, за участие в религиозных обрядах из членов КПСС исключены - 15 человек. К строгой партийной ответственности привлечены ряд партийных, советских и хозяйственных работников» [3, с. 141].

Большое внимание придается формированию здорового общественного мнения. Во многих областях стали систематически проводиться сельские сходы и собрания общественности, на которых разоблачаются корыстные цели служителей ислама, самозванных мулл. Их 643 выявленных незарегистрированных служителей мусульманского вероисповедания 269 заявили о прекращении деятельности. Материалы, на часть самозванных мулл переданы в административные комиссии при исполкомах местных Советов.

Новые подходы утвердились в борьбе с паломничеством к «святым местам», наряду с административными мерами активно ведется работа по развенчанию мифов вокруг них, пропаганде памятников архитектуры и культуры.

Проведенные институтом археологии и этнографии АН КазССР раскопки «святого места», «Укаш ата» в Чимкентской области, помогли пресечь ложные слухи, распространяемые служителями культа. Разъяснительные меры позволили резко сократить паломничество к «святым местам» в Мангышлакской и Кызыл Ординской областях. [4, с.142]

Сложилась определенная система подготовки и переподготовки атеистических кадров, их информирования и инструктирования.

По проблемам научного атеизма в республике аттестовано 5593 лектора, из них каждый 5 – представитель коренной национальности» [5, с. 143].

Посещение святых мест Туркестана в сознании верующих приравнивается к совершению малого хаджа. Ко многим святым местам даже в советское время стекались многочисленные паломники. Осознавая важность влияния святых мест на сознание населения, партийные органы усилили борьбу с паломничеством. Потребовалось взять на строгий учет все мазары и другие почитаемые места мусульман. Так, в 1958 г. уполномоченный Совета по делам религиозных культов при исполкоме Южно-Казахстанского областного Совета депутатов трудящихся докладывал: «Согласно Вашего требования сообщая следующие сведения о мазарах и почитаемых местах мусульманского вероисповедания в Южно-Казахстанской области: «Храм Ходжа Ахмада Ясави в городе Туркестане. Храм построен в XIII веке, известным завоевателем Средней Азии Амур Тимуром, храм построен над гробницей известного в истории Средней Азии Уляма по распространению суфизма – автора «Хикмат» - Ходжа Ахмада Ясави. Гробница находится в полной сохранности, что касается самого здания храма, то она в результате истекших времен дала трещины в некоторых местах, что потребовало замены фундамента. Храм как исторический памятник, находится на учете архитектурного управления при Совете Министров КазССР, который имеет специальный штат охранников в количестве 4 человек. Начиная с 1956 года, архитектурным управлением производится работа по реставрации здания» [6, с. 35]. 28 ноября 1958 г. ЦК КПСС утвердил постановление «О мерах по прекращению паломничества к так называемым «святым местам» и местные партийные и советские организации усилили агитационные и запретительные меры. В результате из 14 наиболее известных в Южно-Казахстанской области мазаров, которые регулярно посещали верующие в качестве паломников, было полностью прекращено посещение в 3-х мазарах.

Например, мазары «Баба-Дарьюш» и «Кошкар-Ата» были окончательно закрыты и посещение паломников прекратилось.

Каким методами осуществлялось закрытие, демонстрируют следующие документы: «Также закрыт мазар «Исмаил-Ата» в Каратасском районе. Закрытие указанных мазаров происходили при активном участии уполномоченного, который предложил служителям культов зарегистрированной мечети (в частности мутовальяту) совершенно закрыть двери этих мазаров, чтобы не было доступна для входа во внутреннюю часть мазаров.

Это мероприятие осуществлялось силами самих духовенства, что не вызывались никаких возмущений со стороны верующих населения. С другой стороны, шарлатанствующие элементы, занимающие обманым действием среди верующих и получающие подаяние у людей, посетивших мазаров были обложены финансовыми органами соответствующими налогами, а также были мною предупреждены, что если они впредь не прекратят своих действий, то будут привлечены к более суровой ответственности. Одновременно в этих местах были развернуты конкретные научно-атеистические пропаганды» [7, с. 41]. (Полностью сохранено подлинное написание документа – авт.)

По остальным святым местам были предприняты запретительные меры: мавзолеи, мазары и мечети переносились на другое место, отдавались под музеи, пионерские лагеря, просто наглухо закрывались. К примеру, находившаяся около мазара «Ходжа-Ахмат-Яссави» зарегистрированная мусульманская мечеть «Хиливат-мечеть» решением исполкома Туркестанского райсовета депутатов трудящихся была перенесена на другое место между городом Туркестан и станцией Туркестан. А сам мавзолей «Ходжа-Ахмата-Яссави» был превращен в краеведческий музей.

На территории мазара «Укач-Ата» в Туркестанском районе был организован пионерский лагерь города Кентау.

Мазары Арыслан-Баб», «Ибрагим-Ата, «Хусаин-Гази-Байдауи», «Карашаш-Ана», «Мирали-Баб», «Хызир» - «Хызир-Пайгамбар», «Ходжа-Тали», «Абдил-Газиз-Баб», «Узун-Ата», «Ак-Ата» были наглухо закрыты, а ключи от них переданы местным Советам.

Закрытие мазаров сопровождалось усилением научно-атеистической пропаганды среди верующих, в области была создана специальная научно-атеистическая секция, которая наряду с развертыванием научно-атеистической пропаганды, разъясняла историю возникновения этих мазаров.

Тенденция религиозного прессинга усилилась в середине 60-х годов, вопросы атеистического воспитания, борьбы с религиозными пережитками постоянно находились в центре внимания союзных, республиканских, областных и районных партийных и советских органов. В 1969 году было принято Постановление Совета Министров Казахской ССР «О неудовлетворительном состоянии контроля за

соблюдением Советского законодательства о религиозных культах», а в 1971 году было принято Постановление ЦК КПСС «Об усилении атеистического воспитания населения». Местные органы принялись активно воплощать в жизнь партийные решения. Так, Исполком Абайского районного Совета депутатов трудящихся докладывал о проделанной работе: «Была создана комиссия по контролю за соблюдением законодательства о религиозных культах, утвержденная на заседании исполкома. Комиссия по контролю за соблюдением законодательства о религиозных культах проводит свою работу согласно составленного плана [8, с. 59].

В 1980-е годы с поворотом советской конфессиональной политики от запретительных мер к лояльности и сотрудничеству, активизация интереса населения к религии стала рассматриваться как враждебная агитация со стороны капиталистических государств. Так, в СМИ констатировалось: религиозная обстановка в республике остается сложной. Особую тревогу вызывает религиозный экстремизм, на позициях которого находятся более 130 обществ и групп, объединяющих около 10 тыс. верующих, не признающих советское законодательство о культах. После XXVI съезда КПСС и XV съезда КП Казахстана (июнь 1983 г.) Пленумы ЦК КПСС, и ЦК КП Казахстана приняли ряд документов, касающихся усиления контроля за соблюдением советского законодательства о религиозных культах. Было отмечено увеличение числа религиозных объединений в Казахстане до 600, относящихся к 15 конфессиям. В справках, уполномоченных по делам религий, высказывается тревога по поводу сложной религиозной обстановки, отмечается, что сеть религиозных обществ не сокращается, растет число верующих, повышается религиозная обрядность.

После развала СССР в Казахстане наметилась тенденция к изменению идентификационных критериев в массовом сознании. Неадекватность прошлых социальных, статусных, этатистских идентификаторов новым реалиям вызвала маргинализацию массового сознания, одновременно детерминируют поиск стержневых основ для устойчивых идентичностей. В этих условиях универалистскими и интегрирующими идеями стали этнокультурное возрождение, как фактор реставрации и укрепления новых идентичностей. Одновременно с процессом подъема национального самосознания казахстанского населения происходит возрождение религиозных идеологий. Религия стала не только важнейшим элементом культуры и образа жизни, чувств и судеб казахстанцев, но и важным фактором в политике, происходит процесс переосмысления роли религии в обществе.

В 2000-х годах в Казахстане усиливался религиозный туризм. Эксперты подразделяют религиозный туризм на следующие составляющие:

- путешествия в религиозные дестинации,
- поездки на религиозные собрания и события,
- путешествия с миссионерскими и/или гуманитарными целями,
- поездки религиозных единомышленников.

В это время паломничество к святым местам было в пике своего развития, в Казахстане действовали мусульманские организации, которые преследовали цели туристического и паломнического вовлечения населения в религиозную культуру Казахстана, одной из них был известный «Ақ жол». Эта организация была создана в феврале 1997 г. Как пишется в книге «Ата жол әлеппесі» (2007 г.), которая раздавалась паломникам: «Ата жолының негізін қалаушы және елге тура жолды көрсетуші – әуелі Алла, екіншіден, ата-баба аруақтары, үшіншіден – Ақ ұл (аруақтардың қойған аты) – Қыдыралы Тарыбаев. Таким образом, ясно, что основателем этой организации был Қыдыралы Тарыбаев, который, по утверждению автора, от аурахов получил сакральное имя Ақ ұл (Светлый сын). Вся книга пропитана идеями в трех основных ипостасях, это вера в Аллаха, вера и помощь, получаемая от аруахов и благодеяние основателя этой организации. (с февраля 2009 г. «Ата Жолы» запрещена в Казахстане, как окултно-мистическое религиозное течение») [9].

В настоящее время в связи с политикой государственного регулирования и программы «Рухани жаңғыру» важную роль играет государство, определяющее политику по отношению к известным святыням. Государственные органы Казахстана помещают щиты с рекомендациями по правилам совершения паломничества или посещения могил. Для паломников запрещаются следующие действия: нельзя наступать или лежать на могиле, громко плакать, гладить могильный камень, целовать его, не зажигать свечи или огонь при могиле, привязывать скот близ могилы, смеяться или шутить близ могилы, кушать, курить сигарету, ставить большой надгробный памятник или мавзолей, привязывать тряпочки или ткань.

Паломникам рекомендуются следующее: читать молитву, делать дуа. Приводятся примеры из хадисов по посещению могил. Государство приложило большие финансовые средства для облагораживания и реконструктивных работ вокруг и внутри погребального комплекса Ходжа Ахмета Йасауи. Сегодня этот комплекс представляет собой один из важнейших туристических центров средневекового зодчества и мусульманской духовной культуры.

Одним из негативных явлений, с которым приходится сталкиваться нашей республике является проникшая в 1990-2000-е годы чуждая религиозная идеология, последователи которой осуждают поклонение и паломничество к святым местам. Эта идеология опасна как для общества, так и государства, так как может привести к утрате традиционных для казахского общества ценностей, изменения

духовной культуры. С другой стороны, эта религиозная идеология – варианты салафизма, вахабизма представляют угрозу безопасности общества и государства. Они могут привести к расколу общества, росту противоречий и навязывания чуждых ценностей. Именно эти явления можно наблюдать уже в настоящее время. Уникальная цивилизация скотоводов-кочевников, потомками которых казахи являются, сумели переработать и создать национальный облик ислама. Именно эти ценности важны для противостояния вызовам сторонников реставрации ислама через фундаментализм. Для современного казахстанского общества, чтобы не раствориться в глобальной унификации духовных ценностей, важно сохранить духовную идентичность. Эту цель преследует государственная программа «Рухани жаңғыру».

Список литературы:

1. Государственный архив Алматинской области (ГААО) Ф. 223, Оп. 5, Д. 372, Л. 73-75.
2. Клибанов А.И. Религиозное сектантство и современность. М., 1969. – с. 272.
3. АП РК Ф.708. Оп. 134. д.1 за 1987 г. т. 1, с. 141.
4. АП РК Ф.708. Оп. 134. д.1 за 1987 г. т. 1, с. 142.
5. АП РК Ф.708. Оп. 134. д. 1 за 1987 г. т. 1, с. 143.
6. ЮКГОА Ф 1353, Оп. 2, Св. 4, Д. 29, Л. 35.
7. ЮКГОА Ф 1353, Оп. 2, Св. 4, Д. 30, Л. 41.
8. ЮКГОА Ф 1353, Оп. 2, Св. 8, Д. 57, Л. 59.
9. <https://www.zakon.kz>.

3.6. Ар-намыс, қадір-қасиет және іскерлік бедел заң ғылымының зерттеу объектісі ретінде

Серик Балтабаевич Кошербаев

Құқық магистрі, аға оқытушы. М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті (Тараз қ., Қазақстан)

Жалпы адам құқықтары құл иелену дәуірінен басқа кезеңнен бері адамгершілік құндылықтарына жатқызылып, басқа мүдделерге қарағанда жоғары деп, басымдық беріліп келді. Бүкіл әлемдегі болып жатқан саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен реформалар адамдарға бағытталады. Ол заңды да, өйткені тарихты адамзат жасайды. Адам құқығы өздеріне қажетті мүдделерге қол жеткізетін құрал ретінде есептеуге болады. Заң ғылымында адам құқықтары бірнеше топтар мен түрлерге бөлініп жіктеледі. Солардың ішінде қазіргі нарықтық қатынас заманында мүліктік құқықтар мен мүдделер басымдыққа ие болуда. Ал, рухани, мәдени, мүлікке қатысы

жоқ жеке құқықтары да белгілі бір шамада қорғауға алынғанымен, үнемі жетілдіріліп отыруды талап етеді. Мысалыға, адамның есімі, тегі, жеке құпиясы, ар намыс, қадір-қасиет және іскерлік беделге т.б. деген құқықтары мүліктік емес жеке құқықтарына жатады. Бұл аталған мүліктік емес құқықтар бірнеше ерекшеліктерімен белгіленеді, яғни, адамға табиғаттан беріледі, адамнан еш ажырағысыз өмір сүреді, басқа біреуге беруге болмайды және оларды халықаралық деңгейде мемлекеттер мойындап, таниды, қорғауға алады. Демократиялық елдерде сөз бостандығы негізгі заңдарымен бекітіліп, берілген, бірақ ойына келген, аузына келген сөзді айта беру, бұл құқықты пайдалану басқа бір тұлғаның құқығына кедергі келтірмейтіндей дәрежеде жүзеге асырылуы тиіс.

Ақпараттық технологиялардың қазіргі дамыған заманында әлеуметтік желілер мен бұқаралық ақпарат құралдарын азаматтардың салған суреттері мен бейнероликтеріне қатысты ар-намыс пен қадір қасиетке тиетін, кемсітетін сөздер көп жазылады, бірақ та олардың жауапкершілікке тартылып жатқанын естімейміз. Жоғарыда атап кеткендей, сөз бостандығы жария етілген заманда адам өз ойын еркін білдіре алады. Интернет желісі белсенді дамып тұрған кезде бірін-бірі көре алмайтын, қызғаныш, кек алу немесе кәсіпкерлік саласында туындайтын бәсекелестіктің салдарынан азаматтардың ар-намысы және қадір-қасиетіне, ұйымдардың іскерлік беделіне қысым жасалу қаупі жоғары.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1992 жылғы 18 желтоқсандағы № 6 «Сот тәжірибесінде азаматтардың және заңды тұлғалардың ар-намысы мен абыройын және іскерлік беделділігін қорғау жөніндегі заңдылықты қолдану туралы» нормативтік қаулысына сәйкес «Ар-намыс дегеніміз - азаматтың рухани және әлеуметтік сапасының биіктігі, қоғам бағасы». Ал «Абырой дегеніміз - өз рухани байлығын, рухани санасын, қоғамдағы маңыздылығын, орнын адамның өзінің іштей бағалауы» [1].

Ар-намыс дегеніміз азаматқа оның моральдік, рухани және және өзге де қасиеттерінің негізінде қоғам тарапынан баға беру, мойындау, тану болып табылады. Ал, қадір-қасиет дегеніміз адамның өз құндылығын, өз қасиеттері мен қабілеттерін сезінуі, яғни тұлғаның өзін-өзі бағалауы, өзінің қоғамдағы алатын орнын түсінуі. Алайда егер де ар намыс пен қадір-қасиет тек азаматқа қатысты ғана қолданылатын болса, іскерлік бедел термині азаматқа да, заңды тұлғаға қатысты да қолданылады. Іскерлік бедел дегеніміз тұлғаның қандай да бір кәсіпке қатысты қабілеті, кәсіби іскерлігі туралы ой-пікірлер.

Адамның ар-намысы, ұяты мен қадір-қасиеті өте маңызды құндылықтар. Кезінде ата-бабаларымыз «Малым жанымның садақасы, жаным арымның садақасы» деп ар-намысын жанынан жоғары қойып, ұяттың өлімнен де күшті екендігін «ұяттан жерге кіріп кете жаздадым» дейтін болған. Осы жерде Ар жазасы - бар жазадан ауыр жаза деген

Мұхтар Әуезов пен «Пайда ойлама - ар ойла» деген ұлы Абай Құнанбаевтың да сөздерін айта кетуге болар.

Қазақстан Республикасында азаматтар мен заңды тұлғалардың ар-намыстары мен қадір қасиеттері, іскерлік беделдері заңнамалық тұрғыдан жақсы қорғалған, талаптарына жауап береді деп айтуға болар, бірақ та қоғамның дамуы мен өзгеруіне сәйкес аталған саланы ғылыми тұрғыдан үнемі зерттеп, жетілдіріп отыру керек. Өйткені, адам құқығы, оның ішінде жеке мүлдіктік және мүлдіктік емес құқықтары қоғамда әр қашанда өзекті болып қалады. Қазақстан Республикасы халықаралық және мемлекет ішілік деңгейде жылдан-жылға демократиялық және құқықтық мемлекет қағидаларын берік ұстап беделі артып келеді.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің Ар-намысты, қадір-қасиетті және іскерлік беделді қорғау атты 143-бабына сәйкес «Азамат өзінің ар-намысына, қадір-қасиетіне немесе іскерлік беделіне нұқсан келтіретін мәліметтерді сот тәртібімен теріске шығаруды талап етуге құқылы. Сонымен қатар, егер азаматтың немесе заңды тұлғаның ар-намысына, қадір-қасиетіне немесе іскерлік беделіне кір келтіретін мағлұматтар бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таратылған болса, олар сол бұқаралық ақпарат құралдарында тегін теріске шығарылуға тиіс. Егер аталған мағлұматтар ұйымнан шыққан құжатта болса, бұл құжаттағы мағлұматтардың шындыққа сай келмейтіндігі туралы тиісті адамға міндетті түрде хабарлана отырып, мұндай құжат алмастырылуға немесе кері сұратып алынуға тиіс. Азаматқа қатысты оның ар-намысына, қадір-қасиетіне немесе іскерлік беделіне кір келтіретін мағлұматтар таратылған болса, ол мұндай мағлұматтарды теріске шығарумен бірге олардың таратылуынан өзіне келтірілген залалдың және моральдық зиянның орнын толтыруды талап етуге құқылы» [2]. Осы Кодекске сәйкес, қорғау туралы талап қойған адам өзінің мүлдіктік емес өзіндік құқығының бұзылуын нақты дәлелдеуге тиіс.

144-бапқа сәйкес, «азаматтың жеке бас құпиясын, оның ішінде хат алысу, телефон арқылы сөйлесу, күнделіктер, естеліктер, жазбалар, ішкі жан сыры, бала асырап алу, туу құпиясын, дәрігерлік, адвокаттық құпияны, банктік салымдар құпиясын сақтауға құқығы бар» [2]. Сондай-ақ, 145-бапта адамның өз бейнесі салынған суреттерді де қорғауға құқық берілген, «Қандай да бір адамның суреттік бейнесін оның келісімінсіз, ал ол қайтыс болған жағдайда - мұрагерлерінің келісімінсіз пайдалануға ешкімнің де құқығы жоқ. Бірақ та, егер заң құжаттарында белгіленсе, не бейнеленген адам ақы алып кескінделген болса, ондай келісім талап етілмейді» [2].

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1992 жылғы 18 желтоқсан №6 «Сот тәжірибесінде азаматтардың және заңды тұлғалардың ар-намысы мен абыройын және іскерлік беделділігін қорғау жөніндегі заңдылықты қолдану туралы» нормативтік қаулысына сәйкес «Азаматтардың және ұйымдардың ар-намысына және абыройына кір келтіретін мәліметтерді тарату деп мына жағдайлар

танылады: баспа жүзінде жарияланған, радиомен, теледидардан, жалпы басқа да бұқаралық құралдарды пайдалану арқылы хабарланған, мінездемелерде, арыздарда, әртүрлі ұйымдарға жолданған хаттарда көрсетілген, көпшілік алдында сөйлеу кезінде, лауазымды адамдарға, немесе басқада, оның ішінде бір немесе бірнеше адамға ауызша айтылған мәліметтер. Жеке адам туралы ондай мәлімет тек сол адамның өзіне ғана айтылса, ондай әрекеттерді кір келтіретін мәліметтерді тарату деп есептеуге болмайды.

Сонымен қатар, кір келтіретін мәлімдеме кәмететке толмаған немесе заң жүзінде ешбір қабілеті жоқ деп танылғандар жөнінде таратылған болса, олардың заңды өкілдері ар-намысты және абыройды қорғау жөнінде талап қоюға құқықты»[1]

Нақтылап айтар болсақ, жоғарыда аталған құқық бұзушылықтың орын алуы үшін тұлғаны масқаралайтын ақпараттардың көпшілікке таратылуы керек. Олар ауызша да, жазбаша да таратылуы мүмкін. Және де ол ақпараттар арызданушының өзіне емес, үшінші тұлғаға айтылуы тиіс.

2014 жылғы 3 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 130-бабында Жала жабу және 131 Қорлау баптарында адамның абыройы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін немесе оның беделін түсіретін немесе кемсітетін құқық бұзушылық ретінде анықталып, жауапкершілік көзделген [3].

Қазақстан Республикасы заңнамаларында лауазымды тұлғалардың беделін қорғайтын да арнайы нормалар бар. Мысалыға, айтар болсақ ҚР Қылмыстық Кодексінің Басқару тәртібіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар атты 16-тарауында 373-375 баптар Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентін – Елбасын көпшілік алдында қорлау және оның абыройы мен қадір-қасиетіне өзгедей қолсұғушылық, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының бейнесін бүлдіру, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының заңды қызметіне кедергі жасау 2 жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасымен жазаланса, 376-бап, яғни, Қазақстан Республикасы Парламенті депутатының абыройы мен қадір-қасиетіне қол сұғу және оның қызметіне кедергі жасау елу тәулікке дейін қамаққа алу жауапкершілігі қолданылады[3].

Бірақ та, аталған екі норманың да ескертуінде, Қазақстан Республикасы Президентінің жүргізіп отырған саясаты туралы, Қазақстан Республикасы Парламенті депутатының депутаттық қызметі туралы сын тұрғысында айтылған жария сөздер осы баптар бойынша қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпайтындығы келтірілген [3].

Дәл осы Кодекстің 378-бабында жалпы мемлекеттік билік өкілдерін қорлауға қатысты да арнайы норма енгізілген, ол бойынша 20 тәулікке дейін қамаққа алу жауапкершілігі көзделген.

Бұл жерде бір түсініксіздеу жағдай орын алады, Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабына сәйкес: 1 тармақ «Заң мен

сот алдында жұрттың бәрі тең» және 2 тармақ «Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды» [4] делінген. Яғни, Президент пен тек Парламент депутаттарының ар-намыстары мен қадір-қасиеттері басқа еліміздің азаматтарының ар-намыстары мен қадір-қасиеттерінен ерекше болуы дұрыс ба?

Сонымен қатар, ЮНЕСКО-ның қолдауымен 2000 жылы 29 ақпан 1 наурыз күндері Лондон қаласында өткен семинарда қабылданған «Артикль 19» атты құжаттың 8 қағидасы «Ешқандай жағдайда да дәрежесі мен мәртебесіне қарамастан заңдармен лауазымды тұлғаларға ешқандай ерекше қорғау берілмеуі керек» [5]. Осы қағиданың түсініктемесінде «көптеген мемлекеттерде заңдармен қарапайым азаматтарға қарағанда нақты лауазымды тұлғаларға көбірек жоғары қорғау ұсынылатындығы» келтірілген.

Сондай-ақ, елімізде қолданылатын жеке басқа қол сұқпаушылық деген артықшылықтар да осы қағидаларға қайшы келеді деп есептейміз.

«Қылмыстық және қылмыстық процестік заңнаманың адамның жеке бас бостандығын сақтау және қадір-қасиетіне қол сұқпау, қинауға, зорлық-зомбылыққа, басқа да қатыгез немесе адамның ар-намысын қорлайтын әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы мәселелер жөніндегі нормаларын қолдану туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылғы 28 желтоқсандағы № 7 Нормативтік қаулысы бар. Осы қаулыға сәйкес Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 110-бабына сәйкес, қылмыстық процесті жүргізуші орган іс жүргізу әрекеттерін жүргізген кезде (жауап алу, беттестіру, қарау, тану және т.б.) процеске қатысушыға оның құқықтарын түсіндіріп қана қоймай, сонымен қатар оларды толық жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті екеніне соттардың назарын аударуды қамтамасыз етеді. Бұл ретте адам мен азаматтың конституциялық құқықтарын сақтауға, оның ішінде қинауды, басқа да қатыгез немесе адамның ар-намысын қорлайтын іс-әрекеттерді қолданудан қорғауды қамтитын адамның қадір-қасиетіне қол сұқпауға ерекше мән берілуге тиіс екендігі көрсетілген. Және де осы қаулыда көрсетілгендей, Соттар сот талқылауында және қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатысында адамның жеке бас бостандығы мен қадір-қасиетіне қол сұқпау жөніндегі құқықтарының бұзылуы туралы арыздарды тексерген және қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын санкциялау туралы өтініштерді қараған кезде адамның нақты қай уақытта, қанша уақытқа ұсталғанын, оның қай жерде ұстауда болғанын, хаттаманың жасалған-жасалмағанын және осыған байланысты басқа да мән-жайлардың анықтауы тиіс [6].

Бұқаралық ақпарат құралдары мен теле-радио журналистері, қазіргі кең тарап келе жатқан блогерлерге де белгілі бір құқықтық

жауапкершілік көзделгені дұрыс деп есептейміз. Себебі, қызмет атқарып жүрген мемлекеттік қызметтің лауазымды тұлғалары мен қоғам белсенділеріне қарсы сөз айта алмай, бірақ та, істі болғанда немесе басқа да бір жағдайлармен қызметтік лауазымдарынан кеткенде артынан неше түрлі өтірік-шыны аралас мәліметтер айтып, әлі де сот үкімі шықпай жатып, оларды қаралап, жерден алып жерге салып, қылмыскер немесе кінәлі етіп шығарып қояды. Әсіресе, жас журналистер өз газет-журналдарының, бағдарламаларының, арналарының рейтингісін жоғарылату үшін осындай әрекеттерге барып жатады.

Азаматтар мен заңды тұлғалардың ар-намысы мен қадір-қасиетін дұрыс және тиімді қорғау құқық қолданушы органдар мен мекемелердің қызметіне тікелей қатысты. Соңғы жылдары халықтың құқықтық сауаттылығы мен құқықтық мәдениетінің артуына байланысты болуы керек, сот органдары мен полиция органдарына өз ар-намыстары мен қадір-қасиеттерін қорғау мақсатында, әсіресе, заңды тұлғалар тарапынан іскерлік беделдеріне нұқсан келгенін айтып шағымданушылардың қатары көбейген екен.

Өкінішке орай, мақаламыздың басында келтіргендей қазіргі кезде бизнесте немесе лауазымдық сатымен көтерілу бәсекелестігінде бірін-бірі көре алмайтын, қызғаныш, кек алу мен аяқтан шалу салдарынан азаматтардың ар-намысы және қадір-қасиетіне, ұйымдардың іскерлік беделіне қысым жасалу қаупі артпаса сейілмей тұр. Мұндай іс-әрекеттер тапсырыс беру арқылы да жасырын тұлғалармен жасалуы мүмкін. Сонымен қатар, таяқтың екі ұшы бар демекші, бір жағынан материалдық пайдасын ойлап, пайда табу мақсатымен кез-келген сөздер үшін сотқа жүгініп, моральдық зиянның орнын толтырып алуды көздейтін азаматтар да бар. Ол ауылдық жерде ауылдастар мен ағайындардың, қалалық жерде туыстар мен көршілердің арасында іріткі салып, бір-бірінің бетін көрмей кетуге итермелейді. Сондықтан, дүниежүзілік қауымдастықтың бір бөлшегі ретінде Қазақстан Республикасының ар-намыс пен қадір-қасиетті, іскерлік беделді қорғайтын заңдары да халықаралық нормаларға сәйкестендіріліп, әлі де жетілдірілуді қажет етеді. Жаңа туылған сәбидің ар-намысы мен қадір-қасиеті қай кезден бастап туындайды, ар-намыс пен қадір-қасиетке нақты не жатады, Парламенті депутатының абыройы мен қадір-қасиеті мен қарапайым азаматтардың абыройы, қадір-қасиеті арасында қандай ерекшеліктер бар, Қылмыстық кодексте көрсетілген билік өкілдеріне кімдер жатады, барлық лауазымды тұлғаларды ма, әлде таңдаулыларды ма деген басқа да көптеген сұрақтар саяси-құқықтық тұрғыдан зерттеу мен жетілдіруді талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1992 жылғы 18 желтоқсандағы № 6 «Сот тәжірибесінде азаматтардың және заңды

тұлғалардың ар-намысы мен абыройын және іскерлік беделділігін қорғау жөніндегі заңдылықты қолдану туралы» нормативтік қаулысы;

2. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексі, 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII.

3. 2014 жылғы 3 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі;

4. Қазақстан Республикасы Конституциясы, 1995 жыл 30 тамыз;

5. 2000 жылы 29 ақпан 1 наурыз күндері Лондон қаласында өткен семинарда қабылданған «Артикль 19» атты құжат;

6. «Қылмыстық және қылмыстық процестік заңнаманың адамның жеке бас бостандығын сақтау және қадір-қасиетіне қол сұқпау, қинауға, зорлық-зомбылыққа, басқа да қатыгез немесе адамның ар-намысын қорлайтын әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы мәселелер жөніндегі нормаларын қолдану туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылғы 28 желтоқсандағы № 7 Нормативтік қаулысы.

3.7. Духовные ценности как объект состава уголовного правонарушения

Курманбек Сагинбекович Сагинбеков

к.ю.н., доцент Таразский государственный университет
имени М.Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан)

Халилжан Жалилович Сулейманов

к.ю.н., доцент Таразский государственный университет
имени М.Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан)

Мирас Исмаилович Усейнов

магистр юриспруденции, старший преподаватель.
Таразский государственный университет имени М.Х. Дулати
(г. Тараз, Казахстан)

Современный мир столкнулся с такими проблемами как национализм, религиозный экстремизм, терроризм и сепаратизм. Данный вопрос наталкивает о необходимости выработки меры для предупреждения этих проявлений.

Как нам известно, законодательными органами всех государств, в целях предупреждения и пресечения выработали ряд нормативно-правовых актов и межгосударственных соглашений в целях предотвращения данных проблем. Однако, несмотря на принимаемые меры, объектом раздора стали межнациональные и межконфессиональные отношения, и некоторые деструктивные силы пытаются использовать это для нарастания конфликта в обществе.

Центральный вопрос VI Съезда лидеров мировых и традиционных религий связан с осознанием важной роли и ответственности

религиозных и политических лидеров за безопасное и гармоничное развитие современного мира. В XXI веке мир продолжает оставаться в своем большинстве глубоко религиозным.

Согласно данным Института Gallup, представленным в одном из последних отчетов Глобального барометра надежды и отчаяния, больше половины жителей Земли – около 60 процентов, считают себя религиозными людьми. Каждый пятый – отмечает свою нерелигиозность.

Феномен устойчивости и сохранения влияния религиозных учений в эпоху технологических революций очень точно объяснил итальянский писатель XX века Чезаре Павезе. «Религия, - писал он, — это убеждение, что все происходящее с нами необычайно важно. Именно поэтому она будет существовать всегда» [1].

Как нам известно, нарастающие проблемы в современном обществе, повторяющиеся экономические и духовные кризисы, потрясения устремляют людей к поиску путей их преодоления. Общественные институты сегодня приходят к выводу, что в основе всех потрясений лежит, прежде всего, кризис духовный, который возможно преодолеть лишь через культуру. «Утонченный культурный человек несет в себе и утонченную цивилизацию», – писала Е.И. Рерих [2]. На наш взгляд, данный «постулат» в настоящее время приобретает актуальность.

Как нам известно, религия одна из наиболее значимых компонентов духовной культуры, т.е. форма осознания человеком бытия и окружающего мира, основанная на вере, так как она обуславливает формирование и реализацию систем ценностей, должного поведения, норм мышления, которые способствуют объединению людей в религиозные организации и выступает как форма общественного сознания.

Казахстан, согласно конституции, утвердил себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого является человек, его жизнь, права и свободы [3]. А также, данный аспект светского характера государства зафиксирован в Законе Республики Казахстан "О религиозной деятельности и религиозных объединениях" от 11 октября 2011 г. Государство отделено от религии и религиозных объединений. Религиозные объединения и граждане Республики Казахстан, иностранцы и лица без гражданства независимо от отношения к религии равны перед законом. Никакая религия не может устанавливаться в качестве государственной или обязательной. В соответствии с принципом отделения религии и религиозных объединений от государства, государство:

1) не вмешивается в определение гражданином Республики Казахстан, иностранцем и лицом без гражданства своего отношения к религии и религиозной принадлежности, в воспитание детей

родителями или иными их законными представителями согласно своим убеждениям, за исключением случаев, когда такое воспитание угрожает жизни и здоровью ребенка, ущемляет его права и ограничивает ответственность, а также направлено против конституционного строя, суверенитета и территориальной целостности Республики Казахстан;

2) не возлагает на религиозные объединения выполнение функций государственных органов;

3) не вмешивается в деятельность религиозных объединений, если деятельность религиозных объединений не противоречит законам Республики Казахстан;

4) способствует установлению отношений взаимной терпимости и уважения между гражданами Республики Казахстан, иностранцами и лицами без гражданства, исповедующими религию и не исповедующими ее, а также между различными религиозными объединениями.

А в соответствии с принципом отделения религии и религиозных объединений от государства, религиозные объединения:

1) не выполняют функции государственных органов и не вмешиваются в их деятельность;

2) не участвуют в деятельности политических партий, не оказывают им финансовую поддержку, не занимаются политической деятельностью;

3) обязаны соблюдать требования законодательства Республики Казахстан.

Запрещается деятельность партий на религиозной основе, создание и деятельность религиозных объединений, цели и действия которых направлены на утверждение в государстве верховенства одной религии, разжигание религиозной вражды или розни, в том числе связанных с насилием или призывами к насилию и иными противоправными действиями [4].

Следовательно, светский характер государства разграничивает сферы влияния государства и религиозных объединений при сохранении роли государства как основной формы организации общественно-политической власти. В светском государстве последователи всех конфессий равны перед законом. Первый Президент РК Н.А. Назарбаев в своем Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» поставил задачу перед Правительством Казахстана и обществом по формированию правильного религиозного сознания у граждан Казахстана в XXI веке, а также отметил, что светский характер нашего государства – это важное условие успешного развития Казахстана.

Согласно сведениям Комитета по делам религий Министерства культуры и спорта Республики Казахстан, зарегистрированные

религиозные субъекты Казахстана по состоянию III квартала 2018 г. составляет следующее: в стране зарегистрировано **3720** религиозных субъектов, представляющих 18 конфессий: 2592 – исламские, 339 – православные, 86 – католические, 591 – протестантские, 60 – Свидетелей Иеговы, 26 – Новоапостольскую церковь, 8 – Общество Сознания Кришны, 7 – иудейские, 6 – Бахаи, 2 – Буддизм, 2 – Церкви Иисуса Христа Святых последних дней (мормоны), 1 – Муниты.

Всего по стране функционируют **3502** культовых сооружений, из которых 2592 – мечетей, 301 – православных храмов и 110 – католических церквей, 407 – протестантских молитвенных домов, 54 – молитвенных дома Свидетелей Иеговы, 26 – молитвенных домов Новоапостольской церкви, 6 – синагог, 3 – молитвенных дома Бахаи, 2 – молитвенных дома РО «Общество сознания Кришны», 1 – буддийский храм.

Официально зарегистрировано **554** миссионеров, из них **435** иностранных граждан и **119** – граждане Казахстана [5].

Надо отметить, что Казахстан является многонациональной и поликонфессиональной страной. Как показывает реальность, религиозную ситуацию в Казахстане можно охарактеризовать как стабильную. Развиваются конструктивные формы взаимоотношений между государством и религиозными объединениями. В частности, сегодня, отношения между государством и крупнейшими конфессиями, реализуются в рамках соглашений, подписанных Комитетом по делам религии Министерства культуры и спорта РК с Духовным управлением мусульман и Православной церковью Казахстана о сотрудничестве в сфере сохранения согласия, взаимопонимания, толерантности, профилактике религиозного экстремизма. А также между представителями различных религий и конфессий сформировались благоприятные условия сосуществования и эффективного взаимодействия. Модель межконфессионального отношения в Казахстане стала уникальным примером для других стран, и вызвал интерес стран со схожим полиэтническим составом населения.

Сформирована концептуально новая и отвечающая современным угрозам и вызовам правовая база в сфере религии. Между тем, в международном сообществе наша страна признана как государство, ведущая последовательную внутреннюю политику, направленную на обеспечение толерантности, межконфессионального и межкультурного согласия представителей всех национальностей, проживающих в Казахстане и представляющих единый народ Казахстана — народ, который активно строит современное и конкурентоспособное светское государство. Наряду с этим внутренняя и внешняя политическая деятельность Казахстана заинтересована в расширении и углублении диалога цивилизаций.

В целях деструктивного воздействия социальных факторов государством производится мониторинг Интернет-сайтов. Так, за

второе полугодие 2014 года Международным центром культур и религий было проанализировано более 7 тысяч интернет-ресурсов. Мониторинг этих сайтов позволил выявить 170 сайтов деструктивного характера, по результатам которых осуществлены экспертизы, и эти сайты были закрыты. Сегодня центр продолжает эту работу. В текущем году осуществлен мониторинг порядка 5 тысяч интернет-ресурсов, выявлено и закрыто 55 сайтов деструктивной направленности [6]. Ведется работа по профилактике религиозного экстремизма и терроризма. В этом направлении огромное значение имеет своевременное реагирование и работа неправительственных организаций, традиционных религиозных объединений и этнокультурных центров.

К сожалению, в мире существует конфликты на религиозной почве. Как нам известно, конфликт может, выражаться в форме разногласий, споров и религиозной вражды. Религиозные противоречия являются одной из основных причин многих современных конфликтов в мире. И зачастую лозунги в борьбе за религиозные ценности преследуют совсем другие цели.

Причины возникновения религиозного экстремизма могут быть абсолютно разными: религиозными, политическими, социальными и др. Поскольку человек — существо социальное, изначально корень всей проблемы может находиться в самом человеке, в его взаимоотношениях с членами семьи, родственниками, друзьями либо может быть обнаружен при более глубоком анализе в противоречиях между внутренним миром самого экстремиста и окружающим обществом, между верой и поведением, идеалами и реальностью, религией и политикой [7]. А эти конфликты трансформируются в межгосударственные «столкновения», таким образом, результатом таких действий является ухудшение отношений между субъектами международного права. Так, например, скандал в 2005-2006 гг. в Дании, спровоцированный серией карикатур на пророка Мухаммеда (да благословит его Аллах и приветствует), привел к тому, что Министерства иностранных дел одиннадцати исламских государств потребовали от датского правительства извинений за публикацию, а некоторые из них даже закрыли свои посольства в Дании в знак протеста, когда они не получили этих извинений. А также международный общественно-политический резонанс, которое получило январское событие 2015 года нападение на редакцию журнала «Шарли Эбдо», публиковавшего карикатуры на пророка. Тем самым вышеуказанные конфликты охватили практически все страны Европы и мусульманского мира. В данном исследовании нами были освещены наиболее яркие примеры, которые происходили на заре XXI.

Необходимо отметить, что среди множества элементов религий, кроме религиозной веры, наиболее важным являются религиозные чувства, религиозные представления, религиозные действия и

религиозные организации. Как нам известно, все эти элементы интегрированы в одну систему – религия, где в качестве объединяющей силы выступает вера в сверхъестественное. В науке уже давно существует глубокий и устойчивый интерес к проблеме религиозных эмоций [8].

Таким образом конфликты на почве религиозных чувств представляют опасность мирного сосуществования человечества на земле. В свете вышесказанного, возникает необходимость разработки комплекса уголовно-правовых средств по противодействию ей. В условиях глобализации перед наукой уголовного права стоит задача предупреждения преступлений, т.к. преступность как и все антиобщественные явления, имеет свои причины лишь в пределах социальных, т.е. человеческих отношений.

Исходя из вышеизложенного только путем формирования миролюбивого гражданского общества, в котором будут реализованы идеалы свободы и равенства, которое не будет раздираться социальными конфликтами и противоречиями.

Мы предлагаем, внести в уголовное законодательство норму ответственности за карикатуры (сатирическое или юмористическое изображение) на основателей мировых религии. Например, статья 174-1 УК РК «Распространение и разжигание религиозной вражды путем создания карикатур на основателей мировых религий».

На наш взгляд, необходимо подробно рассмотреть концептуальные направления развития уголовной политики в условиях глобализационного процесса, как нам известно, уголовная политика в области борьбы с преступностью основывается на принципе неотвратимости наказания.

Следовательно, речь идет о возникновении новых вызовов и угроз для страны, связанных с воздействием на Казахстан псевдорелигиозного экстремизма и терроризма, а также начавшимся процессом разрушения традиционных ценностей, прямо влияющих на религиозную идентичность людей. Как отметил, Первый Президент республики Казахстан Н.А. Назарбаев – «государство и граждане должны единым фронтом выступить против всех форм и проявлений радикализма, экстремизма и терроризма. Особую озабоченность вызывает угроза так называемого религиозного экстремизма. Общую озабоченность разделяют и духовные иерархи. Нам нельзя допустить, чтобы искренняя вера во Всевышнего подменялась агрессивным и разрушительным фанатизмом» [9].

Однако, эффективность противодействия религиозному экстремизму во многом зависит и от качества координации деятельности всех государственных органов, в том числе с религиозными объединениями. Нарастание негативных тенденции происходит тогда, когда не своевременно проводим профилактические мероприятий. А профилактика, предупреждение и пресечение

религиозной, экстремистской деятельности должна основываться на следующих задачах и принципах, а именно:

- недопустимость осуществления религиозного экстремизма в Республике Казахстан независимо от форм его выражения;
- предотвращение создания условий и возможностей для осуществления религиозного экстремизма;
- формирование политической и правовой культуры граждан;
- обеспечение национальной безопасности Республики Казахстан.

Противодействие религиозному экстремизму основывается на принципах:

- верховенства закона;
- равенства прав и свобод человека и гражданина независимо от его расы, национальности, языка, отношения к религии, принадлежности к социальным группам;
- общественного, в том числе межнационального и межконфессионального согласия;
- взаимодействия государства и общественных институтов;
- гласности [10].

Список использованных источников:

1. Выступление Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева на открытии V Съезда лидеров мировых и традиционных религий // www.akorda.kz/.
2. Рерих Е.И. Письма. В 9 т. Т. 6. М.: МЦР, Благотворительный фонд им. Е.И. Рерих, Мастер-Банк, 2006. с. 109.
3. Конституция РК, принятая на всеобщем референдуме от 30.08.1995 г.
4. Закон Республики Казахстан "О религиозной деятельности и религиозных объединениях" от 11 октября 2011 г. <https://zan.kz/ru/>.
5. <https://qogam.gov.kz/ru/content/religioz>.
6. <http://www.inform.kz>.
7. Кожушко Е. П. Современный терроризм. Анализ основных направлений / Под ред. А.Е. Тараса. — Минск: МГРТУ, 2010. — 368 с.
8. Религиоведение. Учебное пособие для студентов педагогических вузов. Издательский дом "Питер", 4 мар. 2008 г. — стр. 512 - стр. 37.
9. Послание народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» - www.akorda.kz.
10. Закон Республики Казахстан «О противодействии экстремизму» от 18 февраля 2005 года N 31. <https://zan.kz/ru/>.

3.8. Некоторые правовые аспекты совершенствования законодательства о государственном контроле за оборотом отдельных видов оружия

Мирас Исмаилович Усейнов

магистр юриспруденции, старший преподаватель
Таразский государственный университет имени М.Х. Дулати,
(г. Тараз, Казахстан)

*«Жизнь — это то, что мы больше всего ценим
и меньше всего бережём».*
Жан де Лабрюйер

Жизнь — это драгоценный дар, который дается нам от рождения. То есть, жизнь нужно любить такую, какая она есть, любить людей такими, какими их создал создатель. Право на жизнь является основным личным правом человека, которое принадлежит каждому человеку от рождения, признается абсолютным и неотчуждаемым, определяет содержание и применение законов и иных нормативных правовых актов. Реализация политических, социальных, экономических, культурных и других прав человека невозможна без обеспечения права человека на жизнь. Законодательное закрепление прав человека на жизнь вытекает из общепризнанных международных актов по правам человека.

Общеизвестно, что в ст. 3 Всеобщей декларации прав человека принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций от 10 декабря 1948 года говорится, что каждый человек имеет право на жизнь, свободу и личную неприкосновенность. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года, ратифицированный Казахстаном, закрепляет, что «право на жизнь есть неотъемлемое право каждого человека. Это право охраняется законом. Никто не может быть произвольно лишен жизни» (ст. 6) [1].

Как нам известно, что основная цель государства - защита прав и свобод человека и гражданина, в том числе охрана жизни человека. По мнению Локка люди, отдают государству лишь часть своей естественной свободы. Государство обязано защищать их естественные права на собственность, жизнь, свободу. Чем больше прав у человека, тем шире круг его обязанностей перед обществом. Государство при этом не обладает абсолютной произвольной властью. Теория общественного договора, по мнению Локка, предполагает и ответственность государства перед гражданами. Если государство не выполняет своего долга перед людьми, если оно нарушает естественные свободы - люди вправе бороться против такого государства [2].

Посягательство на жизнь и здоровье человека являются одним из наиболее тяжких и опасных преступлений, поскольку они наносят непоправимый (необратимый) вред важнейшим социальным ценностям - жизни человека. Уголовно-правовая защита личности предполагает, в первую очередь, защиту жизни и здоровья человека.

В Уголовном кодексе Республики Казахстан законодателем предусмотрена ответственность за уголовные правонарушения против личности, так как задачей уголовного закона является: защита прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, собственности, прав и законных интересов организаций, общественного порядка и безопасности, окружающей среды, конституционного строя и территориальной целостности Республики Казахстан, охраняемых законом интересов общества и государства от общественно опасных посягательств, охрана мира и безопасности человечества, а также предупреждение уголовных правонарушений.

Общественная опасность убийства выражается в том, что в результате совершения этого тяжкого преступления нарушается конституционное право человека - право на жизнь, которое закреплено в статье 15 Конституции Республики Казахстан, независимо от его гражданства, национальной и расовой принадлежности, происхождения и возраста, социального положения, рода занятий, состояния здоровья, образования, интеллекта.

Как было отмечено выше, что жизнь человека представляет собой важнейшую, от природы социальную ценность, которая принадлежит каждому от рождения.

Убийство относится к разряду насильственных преступлений чаще всего к убийству преступник прибегает к орудию преступления. Орудие преступления - (англ. instrument of crime) - предмет, который был использован преступником при совершении уголовно наказуемого деяния, в частности, для причинения телесного повреждения жертве или для преступления против жизни. Орудие преступления могут быть холодное и огнестрельное оружие, бытовые предметы (палки, инструменты и т.п.).

Законодатель определил понятие огнестрельное оружие - оружие, в котором выбрасывание пули, снаряда, гранаты из канала ствола происходит в результате воздействия энергии порохового или иного заряда.

В статье 3 Закона Республики Казахстан «О государственном контроле за оборотом отдельных видов оружия» оружие подразделяются на:

- 1) боевое ручное стрелковое и холодное;
- 2) гражданское;
- 3) служебное.

Необходимо отметить, что в статье 5 Закона Республики Казахстан «О государственном контроле за оборотом отдельных видов

оружия» законодателем раскрывается понятие гражданского оружия. К гражданскому оружию относится оружие, используемое гражданами Республики Казахстан в целях самообороны, занятий спортом и охотой. Гражданское огнестрельное оружие должно исключать ведение огня очередями.

Гражданское оружие подразделяется на:

1) оружие самообороны:

- огнестрельное гладкоствольное длинноствольное оружие;
- газовое оружие - газовые пистолеты, револьверы и патроны к ним, механические распылители, аэрозольные и другие устройства, снаряженные слезоточивыми или раздражающими веществами, разрешенными к применению уполномоченным органом в области здравоохранения;

- электрическое оружие - оружие и иные предметы, поражающее действие которых основано на использовании электрической энергии, разрешенные к применению уполномоченным органом в области здравоохранения;

2) спортивное оружие:

- огнестрельное с нарезным стволом;
- огнестрельное гладкоствольное;
- холодное клинковое;
- метательное;
- пневматическое с дульной энергией свыше 3 Дж;

3) охотничье оружие:

- огнестрельное с нарезным стволом;
- огнестрельное гладкоствольное, в том числе с длиной нарезной части не более 140 мм;
- огнестрельное комбинированное (нарезное и гладкоствольное), в том числе со сменными и вкладными нарезными стволами;
- пневматическое с дульной энергией не более 25 Дж;
- холодное клинковое;

4) сигнальное оружие [3].

На наш взгляд необходимо обратить внимание на диспозицию статьи 5 Закона Республики Казахстан «О государственном контроле за оборотом отдельных видов оружия». где законодателем предусмотрено запрещение ведения огня очередями в отношении гражданского огнестрельного оружия.

Согласно вышеуказанного Закона статьи 5 «Гражданское оружие», к гражданскому оружию относится оружие, используемое гражданами Республики Казахстан в целях самообороны, занятий спортом и охотой. Гражданское огнестрельное оружие должно исключать ведение огня очередями.

На сегодняшний день на рынке достаточно много предложений по отдельным видам гражданского оружия, а именно самозарядное оружие.

Самозарядное оружие - полуавтоматическое оружие, в котором часть операций перезарядки и производства выстрела осуществляется автоматически, а остальные операции выполняются вручную. Обычно процесс, включает в себя удаление пустой гильзы, взведение ударного механизма и досылку нового патрона в патронник. Это очень похоже на автоматическое оружие, но в самозарядном оружии повторный выстрел не происходит, автоматически - стрелок должен отпустить и снова нажать на спусковой курок [4]. Другими словами, за одно нажатие на спусковой механизм происходит один выстрел без ручной перезарядки, что ускоряет преступные намерения правонарушителя, который незаконно овладел огнестрельным оружием.

Насстораживает именно вышеуказанные характеристики, так как, овладев оружием, правонарушитель, пользуясь технико-тактической характеристикой данного оружия, может привести к массовому уничтожению живых целей. И тем самым, правонарушитель за несколько нажатия на спусковой курок может произвести одномоментные выстрелы без ручной перезарядки. Именно такая характеристика гражданского оружия может привести к большей общественной опасности. В целях недопущения массовости поражения живых цели на наш взгляд необходимо совершенствовать статью 5 данного закона.

Чтобы разрешить эту проблему, по нашему мнению, необходимо внести изменения и дополнения в следующей редакции:

Статья 5. Гражданское оружие.

К гражданскому оружию относится оружие, используемое гражданами Республики Казахстан в целях самообороны, занятий спортом и охотой. *«Гражданское огнестрельное оружие должно вести огонь одиночным выстрелом с ручной перезарядкой».*

Таким образом, внесение дополнения и изменения в диспозицию статьи 5 Закона «О государственном контроле за оборотом отдельных видов оружия» в данной редакции позволит избежать ведение огня одиночными самозарядными (полуавтоматическими) очередями, что может привести к массовому поражению живых целей, а огонь, произведенный одиночным выстрелом с ручной перезарядкой будет требовать дополнительное время на перезарядку.

Бесспорно, все это доказывает, что именно данная характеристика этих видов гражданского оружия способствует к массовому поражению живых целей, а их не мало. Необходимо отметить, что, к сожалению, в мире существует много трагических событий, где правонарушители прибегают к уничтожению людей с помощью различных видов оружия, в том числе и охотничьего огнестрельного оружия именно эти события истораживают. Так, например массовое убийство в Керченском политехническом колледже в Российской Федерации, произошло днём 17 октября 2018 года. В

результате взрыва и стрельбы погибло 21 человек из числа учащихся и персонала учебного заведения, включая предполагаемого нападавшего, пострадали 67 человек. Крупнейшее по количеству жертв массовое убийство в учебном заведении [5]. А также, за последние несколько лет в США произошли аналогичные массовые расстрелы мирных жителей.

Кроме того, событие, которое произошло в городе Тараз Республики Казахстан, 12 ноября 2011 года, где совершено вооружённое нападение, в результате которого погибли 7 человек, в том числе 5 полицейских и 2 мирных жителя, ещё два полицейских и случайный прохожий получили ранения [6].

А беспрецедентная жестокость и один из мрачных дней в истории Новой Зеландии в городе Крайстчерч. Данные события, приведшие в ужас не только саму страну, но и весь мир, в результате которого количество жертв этой трагедии достигло более 50 человек, и десятки пострадавших [7].

Действительно, статистика лишь за последние мирные годы в этой области устрашает. Вот только не полный список, в каждом из пунктов которого, так или иначе, прослеживаются черты преступлений, связанные с незаконным применением различных видов оружия, в том числе и охотничьего огнестрельного оружия.

Таким образом, наше предложение по внесении, изменении и дополнении в закон «О государственном контроле за оборотом отдельных видов оружия» так или иначе, будет способствовать снижению преступлений связанные с незаконным применением различных видов оружия, в том числе и охотничьего огнестрельного оружия, где можно избежать массового поражения живых целей.

Как нам известно, совершенствование уголовного законодательства строится на неукоснительном соблюдении таких принципов уголовного права, как: законность; равенства граждан перед законом; виновная ответственность; справедливость; гуманизм. Реализация названных принципов должна находить свое непосредственное отражение в уголовной политике Республики Казахстана.

Уголовная политика Республики Казахстан в настоящее время характеризуется желанием государства стабилизировать неблагоприятные тенденции в структуре и динамике преступности. Так как политика в области борьбы с преступностью, с одной стороны, основывается на принципе неотвратимости наказания с другой - на принципе гуманизма.

Список литературы

1. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года.
2. История политических и правовых учений. М. 1994. С. 270.

3. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 1998 года № 339-І О государственном контроле за оборотом отдельных видов оружия.
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
5. Там же.
6. Там же.
7. <https://www.bbc.com/russian/news>.

3.9. Қазақстандағы орнықты органикалық ластағыштар мәселесін шешудегі Стокгольм Конвенциясының маңыздылығы

Асия Кудерина

Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік Университеті,
«Азаматтық-құқықтық пәндер» кафедрасы, докторанты
(Талдықорған, Қазақстан)

Аннотация

Мақалада орнықты органикалық ластағыштар құрамында бар химиялық өнімдердің өсуі, импорты, қайта өңдеу және жою мәселесі қарастырылған, және Қазақстандағы хал-ахуал сипатталған. Сонымен қатар, ООЛ туралы Стокгольм Конвенциясын орындаудағы ҚРмен қабылданып жатқан шаралар қарастырылуда. Және көтерілген мәселелерді шешудің кейбір жолдары ұсынылған.

Түйін сөздер: Химиялық заттар, өнім, орнықты органикалық ластағыштар, зиянды қалдықтар, экологиялық қауіпсіздік, полихлорланған дифенилдер, қоршаған табиғи ортаны қорғау, ұлттық жоба, кәсіпорын.

Соңғы онжылдықта химия өнімдерін өндіру және өткізу көлемінің күрт өсуі күн тәртібіне қауіпті химиялық заттарды алып келетін ықтимал тәуекелдер мәселесін қойды. Химиялық заттарды импорттау мен қайта өңдеу мониторингін жүзеге асыратын тиісті инфрақұрылымы жоқ елдер ерекше осал болып табылады.

Орнықты органикалық ластағыштар улы қасиеттерге ие, ыдырауға төзімді биоаккумуляциямен сипатталады және ауамен, сумен трансшекаралық тасымалға ұшырайды. Ластағыш көздерінен үлкен қашықтықта таралады, су және жер экожүйесінде сақталады.

Зиянды қалдықтардың сезілу шегінде орналасқан кәсіпорындар ауаны айтарлықтай ластағыштар болып табылады, олардың қатарына қазандықтар, жылу электро станциолары, қара және түсті металлургия цехтары, шикізат кешендері мен өнеркәсібі, оның ішінде тұрмыстық және химиялық қалдықтар жатады. Республикамыздың Шығыс және Орталық аймақтарында, сондай-ақ Батыс Қазақстанның мұнай және газ өндіру аймақтарында қалдықтар ерекше айқын байқалады. Бұл, өз кезегінде, Республикамыздың әлем аясындағы жалпы экологиялық ахуалына теріс әсер етеді.

Экологиялық қауіпсіздік Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің негізгі стратегиялық компоненттерінің бірі және мемлекеттік басымдықтардың ең маңызды аспектісі болып табылады. Осыған байланысты, Қазақстан 2007 жылғы 7 маусымда «Орнықты органикалық ластағыштар туралы» Стокгольм конвенциясын ратификациялады.

«Орнықты органикалық ластағыштар туралы» Стокгольм конвенциясы 2001 жылы қабылданды. Оның қатысушылары халықтың денсаулығы мен қоршаған ортаға аса қауіп келтіретін орнықты органикалық ластағыштарды пайдалану, өндірісін тоқтату және толық жоюға бағытталған мақсатты саясатын жүргізеді.

Қазақстан оның қағидаттарын орындау бойынша белсенді атсалыса бастады. Соның бірі, Химиялық өнімнің қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 21 шілдедегі заңы қабылданды. Қолдану аясы адамның өмірі мен денсаулығын сақтау, қоршаған ортаны қорғау үшін химиялық өнімнің және оның өмірлік циклі процестерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін талаптарды айқындау, белгілеу, қолдану және орындау жөніндегі, сондай-ақ химиялық өнімнің қауіпсіздігіне қатысты тұтынушыларды адастыратын іс-қимылдардың алдын алу жөніндегі қоғамдық қатынастар болып табылады [1].

Аталған заңдағы анықтамаға сәйкес, химиялық өнім - табиғи ресурстардан бөлінудің және (немесе) химиялық реакцияларды пайдалана отырып, шикізатты түрлендірудің технологиялық сатыларынан өткен және адамның қажетін қанағаттандыруға немесе дайындаушы кәсіпорын шығарған күйінде өндіріске пайдалануға жарамды өнім деп танылады.

Химиялық өнімді жіктеудің маңыздылығы адамның өмірі мен денсаулығын сақтауды, қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі тиісті шараларды қолдану мақсатында жүргізіледі.

Химиялық өнім өндірілу және қолданылу процесінде мынадай қауіп түрлерін: өрт қаупін, жарылыс қаупін, коррозиялық активтілікті, уыттылықты төндіруі мүмкін.

Адамның өмірі мен денсаулығына, қоршаған ортаға зиянды әсер етуі мүмкін қасиеттері бар химиялық заттар мынадай санаттарға бөлінеді, физикалық-химиялық қасиеттері бойынша: жарылғыш заттар, тез тұтанатын газдар, тез тұтанатын сұйықтар, тез тұтанатын қатты заттар, тотықтырғыш заттар және органикалық пироксидтер, уытты заттар, коррозиялаушы заттар;

- уыттылық қасиеттері бойынша: күшті әсер ететін улы заттар, улы заттар, зиянды заттар, күйдіргіш заттар, көздің және (немесе) терінің кілегей қабықшаларының тітіркенуін туғызатын заттар, сенсibiliзациялайтын әсері бар заттар;

- адамның денсаулығына ерекше әсер етуі бойынша: канцерогендер, мутагендер, ұрпақты болу функциясына уытты әсер ететін заттар;

- қоршаған ортаға әсер етуі бойынша: қоршаған сулы орта үшін қауіпті заттар, қоршаған ауа ортасы және топырақ үшін қауіпті заттар.

Химиялық өнімді химиялық заттардың санаттары бойынша жіктеуді өтінім беруші (өндіруші, өнім беруші, импорттаушы) оны нарықта орналастыру үшін тиісті құжаттарды ресімдеуі кезінде көрсетеді.

Мәселен, орнықты органикалық ластағыштар тобы тізімінің үміткері — полихлорланған дифенилдер қауіпті болып табылады, олар зиянды қасиеттері бар және биоаккумуляцияға және алыс қашықтықтарға таралу қабілетті бар жаһандық ластағыш заттар.

Полихлорланған дифенилдер жоғары жылуға төзімділігі және ерекше оқшаулағыш қасиеттері бар, ол өнеркәсіптің көптеген салаларында қолданылады. Мәселен, диэлектриктер немесе трансформаторлардағы майдың қоспалары, конденсаторлардың қаптамасында, жылу тасығыштар және майлағыштар ретінде, сонымен қатар кейбір мастикалар мен бояуларда қолданылады. Олардың физикалық-химиялық қасиеттеріне түсі мен иісінің болмауын, майда екенін, көмірсутектерде және органикалық қоспаларда жақсы ерігіштігін жатқызуға болады [2].

Өнеркәсіпте қолданылатын полихлорланған дифенилдерге орнықты органикалық ластағыштардың барлық қасиеттері тән, мысалы, толық ыдыраудан дейін қоршаған ортада сақталу мерзімі жоғары, ауа мен су арқылы алыс қашықтықтарға таралады, тағам, ауыз суы немесе тыныс алатын ауа арқылы жұтатын көптеген тірі ағзалардың тіндерінде жинақталады, аз ұшатын заттарға жатады, баяу буланады, суда аз ериді және майларда жақсы ериді.

Полихлорланған дифенилдер адамның ағзасына келесідей әсер етеді:

- бүйректі және ағзаның басқа органдарын зақымдайды;
- тыныс алған кезде бас ауруы және т.б. ауруларға әкеп соғады;
- тері арқылы енген кезде хлоракнеге жетелейді;
- ағзаның иммундық жүйесін әлсіретеді;
- репродуктивтік қызметке әсер етеді;
- неврологиялық және мінез-құлық қызметін бұзады;

Полихлорланған дифенилдер бауырдың қатерлі ісігі, асқазан-ішек жолы және тері ауруларының себепкері болуы мүмкін [3].

Қазіргі таңда, полихлорланған дифенилдер және оны қамтитын тауарлардың өндірісіне тыйым салынғанға қарамастан, өндірісте әлі де қолданады, сонымен қатар оларды кәдеге жарату кезінде булануы немесе өнеркәсіптік жүйелерден төгілуі салдарынан ластану орын алып отыр.

Қазақстан Республикасының «Орнықты органикалық ластағыштар туралы Стокгольм конвенциясын ратификациялау туралы» 2007 жылғы 7 маусымдағы № 259 Заңы, Қазақстан Республикасының «Қауіпті қалдықтарды шекара аралық тасымалдауды және оларды

аулаққа шығаруды бақылау туралы Базель конвенциясына Қазақстан Республикасының қосылуы туралы» 2003 жылғы 10 ақпандағы №389 Заңына сәйкес, полихлорланған дифенилдердің қоршаған ортаға шығарылуын және таралуын болдырмау мақсатында, Қазақстан Республикасының Қоршаған ортаны қорғау министрінің бұйрығы бойынша, 2012 жылғы 24 ақпанда Орнықты органикалық лаптағыштар және қалдықтарды, олардың құрамын пайдалану қағидалары әзірленді.

Қағидалар орнықты органикалық лаптағыштар және қалдықтардың, олардың құрамын пайдалану тәртібін анықтайды және төмендегі іс-шараларды қамтиды: кәсіпорынның меншігіндегі электр жабдығын түгендеу; анықталған полихлорланған дифенилдер құрайтын жабдықты пайдалану, сол жабдықты пайдаланудан шығару, полихлорланған дифенилдер құрайтын қалдықтарды қаптау, таңбалау, сақтауды ұйымдастыру, тасымалдау.

Қағидалардың әрекеті маймен толтырылған жабдық пен полихлорланған дифенилдер құрайтын қалдықтардың меншік иелері болып табылатын, төгілуінің салдарын жоюмен, сонымен қатар жабдық пен қалдықтарды тасымалдау және сақтаумен айналысатын жеке және заңды тұлғаларға таралады.

Қазақстанның электр желілік компаниялары — маймен толтырылған жабдық иелері анықтауға үміткерлердің бірі болып табылады.

Қағидалар электр желілік компаниялар үшін маймен толтырылған жабдықты түгендеудің негізгі міндеттеріне полихлорланған дифенилдер құрайтын жабдықты анықтау мен кәсіпорындардың жабдығын өндірістік және мемлекеттік есепке алу және есептілікті ұйымдастыру.

Қағидаларға сәйкес, маймен толтырылған жабдықты түгендеу екі кезең бойынша жүргізіледі:

1 - техникалық құжаттаманың негізінде тікелей қарап тексеру кезінде маймен толтырылған жабдықты сәйкестендіру, бастапқы Жабдықты есепке алу тізілімін дайындау, қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның аймақтық бөлімшелеріне аралық есептілікті беруді қамтиды;

2 - аккредиттелген зертхананың оқшаулағыш сұйықтықтың сынамаларында полихлорланған дифенилдерің болуын сандық анықтау, уәкілетті органға ақырғы есепті беру, зертханалық талдаулар хаттамаларының негізінде ақырғы полихлорланған дифенилдер құрайтын жабдықты есепке алу тізілімін қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның аймақтық бөлімшелеріне дайындау үшін зерттеулерді жүргізуді қамтиды.

Сәйкестендіру барысында барлық электр жабдығы сәйкестендіріліп, оған сәйкестендіру нөмірлері беріледі.

Тікелей қарап тексеру және техникалық жабдықты зерделеудің негізінде, жабдық келесі үш топтың біріне жатқызылуы тиіс:

Бірінші топ — құрамында полихлорланған дифенилдер болуы техникалық құжаттаманың немесе жабдықтың өндірушісі, маркасы немесе түрі туралы деректерді растаудың негізінде анықталған жабдық;

Екінші топ — құрамында әлеуетті полихлорланған дифенилдер қамтитын жабдық. Аталған жабдық 1 немесе 3 топқа аудару үшін зертханалық зерттеулердің нәтижелерін ұсыну немесе өндірушінің жабдықта полихлорланған дифенилдер жоқтығын растайтын сертификатты ұсынуды талап етеді;

Үшінші топ — полихлорланған дифенилдерді қамтымайтын жабдық.

Жүргізілген түгендеудің негізінде, кәсіпорын жабдықты жоғарыда көрсетілген топтың біріне жатқыза отырып, оны таңбалайды.

Май сынамалары жабдықтың әрбір бірлігінен іріктелінеді, сынамалары бар сыйымдылық және жабдық бірдей сәйкестендіру нөмірімен таңбаланады.

Сынамаларды іріктеудің барлық жазбалары сынамаларды іріктеуді есепке алу журналына енгізіледі, және сынамалар таңбаланып, сынамаларды іріктеу актісі жасалады.

Барлық құжаттама Қағидаларда бекітілген нысандардың негізінде жасалады.

Сыйымдылықтардың бүтіндігін сақтау және майдың төгілуін болдырмау мақсатында, май сынамаларын қаптау мен тасымалдауға ерекше талаптар қойылады.

Осылайша, түгендеудің мақсаты – полихлорланған дифенилдер әлеуетті қамтитын немесе ластанған жабдық пен материалдарды табу, есептеу және есепке алу болып табылады.

Полихлорланған дифенилдер анықтаған кезде, жабдықтың қоршаған орта, жұмыс персоналы және халыққа барынша төмен әсер етуіне септігін тигізетін шаралар қабылдануы тиіс.

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес, пайдалану барысында полихлорланған дифенилдер құрайтын жабдық пен қалдықтардың иесі қызмет көрсету, сақтау және тасымалдауға қажетті жағдайларды қамтамасыз етуі тиіс.

Қазақстан полихлорланған дифенилдер жабдығын басқаруды қолға алып отыр: оны реттеу мен басқару бойынша заңнамалық база кеңейтілуде, сонымен қатар қоршаған табиғи ортаға теріс әсер етуін төмендету бойынша іс-шаралар әзірленуде.

Дифенилдермен жұмыс істеген кезде, қоршаған ортаны ластауды болдырмау мақсатында барлық қажетті сақтық шаралары қабылдануы тиіс:

- сынамаларды дұрыс іріктеу, төгілу мен шығуды ескерту;
- жұмыс материалын ацетонмен тазарту;
- қауіпті қалдықтарды кәдеге жарату;
- қоршаған ортаны ластауды болдырмау бойынша іс-шараларды жүргізу;

- жабдықты ауыстыру;
- трансформаторды ретротолтыру.

Маймен толтырылған жабдықпен тікелей жұмыс істейтін қызметкерлердің қауіпсіздігі ескерілуі, қауіпсіз жұмысқа қажетті жағдайлар ұсынылуы тиіс.

Алайда, қоршаған табиғи ортаны жақсарту және оңтайландыру, табиғатты тиімді пайдалану және экономика, бизнес, адамның денсаулығы мен өмірі үшін экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында, мемлекет тарапынан полихлорланған дифенилдер қамтитын жабдықты басқару бойынша қолдау және мүмкіндікше көмек көрсетілуі тиіс. Бұл Қазақстан Республикасының тұрақты дамуға сенімді ауысуын қамтамасыз етеді.

Қазақстан 2009 жыл желтоқсанда «Орнықты органикалық ластағыштар туралы» Стокгольм конвенциясын сәйкес міндеттемелерін орындаудың Ұлттық жоспарын бекітті, ол 2010 жылдан бастап жүзеге асырылуда.

Негізге қойылған шаралардың бірі орнықты органикалық ластағыштар қызметін басқару үшін нормативтік базаны әзірлеу, қалдықтарыды түгендеп, күтпеген шығарындыларды бағалау, жоюға арналған ластағыштардың орналасқан аумағын анықтау, ластанған топырақты қалпына келтіруге арналған пилоттық жобаларды әзірлеу және енгізу.

Стокгольм конвенциясының Хатшылығына Қазақстанда таралған жаһандық маңызы бар жаңа ООЛ тізімін құру туралы ұсыныс жасау.

Қазақстандағы ООЛ туралы қоғамды ақпараттандыруды арттыру.

Сонымен қатар, біздің ойымызша қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасымалдауда және оларды басқаруда қатысатын барлық мүдделі тараптарды анықтау қажет.

Ұлттық орталықтарды құру қажеттілігі туындап отыр және ақпаратпен алмасу және толық қамтамасыз ету тетіктерін енгізу.

Мемлекеттік, халықаралық және жеке ұйымдармен өзара іс-қимыл шаралары туралы меморандум жасау қажеттілігі туып отыр.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Химиялық өнімнің қауіпсіздігі туралы ҚР 2007 жылғы 21 шілдедегі заңы. АҚЖ: <http://adilet.zan.kz>.

2. Орнықты органикалық ластағыштар туралы Стокгольм конвенциясын ратификациялау туралы 2007 жылғы 7 маусымдағы № 259 ҚР Заңы. АҚЖ: <http://adilet.zan.kz>.

3. «Қауіпті қалдықтарды шекара аралық тасымалдауды және оларды аулаққа шығаруды бақылау туралы Базель конвенциясына ҚР қосылуы туралы» 2003 жылғы 10 ақпандағы №389 ҚР Заңы. АҚЖ: <http://adilet.zan.kz>.

3.10. Правовые вопросы прикомандирования работников к другому юридическому лицу

Баян Советбековна Ашыралиева

кандидат юридических наук, доцент ВАК РК, кафедры социально-гуманитарных наук Университета международного бизнеса
(г. Алматы, Казахстан)

Гульмира Садуакасовна Калиева

кандидат юридических наук, доцент Кафедры социально-гуманитарных наук Университета международного бизнеса
(г. Алматы, Казахстан)

Целью настоящей работы является исследование понятия и сущности одного из новых институтов в трудовом законодательстве – прикомандирования работников к другому юридическому лицу.

Данный институт получил правовое закрепление в Казахстане с принятием нового Трудового Кодекса Республики Казахстан (далее по тексту – ТК РК) от 23 ноября 2015 г., введенного в действие с 1 января 2016 г. [1].

Следует отметить, что первые попытки легализации прикомандирования в национальном законодательстве появились в 1993 году в рамках деятельности государственного аппарата. Позже, в 2001 году, термин «прикомандирование» появился и в коммерческом законодательстве, регулирующем, в частности, вопросы привлечения иностранной рабочей силы. Под прикомандированием понимался ввоз в Казахстан иностранных работников без получения соответствующего трудового разрешения при условии одновременного с наймом иностранных работников направления казахстанского персонала за рубеж с целью повышения квалификации. В 2012 году данный правовой институт был заменен термином «корпоративный перевод» [2].

Традиционно в XIX-XX в.в. рассматриваемый термин употреблялся в сфере военной службы и государственной службы.

По энциклопедическому словарю Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, «прикомандирование (воен.) – это временное причисление офицеров или нижних чинов одной части к другой; например, армейских офицеров к гвардии для испытания, в видах некомплекта или для пользы службы вообще...» [3].

В последующем, начиная с 90-х годов прошлого века понятие прикомандирования стало чаще применяться в отношении персонала наемных работников вообще, а не только сотрудников военных подразделений и государственных органов.

Международная организация труда, участницей которого является Республика Казахстан, признала заемный труд лишь в 1997 году, приняв Конвенцию № 181, посвященную частным агентствам

занятости, получившим право найма работников с целью предоставления их третьей стороне.

Тем самым, на международно-правовом уровне было закреплено помимо традиционной возможности нанимать персонал путем прямого найма (через трудовые договоры), – право применять заемный труд временных работников – через такие его формы, как прикомандирование, аутсорсинг (с участием трудовых агентств) и др.

Легальное определение понятия прикомандирования работников дается в ст. 40 ТК РК (Глава 4. Трудовой договор, раздел 2. Трудовые отношения).

Так, под **прикомандированием** понимается выполнение работником (прикомандированным) работы по определенной специальности, квалификации или должности (трудовой функции), обусловленной трудовым договором, либо по другой должности, специальности, квалификации у другого юридического лица, за исключением ограничений, предусмотренных законодательством Республики Казахстан (п. 1, ст. 40).

Исходя из этого определения можно полагать, что рассматриваемый институт значительно отличается от других оснований изменения трудового договора – перевода, перемещения и изменения условий трудового договора.

Выделим отличительные признаки института прикомандирования:

1) оно применяется только в отношении наемного персонала работодателей – юридических лиц;

2) это всегда «временный перевод физического лица от работодателя к другому юридическому лицу, который предполагает возвращение прикомандированного работника в командирующую компанию» [4];

3) прикомандированный остается в штате работодателя – командирующей компании и получает от нее заработную плату.

Последнее обстоятельство подкреплено положением п. 4 ст. 40 ТК РК, о том, что за прикомандированным работником сохраняется место работы (должность) у работодателя, который осуществляет прикомандирование.

Прикомандирование также не следует путать с понятием «командировка». Между этими действиями работодателя присутствуют существенные различия [5].

Под командировкой понимается направление работника по распоряжению работодателя для выполнения трудовых обязанностей на определенный срок вне места постоянной работы в другую местность, а также направление работника в другую местность на обучение, повышение квалификации или переподготовку (пп. 82, п. 1 ст. 1 ТК РК).

Общие условия, при которых осуществляется прикомандирование, указаны действующим законодательством.

В целях обеспечения выполнения определенных задач допускается прикомандирование работников:

1) в юридическое лицо, акции (доля участия) которого прямо или косвенно принадлежат юридическому лицу, из которого прикомандирован работник;

2) в юридическое лицо, которому прямо или косвенно принадлежат голосующие акции (доли участия) юридического лица, из которого прикомандирован работник (п. 1 ст. 40 ТК РК).

Прикомандирование имеет ряд преимуществ перед другими основаниями изменения трудового договора и применяется:

- для организации обмена опытом и повышения квалификации работников;

- в целях сокращения численности своего персонала на период отсутствия объема работы [4], с одновременным сокращением расходов на налоги и другие расходы, связанные с содержанием наемного персонала, т.е. для ротации (перестановки) кадров в трудовом процессе.

В зарубежных странах широко используется институт прикомандирования работников, то есть направления их к другому работодателю без заключения с ним трудового договора. Подобный механизм использования рабочей силы широко используют крупные группы компаний, в том числе транснациональные. Особенно актуально применение «прикомандирования» при осуществлении каких-либо совместных проектов. В зарубежной практике это явление также называют «секондмент» [6, с. 7-8].

В условиях глобализации международного бизнеса и интеграции рынка труда соглашения о прикомандировании персонала становятся все более распространенными.

Однако существуют и определенные негативные стороны применения прикомандирования сотрудников.

Так, бесконтрольный обмен персоналом между организациями в рамках прикомандирования может стать источником произвола и злоупотреблений. Например, недобросовестные работодатели могут создавать «карманные» дочерние организации, набирать туда персонал и предоставлять его потом самим себе на более выгодных условиях, экономить за счет занижения зарплаты, гарантий, предусмотренных коллективным договором, тарифов взносов на страхование от несчастных случаев на производстве [6, с. 7].

Следует также отметить, что хотя и законом определены понятие и условия прикомандирования, но его применение ограничено, и не предусмотрены возможности использования данной формы заемного труда в отношении иностранных работников, что в условиях

современного казахстанского рынка труда является наиболее востребованным [7].

Далее остановимся на регламентации процедуры прикомандирования в трудовом законодательстве.

Юридические лица обязаны предварительно согласовать перечень должностей и численность прикомандированных работников в зависимости от целей прикомандирования соответствующим письменным соглашением между ними (п. 2 ст. 40 ТК РК).

В ТК РК содержится правило о том, что в случае одновременного прикомандирования работников более 10% от среднесписочной численности сотрудников юридического лица, к которому прикомандировываются работники, необходимо согласование с представителями работников юридического лица, к которому прикомандировываются работники. Данная норма нацелена на защиту интересов работников юридического лица, к которому прикомандировываются другие работники.

Порядок согласования должен определяться соглашением сторон между юридическими лицами и представителями работников (п. 3 ст. 40).

Поскольку прикомандирование предполагает изменение трудового договора, оно производится только с письменного согласия сторон трудового договора. Такое согласие осуществляется в форме подписания дополнительного соглашения к трудовому договору с указанием места выполнения работы на период прикомандирования. При этом, в п. 5 ст. 40 ТК РК предусмотрена следующая гарантия: по окончании срока прикомандирования работодатель обязан сохранить работнику место работы (должность), которое (которую) работник занимал до прикомандирования.

В период прикомандирования работник должен соблюдать режим рабочего времени и времени отдыха юридического лица, к которому он прикомандирован. Вместе с тем, продолжительность и порядок предоставления ежегодного оплачиваемого трудового отпуска определяются работодателем, направившим на прикомандирование (п. 6 ст. 40 ТК РК).

Вопрос о привлечении прикомандированного работника к дисциплинарной ответственности за совершение дисциплинарного проступка также регламентирован нормами ТК РК. Так, в п. 7 ст. 40 содержится следующее положение: в случае нарушения прикомандированным работником трудовой дисциплины юридическое лицо, к которому он прикомандирован, в течение трех рабочих дней уведомляет работодателя прикомандированного работника с представлением подтверждающих документов для принятия решения о привлечении его к дисциплинарной ответственности.

Поскольку в ст. 40 ТК РК, регламентирующей прикомандирование работников не содержится специальных правил по поводу

материальной ответственности, трудовых споров, нормирования труда, гарантий и компенсаций прикомандированных работников, то представляется, что в перечисленных правоотношениях применяются общие нормы национального законодательства о труде с участием юридических лиц, к которым прикомандированы работники.

В данной статье закреплены правила об охране труда прикомандированных работников. При несчастном случае, происшедшем с прикомандированным работником, организация расследования несчастного случая, связанного с трудовой деятельностью, возлагается на юридическое лицо, к которому работник был прикомандирован (п. 8).

При этом она должна производиться с обязательным участием представителя работодателя в работе комиссий по расследованию несчастного случая на производстве и составлении актов о несчастном случае.

Тем самым, национальное законодательство о труде содержит нормы о прикомандировании работников к другому юридическому лицу, как правило, – аффилированной с командировающей организацией. Определены базовые условия, ограничения, связанные с применением труда прикомандированных работников. Думается, что в последующем правоотношения, основанные на рассматриваемой форме заемного труда будут надлежаще разработаны как на научно-теоретическом, так и на законодательном уровне.

Список литературы:

1. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 г. // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2015 г., № 22-IV, ст. 151.
2. Чумаченко Ю. Легализовал ли новый трудовой кодекс прикомандирование в Казахстане? // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33076751#pos=6;-159.
3. Энциклопедический словарь Брокгауза Ф.А. и Ефрона И.А. – СПб.: Брокгауз-Ефрон. 1890-1907.
4. Жалпошов Б. Прикомандирование работника к другому юридическому лицу // <http://www.mzsr.gov.kz/vottrud>.
5. Лазутина И.В. Прикомандирование – новая возможность при реализации трудовых отношений // Кадры и охрана труда МЦФЕР – Казахстан: <https://kadry.mcfr.kz/article/709-prikomandirovanie-novaya-vozmojnost-pri-realizatsii-trudovyh-otnosheniy>.
6. Исаев А., Тарасенко М. Государственная дума запретила заемный труд в России // Газета «Солидарность» №16 (943) 2014 г. 23 апреля – 7 мая.
7. Заемный труд в Казахстане: решил ли новый Трудовой кодекс проблему с его легализацией? / <http://expertonline.kz/a14419/>.

3.11. Қазіргі замандағы жеке меншік объектілерін конституциялық және құқықтық реттеу

Багила Тлеулесовна Тлеулесова

«Құқықтану» кафедрасының заң ғылымдарының магистрі, оқытушы.

Қ. Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

(Ақтөбе қ., Қазақстан)

1995 жылы Қазақстан Республикасының Конституциясын қабылдау меншік институтын дамытудағы ең маңызды оқиға болды. Конституциялық деңгейде алғаш рет жеке меншік мемлекеттік меншікке, сондай-ақ мемлекеттік меншік жеке меншікке тең құқықлы қорғау заңдастырылды. [1, 5 б.].

Бұл жағдай конституциялық құқық пен басқа салалардың үйлесімді өзара іс-қимылын бұрынғы сөзсіз басымдықпен қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасының Конституциясының негізгі ережелерін мүлкті құруға қатысты маңызды құқықтық зерттеуді талап етеді.

Шет елдерде мүлктік қатынастарды конституциялық-құқықтық реттеу айтарлықтай тәжірибесі алға басқанына қарамастан, Қазақстан Республикасы үшін, бұл мекеме біршама жаңа болып табылады. Оны терең зерттеу және салыстырмалы-құқықтық талдау, шет елдердің заңнамасын зерттеу арқылы мүлктік қатынастарды реттеуге қол жеткізуге мүмкіндік тудырады. Осы мекеменің ерекшелігі - әлеуметтік, құқықтық және демократиялық мемлекет қалыптастырудың шарттарының бірі болып табылады. [1, 5 б.].

Сот және басқа да құқық қолдану практикасында тұрақты туындайтын сауалдардың арқасында мемлекеттік және жеке меншік объектілерін конституциялық және құқықтық тану және тең құқылы қорғау мәселесі мұқият ойластырылған. Ағымдағы проблемалардың бірі жеке меншік құқығына қатысты шектеулермен байланысты. Кең таралған құбылыс ретінде мемлекет тарапынан кәсіпкерлік меншікке қатысты заңдастырылған шабуыл жағдайлары, мемлекет мұқтажы үшін жерді және өзге де мүлкті мәжбүрлеп алып қою болып табылады. Өкінішке орай, Конституция жеке меншіктің мемлекеттік меншікпен қатар нақты теңдігін қамтамасыз ете алмайды.

Жоғарыда аталғандарға байланысты конституциялық және құқықтық тану мемлекеттік және жеке меншікке тең құқық қорғау сауалдарын шешу қажеттілігін көрсетеді. Өкінішке орай, бұл конституциялық қағидалар Қазақстан Республикасында дұрыс айқындалмаған. [2, 32 б.].

Осылайша, таңдаған тақырыптың өзектілігі конституциялық және құқықтық аспектіде мүлктік институтын ғылыми тұрғыдан зерттеу қажеттілігімен анықталады, ол адамның және азаматтың конституциялық және құқықтық мәртебесін ғана емес, сондай-ақ

Қазақстан Республикасының конституциялық жүйесінің экономикалық негізін дамыту үшін маңызды.

Жеке меншік бұл экономикалық, құқықтық категория және жеке меншік өз алдында түрлі маңызды салаларға, жеке және ұжымдық құрылымдарға әсер етеді: отбасы, қауымдастықтар, корпорациялар, мемлекеттер, тұтас қоғам. Шын мәнінде, тарихта және қазіргі заманда жеке меншік институтының рөлі мен тиісті құқығы бірдей емес. Бір жағынан, олар біреудің эксплуатация көзі, өткір әлеуметтік стратификация және әділетсіздік сияқты әрекет етіп, кейде әлеуметтік революцияларды анықтайтын фактор болды. Екінші жағынан, жеке меншік - бұл жеке бостандық үшін экономикалық және идеологиялық алғышарт, жеке экономикалық көрсеткіштерді жақсарту үшін күшті ынталандыру, бүкіл қоғамның экономикалық өсімі мен динамикасы, демократияны дамыту, өмір сүрудің лайықты материалдық-тұрмыстық деңгейі, рухани және жалпы мәдениетті дамыту. [3, 368 б.].

Көптеген маңызды әлеуметтік ғылымдар арқылы осы құбылыстарды зерттеудің негізі болып табылатын жеке меншіктің және оған құқықтың маңызды, көпқырлы және қайшылықсыз әлеуметтік рөлі конституциялық реттеуге және конституциялық-құқықтық талдауға қажеттілігін анықтай алмады. Шынында да, жеке меншік институты барлық елдердің және ұрпақтардың конституциясының мазмұнының ажырамас бөлігі болып табылады (айрықша социалистік конституциялардың көпшілігі ғана) Сонымен бірге конституциялық реттеу екі маңызды аспектіні қамтиды. Біріншіден, жеке меншік конституционализмнің бастапқы тарихи миссиясына сәйкес (адамға қатысты өзінің еріксіздігін болдырмау үшін мемлекеттік билікті шектейтін) Конституциямен реттеледі, ол жеке бостандықтың маңызды бөлігі және кепілі болып табылады. екіншіден, жекеменшік меншіктің конституциялық реттелуі осы мекемемен немесе жеке меншік құқығын шектеудің маңызды әлеуметтік мәселелерін шешуге бағытталған құқықты иеленушінің және қоғамның басқа да субъектілерінің мүдделерін үйлестіруге бағытталған.

Жеке меншік құқығын конституциялық-құқықтық реттеудің осы екі аспектінің қатынасы өте айнымалы: конституция авторлары ел үшін басымдық болып саналатын міндеттерге байланысты сол кезеңде түрлі ұрпақтар мен түрлі елдердің конституцияларында бірдей емес. Сондықтан конституциялар мен түрлі елдердің конституциялық заңдарының басқа да көздері кепілдемелердің әртүрлі деңгейлері мен жеке меншікке қатысты шектеулердің негізін құрып, жеке меншік институттарын қоғамдық өмірдің маңызды реттеушілері ретінде институттардың жалпы әлеуметтік контексіне түрлі жолдармен біріктіреді. [3, 321 б.].

Жерді жеке меншіктенудің екі құрылымы бар: азаматтардың меншігі және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың меншігі. Бұл жерде ҚР Жер кодексінің 20 бабына сәйкес, нақты кодекс бойынша басқаша

қарастырылмаған болса, азаматтар ретінде Қазақстан Республикасының азаматтары, шет ел азаматтары және азаматтығы жоқ тұлғалар ұғымы танылады. Сонымен, жер телімдерін жеке меншіктеріне шет ел азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғалар белгілі бір мақсаттарға сатып алу мүмкіндігі бар. ҚР Жер заңнамасында жерді жеке меншікке сатып алу құқығы бөлімінде осы субъектілер үшін шектеулер қояды.

Олар құрылыс жүргізу мақсатында немесе өндірістік және өндірістік емес, тұрғын үй ғимараттары (құрылыстар) және олардың кешендері салынған жер телімдерін сатып алу мүмкіндігі бар. Жеке меншік нысанасы ретінде, ҚР Жер кодексінің 23 бабының 2 тармағына сәйкес берілетін жер телімдері табылады:

- шаруа қожалығын (фермерлік) жүргізу үшін;
- жеке қосалқы шаруашылық жүргізу үшін;
- орман өсіру үшін;
- бақша егу үшін;
- жеке тұрғын үй құрылысы үшін;
- саяжай құрылысы үшін;
- құрылыс жүргізу үшін немесе өндірістік және өндірістік емес, тұрғын үй ғимараттары (құрылыстар) және олардың кешендері салынған, және де ғимараттардың (құрылыстардың) күтім қызметіне арналған жерлерді санағанда, оларды мақсатына сәйкес қолдануға берілген жерлер. [4, 26 б.].

Шаруа қожалығын (фермерлік), жеке қосалқы шаруашылықты жүргізу, болып табылатын азаматтың, Қазақстан Республикасы азаматтығынан шыққан кезде меншік иелену құқығы иесіздендіруге немесе қайтадан рәсімделуге жатады. ҚР Жер кодексінің 23 бабының 3 т. сәйкес Қазақстан Республикасының мемлекеттік емес заңды тұлғаларының меншігінде келесі мақсаттарға берілген (берілетін) жер телімдері бола алады:

- тауарлық, ауыл шаруашылығы өнідірісін жүргізуге;
- орман өсіруге;
- құрылыс жүргізу үшін немесе өндірістік және өндірістік емес, тұрғын үй ғимараттары (құрылыстар) және олардың кешендері салынған, және де ғимараттардың (құрылыстардың) күтім қызметіне арналған жерлерді санағанда, оларды мақсатына сәйкес қолдануға берілген жерлер. [5, 28 б.].

ҚР Жер кодексінің 26 бабының 2 т. сәйкес, келесі жер телімдері жеке меншікте бола алмайды: - мемлекеттік меншікте болған жерде орналасқан мемлекеттік қорғау және қауіпсіздік мұқтаждықтарына, қорғаныс өнеркәсібіне арналған жерлер; Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекараларын қорғау және күзету үшін тұрғызылған инженерлік-техникалық құрылыстарға арналған жерлер; кедендік мұқтаждықтарға арналған жерлер; - ерекше қорғалатын табиғи аумақтар; - орман қоры, жеке орман қорының жер телімдерін

санамағанда, яғни жасанды ормандар қаптаған, жеке және заңды тұлғалардың есебінен қалыптастырылған және олардың жеке меншігіне берілген жерлер; - су қоры, су қоры құрамындағы жерлердің, аудандар арасы (облыстар) және шаруашылықтар арасы маңыздылықтағы су шаруашылығы құрылыстары (суаратын және су сіңгіш жүйелер) салынған жерлерді санамағанда, сонымен қатар аталған құрылыстар жекешелендірілген болған жағдайда тек бір шаруашылық субъектісіне қызмет көрсететін суландыру құрылыстары салынған жерлер; - магистралдық теміржол жүйелері және көпшілік қолданатын автомобиль жолдары салынған жерлер; - елді мекендерде көпшілік қолданатын аумақтар, жеке меншіктегі ғимараттар мен құрылыстар салынған жер телімдерін және олардың күтім қызметіне арналған жерлерді санамағанда. [6, 148 б.].

Азаматтардың және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың жеке меншігіне келесі жер телімдері берілмейді: жайылым және шабындық үшін халық мұқтаждықтары үшін пайдаланылатын жерлер; көпшілік пайдаланатын жолдар болған жерлер, соның ішінде шаурашылықтар арасы және елді мекендер арасында маңыздылығы бар жерлер, және де көпшілік пайдаланатын жерлерге баруға арналған жерлер; жер телімдерінің немесе жер пайдаланушылардың екі немесе одан көп мүлік иелерінің бірлесіп пайдаланатын суландыру құрылыстары (суландыратын каналдар, сарқындылар, құдықтар, суат пункттері) болған жерлер. Жоғарыда аталғандай, жерді жеке меншіктену құқығының субъектілері болып, жеке және мемлекеттік емес заңды тұлғалар табылады. Жерді мемлекеттік меншіктену құқығын қарастырайық. Нақты ұғымды жерді жеке меншіктенудің бар болуы есебімен қисындастыру қажет. Біздің пікіріміз бойынша, жерді мемлекеттік меншіктену құқығы – бұл, мемлекеттің өз шешімі бойынша және ешкімге тәуелсіз түрде, азаматтардың және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың жеке меншігінде болмаған жер телімдерін меншіктену, пайдалану және иелік ету мүмкіндігі болып табылады. [7, 248 б.].

Бұл жағдайлар, бір жағынан, конституцияның жеке меншік институтына үнемі назар аударуы және оны реттеудің тарихи-географиялық өзгермелілігі, екінші жағынан, жеке меншікке конституциялық және құқықтық реттеу мәселелерін зерттейтін конституциялық ғалымдардың назарын қажет етеді. Постмодерннің заманауи жағдайында, терең өзгерістер өмір мен қоғамның барлық салаларын, ал конституцияларды маңызды құқықтық актілер ретінде сезінетін болса, оларды көрсетуге тырысыңыз, конституциялық-құқықтық мекеме ретінде жеке меншікті зерттеу аса маңызды болып табылады деп болжанады. [8, 153 б.]. Осылайша, жаһандану жағдайында экономикада жеке меншікке интернационалдандыруға және оны пайдалану құқығына интернационализациялау адам құқықтары мен мемлекеттің егемендігі арасындағы қатынастардың

өзгеруіне әсер етеді, жеке меншікті жекешелендіру жеке меншік құқығының кепілдіктері мен шектеулерінің қатынасын көтереді, «жаңа экономика» жеке меншік классикалық мағынада және зияткерлік меншікке деген қарым-қатынас мәселесін тудырады. [9, 148 б.].

Сонымен қатар, төменде көрсетілгендей, қазіргі заманғы әлемдегі жеке меншіктің конституциялық-құқықтық аспектісін ғылыми дәрежеде жетілдіру жеткілікті деп санауға болмайды.

Зерттеу нысаны - жеке меншік құқығының пайда болуына, дамуына және жүзеге асырылуына байланысты қалыптасатын әлеуметтік қатынастар.

Жеке меншік институтын және қазіргі әлемдегі тиісті заңды, оның үрдістері мен перспективаларын реттейтін конституциялық және құқықтық нормалар. Қазақстанда мемлекеттік және жеке меншікті конституциялық- құқықтық мойындаудың негізгі сатыларын орнату, мемлекеттік меншіктің конституциялық-құқықтық сипаттамасын.

Зерттеу, конституциялық құндылықтар жүйесінде және адамның еркіндік шарттарында меншікке құқықты қарастыру.

Қазақстан Республикасында меншік қатынастарын реттейтін конституциялық заңдылықты жетілдіру бойынша ұсыныстар мен мінездемелерді құру. [10, 366 б.].

Қорытындалай келе, бұл жұмыс жекеменшік меншіктің конституциялық және құқықтық мазмұнының негізгі аспектілерін анықтау, талдау және сипаттау, жеке меншік құқығын дамытудың негізгі бағыттары мен перспективалары және оның конституциялық-құқықтық реттеуі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Амандықова С.К. Қазақстан Республикасында конституциялық теорияны қалыптастыру // Қазақстан Республикасы Конституциясы және өзекті құқық мәселелері: Ғылыми еңбектер жинағы. – Қарағанды: ҚарМУ, 2000. 3-5 б.

2. Назарбаев Н.Ә. Қоғамның идеялық нығайтылуы – Қазақстанның даму шарты. – Алматы: «Қазақстан ХХІ ғасыр» Саяси зерттеулер қоры, 1993. – 32 б.

3. Баймаханова Д.М. Қазақстан Республикасында конституционализм жүйесінде адам құқығының мәселелері. – Алматы: Жеті Жарғы, 2010. – 368 б.

4. Алимжанов Б.Р. Жер нарығын құқықтық басқару: З.ғ.к. ғалым. дәрежесіне талапты болу дисс. авторефераты – Алматы, 2003. – 26 б.

5. Дүсіпов Е.Ш. Жерді жеке меншікке иелену құқықтарының негіздері: з.ғ.к. ғалым. дәрежесіне талапты болу дисс. авторефераты – Алматы, 2001 (мемлекеттік тілде). – 28 б.

6. Қосанов Ж.Х. Жерді жеке меншікке иелену құқы және де басқа заттық құқықтар. - Алматы.: Айдана ЖШС, 2000. - 148 б.

7. Қосанов Ж.Х. Жеке меншік құқығы, жерді пайдалану құқығы және жер бойынша басқа да құқықтар. - Алматы.: Дәнекер, 2000. – 248 б.

8. Нұрахметова Г.Г. Жер қатынастары саласында келісімдерді құқықтық реттеу: Заң. ғылым. канд. дисс. – Алматы, 2002. – 153 б.

9. Стамқұлов А.С., Стамқұлова Г.А. Қазақстан Республикасының Жер құқығы: оқу құралы. – Алматы: Заңгер, 2004. – 407 б.

10. Хаджиев А. Нарықтық қатынастардың қалыптасуы мен даму шарттарында Қазақстан Республикасы жер құқығы теориясының мәселелері: Заң. ғылым. д-ның дис. - Алматы, 2005. – 366 б.

3.12. Жазаны қылмыскердің тұлғасы туралы мәліметтерді ескере отырып жеңілдету

Меруерт Мәсәлімқызы

Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы (Қазақстан, Алматы қ.)

Жеке адам мәселесі қашан болсын философтардың, әлеуметтанушылардың, психологтардың, педагогтардың, заңгерлердің зерттеулерінде ауқылмы орын алып келді.

Жеке адамның қалыптасуы бізді қоршаған қоғамдық ортамен, адамдар арасындағы қарым-қатынастармен тығыз байланысты болып, сабақтасып жатады. Сондықтан, «Жеке адам– қоғамдық қатынастар» арасындағы бұл байланыс тек жалпы әлеуметтік тұрғыда ғана емес, сонымен бірге басқа ғылым салалары арқылы да терең, әрі түбегейлі зерттелуі қажет. Қоғамдық ғылымдардың, оның ішінде заң ғылымдарының бір саласы – қылмыстық құқық жеке адам мәселесін қылмыстық заң, қылмыс ұғымы, қылмыстық жауапқа тарту, қылмыстық жаза тағайындау, одан босату, т.б. институттарды зерттеу кезінде жіті қарап, қадағалап отырады. Жаза тағайындау кезінде қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі айыпкердің жеке басы, сонымен бірге оның қылмыс жасағанға дейінгі және одан кейінгі мінезқұлқы, жауаптылық пен жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар, сондай-ақ тағайындалған жазаны сотталған адамның түзелуіне және отбасының немесе оның асырауындағы адамдардың тіршілік жағдайына ықпалы ескеріледі.

Осы бапта жаза тағайындау кезінде заң ең алдымен айыпкердің жеке басын, жауаптылықты жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайларды емес, қылмыстың сипатын және қоғамдық қауіптілік дәрежесін бірінші кезекте есепке алу, керектігін көрсеткен. Кейбіреулер жаза тағайындаудың мұндай қалыптасуының тәртібінде соншалықты мән жоқ деп ойлауы мүмкін. Дегенмен де, біз бұл жерде құқықтық терминологияның өзінде бір қағидаға бағытталған жүйелілік

болатынын, сол жүйеліліктің алға тарта отырып, заң шығарушы оған белгілі бір мағына беруге ұмтылатындығын айта кеткіміз келіп отыр.

«Сот жаза тағайындау кезінде заң айтқан қандай жүйелілікті сақтау керек?» деп қойылған сауаоға олардың бәрі дерлік ең алдымен жаза тағайындау кезінде қылмыстық сипатын, оның қауіптілік мөлшерін есептеуді талап етеді деп жауап берген.

Бұл заңда көрсетілген жүйеліліктің дұрыстығын, жаза қылмыс жасаған адамның өз іс-әрекетінің нәтижесі, демек оның өз әрекеті, оған тағайындалған жазаның шекарасы өзі жасаған қылмыстың шекарасымен шектелуі керек деген пайымдауға сүйене отырып, Н.С. Лейкина былай дейді: «Егер біз заңда көрсетілгендей жасамай, айыптының жеке басын немесе жауаптылықты жеңілдететін не ауырлататын мән-жайларды тізімнің басына қойсақ, онда үлкен қателіктерге, заңсыз жаза тағайындауға барамыз» [1].

Бұл айтылған пікір осы мәселемен шұғылданып жүрген ғалымдардың еңбегінде сол мағынада айтылғанмен, біздің ойымызша, жаңаша қарауды талап ететін сияқты. Жалпыға мәлім, жаза қылмыскердің сазайын тарттыру мақсатын көздемейді. Демек, сот жаза тағайындағанда қылмыскердің жанын қинап немесе адамгершілік намысына тиіп, қорлау мақсатын емес, қылмыс жасаған адамды тәрбие құралдары арқылы енді қайтып қылмыс жасамайтындай етіп шығаруды көздейтіндігін дәлелдеуі керек.

Алайда, жаза жеңілдетудің негізгі шарты ретінде ең алдымен жасаған қылмыстың қауіптілігін алға қою оны жасаудағы мақсаттарды еске алмай отыр. Қазіргі заңға сүйенсек, қылмыскерге жазаны ең алдымен, жасаған қылмысы үшін сазайын береді және жеңілдетеді себебі, тәрбиелейді.

Қылмыстық құқықтағы ең өзекті қос ұғым – қылмыс пен жаза. Олардың орны, рөлі, қылмыстық әрекеттің сатыларында әрқилы мағынада көрініс береді. Мысалы, қылмыстық жауаптылықтан босату ең алдымен біз сондай жауапқа тарту үшін қылмыстың, оның құрамының болуын бірінші кезекке қоямыз. Заң қылмыстық жауапқа тарту сатыларында біз ең алдымен бірінші кезекке сотталушының қоғамға келтірілген зиянын алға өюіміз керек болады. Бұ пікір қылмыстық құқықтың кейбір нормаларында көрсетіліп кеткен.

Біраз уақыт пайдаланылған қылмыстық заң – «Негізгі қағидалардың» жаза тағайындау кезінде айыптының жеке бастық жағдайларын бірінші кезекке қою керектігін айтқан болатын. Әрине қылмыстық жазаны жеңілдету кезінде қылмыс жасаған адамның жеке басына ерекше мән беріп, оның жасаған адамның жеке басына ерекше мән беріп, оның жасаған қылмысының сипатына, қоғамдық қауіптілігіне мән бермеу де заңдылыққа сай келмейді. Сот, заң шығарушы орган болсын, айыптының жеке басының жағдайлары мен қылмыс жасауы арасында байланыстың да болатынын, яғни қылмыс жасаушылықтың

өзі де адамның мінез-құлқымен, сана-сезімінің дәрежесімен байланысып жататынын да ұмытпағаны дұрыс.

Қорыта айтқандығ жазаны жеңілдету ең алдымен қылмыскердің жеке басының жағдайларын алға қойып, содан кейін барып қылмыстың қоғамға қауіптілік сипатын, жауаптылықты жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайларды еске алып отырған дұрыс болар еді деп ойлаймыз. Бұл жерде қылмыскердің жасаған қылмысынан гөрі оның жеке бастық жағдайларына көбірек көңіл бөлініп кетіп жүрмей ме деген қауіп тууы да мүмкін. Бұл күдік те заңды. Сондықтан да заң қылмыс қаншалық ауыр, қоғамға қауіпті болған күннің өзінде де оның жан-жақты, объективті, дұрыс түрде зерттелуін талап етеді [2].

Қылмыстық құқықта қылмыс жасаған адамдарды «айыпкер», «сотталушы», «тұтқын», «қылмыскер» деп әр түрлі терминдермен атайды. Сонымен қоса, «айыптының жеке басы», «қылмыскердің жеке басы» сияқты терминдер де кездеседі. Бұл терминдердің мазмұнын ортақтастырып тұрған нәрсе – олардың қылмыс жасаған адамдарға қатысты айтылғандығын; ал айырмашылығы – олардың қылмыстық жауапқа тарту сатыларының әр түрлі кездерінде пайдаланып, қолданылуы. «Сезікті – тергеуші, анықтаушы қылмыс жасады деп күмән келтірілгендігін хабарлап, соған байланысты заңда белгіленген негіздерде және тәртіппен өзіне қатысты қылмыстық іс қозғалған не ұстау жүзеге асырылған, не айып тағылғанға дейін жолын кесу шарасы қолданылған адам» деп түсіндірсе, «айыпталушы – өзіне қатысты айыпталушы ретінде жауапқа тарту туралы қаулы шыққан адам не өзіне қатысты сотта жеке айыптайтын қылмыстық іс қозғалған адам, сондай-ақ оған қатысты анықтау органының бастығы айыптау хаттамасын жасаған және бекіткен адам» деп түсіндіреді.

Біз талдап отырған айыптының жеке басының жағдайларын ескеру керектігі көрсетілген. Олардың мазмұндарын талдамай тұрып, осыған қанаттас, мағыналас «қылмыс субъектісі», «қылмыскеердің жеке басы» деген терминдердің мазмұндарына тоқтала кетпекпіз.

Бірінші, «қылмыс субъектісі» ұғымы туралы. Бұл құқықтық анықтамада қылмыс қатарына жататын әрекетті немесе әрекетсіздікті істеген есі дұрыс және заң алдында жауап беруге жасы толған адам көрсетіледі [3].

Осы жерде біз негізгі тақырыптан ауытқымай, жаза тағайындау мәселелеріне байланысты айтылып жүрген бір сұраққа тоқталайық. В.Б. Беляев бір еңбегінде жаза тағайындау кезінде айыптының жеке басының жағдайларын есепке алу деп қылмыс субъектісі ұғымының төңірегіндегі, яғни қылмыстық жауапқа тартылуға ғана керекті жағдайларды есепке алуды айтады. Бұл, әрине шындығы аз пікір. Өйткені, қылмыс субъектісі қылмыс құрамының төрт элементінің бірі ретінде қылмыстық жауапқа тарту үшін керек, ал жаза тағайындауда онымен шектелу – айыптыны жан-жақты қарастыру керектігін елемендік деген сөз. Заңның өзі қылмыстың субъектісін емес, қайта

айыпкердің жеке басының жағдайларын есепке алу керек деп отыр. Айыптының жеке басы қылмыс субъектісінен неғұрлым мазмұнды болғанымен, «қылмыскердің жеке басы» ұғымынан әлдеқайда тар екендігі даусыз.

Қылмыскердің жеке басы ұғымы тек қылмыстық құқықта ғана емес, криминология, қылмыстық атқару құқығында да олданылады. Ол ұғым өте кең, әрі мағыналы. Ол адамның әлеуметтік бет-бейнесін түгел қамтып жинақтайды. Рухани әлемі мен бейнесін түгел қамтып жинақтайды. Рухани әлемі мен өнеге өрісін, оның даму жағдайларын, қылмыс жасауға әкеп соқтырған себептерді, қылмыскердің өмір жолына қоса зерттейді. Қылмыскердің жеке басы ұғымы, оның мағынасы, мазмұны криминология курсына және монографиялық еңбектерде көрсетілген [4].

Айыпкердің жеке басы ұғымының басқалардан айырмашылығы, оның зерттеу «орбитасы» бір мақсатқа, яғни жауапкершілікті, жазаны жеке даралауға бағытталғандығы. Бұл жерде «сотталушының жеке басы» ұғымы «айыптының жеке басы» ұғымымен мағыналас екендігін айтқан жөн.

Атап кеткеніміздей, сотталушы деп сотқа беру туралы соттың қаулысы немесе соттың тәртіптеуші мәжілісі ұйғарған айыпкерді түсінеміз. Демек, құқықтық іс жүргізу жағдайына байланысты, адамның кінәлілігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі.

Кінәсіздік презумпциясы қағидасы бойынша, қылмыскерді айыпты деп тану үшін соттың үкімі керек, үкімсіз ешкімді де қылмыскер деп тануға құқығымыз жоқ. Сондықтан сотталушыны «айыпты», «қылмыскер», «кінәлі» деп есептеуге бола ма? Барлық заң саласындағы міндетті қағида бұл жерде бұзылып тұрған жоқ па? Деген сұрақ болады.

Соттың айыптау үкімі шықпай тұрып, «айыпкердің жеке басы» деп айтуға заң да, оны қолданып отырған органдар да құқылы емес. Сондықтан жаза тағайындау кезінде «айыпкердің жеке басы» деген терминді заңда қараған жөн сияқты.

Сотталушының жеке бастық жағдайларын зерттеу жазаны жеке даралау кезінде емес, одан көп бұрын, яғни сотқа беру сатысында басталады. Бұл саты жауапқа тартылған адамның ісін қарау үшін қажетті дәлелдер жиналғанын, айыпкер істеді деген әрекетке қылмыстық заң дұрыс қолданылғанын, т.б. талаптардың болуын қажет деп санайды. Егер сот тергеу барысында айыптының жеке басы толық зерттелмеген деген пікірге келсе, қылмыстық істер жүргізу заңына сәйкес, істі қайта қарауға жүберуі мүмкін. Кейде соттар солай істегенімен, көбіне істі қарау барысында, тергеу кезінде зерттелінбеген жағдайларды өзі толықтыруға тырысады. Жаңа қаулыларды шығару үшін керегі бар құжаттарды талап етуді сот өзі қолға алады.

Адам өміріне қарсы бағытталған қылмыстарды зерттеу барысында біз соттардың сотталушының жеке басын зерттеуге назар аударып отырғандығына куә болдық. Олар тек қана жауаптылықты жеңілдететін не ауырлататын мән–жайларды жинаумен шектелмей, қылмыскерді жеке даралауға тиісті барлық деректерді есепке алады.

«Қылмыскердің жеке басы» атты ұжымдық зерттеу авторлары сотталушының жеке басы жауаптылықты жеңілдететін не ауырлататын мән–жайлармен бірге қарастырылатынын атап өткен [5].

М.М. Бабаев жасы толмағандарға жазаны жеке даралау мәселесіне арналған монографиясында жауаптылықты жеңілдететін не ауырлататын мән–жайларды үшке бөлу керек деп отырып, оны былай топтайды:

- 1) қоғамға қауіпті іс–әрекеттің объективтік жағына жататындар;
- 2) қылмыстық субъектісіне жататындар;
- 3) қылмыстың себебі мен соны туғызатын жағдайларына жататындар [6].

Ал Н.С. Лейкина бұларды іс–әрекетке және қылмыскердің жеке басына жататын деп екіге бөледі.

Заң әдебиеттерінде бұданда басқа ғалымдардың өздеріне тән саралау әдістері көрсетілген.

Біздің ойымызша, бұл салалаудың көп жақтылығының өзі бұл мәселелердің әр түрлі жағдайда қаралуында, оның шарттылығында. Заңда көрсетілген жауаптылықты жеңілдететін не ауырлататын мән–жайлар кейде іс–әрекетті мазмұндап қана қоймай, қылмыскердің жеке басын сипаттауға да көмектесуі мүмкін.

Аталған еңбектің авторлары қылмыскердің жеке басын сипаттайтын жағдайларға мыналарды жатқызады: айыпкердің істеген қылмысының зиянды зардаптарын болғызбауы немесе келтірілген залалының есесін өз еркімен тотыруы немесе келтірілген зиянды жою; қылмысты жеке басына немесе отбасына ауыр жағдайлардың кездесуі салдарынан жасауы; қылмысты қорқыту немесе мәжбүрлеп көндіру салдарынан немесе қылмысты жәбірленушінің заңсыз әрекеті салдарынан қатты жан күйзелісі үстінде ашумен жасауы; жасы толмағандардың қылмыс жасауы; жүкті әйелдің қылмыс жасауы; шын жүректен өкіну немесе кінәсін мойындап келу [7].

Сонымен бірге Қылмыстық кодекстегі кінәсіз адамды әділетсіз жазалау, немесе қылмыс бірінші рет жасалып, бұл қоғамға аса қауіпті қылмыс болып саналмаса деген мәселені де қылмыскердің жеке бастық жағдайларының қатарына жатқызған.

Байқап қарасақ, қоғамға қауіпті қиянаттан қорғану үстінде жасау жағдайынан басқаларының бәрін дерлік қылмыскердің жеке бастық жағдайларына жатқызған. Өздеріңізге белгілі, қажетті қорғану шегінен асып жасалған қылмыстарға аса қатаң тұрғыдан келмей, жеңілірек жеке бастық жағдайлары оңды болып келуі тиіс қой. Жоғарыда біз осы ғалымдардың жауаптылықты жеңілдететін не ауырлататын

жағдайларды саралау шартты деп атап өттік. Егер қажетті шегінен асып қылмыс жасау жағдайын қоса есептесек барлық мән–жайлар сотталушының жеке басын ғана сипаттауға бағытталған болып шығады.

Біздіңше даралау, саралау үшін әрбір ұғым өзіне тән мағына–мазмұндарымен ерекшеленуі керек. Осындай сипаттардың жоқтығы, саралаудың шарттылығы көбірек көрініп тұрғандықтан, жоғарыдағыдай саралау өзін–өзі ақтамайтын сияқты.

Сотталушының жеке басын сипаттайтын, жауаптылықты ауырлататын жағдайларға мыналарды жатқызған: «қандай болсын бұрын бір қылмыс жасаған адамның жаңадан қылмыс жасауы, сонымен бірге бұрын тәрбиелеуге берілген уақыттан бір жыл өтпей жатып қылмыс жасауы; қылмысты пайдақорлықпен немесе басқа зұлымдық ниетпен жасауы; қылмысты ерекше қаталдықпен немесе жәбірленушіге қорлық көрсете отырып жасауы; адамның мас күйде қылмыс жасауы».

Осы айтылған мән–жайлардың қай кездерде адамның жеке басын сипаттап беретіндігінде дау жоқ. Дегенмен, оларды тек қана жеке басты танытады деп ойлау дұрыс бола да қоймас. Мәселен, «ерекше қаталдықпен» қылмыс жасауды алайық. Неміс криминологы Клаус Роксин жаза тағайындау кезіндегі қылмыскердің ниетін, оның көзқарасын қылмыс құрамындағы адамның жеке басы арқылы емес, қылмыстық іс–әрекеті арқылы тану керектігін айтады. Мәселен, дейді автор, – қаталдықпен кісі өлтіруді қарау тәжірибесіндегі Алмания Жоғарғы Соты ерекше қаталдықпен кісі өлтірген адамдарды әрқашан да қатыгез адам деп санамайды, қатыгездік сол қылмыстың төңірегінде, соны орындау кезінде көрінеді деп көрсеткен [8]. Шынында да, егер біз пайдақорлық ниетпен қылмыс жасаған адамның жеке басын тек «пайдақор», мас күйде қылмыс жасағанның жеке басын «маскүнем»деп қана түсінсек, ол бір жақты ғана түсінік болып, көп жағдайлар анықталмай қалған болар еді.

Жағдайды жеңілдететін мән–жайларды сотөз редакциясында сол мазмұнмен қолданып, ал жеке бастық жағдайларды есепке алу кезінде бұл мән–жайларды басқаша түрде қолданып отырғандығын байқадық.

Жауаптылықты жеңілдететін мән–жай – «жасы толмағандардың қылмыс жасауы», жеке бастық жағдайларды есептеу кезінде – «жастығы», «жаңа ғана жасы толғандығы» деген толықтырулар мен көрсетіледі. Сол сияқты «шын жүректен өкіну» – «өкіну», «кінәсін мойындап келу» – «кінәсін мойындау», «келтірілген залалды өз еркімен толтыру» – «келтірілген залалдың есесін толтыру» деп көрсетіліп отырады.

Заң бойынша жаза тағайындағанда, жауаптылықты жеңілдететін, заңда көрсетілмеген басқа мән–жайларды да соттың еске алуына болады. Ал енді жауаптылықты ауырлататын мән–жайларға келетін болсақ, онда олай етуге болмайды. Өйткені, ауырлататын мән–жайлар тұйықталған, түпкілікті болып табылады. Демек, бұл ережені бұзуға,

одан ауытқуға болмайды. Олай болса, жеке бастық жағдайларды есепке алу кезінде заңда көрсетілмеген, жағдайды ауырлататын мән–жайларды есепке алу дұрыс па, бұл жерде заң бұзушылық жоқ па деген сұрақ тууы мүмкін [9].

Соттар жаза тағайындау кезінде жауаптылықты ауырлататын мән–жайлар түпкілікті екенін ұмытып, оны кең мазмұнда қолданса, сөз жоқ, бұл жерде заңның бұзылғаны. Ал егер жауаптылықты ауырлататын мән–жайлар сотталушының жеке басын сипаттайтын болса және жаза тағайындағанда бұл мән–жайлардың жеке басқа тән екендігін үкімде түгел көрсетіп отырса, біздіңше ешқандай заңға қайшылық болмайды.

Бірақ, өкінішке орай, соттар жаза тағайындау кезінде үкімде жағдайды ауырлататын мән–жайлардың жеке бастық жағдайларды сипаттайтынын, олардың ескерілгенін көрсетпей кетіп отырады. Сол тәжірибесі істі зерттеу барысында жеке басқа тиісті жауаптылықты жеңілдететін немесе ауырлататын мән – жайдық азы көрсетілген жағдайларға жатса, көбі көрсетілмеген дейді [10].

Заң мен тәжірибе арасындағы мұндай алшақтыққа неге жол беріледі, түпкілікті тізім неге қолданылмайды деген сұрақ тууы мүмкін. Оның негізгі себебі, заң шығарушының соттардың істерді өзіндік тұрғыдан, өз пайымдауларымен қарауын шектеуі, түпкілікті тізімдегі айтылғандарды сөзсіз сақтауын талап етуінде. Заң шығарушының мұнысын түсінуге болады. Бұлардың бәрі қылмыстық құқықтың гуманистік бағытынан туған. Солай болғанымен көп ғалымдардың еңбектерінде жағдайды ауырлататын мән–жайлардың түпкілікті тізімде көрсетілуі жазаны жеке даралауға мүмкіндік бермейді, ол заңның барлық мәселелерді ескеру керек деген бағытына сай емес деп тұжырымдалады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. – Л., 1986. – С 104.
2. Уголовное право Казахской ССР. – Алма–Ата, 1986. – С. 123.
3. Беляев В.Б. Личность преступника в советском уголовном праве: Автореф. дисс. канд. юрид. наук. – Ростов–на–Дону, 1964. – С. 22.
4. Криминология. – М., 1964. – С. 88–89; Джекебаев У.С. О социально – психологических аспектах преступного поведения. – Алматы, 1971. С. 27-41; Кайыржанов Е. Криминология. Общая часть. – Алматы: Оркениет, 2000.- С. 144-151.
5. Личность преступника. – М., 1975. – С. 208.
6. Бабаев М.М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних. – М., 1968. – С. 8.
7. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. – С.112.

8. Роксин К. Основание уголовно–правовой ответственности и личность преступника // Актуальные вопросы Советского уголовного права, криминологии и уголовного процесса. – Тбилиси, 1986. – С. 25.

9. Мельников Ю.Б. Перечень в законе отягчающих обстоятельств исчерпывающий // Советская юстиция, 1971. №1. – С. 12.

10. Иванова А.Т. Смягчающая ответственность обстоятельства в советском уголовном праве. Дис. канд. юрид. наук. – М., 1972. – С. 274; Куринов Б.А. Автотранспортные преступления. – М., 1970. – С.221; Козлов А.П. Отягчающие обстоятельства в советском уголовном праве. Дис. канд. юрид. наук. – М., 1977. – С. 47.

3.13. Безопасность дорожного движения, как один из аспектов национальной безопасности Республики Казахстан

Ерлан Даутказыұлы Рахмет

Алматинская академия МВД Республики Казахстан имени
М. Есбулатова (Казахстан, г. Алматы)

Вопросы обеспечения безопасности личности, общества, государства являются для Казахстана первостепенными и имеющими приоритетное значение с первых дней становления независимым, правовым, демократическим государством, высшими ценностями которого являются жизнь, права и свободы человека. Провозгласив 25 октября 1990 года суверенитет, Казахская Советская Социалистическая Республика в Декларации о государственном суверенитете закрепила, что принимает меры по охране, защите и укреплению национальной государственности [1]. Основные идеи, составившие содержание Декларации, легли в основу суверенитета государства и формирования концепции его безопасности. Они определили дальнейшее направление построения и развития Казахстана, а также формирования единой базы национального законодательства.

Концептуальным документом, закрепившим понятие безопасности, ее принципы, систему обеспечения, стал Закон Республики Казахстан от 26 июня 1998 года № 233-І «О национальной безопасности Республики Казахстан» [2]. Впервые в рамках правового поля суверенного Казахстана закреплено понятие национальной безопасности и ее видов, выведены национальные интересы государства и угрозы национальной безопасности. Подчеркнуто, что обеспечение национальной безопасности является главным условием развития Республики Казахстан как независимого суверенного государства. Являясь демократическим, светским, правовым и социальным государством, Республика Казахстан признает высшими ценностями жизнь, права и свободы человека. Именно они определяют

содержание и применение законов и иных нормативных правовых актов страны. Их защита, реализация и обеспечение являются приоритетными в различных направлениях деятельности государства. Как подчеркнул М.Т. Баймаханов, как в строящемся, так и в состоявшемся правовом государстве человек, его жизнь, здоровье, свобода, благополучие выступают высшими социальными ценностями, с учетом которых должна формироваться вся государственная политика [3, с. 14].

Обострение глобальных проблем, имеющих место в современности, привело к увеличению роли тех аспектов национальной безопасности, которые имеют непосредственное отношение к вопросам безопасности личности. Принятие нового закона о национальной безопасности от 6 января 2012 года стало следующей вехой в формировании законодательства Республики Казахстан, регламентирующего обеспечение национальной безопасности государства [4]. В этой связи актуальными являются слова М.Т. Баймаханова, что в ряде случаев существенных изменений общественной жизни, правовые акты, регулирующие данную сферу отношений, не могут быть приведены в соответствие с изменившейся обстановкой отдельными поправками и дополнениями. В таких случаях необходима полная переработка действующих правовых актов, замена их совершенно новыми, качественно отличающимися от первых [5, с. 82].

Закон Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан», регулируя правовые отношения в области национальной безопасности Республики Казахстан, определяет содержание и принципы обеспечения безопасности человека и гражданина, общества и государства, систему, цели и направления обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан. Устанавливая виды национальной безопасности – общественная безопасность; военная безопасность; политическая безопасность; экономическая безопасность; информационная безопасность; экологическая безопасность – законодатель в содержание каждого из них заложил, прежде всего, права и свободы личности, общества, государства. Именно они являются базовыми, определяющими процесс обеспечения национальной безопасности.

В контексте темы нашей статьи вызывает научный интерес именно общественная безопасность, представляющая собой состояние защищенности жизни, здоровья и благополучия граждан, духовно-нравственных ценностей казахстанского общества и системы социального обеспечения от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается целостность общества и его стабильность. Это вызвано тем, что большинство исследователей рассматривают безопасность дорожного движения в качестве одного из видов общественной безопасности. В частности, такую позицию

обосновывает, в частности, Ю.П. Луконин, рассматривая безопасность дорожного движения как разновидность общественной безопасности, представляющую систему общественных отношений, урегулированных правовыми нормами в целях обеспечения безопасности людей и благоприятных условий для движения по улицам и дорогам, труда и отдыха граждан, от угрозы, которую могут создавать дорожно-транспортные происшествия [6, с. 12, 8].

Рассматривая общественную безопасность как правовую категорию, К.С. Бельский отмечает, что это правоотношение, субъектами которого являются, с одной стороны, граждане, общество, с другой – государство, призванное в лице компетентных органов обеспечить предусмотренную законом защиту. Исходя из видов и источников угроз, общественную безопасность он классифицирует на определенные виды, к числу которых относится и безопасность дорожного движения [7, с. 263, 267].

В соответствии с Законом Республики Казахстан «О дорожном движении», безопасность дорожного движения представляет собой состояние дорожного движения, отражающее степень защищенности его участников от дорожно-транспортных происшествий и их последствий, а также от негативных воздействий дорожного движения на экологическую обстановку, здоровье населения [8]. Данный закон, являясь узконаправленным источником права, регулирует отношения, возникающие в сфере обеспечения безопасности дорожного движения. По существу ряда своих позиций он является одним из нормативных правовых актов, развивающих положения Закона Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан», реализующих его основополагающие аспекты. В этой связи мы придерживаемся мнения К.М. Бишманова о том, что Закон Республики Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан», являясь детализирующей и конкретизирующей частью Конституции Республики Казахстан в области обеспечения национальной безопасности, сам должен быть развит в отраслевых институтах национального права, наполнен новым содержанием, вытекающим из реально складывающейся системы правоотношений [9, с. 113]. Такой вывод нам позволил сделать следующий обобщающий анализ указанных законов:

1) к объектам национальной безопасности относятся человек, его жизнь, права и свободы; общество, его материальные и духовные ценности; государство, его конституционный строй. Объектом деятельности по обеспечению безопасности дорожного движения являются, как мы уже отмечали, человек, его права на жизнь и здоровье, а также экологическая обстановка;

2) понятие национальной безопасности трактуется сквозь призму национальных интересов Республики Казахстан, их защищенности от реальных и потенциальных угроз. К числу основных национальных

интересов Республики Казахстан относится обеспечение прав и свобод человека и гражданина; точное и единообразное исполнение законов и поддержание правопорядка; сохранение и улучшение состояния окружающей среды. Права и свободы человека и гражданина легли в основу принципов дорожного движения: приоритет жизни и здоровья участников дорожного движения над экономическими результатами хозяйственной деятельности; приоритет ответственности государства за обеспечение безопасности дорожного движения над ответственностью участников дорожного движения; соблюдение интересов участников дорожного движения, общества и государства при обеспечении безопасности дорожного движения.

3) к угрозам национальной безопасности относятся: снижение уровня законности и правопорядка, способствующие снижению степени защищенности национальных интересов; ухудшение здоровья населения; резкое ухудшение экологической ситуации. К факторам, нарушающим безопасность дорожного движения, относятся все те обстоятельства, которые могут повлечь дорожно-транспортные происшествия. Законом Республики Казахстан «О дорожном движении» в ст. 19 сформулированы риски в сфере дорожного движения, которые мы и относим к таким факторам. Все риски систематизированы по направлениям деятельности и представляют, в конечном итоге, угрозу безопасности жизни и здоровью человека, интересам государства, его экологической безопасности.

Изложенное дает нам основание утверждать, что исследование понятия безопасности дорожного движения должно быть основано на системном подходе. Это позволит выяснить содержание, место дорожной безопасности в системе научных знаний о понятии безопасности в целом, механизмах ее обеспечения. В дальнейшем это даст возможность не только провести анализ факторов, обуславливающих дорожную безопасность, либо представляющих для нее угрозу, но и сформулировать концепцию дорожной безопасности.

Следует подчеркнуть, что проблеме обеспечения безопасности личности, общества, государства посвящено значительное количество научных работ. Часть из них отражает теоретико-методологические аспекты безопасности, требующие своего осмысления на определенном абстрагированном уровне. Часть посвящена исследованию прикладных аспектов обеспечения безопасности.

Исторический путь развития человечества свидетельствует, что вопросы безопасности всегда были актуальны для человека, лежали в основе формирования государственности, обуславливали приоритетные направления деятельности государства и дальнейшего его развития. Истоки осмысления понятия «безопасность» отражены в философской и политической мысли античных авторов, труды которых позволяют сделать вывод, что безопасность – это состояние, тенденции развития и условия жизнедеятельности социума, его

структур, институтов. На ранних этапах исторического развития государства идеи государственной безопасности отражены в работах Платона и Аристотеля. Идеальное государство по Платону характеризуется четырьмя доблестями – мудростью, мужеством, сдерживающей мерой и справедливостью. Так, Платон в основу прочности и безопасности государства ставит соблюдение законности, надлежащую организацию правосудия и учет интересов государства. Лишь один критерий – интерес государства – является основополагающим для Платона. Благо, добродетель и справедливость являются, по мнению мыслителя, являются качествами, содействующими интересу государства: «Если мы намерены внушить гражданам такое убеждение, чтобы никогда никто из них не питал вражды к другому и что это было бы нечистиво, то об этом то и должны сразу же и побольше рассказывать...» [10, с. 142].

Свой вклад в понимание безопасного развития личности, общества и государства через идею национальных, государственных интересов внесли Т. Гоббс, В. Гумбольдт, Ж.Ж. Руссо, Б. Спиноза и др.

В современной науке понятие безопасности трактуется сквозь призму различных идей и воззрений. При этом, несмотря на многообразие мнений, в одном все исследователи едины – безопасность представляет собой условия, в которых права, законные интересы человека, общества, государства и его институтов соблюдаются, реализуются, обеспечиваются допустимыми в данном социуме средствами и методами. Справедливо утверждение, что безопасность имеет множественную предметность. В одном случае – это способность системы предотвращать ущерб жизненно важным устоям личности, общества и государства, в другом – состояние их защищенности, в третьем – свойство развитой системы мер безопасности [11, с. 5-6].

Анализ различных работ о понятии безопасности свидетельствует, что основные идеи, заложенные в содержание безопасности, имеют не только отраслевую направленность, но и отражают приоритетные направления деятельности государства в данный период времени. Это позволяет нам согласиться с А.В. Гыскэ, что понятие «безопасность» как сложнейшее социально-политическое явление объективно носит конкретно-исторический характер и тесно связано со всеми направлениями и формами взаимодействия в системе природа – общество – человек. Смысловое значение оно приобретает лишь в связи с конкретными объектами или сферой человеческой деятельности [13, с. 21]. Как результат политической мысли, понятие «безопасность» рассматривается в проекции событий, определивших мировоззрение целых поколений. Оно эволюционировало вместе с той трансформацией, которую претерпевало общество: от слабо осознаваемых представлений о безопасности, в которых оно выступало в качестве внутреннего

самоощущения и потребности человека, в сторону большей рационализации, определенности данного понятия.

Конкретно-исторический характер раскрывается в факторах, обуславливающих парадигму безопасности и являющихся актуальными на данном этапе исторического развития. Еще Сократ одним из основных мотивов создания государства видел необходимость безопасности, защиты государства. Мировая и отечественная история является подтверждением данного мотива, свидетельством причин объединения племен, родов, княжеств, земель в единое государство и последствий их разрозненности, междоусобиц, повлекших дальнейший распад и исчезновение с мировой арены. Вызовы и угрозы, являющиеся глобальными в конкретный исторический период, формировали концепцию безопасности, лежали в основе ее толкования и дальнейшей идеологии. Шкала ценности безопасности и актуальности ее обеспечения всегда зависела от состояния и качества таких угроз. В условиях их отсутствия притупляется чувство опасности и необходимости защиты. И, напротив, возникновение реальных либо потенциальных угроз ведет к потребности чувства защищенности, обострению значения безопасности.

Вся история нашей страны представляет собой череду различных испытаний, повышающих ценность состояния безопасности и подчеркивающих ее уязвимость. В период существования огромной страны – Советского союза – безопасность олицетворялась с политической и международной (внешней) деятельностью. Перестроечный период к названным аспектам добавил такие, как экономическая, гуманитарная, экологическая сферы и т.д. С провозглашением в 1991 г. государственной независимости в науке и политике определилась тенденция отказа от узкого толкования национальной безопасности как безопасности государственной, когда безопасность личности и общества была фактически поглощена безопасностью государства.

Анализ истории формирования и развития государств, процессов эволюции человеческой мысли позволяет сформулировать основные тенденции, характеризующих парадигму функций безопасности:

- социальный прогресс не устраняет угрозы безопасного существования личности, общества, государства, а напротив, создает новые предпосылки и условия их возникновения;
- деятельность человека, его возрастающее воздействие на природу сопровождается увеличением масштаба угроз человечеству;
- усложнение организации общества обуславливает разнообразие спектра социальных опасностей, которые отражают тенденции развития общества, модифицируются вместе с ними;
- отсутствие объективной и адекватной оценки реальных и потенциальных угроз безопасности на всех уровнях социальной

организации не только снижает уровень жизнедеятельности, но и способно привести к исчезновению целых структур, сообществ и государств.

Таким образом, подводя итоги теоретико-методологического исследования понятия безопасности и его краткого ретроспективного анализа, можно сделать следующие выводы. Толкование понятия безопасности имеет отраслевую принадлежность и обусловлено конкретно-историческими событиями. В основу его содержания заложены, прежде всего, потребности человека в условиях отсутствия различных факторов опасности. При этом этимология таких факторов имеет значение в большей степени для определения механизма обеспечения безопасности. Деятельность по обеспечению безопасности, противодействию угрозам в отношении многих социальных объектов и условий их возникновения предполагает создание сложной организационной структуры и системы ее управления. Это дает нам основание рассматривать безопасность в рамках системно-организованной деятельности, направленной на предотвращение, устранение и ликвидацию внешних и внутренних факторов, представляющих угрозу отдельным социальным объектам или их комплексу. В масштабе обеспечения безопасности государства, общества и отдельной личности такая деятельность осуществляется системой органов государственной власти, государственными учреждениями, общественными объединениями, гражданами, пределы полномочий которых строго регламентированы соответствующим законодательством.

Именно такой подход лежит в основе определения системы обеспечения национальной безопасности Республики Казахстан, представляющей собой совокупность правовых, организационных, экономических, технических и иных мер, реализуемых субъектами национальной безопасности, в рамках государственной политики в области национальной безопасности. Систему обеспечения национальной безопасности образуют взаимодействующие между собой силы ее обеспечения, иные государственные органы и организации, осуществляющие меры политического, правового, организационного, экономического, военного и иного характера, направленные на обеспечение безопасности человека и гражданина, общества и государства. Оценкой эффективности данной системы как раз и является безопасность, состояние которой определяется качеством реализации жизненно важных интересов личности, общества, государства, их защиты и обеспечения. В данном случае безопасность представляет собой результат единого процесса ее обеспечения, решения задач каждым элементом организационно-сложной системы. Более того, безопасность здесь может рассматриваться в качестве цели, для достижения которой выстраивается единая система.

Список литературы:

1. Декларация о государственном суверенитете Казахской Советской Социалистической Республики. Принята Верховным Советом Казахской ССР 25 октября 1990 г.
2. Закон Республики Казахстан от 26 июня 1998 года «О национальной безопасности Республики Казахстан».
3. Баймаханов М.Т., Баймаханова Д.М. О деятельности государства по закреплению, обеспечению, защите и содействию в осуществлении прав человека в период построения правового гражданского общества // Научные труды «Әділет». - 2004. - № 1. - С. 14-23.
4. Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года «О национальной безопасности Республики Казахстан».
5. Баймаханов М.Т. Избранные труды по теории государства и права. Алматы: АЮ-ВШП «Әділет», 2003. - 710 с.
6. Луконин Ю.П. Правовые основы контроль-надзорной деятельности органов внутренних дел в сфере дорожного движения. Дис....канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 1999. – 223 с.
7. Бельский К.С. Полицейское право: Лекционный курс / под ред. А.В. Куракина. – М.: Дело и сервис, 2004. – 816 с.
8. Закон Республики Казахстан от 17 апреля 2014 года «О дорожном движении».
9. Бишманов К.М. Охрана и обеспечение стабильности экономического потенциала как важнейшая составляющая элементов национальной безопасности Республики Казахстан // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2002. - № 2. - С. 112-116.
10. Платон. Государство. Собрание сочинений в 4-х т. Т.3. – М.: Мысль, 1994. – 654 с.
11. Ашимбаев М.С., Курганбаева Г.А., Гусева Л.Ю. и др. Становление и развитие социально-экономических, политических и правовых механизмов обеспечения безопасности личности, общества и государства в современном Казахстане: Научное издание. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2004. – 96 с.
12. Гыскэ А.В. Борьба с преступностью в системе обеспечения внутренней безопасности российского общества: Монография. – М.: Прогрессивные Био-Медицинские Технологии, 2001. – 328 с.

3.14. Оқиға болған жерді қарап-тексерудегі жекелеген криминалистикалық зерттеулердің дәлелдемелік маңызы

Айдынбек Балтабекович Джуматов

Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы (Қазақстан, Алматы қ.)

Адам өлтіру, қарақшылық шабуыл және т.б. ауыр қылмыстық құқық бұзушылықтарды талдау – қылмыскерлердің қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасау кезінде өздерінің сырт келбеттері мен жеке-дара белгілерін бетперделер кию арқылы және де қолдарына қолғап кию арқылы жасыру фактілері көптеп кездесетінін көрсетті. Бұл ретте, дәлелдемелерді табудың, бекіту мен зерттеудің дактилоскопия, трасология, субъективті бейнелерді құрастыру сияқты қалыптасқан түрлерін қолдану қажетті нәтижелерді бермейді.

Адам иісі – қылмыс жасаған кезде әрқашан қалып қоятын із және оны уақытында алу, тиімді консервациялау және толық зерттеу қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу мен күдікті адамдарды тез арада табудың бірден бір кепілі болып табылады. Криминалистикалық одорология әдістері оқиға болған жерде қылмыс жасаған адамның жүріс-тұрысын, сипатын анықтауға көмектеседі [1]. Сонымен қатар тергеп-тексеру әрекеттерінің барлық кезеңінде сақталып, нақты тұлғаның қылмыстық құқық бұзушылыққа қатыстылығын тексеру кезінде қолданылады. Иіс іздерін сараптамалық зерттеу тергеуші, анықтаушы қаулыларымен немесе сараптама тағайындау туралы соттың ұйғарымы негізінде жүргізіледі. Криминалистиканың бір бөлімінде және жедел-ізвестірудің дамуына байланысты пайда болған криминалистикалық одорологияның әдістері өз алдына қылмысты тергеп-тексеру мен ашуда адам иісін қолданудың жаңа кезеңін қалыптастырды.

1965 жылы профессор А.И. Винбергпен одорологияның теориялық негіздері дайындалған болатын. А.И. Винберг өз еңбектерінде криминалистикалық одорология көмегімен, яғни, арнайы үйретілген қызметтік-ізвестіру иттерінің иіс сезу қабілеттерінің көмегімен адамдарды, олардың заттарын, оларға тиесілі іздерді және т.б. табуға болатынын баяндаған [2].

Полиция қызметінде ресми түрде иіс іздерін қолдану 1896 жылдан бастау алады, Германияның Хильдесхайм қаласында атақты криминалист Г. Гросстың бастамасымен муниципалитетте патрульдік қызметке үйретілген 12 қызметтік ит пайда болды. Ресейде ізвестіру иттерін қолдану тарихы Петербургте «Полиция мен күзет қызметінде иттерді пайдалануды қолдаудың жалпыресейлік қоғамы» құрылған 1908 жылдың 5 қазанынан басталады.

Қазақстанда, атап айтсақ, Алматы қаласында дәлелдеу үрдісінде иіс іздерін қолдану бойынша іс-шаралар Алматы қаласы ІІББ Медеу АІБ базасында одорологиялық зертхана құрылған 1999 жылдың 1

шілдесінен бастау алады. Аталған зертхана оқиға болған жерден алынған одорологиялық объектілерді, иіс тасымалдаушы объектілерді сақтауға арналған бөлмемен, одорологиялық таңдау жүргізуге арналған бөлмемен, иттерді жаттықтыруға арналған бөлмемен, одорологиялық контейнерлерді дайындау мен тазалауға арналған бөлмемен және қызметкерлердің жұмыс орындарымен жабдықталды.

Кез келген қылмыстық құқық бұзушылықты тергеп-тексерудің бастапқы сатысы болып оқиға болған жерді қарап-тексеру табылады. Оқиға болған жерді қарап-тексеру барысында қылмыстық құқық бұзушылықтардың материалды іздеріне қатысты заңмен қарастырылған жалпы ережелер бойынша жүргізілетін иіс іздерін іздеу мен алу жүзеге асырылады [3]. Осының негізінде құрамына төрт қызметкер кіретін маман-одорологтар тобы құрылды. Үш маман кезектілікпен тәуліктік кезекшілікке түсіп, жедел-тергеу тобымен бірге оқиға болған жерге шығып иіс іздерін алады. Бір қызметкер иіс іздерін жүйелендіреді және кинологиялық талдауларды жүргізуді ұйымдастырады.

Адамның иіс іздері әдетте ол ұзақ, әрі белсенді байланыста болған заттарда сақталады. Мұндай іздерді қолдану қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашуда елеулі фактор бола алады. Қылмыскерлердің жеке -басын анықтауға көмектесетін иіс іздерін зерттеу кей жағдайда таптырмайтын әдіс болып табылады. Иіс сақталған іздер мен заттар – адамның иіс іздерінің қайнар көзі болып табылады. Ережеге сәйкес, оқиға болған жерді қарап-тексеру кезінде, мүмкіндік болса тек оқиға болған жерді ғана емес, сонымен қатар күдіктінің жеке заттары мен киімдерін, қылмыстық құқық бұзушылық құралын және тергеліп отырған оқиғаға қатысы бар басқа да заттарды мұқият қарап шығу керек. Алу тек қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысы бар заттарға қолданылады.

Оқиға болған жерді қарап-тексеру хаттамасында мүмкіндігінше алынған заттардың жеке сипаттамалары мен ерекшеліктері көрсетілуі тиіс. Барлық алынған заттар куәгерлермен, басқа да қатысушыларға таныстырылуы тиіс. Сонымен қатар хаттамада: қандай уақытта, қандай табиғи жағдайда қарау жүргізілді, қандай техникалық құралдар қолданылды, қандай заттар алынды және қандай мөр басылды т.б. көрсетілуі тиіс. Оқиға болған жерді қарап-тексеру кезінде иіс іздері сақталған заттарды алу барысында төмендегі әрекеттер орындалуы қажет:

- орын алған жағдай, оның қатысушыларын, иіс сақталған заттардың пайда болу механизмі мен басқа да жағдайлардың болжамдарын құру;
- иісті іздердің орналасу орнын, сақталуын қамтамасыз ету;
- иісті іздер сақталуы мүмкін заттарды алу үшін шара қолдану;
- қылмыскерді іздестіру мен ұстауда және олармен иіс ізі бар жоғалған, тасталған немесе жасырынған заттарды табу үшін арнайы үйретілген қызметтік иттерді пайдалану;

– алынған объектілерді бекіту кезінде оқиға болған жерді қарап-тексеру хаттамасына енгізу;

– адамның иісті іздері сақталған затты алу мен буып түю.

Иіс іздерін іздеу және табу, оларды алудың өз ерекшеліктері бар. Иіс іздерін табуға байланысты жұмыстар жалпы оқиға болған жерді қарап-тексеруден басталады. Бұл сатыда тергеуші басқа да жедел-тергеу топ мүшелерімен болған оқиғаның ерекшелігін анықтайды: орны, уақыты мен қылмыс жасау әдісін; қолданылған қылмыс құралдары, қылмыскерді сипаттайтын белгілер т.б. Сонымен қатар, қылмыскермен тасталған немесе ұмыт қалып кеткен киімнің бөліктері (қалпақ, қолғап), құралдар, қылмыстық қол сұғушылықтан алынған заттарды буып-түюге арналған құралдар (жіптер, электрсымдар) және басқалар [4]. Мұндай заттар (егер бұлар адаммен байланысқа түссе) оқиғаға қатысушылар туралы ольфакторлы (иіс сезгіш) ақпаратты ұстайды. Иіс іздері бар қылмыскермен тасталған немесе ұмыт қалып кеткен иіс тасымалдаушы заттарды жалпы қарау кезінде жоспарға, кестеге, хаттамаға фотосурет, бейнежазба арқылы бекіту міндетті. Иіс тасымалдаушы затты суретке түсіргеннен және қызметтік иттер пайдаланылғаннан кейін, ол оқиға болған жерді қарап-тексеру хаттамасында көрсетілуі тиіс.

Сонымен қатар, жедел-тергеу тобының мүшелері оқиға болған жерде өздерінің иіс іздерінің қосылып кетуінің алдын алулары керек. Күдікті немесе жедел-ізвестірушілік қызығушылықты тудыратын адамның иісті іздері бірінші кезекте алынуы тиіс. Себебі желдету нәтижесінде өздігінен жойылу – олар үшін қалыпты жағдай. Егер иісті заттар сараптамалық зерттеу жүргізуді қажет етсе, олардың әрқайсысын көп қабатты фольгамен орайды немесе таза, құрғақ, және герметикалық (саңылаусыз) жабылатын шыны құтыға орналастырады. Иіс іздерін іздеу кезінде куәлардан, қылмыстық құқық бұзушылық болған жердегі үй иелерінен, олардың көршілерінен сұрастыру үлкен маңызға ие. Олардың болған оқиғаға қатысты түсініктемелері бағдар жасауға және иіс іздері бар қылмыскермен тасталған немесе ұмыт қалып кеткен иіс тасымалдаушы затты табуға көмектеседі. Иіс іздерін табуға мүмкіндік беретін ең ықтимал жерлер төмендегідей:

– қылмыстық құқық бұзушылық жасағанға дейінгі қылмыскерлердің жасырынған жерлері;

– үй-жай ішіндегі есік пен терезелер;

– құнды заттар жоғалған және сақталған жерлер;

– электрлік кедергілер, әр түрлі отыратын орындар, заттар, қылмыстық құқық бұзушылық құралы, құнды заттар, қылмыскердің жеке заттары табылған жерлер;

– қылмыскердің жүру жерлері (дәліз, баспалдақты тор);

– ұрланған затты жасыру орны (жертөле, арнайы өртке қарсы орын т.б.).

Сонымен, ольфакторлы әдістерді ойдағыдай дұрыс қолдану тергеу жүргізген субъектілердің әрекеттерінің дұрыстығына, алдын ала

бағаланған болжамға, өз уақытында иіс тасымалдаушы заттарды анықтау мен буып түюге, криминалистикалық бөлімге жинау, сақтау және зерттеу үшін бағыттауларына байланысты [5].

Одорологиялық зерттеулер өндірісі барысында иістің биологиялық детекторы ретінде арнайы үйретілген қызметтік-ізвестіру иттері пайдаланылады. Иісті пайдалану арнайы дайындалған иттердің иіс сезу қабілеті арқылы ажыратылатын белгілері бойынша адамның жеке басын теңдестіру міндеттерін шешуді азайтады. Таңдау жұмыс уақытында иттердің иіс сезу қабілетінен туындайтын, ішкі үрдістердің сипаты туралы шешім қабылдауға мүмкіндік беретін қызметтік-ізвестіру иттерінің көрнекі жүріс-тұрысы байқалатын динамикалық стереотипін қалыптастыруға негізделген [6, с. 51].

Р.С. Белкиннің пікірінше, одорологиялық теңдестіру нәтижелерінің шынайылығына таңдау кезінде келесі қағидаларды ұстанғанда ғана қол жеткізуге болады:

1. осы мақсаттар үшін арнайы дайындалған иттерді қолдану;
2. бір-бірінен сыртқы түрі ерекшеленбейтін, біртектес иіс тасымалдағыш заттарды пайдалану (бұл тек иіс бойынша таңдау жүргізуге кепілдік береді);
3. кинолог-маманның таңдау жүргізудегі рөлін шектеу (тексерілетін иіс тасымалдаушы объектіні итке иіскеу үшін беру, итке таңдау жүргізуге және ол аяқталғаннан кейін бастапқы орнына баруға пәрмен беру);
4. әртүрлі иттерді пайдаланып, зерттеу үшін ұсынылған объектілердің орнын ауыстырып таңдауды бірнеше рет қайталау (таңдау нәтижелері нақты болмағанда);
5. қажетті шарттарды қалыптастыра отырып, итке бөгде қоздырушы заттардың әсер етуін шектеу (иттің жүріс-тұрысына таңдау үрдісіне шақырылған тұлғалардың әсер етпеуіне бақылау жасауды ұйымдастыру) [7, с. 85].

В.В. Кириченко келтірілген ұсыныстарды төмендегідей толықтырады:

- таңдау үшін объектілер ретінде күдікті тұлғаның кез келген заттарын емес, тек адсорбенттерді пайдалану қажет;
- кинолог-маман таңдау объектілеріне жақындамау және оған ізделінетін объектінің қайсысы екенін хабарламау керек;
- таңдау қорытындысы бойынша кинологиялық теңдестіру актісінде алынған нәтижелерді ғана емес, сонымен қатар, таңдау жүргізілген шарттарды да толығымен жазу қажет [8, с. 17].

С.С. Самищенко ғалым-криминалистердің басым көпшілігінің және посткеңестік елдердің физиология, зоология, зоопсихология салаларындағы алдыңғы саптағы ғалымдарының, жануарлардың хеомокоммуникациясы бойынша мамандардың пікірлеріне сүйене отырып, одорологиялық теңдестіру әдістемесін шынайы мәліметтерді алуға мүмкіндік беретін, иіс ақпараттарының биосенсорлық талдау

тәсілдерінің ғылыми негізделген аяқталған жүйесі ретінде бағалайды [9, с. 329].

Алайда, одорологиялық зерттеулерді кеңінен қолдануға кері ықпалын тигізетін келесідей нақты қиыншылықтардың бар екендігін айта кету керек:

- қазіргі күнге дейін әлі де болса, иістің жалпыға ортақ бекітілген ғылыми теориясы жоқ;
- одорологиялық зерттеулер өндірісін жүргізу үшін қажетті құрал-жабдықтық әдістер жоқ;
- иіс іздерінің пайда болу механизміне байланысты олар тұрақсыз және қалдырылғаннан соң 12-24 сағат өткеннен кейін оларды табу мүмкін болмайды, сонымен бірге, иіс іздерін сақтап қойғанның өзінде аталған мәселені толығымен шешу шешу мүмкін емес;
- қызметтік-ізвестіру иттерінің жұмысына басқа да бөгде заттар иістерінің кері әсерін тигізуі [6].

Шындығында да, көлік құралдарының иістерімен, өндірістік және тұрмыстық иістермен байланысты адам өмір сүруінің қазіргі заманғы шарттары қызметтік-ізвестіру иттерін оңтайлы пайдалануға кері әсерін тигізуде. Адамның қазіргі өмір сүру ортасының жаңа иістері қызметтік-ізвестіру иттерінің иіс сезу қабілеті үшін шектен тыс қоздырғыш сипатқа ие, сол себептен де арнайы үйретілген қызметтік-ізвестіру иттері 20-30 жыл бұрынғыдай дәрежеде жұмыс жасауға қабілетсіз [8, с. 8].

Мәйіті бойынша адамды теңдестірудің одорологиялық әдісін қолдануға басты кедергі болып мәйіттегі одорологиялық белгілердің тұрақсыздығы және мәйіт иісінде иістің жеке-дара сипатын өзгертетін, ағзаның ақуыздық қосылыстарының бұзылуының жағымсыз иістерінің болуы табылады. Егер де адам қайтыс болғаннан кейін аз уақыт өтсе, мәйіттің одорологиялық белгілері жойылмаса және олар елеулі өзгеріске ұшырамаса, онда бұл жағдайда мәйіттің жеке басы жеңіл әрі көп күшті қажет етпейтін тәсілдермен анықталуы мүмкін.

Кейбір ғалымдар адамды теңдестірудің одорологиялық әдісі иісі бойынша танылмаған мәйіттердің жеке басын анықтау үшін, әсіресе, көп адам құрбан болған апаттарды тергеп-тексеру кезінде қолданылуы мүмкін деп санаса [6, с. 19], ал кейбіреулері керісінше, бұл мақсаттар үшін аталған теңдестіру әдісін қолданудың мүмкін еместігін көрсетуде [10, с. 427].

Іс жүзінде мәйіт бойынша адамның жеке басын анықтау үшін одорологиялық әдісті қолдану тәжірибесі бізге беймәлім. Зерттеу өндірісінің бұл түрі өзінің табиғаты бойынша сирек жүргізіледі, және де мәйіт бойынша адамның жеке басын анықтау үшін одан да сирек қолданылуы мүмкін.

Қорыта келе, әр адам қайталанбайтын иіске ие. Иіс адам туралы көп мәлімет бере алады: қайда болғаны, кіммен кездескені, не жегені. Иіс арқылы қандай аурумен ауырғандығын анықтауға болады. Білікті дәрігерлер көп аурудың, өзінің қайталанбайтын иіске ие болатынын

айтады. Осы уақытқа дейін тірі организмдердің иістерін зерттейтін және теңдестіретін құрылғы ойлап табылған жоқ. Қазіргі уақытта ең тиімді әдіс болып арнайы үйретілген қызметтік иттер саналады. Себебі олардың иіс сезу қабілеті адамдарға қарағанда 800 мың есе жоғары. Одорологиялық зерттеулер көзге көрінбейтін заттардан, мысалы жанған оттықтан, темекі, қан, шаш және т.б. қалдығынан иісті мәлімет алуға мүмкіндік береді.

Өкінішке орай, еліміздің тергеу және сот тәжірибесінде одорологиялық зерттеу кең түрде енгізілмеген. Бұған себеп, тергеу мен сот органдарының арнайы дайындықтарының әлсіздігі, ғылыми-техникалық базаның, аталған зерттеуге байланысты білімнің төмендігі себеп. Оған қоса, одорологиялық еңбектердің жарық көрмеуі. Қазіргі уақытта одорологиялық зерттеулер Германия, Польша, Финляндия, Чехия, Венгрия, Ресей, Белоруссия және басқа да елдерде кеңінен орын алууда.

Қорытындылай келе, инновациялық технологиялардың тиімділігін одан әрі арттыруға, кадрлардың біліктілігін арттыруға және ұйымдастыруға, техникалық құралдарды жаңғырту мен жетілдіру, оның ары қарай дамуына қаражатпен және арнайы жоғарғы оқу орындарымен қамтамасыз ету.

Қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу, тергеп-тексеру мен оның алдын алудың тиімділігін арттыруды қамтамасыз ететін инновациялық технологиялардың дамуына үлкен жол ашуымыз керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Поврезнюк Г.И. Инструкция по использованию консервированного запаха в раскрытии и расследовании преступлений. (НТС МВД КазССР, протокол № 9 от 5.02.1985 г.).

2. Винберг А.И. Криминалистическая одорология при раскрытии убийств // Раскрытие тяжких преступлений против личности / Матер. науч.-практ. конференции. В 2 ч. – М.: Прок. СССР, 1973. – Ч. II. – 31-34 с.

3. Арасланов Ф.С., Алексеев А.А., Шигорин В.И. Дрессировка служебных собак. – Алма-Ата: Кайнар, 1987. – 304 с.

4. Гриценко В.В., Обидин А.Б., Старовойтов В.И. Влияние фактора времени на образование, сохраняемость и возможность исследования запаховых следов человека: Методические рекомендации. – М.: ЭКЦ МВД России, 2000. – 40 с.

5. Зинкевич Э.П., Моисеева Т.Ф., Старовойтов В.И., Сулимов К.Т. Индивидуализирующие вещества в запаховых следах человека // Экспертная практика и новые методы исследования. Вып. 11. – М., 1993. – 24 с.

6. Кисин М.В., Петранек Г., Сулимов К.Т., Шмидт Р., Дерда В. Использование консервированного запаха в раскрытии преступлений. М., 1983. 120 с.

7. Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М.: Акад. МВД СССР, 1979. 407 с.
8. Кириченко В.В. Основы криминалистической одорологии: лекция. Д., 1988. 21 с.
9. Самищенко С.С. Судебная медицина: Учебник для юрид. вузов. М.: Право и Закон, 1996. 432 с.
10. Вопросы расследования преступлений: Справочное пособие / Под ред. И.Н. Кожевникова. М: «Спарк», 1997. 799 с.

3.15. Сыбайлас жемқорлықпен күресудің бірден бір жолы – иманға келу

Құрманбек Сағынбекұлы Сағынбеков

М.Х. Дулати атындағы ТарМУ «Қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу құқығы» кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты
(Тараз қ., Қазақстан)

Анар Берденовна Бекенова

М.Х. Дулати атындағы ТарМУ «Азаматтық және азаматтық іс жүргізу құқығы» кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты
(Тараз қ., Қазақстан)

Мақпал Бахытжанқызы Қайназарова

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті «Дүниежүзі тарихы, экономика және құқық» кафедрасының аға оқытушысы
(Тараз қ., Қазақстан)

Қазіргі таңда сыбайлас – жемқорлық пен лауазымдық қылмыстық құқық бұзушылықтарымен күресінің жағдайы еліміздің басшылығында алаңдаушылық тудырады. Аталған мәселе тек біздің ғана Республикамызға тән емес, өйткені, жоғары деңгейде өркениетті елдерде де, дамып келе жатқан мемлекеттерде де қазіргі даму кезеңі экономикалық, саяси, әлеуметтік саласындағы елеулі өзгерістермен сипатталады. Сыбайлас - жемқорлық еліміздегі әлеуметтік-экономикалық жағдайына теріс әсерін тигізетін негізгі фактордың бірі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық қоғамның барлық салаларына: экономикаға, әлеуметтік саласына, саясатқа ықпалын тигізеді. Осы құбылыстан туындайтын жағымсыз салдары қоғамның ілгері дамуына кедергі болып, сондай-ақ еліміздің ұлттық қауіпсіздігінің мүдделеріне үлкен қауіп төндіреді.

Экономикалық саласында сыбайлас жемқорлық бірқатар жағымсыз құбылыстар мен үрдістерінің дамуына ықпалын тигізеді. Нарықтық бәсекелестіктің механизмін бұзады, өйткені, бәсекеге қабілетті болғандары емес, пара беру арқылы артықшылығына ие болғандары

пайда табады. Еркін бәсекелестік идеясының сенімін жоққа шығарып, экономикада басқалардан қарағанда артықшылық идеясының пайда болуына соғады.

Мемлекеттік бюджеттің қаражатын тиімді емес бөлінуіне, әсіресе, мемлекеттік тапсырысты және несиені бөлуінде, соғады. Сыбайлас жемқорлық қатынастарының субъектілерін байытып, табыстың әділетсіз бөлінуіне соғады. Сыбайлас жемқорлық «үстемақы шығындары» үшін тауар мен қызмет көрсету бағаларының өсуіне ықпалын тигізеді (нәтижесінде тұтынушы зардап шегеді).

Сыбайлас жемқорлық – ұйымдасқан қылмыстық пен жасырынды экономикасының дамуына қолайлы жағдайын қамтымасыз ететін құрал. Мемлекеттік бюджетке салықтың аз түсіуіне, капиталдың шет елге ауысуына соғады және мемлекеттің әлеуметтік, саяси, экономикалық міндеттерін тиімді орындау мүмкіндіктеріне кедергі келтіреді.

Тәуелсіздік алғаннан бері 28 жыл өтті. Осы уақыт аралығында Қазақстан әлемде өзін бейбіт, демократиялық, құқықтық, әлеуметтік, зайырлы мемлекет ретінде қалыптастырып, БҰҰ-ның мүшесі ретінде қауіпсіздік Кеңесінде басқарды. Расында, тәуелсіздіктен асқан құндылық жоқ. Ата-бабамыз аңсап өткен тәуелсіздік те, ауыз бірлік те, тұтастық та бүгінгі егеменді еліміздің еншісіне бұйырды және оған бәріміз куәгерміз.

Авторлар бұл мақалада осы тәуелсіздіктің жауы сыбайлас жемқорлықты қадап айтып кетпекші, яғни сыбайлас жемқорлық қазір жергілікті мәселе болудан қалды, ол қоғамға және барлық елдердің экономикасына әсер ететін трансұлттық құбылысқа айналды, ал бұл сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және оған қарсы күрес саласында халықаралық ынтымақтастықтың маңызын арттыра түседі.

Мың жылдықтар тоғысындағы тарихы тереңнен бастау алатын сыбайлас жемқорлық бүгінде бүкіл әлем жұртшылығына қауіп төндіріп отыр. Өз кезегінде, Қазақстан тәуелсіздік алған кезден бастап сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті мемлекеттің бірінші кезектегі басты тұжырымдамасы етіп қойған болатын.

Экономикалық, саяси, құқықтық және идеологиялық сипаттағы ғаламдық өзгерістер жағдайында қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселесі Қазақстан Республикасында ерекше өткір және саяси маңызды орын алып отыр.

Бізге мәлім, сыбайлас жемқорлық ежелгі заманнан пайда болып, қазіргі уақытта да әлемнің барлық елдерінде жалғасын тапқан күрделі әлеуметтік теріс құбылыс. Егер жемқорлық қоғамдық өмірдің барлық салаларында: экономикада, әлеуетті құрылымдарда, білім беруде, ғылым мен мәдениетте және т.с.с. пайда болса, онда оның Қазақстанда да жүйелі түрдегі көрінісімен бетпе-бет келгеніміз деп есептеуге болады.

Сыбайлас жемқорлық (лат. «corruptio») – лауазымдық тұлғалардың, мемлекеттік шенеуніктердің, қоғам мен саяси

қайраткерлерінің сатылуы мен пәрелеудігін белгілейді. Сыбайлас жемқорлық (от лат. «сogumprere») – біреулерді ақшалай немесе басқа материалдық құндылықтарымен пәрелеу [1]. Сыбайлас жемқорлық» ұғымы римдік құқықта «сот тәжірибесінде құқыққа қайшылықты әрекеттер» деп танылған. Этимологиялық жағынан «сogumprere» латын тіліндегі «correi» және «umprere» екі сөздің бірігуінен пайда болды. Бірінші сөз «бір нәрсе бойынша міндетті қатынастардың бір тарапында» бірнеше субъектерінің қатысуын белгілейді, ал екіншісі «бұзу, жою, құрту» етістік-синонимдері [2, 23 б.].

Осы орайда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске мемлекет тарапынан тікелей заң қабылданды, ал үкімет тарапынан кешенді шаралар жүргізіп жатыр, атап айтқанда, Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы» сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың негізі. Осы стратегияда сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар кешені жұртшылықтың қатысуымен жүргізілуінің қажеттігі айтылған. Аталған стратегияны жүзеге асыру аясында Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 14 сәуірдегі № 234 қаулысы қабылданып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясын іске асыру және көлеңкелі экономикаға қарсы іс-қимыл жөніндегі арналған іс-шаралар жоспарын бекіткені баршаға аян. Бұл нормативті-құқықтық актілер ең алдымен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған.

Қауіпсіздік проблемасы әрқашанда ғалымдардың, тәжірибиедегі қызметкерлердің, белгілі саясаткерлердің назарын аудартуда, өйткені қауіпсіздік адам мен жеке бастың, қоғам мен мемлекеттің өмір сүруінің қажетті шарты болып табылады. Осы орайда, бұл мәселе төңірегінде сан түрлі әдіс-тәсілдер, бағдарламалар ұсынылып, қоладанылуда. Бірақ, олардың нәтиже берулері неғайбыл. Сондықтан да, авторлар бағдармалардың бәрін зерделей келе, сыбайлас жемқорлық дертінің өршу себебін, қоғамдағы «имандылық» институтының әлсіреу салдарының нәтижесіне әкеп топшалайды.

Демек, осы жерде Абайдың философиясына тоқталуды жөн көрдік, оның қырық үшінші «Қара сөзіндегі» жибилі терминінің мағынасына үңілсек: «Адам ұғылы екі нәрседен: бірі - тән, бірі - жан. Ол екеуінің орталарында болған нәрселердің қайсысы жибилі, қайсысы кәсиби - оны білмек керек. Ішсем, жесем демектің басы - жибилі, ұйықтамақ та соған ұқсайды. Аз ба, көп пе, білсем екен, көрсем екен деген арзу, бұлардың да басы - жибилі. Ақыл, ғылым - бұлар - кәсиби...» [3, 150 б.]. Абайдың өзі Құран кәрімнің аяттарына сүйене отырып, ойын халыққа қазақтың жалпақ тілінде жеткізгісі келген анық байқауға болады.

Бұл орайда, ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің еңбегінде наным-сенім теориясы туралы былай деген: «Діни наным-сенім адамзатпен бірге пайда болған. Адамның табиғат тылсымдары мен жұмбақтарын қабылдау кезіндегі алғашқы іс-әрекеттері оның танымын

туғызды. Діннің қайнар көзі сол бағзы замандардан бастау алып, уақыт өте келе ол әр түрлі ағым, сан-салалы сенім сүрлеуі ретінде қалыптаса бастады. Дінді зерделеу, оны түсіну бағытындағы бастапқы ізденістер алғашқы қауымдық құрылыс кезінде қалыптаса бастағаны даусыз. Біздің заманымызда ол орасан зор ғылыми-әлеуметтік нысанға, философиялық категорияға айналып, есепсіз ғылыми еңбектер мен сан жетпес сараптау-пайымдаулар жарияланып жатыр». [4].

Сондықтан да қоғам дінсіз бөлек өмір сүре алмайды. Оған дәлел есебінде еліміздің Тәуелсіздік алған тұстарда шүкіршілікпен тіліміз бен дініміз қайта жаңғырды. Дінді дұрыс, қасиет тұту, әр мұсылман үшін - парыз, діннің қасиеттілігін имандылықпен ұстану ол - талап.

Бұл тұрғыда Абай: «Құдай тағала әрбір ақылы бар кісіге иман парыз, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз деген екен және де әрбір рас іс ақылдан қорықпаса керек. Жә, біз енді ақылды еркіне жібермесек, Құдай тағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады? «Мені таныған ақылменен таныр» дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң, діннің өзі неден болады. Әуелі иманды түзетпей жатып, қылған ғибадат не болады? Жоқ, сен жақсылық, жамандықты жаратқан - Құдай, бірақ қылдырған құдай емес, ауруды жаратқан - Құдай, ауыртқан Құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан - Құдай, бай қылған, кедей қылған Құдай емес деп, нанып ұқсаң болар, әйтпесе – жоқ» деп жиырма сегізінші сөзінде имандылық пен дін туралы анық көрсеткен.

Ал дін дегеніміз - адамзат қоғамындағы аса күрделі де маңызды әлеуметтік-мәдени сана. Діннің басты мақсаты-адамның рухани жетілуі және оның Жаратушы Құдайға сенімі. Ислам тұжырымдамасы бойынша, рухани жетілу сатысының бірінші деңгейінде тұрған адамның алғашқы махаббаты, таза құлшылығы, қорқынышы Аллаға арналады[5].

Барлық пайғамбарлардың ақидасы (сенімі) бір болған, яғни бұл Адамнан (Әләһис-сәлам) бастап Аллаға құлшылық жасау. Біз білетіндей Аллаһ Тағала тарапынан жіберілген Иләһи кітаптардың соңғысы Құран Кәрім.

Осы мұсылман қауымына Аллаһ Тағаланың Ұлық аманаты һәм баға жетпес сыйы болып табылатын Құран Кәрімде дүниеқорлықтың мәселесіне арнайы тоқталып кеткен. Құран Кәрімнің Тәкәсур сүресінде: «Жоқ, егер дүниеге беріліп кетудің нәтижесін айқын біліммен білгендеріңде, әлбетте өздеріңді құтқаруға асығар едіңдер», - деп айқын көрсетіліп кеткен. Осы аяттың мән-мағынасын жете түсіну әр тұлғаның имандылық көзқарасының деңгейінде.

Алайда, Алла тарапынан адам баласының адал жолмен табыс тауып, оны адал жолда дұрыс қолдануға ешқандай қарсылық емес, бұл жайлы қасиетті Құран Кәрімде «Әй адам балалары! Әрбір құлшылық орнында зейнеттеріңді алыңдар (киініңдер). Және жеңдер, ішіңдер де ысырап етпеңдер. Күдіксіз Алла ысырап етушілерді сүймейді.» –

(«Ағраф» сүресі, 31-аят) деуде. Сондықтан Ислам діні адамзат үшін жақсы саналған нәрселерді адал, зиянды нәрселерді арам еткен. Не болмаса, Шу'ара сүресінде «Ол күні мал да, балалар да пайда бермейді.» (88) «Бірақ кім Аллаға нағыз жүрекпен келсе ғана (пайда береді)» (89-аят).

Сол себептен, бүгінгі таңда, қоғамды толғандырып отырған дерттің бірі мемлекеттік басқару органдарындағы жемқорлық мәселесінің күрмеуі әлі де шешілмеуінде. Ал әлемдік тәжірибиеге сүйінсек, яғни жоғарыда атап өткендей, сыбайлас жемқорлық мемлекеттік басқарудың тиімділігін, елдің инвестициялық тартымдылығын төмендететіні, әлеуметтік-экономикалық қарыштап дамуды тежейтін теріс тезеуші құбылыс екендігін дәлелдеуде [6].

Жемқорлық - қоғамның дамуына, экономиканың өркендеуіне орасан зор кедергі келтіретін қауіпті дерт, өйткені жемқорлар халық бюджетіне қол салуда. Сондықтан мемлекеттің негізгі мақсаты мемлекеттік басқару органдарында сыбайлас жемқорлық әрекеттерінің алдын алу және оған қарсы белсенді күрес жүргізу.

Ақпарат құралдарында жазылып жатқан жемқорлық туралы көптеген мәселер оқырманға таныс, яғни көптеген шенеуніктердің сотталып жатқаны немесе елімізден шетелге заңсыз жолдармен кеткен қаржы көлемі қисапсыз кеткендігі және т.б.

Қазақстан Республикасы «Сыбайлас жемқорлықпен күрес» туралы заңында мемлекеттік қызметкерлердің жұмыс істеу қағидалары айқындалып көрсетілген [7]. Дегенімен, мемлекеттік қызметтегі қолында билігі бар жандар осы заң талаптарын қатерлеріне алып жүр ме деген орынды сұрақ туындайды. Көпке топырақ шашу қажет емес, яғни кейбіреулерінің заң талаптарын бұзып жүргендерін жұрт телеарналардан көріп, газеттерден оқып-танып жүрміз. Бұл дерттің алдын алуда депутат пен халық белсенділері көптеген ұсыныстар айтуда, бірісі заңды мейлінше қатайту қажеттігін талап етіп келуде.

Осы орайда құқық бұзғанда қолданыстағы жаза институтына тоқталайық. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының «Әкімшілік құқық бұзушылық» туралы Кодексі және Қазақстан Республикасының «Қылмыстық кодексі» осы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершіліктер көзделген.

«Әкімшілік құқық бұзушылық» туралы кодексінің 34-ші тарауында әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарға жауапкершіліктер көзделген [8], ал Қазақстан Республикасы «Қылмыстық кодексінің» Ерекше бөлігінің тарауларының бірқатар баптарында сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтары көрсетілген. Олар: «Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар», «Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар», «Халық денсаулығына және имандылыққа қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар», «Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару

мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтар», «Әскери қылмыстық құқық бұзушылықтар» [9].

Сондықтан да, құқық бұзушылықтың алдын алуда қолданыстағы Әкімшілік және Қылмыстық кодексінің нормалар қызметі аянып қалған жоқ, қарапайым сөзбен айтқанда лауазымды тұлғалардың әкімшілік және қылмыстық әрекеттері тізбектеліп берілгенін аңғарамыз, яғни тайға таңба басқандай заң шығарушы билік көрсетіп отыр. Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл дерттің алдын алатын бірегей жолы бар - ол имандылық жолы.

Мемлекетті басқару ісінде мемлекеттік қызметкер лауазымы қызметтер ішінде лейтмотив болып есептеледі, яғни Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызметі» туралы заңының 1-ші бабының алтыншы тармағында Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі - мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдарда мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттіктерді атқару жөніндегі қызметі – деп анықтама берілген.

Осы қызметтің ерекшелігі, яки аталған заңдағы мемлекеттік қызметкердің негізгі міндеттеріне назар аударатын болсақ, онда осы заңның 10-шы бабы 2-ші тармағында Қазақстан Республикасының Президенті бекіткен тәртіппен мемлекеттік қызметкердің антын қабылдау міндеті көрсетілген [10]. Алайда, кейбір мемлекеттік қызметкерлер қабылдаған антына адалдығына кім кепіл... .

Конституцияға сәйкес кейбір лауазымды тұлғалар Президенттің ұсынуымен Парламенттің келісімен немесе оның Жарлығымен тағайындалатыны баршаға мәлім. Алайда, халық қалаулылары мен Ел басының артқан сенімін кейбіреулері ақтамауда, яки сол тұлғалардың іс-әрекеттеріне қарай отырып межелі болашағымыздың айқын екендігіне күмәніміз туындайды.

Елге қызмет етуді міндет қылып жүктелген мемлекеттік қызметшілер өз кезегінде этикалық кодекстегі қағидаларды басшылыққа алып, олардың арасында қазіргі таңда қоғамда орын алған сыбайлас жемқорлыққа төтеп бере алатындай иммунитет қажеттілігі туындап отыр. Атап айтқанда адалдық, әділдіктің принциптерін ұстану барлық мемлекеттік қызметшілерге жүктелетін жауапкершіліктің ең басты қағидаттары болуы тиіс.

Дәлілірек айтсақ, мемлекеттік қызметшінің ұстанатын ұстанымы жеке мүддесі емес, ең алдымен елдің мүддесі тұруы тиіс, өйткені олар ең алдымен халық назарында. Біздің тоқтамымыз бойынша, тірлікті сансаққа тартпай, бәріміздің илегеніміз бір терінің пұшпағы болуы тиіс. Ал ортақ мақсат және бірлік ынтымақтың кепілі.

Қорыта келе, иманды адам - жақсылық ойлауы тиіс және айналысына мейірім - шапағатын төгіп, қамқорлық жасауға әзір тұрып, әркімге әдеппен қарауға ұмтылу құлшынысын туындату қажет.

Сондықтан да иманды адамды бет бейнесінен танып, халық оны иман жүзді адам дейді.

«Тура биде туған жоқ, туысты биде иман жоқ» деп, халық иманды адамның әділетті, шыншыл болатынын уағыздайды. Ал адам болу - кісілік борыш. Иманы кәміл адам мейірімді болады. Қазақ халқы ұрпағын мейірімділікке тәрбиелеп, қатыгездіктен қашып, қаталдықтан сақтандырып отырған.

Ал асыл дініміз исламда үлкен күнәнің бірі жемқорлық болып саналады деп көрсетілген. Қасиетті Құранның «Бақара сүресінің» 188-аятында: «Араларыңдағы малдарыңды (дүниені) бұзық жолмен жемендер. Сондай-ақ, біле тұра адамдардың малынан бір бөлім жеу үшін билерге апармандар» деп, әмір етілген [11].

Қорытындай келе, мемлекеттік қызметтегі лауазымды тұлғалар ел билеу тізгінін ұстағандықтан, яғни ауыл, аудан, қала, облысты және үкіметте қызмет атқарғандықтан Әл-Фарабидің рухани әлеміндегі - «Қайырымды қала» трактатындағы «қайырымды қалаға» берген сипаттамаларға да назар аударса дейміз. Атап айтсақ, «адамдардың бірлесуінің мақсаты шынайы бақытқа жету істерінде өзара көмек көрсететін қала, қайырымды қала болып табылады және бақытқа жету мақсатында адамдар бір-біріне көмек көрсететін қоғам, қайырымды қоғам болып табылатынын және әділеттік пен еркіндікті орнықтыратын – ізгілікті қоғам туралы ой қозғағанын, сонымен қоса қала басшыларына қойылатын талаптарды да айқындап кетті, яғни: даналық, асқан пайымдымдылық, сенімділік, ойлау қабылетінің жоғары болуы, соғыс өнерін жетік білуі, денсаулығының мықты болуын [12, 352 б.].

Осы тұрғыда, Елбасы өз Жолдауында құқық қорғау жүйесін реформалаудың бағыттарын көрсетіп берді, олар – құқық қорғау жүйесін оңтайландыру, әрбір мемлекеттік органның нақты құзыретін белгілеу, заңдарды ізгілендіре отырып сапасын арттыру, құқық қорғау жүйесінің қызметінде ішкі ведомстволық мүддеден азаматтардың құқық пен мемлекеттің мүддесін қорғауға ауыстыру айқындап берді [13].

Сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды субъектісі лауазымды тұлға болып табылатын өзге қылмыстық құқық бұзушылықтардан ажырата білу керек. Бұл ретте сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстық құқық бұзушылық кезінде лауазымды адамда өзінің қызмет бабын басқа адамның мүддесі үшін пайдаланып, олардан мүліктік игіліктер үшін алумен ұштасатын қасақана заңсыз іс-әрекет жасау мақсаты болатынын ескеру қажет.

Қазіргі таңда сыбайлас жемқорлықпен және лауазымдық құқықбұзушылықпен күрес Қазақстан қауіпсіздігін нығайту мәселелерінің бірі болып табылады, өйткені жақсы, жағымды өзгерістерсіз қоғамның әлеуметтік жағдайы нашарлайды және мемлекеттік басқару жүйесінің тәртібі бұзылады. Көптеген қоғам және саяси қайраткерлері, ғалымдар мен тәжірибе жүзінде ісінің шеберлері

бір пікірге ортақ – сыбайлас жемқорлықпен күресі бойынша қатаң және тиімді шаралар қолдану керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ru.wikipedia.org.
2. Римское право: Учебник / О. А. Омельченко. – 2-ое изд., испр. и доп. – М.: ТОН – Остожье, 2000. – 208 с.
3. Абай (Ибрахим) Құнанбайұлы. Шағармашылығының екі томдық жинағы. Т.2: Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер.- Алматы: Жазушы.-2005 – 336 бет.
4. Н. Назарбаев. Ұлы дала ұлағаттары (3-бөлім) www.egemen.kz.
5. kk.wikipedia.org.
6. Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығы.
7. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410.
8. «Әкімшілік құқық бұзушылық» туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. zan.kz/.
9. Қазақстан Республикасының «Қылмыстық кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.
10. Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. - 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ.
11. kuran.kz.
12. Аль-Фараби. Философские трактаты. стр. 395. Издательство «Наука» Казахской ССР. Алма-Ата, 1972 г.
13. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2011 жылғы 28 қаңтар. - <http://www.akorda.kz/>.

3.16. Кеңес үкіметі тұсындағы Ақтөбе өңірінің қоғамдық-саяси өмірі мен ондағы үрдістері

Гауһаршахназ Нұрланқызы

Гуманитарлық ғылымдарының магистрі,
тарих пәні мұғалімі № 28 ЖББОМ
(Ақтөбе қ., Қазақстан)

Ақтөбе өңірінде өткен ғасырдың 20-30 жылдары қоғамдық-саяси өмір бүкіл кеңес елінде жүрген процестер аясында өрбіді. Оның қайшылықтары көп болды. 1920 жылдардан бастап өлкеде бүкіл елдегі сияқты басқарудың әкімшіл-әміршіл жүйесі қалыптасты. Осы тұста

Кеңестік үлгідегі тоталитарлық қоғамның саяси-экономикалық реформаларының ақиқатты өмірге сәйкес келмеуі мен саяси қуғын-сүргін жүйесінің орнығу ерекшеліктеріне қысқаша шолу жасап көрелік.

1920-1930 жылдардағы сот жүйесін қайта құру саяси қуғын-сүргінге әзірлік болатын. Кеңес үкіметі тұсында сот жүйесі өзінің дербестігінен айырылды. Заң органдары әкімшіл-әміршіл жүйенің құрамына еніп, Қылмыстық Кодекстің баптарын үкімет пен партия нұсқауларын сәйкес бұрмалағандығы жұртшылыққа жақсы таныс. Кеңестік құқық «биліктен айрылған қанаушы таптарға» қарсы бағытымен ерекшеленіп, заңдар бұқараны Отаншылдық рухта емес, коммунистік санамен тәрбиелеуге қызмет етті. Билік тармақтарының сабақтаса байланысуы салдарынан сот билігі саясаттың құралына, партияның қолшоқпарына айналды. Нәтижесінде саяси қуғын-сүргін жүйесіне жол ашылып, өрескел заңсыздықтар сот-тергеу органдарының қолымен жасалды.

1937-1938 жылдардағы жаппай қуғын-сүргін саясатына деген даярлық 1920-жылдардың ортасынан басталады. 1920 жылдың ортасына дейін ауыл шаруашылығына зиян келтіруші жәндіктер мен жануарларға қолданылған «зиянкес» сөзі 1925 жылдан бастап саяси мәнде айтылып, айыптау процестерінде, әсіресе ОГПУ коллегиясында 1934 жылға дейін жиі пайдаланылады. Алайда Қылмыстық Кодекске енбей қалып, ал оның орнына Қылмыстық Кодекстің «контрреволюциялық бүлік» және «мемлекеттік өндірісті бүлдіру» деген 58-14, 58-7 баптары өмірге келеді.

1928 жылы Қазақстанға Л.Д. Троцкийдің, кейін Л.Б. Каменевтің, Г.Ю. Пятаковтың және т.б. көрнекті саяси қайраткерлердің жер аударылып келуі жергілікті зиялыларды қудалауды жеделдетті. «Троцкийстік ұйымның мүшелерін іздестіру» нәтижесінде Қазақстандағы көрнекті қоғам қайраткерлерінің басым көпшілігі аталған ұйыммен «астыртын байланыста болғандығы үшін» айыпталады. 1928-1931 жылдар аралығында жалған айып пен жала жабу әдісі күшейіп, айыпкерді «мойындатудың» әдіс-тәсілдері жетілдіріліп ОГПУ-дің қолында саяси қуғын-сүргінді жүргізудің дайын механизмі болды. Осы механизм 1930 жылдың ортасынан бастап күшіне енеді. Нәтижесінде саяси қуғын-сүргін жалпылама бағыт алады.

Сот-тергеу органдарының жазалаушы қызметі саяси-шаруашылық науқандар барысында қарқынды деңгейде жүргізілген. Астық, ет дайындау, байларды тап ретінде жою, социалистік меншікті қорғау науқандары кезінде жоспарды орындауға шамасы жетпеген халыққа қарсы қолданылған күштеу, зорлық-зомбылық шараларының ауқымы өте көлемді. ЮХК 2 апта сайын сот-тергеу органдарының астық дайындау науқаны барысындағы «жұмыстары» туралы мәліметтерді ұқыпты жинап отырған [1, 177-178 бб.].

Науқандар тұсында азаматтар үстінен қозғалған қылмыстық істердің басым көпшілігінің заңсыздығы туралы сол жылдардың өзінде-

ақ айтылғын. Мұрағат құжаттарына сүйенсек: «...1928 жылы Ақтөбе округінен соталған шаруалар өз өнімдерін сатпаған және алыпсатарлықпен айналыспаған. Олардың көпшілігінде астықты сату үшін ауылдық кеңестен алған рұқсат қағаздары болған. Астықты мұқтаждықтары бойынша сатқан. Бірақ, олардың үстінен заңсыз негізде қылмыстық істер қозғалған», - деген мәліметтер сол кезеңнің ақиқатын көрсетеді. Тіпті, сол жылдары жоспарды орындамағандар да, орындата алмағандарды да тұтқындау жоғарыдан қатаң бұйырылған. Сондай-ақ, РСФСР Қылмыстық Кодексінің баптары бұрмаланып қолданылғандықтан мемлекет қылмыскерлер санын қолдан көбейткен. Мысалы, РСФСР ҚК-нің 61-3 бабы науқан жоспарын орындамау мақсатында алдын-ала келісіліп, ұйымдасқан топты жазалауға бағытталғанымен, осы бап жалғыз адамды сотауға да қолданылған. Тіпті, айыпқа тартылған тұлғаны «қылмыскер» атандыру үшін бірін-бірі танымайтын, әр ауылдан шыққан айыпкерлерді топтап, байланысы жоқ бірнеше істер біріктірілген. Ал, астық тапсырмағандардың мүлкін тәркілеу кезінде мал-мүлкінен айрылғысы келмей, кеңес өкіметіне қарсы сөз айтқандардың іс-әрекеті «террористік акт» ретінде бағаланып, Қылмыстық Кодекстің 58-8 бабы бойынша ату жазасына кесілген.

Ауылда бай-кулак қалмағандығын айтқан ауылдық кеңес төрағалары да осы баппен атылып кете барған. «Науқан жоспарын орындауға шамамыз келмейді» деп айтқандар Қылмыстық Кодекстің 58-10 бабымен сотталған. Науқандар барысында жиналғандар алдында сөз сөйлеуге білім деңгейі жетпеген кеңес қызметкерлері Қылмыстық Кодекстің 111 бабымен жазаланған. Нәтижесінде түрмелерге адам сыймай сотталғандар адам төзгісіз жағдайда жазаларын өтеген. 1930 жылдан бастап өлім жазасына кесілгендер туралы ақпарат мемлекеттік құпияға айналады [1, 178-179 бб.]. Жергілікті жерлердегі қудалау саясаты сол кезеңдегі Қазақстанның әкімшілік-территориялық бөлінісіне байланысты әрбір облыстың өзіне тән ерекшелігі мен зиялы қауымның шоғырлануына байланысты жүргізілді. Мұрағаттардағы партиялық үштік жиналысының хаттамаларынан жергілікті жерлердегі қызметкерлердің қуғындалу деңгейін көруге болады. Мәселен, Қостанай қаласындағы аурухана меңгерушісі жоғары білімді қызметкер Айхан Мұхамедұлы Байчурин 1939 жылы «мүшелік жарнаны дұрыс төлемей, партияға немқұрайлы қарағаны үшін» сотталса, жоғары заң курсы тәмамдаған Серікбай Әлібаев Ақтөбеде прокурор көмекшісі қызметін атқарып жүргенде «коммунистке лайықсыз іс-әрекеті үшін» айыпталған [2, 14-193 pp.]. Осылайша тізбектеліп кете беретін тап күресі саясаты салдарынан жазықсыз жазаланған тұлғалардың есімдері заңсыздықтың куәсі болып, өз зерттеушісін сарғая күтіп жатқандай.

1930 жылдардың ортасында дінге қарсы күрес күшейіп, радиодан дінге қарсы дәрі оқу және концерт беру ісін ұйымдастыру мақсатында, арнайы мұғалімдер даярлайтын курстар ашылады. 1936 жылы 7

тамыздағы «Правда» газетінде жарияланған «Уметь распознать врага» және 7 тамыздағы «Большевиктік қырағылық» атты мақалалар «Зиновьев-Троцкийшіл топқа» қарсы бағытталады. Осылайша халыққа тәрбие беру ісін де қоса атқаратын баспасөз беттерінде «жау», «дұшпан» және т.б. жағымсыз сөздер жиі-жиі жарияланып, сөз, сөйлеу мәдениеті бұзылады. Осындай мақалалар Қазақстанның түкпін-түкпірінен «Зиновьев-Троцкийшіл топтың» мүшелерін іздестіру жұмысын жылдамдатты. Мәселен, 1936 жылы наурызда «торғайлықтар» деп аталатын «контрреволюциялық ұйым» ашылады. Осы іс бойынша 28 адам жауапқа тартылып, оның 12-сі «Троцкийшілдер», 12-сі «Зиновьевшілдер», 4-уі жергілікті тұрғындар екені анықталады [3, 2-3 пп.].

Осындай өрескел оқиғалар Қазақстанның барлық жерлерінде болып жатты. Ол аз дегендей жазғы және күзгі егін науқаны партия ұйымдарының басшылары үшін аса қауіпті болды. Себебі, жоғарыдан белгіленген жоспарды орындамағандар саяси қуғын-сүргінге ұшырайтын еді. 1936 жылы 24 маусымдағы Орталық Комитеттің жабық хатында (№ 2933 хаттама) «Партия құжаттарын тексеру мен ауыстыру кезінде жіберілген қателіктер» мәселесі күн тәртібіне қойылып, қызметін асыра пайдаланғандарды жауапқа тарту айтылады [4, 2 п.]. Нәтижесінде партия жетекшілері мен кеңестік жетекшілерді жаппай жұмыстан шығару науқаны басталады. 1936-1938 жылдар аралығында республикалық, облыстық, аудандық деңгейдегі партия хатшылары мен кеңес төрағалары жаппай қамауға алынады.

1937 жылы 22 қаңтарда өткізілген Қазақ Өлкелік БК(б)П комитетінің VII пленумының қаулысында партия жауларына қарсы күресті күшейту мәселесі қайта-қайта айтылып, әсіресе Қызылорда облысының Шаян, Қазалы аудандары, Шығыс Қазақстан облысының Бесқарағай, Жарма, Ұлан аудандары, Ақтөбе облысының Ырғыз ауданы қазақ «ұлтшылдығының», ұлтшыл ұйым ордасы ретінде бағаланып, оларға қарсы күресті күшейту қажеттілігі айтылады. Сондай-ақ, барлық партия ұйымдарына қазақ контрреволюциялық ұлтшылдығына қарсы күресті шешімді әрі жүйелі түрде жүргізу қатаң тапсырылады. 1937 жылы 19 қарашада БК(б)П Орталық Комитетінің «кеңестерге қарсы элементтерді қуғын-сүргінге ұшырату» жоспары төменде берілген кестеде белгіленген.

№ 1 кесте. Қуғын-сүргінге ұшыратылғандар саны

Облыстар	I дәреже бойынша		II дәреже бойынша	
Ақтөбе	100	150	-	150
Қостанай	200	200	300	250
Батыс Қазақстан	-	-	200	200

I дәрежеге жататын “кеңестерге қарсы элементтер” ату жазасына кесілсе, ал II дәрежеге іліккендер 8 жылдан 10 жылға дейінгі мерзіммен бас бостандығынан айырылды [1, 181-182 бб.].

Ақтөбе облысында 1937 жылдың тамыз айынан қарашаға дейін 380 адам тұтқындалған. Оның 98-і колхоз төрағасы, 27-сі бригадир, 23-і тракторист пен бригадир, 14-і колхоз есепшілері мне хатшылары, 3-уі ауылдық кеңестің төрағасы, 215-і қатардағы колхозшылар болған [5, 55 б.]. Астық дайындау науқаны тұсында репрессиялық саясат асқынып, жоспарды орындауға шамасы жетпеген басшылар да шетінен сотталады. УНКВД басшылығы колхоз төрағаларын, бригадирлерді, колхозшыларды, комбайнерлерді, МТС директорларын және өзге де аудандық, ауылдық жерлердегі қызметкерлерді тұтқындайды.

Саяси қуғын-сүргін жүйесінің ақ-қарасын айыру өте қиын. Әрине, ел, халық болғасын оның арасында түрлі деңгейдегі адамдардың да болатындығы табиғи заңдылық. Сол кезеңде білімді әрі білікті тергеушілердің болғандығын ешкімде жоққа шығара алмайды. Алайда, онда тұлғалардың көп ұзамай саяси қуғын-сүргін жүйесінің құрдымына жұтылғандығы белгілі. Ал, озбыр, шала сауатты тергеушілер адами сапаны төмендетіп, заңсыздықты күшейтуге себепкер болған.

Мұрағат құжаттары зиялылардың көзін жоюдың әдейі ойластырылған саясат екендігін дәлелдейді. Тіпті, сотталып, жер аударылғандарды да «үсті-үстіне айыптау» жоғарыдан қатаң бұйырылған. Мәселен, Ақтөбе облыстық БК(б)П комитетінің 1937 жылы 31 наурызда өткізілген мәжілісінде қазақ ұлтшылдығына қарсы күрес талқыланып, қазақтың тұңғыш инженері М. Тынышпаев туралы “...Көптеген жолдастар қазақ ұлтшылдығы бізде жоқ,- деп айтады. Бұл өтірік... Біз жақында бұрынғы Алашорда жетекшісі, кезінде сотталып, жер аударылған М. Тынышпаевтың контрреволюциялық іс-әрекетін байқадық. Тынышпаев біздің құрылыста инженер. Парторг оған жақсы мінездеме береді. Алайда, біз тексергенде Тынышпаев барлық уақытта Алашорда партиясының беделі туралы айтады екен...”,-деген пікірлер айтылады [6, 65 п.]. Қазақтың жанашырларының бірі Мұхамеджан Тынышпаевтың сыртынан айтылған осындай болжамдар жоғарыға жіберілген.

Алашорданың белсенді жетекшілеріне бастап, оның жергілікті жерлердегі мүшелерін, тіпті олардың тума-туысқандарын қамтыған қуғын-сүргін саясаты 1937-1938 жылдары өршіп кетеді. Мысалы, Ақтөбе облысының Қарабұтақ ауданының тұрғындары Жанұзық, Бүркітәлі Сисекеновтерге “Ұзақбай Құлымбетовтың агенті, алашордашылар” деген айып тағылады. Себебі, Бүркітәлі Сисекеновтың әйелі Балқия Ұзақбай Құлымбетовтың апасы еді. Осындай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Кеңес өкіметі саяси қуғын-сүргінді қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктеріне сәйкес әзірлеген. 1926 жылы “Рулық күрестің жетекшілерін жауапқа тарту” да ұмыт қалмай, осыған

қатысты РСФСР Қылмыстық Кодексіне 236 бапты енгізу күн тәртібіне қойылады. Сөйтіп, рулық күреске қарсы шаралардың заңдық негізі жасалды. Мәселен, Темір уезінің қазақтары Ғұмыр Есенғұлов, Абылхан және Ибраш Жұлбатыровтар, Мұқаш Қалменов, Мағжан Суфимолдин, Елтай Қаналинжәне т.б. адамдар “рушылдық күресті ұйымдастырушылар ретінде” ҚК 57;62 баптарымен айыпталды. Негізсіз, дәлелсіз айыптар тағылды. Саяси қуғын-сүргін қоғамның барлық саласын, түрлі әлеуметтік жіктер мен қабаттарды, тіпті балаларды да өз құрығынан тыс қалдырмады. Жаппай жазалау шараларына студенттер мен оқушылар да ілікті. Сот қызметкерлері мен мұғалімдерді аттестация жүргізу кезінде 1937 жылы репрессияға ұшырағандар саны күрт артады. Осы жылдары республика бойынша 234 мұғалім саяси қуғын-сүргін зобалаңына ұшараған. Олардың ішінде Атырау облысынан – 9, Орал облысынан - 6, Қостанай облысынан - 2, Ақтөбе облысынан -29 педагог “ұсталған”. Әсіресе, өзінің педагогикалық қызметін Ақтөбе облысы, Алға ауданының Батпақты жерінен бастаған, аса көрнекті лингвист, әдебиет зерттеуші тюрколог, дарынды ақын, аудармашы, көрнекті қоғам қайраткері, бір сөзбен айтқанда қазақ жанашыры Ахмет Байтұрсыновтың қазақ тарихында алатын орны ерекше. Ол қазақ халқының қоғамдық – саяси, мәдени, әдеби өміріне жанашырлықпен белсене араласқан жазушы, педагог, публицист. Ел тағдырына өз өмірін арнаған рухы биік дара тұлғаларымыздың бірі.

1937 жылы 28 желтоқсанда КП(б)К Орталық комитетінің бюросы “жауапқа тартылған тұлғалардың балалары мен туыстарын оқудан шығару” туралы шешім қабылдайды. Осы шешім сан мыңдаған жасөпірімдердің тағдырына өшпестей таңба қалдырып, өмірлерін бүлдірді. Қаулының орындалу барысын сот-тергеу органдары қатаң қадағалап отырған. Нәтижесінде балаға тән аңқаулық көңілмен айтылған жеке пікірлер мен болмашы іс-әрекеттерге саяси мән беріліп, партияға, кеңестерге қарсылық ретінде бағаланады.

“Халық жауы” деген айып тағылған мектеп директорлары мен мұғалімдер оқу орындарында, тіпті өз үйлерінде де тұтқындалған. Тағылған айыптар дәлелденбестен үкім шығарылып, адам тағдыры ойыншыққа айналған. Мәселен, Ақтөбе облысы Ойыл ауданының Талтоғай-Ақшатау деген жерінде жерінде салынған “Қызыл мектептің” негізін салушы Серікбай Меңдібаев және өзге де мұғалімдер 1933 жылы саяси қуғын-сүргінге ұшырайды. Ал, 1937 жылы Новоалексеевқадағы қазақ орта мектебінің директоры Қапан Ізтілеуов тұтқындалады. Оның бар кінәсі атасының молда болғандығы еді [7, 97 б.].

Қазақ тіл білімінің негізін салушы, тюрколог, педагог-ағартушы Құдайберген Қуанұлы Жұбанов 1899 жылы Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы, Қосуақтам деген жерде дүниеге келген. Имам мешітінде 3 жыл оқып, мұсылманша білім алып шығады. 1917 жылы Орынбордағы “Хусайния” медресесіне оқуға түсіп, кейін Тұз-Елбек қаласындағы 2 кластық орыс училищесінде оқиды. 20 жасында әкесі қайтыс болып екі

бірдей отбасының ауыртпалығын көтереді. 1920-1920 жж. темірде қамсыздандыру бөлімінде, атқару комитетінде, уездік халық ағарту бөлімінде инспектор болып қызмет атқарады [8, 451 б.]. 1925-1928 жж. губерниялық халық ағарту бөлімінің инспекторы, методист, сонымен бірге Ақтөбе қаласындағы педагогикалық училищесінде мұғалім де болған. Одан әрі білімін Ленинград шығыстану институтында жалғасытырып, кейін академик Н.Я. Мардың жетекшілігімен Ленинград университетінің аспирантурасында оқиды. 1937 жылдың 19 қарашасындағы жазықсыз айыпталған күніне дейін көптеген ғылыми қызметтерді атқарып, қазақ тілінің, әдебиетінің, мәдениетінің дамуы жолында қыруар жұмыстарды атқарады. Оның ғылыми еңбегі де өлшеусіз. Құдайберген Жұбановтың ерекшелігі-оның көп тіл білуі. Ол орыс, неміс, парсы, араб, грузин, түрік, моңғол тілдерін білген ғұлама ғалым, ұлт жанашыры. 1957 жылы КСРО Жоғары Соты Әскери коллегиясының шешімімен ақталды. 1937, 1938, 1939 жылдары Ақтөбе облысы бойынша 263 әйел саяси қуғын-сүргінге ұшыраған. Ату жазасына кесілген 21 әйелдің ұлттық құрамы әр түрлі. Көптеген әйелдер “контрреволюцияшыл топтар немесе ұйымдар құрған” деген жаламен, дәлелдейтін мәліметтер жоқ болса да, қылмыстық кодекстің 58-11 бабымен айыпталған. Оларға дәлел жеткіліксіз болса да әлеуметтік қорғаудың жоғарғы шарасы ату жазасы қолданылған. Сол жылдары сот-тергеу органарында атылсын деген сөз, үйреншікті, дағдылы терминге айналған. Мәселен, Е. Л. Борисенко, Е. Л. Кухтерина, А.Н. Ромашко, О. Н. Жеронкина, Э.И. Эрычевтер және т.б. жазықсыз атылған. Ал, Қ. Арғыншиева, Қ. Тәтенова, Қ. Қожахметова, Н. Смағұлова, Қ. Мусина және аналар 8 жыл мерзіммен еңбекпен түзету лагеріне айдалған [9, 25, 52 бб.].

Ақталу қағаздарын қолдарына ала алмай арманда кеткен, 3-5-8-25 жылдан бас босандығынан айырылып, өмірлерінің 18 жылын қуғын-сүргінде өткізген аналар тағдары қайғылы тарих беттерінің бірі. Сонымен, кеңес өкіметі құрылған күннен бастап әйелдерді, әсіресе қазақ әйелдерін социалистік құрылысқа тарту ісін белсенді бастап, “тең құқық беру” саясатын шараларын қуғын-сүргін саясатымен ұластырды. Осылайша қазақ әйелін кеңестік құрылысқа тарту саясаты қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын, бір сөзбен айтқан ғасырдан-ғасырға жалған ұлттық тәрбиені күйретуге бағытталды. Тек қана саяси мақсаттан туындағын шаралар іске асырылып, ОГПУ мен қызыл отаулар да әйелдер арасындағы “саяси көңіл - күйді” үнемі қадағалап, жоғарыға мәлімдеп отырған. Әрбір облыстағы әйелдерді социалистік құрылысқа тарту ісі туралы мерзімді баспасөзге жарияланған мақалалар саны да арнайы тексеріліп, партия нұсқауын орындата алмаған басшылар жазаланған. Кәсіби білімге мән берілмей, қиыншылықтар мен олқылықтар қатары өмірден орын ала бастайды. Тіпті, әйелдерді социалистік құрылысқа тарту ісіндегі қиыншылықтар

төменгің партия ұйымдарының қолдау көрсетпей, кедергі жасауынан деп те бағаланады.

“Жөнсіз іс-әрекеттерді реттеу ісі” партия комитетіне тапсырылғанымен, оларды түзету ісіне келгенде партия комитеті сот-тергеу органдарының көмегіне сүйенген. Нәтижесінде саяси қуғын-сүргіннің өзіндік жүйесі қалыптасқан.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Батыс Қазақстан тарихы. Екі томдық. 2 том. Ақтөбе, 2006.-524 б.
2. АОММ., 9-қор, 1-т., 622-іс.
3. АОММ., 13-қор, 5-т., 45-іс.
4. АОММ., 13-қор, 5-т., 208-іс.
5. Умаров М.С. Реабилитация жертв политических репрессий в Актюбинской области / «Жалпы ұлттық келісім – Қазақстанның демократиялық жаңару негізі». Ақтөбе, 1997.
6. АОММ., 13-қор, 6-т., 15-іс.
7. Курганбаев А.С. Репрессированные педагоги Актюбинской области / «Жалпы ұлттық келісім – Қазақстанның демократиялық жаңару негізі». Ақтөбе, 1997.
8. «Қазақ» газеті. Құраст. Ү. Субханбердина және т.б. Алматы, 1998.
9. Қуғын-сүргін құрбандары. 1 кітап. Ақтөбе облысы. Ақтөбе, 1997.

3.17. Motives as a Condition of Development of Educational Values of Students

Maira A. Aytbayeva

candidate of pedagogical sciences,
Kyzylorda State University named after Korkyt Ata
(Kyzylorda, Kazakhstan)

Manat E. Makhanova

postgraduate. Kyzylorda State University named after Korkyt Ata
(Kyzylorda, Kazakhstan)

Berik S. Amangeldi

postgraduate. Kyzylorda State University named after Korkyt Ata
(Kyzylorda, Kazakhstan)

The development of cognitive values of students in the learning process, remains an urgent problem as in psychology, pedagogy, teaching methods, and the entire educational process in secondary vocational schools.

It is important for students to form a cognitive interest and develop independence, to teach them to learn. Of all the tasks facing secondary vocational schools, the activation of educational and cognitive activity of

students is the main one. It is important to arouse students' interest in the subject, to turn them from passive observers to active participants. A crucial role in achieving this goal is the formation of students' motivational sphere, aimed at an effective learning process.

The difficulties encountered by a freshman, cover three sides of the relationship and activities of a young man:

- 1) organization of educational activities - mode of teaching work and rest of the student, attending classes, timely and thorough preparation for them, active participation;

- 2) personal characteristics of the student – willpower, perseverance, organization, commitment, interest, academic skills;

- 3) features of the relationship, emerging in the group, the level of moral relations in the General staff of the College [1, p. 212].

According to the Grigorova V.A.'s research:

1. About half of the first-year students recognize the inability to work purposefully, to mobilize all their forces to work on themselves.

2. A significant part of students lack the necessary skills to work with the book, as well as not always aware of the importance of mastering rational methods of mental work [1, p. 211].

The period of adaptation of yesterday's entrant to the new environment and its requirements, is extremely important, because it is a preparatory stage for his further life in the College. And during this period, the motives of learning, mastering the knowledge and methods of educational activity, the development of cognitive values necessary for further life are formed.

Motives (from lat. movere - to set in motion, to push) – inducements to activity connected with satisfaction of needs of the subject; set of the external or internal conditions causing activity of the subject and defining its orientation; inducing and determining the choice of the activity direction the subject (material and ideal) for the sake of which it is carried out; the realized reason underlying the choice of actions and acts of the personality. ... The development of motives occurs through the change and expansion of the range of activities that transform the subject reality (psychological dictionary) [2].

"The set of persistent motives having a certain hierarchy and expressing the orientation of the personality" [3, p. 184] constitute the motivational sphere of the personality. In addition to motives, the motivational sphere of a person includes needs and goals.

Need, according to Nemov R. S., is a state of need of a person or animal in certain conditions, which they lack for normal existence, development, and which activates the body, generates its behavior aimed at finding what is required [4].

According to N. In. Bordeaux, A. A. Rean, the motive may have:

- 1) Quantitative characteristics (on the principle of "strong-weak").

- 2) Qualitative characteristics (internal and external motives). Here we mean the relation of motive to the content of activity. If for a person the

activity is significant in itself (for example, the cognitive need in the process of teaching is satisfied), then we have an internal motivation. If the main impetus to the activity is given by considerations of social prestige, wages, etc., then we are talking about external motives" [3, p. 185].

The goal as a motivational factor is the end result to which the activity is directed.

Analyzing the structure of educational motivation, V. A. Yakunin distinguishes the following types of motives [5, p. 238]:

- professional
- cognitive
- pragmatic
- broad social motive
- motive of social and personal prestige

The same need can form several motives, and one specific motive can be satisfied by several interrelated consistently achieved goals.

For example, a person's need to have an interesting job causes a professional motivation, one of the motives of educational motivation of students. Professional motive: the desire to master a profession, to achieve success in professional activities.

The goal is professional self-realization, which requires the development of cognitive values within the walls of the College.

The need to earn enough money to have a decent standard of living, causes a pragmatic motive, which is the desire to be the best, competitive in the labor market, successful in professional growth, deservedly highly paid.

Having higher incomes, a better standard of living and a better quality of life is a goal motivated by pragmatic aspirations. But achieving this goal is impossible without professional self-realization, successful professional growth, and, accordingly, without the development of cognitive values.

The human need to learn new things, to develop intellectually, creatively forms a cognitive motive. This motive is an internal motive. The deeper he goes into the process of knowledge, the more he feels the need to know more, to discover the truth, to study the smallest details. The process of learning new things, the joy of discovery bring well-deserved satisfaction and the need to move on.

The result of such activities are knowledge, freedom and independence in views and judgments, productive creative activity, social self-realization, active life position. A crucial role in achieving productivity and success in the cognitive process is the level of knowledge of rational methods of cognitive activity.

A person's need to benefit society and his country causes a social motive. That is, the desire to work for the benefit of society, the implementation of both their personal and public interests. And again there is a question of increase of professional level, formation of competence and professionally significant qualities of the person, ability to further self-

development and self-education. The leading place in achieving such results is the culture of communication and, of course, cognitive activity.

The purpose of the activity caused by a social motive is social and professional self-realization, self-realization of the individual as a citizen with an active life position.

The need of the individual to assert himself, to take his place in society forms the motive of social and personal prestige. Knowledge of the culture of intellectual work allows you to improve your status, authority, to succeed in social and professional activities, to be prestigious.

The end result of this behavior is an active life position, the ability to take a certain position in their environment (in the team, among friends, acquaintances, in the family), and in society as a whole.

Analyzing the interaction between the main factors of the motivational sphere, we see that the same need forms several motives. For example, a person's need to assert himself, to occupy a certain position in his environment and society, in addition to the motive of social and personal prestige, forms a professional, social and pragmatic motives. The need to benefit society, in addition to the social motive, forms cognitive and professional motives.

Conversely, several needs can be realized in one motive: the professional motive can be formed from the needs to have an interesting job, high earnings, benefit society, the need to assert themselves and take their place in society.

In turn, one motive can be satisfied with the achievement of a different set of goals. For example, pursuing a social motive (to work for the benefit of society), several goals are achieved, caused by cognitive and professional motives, namely: social self-realization, self-realization as a citizen, professional self-realization, the formation of professional competence and professionally significant qualities, freedom and independence of judgment, active life position. Or the behavior directed on satisfaction of a pragmatic motive (to be competitive and highly paid) in parallel can reach the purposes caused by a professional motive, motive of social and personal prestige, i.e. professional self-realization, an active life position, authority, a position in society, a high standard of living.

The formation of the future specialist makes it necessary to update the above motives. The development of cognitive values actualizes these motives, as the young man realizes that the knowledge, skills, methods of activity, which he masters at the same time, really can significantly improve communication in the educational process, make educational activities, and, consequently, further professional and social self-realization more successful.

Literature:

1. Grigороva V. A. To the problem of adaptation of first-year students to the conditions of study at the University. - Materials of scientific conference

/ Under the General editorship of ye. V. Shishmakova - Blagoveshchensk: Publishing house bgpu, 2000.- P. 211.

2. Psychology. Dictionary / Under the General editorship of The Petrovsky, M. G. Yaroshevsky. - 2nd ed., Rev. and DOP. - M.: Politizdat, 1990. - 494 S.

3. Reflection N. In. Rean A. A. Pedagogy. Textbook for universities. - St. Petersburg: Peter, 2001. - 304 PP.

4. Nemov R. S. Pedagogical psychology. Textbook for universities. – Moscow: Education, 1998. - 164 p.

5. Yakunin V. A. Pedagogical psychology: Textbook - St. Petersburg.: Publishing house "Polius", 1998. - 639 p.

3.18. Features of Preparation of the Future Teacher to Pedagogical Interaction of School and Family

Karligash S. Brimzhanova

Magister of Russian Language and Literature, Senior Lecturer
Kostanay state pedagogical University named after U. Sultangazin
(Kostanay, Kazakhstan)

Elena N. Ivanova

Magister of pedagogical Sciences, Senior lecturer
Kostanay state pedagogical University named after U. Sultangazin
(Kostanay, Kazakhstan)

In modern Kazakhstan, the changes in economic and political life naturally contributed to significant changes in the system of education. This situation has affected the emergence of some problems, in particular: the Relationship between educational institutions and the family. In the growing need for interaction with an educational institution for the benefit of the child, there is a decrease in the content and quality of family education. In this regard, the teacher's understanding of the modern features of the interaction of family and school, will plan and implement the optimal strategy of interaction in the interests of the student, using modern approaches and technologies of education, effective methods and techniques of working with parents.

In the pedagogical University in the programs of disciplines of the pedagogical cycle, pay attention to the directions of interaction between the family and the school. Students are familiar with the peculiarities of pedagogical interaction in the study of disciplines: pedagogy, theory and methods of educational work, family pedagogy.

Successfully organized in the classroom group work of students. The attention of future teachers is paid to the study of the conceptual apparatus, compiling a Glossary, for example, the consideration of concepts: - interaction of pedagogical - personal contact of the teacher and the pupil(s),

accidental or intentional, private or public, long or short-term, verbal or nonverbal, resulting in mutual changes in their behavior, detail, relationships, attitudes. The types of manifestations of the interaction between pedagogical:

a) cooperation (both sides reach mutual agreement and solidarity in understanding the objectives of joint activities and ways to achieve them)

б) competition (successes of some participants of joint activity stimulate or hinder more productive and purposeful activity of other participants) [1];

- The internal environment of the child - a set of features of the higher nervous activity, properties of character, life experience, moral consciousness, complexes, manifested in typical for the child mental to reality [1];

- potential - a set of opportunities, funds, reserves, sources that can be put into action, used to achieve the goals, to implement the plan, to solve certain tasks; the ability of the individual, society, state in a certain area

- Upbringing (as a social phenomenon)-a complex and controversial process of transferring to new generations of social and historical experience, carried out by all social instruments: public organizations, mass media and Culture, church, family, educational institutions of different levels and orientation

- Upbringing (as pedagogical phenomenon): Purposeful professional activity of the teacher; Holistic, consciously organized pedagogical process of formation and formation of personality in educational institutions by specially trained specialists; Purposeful, controllable and open system of educational interaction of children and adults; Progress and result of purposeful influence on development of the person, its relations, traits, qualities, attitudes, beliefs, ways of behaviour in a society m purposeful creation of conditions for mastering by the person of culture, transfer it in personal experience through Organized long-term impact on the development of the individual on the part of the surrounding educational institutions, social and natural environment, taking into account its potential to stimulate its self-development and independence.

In scientific studies described axiological functions of education: In scientific studies described axiological functions of education: cultural broadcast; preservation of the uniqueness of national traditions in the context of globalization, unifying cultural diversity; ensuring the stability of public life through the transfer of moral norms, moral values; socialization of a person, his adaptation to a constantly changing social situation [3].

During consideration and discussion of the prepared glossary, logical-structural schematics of concepts are compiled.

In the further learning process, future teachers get to know and explore areas of pedagogical interaction between the school and the family.

1) Improving the psychological and pedagogical culture of parents. On the discipline Theory and methods of family education: students select and

develop topics for reports to the parent meeting of students of different age groups. On the discipline of Family Pedagogy: students develop parental lectures, etc. Selection of information on the implementation of this direction provides for the theoretical preparation of the future teacher to familiarize parents with the peculiarities of knowledge of pedagogy and psychology, medicine and law, ethical and aesthetic areas of parenting, moral norms, sense of duty and responsibility, etc.

A research conducted by students during pedagogical practices has shown that parents are interested in issues of awareness of updated education programs and parenting methods, problems of communication with children and teachers, awareness of their role, responsibility for raising children, problems of conflicts resolution.

2) Involvement of parents in the educational process. Future teachers analyze textbooks and publications in special methodological literature on working with parents, highlighting the features and specifics of the main forms: conversation, parent meeting, individual meetings, counseling, talking on the phone, visiting a student's family apartment, involving parents in thematic class hours, conducting a lesson with professional orientation, etc. Also, students will learn about modern forms of interaction with parents: lectures for fathers; consultations and conversations with grandparents; electronic diary; disputes and round tables, allowing parents and next of kin to engage in discussion and reflection on educational issues, improve pedagogical knowledge and culture.

3) Parent's participation in the management of an educational institution. The modern Kazakhstan secondary school successfully implements the direction of interaction between the school and the family, activating the work of parents' class and school-wide committees, as well as involving parents in the management of an educational institution, for example, in the form of the Council of an educational institution, the Board of Trustees, etc.

In secondary schools and vocational schools, much attention is paid to the education of young people, the result of which is a fully educated person (student, student) who is able to: think independently, take initiative, take responsibility for his actions, creatively solve life and professional issues, be ready for new changing conditions of life, to show critical analysis, flexibility, etc. [3].

Therefore, purposeful training of future teachers to implement the main directions of interaction between the school and the family will contribute to improving the quality of the work of the teaching staff and the pedagogical knowledge of the parents.

In the context of professional training of the future teacher in the university, an understanding of modern effective approaches and models of the pedagogical interaction of the school and the family is formed.

References:

1. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. К. Педагогический словарь для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. М.: Академия, 2001. - Режим доступа: http://historich.ru/H_A_Аминов_Коджаспирова_Г_М_Коджаспиров_А_Ю/index3.html#pages.
2. Человеческий потенциал. Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
3. Функции воспитания. Режим доступа: <https://womanadvice.ru/funkcii-vospitaniya>.

3.19. «Мәңгілік ел» негізінде қазақстандық жастардың құндылық бағдарларын қалыптастыру

Назира Сабыровна Байжуманова

педагогика магистрі, «Кәсіптік білім және педагогика», кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан)

Қазіргі уақытта Қазақстан қоғамдық өмірдің барлық салаларының сапалы өзгеруін бастан кешуде. Ең бастысы – Тәуелсіздік пен егемендікке ие болу, қоғамда бұрын қалыптасқан өзгерістер әлеуметтік қатынастар, материалдық және рухани құндылықтардың мазмұны мен сипатындағы терең өзгерістер, экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени ортаны қалыптастыру. Бұл құбылыстардың барлығы біз тұратын қоғамның және құндылық туралы түсініктердің, бағыт-бағдар мен адамгершілік тіректерін түбегейлі өзгеруіне әкеп соқты. Елімізде ескі құндылықтар қайта бағаланып, жаңа құндылықтарды әзірлеп, туындаған қиындықтарды еңсеру үшін жаңа тиімді тәсілдерді қалыптастыру жүріп жатыр. Бұл жағдайда шығармашылық, инновациялық әлеуетке ие әлеуметтік топтар үлкен рөл атқарады. Ал қазіргі жағдайда мұндай әлеуетке жастар ие.

Жастар – ерекше әлеуметтік топ ретінде жігерлі, серпінді және жаңа идеяларға бейім, мемлекеттің одан әрі ілгерілеуі, жаңашылдығы мен болашағы жастарға байланысты [1]. Сондықтан қазіргі Қазақстанның дамуындағы жастардың рөлі мен орнын ерекше атап өтуге болады.

Неліктен қазіргі кезеңде жастар мен олардың құндылық бағдарлары өзекті мәселелердің біріне айналуда? Бұл сұрақтың жауабы қоғамның бір тобы ретінде жастардың ерекшелігінен тікелей туындайды, ал қоғамның жағдайы оның әлеуметтік-экономикалық жағдайларына байланысты. Себебі, жастар қоғамда болып жатқан өзгерістерге бірінші болып әрекет етеді, яғни жастар санасының қалыптасуында қоғамдық өмірде болып жатқан процестер көрініс табады. Жастар қоғамда туындаған мәселелерді шешуге қатысып,

осыған орай олар қандай қағидаларға, нормалар мен құндылықтарға сүйенетініне байланысты, көп жағдайда еліміздің дағдарыстан шығу жолындағы табыстылық немесе керісінше сәтсіздіктер байланысты болады.

Елімізде орын алған өзгерістерге әсер ететін жастардың бойында қалыптасатын құндылықтар мен нормалар әлемін болжауға болады. Ал бұл жастардың құндылық бағдарларын, қазіргі заманғы әлеуметтік өмірдің құндылықтарын зерделеуге баса назар аударуды талап етеді.

Құндылықтар мен құндылықты бағдарлар мәселесі қоғам мен адам туралы көптеген ғылымдарды зерттеу пәні болып табылады, олардың ішінде философия, әлеуметтану, психология және педагогика. Тарихи тәжірибе көрсеткендей, құндылықтар проблемасы әрдайым өзекті болды, оның қойылымы шиеленісіп, мәдени дәстүрлер құнсызданып, қоғамның бұрынғы идеологиялық және этикалық ұстанымдары кемсітушілікке ұшыраған, олар жаңа идеялармен және мақсаттармен ауыстырылды, соның нәтижесінде әлеуметтік және адамгершілік мәнге ие болды [2].

Жалпы «құндылық» ұғымының мәнін қарастыратын болсақ, ол кез-келген объектінің жағымды және жағымсыз жағын білдіретін философиялық ұғым. Сонымен қатар оны моральдық-эстетикалық нормалар мен стереотиптердің жиынтығы, маңызды мақсат-мұраттар мен оларға жету жолдары, мінез-құлық мәнері туралы жинақталған түсініктер деуге болады.

Бақытжан Сатершиновтың айтуы бойынша, «құндылық – бұл қандай да бір нәрсенің мәнділігі, маңыздылығы, қалаулылығы, пайдалылығы және қымбаттығы. Ол қашанда әлдекімнің (немесе әлдененің) бағалылығын, яғни объективті болмысты және сонымен бір мезетте оның әлдекім (немесе әлдене) үшін құндылығын, яғни субъективті бағалауды білдіреді».

Дегенмен, құндыны қарапайым бағалыдан, қажеттіден, тиімдіден, пайдалыдан айыра білуіміз керек. Не құнды? – деген сұраққа жауап беретін болсақ, рухы бар нәрсе құнды. Атап айтар болсақ, құндылықтар еліміздің тарихи тәжірибесінің негізінде ұлтымыздың немесе адамзат мәдениетінің мәні болып табылады [3].

Құндылық бағдарларын қалыптастыру адам тұлғасы дамуының ажырамас бөлігі болып табылады. Дамудың өтпелі және дағдарыстық кезеңдерінде жаңа құндылық бағдарлар, жаңа қажеттіліктер мен мүдделер туындайды, ал олардың негізінде жеке тұлғаның сапалары да, қасиеттері де қайта құрылады. Құндылық бағдарлардың қалыптасуы жеке тұлға құрылымының маңызды компоненттеріне жатады. Құндылық бағдарларының қалыптасу деңгейі бойынша жеке тұлғаның қаншалықты қалыптасқаны туралы айтуға болады.

«Құндылық бағдарлары» ұғымының әлеуметтік, тарихи және мәдени негізі бола отырып, оны адамның қызметімен тығыз байланыстыруға болады. Дәл осы құндылық бағдарлар жүйесі жеке

тұлға бағыттылығының мазмұнды жағын анықтайды. Атап айтар болсақ, оның қоршаған ортаға, басқа адамдарға және өзіне деген қарым-қатынасының, дүниетанымы мен өмірлік белсенділікті ынталандырудың негізін, қорыта айтқанда «өмір философиясының» негізін құрайды [4].

Психологиялық сөздікте «құндылық бағдарлар» – адам санасында стратегиялық өмірлік мақсаттар мен жалпы дүниетанымдық бағдарлар ретінде танылатын құндылықтардың бейнеленуі ретінде түсіндіріледі [5].

Осылайша, қоғамда үстем болатын құндылық бағдарларды қалыптастыру көбінесе мемлекеттік саясатқа, ұлттық тұлғаны тәрбиелеу мен осы ұғымды түсіндірудің өзіне байланысты. Еліміздің мәдениеті, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі, тәрбие жүйесі, мемлекеттік ұйымдар – осылардың барлығы жастардың құндылық бағдарларының қалыптасуына ықпал ететін институттар болып саналады. Олар тарихи өмір сүрудің нақты кезеңіндегі ұлттық қауымдастықты сипаттайды, ал ата-бабаларымыздан алған әлеуметтік тәжірибені ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу жеке тұлғаның ақыл-ойын, қарым-қатынасын, іс-әрекеттерінің бейнесін қалыптастыра отырып, қоғамның іргелі тұрақтылығына ықпал етеді [6].

Жастар қоғамның ең қуатты бөлігі болып саналғандықтан, еліміздің өмірінде болып жатқан әр түрлі оқиғалармен байланысты, жастар бірінші болып түрлендіруден өтеді. Жастардың құндылықты бағдарлары негізгі екі аспектіге негізделген, олар рухани ұстанымдар мен гуманизм негізінде жатқан руханилық пен рухани жағынан материалдық бастылық. Жастардың әртүрлі жоспарлы өмірлік ұстанымдарына сәйкес, олар үшін қайсы аспектінің басым екенін және құндылық бағдарларды қажетті бағытқа бағыттау үшін не істеу керектігін түсіну қажет. Құндылықтар біздің әрқайсымыздың өміріндегі амбициялар мен міндеттерді анықтайтын негізгі бағдарлар ретінде ғана емес, салауатты өмір салтын қалыптастыру, қоғамдағы тәртіпті құру механизмі болып табылады [3].

Жастар – бұл өз құндылықтарының жүйесін қалыптастыратын қазіргі қоғамның бір бөлігі. Сонымен қатар бұл жүйе көп жағдайда қоғамда, отбасында және жоғары оқу орнында болып жатқан жағдайларға байланысты. Ал өз кезегінде, бірнеше жылдан кейін елімізде және әлемде орын алатын жағдаяттар қазіргі жастардың бойында қалыптасқан өмірлік құндылықтарына байланысты болады. Жастардың ішкі әлемінде қарама-қайшылықтардың пайда болуына байланысты, нормалар мен ұстанымдардың жоқтығына байланысты әлемнің қазіргі заманғы бейнесі туралы нақты түсінік бұзылады. Бұл жастар бойында құндылық бағдарларының және нақты моральдық-адамгершілік бағдарлар мен түсініктердің болмауына әкеледі. Сондықтан қазіргі жастардың құндылық бағдарларының қалыптасу мәселесі жарқын сипатқа ие.

Жастардың басты құндылықтарының жиынтығы қалыптасу жолында өзгереді: көзқарастардың қайта пайымдауы, өз бағдарларын қайта бағалау, жаңа мүдделердің пайда болуы т.б. Осылайша, жастардың бір бөлігі нарықтық экономикаға бейімделіп, жеке және мемлекеттік секторда өзінің мансабын бірінші орынға қояды. Ал басқалары өзін-өзі жетілдіруге ұмтылады және олар өзін-өзі анықтау жоспарын жасайды. Еңбек саласындағы негізгі себеп материалдық қажеттілік болып табылады.

Қажеттіліктер, мүдделер, ұстанымдар және өмірдің мән-мағынасы – осының барлығы жастардың құндылықты бағдарларын көрсетеді. Осыған орай, олардың таңдауы да әртүрлі болады, мысалы түрлі әдебиеттерді оқу, кестелеу, сурет салу, би, музыка немесе спортпен айналысу, театр мен өнерге деген қызығушылық және т.б. Бұдан көретініміз, қазіргі кезде жас ұрпақтың қызығушылық танытпайтын саласы жоқ деуге болады, тіпті түрлі бағыттарда жастар бірлестіктерінің қызмет атқаратынын да ұмытпаған жөн. Жастар өмірде өзін жүзеге асыруға, өзінің әлеуметтік ұстанымдарын нығайтуға, осы әлемге өзінің көзқарасын білдіруге, сондай-ақ өзінің имиджімен тәжірибе жасауға тырысады. Бұл олардың өздеріне деген сенімділікті береді және олардың ішкі әлемін бейнелейді. [2]

Осылайша, қазіргі жастардың құндылық бағдарларының жүйесі дәстүрлі құндылықтардың негізінде жасалады. Олардың арасындағы тепе-теңдікті сақтау әзірше тұрақсыз, алайда алдағы онжылдықта оның негізінде қоғам құндылықтарының жаңа тұрақты жүйесі қалыптасады. Сондықтан жастардың құндылық бағдарларын қалыптастыруға баса назар аударуымыз қажет, өйткені ол жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуын айқындайды. Кейінгі уақыттарда жастардың құндылық бағдарларын зерттеуге арналған басылымдардың саны артуда. Дәл осы құндылық бағдарлар адамның рухани өзегін анықтайды, оның әлемге және өзіне деген көзқарасын білдіреді, әлеуметтік белсенділіктің бағыты мен мазмұнына әсер етеді, өмірді мағынамен толтырады, адамның қоғамның рухани мәдениетін меңгеруінің негізгі арнасын білдіреді. Қоғамда басым құндылықтар бойынша қоғамның мәдени даму деңгейін, оның өркениеттік дәрежесін, қоғамдағы басым мүдделерді айқындауға болады.

Қазақстан Республикасы тәуелсіз ұлттық мемлекеттіліктің өз моделін жасап, іс жүзінде іске асырды. Оның негізгі құрамдастары патриотизм құндылықтары, өзіндік этномәдени дәстүрлер, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының басты құрамдас бөлігі ретінде қоғамдық келісім мен ұлттық бірлік болып табылады [4].

«Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясы «Қазақстан-2050» Стратегиясының ғана емес, ХХІ ғасырдағы Қазақстан мемлекетінің қалыптасуындағы мызғымас идеяның негізі болуы тиіс, – екендігін Тұңғыш Президентіміз Н.Ә. Назарбаев атап өткен болатын.

«Мәңгілік Ел» идеясы – бұл ұлттық бірлік, біздің қоғамдағы бейбітшілік пен келісім. Екіншіден, бұл зайырлы қоғам және жоғары руханият. Бұл индустрияландыру мен инновациялар негізінде экономикалық өсу. Бұл Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы, тарих, мәдениет және тіл ортақтығы, бұл ұлттық қауіпсіздік және еліміздің жалпы әлемдік және өңірлік мәселелерді шешуге жаһандық қатысуы. Осы құндылықтардың арқасында біз әрқашан жеңіске жеттік, елімізді нығайттық, біздің ұлы жетістіктерімізді көбейттік. Бұл мемлекет құраушы, жалпыұлттық құндылықтарда жаңа қазақстандық патриотизмнің идеялық негізі болып табылады [7].

Жаһандық әлемдегі қатаң бәсекелестік жағдайында Қазақстанның «Мәңгілік елді» құруға ұмтылуы саяси, әлеуметтік-экономикалық егемендікпен қатар, рухани тәуелсіздікке қол жеткізуді талап етеді. Ол үшін «ұлт» сияқты күрделі жүйесінің тіршілік әрекет ету мақсатында берілген қоғамға тән ұлттық тарихи сананы қалыптастыруымыз қажет.

«Мәңгілік Ел» – біздің ата-бабаларымыздың арманы, яғни егемендік алған күннен бастап, бұл идея ел болашағының іргетасын құруға және барлық қазақстандықтарды біріктіруге мүмкіндік береді.

Қазақстан халқының тарихи тағдыры мен жалпы мүдделері, біздің елімізді дамытудың басты құндылықтары «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының жеті мызғымас тұғыры, жеті қағидалары ұсынылған:

1. Тәуелсіздік және Астана
2. Жалпыұлттық бірлік
3. Бейбітшілік пен келісім
4. Зайырлы мемлекет және жоғары руханият
5. Инновация негізіндегі тұрақты экономикалық өсім
6. Тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы
7. Ұлттық қауіпсіздік және Қазақстанның жалпы әлемдік және өңірлік проблемаларды шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы.

«Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясы әрқайсымыз үшін қарапайым, түсінікті, кең және ең құнды ақиқат, ал оның негізінде отбасыларымыздың әл-ауқаты, қонақжайлылық пен еңбекқорлық, тұрақтылық, қауіпсіздік пен бірлік, ертеңгі күнге деген сенімділік жатыр. Сонымен бірге мемлекеттің, қоғамның, азаматтардың өмірін ұзақ перспективаға айқындайтын негізгі идеологиялық тұжырымдама [8]. Жалпы бұл идея еліміздің даралығын сипаттап қана қоймай, оның мықты жақтары мен қазақстандықтардың үздік қасиеттерін де жүзеге асырады. Осы тұрғыда, біз «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясындағы жеті қағидасының негізінде өңделген азаматтық теңдік, еңбексүйгіштік, адалдық, білім беру мен ғылымға табынушылық, толеранттылық сияқты құндылық бағдарларын жастардың бойында қалыптастыруымыз керек.

Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің профессор-оқытушылар құрамы қазақстандық жастардың құндылық бағдарларын қалыптастыруға өз тараптарынан үлестерін қосуда. Мұнда студенттердің, ата-аналардың, педагогтардың және жалпы қоғамның

қажеттіліктеріне бағдарланған тәрбие жүйесі құрылып, табысты жұмыс істеуде. Бұл жеке тұлғаның дамуына тәрбиелік ықпал ету мүмкіндіктерінің ауқымын кеңейтуге мүмкіндік береді.

«Мәңгілік ел» негізінде қазақстандық жастардың құндылық бағдарларын қалыптастыруға мүмкіндік беретін пәннің бірі «Әскери-патриоттық тәрбие негіздері» болып саналады. Бұл пән бастапқы әскери дайындық мамандығы бойынша студенттерді болашақ кәсібіне даярлай отырып, студенттердің бойында құндылық бағдарларын қалыптастыруға бағыттайды.

Әскери-патриоттық тәрбиенің негізгі мақсаттары жастарды өз Отанының адал патриоты болуға тәрбиелеу. Бүгінгі жастар отанымыздың келешегі, сондықтан олармен санасу, пікірін тыңдау қоғамға белсене араласуына көмектесуіміз қажет болып саналады. Әскери-патриоттық тәрбиенің негізгі алатын қоғамдағы ролі ерекше. Жастарды өз еліне деген сүйініс пеншілігін тәрбиелеу, патриоттық тұрғыда ерекше болып саналуы мүмкін.

Аталмыш пәннің негізгі міндеттерінің бірі – әскери-патриоттық тәрбиенің теориясы және практикасымен студенттерді қаруландыру, оларда орта білім беру, арнайы орта білім беру мектептерінде әскери жетекші лауазымында оқу және тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру мен өткізу біліктілігін шыңдау. Жастарды әскери-патриоттық тәрбиенің теориясы мен практикасын меңгеруге тәрбиелеу, оларды әскери қызметке, өз Отанын қорғауға жан-жақты дайындау – маңызды, өзекті мәселелердің бірі екендігі баршамызға аян.

Патриоттық тәрбиенің негізгі мақсаты мен міндеттері қоғамыздағы өзгерістердің барлығына жастардың араласуына бірдей ықпал жасау, оған негізінде мектеп жасынан отанға деген сүйіспеншіліктерін арттыруы қажет, ол дегеніңіз патриоттық тәрбие негізін түсіндіру болып табылады. Жастардың патриот деген сөзге мағынасын нақты түсіндіру үшін оларға жиі ардагерлермен кездесу өткізу әртүрлі патриоттық тұрғыда жарыстар өткізу қоғаммен тікелей байланыстыру біздің мақсатымыз болуы тиіс.

Қорыта айтар болсақ, білім беру жүйесінің бүгінгі күнде басты міндеттерінің бірі болып саналатын – қазақстандық жастардың құндылық бағдарларын қалыптастыру мәселесі жеке тұлғаның дамуына ықпал етіп қана қоймай, оның мінез-құлқын реттеуші. Сондықтан да оқытушылар білім беру процесінде жеке тұлғаның санасында құндылық бағдарларды қалыптастырудың барлық мүмкін болатын жолдарын дамытулары тиіс. Нәтижесінде еліміздің болашағы жастар, яғни студенттер тек білім алумен және болашақ кәсібін меңгерумен ғана шектеліп қалмай, өзі үшін, Отаны үшін және қоршаған орта үшін үлкен жауапкершілікті сезінеді.

Сонымен, білім беру процесінде ұлттық идеямызды дәріптей отырып, жастардың құндылық бағдарларын қалыптастырудың маңызы зор. Ол үшін қазақстандықтарды біріктіретін, әрі еліміздің іргетасын

қалайтын құндылық бағыттарды жастардың бойына сіңіруіміз қажет. Осы орайда, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының жастар үшін маңызын көрсете отырып, болашағымызды баянды ету жолындағы хақ мұратымыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Рудица Н.Б., Камшебаев Д.Г. Формирование ценностных ориентаций молодежи // Вестник Инновационного Евразийского университета. – 2015. – № 3. – Б. 80-82.
2. Гришина Н.В. Ценности студенческой молодежи: к открытости изменениям // Вестник практической психологии образования. – 2010. – № 4. – С. 44–51.
3. Сатершинов Б. Құндылық не? // AIQYN. – 11 мамыр 2017. <https://aikyn.kz/2017/05/11/12862.html>.
4. Ценности и идеалы независимого Казахстана.
5. Краткий психологический словарь / Л.А. Карпенко, А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998.
6. Калиева Ж.А. Система ценностей казахстанской молодежи // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – № 4 (51). – 2014. – С. 165-172
7. «Мәңгілік Ел» патриоттық актісін түсіндіру бойынша әдістемелік құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2016. – 70 б.
8. Панфёрова Н.М. Национальная идея «Мәңгілік Ел» как главный вектор развития современного казахстанского общества // <http://tak-to-ent.net/load/222-1-0-19134>.

3.20. Значение патриотического воспитания на современном этапе

Салтанат Гайбкалиевна Аслялиева

Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова
(г. Атырау, Казахстан)

Аннотация

В данной статье рассматриваются значение и факторы, влияющие на формирование патриотических чувств, значимость обновления содержания образования и воспитания на основе исторического опыта прошлого.

Ключевые слова: патриотизм, родина, молодежь, традиции, независимость.

На протяжении многих веков казахскому народу приходилось бороться за независимость и суверенитет. Благодаря умению сплотиться в минуту опасности, стремлению жить в мире, согласии и добрососедстве с другими народами, он смог восстановить свою

государственность. Встав на новый путь развития, Казахстан воплотил вековые мечты народа о свободе. Народ впервые вновь приобрел возможность развивать свою культуру, язык, веру, религию и традиции.

С первых дней независимости нашей страны вопрос об укреплении межэтнического и межконфессионального согласия стал для руководства Казахстана в качестве приоритетной задачи государственной политики. Сохранение мира, согласия и стабильности в обществе одно из самых главных достижений Казахстана.

Мир и спокойствие, гражданское согласие, религиозная терпимость, равноправное участие представителей различных культур в жизни общества – эти принципы легли в основу нашей национальной политики за годы независимости государства и обеспечили отличительную черту Казахстана в мировом сообществе.

В своем выступлении Глава государства подчеркнул: «Когда народ един, живет в мире и согласии. Для него нет недостижимых высот» [1].

Казахстан – это многонациональная страна. В нашей стране дружно трудятся народы более 130 национальностей.

Всех нас, людей разных национальностей, объединяет общее: мы – народ Казахстана.

И в этом Казахстан – уникальное государство с многообразием культур и религий.

Сохранение мира и согласия в Казахстане особенно важно, т.к. единство народа – главный фактор в сохранении стабильного продвижения государства в достижении поставленной цели на пути своего развития. Как сказал Президент страны Н. А. Назарбаев: «Самое главное, что многонациональный Казахстан живет в дружбе и согласии, только на этой основе мы можем развиваться» [2]. Согласно Конституции Казахстана гражданам Республики Казахстан гарантируется равенство прав, свобод независимо от расы, национальности, пола, языка.

Таким образом, вопрос межэтнического согласия и мира в Казахстане имеет исключительное значение. Он является фундаментом политической стабильности в стране.

Молодежь – это будущее нашего общества и от того, какой она будет, зависит наше государство. Поэтому вопросы патриотического воспитания подрастающего поколения приобретают сегодня особую актуальность.

Каждый человек, живущий на планете, испытывает чувство гордости за свою Родину, свой народ и страну, свою землю и историю. И нам сегодня стоит помнить о прошлом, знать настоящее, чтобы построить светлое будущее.

«Наша молодежь растет в новой, независимой стране. Нынешнее поколение не видело межэтнических войн и конфликтов». Поэтому Глава государства призвал беречь единство и межэтническое согласие.

Принцип толерантности – это сегодня самый достойный ключевой принцип, так необходимый для дальнейшего сосуществования и взаимодействия человечества, для безопасности во всем мире.

У нас у всех одна Родина! Это – наш независимый Казахстан! Это самое дорогое и самое святое наше сокровище, самая высокая ценность! «Родина – сильнее огня», - говорится в пословице. Мы обязаны быть патриотами – прививать любовь к Родине в сознании молодого поколения.

Мы должны помнить, что любить Родину – святая обязанность перед нашими предками. Для укрепления своей страны перед нами стоят еще много больших целей и задач, чтобы добиться этого, нам в первую очередь нужны единство и солидарность.

Сложный период в развитии современного общества охватил все сферы общественной жизни. Решение задач, стоящих перед Республикой Казахстан, требует нового осмысления всего происходящего. Все это обуславливает необходимость формирования высоких нравственных социально – психологических качеств. Среди нравственных качеств, определяющих отношение человека к обществу, ведущее место занимает патриотизм. Именно поэтому в условиях преобразований, осуществляемых в нашем обществе, выдвигаются качественно новые, более сложные задачи теоретического осмысления, дальнейшего развития и конкретизации важнейших аспектов деятельности по воспитанию у молодежи высокой гражданственности и патриотизма. Развитие патриотизма связано с именами великих казахских просветителей Ч. Валиханова, А. Кунанбаева, И. Алтынсарина и др. Известно, что еще во второй половине XIX в. русский педагог К. Д. Ушинский справедливо отмечал, что в народном творчестве настойчиво восхвалялись мужество, героико – патриотическое воспитание. В то же время казахский педагог И. Алтынсарин считал, что именно педагоги должны готовить новых граждан, борцов за новую жизнь с учетом прогрессивного опыта.

Безграничная любовь к Родине и своему народу отражаются в произведениях А. Байтурсынова, М. Жумабаева, Ш. Кудайбердиева, М. Дулатова и других авторов, которые своей жизнью и творчеством доказали, что они являются истинными патриотами своей страны. Развитие прогрессивных идей о социально – педагогической значимости сущности патриотизма можно заметить и в работах казахстанских ученых – педагогов А. Р. Жумаканова, Т. Жанузакова, Д. С. Кусаинова, А. С. Калмырзаева и др.

Всеми мыслителями прошлого и настоящего подмечена глубокая, естественная связь патриотизма и лучших качеств человеческой личности – доброты, трудолюбия, гуманизма, правдивости и т.п.

Основой воспитания молодежи является патриотическое воспитание – воспитание казахстанского патриотизма. Президент страны Н.А. Назарбаев определил важнейшие задачи в сфере

развития казахстанского патриотизма: «Казахстанский патриотизм – любовь к своей Родине и земле, огромное уважение к ее истории и культуре, высокое чувство сопричастности к истории и ответственности за будущее своей страны, которое возродится сегодня». Патриотизм является одним из факторов процесса становления государства, национальной безопасности страны.

Ученый А. Бектуров рассматривает понятие «казахстанский патриотизм» как «социально – политическое явление есть совокупность идеи и чувств, формирующихся под воздействием исторического сознания, политической культуры, общегражданских и общенациональных идей». Это понятие емкое и многогранное [3].

Патриотизм – это чувство любви к Родине, Отчизне, месту, где ты родился, вырос и осознал себя как личность. Недаром патриотизм рассматривается как нравственный и политический принцип воспитания, содержанием которого является любовь к Отечеству, гордость за ее прошлое и настоящее.

Возрождение патриотизма – шаг к возрождению Казахстана. Именно патриотизм является духовным достоянием личности.

Понятие Родина, места, где я живу, начинается еще в раннем детстве, но формирование патриотизма складывается у личности в течение всей жизни. Нам исключительно важно, каким будет человек будущего, в какой мере он освоит две важнейшие социальные роли: роль гражданина и роль патриота. Поэтому государственная концепция образования Казахстана строится следующим образом: воспитание патриотизма, осуществляемое через познание национальных этнокультурных традиций и обычаев в привитии уважения к историческому прошлому.

Возрождая традиции и достижения предшествующих поколений, мы создаем условия для поступательного движения в будущее и в этом велика роль образования. Одним из важных факторов, влияющих на формирование патриотических чувств, является богатый опыт прошлого, изучение наследия мыслителей прошлых столетий. У нас богатая история, есть примеры из жизни исторических личностей, которые должны изучаться. На исторических примерах люди воспитываются в уважении к вечным непреходящим человеческим ценностям: миру, добру, справедливости, равенству, красоте. История любого народа неразрывно связана с теми личностями, которые в разное время оставили яркий след в своей судьбе. Однако значительность любой исторической личности измеряется, прежде всего, ее мудростью, умением смотреть далеко вперед и степенью причастности к судьбе собственного народа и Отечества. Всегда, когда возникает общественная потребность осмыслить время, в особенности время переломное, оно выдвигает людей, для которых это становится внутренней потребностью и чем дальше в глубь истории уходила эпоха

прошлого, тем острее осознавалась необходимость изучения наследия исторических личностей.

На современном этапе возникла необходимость всестороннего изучения исторического опыта прогрессивных педагогов и исторических личностей.

Без знания историко-педагогического наследия трудно найти оптимальное решение насущных проблем. С новых позиций происходит переосмысление роли исторических личностей, внесших огромный вклад в развитие национальной культуры. В этом плане обращение к педагогическому наследию особо важно. В наследии исторических личностей проходит проблема воспитания нравственной личности путем подражания опыту великих предков, на обычаях и традициях народа, на любви к родной земле. Знание, осмысление и переработка исторического прошлого помогут в успешном решении сложных проблем воспитания молодежи. И сегодня, когда перед нашим обществом стоит задача воспитания у подрастающего поколения патриотизма, особую значимость приобретает процесс обновления содержания образования и воспитания на основе использования исторического опыта прошлого.

Воспитание духовно обогащенной личности, привитие патриотизма начинается в семье. Уважение к наследию предков, к культуре других народов должны быть заложены в семье, в учреждениях образования. Большая роль в данном процессе отводится системе высшего образования как целостной форме подготовки профессиональных кадров, отвечающих требованиям современности.

Одной из целей национальной политики Казахстана в сфере образования является формирование этнокультурной толерантности у подрастающего поколения.

Эта цель требует решения многих задач, таких как ознакомление с особенностями культуры других национальностей, предоставление равных возможностей в получении образования независимо от национальности.

Проблема формирования у подрастающего поколения высокой нравственности, чувства патриотизма решается системой учебно – воспитательной работы не только в школе, но и в вузе. Эффективность патриотического воспитания детей определяется личностью самого педагога, уровнем его теоретической и практической подготовки.

Обновление содержания образования и воспитания выдвигает новые требования к процессу подготовки будущих педагогов.

Для повышения эффективности подготовки будущих педагогов к патриотическому воспитанию необходимо, чтобы в системе воспитательной работы присутствовал патриотический аспект, во – вторых, в системе преподавания акцентировать внимание на проблемах патриотического характера.

Для нас актуальным является направление: усиления воспитательного компонента процесса обучения, т.к. мы готовим будущих педагогов начального образования. Проблема подготовки педагогов приобретает особую актуальность в свете того, что выпускникам предстоит работать с детьми младшего школьного возраста. Тема воспитания патриотизма стала одной из основных тем воспитательной работы, ибо важнейшим звеном в системе подготовки будущих педагогов является педагогическая практика. Участвуя в организации и проведении воспитательной работы, студенты получают бесценный опыт.

Таким образом, в ходе профессионального становления формируется готовность к осуществлению патриотического воспитания подрастающего поколения. Не ставя целей воспитания и обучения, мы не можем развиваться дальше. И мы должны мобилизовать себя на выполнение этих грандиозных задач.

Без такого подхода не может быть плодотворной работы по формированию патриотических чувств у подрастающего поколения.

Список использованных источников:

1. Послание Главы государства народу Казахстана «Нұрлы жол – путь в будущее» от 11.11.2014 года // <http://www.akorda.kz>.
2. Мир и согласие многонационального Казахстана – основа развития страны. <http://www.nomad.ru>.
3. Бектуров А. Идеология патриотизма. «Мысль». 2008. № 7, с. 41 – 44.

3.21. Қазақстандық жоғары оқу орындарының білім беру қызметтерін ұсыну сапасын жаңғыртудағы сараптамалық талдау

Нұрсұлу Шермаханбетқызы Абдраманова

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Докторант PhD
(Қазақстан, Алматы қ.)

Ардақ Зәуірбекқызы Әліпбек

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
п.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан, Шымкент)

Күлзада Шабданбекқызы Оразимбетова

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
п.ғ.к., аға оқытушы (Қазақстан, Шымкент)

Майра Темурханқызы Елғонова

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Магистр-оқытушы (Қазақстан, Шымкент)

Кәсіби кадрларды даярлау процесінде қайта құру қажеттілігін туындатқан негізгі себеп ретінде экономиканың жалпы әлемдік

үрдістерін атауға болады. Кәсіптік кадрларды даярлау жүйесінде қайта ұйымдастыру қажеттілігін туындатқан негізгі себептердің қатарына: дамыған елдердің экономикасындағы жаһандық өзгерістер, жаңа ақпараттық технологиялар негізінде өндірістің серпінді дамуы; экономиканың дамуындағы ғылымның жетекші рөлі, жоғары білікті жас мамандарға деген ғылыми қажеттіліктің өсуі; ғылыми зерттеулерді жүргізу қабілетінен бөлек құзыреттіліктердің тұтас кешені; дербес компьютерде жұмыс істей білу мүмкіндігі, бірнеше шет тілдерін білу, маркетинг негіздерін меңгеру, психологиялық, соның ішінде конфликтологиялық әдістемелерді және менеджерлік дағдыларды меңгеру жатады.

Бұл зертеу жұмысы қарастырылып отырған мәселелердің деңгейі, жұмыстың негізгі нәтижелері мен қорытындысы, авторлардың нақты шығармашылығы мен қарастырылып отырған проблематикаға тек ұжымдық көзқарасты көрсетеді. Мақала авторлары «Recommendations for multilingual post-graduate programs» ғылыми мақаласымен Astra Salvensis Journal-дың (Скопус дәйексөз, Q4) мақұлдауына ие болды.

Республиканың білім сапасын бағалаудың ұлттық жүйесі тәуелсіз сыртқы бағалаудың барлық элементтерін (лицензиялау, аттестаттау, аккредиттеу, рейтинг, Ұлттық бірыңғай тестілеу, аралық мемлекеттік бақылау, талапкерлерді кешенді тестілеу) қамтиды.

Қазақстан Республикасының білім сапанын сыртқы қамтамасыз ету бойынша аккредиттеуге серпінді көшуіне қарамастан, аталған прогреске белсенді кедергі келтіретін орталықтандырылған басқару элементтері бар. «Білім сапасын жетілдіру кепілдігінің ішкі институционалдық басқармасының аккредиттеу жүйесі жеткілікті түрде дамымаған. Қысқа уақыттың ішінде екі Ұлттық агенттіктің ресми аккредитациясынан өткен мемлекеттік бағдарламалар мен оқу орындарының көп саны Қазақстанда тәжірибесі бар оқытушылардың шектеулі санын ескере отырып, процестің мұқият болуына қатысты алаңдаушылық туғызады» (2017:76) [2]. *Десе де, Қазақстандық жоғары оқу орындарының білім сапасы жүйесіндегі негізгі міндеттерді атап өтуге болады:*

- білім беру сапасын қамтамасыз ету және бағалау жүйесінің индикаторларын анықтау;
- ЖОО көрсететін сапасын қамтамасыз ететін басқарманы құру;
- білім беру қызметтерін қалыптастыру;
- интерактивті құралдарды қолданудың жаңа әдістемесі мен технологиясын әзірлеу;
- оқыту әдістері мен құралдары;
- білім және ғылым салаларындағы интеграциялық процестерді жандандыру;
- білім сапасын қамтамасыз ету және білім беру құрылымдарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында мәдениет пен өндірісті дамыту.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында аккредиттеу агенттіктерінің тізіліміне сегіз агенттік кіреді: регламенттері халықаралық стандарттарға сәйкес келетін бес қазақстандық және үш шетелдік агенттіктер. Әзірге қазақстандық және шетелдік аккредиттеу агенттіктері арасында бәсекелестік орта құрыла қойған жоқ. Осыған байланысты алдағы уақытта еуропалық және азиялық орталықтарда танылған аккредиттеу агенттіктерінің желісін кеңейту бөлігі бойынша түзетулер енгізілетін болады. Аталмыш түзетулер қолданыстағы аккредиттеу институтын жетілдіруге үлкен мүмкіндіктер беретін болады.

Тоимбаеваның пікірі бойынша (2010: 8) [3], жоғары оқу орнының қызметін жақсарту үдерісі ретінде TQM қарастыруға болады. TQM кейбір принциптері:

- Мақсатты айқындау;
- Инспекцияны және сапаны бақылауды статистикалық басқару әдістерімен алмастыру;
- Факультеттердің, кафедралардың және т.б. нәтижелердің спецификасын есепке ала отырып қорытынды жасау;
- Кадрларды оқытудың тұрақты процесін енгізу;
- Басқару деңгейлері арасында кедергі болмайтын корпоративтік мәдениетті құру.

N.C. Dalkey, O. Helmer (1962: 469) [4] Дельфи әдісін әзірлеген болатын. Дельфи әдісі – сараптамалық болжамдау кезінде неғұрлым қатаң процедураны жасауға алғашқы талпыныстарға мүмкіндік береді. Дельфи-сауалнамаларды жүйелі түрде өткізуге, зерттеудің ұйымдастырылуын жетілдіруге, неғұрлым нақты ақпараттарды жасауға, сарапшылардың жұмысын қамтамасыз етудің неғұрлым тиімді құралдарын енгізуге, болашақты зерттеу нәтижелері мен жүргізудегі сарапшылар қауымдастығы мен жалпы қоғамның мүдделілігі мен жауапкершілігін арттыруға мүмкіндік беретін тәсіл болып табылады.

А. Чекмаревтің сараптамалық әдісі сараптамалық квалиметриядағы мәселелерді шешудің негізгі құралы болып табылады деп есептеді. Квалиметриялық міндеттерді шешудің сараптамалық әдісі сарапшы-мамандардың тәжірибесіне негізделген. Дегенмен, мамандардың пайымдауларын талдаудың ғылыми әдістері XX ғасырдың басында ғана дамыды. Сарапшылардан алынған ақпаратты ұтымды пайдалану ақпаратты формализациялау жолымен ғана мүмкін. Сондай-ақ зерттелетін объектінің ерекшеліктеріне, деректердің сенімділігі мен толықтығына, шешім қабылдау деңгейіне де байланысты.

Қойылған міндеттерді шешу үшін зерттеушілер Қазақстанның жоғары оқу орындарының көрсетілетін қызметтердің сапасын жүзеге асыруының негізгі мәселелері бойынша 12 сұрақтан тұратын сараптамалық сауалнама бланкісін жасады.

Іріктеудің географиялық нысандары ретінде Қазақстанның 4 жетекші ЖОО-ның сарапшылары мен өкілдері таңдалды, олар: Абай

атындағы ҚазҰПУ -10 сарапшы. С. Аманжолов атындағы ШҚМУ - 10 сарапшы. Е.А. Букетов атындағы ҚарМУ - 10 сарапшы. М. Өуезов атындағы ОҚМУ - 10 сарапшы.

Біз отандық және Еуропалық аккредиттеу жүйесіне негізделген білім сапасын бағалаудың ұлттық моделін және өлшемдер мен әдіснамаларды институционалдандыру үдерістерімен жалпы сараптамалық қоғамдастық қанағаттанатыны туралы гипотеза ұсындық.

Сауалнамаға қатысқан сарапшылардың жалпы саны - 40 адам, бұл зерттеудің осы түрінің репрезентативті таңдауына сәйкес келеді.

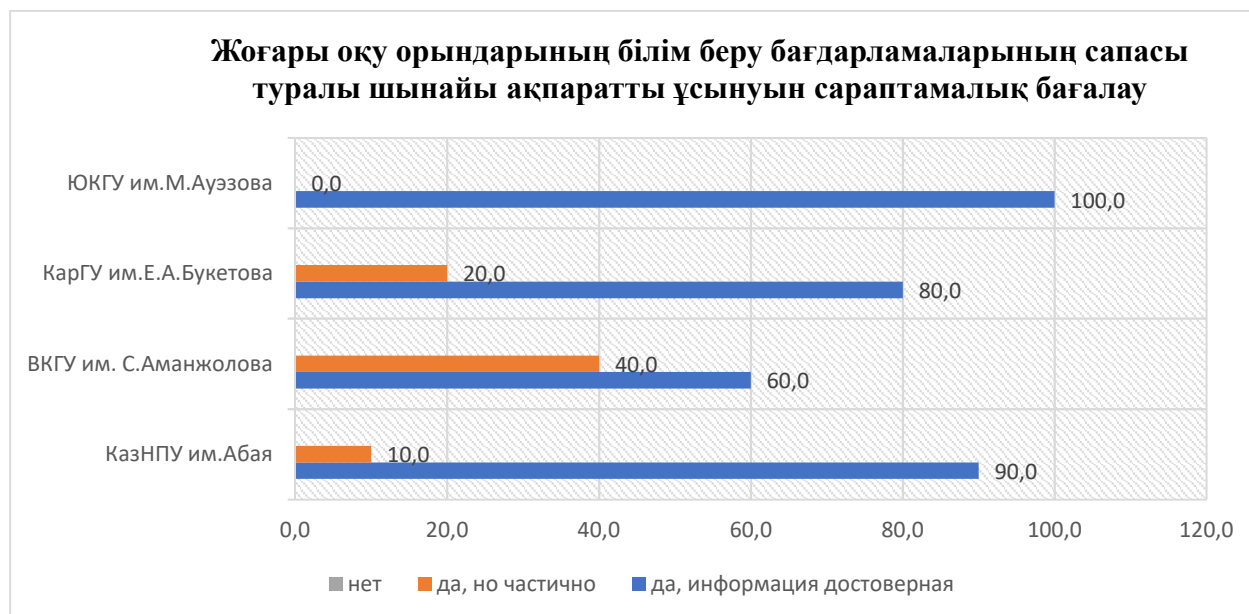
1-кесте. Сауалнама сарапшыларының әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары

№	Сауалнама сарапшыларының мәртебесі	Абай атындағы ҚазҰПУ		С. Аманжолов атындағы ШҚМУ		Е.А. Букетов атындағы ҚарМУ		М. Өуезов атындағы ОҚМУ		Барлығы	
		Са-ны	%	Са-ны	%	Са-ны	%	Са-ны	%	Са-ны	%
1.	ЖОО басқарушылық-әкімшіліктік персоналы	3	30,0	3	30,0	3	30,0	3	30,0	12	30,0
2.	Мемлекеттік қызметкерлер, Акиматтар жетекшілері	2	20,0	2	20,0	2	20,0	2	20,0	8	20,0
3.	ЖОО ОПҚ	2	20,0	2	20,0	2	20,0	2	20,0	8	20,0
4.	ЖОО бақылау кеңестері құрамындағы бизнесмендер	1	10,0	1	10,0	1	10,0	1	10,0	4	10,0
5.	ЖОО бақылау кеңестері құрамындағы мекемелер, ұйымдар жетекшілігі	2	20,0	2	20,0	2	20,0	2	20,0	8	20,0
		10	100,0	10	100,0	10	100,0	10	100,0	40	100,0

Қазақстан Республикасының 4 жоғары оқу орындарының сарапшыларынан сауалнама алынып, нәтижелері анықталды. «Қазақстан Республикасының Жоғары білім беру жүйесіндегі кәсіптік және білім беру бағдарламаларының сапасын жалпы қалай бағалайсыз?» сұрағы бойынша сарапшылар пікір алмасты, сауалнамаға респонденттердің 50,0%-ы білім беру бағдарламаларының сапасын жоғары деңгейде бағалайды, ал қалған 50,0%-ы сауалнама сарапшылары сапаның орташа деңгейінің болуын атап өтті. Респонденттер білім беру бағдарламаларын еңбек нарығының қазіргі заманғы үрдістерін ескеретін неғұрлым «икемді» және мазмұнды болуы керек деп болжайды.

«Сіздің ойыңызша, ЖОО-лар білім беру бағдарламаларының сапасы туралы сенімді ақпарат бередә ме?» деген сұраққа сауалнама сарапшыларының басым көпшілігі (82,5%) оң жауап берді. Сауалнамаға

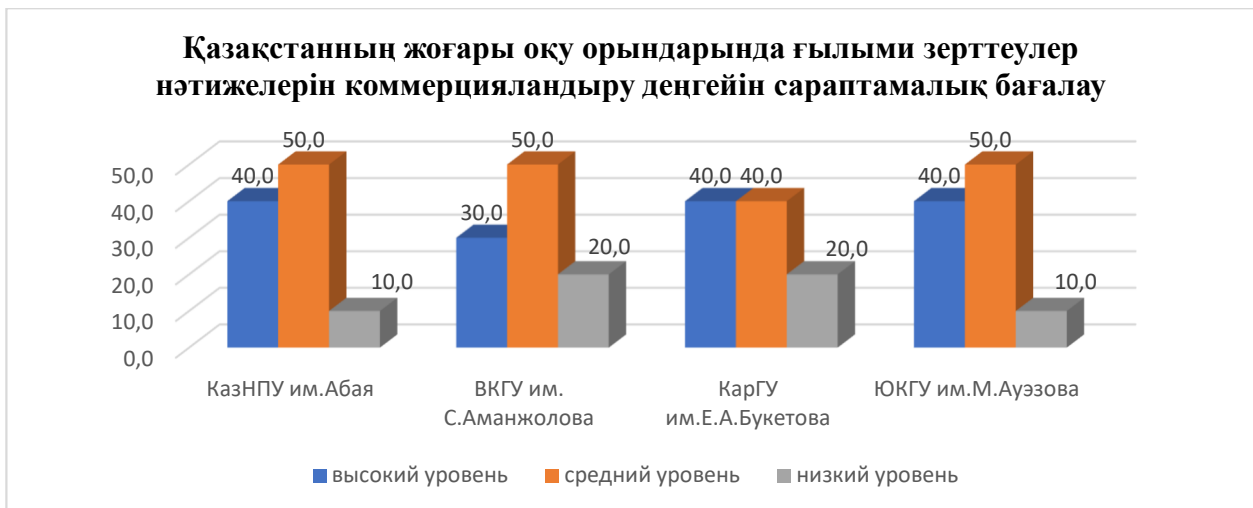
жауап берушілердің тек 17,5% - ы ғана жоғары оқу орындарының ақпараты негізінен сенімді деп жауап берді. ЖОО туралы, оның ішінде білім беру бағдарламаларының болуы мен мазмұны туралы ақпараттың негізгі көзі ресми сайттар болып табылады. Сондықтан сайтта Жаңа негізгі білім беру бағдарламалары мен бейіндері туралы ақпаратты орналастыру қазақстандық жоғары оқу орындарының тиімді қызметі үшін өзекті мәселе болып табылады.

1-Диаграмма. Жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламаларының сапасы туралы шынайы ақпаратты ұсынуын сараптамалық бағалау

Сауалнама сарапшыларының жартысынан астамы (60,0%) Қазақстанның жоғары оқу орындарының инновациялар мен ғылыми зерттеулерді қолдану деңгейін орташа деп бағалайды. Респонденттердің 40,0% қазақстандық жоғары оқу орындарында инновацияларды іс жүзінде қолдануды жоғары бағалайды. Бұл негізінен жоғары білімді мемлекеттік қаржыландырудың төмен деңгейімен байланысты екеніне қарамастан, соңғы уақытта зерттеу саласындағы қазақстандық ғалымдардың әзірлемелері санының оң динамикасы байқалады.

«Қазақстанның жоғары оқу орындарында ғылыми зерттеулер нәтижелерін коммерцияландыру қандай деңгейде іске асырылуда?» мәселесі бойынша сарапшылардың пікірлері бөлінді: егер 47,5% оны орташа деп бағаласа, респонденттердің 37,5% - ы жоғары оқу орындарын коммерцияландыру үдерісі серпінді дамып келеді деп санайды. Сауалнама сарапшыларының 15,0%-ы коммерцияландыру процесі жекелеген жоғары оқу орындарында ғана басталды деді. Бірақ, әзірге ЖОО көпшілігі негізгі көрсеткіштерін, сондай-ақ осы саладағы инвестициядан түскен табысты қалай пайдаланатынын түсінбейді деп санайды.

2-Диаграмма. Қазақстанның жоғары оқу орындарында ғылыми зерттеулер нәтижелерін коммерцияландыру деңгейін сараптамалық бағалау

«Сіздің ойыңызша жоғары оқу орындары өз қызметін қаншалықты табысты жоспарлайды?» сұрағы бойынша сарапшылардың пікірі бөлінді: егер сауалнамаға жауап берушілердің жартысына жуығы (47,5%) жұмысты жоспарлаудың жоғары деңгейін көрсетсе, онда 30,0% сарапшылар - орташа деңгейді таңдады. Сарапшылардың 22,5% -ы өңірлік ауқымда көптеген жоғары оқу орындары өз қызметін төмен деңгейде жоспарлап отыр деп санайды.

Сауалнама сарапшыларының жартысынан астамы (55,0%) қазіргі уақытта Қазақстанның жоғары оқу орындары мамандарды даярлау сапасын қамтамасыз ету процесін тиімді басқаруды жүзеге асырады деп санайды. Сауалнамаға жауап берушілердің 45,0% - ы бұл процесс әзірше дамып келеді деп санайды, сондықтан барлық ЖОО-лар мамандарды даярлау сапасы мен жұмыс берушілермен бірлесіп жұмысқа орналастыруды жоспарлау саласында стратегиялық менеджментті жүзеге асырмайды.

«Жоғары оқу орындарын аккредиттеудің мәні ұсынылған білім беру бағдарламаларының тізбесіндегі үздіксіз жақсартуларды жүзеге асыру кезінде жоғары оқу орнын қолдауға келісесіз бе?» деген сұраққа сарапшылардың 97%-дан астамы оң жауап берді. Сауалнамаға жауап берушілердің 2,5%-ы тек бір жағынан ғана деп есептейді, себебі олардың пікірінше, ЖОО қызметін ұйымдастырса да, даярлау және аккредиттеу процесінің өзі де үлкен адами және психологиялық еңбек шығындарына алып келеді.

«Қазақстанның жоғары оқу орындарында білім беру бағдарламалары мен шығарылымдарды бекіту, тұрақты тексеру және мониторингілеу механизмдері бар ма?» деген сұрақ қойылды. Сарапшылардың жартысынан көбі (55,0%) жартылай деп есептесе, 45,0% оң жауап берді. Қазақстанның ЖОО-лары негізінен білім беру бағдарламалары мен шығарылымдарды бекіту, ұдайы тексеру және мониторингілеу тетіктеріне ие, алайда бұл процесс барлық жоғары оқу

орындарында әзірленген «қадамдық» іс-қимыл алгоритміне тән емес, әсіресе бұл республиканың өңірлері бойынша айқын көрінеді.

Сауалнама сарапшыларының 72%-дан астамы Қазақстанның жоғары оқу орындарының автономиясын кеңейту білім беру қызметтерінің сапалы жақсаруына сөзсіз әсер етеді дейді. Сауалнамаға респонденттердің 27,5%-ы академиялық және басқарушылық дербестікті кеңейту кезінде барлық ЖОО-лар білім беру қызметтерін сапалы жақсартып алмайды деп санайды, әсіресе бұл перифериялық ЖОО-ларға қатысты.

Жалпы, сараптамалық сауалнама қорытындысы бойынша келесідей өзекті қорытындылар жасалды:

- Білім беру бағдарламаларының сапасы жоғары оқу орындарын бітірушілердің дайындық сапасын анықтайды, осыған байланысты сарапшылар білім беру бағдарламаларының сапасын, сыртқы бағалаудың маңыздылығын атап өтті.

- Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында сапа мәдениетін дамыту деңгейі өзекті мәселе болып қала береді, өйткені білім беру сапасын дәлелдеу мәдениетін тиімді сапаны басқарумен ұштастыра отырып қарастырсақ, оның әлі де дамымағандығын байқаймыз.

- Сауалнама сарапшылары ЖОО-ның заманауи брендингі барлық жаңа ақпараттық технологиялар мен білім беру қызметтерінің бәсекелестік нарығында жоғары оқу орнын жылжытудың тиімді маркетингтік стратегияларын көрсетуі тиіс деп есептейді.

- ЖОО қызметін басқарудың негізгі педагогикалық принциптеріне сарапшылар білім беру процесінің жалпы мақсаттары мен мазмұнының арақатынасына – педагогикалық үдерістің тиімділігіне әсер ететін негізгі сыртқы және ішкі факторларды жатқызады.

- Сараптамалық қауымдастық және жұмыс берушілер бірлестігі білім беру қызметін бағалаудың барлық критерийлерін ғана емес, сондай-ақ бітірушілердің дайындық сапасына тікелей әсер ететін жағдайлары да қызықтырады, атап айтқанда: оқу нәтижелерін құзыреттілік түрінде іске асыру; бітірушілердің қорытынды құзыреттерінің мәлімделген оқу мақсаттарына сәйкестігі; бітірушілердің сұранысқа ие болуы және соңғы 3 жыл ішінде жұмыс берушілердің олармен қанағаттану дәрежесі; бітірушілердің білім сапасын өз саласында үздік деп танылған басқа жоғары оқу орындары.

- Сарапшылар білім сапасын тексергенде кездейсоқ студенттерді тексеру қажеттігін атап өтті.

- Жоғары оқу орындарын коммерцияландыру өзіндік даму қарқынына ие, дегенмен, сауалнама сарапшыларының пікірінше, коммерцияландыру мәселесі жұмыс берушілермен және жоғары оқу орындарының бақылау кеңестерінің басқа да мүшелердің өзекті мәселесі болып қала береді.

Сонымен, біз сараптамалық талдау контекстінде Қазақстан Республикасының Білім беру қызметтерінің сапасын жетілдірудің негізгі педагогикалық шарттарын анықтадық. Әзірге өзекті міндеттер келесідей:

- жоғары оқу орнының басқару құрылымдарының жаңа бағдарламаларға бейімделуі;
- білім беру қызметтерін жетілдіруде тұтынушылар және ЖОО серіктестерінің өзара байланыстығын нығайту;
- ЖОО қызметін қоғам, білім беру жүйесі және ЖОО-на қызықты болған жағдайда ғана іске асыруға бағыттау.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы нәтижелер мен ұсыныстардың республиканың жоғары оқу орындарында білім беру сапасын басқару жүйесіндегі бағалау қызметін жаңғыртуға ықпал етуінен тұрады. Ұсынылған тұжырымдардан келесідей қорытынды жасауға болады: жоғары оқу орнындағы кәсіптік білім беру процестерін сапа тұрғысынан зерттеу; жоғары оқу орнындағы кәсіптік білім беру процесінің сапасын арттыру бағытында қайта құру; кәсіптік білім беру субъектілерінің бағалау қызметтерін жетілдіру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.А. Баяндама мемлекет басшысы. «Қазақстанның әлемдегі ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына кіруі» атты дамушы нарықтардың Еуразиялық форумында http://www.ақорацорда.цаз/ru/page/pagena-imya-glavy-gosudarstva-nursultana-nazarbaeva-postupilo-pismo-ot-studentov-magistrantov-i-doktor_1348476361, 09.2013.
2. Білім саласындағы ұлттық саясатқа шолу: Қазақстандағы жоғары білім, 2017.
3. Тоимбаева Ж. С. Жалпы сапа менеджменті (TQM) принциптерін енгізу ШҚМТУ үлгісінде ЖОО қызметі. 2010.
4. Dalkey, N. C., & Helmer, O. (1963). An experimental application of the Delphi method to the use of experts. *Басқару Science*, 9 (3), 459-464.

3.22. Тұлғаның қарым-қатынасындағы мәдениетті арттыру жолдары

Гулбарам Олжағалиевна Мугауина

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,
1 курс докторанты (Қазақстан, Астана қ.)

Бүгінгі таңда білім беру мазмұны түбегейлі қайта қаралып, тәрбиелеу ісінде өзгерістер енгізілуде. Мұның өзі қоғамның әлеуметтік дамуына сай бәсекеге қабілетті, мәдениетті, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған тәрбие үдерісінің мазмұнын

қайта құрып, жетілдіруді көздейді. Қазіргі заманда жеке тұлғаны жан-жақты тәрбиелеу басты міндет.

Қандай да өркениетті елдің дамуында білім, ғылым, мәдениет басты орын алады. Сондай-ақ, тұлға мәдениетінің жетілдіруде қарым-қатынас ерекше орынға ие. Тұлға арасындағы қарым-қатынастардың қалыптасуы, әдетте, олардың бірін-бірі қабылдай алуы, түсінуі және бағалауына байланысты, яғни тілдесу нәтижесінде бір адам екіншісінің бейнесі жөнінде топшылаған ой-пікірі. Екінші адамның тұлғалық бейнесін және оның сырт пішіні мен психологиясын және әрекет-қылығын байланыстыра, салыстырып тануға болады. Ал, психологиялық бейне әр адамның әр қажетсінуінен, қылық мотивтерінен, мінез-бітістерінен, өмірлік жағдайлардағы көңіл-күй толғаныстары мен әрекеттерінен көрінеді.

Қарым-қатынас - бір адамның басқа адаммен қоғам мүшесі ретінде өзара әрекеттесуінің арнайы формасы. Қарым-қатынас барысында адамдардың әлеуметтік байланысы, бір-біріне деген қарым-қатынасы жүзеге асады.

Адамдар арасындағы қарым-қатынас жасаудың қажеттілігі мен маңызын жапондықтардың жеке басын тәрбиелеп, жетілдіру әрекетіндегі істерінен айқын аңғартуға болады. Адам өзінің бойындағы қабілеті мен іскерлігін жетілдіруде өзін-өзі сынап көреді екен. Мұндай сынақ барысында адамның денесі мен рухани жағынан дамып-жетілу жолындағы күрделі қиындықтарды жеңуіне тура келеді. Бұл сынақ бойынша, адамға кіммен болса да қарым-қатынас жасауға тыйым салынатын көрінеді. Мұндай жағдайда адамның рухани дамуы тежеліп, жалғыздықтағы тіршіліктің ащы дәмін халден құтылғандай күй кешіп, кез келген адаммен сөйлесіп, тілдескендей, одан орасан зор ляззат алып, жан дүниесі рахаттанғандай болып, бойындағы күш-қуаты артатын көрінеді. Осы орайда адамдардың күнделікті өміріндегі кәсіптік салада өзара тілдесіп, қарым-қатынас жасауының оның рухани өмірі мен тіршілік бейнесінің қалыпты дамуына қаншалықты әсер ететіндігін жете түсінуге болады. Сондықтан әрбір маман мен кәсіпкер, ұстаз мен жетекші, жұмысшы мен бастық, бизнесмен мен конгресс мүшесі, депутат пен сайлаушы - бұлардың бәрі де күнделікті тіршілікте өз қызметі саласында үнемі бірімен-бірі тілдесіп, пікір алысып, халық бұқарасымен қарым-қатынас жасайды. Онсыз кез-келген адам рухани тоқырауға душар болатыны сөзсіз. Адамдар арасындағы қарым-қатынас жасауда аса қажетті шарттың бірі - сөйлеушілердің өз ой-пікірін өзгелерге, тыңдаушылардың қарым-қатынас орнатуда сөйлесуші жақтың ой-пікірін дұрыс ұғынып, оны іс жүзіне асыра білу мәдениеттілігі болады [1].

Қарым-қатынас - тұлға қалыптасуындағы ең маңызды факторларының бірі. Ежелгі Греция мен Ежелгі Римде қарым-қатынас мәселесі шешендік өнер, эвристика және диалектика саласында зерттелген.

Қазіргі кезде қарым-қатынас мәселесі философия, әлеуметтану, әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика, әлеуметтік психология, жалпы психология, педагогика, педагогикалық психология салаларында зерттелуде.

Шетелдік және отандық психологтер қарым-қатынастың тұлға дамуындағы маңызды орнын (В.Г. Ананьев, А.А. Бодалев, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, Б.Ф. Ломова, А.Р. Лурья, А.С. Золотнякова, В.Н. Мясищев, А.В. Петровский, Б.Д. Парыгин, И.С. Кон, Б.Ф. Андреева, В.С. Мухина, Я.Л. Коломинский, М.Н. Щелованов, М.С. Каган, Г.А. Балл, Х.Т. Шерьязданова, А.Р. Ерментаева, С. Елеусізова) және т.б. зерттеген.

Қазақстанда мамандардың мәдениет мәселесін (Б.Р. Айтмамбетова, А.А. Бейсенбаева, Р.К. Төлеубекова, Г.К. Ахметова, Қ.Ж. Каракулов, С.М. Елеусізov, С.И. Қалиева, А.А. Молдажанова, С.М. Кенесбаев, Н.В. Мирза, Б.К. Момынбаев, Б.Ы. Мұқанова, В.К. Шабельник) және білім және мәдениетті негізгі зерттеу мәселесіне философиялық аспектілерін (Н.А. Бердяев, В.С. Библер, А.А. Богданов, С.Н. Булгаков, П.С. Гуревич, М.С. Каган, В.В. Селиванов, А.Я. Флиер, С.Л. Франк, А. Швейцер), адам дамуының әлеуметтік шарттылығы мен оның қабілеттеріндегі идеялары (Г.М. Андреева, А.Ф. Лазурский, В.Н. Мясищев, С.Л. Рубинштейн, Л.С. Выготский және тағы басқалар) зерттеген.

Жалпы философияда, әлеуметтануда, педагогика мен психология ғылымдарында мәдени бағыттылықты зерттеумен байланысты, педагогикалық мәдениеттің кейбір жақтары талданған: жеке тұлғаның әдіснамалық, қарым-қатынас мәдениеті, адамгершілік, эстетикалық, коммуникативті, технологиялық, рухани, дене мәдениеті.

Адамдардың жан-жақты жетілулері адамның шығармашылық белсенділіктері мен мүмкіндіктерін дамыту мәдениеттіліктерін көрсете білудің нәтижесі. Мәдениеттілік, ой-өрістің кеңдігі адамның сөз саптауынан жақсы байқалады. Алдымен «мәдениет» деген түсінікке тоқталатын болсақ, мәдениет - деген ұғымға беті-қолын жуғаннан бастап, адамзат ақыл-ойының қазіргі жеткен ең соңғы биігіне дейінгі барлық ұғым енеді. Мәдениет туралы түсінікке әр ғалым әртүрлі анықтама береді.

Жалпы мәдениеттің өзі екіге бөлінеді: материалдық және рухани. Соның ішінде рухани мәдениетке жататыны:

а) ойлай білу мәдениеті - өмірге талдау жасап қиындықтардан арылу жолын таба білу, ақылға салу, жасампаздыққа жеткізу;

ә) педагогикалық мәдениет - ұзақ жылдар бойына жинақталған ең озық іс-әрекет, білім, үйрену нәтижесі;

б) тіл мәдениеті - коммуникативтік қарым-қатынас кезінде тілдік тәсілдерді дұрыс ұйымдастырып, белгілі бір тәртіппен жүйелі қолдану;

в) сөйлеу мәдениеті - тілдік тәсілдердің ширау, жетілу дәрежесі.

Мәдениет - адам әрекетінің, саналы қызметінің көрінісі. Мәдениет адамсыз жаралмайды. Белгілі американдық психолог-гуманисі А. Маслоу «мәдениет біздің психологиялық және биологиялық табиғатымызға өте жақын, сондықтан оқытудың негізі ретінде қарау керек» деп көрсеткен [2].

Ал, А.И. Зимняяның пікірінше: «жалпы мәдениет адамның әлемге, өзіне деген қатынас аймағындағы негізгі бағыттарының тұрақтылығымен, жинақтылығымен және олардың мінез-құлықта көріну сипатымен анықталады. Ол ішкі мәдениетті болжайды (басқаларды сыйлау, жауапкершілік, өзіндік реттелу, т.б.)» [3].

Сондай-ақ, адам қоғамда өзін қоршаған адамдар тобында өмір сүреді және дамиды, оның талаптарына сәйкес өз ойлары мен мінез-құлқын өзгертеді, топтың басқа мүшелерімен өзара әрекеттесу арқылы әртүрлі байланысты сезінеді.

Қарым-қатынас психологиясы мынандай құбылыстарды зерттейді: адамдардың бір-бірін қабылдауы және түсінуі, еліктеу, сендіру және нандыру, ұйымшылдық немесе жанжалдық, біріккен іс-әрекет және тұлғааралық қатынастар. Осы психологиялық құбылыстың әртүрлілігінде, олардың пайда болуының негізгі қайнар көзі болып адамдар арасындағы қарым-қатынас аймағы болады [4].

Педагог әлеуметтенуінің әлеуметтік психологиялық факторлары біріншіден, әлеуметтенудің - мәдени, тарихи, ұлттық ерекшеліктерін қарастыратын әлеуметтік топ болса, екіншіден, белгілі бір деңгейде өмір жолының кезеңдерінде көрінетін жеке тұлғалық топ.

Ғалым Р.К. Төлеубекова «Тұлғаның адамгершілік қағидаларды, олардың көзқарастарын, сенімдерін тұрақтандыруда, олардың адамгершілік сана-сезімін қалыптастыруда білім алатын ортасының өмірі үдерісіндегі әлеуметтік, еңбек іс-әрекетіндегі тәжірибелерін молайтуға мән берілуі қажет, тұлғаның іс-әрекеттерін түрлендіріп, қарым-қатынас саласын кеңейтіп, тәрбиелік мақсатта әртүрлі жағдаяттарды туғызып, мәдени-этникалық, мәдени-этикалық, адамгершілікті мінез-құлық, қасиет-сапалар, оларды меңгеру өздерінің іштей қажеттіліктеріне айналуы, сондай-ақ тұлға өзін мәдени мұраны, тарихты әдебиетті, тілді, өз елінің, ұлтының құндылықтарын халқына насихаттаушы, өмір ақиқатына жеткізуші болғанын зор мәртебе деп сезінуі өте маңызды» [5] - деп қарастырады.

Адам қалыпты өмір сүру үшін, өзінің психикалық қасиеттерін дамыту үшін, жеке тұлғалық ерекшеліктерін жетілдіру үшін, сондай-ақ білім меңгеріп тәжірибе жинақтау үшін адамдармен қарым-қатынас жасайды. Қарым-қатынас арқасында ғана адам өзінің кім екенін танып, өзін өзгелерден ажырата алады, өзін басқалармен салыстыру арқылы басқа адамдағы қасиеттерді меңгереді. Қоғамнан тыс адам өмір сүре алмайды.

Адам психикасының дамуындағы қарым-қатынастың рөлі ерекше. Сондықтан адам өзгелермен қатынасқа түсу арқылы ғана қалыпты өмір

сүре алады. Сол себепті де тұлғаның қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру маңызды. Қарым-қатынас мәдениеті жоғары деңгейде дамыған педагог ертеңгі күнгі білікті, іскер маман.

Қазақтың көрнекті ғалымы, профессор Қ.Жарықбаев қарым-қатынас туралы былай деген: «қарым-қатынас - адам іс-әрекетінің аса ауқымды саласы, өмір сүру, тыныс тіршіліктің негізгі арқауын білдіретін ұғым. Адамға ауа, тамақ, киім, баспана қандай қажет болса, айналасындағылармен қарым-қатынаста болу да аса маңызды». Сондықтан қарым-қатынас тіршіліктің барлық кезеңінде адам үшін маңызды орын алады.

Олай болса, қарым-қатынас мәдениеті дегеніміз - адамдардың өз мінез-құлқын басқару арқылы басқалармен тіл табысу және алдына қойған мақсатына жетудің тиімді жолын табуға қабілеттілігі.

Қарым-қатынас мәдениеті қалыптасу деңгейін, оның сапасын өлшеп көрсету өте қиын. Өйткені тек қана іскерлік, қолданбалы, тәжірибелік мәселелердің тиімді шешілгені қарым-қатынастың барлық қатынасқан субъектілері үшін оң, жағдайда жүргенін көрсетуі мүмкін. Сондықтан іс-шаралар нәтижесі гуманистік, адамгершілікті сақтау негізінде, басқаларға психологиялық қысым, зорлық көрсетпей жүргізуге байланысты болғанда ғана қарым-қатынас мәдениеті сақталғаны анық байқалады.

Қарым-қатынас мәдениетін арттырудың негізгі үш түрі қарастыруымызға болады:

- сөз мәдениеті;
- мінез-құлық мәдениеті;
- сыртқы түр мәдениеті.

Бұлардың әрқайсысының мүмкіндіктері жоғары және өзіне тән мазмұны, ерекшеліктері бар.

Сөз мәдениеті - бұл тек сөйлеу деңгейінің бірлігін көрсетпейді, ол кітапханашы мамандарының мәдени адамгершілік белгілері. Сөйлеу мәдениеті - жеке тұлғалық қажеттіліктерін көрсетуші әрекеті. Мәдениеттаным бағытында қарым-қатынас мәдениеті бір жағынан дәлелдеуді қажет етпейтін қисынды ұғым десе, екіншіден көпмағыналы тіл мәдениеті, этикеті, мінез-құлқы, тұрмысы мен салты деп жіктеледі. Олай болса қарым-қатынас адамзат болмысының өмір сүру шарты деп есептеледі.

Мінез-құлық мәдениеті - тұлғаның өзіндік қоғамдық ортада ұстай білу және әдептілік ережелерін сақтай білу ғана емес. Ол баланы үлкендерді сыйлаудан, жоғары адамгершіліктен, ұжымда өмір сүріп еңбек ете білуінен көрінеді. Кейде ұнамды қылықтар көрер көз үшін ғана жасалады. Сыртқы мәдениеті адамның мінез-құлықпен сыртқы бейнесінен көрінсе, ішкі мәдениеті адамның білімінен, нанымынан, жеке басының мүддесін қоғам мүддесімен ұштастыра білуінен тұрады. Адамның қоғамда сыйлы болуы және бағалануы ішкі мәдениетіне байланысты. Сондықтан мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеу адамның

моральдық бейнесін қалыптастыруымен бірге адамгершілік, азаматтық, ұжымшылдық, достық жолдастық рухында тәрбиелеуге, ұйымдастыруға үйретумен тығыз байланысты. Мәдениетті мінез-құлық ережелерін түсіндіру. Жаман әдеттерді жоюға түсіндіру, талап қою, күн тәртібін орнату сияқты амалдар қолданылуы тиіс.

Сыртқы түр мәдениеті істеген тірлікпен, көрінген тәрбиесінен көрінеді.

Қарым-қатынас барысында адамдардың әлеуметтік байланысы, бір-біріне деген қарым-қатынасы жүзеге асады.

Мәдениет коммуникациялық жүйе, әртүрлі ақпараттармен алмаса отырып, қатынастың барлық түрлерін қамтамасыз етеді.

Тұлға мәдениетінің қалыптасуы мен берілуі, сақталуы адамзат болмысының негізгі шарты, өмірлік әрекетінің мәдени формасы, табиғи, әлеуметтік қоғамды тану құралы, адамның өзін-өзі тануы, қалыптасуы. Қарым-қатынас барысында жеке адам қайталанбайтын шығармашылық тұлға ретінде көрінеді. Адамзат болмысының бөлінбес бөлшегі бола отырып, қарым-қатынас жеке адам дамуының құралы мен басқаруы бола алады.

Қорыта келе, тұлға қарым-қатынасындағы мәдениетті арттырудың мынадай өлшемдерін анықтауға болады:

1. Жеке тұлғаның қоғамдық ортамен байланысы;
2. Әлеуметтік ортадағы мінез-құлқы;
3. Іс-әрекеттері;
4. Жауапкершілігі;
5. Икемділігі, іскерлігі, дағдылары.

Адамзат баласының алдындағы басты міндет ХХІ ғасырдың есігінен еркін енетін, дүниежүзілік мәдениетті танитын, төл мәдениетін құрметтей білетін, рухани дүниесі бай, интеллектуалдық өрісі кең, бәсекеге қабілетті, білімі жоғары, құқықтық құжаттық мәдениеті, қарым-қатынасы жоғары, жан жақты ақпараттандырылған заман талабына сай белсенді ұрпақ тәрбиелеу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ахтаева Н.С., Әбдіғапбарова А.І., Бекбаева З.Н. Әлеуметтік психологиясы: Оқу құралы - Алматы: Қазақ университеті, 2007. - 244 б.
2. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. - Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. - 384 б.
3. Зимняя И.А. Педагогикалық психология. - М.: «Логос М», 2005. - 365 б.
4. Бодалев А.А. Личность и общение. М.: Педагогика, 1983. – 272 б.
5. Төлеубекова Р.К. Оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеуде жаңа әлеуметтік мәдени саланың мәні. - Астана, 2001 - 80 б.

6. Канке А.А., Кошечкина И.П. Профессиональная этика и психология делового общения (учебное пособие для вузов) - М.: Форум, 2011. - 304 б.

7. Калиева Г.И. Формирование культуры будущего специалиста. - Алматы, 2001. - 212 б.

3.23. Психолого-педагогические аспекты развития этно-художественных способностей студентов творческих специальностей ВУЗа

Рсалды Багдатовна Оразалиева

старший преподаватель кафедры «Педагогика, психологии и дизайна». Казахская Инновационная Академия
(г. Семей, Казахстан)

Дана Баянбекқызы Билялова

студентка. Казахская Инновационная Академия
(г. Семей, Казахстан)

В современных условиях, когда активизируется историческое сознание казахского народа, возникает необходимость в изучении и развитии традиционного прикладного искусства, как единого целого в процессе обучения студентов изобразительному искусству. Изобразительное искусство неразрывно связано с прикладным искусством, народным творчеством, этнографией, архитектурой, которые оказали определенное влияние на формирование способностей студентов по композиции, цветоведению, материаловедению [3, с. 29].

В этой связи, ведущей задачей является определение учебно-воспитательных, художественно-эстетических возможностей и выявление условий, традиционного прикладного искусства, взаимодействие которых обеспечивает формирование у студентов творческих способностей в процессе обучения в ВУЗе. Этот уникальный вид искусства незаметно приучает нас к красоте и совершенству окружающего мира, где всё созвучно. Красота линии узора природного мира, сочетание природы и творений рук человека едины и неразлучны. Художественные произведения традиционного искусства способствуют формированию знаний по композиции, помогают увидеть красоту мира, развивают этно-художественное творчество.

Традиционное прикладное искусство, как вид этно-творческой деятельности, составляет творческую основу произведения. Это обуславливается сочетанием формы с художественным образом, органической связью изделий с орнаментом, единством стилизации конструкции с утилитарной функцией, чувством материала для

создания произведения искусства. Отличительные особенности произведения прикладного искусства, художественного образа, художественного мышления и своеобразного колорита прослеживается в творческих произведениях художников прикладников Казахстана. Примером может служить казахская юрта, где сосредоточена вся композиция и художественно-выразительные средства изобразительного, прикладного искусства. [1, с. 13].

Здесь наиболее убедительна эстетика конструктивных и цветовых решений юрты и ее убранства, составленные из предметов традиционного народного прикладного искусства. Юрта, как жилище, также относится к традиционным видам творческой деятельности казахов. Она наполнена множеством смыслов и значений, и потому достигла художественно-эстетических высот, благодаря сочетанием материалов и технологии с культовой значимостью орнаментальных узоров и цветового колорита. Возрождение традиционной культуры и искусства является своего рода мостиком, связующим элементом современной образовательной системы с традиционным наследием.

Традиционная народная юрта, как вид прикладного искусства, всю жизнь сопровождала кочевника, придавая быту и самому человеку уверенность. Юрта, сохранив художественное богатство различных видов традиционного прикладного искусства, в том числе и орнаментального искусства, раскрывает язык изображения, формирует эстетический вкус, сохраняет традиции преемственности поколения, с национальными корнями искусства, присущее народным формам. Именно это бытовая среда, воспитывая чувство соразмерности величественному миру природы, способствует созреванию у студентов нравственных идеалов казахского народа, закрепляя за ними это уникальное творчество народной памяти.

Большой вклад внесли в исследования традиционного народного прикладного искусства Казахстана ученые, археологи, этнографы, историки и искусствоведы. В частности, известны такие имена как, А.Х. Маргулан, Х. Аргынбаев, М.С. Муканов, А.К. Акишев, Э.А. Масанов и другие. Одним из аспектов исследования ученых, являлась уникальная коллекция исторических памятников прикладного искусства, в сотворенных художественных образах и в полной мере раскрывающих духовные традиции, материальные культуры казахского народа. Отражая историю памятников старины, колористические особенности предметов быта, специфику их применение в жизни, а также образов орнаментальной композиции и колористического мышления казахов, эта невидимая связь емко и глубоко выражает суть национального своеобразия. [2, с. 67]. Поэтому предметные материальные объекты рассматривались с позиции художественно-эстетической ценности, как произведения искусства, так и позиции практической функциональности, как предметы, имеющие прикладное значение в быту человека.

Люди добились умелой стилизации природных форм, переработав в традиционном прикладном искусстве реальную предметную форму в художественный образ. При этом орнаментальные мотивы носили семантическое значение, служили оберегами. Подбор каждого природного материала, мотива орнамента, в том числе и выбор их цветового решения, является творческой работой народных умельцев, мастеров прикладного искусства. Выбор художественного материала, формы, цвета, орнаментальной композиции связан с фантазией творца, с его художественным вкусом, знанием и мастерством.

На нынешнем этапе в изготовлении изделий и их художественно - декоративном оформлении, происходит формальное заимствование образцов традиционного колорита без глубокого осмысления его символических смыслов, не учитывая функциональное назначение предметов. Особенно важно, обратить внимание на отдельные виды прикладного искусства, которые приводят к потере связи с назначением предмета, отсутствие практического использования предметов в быту, приводит к чистой декоративности изделия, его восприятие мыслится как художественная среда, удовлетворяющая человека эстетически. В этой связи постановка в творческом плане задачи, требующей интегрированного знания и анализа художественной культуры, умения ориентироваться в современном информационном пространстве традиционного прикладного искусства Казахстана становится весьма актуальной. [4, с. 15].

Осмысление духовной ценности народного искусства, понимание традиции как знака перемен в общественном сознании, становление профессиональной школы прикладного искусства, как результат получения художниками профессионального образования. Понимание преемственности традиций в произведениях индивидуализировано и выражено в сюжетах, цветовой гамме, новых методах, стилистических и технологических приемах, материалах выполнения произведений прикладного искусства - совокупность явлений обозначена, как инновационное - традиционное.

В настоящее время наиболее плодотворным творческим методом художников можно считать метафору национального наследия от традиционного искусства, основанную на специфике современной культуры, а не на дословном обращении к традиционному искусству. Взаимодействия традиций и новаций, как классический вид традиционного искусства назван «структурной интеграцией». Появляющаяся в последнее время тенденция следования универсальным ценностям подтверждает синтез традиционного и современного искусства, способствует объединению самосознания народа, а также укреплению единства искусства на основе духовной гармонии национальной культуры.

В системе современного образования, в процессе подготовки студентов в ВУЗе важно увидеть потенциал прикладного искусства в более значимом аспекте, в том числе те его ценностные категории, которые выработались в рамках традиционной казахской культуры. Важно раскрыть широкий спектр художественных возможностей, внутренних свойств и функций обучающегося.

Народное традиционное - прикладное искусство бережно сохраняет и творчески развивает традиции, пришедшие из глубокой древности. Основу народного традиционного - прикладного искусства составляет творческий ручной труд мастера. Развитие творческих способностей студентов на материале народного прикладного искусства заключается в том, чтобы найти такие способы обучения их различным видам росписи, резьбы по дереву, плетение кожи, обработка шерсти, которые будут развивать этно-художественные и творческие качества личности, и будут обеспечивать готовность наследовать духовные ценности народного этно-творческого искусства.

В творческом развитии и художественно-эстетическом воспитании студентов творческих специальностей среди других видов искусства особое место занимает изобразительное искусство. Прикладное искусство является важным разделом изобразительного искусства, в котором отражаются все существующие взаимосвязи, позволяющие освоить законы глубинно - пространственной и объемной композиции, формы, принципа передачи художественно - выразительных средств, эмоционально - смыслового содержания произведения искусства.

Художественные знания формируются в сфере искусства и в отличие от научного, не стремятся быть доказательными. Главной формой существования этого вида знания является наглядность, убедительность и очевидность художественных образов. Учебные знания, в области изобразительного и прикладного искусства формируются в процессе обучения, в котором главное внимание уделяется действиям студентов по созданию практических навыков и умения — это знания художественных приемов и технологических операций по формированию практических навыков творчества. На основе полученных опытов и знаний у студентов формируются умения и навыки по различным видам прикладного искусства, пространственно- образные мышления и практические творческие действия — это первая простейшая форма образа в процессе творчества.

В условиях реформирования системы высшего образования Республики Казахстан, художественно производительный труд и художественные знания становятся приоритетным направлением всего учебно-воспитательного процесса в ВУЗе. Обучение и эстетическое воспитание, базирующиеся на производительном труде, дают

положительный результат в формировании знания прикладного искусства, выработки у них активной творческой жизненной позиции. Важным шагом реформы являются: улучшить весь учебный процесс, чтобы студент занимался не только познавательной, но и созидательной деятельностью; предметы искусства выступают как объекты наглядности, дидактическим материалом и для активизации творческой работы обучающихся.

Художественно-производительный труд - основной вид искусствоведческого цикла, который создает необходимые предпосылки для формирования знания и умения, способствуют развитию творчества по прикладному искусству. В процессе учебной работы студенты создают собственные художественно-материальные ценности, приносят пользу обществу. Опыт показывает, что при этом интерес к изготовлению изделия искусства у студентов значительно возрастает, создаются благоприятные условия организации учебного процесса. Поэтому одно из основных требований к занятиям изобразительного искусства состоит в том, чтобы работы студентов носили преимущественно творческий характер. Подбирая учебно-творческие задания, преподаватель заботится о том, чтобы обучающиеся смогли приложить полученные свои знания по декоративно - прикладному, изобразительному искусству. Это означает, что студенты, выполняя учебные задания по видам традиционного народного искусства, должны соблюдать законы композиции, художественно-выразительные средства декоративно-прикладного искусства.

Следовательно, изучение народных традиций на занятиях по изобразительному искусству с применением законов композиции, выразительных средств традиционного прикладного искусства, формируют знания о предметном и материальном мире. Приобретение художественных знаний дают уверенность в том, что они смогут применить их в дальнейшем, найти интересную работу и профессию. Прежде чем рассматривать, как студенты усваивают законы композиции и выразительные средства традиционного прикладного искусства, надо разобраться в том, что такое знание, какие бывают знания, что должен усвоить обучающийся.

Декоративное рисование и изучение свойства различных видов народного искусства имеет огромное значение и помогает в решении следующих задач:

- формирование знаний по видам традиционного народного искусства;
- развитие умений и технических навыков;
- определение творческих способностей студентов в понятии колорита, ритма, композиции;
- воспитание интереса к истокам этно-художественного и народного искусства Казахстана;

- привитие эмоционально - эстетического чувства студентов.

В результате осуществление интеллектуально-познавательных сил и обучения к традиционному прикладному искусству студент должен знать творческие возможности, специфические направленности каждого вида деятельности. Эти виды имеет следующие составляющие:

а) художественно - производственная деятельность основана на разработке эскизов, рисунков для изготовления оригинальных художественных изделия, с учетом эстетических критериев.

б) проектная деятельность опирается на методы художественного проектирования, выборы стратегий и методов исследования проектных ситуаций, поиски новых идей и методов их исполнений, цели формирования проектирования. Решение конструкторских, технологических, эстетических, эргономических и экономических задач.

в) производственно-технологическая деятельность направлена на разработку и осуществление проектных и технологических расчетов производства различного назначения. Дает сведения о выборе материала, оборудования для оснастки производств, организацию контроля технологических параметров.

г) производственно-управленческая деятельность предполагает организацию коллектива исполнителей, принятие административных решений по определению сроков исполнения, стоимости, качества и безопасности, как при долгосрочном, так и краткосрочном планировании и принятых оптимальной решения.

д) экспериментально - исследовательская деятельность включает анализ и оценки состояния и динамики показателей качества реальных объектов деятельности (сырье, компоненты, эскизы и опытная работа) с использованием необходимых методов и средств исследования.

Умение распределять свои творческие потенциалы по организации учебного процесса и работать над созданием выразительного художественного произведения зависит от восприятия и преобразования художественных способностей к способности этно-художественному творчеству в определенной сфере искусства, характеризующие степень освоения художественной деятельности, как в мировоззренческом плане, так и в техническом.

Любые умения, полученным человеком в процессе обучения и освоения, являются высшим человеческим свойством, образованным посредством педагогического процесса с участием наставника или самостоятельно.

Художественные знания раскрывают сущность различных актов преобразования предмета труда в продукт, выраженных в виде технологических операций и художественных приемов. Здесь основное внимание уделяется взаимодействию художественного рабочего инструмента в виде кисточки и предмета труда в качестве создаваемых картин. Выделение художественно-технологических операций,

необходимых для производства продукта искусства, позволяет раскрыть весь технологический процесс как объективную основу, на которой организуется художественно-производственная и творческая деятельность. Несмотря на то, что при обучении технологии художественному труду большая часть учебного времени отводится на практические работы студентов, на освоение практических знаний и формирование практических умений, навыков в то же время изучение художественных знаний создает основу для организации этих практических работ.

Таким образом, педагоги, психологи, ученые предлагают традиционные и нетрадиционные методики выявления изобразительных способностей. Это способность к целенаправленной деятельности в данной конкретной области, формирующаяся в результате выполнения определенных упражнений и тренировок, их можно обнаружить только в результате деятельности, а именно в быстроте, глубине и прочности освоения способами и приемами деятельности.

Список литературы:

1. Собкин В. С. Художественное образование и эстетическое воспитание. Текст / В. С. Собкин, В. А. Левин // Вопросы психологии. – 2009. № 1. 24–31 с.
2. Андреев, В. И. Эвристика для творческого саморазвития / В. И. Андреев. – Изд. 2-е. – Казань: Центр инновационных технологий, 2008. – 223 с.
3. Изобразительное искусство и художественный труд. Текст с крат. метод. рекомендациями под рук. Б. М. Неменского. – Изд. 2-е. – М.: Просвещение, 2006. – 141 с.
4. Макаровская И. В. Особенности педагогической деятельности, ориентированной на развитие творческих способностей студентов / И. В. Макаровская // Проблемы высшего художественно-педагогического образования: содержание и технологии. – Изд. 2-е. – М.: Просвещение, 2008. – 45 с.

3.24. «Дарындылық» ұғымының педагогикалық-психологиялық негіздері

Жанна Муслимовна Акпарова

Педагогика ғылымдарының кандидаты, мектепке дейінгі және бастауыш білім беру педагогикасы мен әдістемесі кафедрасының профессоры. «Болашақ» Академиясы (Қарағанды қ., Қазақстан)

Мерей Талғатқызы Рымбекова

Педагогика және психология мамандығының магистранты.
«Болашақ» Академиясы (Қарағанды қ., Қазақстан)

Сөз басын Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған жолдауында айтылғандай: «Ғасырдағы экономикалық және әлеуметтік ұмтылыстағы негізгі ерекше күш – адамдар, олардың ерік-жігері, табандылығы, білімі» [1]. Олай болса, алға қойған мақсаттарымызды орындау үшін еліміздегі ақылды, ойлы, дарынды жастарымыздың шығармашылық потенциалын жан-жақты өсіру қажеттілігі туындайды. Оларға көмек қолын созып, алға жетелеу, бағыт көрсету ұстаздардың еңбегін қажет етеді. Дарынды жастар – ұлт аумағы, аймақты өркендету үшін ауадай қажет. Елбасымыз «Заманауи әлемде елдің қуаты ең алдымен азаматтарының білімімен өлшенеді» деп үнемі айтады.

Оқушылардың шығармашылық дарындылығын дамыту мәселесінің өзектілігінің артуы мектептегі жаңаша білім беру бағдарамасына байланысты, сонмен қатар, оқу-тәрбие үрдісіне жаңаша тұрғыда қарап, оны оқушының білім, білік, дағдыны меңгеру ғана емес, танымдық- шығармашылық іс-әрекет және интеллектуалдық, шығармашылық үрдіс ретінде қарастыруды міндеттейді.

Сондықтан, қазіргі таңда еліміздегі болып жатқан түрлі бағыттағы өзгерістер білім беру саласындағы міндеттерді орындауды жаңаша сипатта қарастыра отырып, қол жеткен жетістіктерге сын көзбен сараптау және оны бағалауда озат технологиялар арқылы оқушылардың шығармашылық дарындылығын дамытуды басты назар етіп алады.

ТМД, Ресей ғалымдарының еңбектерін талдауда шығармашылық қабілет, креативтілік, дарындылық мәселелерінің психологиялық ерекшеліктері С.Л. Рубинштейн, Л.С. Выготский, А.М. Матюшкин, А.В. Брушлинский т.б. зерттеулерінде орын тапқан.

Елімізде психология және педагогика саласында оқушының жеке тұлғасын қалыптастыруда маңызды бірқатар зерттеулер орындалған. Оның ішінде жеке тұлғаның танымдық ізденімпаздығы мен шығармашылық ойлау мүмкіндіктерін дамытуды Намазбаева Ж.Ы., Н.Д. Хмель, С.С. Смаилов, Б.А. Оспанова, Б.А. Тұрғынбаева, А.Е. Әбілқасымова, Р.С. Омарова, А.А. Бейсенбаева, А.К. Аренова, Т. Сабыров, Қалиева С.И, Нарикбаева Л.М. т.б. өз зерттеу жұмыстарында қарастырған.

Ғалымдардың шығармашылық дарындылықты дамыту жөніндегі көзқарастары ортақ бір арнаға тоғыспайды: біреулері шығармашылық дарындылықты - жеке тұлғаның психологиялық сипаты деп түсіндірсе, екіншілері - оны жеке тұлғаның танымдық қабілеті; үшіншілері - адамның интеллектуалдық табиғаты т.б. ретінде сипаттайды, зерттеулердегі ортақ идея жеке тұлғаның шығармашылық дарындылығын дамыту біртұтас педагогикалық процесте жүзеге асыруда, яғни оқушы дара мүмкіндіктеріне сай оқу-тәрбие процесін тиімді ұйымдастырғанда мүмкін болады.

Үнемі ізденіс жолында болу, өзін-өзі дамытып жетелеу - бұл адамзатқа берілген тамаша сыйлардың бірі деп қабылдауымыз қажет. Ізденімпаздық, дарындылық барша адам баласының бойынан табыла бермейтін ерекше қабілет, іс-әрекеттің белгілі бір түрін ойдағыдай орындауда көрінетін адамның жеке қасиеті. Қазірге дейін ғылым мен тәжірибеде дарындылық туралы екі түрлі көзқарас бар. Біреулері кез-келген бала дарынды, тек уақытында нақты анықтап, дамыту керек десе, ал қарсы көзқарастағылар дарындылық өте сирек кездесетін құбылыс, жалпы адамдардың өте аз тобына ғана тән деп пайымдайды. Сондықтан да дарынды балаларды іздеу шөп ішінен ине іздегенмен бірдей дейді. Дарынды деп – белгілі бір қабілеті көпшіліктің орташа қабілетінен ерекшеленетінін ескеруіміз қажет. Олардың өмір сүретін ортасы, берілетін тәрбие осы ерешеліктің әрі қарай дамып, тамырын бекітуге жағдай жасай алады. Қолайлы ахуал мен тамаша кәсіби ұстаздық ерекше қабілетті оқушыны дарынды тұлғаға айналдыра алады. Көптеген ғалымдар дарындылықты генетикалық нәрсе деп қарастырып, оны белгілі бір даму сатысының соңғы нәтижесі деп түсіндіреді.

Канадалық ғалым Д. Хебб «Генотивтік интеллект» деген ұғымды енгізді. Бұл таза тұқым қуалайтын интеллект сыртқы орта мен қарым-қатынас орната отырып, «Фенотивтік интеллектіні құрайды». Д. Хеббтің ойынша ген арқылы берілу мен сыртқы ортаның әсерінің арасындағы байланыс 8/2. Мұнда 8 – тұқымқуалаушылық болса, 2 – сыртқы орта [2].

Ф. Гальтон «Дарындылықтың тұқымқуалаушылығы:оның заңдары мен салдары» атты еңбегінде талант пен дарындылықтың, психологиялық ерекшеліктердің, жеке қасиеттердің тұқымқуалаушылығын көрсету мақсатында Еуропа мен Англияның көрнекті қайраткерлерінің өмірбаяндық, статистикалық және тарихи зерттеулерінде кең ауқымды мәліметтер келтірген. Оның ойынша, тұқымқуалаушылық пен іріктеу – қоғам мен адам дамуының маңызды факторлары. Ф. Гальтон өз зерттеулерінде таланттың тұқымқуалаушылығы туралы қорытындыға келді. Сондай-ақ ол таланттар мен дарындылардың дамуына қоршаған ортаның ықпалы мен дарындылар мінезінің ерекшеліктері де әсер етпей қоймайды дегенді айтады. Сонымен қатар, бірінші орынға ол «табиғи дарындылықты» қояды, оның астарында адамды биік беделге

жетелейтін іс-әрекет жасау мүмкіндігі мен қабілетін беретін ақыл-қасиет бар деп ойлайды. Ең маңыздысы осы қасиеттермен бірге «еңбектегі төзімділік» сәйкес келуі тиіс, яғни ұзақ уақыт бойына қиын жұмысты жасау қабілеті. Солай бола тұра, осы қасиеттердің бәрі әлі де жеткіліксіз, адамның өзі ішкі күш-жігері мен ынтасына сүйеніп, жолындағы кедергілерді жоя отырып, адам ұлылығының шыңына қол жеткізуі тиіс. Сонымен, Гальтонның ойынша, дарындылық энергия мен ауыр еңбекке деген қабілеттілік тұқым қуалайтын қасиеттер. Ол атап көрсеткен кедергілерді дарынды адамдардың өміріндегі дағдарыстық кезең деп қарастыруға болады, дәл осы дағдарыс олардың дарынының көрінуі мен дамуына жағдай жасаған болатын. Оның айтуынша, дарынды адамдар үшін білімді және білімсіз болу маңызды емес. Адамның маңызды жетістігі кезінде маңызды кедергілерден өтіп, оны жеңе білуі адамның дарындылығынан хабар береді [3].

Осы әдістің избасарлары – ресейлік ғалымдар Н.К. Кольцов, Ю.А. Филиппченко, П.П. Чулков тағы басқалары Ресей империясының атақты (Толстой, Пушкиндердің) және (Шалаяпин, Горький, Есениндердің) ата-тегінің генеалогиясын зерттеп келесі қорытындыға келді «дарынды адам құнды тұқымқуалаушылық қабілеттердің өте сирек кездесетін жиынтығының көрінісі» болып табылады [4]. Академиялық зиялы қауым өкілдерінің ата-тегін зерттеу, өз кезегінде, оның аса көрнекті өкілдері «жоғары, кейде айрықша дарынды және сонымен қатар жұмысқа деген аса жоғары қабілеттілігімен» ерекшеленетінін көрсетті. Зиялы қауым өкілдері неғұрлым күшті болып, оның ауқымы да кеңейе түсіп, оның өмір сүру жағдайы да қолайлы болған, олардың қатарынан дарындылардың пайда болуы ықтималдығы артады. Зиялы қауымның кедейлігі кезінде таланттардың көптігін күту өте қиын [4, 204].

Л.С. Выготский «дарындылық – шығармашылық еңбектің аса жоғары немесе аса төмен біржақты шамадан тыс дамуы» дегенді айтады. Соған орай ол Э.А. Морселлидің мынадай сөздерін мысалға алады «дарынды адам адам типінің дамитын, алға басатын түрі». Дарындылықтың тұқымқуалаушылық арқылы берілуі туралы мәселе Л.С. Выготскийдің пікірі бойынша, онша анық емес. Оның ойынша «аса қолайлы экономикалық және әлеуметтік жағдайлар туа біткен қасиеттерді дұрыс пайдалануға ықпал етеді. Егер тұқымқуалаушылық дарындылық мүмкіндігін тудырса, онда қоғамдық орта ғана осы мүмкіндікті жүзеге асыра алады және дарындыны тудырады. Дарындық шығармашылықтың қандай да бір ұлы ашылулар мен жаңалықтар, өнертабыстық көріністері дамудың алдыңғы бабына қатысты дайындалады, сол дәуірдің мәдени деңгейіне байланысты болады. Осыдан келіп, Л.С. Выготский мынадай қорытынды жасайды: дарынды адам – өз дәуірінің өнімі, ендеше қоғам оның пайда болуы мен тәрбиесіне мүдделі болуы тиіс [2, 57 б.].

А.Ф. Лазурский дарындылықты сапалық жағынан қарапайым адамдардың қабілетінен еш айырмашылығы жоқ қабілеттер жиынтығы, ал айырмашылығы тек саны жағынан деп пайымдайды[5].

Педагогикалық энциклопедияда бұған келесі түсінік беріледі: «Дарындылық» - бұл адамның белгілі іс-әрекет аумағында ерекше табыстарға жетуге көмектесетін, қабілет дамуының жоғары деңгейі. «Дарындылық» - бұл «дарын» сөзінен шыққан және ол дамудың аса қолайлы, сыртқы алғышарттарын білдіреді [6].

«Дарындылық» түсінігі «қабілет» түсінігіне өте жақын. «Қабілеттілік» сөзі орыс тілінде кем дегенде екі мағынаны қамтиды. Г.С. Байтурсееваның айтуы бойынша: - табиғи дарын; - бір нәрсені жасай алу мүмкіндігі [7]

Біз «қабілеттілік» сын есімінің бірінші сөздік мағынасында (мысалы, «қабілетті оқушы», «қабілетті жас ғалым») қолданамыз. Осындай жағдайда бұл терминдер, яғни «дарындылық» және «қабілеттілік» өте тығыз байланысты, мәнделес, оларды айыра алмай да қаласыз. Бірақ жоғарыда келтірілген «қабілеттілік» сөзінің басқа да мағынасы бар. Ол -жинақталған тәжірибе нәтижесі және ол толығымен соған бағытталады (Н.С. Лейтес). И.С. Лейтес қабілетті балалардың үш категориясын көрсетті.

Олар:

1. Ақыл-ой деңгейінің жоғарлығы ерте кезден байқалатын балалар.

2. Мектептің жекеленген пәндеріне және әр түрлі іс-әрекетіне қабілетті балалар.

3. Қабілеттері айқындалмаған потенциалды балалар [8].

«Қабілеттілікке» философиялық энциклопедиялық сөздікте мынадай түсінік берілген: «Қабілеттілік - бұл субъективті жағдайда белгілі бір іс-әрекеттің табысты орындалуындағы жеке тұлғалық даралық ерекшеліктері» [9]. Қабілеттілік индивидте бар білім, дағды, үйренуге бағытталмайды. Ол кейбір іс-әрекеттерді орындауда басқалардың әдістері мен тәсілдерінен тереңдегі мен беріктігінен көрініс береді және оған жетуге мүмкіндік беретін ішкі психологиялық регулятор болып табылады.

Дарындылық - бұл бірдей өмір шартында, қатарларымен салыстырғанда үйрену мен оқытуда аса жоғары қабылдаулары мен шығармашылықтың ерекше көрініс беруі. Дарындылық - бұл тек ақыл-ой дамуының жоғары деңгейі ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның дамуына бағытталған кейбір ішкі талап-мақсаттар. Сонымен қатар, дарындылық - бұл әлеуметтік құбылыс. Өйткені, адамның іс-әрекетінің әлеуметтік сферада жетістіктерге жетуі туралы сөз болып отыр. Ж.Ж. Руссо баланың өз бетінше білім-танымдық, шығармашылық әрекет идеясына үлкен мән берді. Руссо дидактикасында оқыту үрдісінде ең бірінші орынға танымдық қабілеттілікті, белсенділік пен өз бетімен жұмыс жасау ұстанымдарының маңыздылығына көңіл бөлді [10].

Дарындылық – сапалы қабілеттердің өзіндік бірлесуі: оның арқасында іс-әрекет жақсарады. Көптеген ғалымдардың ойынша дарындылық, қабілеттік және талант бір ұғымды білдіреді. Оларды бірдей негізде сәтті іс-әрекетте топтастыруға әрекет жасады.

- нышандардың іс-әрекеттік негізінде қабілеттік қалыптасады;
- әдейленген дарындылық – сапалы өзіндік қабілеттіктердің бірлесуінде іс-әрекет сәттілігі құрылады;
- жалпы дарындылық – қабілеттілік кең шеңберіндегі іс-әрекеттер;
- іс-әрекеттер сәттігін белгілейтін жеке адамның басқа адамдардан айырмашылық ерекшеліктері.

Дарындылық - адамның өз бейімділігі арқылы, шығармашылықпен жұмыс істеу арқылы қалыптасатын қасиет. Бұл қасиетті байқап, оның бар екеніне көзжеткізіп, бойындағы дарынын одан әрі өрбітуге, ұштауға, арман асуларын жұлдыздай жарқырап, тау бұлағындай мөлдіреп, халқының, ата-анасының мақтанышы болуға мүмкіндік жасау мұғалімге артылатын жүк.

Ертедегі Қытайда дарынды балаларды «Шэнь тон», яғни киелі бала деп атаған. Расында дарынды балаларды киелі бала деп атауға болады. Бірақ осы дарынды балаларды дер кезінде байқап, оларға дұрыс жол сілтеу қажет. Дарынды баланың дарынды ересектен ерекшелігі – ол әлі толық қалыптаспаған тұлға, оның болашағы анықталмаған. Оның қабілеттерін дамыту қажет. Платон, А. Кастлер, Ф. Гамильтон сияқты ғалымдар дарындылық туа біткен қасиет десе, Декорт, Гобс, Локк сияқты ғалымдар дарындылық адам баласының даму барысында тәрбиеге байланысты деген екен [11].

XIX ғасырда қазақ халық ағартушылары да халықты сауаттандыру, жеке тұлғаның қабілетін, дарындылықты дамыту мәселелерін көтере бастады.

Ағартушы Ы. Алтынсарин: «Табиғи ақыл өзін қоршағанды ғана құшағына ала алса, оны дамытып өзі көрмегенді де танып білуге мүмкіндік жасайтын тек қана өркениетке жетелейтін озық білім», — дейді [12].

Қазақ ағартушылары дарындылықтың туа бітетін қасиет екенін мойындай отырып, адам қабілеттілігінің дамуына білім мен тәрбиенің, еңбектің, қоршаған ортаның зор ықпалының бар екенін айтады. Абай Құнанбаев адамды қоршаған орта — табиғаттың бір бөлігі дей келе, табиғаттың адам баласына берген керемет сыйы - туылғаннан бастап білуге, түсінуге деген ұмтылысы деп есептейді. Бірақ, бала өсе келе осы қасиетті біртіндеп жоғалта береді. Ұлы ойшыл адамның ойы мен санасы еңбектің іс-әрекеті кезінде қалыптасады деп тұжырымдайды: «Кей қасиет туа бітеді, ал кейбірі еңбек арқылы қалыптасады» [13].

«Халықты халықпен, адамды адаммен теңестіретін - білім» - деп М. Әуезов атап көрсеткеніндей, егемен елдің келешегі кемел білім мен ұлағатты тәрбиеге байланысты [14]. Баланың бойындағы табиғат берген ерекше қабілетті, дарындылықты тани білу, оның әрі қарай

дамуына бағыт-бағдар беру қажеттілігін әр мұғалім осыдан-ақ түсінуі керек. Ол үшін дарынды оқушымен жұмыстың әлеуметтік қажеттілігін сезінуі, нәтижелі әдіс-тәсілдерді талмай ізденуі, жоғары нәтижелерге жетуге ұмтылуы, ата-анасымен тығыз байланыс орнатуы, оқушымен жиі қарым-қатынаста болуы сияқты талаптарды орындайды.

Міржақып Дулатов қазақ арасында көбіне көзге түспей, түссе де еленбей жүрген ғылым-білімге, өнерге зерек, дарынды балаларды оқытып тәрбиелеудің мәні жайында сөз ете келіп, дарындылықтың кейбір психологиялық астарына үңіледі. Ол «Туысында қанша зеректік болса да – ғылымсыз, тәрбиесіз кемеліне жетпейді. Кімде-кім өзінің табиғатында не нәрсеге шеберлік барын сезіп, өз жолына түссе ғана, көзге айнытпай сала білсе, жақсы жазушы да адамның ішкі сырын, мінезін, әдетін бұлжытпай көрсете біледі, оқығанда көріп тұрғандай боласың...» - деп түйіндейді [14, 38].

Сонымен қатар, Матюшкин А.М., Бабаев Ю. Д., Бурменская Г.В., Слуцкий В.М., Г.С. Абрамов Г.С., Савенков А.И., Жумадуллаева О.А., Үмбетова Ж.О., Нарықбаева Л.М. сынды бірқатар ғалымдар дарындылық мәселелерін терең зерттеді. Олардың жұмысы Қазақстанда және шетелде осы мәселе бойынша ағымдағы зерттеулерді көрсетеді. Жұмыстың негізгі бағыты жас ерекшелігі мен жеке-дара оқушылардың таланттарын дамытудың типтік ерекшеліктері, дарынды оқушыларды оқыту мен тәрбиелеу мәселелерін анықтау жолдары болып табылады.

Дарынды балаларды анықтау үшін бастауыш сыныптан бастап зерттеу жұмыстары жүйелі жүруі керек. Мектеп табалдырығын алғаш аттаған оқушылардың оқуға деген құштарлығы қазіргі таңда өте жоғары. Оған ата-анасының мән бере жасаған жағдайы, үлкендердің қуанышты көзқарасы, мектептің беделі, әдемі оқулықтар баланың қызығуын арттырып, білім алуға жетелейтіні сөзсіз. Осы орайда бастауыш сынып мұғалімдері өз шеберліктерін үнемі жаңартып, сабақ барысында жаңа дәстүрлі емес әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы ұшқыр ойлы оқушы зейінін жаулап алып, білуге деген құштарлықтарын шыңдай түсуі қажет. Білікті ұстаз оқушының жас ерекшелігіне сай оқу жүгін анықтап, шығармашылық жұмыстармен толықтырып отырады. Ізденіспен жасалған әр сабақта оқушы мұғалім әрекетіне ілесіп, нәтижелі жетістікке жетіп отыратынын байқамай да қалады. Мұғалімнің атқарған еңбегінің жемісі осында. Қазіргі заманға сай оқытудың жаңа технологияларын оқып-үйреніп, күнделікті сабақтарда шығармашылықпен пайдаланып отырса, нәтижесін берері сөзсіз. Білім сапасы мен деңгейін анықтап, салыстырмалы мониторингтер жасап отыру оқушы қабілетін зерттеуге көп көмегін тигізеді.

Мектеп психологі оқушының жеке бас даму картасын толтырып, психодиагностикалық зерттеу жүргізеді. Нәтижесінде дарынды оқушыны анықтап, оқушының қабілеті қай бағытта, қосымша жұмыс түрлері және дамыту әдіс-тәсілдерін айқындауға болады.

Тереңдетілген қосымша бағдарлама жасалынады. Білікті ұстаз дарынды оқушының өздігімен жұмыс істеуіне, шығармашылық ізденістеріне қажетті кеңестер береді.

Дарындылықты дамытуда оқытудың әртүрлі жаңа технологияларын тиімді пайдалануы керек. Оқу үрдісінде дарынды оқушының қабілетін іске асыруға дайындығын қалыптастыру мақсатында мына жұмыстар сүбелі орын алары сөзсіз.

1. Шығармашылық жұмыстар.
2. Сайыстарға қатысу.
3. Мектепішілік олимпиадада ұту.
4. Тест тапсырмаларын орындау.
5. «Дарын» орталығы ұйымдастырған сайыстарға қатысу.

Ата-анасымен тұрақты байланыс жасап, педагогикалық-психологиялық кеңестер беріліп отырады. Бастауыш сыныпты аяқтаған соң орта буын мұғалімдері қатыстырылып қабілетті, дарынды оқушымен жұмыс нәтижелері, болашақтағы бағыт-бағдар туралы нұсқаулар жасалады. Орта буынға барған соң педагогикалық кеңесте пәндік үйлесімділік тақырыбы қорытылады, сонда дарынды балалармен жұмыс нәтижесі де тыңдалады. «Рухани жаңғыру: Болашаққа бағдар» мақаласындағы маңызды бағыттардың бірі – сананың ашықтығы [15]. Ал, жаһандану үрдісі кең қанат жайған заманда шет тілдерін меңгермей әлемдік кеңістікке шығу туралы ойлаудың өзі дұрыс жасалмаған қадам болып табылады. Осы мақсатта талантты да талапты балалардың заманауи ілім-білімді игеруі, өркениет талаптарына сай болуы үшін барынша жағдай жасалып жатыр. Әртүрлі мамандандырылған мектептер ашылып, оқушылардың еш кедергісіз жан-жақты білім алуына көптеген жағдайлар жасалуда.

XXI ғасыр – қатаң бәсеке ғасыры. Абайдың жетінші қара сөзінде дарынды балаға берген алтын ережесінде: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреу – «ішсем, жесем, ұйықтасам» деп тұрады, екіншісі – «көрсем, білсем, үйренсем» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді.»- деген екен [16]. Оқушының өзіне деген сенімін арттырып және іс-әрекетін демеп, қабілетін дамытып, оның ары қарай дамуына бағыт-бағдар бере білу-ерекше қиын іс. Алайда әр баланың жеке қабілетін танып, оны сол бағытта жетелеу - ұстаз парызы. Бұл бағытта атқарылатын жұмыстар өте көп. Ендеше, ұстаздар қауымы мен ел басқаратын болашақ жастар біріге отырып, барлық күш-жігерімізді жұмылдыра іске кірісуіміз керек.

Осы орайда дарынды балалармен жұмыс істеушілерге, ұстаздарға ұсыныс:

Тәжірибенің көрсеткеніндей, ұстаздың жоғары дарынды баламен өзара әрекет жасауының әсерлірек әдістері – оның материалмен өзіндік жұмыс жүргізуіне бағытталған қосымша сабақтар. Пән мұғаліміне жұмыста керек болады:

1. Баланың өз бетінше білім алу жағдайын, икемділігін (гуманитарлық, математикалық, жаратылыстану-ғылымилық, музыкалық және т.б.), психикалық ерекшеліктерін ескере отырып сабақ жоспарын құрастыру.

2. Әлдеқайда күрделі және шатасқан сұрақтар бойынша кеңес беру тақырыбын анықтау.

3. Баланың пән бойынша белгілі уақыт аралық (тесттер, сұрақтар және т.б.) есеп формасын таңдау.

Қабілетті, дарынды оқушыларды таба біліп, әрқайсысына жеке тұлға ретінде қарап, олардың өздеріне деген сенімін арттырып, ата-ана, мектеп, оқушы, ұстаз байланысын жоғары ұстап, шығармашылықпен жұмыс істеп оқушылардың білімге ынтасын арттыру қажет. Табиғаттың адамзатқа берген тамаша сыйын одан әрі дамытып, ерекше қабілетті оқушыны дарынға айналдыра білу ұстаздың міндеті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тайжан Б. «Ең үлкен инвестиция – білім» // Егемен Қазақстан. – 2008. - № 99. Б. 8.

2. Кударова Н.А. «Дарынды балалармен жұмыс істеудегі оқу-тәрбие үрдісінің рөлі» // Бастауыш мектеп. - 2007. - № 7. Б. 57-58.

3. Гальтон Ф. Наследственность таланта, её законы и последствия. -М.: Знание, 1975. – 268 с.

4. Кольцов Н.К. О потомстве великих людей // Родословная гениальности: из истории отечественной наук 20-х гг. М.: Старая Басманная, 2008. – Б. 203-211.

5. Жексенбаева Ү.Б. Научно-педагогические основы управления системой работы с одаренными детьми в Республике Казахстан: Дисс... канд. пед. наук. - Алматы, 1999. - 149 с.

6. Педагогическая энциклопедия. М.: 1994. Т. 1, с. 384.

7. Байтуреева Г.С. Проблема одаренности // Сов. педагогика, 1940. - № 4.

8. Лейтес Н.С. Способности и одаренность в детские годы. - М.: Знание, 2009. – Б. 417.

9. Философиялық сөздік. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1993. - 356 б.

10. Шумакова Н.Б. Обучение и развитие одаренных детей. - М., 2004. - 336 с.

11. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. — Алматы, 1994, — 285 б.

12. Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Алматы: Жазушы, 1995. - 355 б.

13. Әбдікәрімов М.О., Едігенова А.Ж. Дарынды балалармен жұмысты ұйымдастырудың ерекшеліктері. Семей: «Тенгри», 2006. -160 б.

14. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. Астана. 12 сәуір 2017 ж.

15. Құнанбаев А. Қара сөздер. — Алматы: Өнер, 2006. - 118 б.

3.25. Проблемы психического здоровья личности и ее субъективной оценки качества жизни

Айгуль Куанышкереевна Тагибергенова

магистрант I курса специальности «Психология» Актюбинский
государственный университет имени К. Жубанова
(г. Актобе, Казахстан)

Психическое здоровье - одна из наиболее остро обсуждаемых проблем в психологии, теоретической и практической психотерапии, психиатрии. Понятие «психическое здоровье» фигурирует в концепциях множества ученых, начиная с древних времен. Им интересовались философы Алкмеон, Цицерон, Эпикур, психологи различных школ и направлений: З. Фрейд, А. Адлер, К.Г. Юнг, Ф. Перлз, А. Маслоу, В. Франкл; среди отечественных исследователей эта проблема изучалась П.Б. Ганнушкиным, А.Е. Личко, Т.Ф. Акбашевым, В.И. Беловым, Б.С. Братусем и др. [6, с. 424, 9, с. 351-393, 14, с. 269]. Однако, несмотря на многочисленные теоретические и практические разработки категории здоровья, ее статус на сегодняшний день весьма неоднозначен. Многомерность этого явления и разноплановость подходов к его изучению до сих пор не позволяют дать его всеобъемлющего определения, выделить достаточный, и в то же время минимальный набор его составляющих, разработать валидные и надежные критерии оценки уровня психического здоровья. Содержание этого понятия в значительной мере зависит от исторической эпохи, социально-экономической структуры общества, национальности и социального происхождения индивида, морали и многих других факторов.

В любой социальной практике, имеющей прямое или косвенное отношение к здоровью человека, специалисту неизбежно приходится столкнуться с фундаментальными вопросами: что такое здоровье и каково самое общее определение болезни? На сегодняшний день мы едва ли найдем окончательный и предельно корректный ответ на этот вопрос.

Понятие «здоровье» характеризуется сложностью, многозначностью и неоднородностью состава. Несмотря на мнимую простоту его обыденного понимания, в нем отражаются фундаментальные аспекты биологического, социального, психического и духовного бытия человека.

Длительное время проблема здоровья почти не рассматривалась психологической наукой. Психология XX столетия была сфокусирована

на аномалиях человеческой природы и отдала дань уважения таким феноменам, как страдание, внутриличностный конфликт, кризис; в то же время психическое здоровье личности редко становилось предметом основательного исследования. Только во второй половине прошлого века, главным образом в рамках гуманистической и трансперсональной психологии, усилия крупнейших ученых были консолидированы для изучения основ полноценного функционирования психики, и началась систематизированная разработка психологических концепций здоровья. [5, с. 424]. Затем в общем своде психологических дисциплин выделилась так называемая Health psychology - научно-практическое направление, призванное исследовать социокультурные и социально-психологические проблемы здоровья [15, с. 123-137].

В настоящее время объектом исследования является также «психологическое здоровье», (Казначеев В.П., 1991; Эйдемиллер Э.Г., 1990; Харькин В., Гройсман А., 1996; Дубровина И.В., 1998; Васильева О.С. 1999; Шувалов А.В., 2000 и др.), «эмоциональное здоровье» (Тарабакина Л.В.), «социальное здоровье» (Соковня-Семенова И.И., 1997; Сайко Ю.П., 2000; и др.).

Содержательный анализ проблемы психического здоровья требует систематизации исследовательских подходов к пониманию психического здоровья, его источников, критериев оценки его уровня, факторов, влияющих на его состояние; а также подбор психодиагностического инструментария, позволяющего фиксировать уровень отдельных показателей психического здоровья личности. Ревизия известных теоретико-практических решений и представлений позволит высветить особенности и закономерности природы психического здоровья.

В отечественной психологической науке подъем исследовательского интереса в этой области приходится на последнее десятилетие XX века. Конкретные попытки заполнить «пробел» и пересмотреть теорию личности в свете новейших концепций психического здоровья предпринимаются в наши дни крупнейшими отечественными учеными: Б.С. Братусь, В.Я. Дорфман, Е.Р. Калитеевская, Ю.М. Орлов, Д.А. Леонтьев и др. В работах этих исследователей намечен синтез естественнонаучных и гуманитарных подходов к проблеме психического здоровья личности, исследуются ценности и смысложизненные ориентации, духовные и нравственные измерения человека как детерминанты его благополучного развития.

Другим вектором, развивающим и существенно дополняющим проблематику психического здоровья, явились большое количество научных работ, посвященных изучению влияния социально-психологических и социокультурных факторов на здоровье человека [12, с. 624].

В «Толковом словаре русского языка» можно прочесть общеизвестное определение: «Здоровье - это нормальное состояние правильно функционирующего, неповрежденного организма» или «правильная, нормальная деятельность организма». Следуя этой логике, при самом широком рассмотрении психическое здоровье есть нормальное состояние правильно функционирующей, неповрежденной психики или правильная нормальная деятельность психики. Однако эти критерии представляются недостаточными для адекватного описания исследуемого явления. Изучение природы психического здоровья требует детального рассмотрения многочисленных составляющих этого феномена.

Определить условия, границы, детерминанты психического здоровья задача очень сложная, в силу многогранности самого исходного понятия - психическое здоровье. Совершая попытку определения этой категории, видится целесообразным рассмотрение уже известных на сегодняшний день определений психического здоровья, а также разнообразных подходов и мнений, относительно того, какую личность можно считать психически здоровой?

Используя выражения: «нормальный человек» (в значении адекватный, здоровый), «нормальная, здоровая психика» и т.п., говорящие употребляют в данном контексте разные по смыслу слова в качестве синонимов. Зачастую происходит отождествление понятий «здоровый» и «нормальный». Используя эти слова в данном качестве, мы подразумеваем, что если человек здоров, значит, он нормален (с точки зрения функционирования психических структур), и, наоборот, если он нормален, то вероятнее всего он здоров. Следующее рассуждение, представляющееся важным, логично вытекает из первого, — это обязательное присутствие некой нормы, которая и определяет соответствие, либо отклонение от общепринятой психической нормы.

Именно психическая норма является основным водоразделом между здоровьем и болезнью, в самых разнообразных ее формах и проявлениях. Однако, как показывает опыт, определиться с понятием нормы означает решить очень сложную проблему. Основная причина тому - многообразное человечество, не сводимое к единому общему знаменателю. И все же разные отрасли человекознания пытаются решить эту многоаспектную проблему.

Данное исследование имело целью изучение взаимосвязи психического здоровья личности и субъективной оценки качества жизни. Предмет исследования составили особенности самооценочных представлений совокупных субъектов (работающих и студентов) о психически здоровой личности и субъективной оценки качества жизни.

В составе представлений совокупных субъектов о психически здоровой личности выделяются семантические признаки «идеального» и «атрибутивного» характера, при чем последние значительно

преобладают и составляют семантическое ядро исследуемых представлений. Таким образом, психическое здоровье преимущественно интерпретируется как атрибут личности, связанный с комплексом социокультурных факторов (возрастных, профессионально-социализационных, субкультурных) и индивидуальным уровнем психического здоровья субъекта. Тема исследования актуальна, так как в современном информационном мире очень много людей, которые подвергаются каждый день стрессам. Большие ежедневные нагрузки, социальные проблемы, неудовлетворенность бытовыми условиями являются причинами нарушения психологического здоровья человека. Базой исследования является средняя школа № 28 г. Актобе Республики Казахстан. В анкетировании и опроснике участвовали 70 учителей. По результатам исследования, было выявлено следующее что

Основные показатели психологического здоровья являются:

- 10 % отношение к себе;
- 20 % уровень качественной жизни;
- 25% социальные и бытовые условия;
- 30% позитивное отношение к жизни;
- 15% семья и любимая работа.

По результатам проведенного исследования, было сделано заключение, что самая общая семантическая структура представлений испытуемых о психическом здоровье, обусловлена социокультурными факторами, тогда как конкретные содержательные параметры этих представлений определяются особенностями совокупных субъектов (возрастными особенностями, уровнем профессиональной социализации), и находятся в статистически значимой взаимосвязи с уровнем психического здоровья самих испытуемых.

Результаты исследования позволяют сформулировать следующие выводы:

На современном этапе развития научного знания категория психического здоровья является комплексной и междисциплинарной, адекватное содержание которой включает не только биологический и психофизиологический аспекты, но и множество других, важным среди которых, является социокультурный аспект.

На основе представлений совокупных субъектов (работающих испытуемых и студентов) о «психически нормальном человеке» созданы психосемантические портреты психически здоровой личности, которые отличаются содержательными параметрами, выявляющие:

- степень вовлеченности в данную проблему испытуемых;
- степень актуальности для респондентов разных групп проблемы психического здоровья;
- специфические черты «психически нормального человека», выделяемые испытуемыми разных групп, обусловленные комплексом социокультурных факторов.

Семантические признаки «атрибутивного» характера также образуют три группы, включающие: а) характеристики внешнего, интерсубъективного плана жизнедеятельности субъекта (адекватность, общительность, неагрессивность и др.); б) внутренние состояния субъекта, его интрапсихические характеристики (уравновешенность, уверенность и др.); в) динамические свойства личности, особенности ее развития и личностного роста. Кроме этого, было выявлено ряд скрытых, имплицитно существующих противоречий, от разрешения которых зависит не только субъективная оценка качества жизни испытуемых, но и уровень их психического здоровья.

Социально-психологические условия в обществе являются неблагоприятным фактором, препятствующим формированию просоциальных ценностей и правового поведения личности.

Исследование показало, что выбранная тема актуальна, и нужно работать над коррекционными программами для улучшения психологического здоровья людей.

Список литературы:

1. Адлер А. Понять природу человека. – СПб.: «Белый Кролик», 1997. – 20 -38 с.
2. Белов В.П. Исторические и социально - психологические факторы социальной психиатрии. // Актуальные вопросы социальной и судебной психиатрии. (Сборник научных трудов). / Под ред.: Г.В. Морозова. М. ВНИИОиСП им. В.П. Сербского. 1978. – 3-12 с.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности. - М.: «Мысль», 1988. – 6-82 с.
4. Ганнушкин П.Б. Постановка вопроса о границах душевного здоровья.
5. Калитеевская Е.Р., Ильичева В.И. Адаптация и развитие: выбор психотерапевтической стратегии. - Психологический журнал, 1995, т. 16, № 1 – 41 – 45 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность - М.: Смысл, 1999. – 424 с.
7. Соколова М.В. Шкала субъективного благополучия. Руководство. Ярославль. – 1996. – 45 с.
8. Франкл В. Плюрализм науки и единство человека. // Франкл В. Человек в поисках смысла. - М.: «Прогресс», 1990. – 45-54 с.
9. Фрейд З., Я и Оно // Я и Оно: труды разных лет. - Тбилиси, 1991. - кн. 1. – 351 – 393 с.
10. Фромм Э. Здоровое общество. // Фромм Э. Мужчина и женщина. - М.: «Издательство АСТ», 1998. – 129-453 с.
11. Фромм Э. Иметь или быть? - М., 1990. – 336 с.
12. Хорни К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза. // Психоанализ и культура. Избранные труды Карен Хорни и Эриха Фромма. - М.: «Юрист», 1995. – 624 с.
13. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. - М.: «Прогресс», 1996. – 344 с.

14. Юнг К.Г. Структура психики и процесс Индивидуации. - М.: «Наука», 1996. – 269 с.

15. Wilkinson S. Focus Groups in Health psychology: Exploring the Meaning of Health and Illness. Journal of Health psychology, volume 3, number 3, 1998. - P. 123 - 137.

16. Winnicott D. W. Deprivation and delinquency. - New York and London, 1994. - P. 25 - 52.

3.26. Психолого–педагогические особенности воспитания детей в многодетных и однодетных семьях

Аля Александровна Фалеева

к.п.н, ассоциированный профессор.

Асем Кошанова

магистрант.

Атырауский университет (г. Атырау, Казахстан)

Семья — это общность, и у каждого своя уникальная роль в этой системе, которая назначена ему судьбой, порядком рождения в семье и теми условиями жизни, которые обеспечивают им родители, город, страна, время. Воспитание ребёнка в семье – сложный социально-педагогический процесс. Он включает влияние всей атмосферы и микроклимата семьи на формирование личности ребёнка. Требования родителей реализуются в их сознательной воспитательной деятельности с помощью убеждения, определённого образа жизни и деятельности ребёнка.

Личный пример родителей – важнейшее средство влияния на воспитание ребёнка. Его воспитательное значение основывается на присущей детскому возрасту склонности к подражанию [1]. Воспитательный потенциал многодетной семьи имеет свои положительные и отрицательные характеристики, а процесс социализации детей - свои трудности, проблемы. С одной стороны, здесь, как правило, воспитываются разумные потребности и умение считаться с нуждами других; ни у кого из детей нет привилегированного положения, а значит, нет почвы для формирования эгоизма, асоциальных черт; больше возможностей для общения, заботы о младших, усвоения нравственных и социальных норм и правил общежития; успешнее могут формироваться такие нравственные качества, как чуткость, человечность, ответственность, уважение к людям, а также качества социального порядка - способность к общению, адаптации, толерантность. Дети из таких семей оказываются более подготовленными к супружеской жизни, они легче преодолевают ролевые конфликты, связанные с завышенными требованиями одного из супругов к другому и заниженными требованиями к себе. [1]

Однако процесс воспитания в многодетной семье не менее сложен и противоречив.

Во - первых, в таких семьях взрослые довольно часто утрачивают чувство справедливости в отношении детей, проявляют к ним неодинаковую привязанность и внимание. Обиженный ребенок всегда остро ощущает дефицит тепла и внимания к нему, по - своему реагируя на это: в одних случаях сопутствующим психологическим состоянием для него становится тревожность, чувство ущербности и неуверенность в себе, в других - повышенная агрессивность, неадекватная реакция на жизненные ситуации. Для старших детей в многодетной семье характерна категоричность в суждениях, стремление к лидерству, руководству даже в тех случаях, когда для этого нет оснований. Все это естественно, затрудняет процесс социализации детей.

Во - вторых, в многодетных семьях резко увеличивается физическая и психическая нагрузка на родителей, особенно на мать. Она имеет меньше свободного времени и возможностей для развития детей и общения с ними, для проявления внимания к их интересам. К сожалению, дети из многодетных семей чаще становятся на социально опасный путь поведения, почти в 3,5 раза чаще, чем дети из семей других типов. [2]

Многодетная семья имеет меньше возможностей для удовлетворения потребностей и интересов ребенка, которому и так уделяется значительно меньше времени, чем в однодетной, что, естественно, не может не сказаться на его развитии. В этом контексте уровень материальной обеспеченности многодетной семьи имеет весьма существенное значение. Мониторинг социально - экономического потенциала семей показал, что большинство многодетных семей живет ниже порога бедности.

Плюсы воспитания детей в многодетной семье:

Во-первых, старшие могут помогать родителям: лет с 5-6 ребенок вполне способен занять младшего братика или сестричку 2-4 лет. Многие взрослые устают не столько от взрослых забот, сколько от необходимости играть с детьми, родителям это нередко психологически трудно, но в семье, где один малыш, никуда не денешься - ребенку нужно с кем-то играть. А в многодетной семье дети "замкнуты" друг на друга: старшие играют с младшими, помогают им одеваться, делать уроки, гуляют с ними, освобождая мать от массы забот.

Во-вторых, дети любят подражать. Причем психологически им гораздо легче подражать не взрослым, до которых слишком трудно дотянуться, а ребятам постарше. Поэтому в многодетных семьях младшие быстрее приобретают бытовые навыки, навыки общения, очень многое усваивают, походя, между делом. Многодетная семья - это мини-социум со своими внутренними законами: ребенок в ней оказывается и в роли старшего, и в роли младшего, он должен

налаживать контакты с каждым членом семьи, общаться с детьми как своего, так и противоположного пола, учиться уступать и настаивать на своем, защищать свое мнение, проявлять гибкость. При правильном воспитании дети из многодетных семей обладают более мобильной психикой, устойчивее к стрессам и лучше адаптируются в любом коллективе. А ответственность и самостоятельность - следствие бытовых проблем, с которыми сталкивается любая семья, где больше двух детей.

В-третьих, воспитание у детей чувства ответственности в многодетных семьях происходит совершенно естественно, в силу обстоятельств. Другие же семьи сталкиваются в данном вопросе с очень серьезными трудностями.

В-четвертых, на детей из многодетной семьи падает гораздо большая нагрузка. Но она - и это очень важно - оправдана в их глазах. В семье, где один ребенок, маме все гораздо легче сделать самой, отсюда нередко инфантилизм и неумение ребенка себя обслужить. А в многодетной семье серьезная помощь детей матери необходима, и дети включаются в домашние дела, причем для них это все психологически оправданно и, кроме того, совместные дела сплачивают семью. К тому же навыки, которые ребенок получает, помогая матери по хозяйству, пригодятся ему в дальнейшей жизни.

В-пятых, именно в большой семье есть все необходимые условия для преемственности поколений. У детей постепенно вырабатываются навыки общения с братьями и сестрами, затем у старших появляются свои дети, и маленькие дяди и тети учатся общаться с племянниками, разница в возрасте с которыми может быть не так уж велика. Так дети постепенно, поднимаясь со ступеньки на ступеньку, сами дорастают до роли родителей. Вообще, дети из многодетных семей лучше подготовлены к браку. Они понимают различие мужской и женской психологии, умеют идти на компромисс, очень ответственные, мальчики не чураются "женской" работы по дому, умеют ухаживать за младенцами. В подобных условиях ошибки предыдущего поколения родителей учитываются и поэтому сглаживаются. Такого не происходит в семье с одним ребенком, где родители не имеют возможность учитывать свои ошибки.

В-шестых, в многодетной семье существует эффект маленького коллектива. Если в семье один - два ребенка, то быстро происходит эмоциональное насыщение детей друг другом, родителям приходится что-то изобретать, гасить ссоры и конфликты - и это при усталости и наличии других дел. В многодетной же семье возникает система разновозрастного детского коллектива: в ней существует возрастная иерархия, старшие руководят младшими. Нужно только следить, чтобы старшие не угнетали младших.

Минусы воспитания детей в многодетной семье:

- во-первых, в семье, где всего 1-2 ребенка, родители имеют возможность внимательно относиться к любому детскому проявлению и реагировать на него соответствующе. В многодетной же семье - почти постоянная невозможность выкроить отдельное время для общения с каждым ребенком с глазу на глаз, а детям для нормального развития абсолютно необходимо пристальное внимание родителей;

- во-вторых, количество ответственности и домашних обязанностей, лежащих на ребенке в многодетной семье, может стать поводом для того, чтобы дети впоследствии упрекали родителей в том, что их "лишили детства";

- в-третьих, состояние здоровья детей и уход за ними в таких семьях недостаточны; каждая многодетная семья - это небольшой коллектив, и если, к примеру, заболевает один ребенок, то следом за ним могут заболеть и остальные;

- в-четвертых, даже во многих семьях, где один - два ребенка, у детей складываются конкурентные отношения, они ревнуют родителей друг к другу, что уж говорить тогда о многодетной семье;

- в-пятых, у детей из многодетной семьи часто бывает занижена самооценка, потому что они воспринимают себя как часть большого коллектива и мало задумываются о ценности своего "я"; в подростковом возрасте это может обернуться гиперкомпенсацией: ребенок начнет самоутверждаться всеми возможными и невозможными способами, доказывая свою уникальность и неповторимость;

- в-шестых, даже при наличии очень большой квартиры в больших семьях и детям, и взрослым не хватает уединения, возможности тихо посидеть, остаться наедине со своими делами и мыслями. [3]

Единственные дети в однодетной семье с самого рождения развиваются в особенной атмосфере. Окруженные долгое время лишь взрослыми, они получают более ограниченный личностный опыт по сравнению с детьми, имеющими братьев и сестер.

Главное в развитии единственного ребенка заключается в том, что он длительное время близко общается лишь со взрослыми. Единственный ребенок всегда на глазах у родителей. Они бдительны, замечают, когда ему не удастся, когда ему трудно, и спешат с помощью.

Развиваясь в атмосфере чрезмерной опеки, единственные дети не только теряют уверенность, но и привыкают воспринимать служение, помощь родителей как само собой разумеющееся, требуют ее, когда надо и не надо. Ребенок начинает чувствовать силу в своей слабости, злоупотребляет вниманием и заботой окружающих. Ребенок иногда использует и менее привычные способы манипулирования поведением родителей.

Другая характерная особенность развития единственных детей - они не имеют возможности близко общаться с другими детьми своего возраста (братьями, сестрами), что чаще всего приводит к неверной

самооценке. Единственные дети склонны считать ее уникальными, ценными, ставить себя выше других они попадают в ситуацию сравнения с другими, которая часто раскрывает их завышенное самомнение, они изо всех сил борются за то, чтобы поддержать фиктивный образ себя. Чтобы достичь этого они часто шалят и проказничают.

Отсутствие возможности близко общаться с братьями и сестрами приводит и к тому, что единственным детям труднее общаться со сверстниками.

Во-первых, они не имеют опыта, как приспосабливаться к нуждам других детей, не учитывают их интересов. Единственный ребенок от остальных часто отличается и лексиконом. В его речи много терминов, не понятных ему самому и окружающим детям, взрослых выражений, ему нелегко понимать детские шутки.

Во-вторых, родители единственного ребенка имеют больше возможностей развить его способности, быть внимательными к его внутреннему миру, его переживаниям. Будучи ближе к ребенку, родители больше влияют на развитие его личности, чем в других семьях. [4]

Каждый ребенок в семье развивается в несколько различных условиях. Со временем вы сами меняетесь, поэтому первый, второй и т. д. ребенок, придя в этот мир, встречается с вами, но уже несколько другими. Более того, сама семья, в которую приходят дети, для каждого иная. Первый ребенок встречается только с вами, а второй общается и с вами, и со старшей сестрой или братом; строить свое поведение, ориентируясь не только на вас, но и на личность старшего. Отличается и опыт, приобретаемый в семье. Старший вначале был единственным ребенком, центром жизни семьи, но впоследствии был свергнут с престола приходом малыша. Это не пережили младшие дети, долгое время находившиеся в роли малыша. Средние дети живут в еще более сложном мире семьи: сверху ограничены старшим, снизу - младшим ребенком.

Изучение психологических особенностей многодетных семей позволило сделать следующие выводы.

Многодетной называется семья, воспитывающая трех и более детей, к которым относятся и усыновленные в возрасте не более восемнадцати лет. Многодетные семьи отличаются друг от друга обстоятельствам многодетности: семьи, осознанно принявшие решение иметь много детей, семьи, ставшие многодетными в результате отсутствия планирования семьи, семьи, ставшие многодетными в результате объединения двух неполных семей и семьи, многодетность которых связана с их неблагополучием. Развитие детей в многодетных семьях обусловлено факторами: параметры семьи, социально-бытовые условия, личные особенности родителей и детей. К проблемам многодетных семей относятся материально-

бытовые, связанные с трудоустройством родителей, жилищные. Психологические проблемы связаны с дефицитом родительского внимания к детям, социальный возраст детей, сложный психологический климат, низкий уровень жизни и здоровья.

Родители многодетных семей отличаются стремлением к поддержанию своего родительского статуса, высоким уровнем психологической устойчивости к стрессам, сплоченностью, воспитательными качествами. Специфика жизненных ценностей человека в семье связана с возможностью самоутверждения в отцовстве и материнстве, удовлетворении потребностей в интимных отношениях и стабильности, а также общении и материальной обеспеченности. Для членов многодетной семьи ценности связаны с супружеством, родительскими и родственными связями. [5]

Своеобразное семейное положение складывается у единственных детей, постоянно находящихся под пристальным взглядом и опекой взрослых. Каждое из этих положений вынуждает детей искать свой способ приспособления, свое место под солнцем, что способствует развитию такой личности, которая отличается от личности других детей в той же семье. Родителям очень важно понимать, что необходимо не только любить ребёнка и руководствоваться любовью в своих повседневных заботах по уходу за ним, в своих усилиях по его воспитанию, но необходимо, чтобы ребёнок ощущал, чувствовал, понимал, был уверен, что его любят, был наполнен этим ощущением любви, какие бы сложности, столкновения и конфликты ни возникали в его отношениях с родителями. Только при уверенности ребёнка в родительской любви и возможно правильное формирование психического мира человека, только на основе любви можно воспитать нравственное поведение, только любовь способна научить любви. [6]

Список литературы:

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. – М.: Просвещение, 2002. – 685 с.
2. Афанасьева Т.М. Семья. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 2007.-285с.
3. Бене Е. Детский тест «Диагностика эмоциональных отношений в семье» // Семейная психология и семейная терапия. – 1999. - № 2. – С. 14 – 41.
4. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? - М.: ЧеРо, 2007. – 240 с.
5. Гордон Т.Р. Повышение родительской эффективности. – Екатеринбург: АРД ЛТД, 2004. – 450 с.
6. Ильин, В.А. Археология детства: Психологические механизмы семейной жизни / В.А. Ильин. – М.: Независимая фирма «Класс», 2002. – 208 с.

3.27. Болашақ педагог-психологтарды даярлауда кәсіби-бағдарлы оқытудың маңызы

Айгуль Аргиновна Ахметова

6D010300-«Педагогика және психология» мамандығының докторанты
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Астана қ., Қазақстан)

Қазіргі таңда жоғары білімнің еуропалық аймағына бірігуді қамтамасыз ету, жоғары білікті ғылыми және ғылыми – педагог кадрларды даярлау басты мәселеге айналып отыр. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: "Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологиясы мен инновациялық әдіс-тәсілдерді енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу", – деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттері, мамандыққа қатысты оқыту мәселесіне ерекше мән беру қажеттілігі көрсетілген [1]. Аталған міндеттерді жүзеге асыру үшін қазіргі таңда жоғары оқу орындарында білімді, ғылым мен өндірісті ұштастыра алатын, оқытудың белсенді әдістерін меңгерген, жаңа ақпараттық-инновациялық технологияларды қолдана білетін кәсіби мамандар дайындау міндеті тұр.

XXI ғасырда болашақ мамандарды даярлау, олардың кәсіби бейімделуін қалыптастыру мәселелері – қоғамның кезек күттірмейтін өзекті талабы.

Кәсіби іс-әрекетке деген болашақ педагог - психологтардың дайындық мәселесі С.И. Архангельский, Ф.Н. Гоноболин, Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова, В.А. Сластенин, Н.Д. Хмель, А.И. Щербаков және т.б. ғалымдардың еңбегінде қарастырылған.

Қазақстанда кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілерін Ш.Х. Құрманалина (колледж жағдайында бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау), Б.Т. Кенжебеков (жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігі), Г.Ж. Меңлібекова (болашақ мұғалімнің әлеуметтік құзыреттілігі), Б. Қасқатаева (болашақ математика мұғалімінің әдістемелік құзырлылығы), М.В. Семёнова (жоғары оқу орындарында болашақ педагогтардың кәсіптік құзыреттілігін қалыптастыру), С.И. Ферхо (мұғалімдердің оқу үдерісінде электронды оқу құралдарын пайдалана білу құзыреттілігі) және т.б. ғалымдар зерттеген.

М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович "студенттердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру болашақ мамандығына жағымды қарым-қатынас және қызығушылығын туғызу, жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін өзінің біліктілігін жетілдіру, материалдық және рухани қажеттілігін

өтеу, таңдаған кәсіби еңбегі бойынша үнемі айналысып отыру", – деп түсіндіреді [2].

Жоғары мектептің қазіргі заманғы дидактикасында жоғары оқу орнында кәсіби-бағдарлы оқыту үдерісін ұйымдастырудың әдіснамалық тәсілдерін төмендегідей бөліп көрсетеді:

- тұлғалық-бағдарлы тәсіл (әр студенттің бірегейлігін тану, болашақ маманның кәсіби-жеке және шығармашылық әлеуетін дамыту және өзін-өзі дамыту үшін жағдай жасау);

- әлеуметтік-мәдени тәсіл ("адам мәдениетін" дамыту (М. Библер), болашақ маманның кәсіби мәдениетінің негіздерін қалыптастыру);

- іс-әрекеттік тәсіл (студенттердің әртүрлі іс-әрекетінің түрлерін белсендіру арқылы болашақ маманның кәсіби негіздерін қалыптастыру: оқу-танымдық, өздігінен білім алу, практикалық оқу-кәсіби, оқу-зерттеу, ғылыми-зерттеу; әртүрлі іс-әрекет түрлерін өзін-өзі ұйымдастыру бойынша дағдылар мен білім жүйесін қалыптастыру және дамыту);

- құзыреттілік тәсіл (болашақ маманның ЖОО-да оқу кезінде функционалдық-кәсіби сауаттылықтың оңтайлы деңгейін, еңбек қызметінің мақсатына жету үшін қажетті және жеткілікті базалық кәсіби-тұлғалық құзыреттіліктердің жиынтығын меңгеруі);

- контекстік тәсіл (нақты кәсіби міндеттерді шешу кезінде еңбек саласында туындайтын нақты байланыстар мен қарым-қатынастардың оқу-танымдық іс-әрекетінің формалары мен әдістерінде қайта құру арқылы болашақ кәсіби қызмет контекстінде ЖОО-ның білім беру үдерісін жүзеге асыру).

Ал орыс ғалымы Б.Р. Мандель педагогтың кәсіби практикалық қызметінің, дайындығының, құзыреттілігі мен педагогикалық шеберлігінің міндетті шарты ретінде оқытуды қазіргі заманға сай ұйымдастырудың төмендегідей тәсілдерін бөліп көрсетеді:

- жеке тұлғаға бағытталған тәсілде студенттердің тұлғалық өсуіне қол жеткізу үшін жұмыс әдістері мен құралдарын таңдауда өзара байланыс, көмек, құрмет және қолдау стратегиясы қолданылады;

- мәндік тәсіл пәнаралық байланыстарды орнатуда маңызды жүйелік білімді қалыптастыру негізінде студенттердің қабілеттерін дамыту бағытында барлық педагогтардың өзара әрекеттесуі барысында көрініс табады;

- операциялық-әрекеттік тәсіл білім беру стандарттарының негізгі ұстанымдарына негізделеді. Студенттердің іс-әрекет жасай білуі білім алу үрдісінде қалыптасады, яғни білім практикалық қолдану барысында меңгеріледі;

- кәсіби – бағдарлы (құзыреттілік) тәсіл студенттердің оқуға деген кәсіби құзыреттілігі мен кәсіби ұстанымдарын қалыптастырудан көрінеді;

- акмеологиялық тәсіл студенттердің шығармашылық ойлау, өзін-өзі дамыту, жетілдіру, өздігінен білім алу және өзін-өзі бақылауын қалыптастыру үшін оқытудың жаңа құралдары мен әдістерін әзірлеуден

тұратын инновациялық білім беруді ұйымдастырудағы мәндік тәсілмен тығыз байланысты.

- креативті-дамытушылық тәсіл студенттерде іс-әрекетке шығармашылық көзқарас пен өнімді ойлауды, шығармашылық тұлғаның қасиеттері мен қабілетін, ғылыми-шығармашылық шеберлігі мен дағдыларын қалыптастырады,

- контекстік тәсілде оқылатын пәндердің мазмұны білім беру стандартына сәйкес келеді [3, 532-533].

Аталған тәсілдердің ішінде біздің зерттеуімізге өзек болатын кәсіби – бағдарлы (құзыреттілік) тәсіл. Құзыреттілік болашақ педагог-психологтың кәсіби қабілеттері кәсіби қызметті атқару үдерісінде туындайтын, алуан түрлі өзекті мәселелерді жүйелі шешу арқылы бейінді оқыту үдерісінде қалыптасуды және танылуды білдіреді. Құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс-жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі. Және де тек білім ғана емес, студенттің оқу үдерісінде меңгерген білімдерін, дағдылары мен біліктерін іс жүзінде дұрыс, орынды, тиімді пайдалануы. Оқытудағы құзыреттілік тәсіл білім беру нәтижесі ретіндегі оқыту сапасын қамтамасыз етеді, ал ол өз кезегінде кешенді әдіс-тәсілдерді жүзеге асыруды, оқыту сапасын бағалаудың біртұтас жүйесін құруды талап етеді.

Құзыреттілік тәсіл – бұл білім беру нәтижелерін білім беру жүйесінен тыс жерлерде маңызды деп танылатын тәсіл. Болон процесі контекстінде білім беру нәтижесі "түлектің еңбек нарығында кәсіби даярлығымен" көрінуі тиіс, яғни "таңдаған мамандығы бойынша жоғары оқу орындары түлектерінің табысты өсуі мен жұмысқа орналастыру әлеуетін кеңейту үшін білім, білік, құзыреттілік жиынтығын, сондай-ақ жеке қасиеттерін пайдалану, оған түлектердің өздері, қоғам, экономика және жалпы жұмыс берушілер де қызығушылық танытады" – деп түсіндіріледі [4].

Оқытудағы құзыреттілік тәсіл оқытудың кәсіби бағыттылығы принципін ерекше назар аудару қажеттілігін талап етеді, өйткені оның міндеті – оқылатын пәндердің теориялық сипаты арасындағы қарама-қайшылықты шешу мен осы білімді кәсіби қызметте қолдана білу, бұл шын мәнінде, оқытудағы құзыреттілік тәсілді іске асырады.

"Бағыттылық" білім беру деңгейінде оқу үдерісін ұйымдастырудың барлық түрінде көрінеді. Оқытудың кәсіби бағыттылығы принципін бірінші рет Р.А. Низамов пен А.В. Барабанщиков енгізді. Р.А. Низамов ЖОО-дағы оқу-тәрбие үрдісінің кәсіби бағыттылығын жоғары мектеп дидактикасының ерекше принципі ретінде қарастырды [5].

Оқытудың кәсіби бағыттылығы мәселелері А.А. Вербицкий, А.Я. Кудрявцев, Н.В. Кузьминаның, М.И. Махмутовтың, В.А. Сластениннің және т.б. еңбектерінде зерттелген.

Кәсіби бағыттылық принципін негіздеу қажеттілігі В.И. Загвязинскийдің жұмыстарында берілген [6].

Оқытудың кәсіби бағытына арналған педагогикалық зерттеулерде бұл ұғымды екі қырынан алып қарастырады. Бірінші тәсіл кәсіби бағыттылықты болашақ мамандыққа оң көзқараспен жеке тұлғаның қажеттіліктерін, уәждерін, мүдделері мен бейімділігін бағдарлау ретінде қарастырады.

И.Н. Алешина бұл контексте кәсіби бағыттылықтың келесі белгілерін көрсетеді:

- кәсіби, қоғамдық және танымдық бағыттың өзара байланысы;
- кәсіби бағыттың қызмет мәнімен байланысы;
- қызметке саналы және психологиялық дайындық;
- бейімділік пен қабілет негізінде кәсіпке деген жан-жақты тұрақты қызығушылық [7].

И.Н. Алешина айтқандай, кәсіби бағыттылық білім беру және өзін-өзі жетілдіру барысында студенттің танымдық қызметін ынталандыратын оқудың басты себебі болып табылады.

Кәсіби бағыттың екінші тәсілі жалпы ғылыми, жалпы кәсіптік және арнайы пәндердің пәнаралық байланыстары негізінде білім беру мазмұнын іріктеу және құру мәселелеріне қатысты.

А.Я. Кудрявцев кәсіби бағыттылық принципі өндірістік оқумен байланысты ғана емес, сонымен қатар теориялық оқытуды, жалпы білім беретін және арнайы пәндердің пәнаралық байланысын ұйымдастыруды, жалпы білім беретін пәндерді оқыту үдерісінде кәсіби аспектіні пайдалануды талап ететінін көрсетеді [8].

Педагогикалық әдебиеттерде кәсіби бағыттылық принципі ұғымымен қатар кәсіби-бағдарлы оқыту ұғымы бар. Кәсіби-бағдарлы оқыту деп біз кәсіптік бағыт принципін іске асыруға бағытталған оқытуды түсінеміз. Кәсіби-бағдарлы оқыту үшін кәсіби бағыттылық принципі басым болып табылады, оқытудың қалған барлық принциптері оған бағынады.

Кәсіби білім беруде "кәсіби-бағдарлы технология" термині қолданылады. Бұл технология кәсіби-бағдарлы оқыту үдерісін ұйымдастырудың стратегиясын, тактикасын және техникасын анықтайды. Оқытудың кез келген технологиясының (соның ішінде, кәсіби-бағдарлы оқыту технологиясының) негізінде білімді меңгерудің белгілі бір психологиялық/педагогикалық теориясы (немесе теориялар кешені) жатыр.

Бірқатар зерттеушілер "кәсіби-бағдарлы технологияны" ЖОО студенттерінің болашақ кәсіби қызметі үшін маңызды жеке басының қасиеттерін қалыптастыруға, іргелі, пәнаралық және арнайы білім алуға, оқу орнын бітіргеннен кейін таңдаған мамандық бойынша функционалдық міндеттерін орындауды қамтамасыз ететін іскерлікті, дағдыларды, құзыреттілікті дамытуға ықпал ететін технология ретінде қарастырады.

Кәсіби-бағдарлы оқыту технологиясы оқытушының дидактикалық және кәсіби-педагогикалық құралдарын таңдау, жинақтау және

пайдалану тәртібін анықтайтын әдістемелік және ұйымдастыру-әдістемелік нұсқаулардың жиынтығы ретінде қарастырылады [9,33]. Жалпы кәсіби-бағдарлы оқыту технологиясы болашақ маманның кәсіби даярлығына қойылатын мақсаттарға қол жеткізуге кепілдік беруі тиіс.

Қорыта айтқанда, құзыреттілік – білім алушының оқу үдерісінде меңгерген білімдерін, дағдылары мен біліктерін тәжірибеде тиімді қолдана алуы. Ал кәсіби – бағдарлы оқыту – білім алушының қызығушылық бағытының, қабілетінің дамуына жағдай жасайтын және олардың келешекте ие болуға тиісті кәсібіне бейімделуді қамтамасыз ететін оқыту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007. – 27 шілде.
2. Дяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психология высшей школы. – Минск: Изд. БГУ, 1981. – 383 с.
3. Мандель Б.Р. Педагогика высшей школы история, проблематика, принципы: учебное пособие для обучающихся в магистратуре. – Москва, Берлин: Директ-Медиа, 2017. – 618 с.
4. The official Bologna Seminar on Employability in the context of the Bologna Process Bled/Slovenia 21-23 October 2004.
5. Низамов Р.А. Дидактические основы активизации учебной деятельности студентов. – Казань : КГУ, 1975. – 302 с.
6. Загвязинский В.И. Теория обучения: современная интерпретация: учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. – М.: Академия, 2001. – 192 с.
7. Алешина Т. Н. О разработке дидактических материалов по математике с профессиональной направленностью / Т.Н. Алешина // Математика в школе. – 1990. – № 4. – С. 44.
8. Кудрявцев А. Я. К проблеме принципов обучения / А.Я. Кудрявцев // Советская педагогика. – 1981. № 8. – С. 100–106.
9. Мандель Б.Р. Профессионально-ориентированное обучение: проблематика и технологии: учебное пособие для обучающихся в магистратуре. – Москва, Берлин: Директ-Медиа, 2016. – 341с.

3.28. Әлеуметтік педагогикалық іс-әрекет арқылы оқушылардың эстетикалық мәдениетін қалыптастырудың бүгінгі жағдайы

Гүлнұр Темірбай

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану»
мамандығының 1-курс магистранты (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Марзия Пазиловна Асылбекова

педагогика ғылымының кандидаты, доцент.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Тұлғаны эстетикалық тәрбиелеу проблемасы әлемдік педагогикалық ойларда ұзақ тарихы бар. Эстетикалық тәрбие адамзат қоғамы дамығанға дейінгі ерте дәуірдің өзінде педагогтардың, философтардың, ғалымдардың қызығушылығын тудырған. Тарихи дәуірге, ұлт менталитетіне, дәстүрлі дүние танымына, тәрбие идеалына байланысты эстетикалық білім беру мен тәрбиенің мақсаты, нормасы, құралы мен әдістері анықталды. Қазіргі заманғы эстетикалық тәрбие теориясы мен практикасы ауқымды тәжірибеге сүйенеді, «эстетикалық тәрбие» анықтамасының тағдыры адам санасы, «мәдениет» және «өнер» тарихы сияқты тереңде жатыр және көп қырлы деп айтуға болады.

Әлемді эстетикалық түсіну дерек көздерін алғашқы қоғамның өзінде, көне шығыстың археологиялық өркениетінің мәдени мұраларында байқауға болады. Алайда, эстетикалық тәрбие теориясы мен практикасының дамуының негізгі үрдісі антикалық дәуір тұлғалары - Платона мен Аристотелдің философиялық еңбектеріне негізделеді. Солар тұлғаның эстетикалық қалыптасуының негізгі проблемалары мен міндеттерін айқындады, эстетикалық тәрбиенің мақсатын жасай отырып – үйлесімді дамыған тұлға тұтастығын қалыптастырды.

Осы мақсаттар негізінде эстетикалық тәрбие феноменінің алдағы тарихы қалыптасты. Қазіргі заманғы кезеңде бұл ұғым көптеген анықтамалар мен бағаны сипаттайтын күрделі, көпфункционалды білімді білдіреді. Дегенмен, эстетикалық тәрбиенің мақсаты, бір жағынан өскелең ұрпаққа эстетикалық білім, өткен ғасырдағы машықты, дағдыны беру болып қала бермек, ал екінші жағынан – осы негізде тәрбиеленушілердің өзінің эстетикалық дамыған тұлғаны қалыптастыруы.

Ұжымдық эстетикалық тәрбие теориясы шеңберінде (А.В. Луначарский, А.В. Бакушинский, С.Т. Щацкий, В.Н. Шацкая, А.С. Макаренко және басқалары) тұлғаның эстетикалық қалыптасуы мәселесіне арналған өзге ғылыми мектеп қалыптасты. Педагогтардың түсінігінде тұлғаны қалыптастырудың маңызды құралы педагогикалық процестің тұтастығы қамтамасыз етілетін әлеуметтендіру болып табылды. Осы процесте маңызды рөл эстетикалық тәрбиеге берілді. Педагогтардың еңбектерінде эстетикалық тәрбиенің осы бағыттары тұлғаның мәдениетін қалыптастырудың құралы ретінде қарастырылды, бұл ретте тәрбие қызметінің әртүрлі – адамгершілік, ақыл-ой, еңбек бағыттарын біріктіретін, эстетикалық тәрбиенің интегративті мәні ерекше көрсетілді.

Т.А. Ильинаның «Педагогикасында» эстетикалық тәрбие «өнерде, табиғатта және барлық қоршаған ортада шынайы үйлесімді адамды әдемілік құралымен тәрбиелеу» деп түсініледі [1]. Т.А. Ильина эстетикалық тәрбиенің мәдениет тану функцияларын ерекше атай отырып, ауқымды педагогикалық жопарда осындай тәрбие оқушыларды көп ғасырлық эстетикалық мәдениетке баулу екенін айқындайды.

Соңғы жылдардағы (А.А. Веремьев, В.С. Библер, А.П. Валицкая, В.А. Доманский, С.В. Кульневич) еңбектерінде осы мәдениет тану тәсілі әсіресе көп қырлы болып көрсетілуде. Қазіргі заманғы білімнің мәдениет тану жүйесіндегі эстетикалық тәрбиенің мақсаты оқушылардың эстетикалық мәдениетін қалыптастыру. Эстетикалық тәрбиенің өлшемшарттары педагогтардың пікірі бойынша эстетикалық мәдениетті меңгеруі болып табылады. Мәселен, А.А. Веремьев эстетикалық тәрбиені «тұлғаның эстетикалық мәдениетін жетілдіру ретінде қарастыруға болады» деп пайымдайды [2].

Ұсынылған анықтамаларды ретроспективті талдау қарастырылып отырған әрбір эстетикалық тәрбиені байланыстыратын жалпы ереже деп бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Эстетикалық тәрбие деп:

- тұлғаның жан-жақты дамуының, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіруінің құрамдауыш бөлігі, тәрбиенің әртүрлі: адамгершілік, еңбек, физикалық және т.б. бағытарымен байланысы (А.А. Веремьев, В.П. Острогорский, В.А. Сухомлинский, В.Н. Щацкая, Г.И. Щукина);

- табиғатта және өмірде сұлулықты қабылдай білу және көре білу, бағалай білу мүмкіндігін қалыптастыру (И.Ф. Гончаров, М.С. Каган, Н.И. Киященко);

- жеке өзінің шығармашылық қасиеттерін дамыту (Т.А. Ильина, А.А. Мелик-Пашаев, Б.М. Неменский,).

- тұлғаның эстетикалық мәдениетін қарастырудың негізгі құралдары (Ю.К. Бабанский, М.А. Верб, Г.С. Лабковская, Б.Т. Лихачев, Л.П. Печко) түсініледі.

Тұлғаның эстетикалық тәрбие мен эстетикалық мәдениет анықтамаларының ішінен А.А. Веремьев эстетикалық тәрбие процесінің алдында тұрған мынадай міндеттерді бөліп көрсетеді:

- эстетикалық теорияның және білім алудың, машықтанудың, дағдының, арнайы ұғымдық аппараттарды меңгерудің, білімнің негізінде қортынды жасау және эстетикалық сендіре білудің эстетикалық құндылығымен қарым-қатынас практикасының негізін меңгеру;

- мінез-құлық саласында эмоциялық-сезімталдықты қалыптастыру, өнер шығармаларына және қоршаған ортадағы шынайылыққа эстетикалық ден қоя білу мүмкіндігін дамыту, көргенді және естігенді түсіну және эстетикалық күйзелу;

- эстетикалық талғамды және болжау және эстетикалық жетілу негізінде эстетикалық құндылықты бағалай білу мүмкіндігі ретінде идеалды қалыптастыру;

- эстетикалық қабілетін дамыту: қоғамдық өмірдің барлық саласында үйлесімділікті енгізе білу.

Аталған міндеттер эстетикалық мәдениет компоненттерімен: рецептивті, эмотивті, когнитивті, аксиологиялық және жүйелік-іс-әрекетпен тығыз байланысты. Тиісінше, біз қазіргі заманғы әлеуметтендіру шартында оқушыларды эстетикалық тәрбиелеу эстетикалық мәдениетті іске асырудың маңызды құралы болып табылады деп пайымдаймыз.

Ю.К. Бабанский, Т.А. Ильина, Б.Т. Лихачева, Л.П. Печко, Г.И. Щукина еңбектерінде эстетикалық тәрбие оқу және сыныптан тыс жұмыстарды, мектепке дейінгі білім беру мекемелеріндегі білімді, отбасындағы тәрбиені және өзін-өзі тәрбиелеуді қамти отырып, педагогикалық қызметтің заңды, басқару жүйесі ретінде қарастырылатынын атап өту маңызды.

Эстетикалық тәрбиенің қазіргі заманғы жүйесінің елеулі компоненттерінің бірі көркемдік тәрбие, оқушыларға білім беру мен дамыту болып табылады. Осы ұғымдардың негізгі ережелерін қарастырайық.

Көркемдік тәрбие «тұлғаны өнер құралы арқылы эстетикалық дамыту» ретінде айқындалады. Көркемдік тәрбиенің қазіргі заманғы кезеңінде тұлғаның көркемдік мәдениетін қалыптастыру процесі ретінде қарастырылады, оның деңгейі көркемдік білімділігіне, өнер саласындағы қызығушылығының кеңдігіне, оны түсіну тереңдігі мен шығарманың көркемдік жетістігін дұрыс бағлай білуінің дамуы дәрежесіне байланысты. Қазіргі заманғы мектеп тәжірибесінде өнер құрылымын көркемдік тәрбие беру эстетикалық тәрбиемен салыстырғанда кеңінен таралған, себебі көркемдік тәрбие пәні классикалық өнер шығармалары болып табылатын, көркемдік-эстетикалық цикл сабақтарында жүзеге асырылады.

Көркемдік және эстетикалық тәрбие арасында диалектикалық өзара байланыс бар екені көрінеді, бірақ эстетикалық тәрбие көркемдікпен салыстырғанда неғұрлым кең құбылысты білдіреді, себебі ол адамның эстетикалық қатынасын тек өнерге ғана емес, сондай-ақ ол үшін эстетикалық маңызды болатын барлық құбылысқа қатысты қалыптастырады. Эстетикалық күйзеліс объектісі өнер шығармасы, сондай-ақ шын мәніндегі құбылыс, табиғат әлемі, еңбек процесі, адамның өзара қарым-қатынасы мен әрекеттері болуы мүмкін.

Алайда бүгінде эстетикалық тәрбие процесі көптеген қиындықтарға тап болуда. Оның себебі мектептің күнделікті практикалық қызметінде эстетикалық тәрбие саласындағы ғылыми жетістіктердің тым аз енгізілуінде. Н.И. Киященко «эстетикалық тәрбиенің көптеген теоретиктері үшін ең өкініштісі, біздің елімізде өзінің жеке педагогикалық практикасы мен біздің ізбасарларымыздың педагогикалық қызметінен басқа, біздің ғылыми жетістігіміздің эстетикалық-тәрбие практикасына енгізудің ешқандай өзге тәсілінің

бізде жоқтығы» деп атап көрсетеді [3]. Бұл мән-жай бірнеше факторлармен түсіндіріледі:

- өзінің негізгі міндеті ретінде білім, ақпарат беруге айналған орта білім беру мекемелерінің оқу жоспарларының шамадан тым көп болуы;
- кең таралған әдістеменің – базаның: мектепте эстетикалық тәрбие мен білім беру проблемасы бойынша бағдарламаның, оқу-әдістемелік құралының болмауы;
- педагогика кадрларын тиісті деңгейде дайындаудың болмауы;
- мектептің материалдық жарақтануының аздығы;
- мемлекеттік білім беру деңгейіндегі орта білім беру мекемелерінің оқушыларын тұлға ретінде эстетикалық қалыптасуы проблемасына назардың аударылмауы.

Осы саланың зерттеушілері (Н.И. Киященко, В.С. Кузин, Б.М. Неменский) проблеманың көзі мектепте білім берудің барлық жүйесін қайта құру қажеттілігіне келіп саяды деп пайымдайды, ол өсіп келе жатқан адамның алдынан әлемді, оның барлық құндылығы мен үйлесімділігі жағынан ашатын, оның табиғи бейімділігін дамытуға мүмкіндік беретін мәдени-тарихи процесс және «ешуақытта мойымайтын және сұлулыққа ұмтылуды ешқашан тоқтатпайтын өзіндік сапа» ретінде қаралуы тиіс [3].

Қазіргі заманғы мектеп оқушыларының эстетикалық тәрбиесін зерттеушілердің (Л.В. Богомолова, А.И. Буров, М.А. Верб, А.А. Веремьев, Т.П. Голубева, Е.В. Квятковский, А.А. Мелик-Пашаев және басқалары) негізгі тәсілін зерделей келе біз, қазіргі кезде эстетикалық тәрбие процесін ұйымдастырудың төрт жаңа моделін бөліп көрсетуге болады деп пайымдаймыз:

- бірінші модель, эстетикалық тәрбие бөлек жұмыс істейді;
- екінші модель, оқушылардың эстетикалық тәрбиесі дәстүрлі жүйе ретінде жүзеге асырылады;
- үшінші модель балаларға қосымша білім беру мекемелерімен және мәдениет мекемелерімен мектептің тығыз ынтамақтастығы негізінде іске асырылатын, мектептегі эстетикалық тәрбиені жеткілікті деңгейде ұйымдастыру;
- төртінші инновациялық модель, мектептің барлық оқу-тәрбие процесінің эстетикалық бағытынан өзгеше.

Бірінші модель мектептегі оқу-тәрбие процесінің негізгі және қосымша компоненттерінің айырмашылғын сипаттайды. Осы білім беру компоненттері шеңберіндегі мектепте эстетикалық тәрбие не әлсіз дамыған, не мүлдем жұмыс істемейді.

Осы моделдегі мектеп, әдетте, оқушы тұлғасын қалыптастыру проблемасын назар аударусыз қалдырып, оқу-тәрбие процесінің білім парадигмасына бағытталады. Сөзсіз мұндай мектептер олардың білім беру-тәрбие қызметіне тәрбиенің әртүрлі аспектілері, соның ішінде эстетика бойынша бағдарлама енгізуді қажет етеді.

Екінші модель мектепте эстетикалық тәрбие жүйесін ұйымдастырудың дәстүрлі құрылымынан өзгеше. Бұл модель мектеп оқушыларының эстетикалық мәдениетін қалыптастырудың бірыңғай тұтас жүйесі ретінде әлі жұмыс істемесе де, оқу-тәрбие процесінің негізгі (базалық) және қосымша компоненттері шеңберінде мектепте бар әрбір эстетикалық тәрбие құрылымы ұйымдастырылғанын сипаттайды. Базалық білім беруде эстетикалық цикл пәні жеке бағытталған педагогикалық технологияны қолданса да, дәстүрлі бағдарлама бойынша оқытылады. Солай бола тұрға да, осындай моделдерде эстетикалық тәрбие жөніндегі жұмыстың тамаша формалары (шығармашылық клуб, қауымдастықтар, зертханалар, орталықтар) кездеседі. Әдетте, мұндай мектептер оқушының жеке басының дамуын өз міндеттерінің бірі етіп қояды, сондықтан олар эстетикалық тәрбиені оқушылардың қазіргі заманғы өмір кеңістігінде өз әлемінің көп қырларын және сыртқы әлемнің көптеген қырларын ашуына, осы тұтас әлеммен өзінің біртұтас екенін эмоциялық сезінуіне мүмкіндік беретін, осындай дамудағы педагогикалық құралдардың бірі ретінде пайдаланады.

Үшінші модель жалпы орта білім беру сатысында эстетикалық тәрбиені ұйымдастыруды мектептің балаларға қосымша білім беру мекемесімен немесе мәдениет мекемесімен – Балалар шығармашылық мектебімен, клубтармен, өнер мектебімен, театрмен және т.б. тығыз ынтымақтастық негізінде құрады. Мұндай ынтымақтастық ұдайы негізде жүзеге асырылады. Бұл ретте қосымша білім беру жүйесінде эстетикалық компонент жетекші болады. Факультативтік сабақтар және қосымша білім беру мекемесінің қызметкерлері сыныптан тыс іс-шаралар шеңберінде экскурсия сабағын, театр сабағын, мәдениет сабағын өткізеді, мектеп театрының қойылымдарына режиссиру болады, оқытушылар, балар және олардың ата-аналары үшін өнер бойынша арнайы сабақтар ұйымдастырады. Осылайша эстетикалық бағдарламаны практикада іске асыру кезеңінде қосымша білім беру арнайы мекемесінің рөлі едәуір өседі.

Төртінші инновациялық модель барлық оқу-тәрбие процесіне эстетикалық бағытты сипаттайды. Эстетикалық тәрбие осындай мектептерде балаларға негізгі және қосымша білім беруді интеграциялау негізіне құрылады және оқу-тәрбие кешені ретінде жұмыс істейді.

Эстетикалық тәрбие процесін ұйымдастырудың негізгі төрт моделін қарастыра отырып, біз эстетикалық мәдениетті қалыптастырудың жоғары деңгейі:

- эстетикалық мәдениет интегралдық тұлғалық санат ретінде, ал эстетикалық цикл пәндері оқу-тәрбие процесінде жетекші орын алатын;
- оқушылардың сабақтағы және сабақтан тыс әрекеттеріне үлкен назар бөлінетін, эстетикалық тәрбие мектептің оқу-тәрбие процесінің негізгі және қосымша компоненттерінің негізінде құрылатын және оқу-тәрбие кешені ретінде жұмыс істейтін;

- гуманитарлық-эстетикалық цикл пәндерінің тығыз интеграциясына негізделетін, эстетикалық тәрбие процесін ұйымдастыруда кешенді тәсілді пайдаланатын;

- тұлғаны эстетикалық дамыту оның көркемдік және жалпы психологиялық дамуының бірлігі принципіне негізделетін;

- сабақта және сабақтан тыс әрекеттерде жұмыстың әртүрлі формалары мен әдістері пайдаланылатын, мектеп білім беру мекемелерімен және мәдениет мекемелерімен (мұражай, театр және т.б.) өзара белсенді іс-қимылда болатын білім беру мекемелерінде қамтамасыз етіледі деген қорытындыға келдік.

Эксперимент авторларының пікірінше эстетикалық тәрбие оқушылардың эстетикалық мәдениетін қалыптастырудың пәрменді құралы болып табылды, барлық оқу орындары үшін екі өзекті міндетті қамтамасыз етті:

- адамның қазіргі заманғы әлеуметтік мәдениет проблемасына қосылуы, бұрынғы мен қазіргі әлемдік және отандық мәдениетке араласуы;

- адамның жалпы адам құндылығы әлеміне енуіне мүмкіндік беретін, тікелей көркемдік іс-әрекет тәжірибесін дұрыс түсіну, қабылдау және өнер шығармасын бағалау.

«Бұл ретте, — автор, жаңа ұйымдастыру жүйесін құрудағы негізгі буын — бұл жалпы білім беру мектебі» деп тағыда айтады [4]. Олардың алдында күрделі міндет тұр — баланы әлемді эстетикалық қабылдауға және олармен өзін байланыста болуға үйрету, балада сұлулыққа қажеттілікті тәрбиелеу және оны көре білуі, тани білуі және құру мүмкіндігі.

Осылайша, эстетикалық тәрбие оқушылардың эстетикалық мәдениетін қалыптастыру құралы ретінде қарастырылатынын, қазіргі заманғы кезеңде қоғамды дамыту білім беру мекемесі қызметінің басым бағыты болып табылады деп сеніммен бекітуге болады. Н.И. Киященко пайымдағандай ХХІ ғасырдың басында «қазіргі заманда адамды тәрбиелеудің барлық түрлері арасында эстетикалық тәрбие ең көп интеграциялық әлеуетке ие және өзінің құралдары арқылы тәрбиенің барлық түрлерінің міндеттерін шеше алады» деп айтуға болады [3].

Осы факт эстетикалық тәрбие тұлғаның эстетикалық мәдениетін қалыптастыру құралы ретінде куәландырады, бір жағынан тұлғаның эстетикалық санасын қалыптастыруды, ал екінші жағынан эстетикалық құндылықты құру қажеттілігі мен мүмкіндігін тәрбиелеу, яғни тұлғаның олардың құндылығындағы ішкі және сыртқы әлемді сауатты меңгеруі деп пайымдайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ильина, Т.А. Педагогика: курс лекций. - М.: Просвещение, 1984. - 495 с.

2. Веремьев, А.А. Эстетическое и художественное воспитание: сущность и взаимосвязи // Искусство и образование. - 2002. - № 3. - С. 4-10.

3. Киященко, Н.И. Эстетико-воспитательный «портрет» конца XX века // Современные концепции эстетического воспитания. — М.: Ин-т философии РАН, 1998. - 302 с.

4. Блонский, П.П. Избранные педагогические и психологические произведения: в 2-х томах / под ред. А.Н. Петровского. - М., 1979. - Т. 1. - 304 с.

3.29. Тестирование, как одна из часто применяемых форм контроля и проверки знаний

Инна Алексеевна Аксёнова

Преподаватель специальных дисциплин отделения «Технические специальности» ГККП «Актюбинский Высший политехнический колледж» (г. Актобе, Казахстан)

Ирина Ивановна Бедная

Преподаватель специальных дисциплин отделения «Технические специальности» ГККП «Актюбинский Высший политехнический колледж» (г. Актобе, Казахстан)

В настоящее время тестирование стало одной из форм обучения, контроля и проверки знаний студентов. На своих уроках наряду с другими методами, самостоятельными, практическими и контрольными работами, мы используем метод тестирования.

Он позволяет быстро обнаружить пробелы в знаниях студентов. Если после проверки тестовых заданий выявлено, что на одни и те же вопросы дано большое количество не правильных ответов, то это означает:

1) данный раздел темы не был доступно представлен студентам – преподавателю следует вернуться к ранее изученному материалу и объяснить недостающие знания (можно на дополнительных занятиях);

2) данный раздел темы не был понят студентами из-за сложности - преподавателю следует объяснить учебный материал доступней, на примере схемы, задачи или практической ситуации;

3) вопросы и ответы составлены не совсем удачно, без логики – рассмотреть подборку вопросов и ответов, проверить на определенность.

Существует много разновидностей тестов, которые разделяются на группы по нескольким основаниям: по предмету тестирования (тому качеству, которое оценивается с помощью данного теста); по особенностям используемых в тесте задач; по материалу,

предъявляемому испытуемым; по объекту оценивания. По предмету тесты делятся на интеллектуальные, личностные и межличностные.

Интеллектуальные тесты предназначены для оценки уровня развития мышления, интеллекта человека и его отдельных процессов, таких, как восприятие, воображение, память речь.

По особенностям используемых задач выделяются практические, образные и вербальные (словесные) тесты. Вербальные тесты включают в себя задания на оперирование словами. Они предполагают, например, определение понятий, умозаключения, сравнение объёма и содержания различных слов, выполнение различных логических операций с понятиями.

По характеру тестового материала, предъявляемого испытуемым, тесты делятся на бланковые и аппаратурные. Бланковыми называют такие тесты, в которых используется тестовый материал в форме различных бланков: рисунков, схем, таблиц, опросников и тому подобных.

Виды тестов, применяемых при изучении дисциплины, курса:

- Входной тест- выявление уже ранее имеющихся знаний у студентов;

- Обучающий тест – требует знаний и логики для составления схемы, решения задачи, и по результату выбирается правильный ответ;

- Проверочный тест - контроль знаний при изучении темы;

- Промежуточный тест – контроль знаний при изучении раздела;

- Контрольный срез – тестирование по дисциплине.

Студенты с интересом выполняют также не стандартные тесты:

Фундаментальный тест – проверка базовых знаний студентов, например, в изучении механических зубчатых передачах вращательного движения;

Логический тест - выявление у студентов технических способностей, развития самостоятельного и логического мышления, проявления интереса к дисциплине, своей профессии, возможности интересного обсуждения ответов после его выполнения с сокурсниками.

Тесты как одна из форм контроля заслуживают внимательного изучения и применения их на практике по целому ряду положительных характеристик:

- быстрота проверки выполненной работы;
- оценка достаточно большого количества учащихся;
- возможность проверки теоретического материала;
- проверка большого объема материала малыми порциями;
- объективность оценки результатов выполненной работы.

Однако в силу своих недостатков (большая вероятность выбора ответов наугад при неподготовленности студента к уроку, или методом исключения, проверка лишь конечных результатов действий,

затруднение со стороны учителя, а чаще невозможность проследить логику ученика) тесты не могут служить основной формой контроля за качеством успеваемости студентов. Они не в состоянии охватить все стороны учета успеваемости и использовать их можно только наряду с другими формами контроля.

Создание теста начинается с определения и, по возможности, ограничения области знаний, навыков, которые будут испытываться тестом. При этом нужно учитывать соответствие проверяемых знаний, умений и навыков программным требованиям. Тесты не должны быть однообразными, иначе интерес студентов к работе над тестом ослабевает. Рекомендуется при составлении тестовых заданий учитывать следующие положения:

- Вопросы, включенные в тест, должны быть разного уровня сложности. Это позволит сильным учащимся не переоценивать своих возможностей, сталкиваясь всё время с очень легкой работой, а слабым - не разувериться в своих силах.

- Экономность вопросов: при самой краткой формулировке тест должен «вытягивать» из учащихся возможно больший объем знаний.

- Тестовые вопросы должны повторяться. Их формулировки должны дополняться, нужно продумать, сколько «кругов повторения» стоит закладывать в этот тест, то есть, сколько раз различные вопросы будут возвращать ученика к той же теме. Совокупность правильных ответов покажет, что студент в состоянии собирать воедино фрагменты своих знаний по теме и пользоваться ими для решения различных задач.

- Формулировки вопросов тестовых заданий должны, прежде всего: содержать одну законченную мысль; избегать слов, дающих возможность учащимся догадаться о правильном ответе, а также двусмысленных утверждений.

- Вопросы и ответы должны быть разнообразными, чередоваться – должны содержать цифры с размерами, с погрешностями измерений, с количеством, единицы измерений, фамилии ученых, символы, формулы, даты и т.д.

Ответ на поставленный вопрос не должен зависеть от предыдущих ответов. Правильные и неправильные ответы должны быть однозначными по содержанию и общему количеству слов. Место правильного ответа не должно повторяться от вопроса к вопросу. Все ответы по конструкции должны быть преимущественно однородными.

Чтобы цель тестирования была достигнута, необходимо при составлении тестов поставить следующие задачи:

- Создавать каждому студенту ситуацию успеха.
- Вовлекать каждого студента в активную познавательную деятельность.
- Задания должны быть посильными для ребят.

- Предоставить студенту возможность работать на своем уровне сложности.

- Должна быть связь с производственной ситуацией.
- Получение объективной информации по усвоению студентами знаний, умений, навыков, а также выявлению возникших затруднений.
- Каждый студент должен быть аттестован.

Ученые справедливо подчеркивают, что объем тестовой основы должен быть таким, чтобы обучаемые смогли удержать в памяти, вопросы должны содержать изученный лексико-грамматический материал; каждое тестовое задание должно быть решено.

3.30. Практикалық сабақты белсенді өткізу әдістері

Эльмира Изтелеуовна Куккузова

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
«Құқықтану» кафедрасының заң магистрі, аға оқытушысы
(Атырау қ. Қазақстан)

Жадыра Жағыпарқызы Жағыпар

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
«Құқықтану» кафедрасының заң магистрі, аға оқытушысы
(Атырау қ. Қазақстан)

1995 жылы маусым айында елімізде жаппай құқықтық білім беруді жүзеге асыру жөніндегі шаралар туралы қаулы қабылданды. Қаулыда құқықтық оқуды мектептерде бастауыш сыныптардан бастап неғұрлым кең көлемде енгізу қажеттігі атап көрсетілді. Бұдан шығатын тұжырым не? Ол тәуелсіздік тұғырына көтерілген Қазақстанның алдында білім беру саласында жаңа қажеттіліктердің, оқытудың жаңа технологиясын пайдалан отырып білім беру әдістерінің пайда болуы. Ғылым мен техниканың тез даму қарқыны, өндіріске шетелдік және отандық озық, жаңа технологиялар мен әдістердің енуі, қоғамның жаңа экономикалық қатынастарға көшуі республикамыздың білім беру саласында жүргізіп жатқан реформалық өзгерістерді жетілдіруді, білім сапасын арттыруды талап етеді.

Тұңғыш Елбасымыздың халыққа Жолдауында берілген Қазақстанның әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына кіру тұжырымдамасында алдағы жұмыстың ұзақмерзімді басымдықтары белгіленген. Осы жолдағы басым бағыттардың бірі сапалы бірегей білім беру жүйесі бар ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс, педагогтан ақпаратты коммуникативті құжіреттілігін арттыруын талап етеді, осы тұжырым бағдарламаны негізге ала отырып, кәсіптік білім берудің ұлттық жүйесін қалыптастыруда педагог құзыреттілігі, студенттен кәсіби құзыретті

маман қалыптастыруды бәсекеге қабылетті, білімді, азаматтар тәрбиелеуді жүктейді.

Осыған орай, біздің – мамандықтар бойынша арнайы пәндер арқылы білім беру мемлекеттік білім стандарттары негізінде құрылған типтік жұмыстар бағдарламалары, оның негізінде дайындалған оқу, жұмыс бағдарламалары, тақырыптық – күнтізбелік жоспарлар, оқу – әдістемелік кешендер, электрондық оқулықтар, жаңа ақпараттық – технологиялар әдістері қолданылып келеді [1].

Қазіргі уақытта Қазақстанда білім берудің өзіндік ұлттық үлгісі қалыптасуда. Бұл үрдіс білім парадигмасының өзгеруімен қатар жүреді. Білім берудегі ескі мазмұнның орнына жаңасы келуде. Ол адамға оқу қызметінің субъектісі ретінде, өзін-өзі өзектілендірілген, өзін танытуға және өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылатын дамушы тұлға ретінде қалыптастыруға бағытталған. Оқытушы мен оқушының тұлғалық бағытталған өзара әрекет болып табылады. Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға адамның білім, білік, дағдысын емес, оның тұлғасын, білім алу арқылы дамуын қойып жатыр. Жаңа заман кеңістігіндегі білім мен кәсіптік бәсеке алаңының ашықтығы және кіріс-шығыстың жалпыға ортақ талап деңгейінде бақылауға айналуы – жоғары білім беру жүйесінде шұғыл түрде өзгерістер енгізуді талап етеді.

Қазіргі таңда технологияның дамуы, жаһандану бағыты мен бәсеке білім кеңістігіне барған сайын батыл кіріп, оның ықпалы күшейе беретіні күмәнсіз. Олардың арасындағы қарым-қатынас күрделі мәселелерді тудыруы мүмкін. Бірақ, ол құбылыстардың ұлттық мүддеге және халықаралық талаптарға барынша сай келіп, белгіленген шектен аспауы тиіс. Әрине, әр елдің мүддесіне орай көзқарастарда алшақтықтардың болмай қоймайтыны белгілі. Оған бір ғана мысал, білім беру ісін мемлекет қамқорлығына алу керек пе, жоқпа, деген сауалға жауап арқалай. Айталық, Европа елдері мемлекеттік қолдаудың қажеттілігін баса айтып отыр. Бізде ұстаным да сол пікірмен сәйкес келеді. Бір атап өтерлігі, әлемдік білім кеңістігі стратегиясы ретінде онда көтерілген мәселелердің ешқайсысында біздің мемлекеттік мүддемізге қайшы келмейді. Оның үстіне Қазақстандағы білім беру жүйесінің деңгейі әлемдегі дамыған елдердің көрсеткішімен орайлас. Бізде білім берудің іргетасы берік қаланған, оған деген көзқарас та ерекше, әр азамат өзінің және ұрпағының білікті де білімді болуын алдыңғы қатарға қояды. Қазіргі уақытта білім берудің бір ерекшелігі – адамның тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуында болып отыр.

Жоғары білім беру жүйесінің дамуының әлемдік беталыстары білім беру жүйесінде жаңа ортаның-ақпараттық қоғамның пайда болуымен себептеледі [2].

Практикалық сабақты өткізудің белсенді әдістерін ашып қарамас бұрын, ең алдымен дәріс дегеніміз не?, қандай тәсілдері арқылы дәріс оқылады деген сұрақтарға жауап іздеп көрелік.

Оқыту әдістемесі – оқыту үдерісі барысында оқытушы мен студенттің өзара әрекеттестік формасын көрсететін әдістер мен тәсілдердің бірлігі. Оқытудың негізгі үш әдісін көрсетуге болады: енжар, белсенді және интербелсенді әдістер.

Енжар әдіс – оқытушы мен білім алушының өзара әрекет формасы. Енжар әдісте оқытушы белсенді ролде болып, студенттер енжар тыңдаушы роліне енеді. Енжар әдісті ұстанғанда оқытушы мен студенттің арасындағы байланыс сұрақ-жауап, өзбетінше жұмыс, тест тапсырмаларын орындату т.б. формалар түрінде өткізіледі.

Белсенді әдіс – сабақ барысында оқытушы мен студенттің белсенді өзара әрекет формасы негізінде анықталып, студент тыңдаушы емес, белсенді қатысушы роліне еніп, оқытушымен бірдей деңгейде сабаққа атсалысады.

Интербелсенді әдістерді қолдану бүгінгі күннің талабы себебі қазіргі қоғам талабына сай, тұлғаның ой-өрісін дамыту, біліктері мен шеберліктерін қалыптастыру, оны өз тәжірибесінде, жаңа жағдайларға байланысты қолдана алу, ой дербестігін кеңейту, заман сұранысына сай ізденімпаз, шығармашыл тұлғасын қалыптастыру қажет.

Белсенді әдіс пен интербелсенді әдіс арасында айырмашылық бар. Интербелсенді әдіс белсенді әдіске қарағанда ауқымы кеңдеу, бұл әдіс тек қана оқытушы мен студент арасында белсенділікке ғана студент пен студент арасындағы өзара пікірталасқа, ой бөлісуге, өзара бірлесіп негізгі мәселелерді шешуге бағытталған. Интербелсенді әдіске негізделген сабақта студенттерді сабақ мақсатын шешуге бағыт беріп отыру, ал оның белсенді орындаушылары студенттер.

Кредиттік оқыту технологиясы жағдайында студент білімді өз бетімен, өзіндік жұмыс барысында, оқытушы басшылығымен немесе оқытушының тікелей көмегінсіз қабылдайтынын білеміз [3].

Жоғары оқу орындарында студенттерді кредиттік оқыту жүйесі туралы ережеге сәйкес, қолданылатын дәрістік және практикалық сабақты жүргізудің негізгі ұйымдастыру формаларын қарастырып өтелік.

Оқытудың белсенді әдістері-оқу материалын меңгеру үдерісіндегі студенттердің танымдық іс-әрекетін арттыруға негіз болатын оқыту тәсілдері. Белсенді оқыту әдістерінің жіктелуі:

- жартылай кәсіби іс-әрекетті модельдейтін және іскерлік, дағдыны қалыптастыруға бағытталған тәсілдер: проблемалық сұрақтар, іскерлік ойындар, кәсіптік жағдаятты талдау, тренинг;

- білім, іскерлік, дағдыларын қалыптастыруға бағытталған тәсілдер: проблемалық есептер, жағдаяттар, «дөңгелек үстел», эвристикалық әңгіме, «миға шабуыл», оқу пікірталасы, «кейс-стади», өзіндік жұмыс.

«Пікірталас әдісі» – оқытудың сөздік әдістерінің ішінде елеулі орын алады. Оның оқыту процесіндегі ең басты қызметі-танымдық

қызығушылықты ынталандыру, оқушыларды қандай да мәселе бойынша түрлі ғылыми көзқарастарды белсенді түрде талдауға қатыстыру, басқа жеке тұлғаның және өзінің көзқарастарының негіздерін түсінуге жағдай жасау. Пікір-сайыс өткізу үшін оқушылардың дайындығы, талданатын мәселе бойынша кем дегенде екі қарама-қарсы көзқарас болу керек. Білімсіз өткен пікірсайыс жүйесіз мәселеден ауытқып, нәтижесіз өтеді. Оқу пікірсайыстары оқушылардың өз ойларын анық және дәл тұжырымдау іскерлігінің болуын, дәйекті дәлелдерді құрастыра білуін талап етіп, оларды ойлауға, өз пікірінің дұрыстығын дәлелдеуге, ой жарыстыруға үйретеді. Оқытушы сөз мәнерінің үлгісі болып, оқушылардың ой-пікірлерін тыңдап, оған әдепті түрде түзетулер енгізіп, өз пікірінің ақиқаттығына таласпай, соңғы сөзді айтуға құқығы бар екендігін студенттердің естеріне салуы қажет. Оқу пікірталасы негізгі, ішінара, жоғарғы оқу орындарында гуманитарлық бағыттағы пәндерінде қолданылады. Жақсы өткізілген пікірсайыс студенттерге білім және тәрбие береді, мәселені терең түсінуге, өз пікірін қорғауға, басқалардың пікірімен санасуға үйретеді. Кітаппен және оқулықтармен жұмыс–оқытудың маңызды әдісі.

«Дөңгелек үстел» - әдісі. Бұл әдісте ынтымақтастықпен жұмыстану және өзара көмекке келу жүзеге асырылады. Әрбір білім алушының интеллектуалдық белсенділікке құқығы бар, семинардың жалпы мақсатына бағытталған, ұжымдық шешім қабылдау және қорытындылар жасауға қатысады.

«Шағын топтар» әдісі – оқу материалының жалпы сұрақтары жекелеген өзіндік сұрақтарға ажыратылатын және білім алушылар топтары арасына бөлініп берілетін, студенттер өздігінен немесе оқытушының көмегімен хабарлама әзірлейтін оқыту тәсілі. Аталған әдісті қолдану топтың ішінде жұмыс істей алу іскерліктерін дамытады, студенттердің шығармашылық қасиеттерімен қоса бастамашылықтарын, өздігінен жұмыс істей алу қабілеттерін де жетілдіре түседі [2].

Семинар сабақтары студенттердің дербес өздері дайындалатын нысаны болып табылады. Олар студенттердің білімін тереңдетуге мүмкіндік береді. Ізденіс жұмыстарына мүмкіндіктер туғызады. Сот тәжірибесінде және заң оқулықтарында жария етілген нормативтік құқықтық актілермен жұмыс істеуге итермелейді.

Практикалық сабақ барысында студенттердің Заңды құрметтеуіне шақыруымыз керек. Себебі, кейбір заң актілерінде қателіктер немесе түсініксіз жағдайлар туындауы мүмкін, мұндай жағдайда студенттер талқылап, дұрыс қолдануға үйренуі тиіс. Керісінше, балағаттап «Ақымақтық», «Бұны қай заңгер талқылады екен?» және т.б. сұрақтарды қоймай, дау туғызбауы керек.

Семинар сабағында студенттер дәрісте алған білімдерін толықтырып, ізденуі тиіс, оқытушы үшін семинар сабағы студенттердің

білімін бағалауға мүмкіндік береді. Заң саласындағы оқулықтарды, монографияларды таңдап оқуға әрқайсысының өз еркінде.

Семинар сабағында оқытудың жаңа тәсілдерін қолдану маңызды болып келеді. Соның бірі ретінде Құқықтану мамандығының студенттеріне «казус» шешу жиі қолданылады. Студенттер бұл тапсырманы орындар алдында дәріс материалына, қажетті заң актілеріне, оқулықтарға және басқа да әдебиеттерге сүйенеді.

Студенттер казустың шынайы өмірден алынғанын білуі тиіс, қандай да бір азаматтық немесе қылмыстық істерден алынған, аздап қана мазмұны өзгертілген күйінде берілуі мүмкін.

Студенттер казустың бірнеше жауаптарын беруі мүмкін. Соның ішінде біреуі міндетті түрде жазбаша берілуі керек.

Жазбаша жауаптары жоқ студенттер, сабақ соңында шешуге берілген барлық казустар бойынша өз жауаптарын ауызша айтып беруі тиіс.

Семинар сабағы барысында казусты шешкен кезде, ең алдымен істің қысқаша фабуласын айтып беруі тиіс. Егер жауап беру барысында оқиғаға қатысты тұлғаның аты-жөнін ұмытып қалған болса, дәптеріне қарауға рұқсат беріледі.

Істің толық мән-жайын айтып берген студент материалды толық игергенін дәлелдейді.

Құқықтану мамандығына оқуға түскен студент мамандығына сай сөзге шешен, ораторлық өнері дамыған, заң нормаларын дұрыс қолдана білетін болуы тиіс. Бұл қасиеттердің барлығын оқу жылдары кезеңдерінде игеретіні сөзсіз. Ол үшін келесі тәсілді жиі қолдануға енгізуіміз қажет.

Ол – шағын топтарға бөлініп, нақты бір проблемалық сұрақтарды талқылау. Бұл жерде барлық студент бірге қатысады, барлығы өз ойын ортаға салады. Әр топтың басшысы тағайындалады. Әрқайсының рөлдері анықталып, баяндап бастайтыны, сұрақ қоятын – оппонент, қорғаушы секілді сабаққа дайындалады. Әр топтағы студент кем дегенде бір тапсырманы орындауы тиіс. Өз еріктерімен жауап беретін студенттердің көмегімен үндемей отырған студенттердің ойын, жауаптарын тыңдап бағалау, сұрақты талқылау барысында міндетті түрде оқытушы басқарып отыруы тиіс. Студенттер талап ететініміз – жан-жақты жауап беру, нақты нормативтік құқықтық актілерге сілтеме жасау, дәлелденген жауапты беруі, ҚР Парламенті қабылдаған заң актілерін дұрыс қолдануы. Әр студенттің қолында міндетті түрде ҚР Қылмыстық кодексі, ҚР Азаматтық кодексі болуы тиіс. Әр баптың мазмұнын жатқа білу міндетті емес, бірақ қай тарауда қай баптың атауы қандай екенін білуі қажет. Себебі, тарау мен бап атауын білсе, тез іздеп, қарауға мүмкіндігі болады. Бұл жерде студенттің есте сақтау қабілеттілігі маңызды роль ойнайды.

Сабақтың соңында казус бойынша, шағын топтарға бөлініп талқылау әдістері бойынша оқытушы жалпы қорытындысын жасайды.

Практикалық сабақ бұл студенттердің дәріс сабағынан алған білімдерін бекіту, пысықтау, жынақтау мақсатында өткізілетін сабақтың бір түрі. Оқыту әдістемесі – оқыту үдерісі барысында оқытушы мен студенттің өзара әрекеттестік формасын көрсететін әдістер мен тәсілдердің бірлігі.

Қорытындалайтын болсақ, ХХІ ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен аттауымыз үлкен үміттің басты нышаны болып табылады. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру – бүгінгі күннің басты талабы.

Оқыту процесі – екі жақты процесс болып келеді. Сондықтан оқытушы мен студенттердің бірлескен іс-әрекеті, оқытушы тарапынан оқушы іс-әрекетіне басшылық етуді, жоспарлауды, ұйымдастыруды, басқаруды талап ететінін ұмытпауымыз қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Газизова Н.С. Құқық негіздерін оқыту әдістемесі. – Семей, 2011.
2. С. Нұрғалиева, Р. Молдабаева ЖОО оқу үрдісінде оқытудың белсенді әдістерін қолдану. – Қарағанды, 2015.
3. Санбаева Е.К. Кәсіптік білім беруде құзыретті маман даярлаудың инновациялық жолдары. – Атырау, 2013.

3.31. К проблеме оценки уровня адаптации первоклассника к обучению в школе

Наталья Михайловна Федченко

Старший преподаватель кафедры «Педагогика, психология и филология» Жезказганского университета имени О.А. Байконурова
(Казахстан, г. Жезказган)

В последнее время, в связи с культурными, социальными и экономическими преобразованиями, ужесточением требований, предъявляемых к индивиду, сменой ценностей, динамичным и напряженным укладом современного общества, как в нашей стране, так и за рубежом наблюдается усиленный интерес к проблеме адаптации.

В Послании Президента РК - Лидера Нации Н. Назарбаева народу Казахстана "Стратегия "Казахстан - 2050": Новый политический курс состоявшегося государства" говорится: "Необходимо ... уделять большое внимание функциональной грамотности наших детей, в целом всего подрастающего поколения. Это важно, чтобы наши дети были адаптированы к современной жизни" [1, с. 5].

Одним из эффективных направлений решения данной проблемы выступает социально - психологическая адаптация детей младшего

школьного возраста. Поскольку этот возраст является одним из начальных этапов развития личности, именно здесь формируются основные психологические характеристики человека, устойчивые паттерны поведения, которые определяют социальные установки, жизненные приоритеты и личностную стратегию дальнейшего обучения школьника.

Первый класс — это важный этап взросления и один из наиболее существенных критических периодов в жизни ребенка. И от того, как ребенок преодолеет этот этап, найдет ли вовремя поддержку, чтобы не "споткнуться", зависят дальнейшие успехи, равно как и неудачи. "Именно в первые месяцы пребывания детей в школе складываются новые формы отношений ребенка с миром с самим собой, устойчивые способы взаимодействия со сверстниками, взрослыми, так же определяются направления личностной самореализации... В период адаптации к образовательному учреждению закладывается социальный и интеллектуальный фундамент дальнейшего развития и обучения ребенка" [2, с. 3-4].

Адаптация - естественное состояние человека, проявляющееся в приспособлении (привыкании) к новым условиям жизни, новой деятельности, новым социальным контактам, новым социальным ролям. Значение этого периода вхождения в непривычную для детей жизненную ситуацию проявляется в том, что от благополучности его протекания зависит не только успешность овладения учебной деятельностью, но и комфортность пребывания в школе, здоровье ребенка, его отношение к школе и учению, а в дальнейшем и к жизни в целом.

Первокласснику не всегда удастся быстро привыкнуть к новому образу жизни: режиму, необходимости спокойно сидеть на уроках и т.д. Поступление в школу для многих детей - эмоционально-стрессовая ситуация, требующая от ребенка мобилизации всех ресурсов. И потому актуальным по сей день остается вопрос вхождения первоклассника в школьный социум, вопрос быстрой и успешной адаптации к школьной среде.

Проблема социально-психологической адаптации младших школьников рассматривалась Л.С. Выготским, А.В. Петровским, Д.Н. Узнадзе, И.В. Дубровиной, В.С. Мухиной, Г.Г. Кравцовым, Е.Е. Кравцовой, Р.В. Овчаровой, Н.И. Гуткиной, М.А. Амонашвили и др., анализ работ которых позволяет сделать вывод о том, что ребенок, не сразу становится школьником, а требуется определенный этап адаптации, в ходе которого его прежний опыт взаимоотношения с окружающими, все привычные факторы и стереотипы его поведения преобразуются в соответствии с новыми требованиями и условиями [3-11].

Ребенок, который вписывается в школьную систему требований, норм и социальных отношений, чаще всего и считается

адаптированным. Такого определения адаптации придерживаются в своих исследованиях И.В. Дубровина, Р.В. Овчарова, Н.И. Гуткина [6, 9, 10].

Основными критериями адаптированного первоклассника являются положительное отношение к школе, умение входить в контакт со взрослыми и сверстниками и поддерживать его, адекватное восприятие школьных требований, лёгкое усвоение учебного материала, проявление самостоятельности и творческого начала при выполнении учебных и иных поручений.

Анализ работ отечественных психологов Б.Г. Ананьева, Л.С. Выготского, А.Л. Ухтомского, Д.Н. Узнадзе и др. показал, что в теоретическом осмыслении процесса адаптации выделяют четыре ее вида: физиологическая (взаимодействие различных систем организма), биологическая (изменение в обмене веществ и функциях органов соответственно жизненному значению воздействий), психологическая (приспособление человека к условиям, задачам на уровне психических процессов, свойств, состояний), социально-психологическая (приспособление к взаимоотношениям в новом коллективе). Эти виды адаптации взаимодействуют и могут проявляться одновременно.

Из исследований Я.Л. Коломинского, В.С. Мухиной, Г.Г. Кравцова, Е.Е. Кравцовой, М.А. Амонашвили. можно выделить три уровня адаптации первоклассников к школе: высокий, средний и низкий. Каждому уровню соответствует определенная группа детей.

В группе с высоким уровнем адаптации - дети адаптируются в течение первых двух месяцев обучения. Эти дети относительно быстро вливаются в коллектив, приобретают новых друзей, полностью осваиваются и с новым статусом ученика, и с новыми требованиями, и с новым режимом. Вторая группа детей имеет более длительный период адаптации. Как правило, эти дети испытывают трудности в усвоении учебной программы, и лишь к концу первого полугодия реакции этих детей становятся адекватными требованиям школы, учителя. Третья группа - дети, у которых социально-психологическая адаптация связана со значительными трудностями. У них отмечаются негативные формы поведения, резкое проявление отрицательных эмоций, они с большим трудом усваивают учебные программы.

Я.Л. Коломинский и Е.А. Панько выделяют следующие критерии уровня адаптации у шестилетних учащихся: успешность обучения: успеваемость, овладение навыками, умениями и знаниями по основным предметам, отношение к труду; положение в структуре межличностных отношений: статус, эмоциональное самочувствие, общительность; общественная активность: участие в общественно-полезной деятельности, самостоятельность, инициативность [12, с. 76].

Э.М. Александровская и С.М. Тромбах предлагают в качестве критериев адаптации эффективность учебной деятельности, усвоение

школьных норм поведения, успешность социальных контактов, эмоциональное благополучие [13, с. 43].

На основе изучения научных источников [3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10] и др. можно проанализировать основные изменения, происходящие на этом возрастном этапе, обосновать необходимость обеспечения успешной адаптации младшего школьника в новой образовательной среде. Положительный опыт адаптации помогает младшему школьнику адаптироваться за пределами начальной школы, в открытом быстроизменяющемся социуме, и создает благоприятные предпосылки для дальнейшего развития личности.

Трудности, возникающие у младших школьников в процессе адаптации, могут привести к самой неблагоприятной ее форме - дезадаптации. Дезадаптация - это отрицательный результат адаптации, выражающийся в недостаточной активности ребенка, в отсутствии способности к адекватной ориентировке в ситуации, в неумении спланировать собственное поведение, а также в его конфликтном отношении к этой ситуации и своей деятельности, т.е. конфликтной внутренней позицией.

Актуальность исследования определяется тем, что в настоящее время подобные затруднения, по данным разных авторов, испытывают от 15 до 40% учащихся начальных классов общеобразовательной школы, причем отмечается тенденция к дальнейшему росту их количества [13].

С целью оптимизации условий протекания адаптационного периода у первоклассников, для более быстрого и безболезненного привыкания ребенка к школьной жизни, учителю необходимо создать благоприятную атмосферу, соответствующие условия для адаптации ребенка к обучению в школе.

Учитель должен достаточно четко представлять себе цели и возможности психолого-педагогического анализа адаптационного периода каждого ребенка, владеть навыками его осуществления.

Проблема оценки уровня адаптации ребенка к школе, предупреждения возможного неблагополучия в психическом и личностном развитии первоклассников неизбежно ставит перед педагогом задачу выбора соответствующих диагностических средств. Наиболее адекватный метод изучения адаптации детей к школе - направленное наблюдение.

С целью получения информации об уровне адаптации учащихся первых классов, а так же для смягчения и ускорения процесса адаптации первоклассников к начальной школе в сентябре и октябре 2012 г. было проведено диагностическое обследование уровней адаптации по показателям отношения первоклассника к начальной школе с помощью наблюдения по Александровской Э.М. По результатам наблюдения на каждого ребенка была составлена карта – профиль адаптации младшего школьника.

В обследовании принимали участие 74 ребенка первых классов школ № 4 и № 13 города Жезказгана.

В таблице наблюдения, в соответствии с которой проводилось диагностическое обследование, представлено 9 показателей адаптации первоклассников к школе и уровни их проявления: 1) настроение ребенка (7 уровней проявления); 2) контакты со сверстниками (6 уровней); 3) познавательная активность (5 уровней); 4) дисциплина (6 уровней); 5) реакции агрессии, гнева (6 уровней); 6) страх (5 уровней); 7) двигательная активность на перемене (4 уровня); 8) общее самочувствие (5 уровней); 9) успеваемость (4 уровня). Все показатели тесно взаимосвязаны, недостатки формирования любого из них сказываются на успешности обучения, самочувствии и состоянии здоровья первоклассника, его работоспособности, умении взаимодействовать с педагогом, одноклассниками и подчиняться школьным правилам. Выбирался наиболее характерный для ребенка уровень проявления в каждом из 9 вышеописанных показателей адаптации.

Наблюдения за детьми 1-х классов в течение двух первых месяцев обучения в школе (сентябрь, октябрь), показали, что приспособление к школе протекает у каждого ребенка по-разному и отличается по скорости и устойчивости.

В результате были выявлены 3 группы детей: дети с высоким (благоприятным), средним (условно благоприятным) и низким (неблагоприятным) уровнями адаптации.

Дети с высоким уровнем адаптации составили 46% от общего числа продиагностированных первоклассников. Настроение у данной категории детей стабильное, эмоционально уравновешенное. Контакты со сверстниками характеризуются легким и уверенным вхождением в коллектив, активным поиском и установлением контактов с одноклассниками. На уроках дети с высоким уровнем адаптации проявляют активность и интерес, тщательно и усердно выполняют требования учителя, усидчивы и старательны. Дети этой группы гнев проявляют редко, только тогда, когда возникает необходимость, агрессия в их поведении отсутствует. Состояния страха и тревожности отсутствуют, эпизодически могут проявляться робость, застенчивость и стеснительность. Первоклассники с высоким уровнем адаптации на переменах проявляют подвижность и активность. Общее самочувствие детей характеризуется тем, что жалоб они не предъявляют и чувствуют себя бодрыми, чувство усталости у них возникает только после уроков. Успеваемость первоклассников данной категории - хорошая.

Таким образом, первоклассники с высоким уровнем адаптации положительно относятся к школе, предъявляемые требования воспринимают адекватно; учебный материал усваивают легко; глубоко и полно овладевают программным материалом, прилежны, внимательно слушают указания и объяснения учителя; общественные

поручения выполняет охотно и добросовестно; занимают в классе благоприятное статусное положение, доброжелательны. Хорошее настроение, спокойное эмоциональное состояние отмечалось у них на протяжении всего периода наблюдения.

Дети со средним (условно благоприятным) уровнем адаптации составили 35% от общего числа продиагностированных. Настроение детей данной категории характеризуется легкой депрессией и периодической вялостью и рассеянностью, из которых ребенок выходит в случае интересных заданий. Инициативы в установлении контактов со сверстниками дети со средним уровнем адаптации не проявляют, но при случае выражают готовность "сотрудничать" со сверстниками, робки и избирательны в общении. Проявляют избирательный интерес к определенным урокам и остаются равнодушными к другим. Пытаются идти в ногу с классом, но это не всегда получается из-за несобранности. Гнев отсутствует в связи со сниженным настроением, ребенок не всегда может постоять за себя. Дети данной группы робки, застенчивы, легко теряются. Двигательная активность на переменах фиксировалась как высокая, так и низкая. Общее самочувствие характеризуется периодическими жалобами на недомогание. Успеваемость у детей второй группы от хорошей до удовлетворительной.

Таким образом, вторую группу детей со средним условно благоприятным уровнем адаптации, отличают два показателя: более длительный период проявления неблагоприятных форм поведения, отсутствие стабилизации, им требуется больше времени на привыкание к новым школьным условиям. Чаще всего у них нарушена учебная активность: она носит кратковременный характер и заменяется игрой. В поведении этих ребят в первые месяцы пребывания в школе преобладают неадекватные поступки: на уроках они рисуют, играют, занимаются посторонними делами. Они не поднимают руку на уроках, часто на обращенный к ним вопрос учителя отвечают тихим голосом, контактируют с одноклассниками эпизодически.

Третья группа детей с низким (неблагоприятным) уровнем адаптации составила 19% учащихся. Настроение некоторых первоклассников этого уровня характеризуется заторможенностью, истерией, плачем, выражением негативного отношения к школе, либо полным нежеланием идти в школу. Дети не поддерживают социальных контактов, некоторые из них замкнуты, недоверчивы, стремятся изолироваться от сверстников. Познавательная активность у этих детей низкая, учатся они без видимого желания, а некоторые дети вообще не проявляют интереса к учебе, тяготеют ею. Дисциплина детей этой категории характеризуется тем, что требования учителя они выполняют неохотно, на уроках часто отвлекаются, часто игнорируют требования учителя. Наблюдаются не всегда мотивированные проявления агрессии в отношении сверстников и даже учителя. Иногда проявляется выраженная тревога и неуверенность. Нарушения

поведения на уроках сопровождаются постоянными замечаниями со стороны учителя, записями в дневник, наказаниями. На переменах бегают, кричат, мешают другим, либо перемены проводят в одиночестве, предпочитая не выходить из класса, а заняться каким-либо делом, сидя за партой. Общее самочувствие отличается жалобами на недомогание, которые приобретают устойчивый характер. У четырех процентов детей этого уровня адаптации зафиксированы невротические расстройства. Успеваемость у этих детей от удовлетворительной до неудовлетворительной.

Таким образом, для третьей группы детей с низким неблагоприятным уровнем адаптации характерно ограничение способности справляться со своими учебными и социальными функциями, в негативных формах поведения, появлении отрицательных эмоций и эмоционального дискомфорта: печали, тревоги, напряженности.

Проведенное диагностическое исследование показало, что период адаптации в школе является очень сложным для первоклассников периодом. Адаптация к школе — это процесс привыкания к новым школьным условиям, который каждый первоклассник переживает и осознает по-своему.

Учителю необходимо знать и учитывать особенности адаптационного периода каждого ребенка, потому что поступление в школу - не только большая радость для детей, но и огромные нагрузки, ведь первоклассник осваивает совершенно новый для него мир. От того, насколько эффективно пройдет процесс адаптации, будут во многом зависеть успехи, эмоциональное состояние ребенка, его дальнейшее отношение к школе. При успешной адаптации учеба воспринимается как увлекательный процесс общения со сверстниками и педагогами. В случае дезадаптации школа превращается для ребенка в безрадостную повинность.

Основная задача взрослых в работе с детьми младшего школьного возраста - создание оптимальных условий для раскрытия и реализации возможностей детей с учетом индивидуальности каждого ребенка, так как именно младший школьный возраст особенно важен при формировании личности, в нем закладывается потенциал ее дальнейшего развития.

Список литературы:

1. Послание Президента РК - Лидера Нации Н. Назарбаева Народу Казахстана "Стратегия "Казахстан - 2050": Новый политический курс состоявшегося государства" «Индустриальная Караганда» от 15 декабря 2012 г. № 159-160, стр. 5.

2. Костяк Т.В. Психологическая адаптация первоклассников. — Москва, Изд. «Академия», 2008 г.

3. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. - СПб.: Питер. 1997.
4. Петровский А.В. Личность в психологии с позиций системного подхода // Вопросы психологии. 1981. № 1. С. 13-17.
5. Узнадзе Д.Н. Общая психология. – Питер, 2004.
6. Дубровина И.В. Школьная психологическая служба: вопросы теории и практики. М., 1991.
7. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. - М.: Издательский центр «Академия». 2000.
8. Кравцов Г.Г., Кравцова Е.Е. Шестилетний ребенок: психологическая готовность к школе. М., 1997.
9. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе. М., 2004.
10. Гуткина Н.И. Психологическая готовность к школе. М.: Академический проект. 2000.
11. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике. М., 1995.
12. Коломинский Я.Л., Панько Е.А. Учителю о психологии детей шестилетнего возраста. - М., 1988.
13. Александровская Э.М., Кокуркина Н.И., Куренкова Н.В. Психологическое сопровождение школьников. - М.: Издательский центр «Академия», 2002.
14. Цукерман Г.А., Поливанова К.Н. Введение в школьную жизнь. Программа адаптации детей к школе. - 2-е изд., испр. - М.: Генезис, 2003.

3.32. Экологиялық білім берудің жолдары мен принциптері

Айгуль Имангалиевна Примбетова
PhD докторант, Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қызылорда қ., Қазақстан)

Қоршаған ортаны қорғау мәселесі, биосфера ресурстарын тиімді пайдалану, Егеменді Қазақстан Республикасының мемлекеттік маңызды міндеттерінің бірі. Ғылыми-техникалық прогресс, қоғамдағы әлеуметтік және экономикалық өзгерістер табиғат тепе-теңдігінің бұзылуына қауіпті жағдайлардың пайда болуына әкеліп соқтыруда.

Қазақстан Республикасының егеменді ел болуы жас ұрпақтың жан-жақты дамуын, дүниежүзілік алдыңғы қатардағы ақыл-ой мен тәжірибені өскелең өмір талабына сай жеткізу, халқымыздың көп жылдар бойы тұншығып келген тарихын, тілін, мәдениетін, экологиялық жағдайын, тәлім-тәрбиесін жаңартуды талап етеді.

Абай Құнанбаевтың 38-ші қара сөзіндегі табиғат туралы философиялық ой-пікірлері мен табиғат заңдылығын пайымдай алумен бірге, оған байланысты ғылыми көзқарастарын да танытады [1, 98 б.].

«Кім өзіңе махаббат қылса, сен де оған махаббат қылмағың парыз емес пе? Нақыл көзімен қара: күн қыздырып, теңізден бұлт шығарады екен: ол бұлттардан жаңбыр жауып, жер жүзінде неше түрлі дәндерді өсіріп жемістерді өндіріп, көзге көрік көңілге рахат гүл бәйшешектерді, ағаш-жапырақтарды, қант қамыстарын өндіріп, неше түрлі нәбатәттәрды өстіріп, хайуандарды сақтатып, бұлақтар ағызып, өзен болып, өзендер ағып дария болып, хайуандарға, құсқа, малға сусын, балықтарға орын болып жатыр екен. Жер мақтасын, кендерін, жемісін, кенін, гүлдер гүлін, құстар жүнін, етін, жұмыртқасын; хайуандар: етін, сүтін, күшін, көркін, терісін; сулар: балығын, балықтар иқрасын, хатта ара балын, балаузын, құрт жібегін - һәммасы адам баласының пайдасына жасалып, ешбірінде, бұл менікі дерлік бір нәрсе жоқ, бәрі - адам баласына таусылмас азық» [1, 89 б.].

Осы 38-ші қара сөзді қорытындылай келетін болсақ: Ол табиғаттың бар байлығын адам баласына азық болып отырғандығын көрсете келіп, жас өскелең ұрпақты табиғат ананы аялап сүйе білуге шақырады.

Қазақ халқының көрнекті педагогы Ы. Алтынсарин: «Халық мүдделері үшін ең керектісі – оқытушы. Тамаша, жақсы педагогика құралдарды да, ең жақсы Үкімет бұйрықтарында, әбден, мұқият түрде жүргізілген инспектор бақылауы да оқытушыларға тең келе алмайды» - деп мұғалімнің баланы оқыту мен тәрбиелеу ісіндегі жауапкершілік міндетін жоғары бағалаған [2, 25 б.].

Бүгін де бұл міндет төмендеген жоқ, қайта ғылыми-техникалық прогреске сәйкес, білім алушыларға терең білім беру халқымыздың дәстүрі мен әдет-ғұрпына, салтына, санасына, имандылыққа, отансүйгіштікке, табиғатты аялауға тәрбиелеу қажеттілігі туған заманда, мұғалімдерге күрделі жаңа міндетті жүктейді.

Осы орайда «Отан» деген қасиетті сөз туралы қазақтың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов мынандай аталы сөз қалдырған: «Отан – деген ұғым біздер үшін айқын ақиқат. Отан - өзің туған қала, өзің өскен ауыл, өзің оқыған мектеп, қысқасы, өзіңді өмірде азамат етіп қалыптастыруға әсер жасаған орта. Ендеше, солар жайлы білу – ауа мен судай қажетті нәрсе», - деп айтқан [3, 33-68 б.].

Ф.Я. Паменчак және Г.В. Платонов экологиялық қарым-қатынастарды «адам мен табиғат арасында, сонымен қатар, «табиғат-қоғам» жүйесінің оптимальді жағдайын қолдау мақсатында адамдардың, өз арасында» пайда болады деп есептейді. Бұдан шығатын қорытынды - адам биосферасыз өмір сүре алмайды және барлық қарым-қатынастардың жүйесі адам мен табиғат арасындағы зат алмасу процестерін қолдау үшін болады, онда қарым-қатынастардың жиынтығы, экологиялық қатынастар сияқты, бір жағынан, адамды

қоршаған табиғатпен байланыстырса, ал екінші жағынан, адамдардың бірі-бірімен қарым-қатынастарының қажетті буыны болып табылады. Олай болса, экологиялық мәдениет өзінің элементтері (экологиялық сана, экологиялық іс-әрекет) арқылы өзінің негізін құрайтын экологиялық қарым-қатынастың деңгейін көрсетеді.

Б.Г. Иоганзен «Экологиялық білім мен тәрбие» жаңа ұғым екендігін атап көрсете отырып: «Экологиялық білім мен тәрбие әр адам қоғамды сақтау және жақсарту керектігін түсінуін қоршаған ортаның әсемдігін бағалай білетін, азаматтық жауапкершілік сезімін игерген жеке адамдарды қалыптастыруды қарастырады», – дейді [4, 35-37 б.].

Білім берудің қай түрі болмасын – тәрбие көзі. Сондықтан, экологиялық білімді оқыту барысында білім алушыларға берілетін оқу-тәрбие жұмыстарының ең маңызды мақсаттары мен міндеттерін басшылыққа ала отырып оларды жүйеледік:

- білім алушылардың экологиялық қоршаған орта туралы білімін ұдайы кеңейтіп, олардың ғылымға деген қызығушылығын арттыру;
- экологиялық шығармашылық белсенділігін дамыту;
- білім алушылардың зерттеушілік қабілетін дамыту, экологиялық мәселелерді түсіндіру және өз бетінше шешуді дағдыландыру;
- білім алушылардың экологиялық бағыттағы практикалық іс-қабілетін дамыту және оны өміршең етуге баулу;
- білім алушылардың жергілікті жердің экологиялық проблемаларын шешудегі жеке басының жауапкершілігін қалыптастыру.

Ғалым Ж. Шілдебаев экологиялық білімді жүзеге асыруда білім беру аспектілерімен қатар, оның негізгі ұстанымындарын; негізінен, ғылымилық, байланыстылық, тепе-теңдік, қызығушылық, үздіксіздік, жалғастырушылық, интеграциялау, көрнекілік, қабылдаушылық және өлкелік ұстанымдарды сақтау керектігін айтады. [5, 35 б.].

Экологиялық іс-әрекеттің мазмұнына белгілі бір экологиялық зардаптарға әкеліп соғатын субъектінің барлық әрекеттері жатады. Экологиялық іс-әрекетті материалдық және теориялық сферадағы табиғи ортаны танып білумен, меңгерумен, өзгертумен және сақтаумен байланысты адам іс-әрекетінің түрлерін белгілейтін ұғым ретінде сипаттауға болады.

Кез келген әлеуметтік-экономикалық үдерістерді басқаруда және жоспарлауда бірінші кезектегі шараларды анықтау аса маңызды элемент болып саналады. Экологиялық шараларды бірінші кезекте анықтау алдын-ала зерттеу жұмыстарын жүргізуге байланысты, ал бұған жататындар:

- қаладағы қалыптасқан экологиялық жағдайларға мұқият талдау жасап, бүкіл ластану көздерін тіркеу;
- тұрақты ластайтын аймақты анықтау (күндізгі және түнгі халық тығыздығы, ерекше көңіл бөлетін объектілердің, мәселен балалар және

емдеу мекемелері, демалыс алаңы, тарихи-мәдени ескерткіштер және ерекше қамқорлыққа алынатын басқа да объектілердің болуы);

Мұндай талдау жұмыстарын қаланы экологиялық карталау барысында жүргізген жөн.

Салалық деңгейде экологиялық шараларды бірінші кезекте анықтаудың басты негізі қоқыстың шектеулі төгілу нормативі болып саналады. Қазіргі кезде бұл жүйе әр түрлі өндіріс үшін жасалады. Қоқыстың әр түрлі шектеулі жүйесі әліде жетілдіру сатысында. Мәселен, әрбір кәсіпорынның қоқысты шектеулі төгуі әрбір сала бойынша қарастырылады, әрі соған сәйкес сол кәсіпорынның дамуы мен материалдық мүмкіндігіне сипаттама беріледі. Сонымен қоса, қалаларды ластау көздерінің көптеп шоғырлануы, олардың біркелкі орналаспауы қоршаған ортаға әртүрлі компоненттердің жинақталуына әкеп соғады. Сондықтан қоқыстың шектеулі төгілуін тек сала бойынша ғана емес, территория бойынша да іздестіру қажет.

Белгілі бір экологиялық проблемаларды шешу үшін бірқатар жиынтық шараларды ойластыруға тура келеді. Ол үшін мынандай принциптерді орындау қажет:

- экологиялық шараларды жоспарлаған кезде ең жаңа технологиялық шешімдерді пайдалану және техникалық тұрғыда артта қалған жүйені түгелдей алып тастау;

- проблеманың бірнеше балама шешімдерін ойластырып, кейіннен оларға техникалық-экономикалық экспертиза жүргізу;

- жекелеген шаралардың уақытша бірізділігін және құрылымдық өзара байланысын бұлжытпай орындау, осыған сәйкес әрбір жекелеген шаралар уақыты және ара қашықтығы жөнінен бір-біріне тығыз байланысты болуы тиіс.

Экологиялық шараларды жүргізудің тиімділігін бағалаудың бірінші кезеңінде территорияның әлеуметтік-экономикалық карталау әдістемесін пайдаланған тиімді. Мұның өзі территорияны ластану тығыздығына қарай жіктеуге мүмкіндік береді. Өмір сүріп отырған экологиялық жағдайды талдау және соның нәтижесінде әкімшілік аудандарды ауа бассейнінің ластану деңгейі мен сипатына қарай жіктеуді ірі блоктар бойынша жүргізген жөн. Бұған жататындар:

- тұрақты ластану көздері;
- транспорттар.

Экологиялық жағдайды қалыптастыруда ерекше маңызды факторлардың бірі – автотранспорттар. Сондықтан табиғат қорғау шараларын жүргізген кезде автотранспорттардың ықпалын мұқият зерттеудің зор маңызы бар.

Экологиялық шараларды бірінші кезекте анықтау әдістемесінің аудандарды ауа бассейнінің ластану деңгейіне қарай бөлуге мүмкіндік береді. Атмосфераны қорғау шараларын бірінші кезекте жүзеге асыруға болады, ал бұған жататындар:

- атмосфераға таралатын улы заттар деңгейі;

- потенциалды ластану тығыздығы;
- рекреациялық аймақтарға, тарихи-архитектуралық ескерткіштерге, басқа да материалдық объектілер күйіне ықпалы;
- қойылған мақсатты жүзеге асырудың техникалық-экономикалық және ұйымдық мүмкіндіктері. Осы мәселелерді шешу барысында қаламыздағы қазіргі экологиялық проблемалардың нақты мысалдарын қарастыру, өте тиімді.

Бүгінгі таңда жаппай экологиялық білім мен тәрбие беру мемлекеттік деңгейде қойылып отыр. Экономикалық және экологиялық білім мен тәрбие беруді негіздейтін құжаттар мен заңдар қабылданып жатыр. Экологиялық жағдайлардың бәріне талдау жасау, оның зардабынан сақтану, шаралар қолдану, қоғамдық пікір туғызу үшін, көпшіліктің білімі мен тәрбиесін, мәдениетін көтеру керек. Ол үшін Елбасының қолдау көрсетіп отырған экономикалық, экологиялық саясатын іске асыру, көпшілікке үздіксіз экологиялық білім беруді жүйелі түрде жүргізу қажеттігі туады. Осы орайда, экологиялық білім беру дегеніміз – адамзат қауымы мен табиғаттың қоғамның үйлестігі негізінде жүзеге асатын білім беру жүйесі мен оқыту үрдісінің ең тиімді жолдарын өміршең ету.

Қорыта келе, қоршаған орта мен табиғи ресурстарды тиімді пайдалану барысында табиғатты қорғай алатын, аялай білетін, адамгершілігі мол, ізгілікті, экологиялық білімі мен мәдениеті жоғары жаңа ұрпақты тәрбиелеу ерекше орын алады. Елімізде ерекше экологиялық апатты жағдайлар өріс алуынан туындап отырған проблемаларды шешу, табиғатты тиімді пайдалану үшін, адам әрекетінен пайда болған экологиялық, дағдарыстың өзгерістерін мейлінше тежеу, оны қорғау тәсілдерін үйретудің мәселелерін экологиялық білім беру арқылы ғана іске асыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құнанбаев А. Шығармаларының толық жинағы. - Алматы, 1954. – 2 т. Б. 330.
2. Садықов Ә. «Ы. Алтынсариннің педагогикалық пікірлері мен ағартушылық қызметі». Алматы, 1950 ж.
3. М. Әуезов, 20 томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы. 1985 ж. Т-20. 336 б.
4. Иоганзен Б.Г. К постановке экологического обучения и воспитания в средней школе. - М. 1979. 149 с.
5. Шілдебаев Ж.Б. Экологиялық білім берудің негізгі педагогикалық принциптері. Үздіксіз білім беру: қазіргі жағдайы, мәселелері және болашағы. Сборник РИК, Алматы., 2000 № 3. – Б. 67-70.

3.33. Биология сабағында оқушылардың жеке-топтық танымдық қызметін ұйымдастыру

Алмагуль Жеткербаевна Берденкулова

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
«Биология, география және химия» кафедрасының аға оқытушысы,
биология ғылымдарының кандидаты (Қызылорда қ. Қазақстан)

Ақерке Оразайханқызы Балтабайева

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
«Биология, география және химия» кафедрасының магистранты
(Қызылорда қ. Қазақстан)

Биология пәні мұғалімдері арасында оқушылардың танымдық қызметін ұйымдастырудың жеке-топтық формасы кең таралуда. Бұл құбылыс кездейсоқ емес және оқушыларды сабақта жас өспірімдер жасындағы "жетекші іс-әрекет" сипатына сәйкес келетін іскерлік қарым-қатынасқа қосу балалардың жоғары танымдық белсенділігін қамтамасыз ететіндігімен түсіндіріледі.

Психологтардың әлеуметтік зерттеулері көрсеткендей, "Жасөспірімдер жасындағы жетекші қызмет-жасөспірімдердің ұжымдық қызметтің мазмұны бойынша өзара қарым-қатынасын қамтамасыз ететін оқу қызметі болып табылады, бұл ретте оның барлық қатысушылары осы ұжым жүзеге асыратын қызметтің мақсатын бағалауға және қоюға құқылы және қабілетті" [1].

Оқушылар тобының жұмысы табысты болуы үшін әр оқушы өзіндік танымдық іс-әрекетінің қарапайым дағдыларын игеруі қажет. Бұл жағдайда оқулықпен жұмыс істеу, нұсқаулықтар бойынша зертханалық жұмыстарды жүргізу, алынған нәтижелерді бақылау, тіркеу және олардың негізінде қорытынды жасау іскерліктері ерекше маңызға ие. Сондықтан, мұғалім топтық жұмысты ұйымдастыру алдында жеке оқушылардың да, жалпы сыныптың да танымдық дербестік деңгейін нақты көрсетуі, ал топтармен жұмыстың бастапқы кезеңдерінде өзіндік іс-әрекет тәсілдерін қалыптастыруға ерекше көңіл бөлуі маңызды. Осы мақсатпен мұғалім оқушылардың жұмысты орындау кезіндегі іс-әрекетінің дәйектілігін ашатын, жеке топтарға қосымша кеңес беру, тақырыпты оқу кезінде оқушылардың білімі мен іскерлігін жүйелендіру мен түзетуді жиі жүзеге асыратын егжей-тегжейлі нұсқаулықпен таныстырады [2].

Ұжымдық жұмыстың табысты болуы топтардың құрамдарындағы оқушылардың іскерлігімен айқындалады.

Жұмыс тәжірибесі жұмыстың бастапқы кезеңдерінде пән бойынша білім деңгейі әртүрлі оқушыларды біріктіретін гетерогенді топтар неғұрлым тиімді екенін көрсетті. Мұндай топтарда Әлеуметтік және шығармашылық қарым-қатынаста тұлға қарқынды дамиды. Топта тез арада балалардың жұмысын ұйымдастыратын өз лидері пайда болады

(оларға міндетті түрде ең жақсы оқушы болмауы мүмкін). "Әлсіз" оқушылар, әдетте, белсенділік танытады, нәтижесінде оларда өз бетінше білім алу қабілеті қалыптасады. Мұндай топтарда ұжымшылдық сезімі, өзіне және жолдастарына жауапкершілік пен талап ету, өзара көмек және басқаларды әкелмеуге ұмтылу айқын көрінеді. Топтық іс-әрекет әдістемесі пысықталуына қарай және топ мүшелерінде өз бетінше жұмыс істеу және бағдарламалық материалды жақсы меңгере біледі.

Гетерогенді топтың құрамына кіретін оқушылар басымдық рөл атқаруын тоқтатады және олардың жұмысқа деген қызығушылығы төмендейді. Сондықтан осы кезеңде оқушылардың биологияға деген қарым-қатынасын есепке алу негізінде топтарды қалыптастыруға көшкен жөн. Бұл жағдайда бірінші топқа биологияны терең зерттеуге ұмтылған оқушыларды біріктіруге болады. Екінші топқа биологияға қызығушылық танытқан оқушылар іріктеліп жинаймыз. Мұндай балалар пәнді қызығушылықпен оқып, оны Бағдарлама шеңберінде жақсы меңгереді, бірақ бұл қызығушылық олар үшін басым емес, олар өз білімдерін тереңдететін қосымша әдебиеттерді сирек қолданады. Қалған топтар биологияға ерекше қызығушылық танытпайтын және бағдарламада көзделгеннен көп көлемде білім алуға ұмтылмайтын оқушыларды біріктіреді. Мұндай топтарды қалыптастыру кезінде еріктілік принципін сақтау қажет және оқушыларға бір топтан екіншісіне ауысу мүмкіндігін беру маңызды кезең болып табылады. Білім деңгейі бірдей оқушыларды біріктіретін барлық топтар үшін бағдарламалық материалды меңгеру міндетті болып табылады, ал қосымша материалды қандай көлемде зерделенуді әрбір топтың мүшелері дербес шешеді. Әрине, балалардың осындай қызметін ұйымдастырғанда мұғалімнің рөлі артады. Ол әр деңгейдегі топтар үшін арнайы сұрақтар мен тапсырмалар әзірлеп, оларды қосымша әдебиеттермен қамтамасыз етуі тиіс [3, 4].

Топтың саны да, ондағы топтастырылған оқушылардың саны да маңызды. Топтағы оқушылардың саны 3-тен 6-7 адамға дейін болуы мүмкін. Жұмыс істеу үшін ең қолайлы жағдайлар, әдетте, 4-6 адамнан тұратын топтарда болады.

Танымдық іс-әрекетті жеке-топтық ұйымдастыру бойынша оқушыларды оқылатын материалды қабылдау және ұғынуға дайындау маңызды. Оқушылар белгілі бір материалды өз бетінше оқу нәтижесінде қандай білім мен іскерлікті алу қажеттігін нақты меңгеруі тиіс. Олар өз қызметінің перспективасын бірнеше сабақтарға Алға ұсынуға тиіс. Сондықтан бұл жағдайда оқу үдерісінің бірлігі сабақ емес, тұтас оқу тақырыбы болып табылады. Оны зерттеу кезінде әдетте бірнеше кезеңге бөлінеді.

1-кезең - нұсқаулық, кіріспе әңгіме немесе дәріс, оның барысында мұғалім тақырыптың аса маңызды идеяларын, ережелері мен ұғымдарын ашып көрсетеді, пәнаралық және ішкі байланыстарға,

сондай-ақ дүниетанымдық мәселелерге назар аударады; материалды зерттеу барысында оқушылардың шешетін танымдық және проблемалық міндеттерді қалыптастырады.

2-ші кезең - оқушылардың өзіндік жұмысы, оның нәтижелерін әр топ ішінде талқылау. Әдетте, жұмыс мұғалім әзірлеген нұсқаулық бойынша жүргізіледі. Нұсқаулықты жасау кезінде сынып оқушыларының ерекшеліктерін және топ құрамын, оқылатын материалдың ерекшелігін, оқытудың әртүрлі құралдарының болуын ескерілуі тиіс. Оқулықпен ғана емес, сонымен қатар табиғи объектілермен жұмысты, бақылау жүргізуді, тәжірибе қою мен көрсетуді, кинофильмдерді қарауды және оқытудың басқа да дидактикалық құралдарын пайдалануды көздеу маңызды. Өз бетінше жұмыс жүргізу кезінде мұғалім мен жекелеген үздік оқушылар кеңесшілер ретінде әрекет ете алады.

3-кезең - білімді жүйелеу және түзету. Мұғалім оқушылардың өз бетінше оқыған материалын қалай меңгергенін тексереді. Қажет болған жағдайда ол оқушыларды түзетеді, толықтырулар мен нақтылаулар енгізеді, игерілген білімнің түсінігін және оларды практикада қолдану қабілетін анықтайды.

4-қорытынды кезең оқушылардың білімін қорытындылау мен бағалауды қамтиды. Тәжірибе көрсеткендей, оқушылардың білімін қорытындылау мен бағалауды 4-6 сабақ арқылы жүргізу орынды. Егер тақырыптың материалын зерттеуге біраз уақыт қарастырылса, онда оны екі немесе бірнеше астына бөлу орынды. Әрбір кіші мәтінді зерделегеннен кейін бақылау-жалпылама сабақ, ал қорытынды-семинар немесе конференция өткізіледі.

Биология сабақтарында оқу қызметін ұйымдастырудың маңызды мәселелерінің бірі білім алушылардың білімін, іскерліктері мен дағдыларын тексеру және бағалау жүйесін құру болып табылады. Өйткені, тексеру барысында оқушылардың жетістіктері мен олардың оқу дайындығындағы олқылықтар анықталады, оқушылардың алдыңғы сабақтарда алған білімдері мен біліктері бекітіледі, нақтыланады және жүйеленеді, ал алынған ақпарат негізінде жаңа материалды зерттеу үдерісі түзетіледі. Биология сабағында әр түрлі бағдарламалы тапсырмаларды қолданамыз, олар тек қана сауалнама жүргізуге және бүкіл сынып оқушыларының аз уақыт ішінде білімін анықтауға мүмкіндік беріп қана қоймай, сонымен қатар олардың жұмыстарын тез тексеруге, бағалауға мүмкіндік береді.

Сабақта тұқымдасқа тән белгілерін оқимын, ал оқушылар өз жауаптарын кестеде белгілейді. Диктант басталмас бұрын оқушыларға кесте жазылған парақшалар таратылады. Олар жұмысты қол қойып, диктант барысында кестедегі белгілі бір тор көздерге жұлдызшаларды қою керек. Кестені білім алушылардың өздері де жасай алады, бірақ бұл жағдайда олар оның нақты мөлшерін көрсетуі қажет.

Дәстүрлі оқыту әдістемесінде бұл сұрақтарды мұғалім оқушыларға әңгіме барысында, материалды бекіту немесе білімді бақылау кезінде

қояды. Кестелер, әдетте мұғалімнің әңгімесі бойынша немесе үй тапсырмасын орындау кезінде толтырылады. Бұл жағдайда олар оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыруға арналған. Оқушылардың өз бетінше жұмыс істеуге қаншалықты дайын болуына, қандай оқу құралдары бар болуына, топтарда жұмыс істеу әдістемесінің қаншалықты пысықталғанына байланысты мұғалім ұсынылған тапсырмаларды қиындатуы немесе керісінше жеңілдетуі мүмкін. Нұсқаулық толық немесе аз болуы мүмкін.

Нұсқаулықтағы алғашқы күндері оқушылар танысуы тиіс параграфтардың, беттердің, иллюстрациялардың нөмірлерін көрсету қажет. Бұл олардың кітаппен жұмыс істей білуін қалыптастыруға көмектеседі, бұл өз білімін жетілдіру үшін өте маңызды. Бұдан әрі нұсқаулықта тек жалпы жұмыс жоспары, сондай-ақ оқушылардың жауаптарын, тапсырмаларын және танымдық тапсырмаларын табуы тиіс аса маңызды сұрақтар беріледі. Оқушыларға оқулықтан басқа тапсырмаларды орындау барысында қандай әдебиетті пайдалануға және материалды қандай көлемде үйренуге болады. " Жабық тұқым өсімдіктері бөлімі" тақырыбын зерттеуге 2 сағат оқу уақыты бөлінеді. Жұмыс келесідей ұйымдастырылды.

Бірінші сабақ қысқаша кіріспе дәрістен басталады. Оқушылар топтар бойынша отырғызылады және нұсқаулықпен танысады. Мұғалім олардың назарын аса маңызды мәселелерге аударады, жоспарда қарастырылған әр түрлі жұмыс түрлерін орындау бойынша ұсыныстар береді. Жабық тұқымды өсімдіктер өкілдерінің қысқаша сипаттамасынан кейін оқушылар өз бетінше жұмысқа кіріседі. Мұғалім көрсететін фильм фрагменттерін көру, оқулық мәтінін, микропрепараттарды, иллюстрацияларды зерттеу негізінде оқушылар нұсқаулықпен қарастырылған тапсырмаларды орындайды. Егер оларда қандай да бір қиындықтар туындаса, онда олар мұғалімге кеңес алу үшін жүгіне алады.

Тапсырмаларды орындауға барлық оқушылар қатысуы тиіс. Сондай - ақ, олар үшін алдыңғы орындағаннан кейін ғана келесі сұраққа немесе тапсырмаға көшу-ереже болуы маңызды.

Оқушылардың жеке-топтық қызметі негізінде оқу материалдарын оқу арнайы үй тапсырмаларын қарастырмайды. Барлық материал, әдетте, сабақта жасалуы керек. Бірақ егер топ сабақта жеткіліксіз жұмыс істесе, онда оқушыларға сабақтардың жалпы ырғағын бұзбау үшін үйде еңбек етуге тура келеді.

Екінші сабақтың басында білім алушылар оқылатын тақырыптың барлық сұрақтарын қарайды, ал қалған 30 минут ішінде мұғалім оқушылардың білімін түзету мен жүйелендіруді жүзеге асырады. Әңгіме барысында мұғалім тақырыптың аса маңызды және күрделі сұрақтарын қалай меңгергенін анықтайды. Қажет болған жағдайда ол оқушылардың жауаптарын нақтылайды және түзетеді, қосымша мәліметтерді хабарлайды, түрлі танымдық тапсырмаларды ұсынады. Ең белсенді

оқушыларға осы сабақта жұмыс үшін баға қойылады. Оқушылардың дәптерлерде өзіндік жұмысы бағаланады. Мұғалім өзі шеше алады, дәптерлерді барлық сыныптан, әр түрлі топтардан немесе бір немесе бірнеше топтардан алады. Әрбір топ белгілі бір жабықтұқымдыларға жататын түрі бойынша хабар береді. Топтың барлық мүшелері міндетті түрде жауап беруі тиіс: топтың бір оқушысын бастайды, екіншісін жалғастырады, содан кейін үшінші, олар кестелер мен басқа да көрнекі құралдарды пайдалануы тиіс. Мұғалім мен басқа топтардың қатысушылары хабарламаны мұқият тыңдайды және қажет болса, оны толықтырады және нақтылайды. Тәжірибе көрсеткендей, мұндай әдіс әсіресе 6-7 сыныптарда тиімді, өйткені балаларды, әсіресе әлсіз балаларды толық және логикалық дұрыс құрылған жауаптар беруге үйретеді.

Сабақ соңында мұғалім оқушылармен бірге әр топтың және жекелеген оқушылардың жұмысын талқылап, бағалайды. Осылайша оқушы Осы сабақта екі баға ала алады: біреуі - топтағы ұжымдық жұмыс үшін және екіншісі – жеке жұмыс үшін. Егер ол жеке жұмысы үшін өз бағасына қанағаттанбаса, оны түзете алады, сабақтан кейін мұғалімге сынақ тапсырады.

Қорытынды жасай отырып, жұмысты жеке - топтық ұйымдастыру кезінде оқушылардың өзіндік қызметі танымдық процесте жетекші болып табылатынын атап өту керек. Оқушылардың өзіндік жұмысы оқытудың әртүрлі әдістерімен: дәрістермен, семинарлық сабақтармен, бақылаумен, эксперименттермен, практикалық және зертханалық сабақтармен үйлесуі тиіс. Мысалы, жоғары сыныптарда қорытынды сабақтарда ірі тақырыптарды зерделегеннен кейін топтар арасында сынақтар, конференциялар, биологиялық дуэльдер өткізіледі.

Жеке-топтық жұмыс кезінде мұғалімдер мен білім алушылардың өзара қарым-қатынасы, сондай-ақ білім алушылар арасында басқаша қалыптасады. Балалардың іс-әрекеті аз регламенттеледі, олар үлкен еркіндік алады. Мұғалім кеңесші, көмекші болып табылады және тек соңғы кезеңде бақылаушы рөлін атқарады.

Білім алушылардың бағдарламалық материалды берік игеруі, олардың дамуы мен тәрбиесіне оң әсер тек мұғалім мен оқушылардың қызметінде жеке-топтық жұмысты ұйымдастыру эпизодтық құбылыс емес, жүйе болған жағдайда ғана қол жеткізіледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Методика преподавания в высшей школе: учебно-практ. пособие / В.И. Блинов; В.Г. Виненко, И.С. Сергеев – 2014.
2. Инновационные педагогические технологии. Активное обучение / Панфилова, А.П. – 2011.
3. Педагогикалық менеджмент: оқулық / Панышина Т.В. – 2012.
4. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / под ред. Е.С. Полат – 2009.

3.34. Инновациялық технологияны қолдану арқылы студенттердің белсенділігін арттыру

Ғани Исаұлы Исаев

техн.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а. Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан қ., Қазақстан)

Салтанат Ержанқызы Сәулет

6M011300-Биология мамандығының 1-курс магистранты,
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Түркістан қ., Қазақстан)

Білім беру жүйесінде педагогикалық технологияны қолдану келешек ұрпақтың еркін дамуына, жан-жақты білім алуына, белсенді, шығармашыл болуына жағдай жасау әрбір педагогтың міндеті болып табылады. Білім беру жүйесінде қолданылып жүрген педагогикалық технологиялар: ынтымақтастық педагогикасы, білім беруді ізгілендіру, ойын арқылы оқыту, проблемалық оқыту, модульдік оқыту, тірек сигналдары арқылы оқыту, дамыта оқыту, түсіндіре басқарып оза оқыту, өздігінен оқыту, сын тұрғысынан ойлауды дамыту, оқытудың компьютерлік технологиясы, бағдарламалап оқыту, деңгейлеп оқыту т.б. Мақсаты-мектепке дейінгі білім балалардың білім алуына бірдей бастапқы мүмкіндіктерді қамтамасыз ету.

Кез келген оқыту технологиясы тәрбиешіден терең теориялық, психологиялық, педагогикалық әдістемелік білімді, педагогикалық шеберлікті, бабалардың жан дүниесіне терең үңіліп оны ұғына білуді талап етеді. Жаңа педагогикалық технологияларды күнделікті сабақ үрдісінде пайдалану үшін, әр мұғалім алдында отырған оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогтік мақсатына, мүддесіне сай, өзінің шеберлігіне орай таңдап алады. Бұл жаңа технологиялар-оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, терең ойлай білуін, теориялық негіздерін, эстетикалық көзқарастарын пайымдауын, баға беруін, танымдық белсенділігін дамытуға бағытталған. Жалпы білім беретін мектептердегі оқу-тәрбие үрдісін жаңаша дамыту, яғни оның нәтижесінің жоғарғы деңгейде болуын қадағалау жаңашыл педагогтардың қолында болды. Олар педагогикаға «жаңа технология» терминін енгізді. Бұл жаңашыл педагогтардың мақсаты-оқушылардың алатын білімдерін сапалы ету, оның толыққанды жеке тұлға болып қалыптасуына негіз болу. Осыған орай қазірде педагогикалық технологиялар көптеп саналады. Білімнің жаңа мазмұнын жүзеге асыру үшін жаңа технологиялар қажет-ақ. Сондай педагогикалық технологиялардың бірі «Сыни тұрғысынан ойлау технологиясы» [1].

Сын тұрғысынан ойлау – оқушыны мұғаліммен, сыныптастарымен еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге баулиды. Мектеп жасындағы балалардың ойлауын зерттеу

нәтижелері олардың меңгерген теориялық жалпылауларының маңызды рөлін көрсетті. Дамыта оқыту технологиясының негізін қалаған ғалым В.В. Давыдов былай деп жазады: «В настоящее время можно считать установленным, что при определенном содержании и методах обучения уже у младших школьников обнаруживаются такие познавательные возможности, которые позволяют детям успешно усваивать математические и лингвистические знания теоретического характера. Это в свою очередь закладывает у них фундамент теоретического мышления, теоретического отношения к действительности». Ал теориялық ойлау ақыл-ой әрекетінің өз еркімен өзін реттеуіне жағдай жасайды. Атақты ғалым Л.С. Выготский: өзінің психологиялық үрдістерін түсіну және игеру «ғылыми ұғымдардың есігі арқылы келеді» деген еді. Ойлау үрдістерін өз бетімен ұйымдастыру ең алдымен бірлескен оқу әрекетінде пайда болады. Оқушы әрекеттің мақсаттары, құралдары мен шарттарының арасындағы қатынасты біртіндеп түсіне бастайды. Қазіргі кезде балада ойлаудың ерекшеліктерін жоғары қарқынмен мақсатты қалыптастыру мүмкін екені дәлелденіп отыр.

Технологияны жетік меңгеру үшін бірнеше тәсілдер қолданылады. Оқытуда жақсы нәтижеге жету үшін осы стратегияларды оқыту үрдісінің әр кезеңінде сабақтың мазмұнына қарай пайдаланған жөн.

Жалпы сын тұрғысынан ойлайтын оқушылар белсенді болады, олар сұрақ қойып, дәлелдерді талдайды, мағынаны анықтау үшін саналы түрде стратегиялар қолданады; олар ауызша, жазбаша, көзбен шолу дәлелдеріне сенімсіздікпен қарай отырып, ештеңеге сенбейді, мұндай адамдар жаңашыл идеялар мен келешекке ашық болады [2].

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолдануымен жүргізілген сабақтың жоғары деңгейде өтуінің алғы шарты оның қағидаларында, яғни, стратегияларында. Стратегия дегеніміз — философия, әдістемелік ұстаным. Мұғалім мен оқушы кез келген стратегияның әдіс-тәсілін, қыр-сырын жетік түсіне білуі қажет. Сонда ғана жұмыс нәтижелі болмақ. Стратегиялар оқушыларды шығармашылықпен әрекет етуге, ізденімпаздыққа баулиды, еркін, терең, жан-жақты ойлауына, үздіксіз жұмыс жасауына жол ашады, стратегияның 80-нен аса түрі бар. Жұмыстың ыңғайына қарай стратегияларды өзгертіп те жіберуге болады. Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын пайдалана отырып, сабақ құрылымын жоспарлауға шығармашылықпен қарау, әдістемелік лабораторияны жинақтау секілді мүмкіндіктерге қол жеткіздім 1,2 суретте көрсетілген.

1-сурет

2-сурет

Қазіргі оқыту үрдісінде бір мәселені талқылау, оған өз көзқарасын білдіру, әріптес ойымен пікір алмасу секілді жұмыс түрлеріне көп көңіл бөлінеді. Дегенмен, кей жағдайда оқытушы оқушыға сұрақтар беріп оның сөйлеуіне, мәселеге пікірін білдіруге түрткі болдым дегенімен, оқушы мүмкіндігін шектегенін байқамай қалады. Көп жағдайда оқытушы оқушы ойын басқарады, яғни бағыт бер немесе жеткешілік етуден гөрі ол басшылық қызметіне ауысады. Бұл психологтар көрсеткендей, оқушылардың өз бетінше ойлау мүмкіндіктерін шектейді. Мысалы, дөңгелек үстел, пікірталас мәселесін оқытушы өзі дайындап, жоспарды еріп, оқушыдан сөйлеу барысында тек оған сүйенуін талап етеді. Яғни, өз ойын айтуда тұлғаға еркіндік бермейді. Студент мәселені түсінбей, маңызды, өзіне қажетті ақпаратты ала алмай, мәселені шешуге шығармашылық тұрғыдан келе алмай, өзінше ой қорытып, тұжырымдау және қызықты пікірлер айта алу қабілетін ие бола алмайды. Мәселені ашуда жаңа ой, құнды пікір білдіру маңызды. Және ол міндетті түрде қорытындыланып, көрініске ие болуы оқытудың тиімділігін арттырады [3].

Психологтер еңбектеріне сүйеніп әдіскер ғалымдар тұлғаның ойлау қабілетін арттырып, өз бетінше пікір білдіру, шығармашылық тұрғыдан әрекет ету, оқуға мотивациясын арттыру мәселесіне байланысты түрлі тиімді тәсілдерді қарастыруда. Американдық ғалымдар Р. Сперри мен Р. Орнстайн жетпісінші жылдары адам миының бөлшектерінің әр түрлі жұмыс істейтінін көрсетті. Егер олар бірігіп қызмет атқарса, онда тұлғаға үлкен шығармашылық мүмкіндікке жол ашылады. Адам миы оң жақ және сол жақ бөліктен тұрады. Сол жақ бөлік: алынған ақпараттарды кезекпен өңдейді, оны бөліп талдайды; ұғымдар мен ережелерді ойластырады; соңғы нәтижесі әрекет болып табылады. Ал оң жақ бөлік: барлық ақпаратты бір мезгілде өңдейді; жүйелейді; бейнені елестетеді; соңғы нәтижесін сәйкестендіру, ұқсастықты анықтау болып табылады. Аталған ми бөлшектерінің толық жұмыс істеуіне, тұлғаның сыни ойлау іскерліктерінің қалыптасуына тиімді тәсіл ретінде бізге ғалымдар «Ассоциациямен» жұмыс, «Mind Map» тәсілін ұсынады. Бұл тәсілдер оқушының берілген мәселе бойынша ой қорытып, тұжырымдап, оны көрініс түрінде беруге мүмкіндік береді. Әрине, мұғалімнің ендігі

шығармашылық әрекеті – осы мәселелерді жинақтап, жасалған жұмыс барысында оқушылар тарапынан жасалған шығармашылық жұмысты тілдік қарым – қатынас деңгейіне жеткізу [32. 47-б.]. «Mind Map» тәсіліне қысқаша тоқтала кетер болсам, аталған тәсілді шетелдік ғалым Т. Бузан ұсынады.

Сонымен, сын тұрғысынан ойлаудың әдістемелік тәсілдерін оқу үрдісінде қолданғандағы маңыздылығы мынада:

- мотивацияның артуы;
- дербес іс-әрекеттің артуы;
- ойлаудың белсенді болуы;
- оқушылардың білігі мен біліктілігінің жан-жақты дамуы;
- логикалық ойлаудың жүйелілігін меңгеру.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану нәтижесінде жеке тұлғаның қабілеттері жандана түседі және білім прагматикасы қалыптасады.

Профессор, Америка әдебиетінің мұғалімі Дэвид Клаустердің айтуынша сын тұрғысынан ойлауға мынадай анықтамалар береді:

1. Сыни тұрғыдан ойлау – өзіндік, жеке ойлау. Ойлау өзіндік сипатта ие болғанда ғана сыни тұрғыдан ойлау болады. Өз бетінше жұмыс істеп, ең қиын деген мәселелерді өздері шеше алуы үшін оқушыларға мүмкіндік берілу керек.

2. Ақпарат сыни тұрғыдан ойлаудың соңғы емес, жіберілетін пункті болып табылады. Терең ойлау үшін фактілер мен идеялар, мәтіндер мен теориялар, мәліметтер мен тұжырымдар секілді ақпараттарды өңдеу жатады.

3. Сыни тұрғыдан ойлау сұрақтар қойып, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтаудан басталады. Нағыз таным үрдісі өзінің кез келген кезеңінде мәселені шешу мен өзінің жеке қызығушылығымен қажеттілігін пайда болатын сұрақтарға жауап беруге деген талпынысы мен сипатталады.

4. Сыни тұрғыдан ойлау көңілге қонымды дәлелге ұмтылады. Сыни тұрғыдан ойлайтын адам мәселені шешудің жолын өзі іздеп табады да, негізі бар, саналы дәлелдермен нақтылай түседі.

5. Сыни тұрғыдан ойлау әлеуметтік ойлау болып табылады. Барлық ойлар ортаға салынғанда ғана өткірлене түседі.

Қазіргі кезеңде білім берудің сапасын жақсарту, әдістемелік негізін өзгерту заман талабына сәйкес туындап отырған қажеттілік. Өйткені, мектептің әр күні көптеген ғылыми жаңалықтарға, терең әлеуметтік өзгерістерге толы. Бұрын оқу үрдісінде мұғалім басты роль атқарған болса, қазір оқушының белсенділік көрсететін кезі туды. Сабақ мұғалімнің емес, оқушының іс-әрекетімен бағаланады. Қазіргі заманда нені оқыту емес, қалай оқыту маңыздырақ болып отыр. Сабақ барысында оқушының ізденуі мен зерттеу дағдыларын қалыптастыра отырып, пәнге деген қызығушылықтарын арттыру мақсатында қолданылатын технологиялар баршылық. Солардың бірі «Сын

тұрғысынан ойлау технологиясы». Бұл технология Кеңес өкіметі кезінде 1973 жылдан, Қазақстанда 1997 жылдан бері таныла бастады. Оқу мен жазу арқылы сыни тұрғыдан ойлау, яғни, RWCT жобасы 29 мемлекетте қолданылады. Технологияның негізін қалаушылар американдық ғалымдар Чарльз Темпл, Джон Дьюи, Мередит. «Оқу және жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау технологиясы» RWCT Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түпкір — түпкірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Кезінде жоба ретінде ұсынылып, көпшіліктің қолдауын тапқан бұл технологияда Ж. Пиаже, Л.С. Выготский, Эльконин-Давыдовтардың, басқа да ғалымдардың еңбектерінің ең құнды жерлері көрініс тауып, идеялар тоғысып, біріктірілген іспетті [4].

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы әлемнің түпкір-түпкірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Тәжірибені жүйеге келтірген Джинни Л. Ситл, Куртис С. Мередит, Чарльз Темпл. Жобаның негізгі Ж. Пиаже, Л.С. Выготский теорияларын басшылыққа алады.

Мақсаты барлық жастағы оқушыларға кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға сабақтарда үйрету. Біздің елімізде Джордж Соростың ашық қоғам институты, «Сорос-Қазақстан» қоры арқылы келген бұл технология орыс және қазақ тілдерінде мектеп тәжірибелеріне ене бастады.

Сыни ойлау деген – әр жеке тұлғаның кез келген жағдайдағы мәселені ойлап, зерттеп қорытып, өз ойын еркін ортаға жеткізе алуы. Сыни тұрғыдан ойлау, өзіндік, жеке ойлау болып табылады. Мақсаты – барлық жастағы оқушыларға кез келген мазмұнға сын тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға, саналы шешім қабылдауға сүйрету. Бұл бағдарлама жаңа буын оқулықтарының талаптарын жүзеге асыруда, оқушылардың білім деңгейін көтеруде, балаларды шығармашылыққа баулуға, ойларын еркін айтуға, тез арада дұрыс шешім қабылдауға көмектесетін бірден – бір тиімді технология. СТО технологиясын пайдаланатын әр ұстаз өз педагогикалық қызметінде, оқушы мен мұғалім арасындағы қарым – қатынасқа деген де көзқарасының мүлдем өзгергенін байқайды [5].

Қорыта келгенде, «Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» метакогнитивті технология тәсілдері аясында жұмыс істеу барысында оқушылар өзіндік әрекеттің түрлі тәсілдерін меңгереді. Өртүрлі ақпаратпен жұмыс нәтижесінде өзіндік ойын білдіруге дағдыланады.

Ең бастысы өздігінен оқуға, үздіксіз білімін көтеруге дағды қалыптасады. Сонымен, сын тұрғысынан ойлау технологияларды қолдану арқылы тұтастай білім беру үдерісінің тиімділігі артады, оқу дағдысы құзыреттілігінің қалыптасуын қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Оңтүстік Қазақстан. - 2012, желтоқсан – 15. - № 198-199. – Б. 8.
2. Қазақстан Республикасында 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – Алматы, 2004. - Б. 11.
3. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты // Білім әлемінде. - 2007. - № 3. - С. 4-7.
4. Кенджаева Б. Жоғары оқу орнында студенттердің құзырлығын қалыптастыру мәселелері // Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ Хабаршысы. – Түркістан, 2009. - № 2 (67). – Б. 265-270.
5. Хомский Н. Язык и мышление. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 122 с.

3.35. Принципы и содержание оценивания учебных достижений детей с особыми образовательными потребностями

Сауле Еркиновна Агыбаева

Докторант 1 курса специальности «Дефектология»

Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(г. Алматы, Казахстан)

Гульжан Сериковна Оразаева

К.п.н., доцент, Казахский женский педагогический университет
(г. Алматы, Казахстан)

Реализация инклюзивного образования в Республике Казахстан требует обратить пристальное внимание педагогов на индивидуальные особенности и возможности каждого обучающегося класса, индивидуализировать образовательный процесс, обеспечить продуктивное взаимодействие между учащимися в рамках образовательного процесса, осознанно подойти к процессу оценивания учебных достижений обучающихся с особыми образовательными потребностями.

Оценивание в целях обучения – это процесс поиска и интерпретации достоверных данных, которые ученики и их учителя используют для того, чтобы решить, где обучающиеся находятся в процессе своего обучения, куда им необходимо двигаться дальше и как сделать это наилучшим образом [1].

Оценивание в целях обучения обладает следующими характеристиками [1]: встроено в процесс преподавания и учения, является их существенной частью; предполагает обсуждение и согласование учебных целей учителями и учениками; нацелено на то, чтобы помочь ученикам осознать цели обучения, которые они должны достичь; вовлекает учеников в самооценивание или оценивание друг

друга; обеспечивает обратную связь, которая помогает ученикам осознать, какие следующие шаги в учении им предстоит сделать; укрепляет уверенность в том, что каждый ученик может добиться улучшений; вовлекает и учителя, и учеников в процесс рассмотрения и рефлексии данных оценивания.

Изучение оценочной деятельности педагогов в организациях образования показало, что суммативное и формативное оценивание, СОР (суммативное оценивание за раздел) и СОЧ (суммативное оценивание за четверть) деятельности обучающихся с особыми образовательными потребностями вызывает ряд вопросов. Срезы проводятся по итогам каждого раздела и каждой четверти. Итого около 3-4 раз за четверть школьники сдают СОРы и СОЧи в виде вопросов, тестов, контрольных и так далее. Итоговая оценка за четверть и год выводится по специальной формуле.

Оценки педагогов выполняют в основном констатирующую и информирующую функции: ориентируют школьников в состоянии их академических знаний, сигнализируют об успехе или неуспехе в учебной ситуации. Оценочные суждения носят в большинстве случаев недифференцированный характер, опираются на бедный диапазон базовых критериев оценки (обычно один – «уровень сформированности знаний и умений»); используют бедный диапазон оценочных показателей по каждому базовому критерию; ориентированы на социально-нормативные эталоны.

Деятельность по оцениванию обучающихся с особыми образовательными потребностями в условиях инклюзивного образования является недостаточно эффективной, т.к. она не оказывает существенного влияния на учебный процесс и его результаты; не направлена на создание специальных условий, стимулирующих использование компенсаторных знаний и умений; не стимулирует процессы социального взаимодействия на уроке, особенно актуальные в условиях инклюзивности образования (позитивный эмоциональный фон в классе, акцентирование сильных сторон психофизического развития всех детей, создание ситуации успеха для каждого обучающегося).

В 2015 году Национальной академией образования им. Ы. Алтынсарина разработаны методологические и учебно-методические основы внедрения системы критериального оценивания учебных достижений детей с ограниченными возможностями.

Однако, проблема оценочной деятельности остается одной из актуальнейших в системе инклюзивного образования. Какие оценочные технологии востребованы сегодня? Возможно ли их использование в условиях инклюзивного обучения? На каких принципах строить систему оценки учащихся с особыми образовательными потребностями? Как обучить самих учащихся приемам контрольно-оценочной деятельности? На эти вопросы пытаются ответить педагоги всех

ступеней образования. В процессе активного поиска и апробации новых оценочных технологий, переосмысления существующей системы оценки достижений учащихся находятся и педагоги нашего образовательного учреждения.

Разработка методов и форм оценки результатов обучения конкретного ребенка в инклюзивном классе является одним из ключевых вопросов в области реализации адаптированной учебной программы. Наиболее важные показатели эффективности работы преподавателей и специалистов психолого-педагогической поддержки отражаются в положительной динамике развития ребенка. Оценка содержания «движения» ребенка в определенный период времени непосредственно связано с задачами, которые установлены учителем, родителями и специалистами по поддержке в разработке индивидуальной образовательной программы. Чтобы избежать трудностей при оценке результатов обучения при инклюзивном образовании, деятельность учителя должна основываться на следующих принципах:

1. Оценивание представляет собой непрерывный процесс, естественно, интегрированный в образовательную практику. В зависимости от этапа обучения допускается диагностическое и срезовое использование оценки. Также итоговая оценка может быть установлена как общий результат накопленных оценок за период обучения.

2. Оценка может быть только критериальной. Основными критериями оценки являются планируемые результаты обучения (в случае разработки индивидуальной образовательной программы (ИОП) – задача разработки программного материала на индивидуальные способности на уровне ребенка). В то же время правила и критерии оценки быть известны заранее учителю.

Иногда необходимо разделить общие критерии оценки работы на более мелкие, местные. В каждом случае, учитель говорит ребенку, по каким критериям будут оцениваться работы, а также информирует об этих критериях наставника и родителей. Ведущий критерий влияет на форму выполнения конкретной задачи ребенком.

3. Оцениванию с помощью отметки может подвергаться только деятельность учащегося и результаты этой деятельности, но никак не личные качества ребенка. Оценке поддается только то, чему учат.

4. Система оценки должна быть построена таким образом, чтобы учащиеся были включены в деятельность по контролю и оценке, приобретая навыки и привычки к самооценке и взаимооценке.

Критериальное оценивание рассматривается как процесс, основанный на сравнении учебных достижений учащихся с четко определенными, заранее известными всем участникам образовательного процесса критериями, соответствующими целям и

содержанию образования, способствующими формированию ключевых компетентностей учащихся [2].

Основными направлениями обновления системы оценки отечественные исследователи и педагоги-новаторы обозначают постепенную передачу контрольно-оценочных механизмов от учителя к обучающимся, переход от контроля констатирующего к контролю диагностирующему, процессуальному, обеспечение эффективной обратной связи, позволяющей осуществлять управление качеством образования на основании полученной информации об усвоении обучающимися планируемых результатов. На сегодняшний день уже существует разработанный и апробированный опыт оценочных технологий, в России. Анализ опыта оценивания учебных достижений обучающихся с особыми образовательными потребностями с позиции соответствия требованиям инклюзивного образования позволяет сделать вывод, что проблему оценивания учебных достижений учащихся с ограниченными возможностями здоровья с сохранным интеллектом можно решать путем формирования критериальной оценки [3].

«Учет особых образовательных потребностей ребенка с ОВЗ предполагает использование специальной и подробной шкалы оценок. Подобные шкалы необходимы для выявления даже минимальных шагов в продвижении обучающегося в достижении ориентиров, заданных ФГОС, и максимально точной оценки соотношения между ожидаемым и полученным результатом», - отмечают Журавлева Ж. И., Кожекина Т.В., преподаватели Института специальной педагогики МГПУ [4].

Таким образом, современному учителю для объективной оценки как предметных, метапредметных, так и личностных результатов освоения образовательной программы требуется разработка содержания, гибкости шкал оценивания, использование средств измерительной и накопительной оценки. Положения специальной педагогики о необходимости выделения дополнительных критериев оценки учебно-познавательной деятельности детей с особенностями психофизического развития сформулировали Н.А. Белякова, Н.М. Назарова, Е.Г. Речицкая [5] и др.; научно-методические идеи о реализации специфических требований к оцениванию в классах интегрированного обучения и воспитания описали А.М. Змушко, С.Ф. Левяш, Т.В. Лисовская, Т.Л. Лещинская, В.И. Олешкевич [6].

Имеющиеся учебно-методические материалы рассматривают организацию оценивания детей с особенностями психофизического развития в образовательном процессе, но при этом не обеспечивают решение ряда актуальных для практики инклюзивного образования проблем, то есть не позволяют реализовать индивидуально-дифференцированный подход к оцениванию учебно-познавательной деятельности, недостаточно методическое обеспечение процесса

оценивания достижений обучающихся с ООП, требуется уточнение критериев и показателей оценки, оценочных средств, позволяющих акцентировать сильные стороны.

Таким образом, на сегодняшний день требуется дальнейшее глубокое изучение и осуществление работы по определению содержания системы оценивания учебных достижений обучающихся с особыми образовательными потребностями с целью стимулирования учебной мотивации и как результат, социализации ребенка в общество.

Список литературы:

1. Типология и характеристика программ оценки учебных достижений школьников / Болотов В.А., Вальдман И.А // Интернет-журнал «Проблемы современного образования», 2013, № 5.

2. Система критериального оценивания учебных достижений учащихся. Методическое пособие. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2013. – 80 с.

3. Красноборова, А. А. Технология критериального оценивания в логике компетентностного и личностно ориентированного подходов. [Текст] / А.А. Красноборова // Начальная школа плюс До и После. – 2010. № 1. – С. 76 – 78.

4. Деятельность педагога, учителя-предметника, классного руководителя при включении обучающихся с ограниченными возможностями здоровья и детей-инвалидов в образовательное пространство: методические материалы для педагогов, учителей-предметников, классных руководителей образовательных организаций (серия: «Инклюзивное образование детей-инвалидов, детей с ограниченными возможностями здоровья в общеобразовательных организациях») / О. Г. Приходько и др.. – М.: ГБОУ ВПО МГПУ, 2014. – 227 с.

5. Тупоногов, Б.К., Белякова, Н.А. оценка знаний, умений и навыков слепых и слабовидящих школьников / Б.К. Тупоногов, Н.А. Белякова // Дефектология. – 2009. - № 6. – С. 37-41.

6. Олешкевич, В.И. Интегрированное обучение: факторы успешности / В.И. Олешкевич // Дефектология. — 2006. - № 5. - С. 21-26.

3.36. Мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды әлеуметке бейімдеудің психологиялық ерекшеліктері

Қарлығаш Үсенқызы Шайжанова

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің доценті,
психология ғылымдарының кандидаты
(г. Алматы, Қазақстан)

Назира Касеновна Издамасова

6M090500-әлеуметтік жұмыс мамандығының, 1-ші курс магистранты
(г. Алматы, Қазақстан)

Резюме

В статье рассматриваются психологические особенности социальной адаптации личности с ограниченными возможностями в системе специального образования.

Кейінгі онжылдықта бүкіл әлемде, сонымен қатар өз елімізде де мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға көмек көрсету жүйесінің құрылымында да өзгертуге деген ұмтылыстар байқалып отыр. Мұндай ілгерілеу үрдістері бұрын мүгедектер деп аталған балаларды қоғамға және білім ортасына біріктіру қажеттілігімен сипатталады. Тәжірибе жүзінде көмек көрсетудің әдісі қолданылып, күндізгі бөлімнің орталығы ұйымдастырылады. Біздің мемлекетіміздің көрсеткіші болып табылатын тұрғындардың ішіндегі ең бір әлсіз бөлігі мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды әлеуметке бейімдеу мәселесі болып отыр. Атап айтқанда олар: зияты терең зақымдалған, күрделі кемістігі бар, тірек қимыл қозғалыс аппараты бұзылған, психикалық дамуы тежелген т.б. тұлғаларды қолдап, көмек көрсетуге бағытталуда. Соның негізінде оңалту орталықтарында, білім беру жүйелерінде әлеуметтік бейімдеудің дағдылары мен біліктіліктерін қалыптастыруға арналған арнайы түзете-оқыту бағдарламалары жасалуда.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Мүмкіндігі шектеулі азаматтарымызға көбірек көңіл бөлүміз керек. Олар үшін Қазақстан кедергісіз аймаққа айналуы тиіс. Бізде аз емес ондай адамдарға қамқорлық көрсетілу қажет. Бұл өзіміздің және қоғам алдындағы парызымыз. Білім беру мекемесінің ортасы денсаулығының мүмкіндігі шектеулі балалардың қажеттілігіне бейімделуі тиіс, «кедергісіз» болуы керек, өйткені мүгедек балалардың толыққанды кірігуін қамтамасыз етуі қажет», - деп атап өткен. [1].

ҚР «Білім беру туралы» Заңына сәйкес, түрлі білім беру мекемелеріндегі оқыту мен тәрбиелеу ісін сапалы және тиімді түрде жүзеге асыру – қазіргі білім берудің өзекті мәселелерінің бірі болып саналады. Алайда, мұндай категория балаларды әлеуметке бейімдеудің жетістігі арнайы мекемелерде ұйымдастырылған қоршаған ортада өз бетінше өмір сүруіне және еңбек етуіне бағытталған арнайы түзете оқыту мен тәрбиелеудің сапалығына байланысты.

Бейімделу теориясы ресейлік психологтардың ғылыми еңбектерінде адамның бейімделу процесі сана-сезімнің бақылауымен жүзеге асады. Сонымен бірге, әр адамның өзінің дара психологиялық ерекшеліктері (жүйке жүйесінің типтері, өмірлік тәжірибелері және т.б.), тұлғалық икемделу механизмі және өзіндік бейімделу типі бар. Белгілі педагогикалық психологиялық әдебиеттерде адамның бейімделуі

туралы көптеген негізгі әдістерді ұсынған. Г.М. Андреева бойынша, «бейімделу индивидтің жаңа жағдайға бейімделуі, ыңғайлануы және оларға көндігуі». [2].

А.Д. Глоточкин «бейімделу» және «икемделу» түсініктерін саралап жіктейді. Сонымен, «бейімделу» жаңа жағдайлармен, демек, сыртқы ортаның жаңа талаптарына сәйкес ішкі ортаның және мінез-құлықтың өзгеруі ретінде қарастырылады. Ал «икемделу» сыртқы жағдайлардың өзгеру процесінде өзінің қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында адам өзінің ішкі мүмкіндіктерін іске асыруы. Ол қоршаған ортаның, сонымен қатар, тұлғаның мүмкіндіктеріне, ерекшеліктеріне байланысты. Психикалық бейімделу түсінігі іс-әрекетте тұтастай өзін-өзі басқару жүйесі ретінде («оперативті тыныштық» деңгейінде) қарастырады. Бірақ осылай қарастыру әлі де болса жеткіліксіз. Бұған қажеттілік ұғымын қосу қажет. Тиімді бейімделу процесінің маңызды критерийлері қажеттілікті қанағаттандыру болып саналады. Психикалық бейімделуді тұлғаның қоршаған ортасына оңтайлы қарым-қатынас орнатуы, адами сапаларының іске асырылып және сонымен бірге алға қойған мақсатына байланысты өзінің қажеттіліктерін іске асыруда мінез-құлқы ортаның талаптарына іс-әрекетінің сәйкес келуі деп анықтауға болады. [3].

Әлеуметтік педагог мамандары жоғарыда аталған дамуында әр түрлі ерекшеліктері бар балаларды оқыту мен тәрбиелеудегі әлеуметтік, педагогикалық және психологиялық тұрғыдан арнайы көмек көрсетеді. Осыған байланысты арнайы ұйымдарда мүмкіншілігі шектеулі тұлғалармен қажетті әлеуметтік бейімдеу, педагогикалық түзету, сауықтыру, оңалту бағдарламалары әзірленіп, тәжірибе жүзінде жұмыс жасалуда.

Дегенмен, арнайы көмек көрсету бағытында мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс жасаудың тәжірибесі қазіргі таңда жеткіліксіз. Әсіресе, ақыл-ойы терең зақымдалған балалармен жұмыс жасау жүйесі жалпы республика көлемінде әлсіз. Оған арнайы мекемелер мен кәсіби-мамандардың жетіспеушілігі бірден бір себеп болып отыр. Сондықтан да, ақыл-ойы терең зақымдалған, тірек қимыл қозғалыс аппараты бұзылған, психикалық дамуы тежелген балалармен жүргізілетін педагогикалық жұмыс, мақсатты түрде, ғылыми-теориялық зерттеулерге бағыттталып, арнайы әдістемелік көмекті қажет етеді.

Әлеуметтану ғылымымен арнайы педагогика мен психологияның байланысы ежелден келе жатқан дәстүр, оның себебі, бұл үш ғылымның толғандыратын ортақ мәселелері: білімді жоспарлау, халықтың әртүрлі топтары мен әлеуметтік қатарының негізгі даму бағыттарын айқындау, әлеуметтік ортадағы тұлғаның қоғамдық кемелденуі мен тәрбие заңдылықтарын ашу, жеке тұлғалық дара ерекшелігін ескеру болып табылады. А.Р. Маллердің пікірі бойынша, мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтендіру өте күрделі мәселе. Мұндай балалардың психикалық күй-жағдайы тұрақсыз болып келеді.

Ол қоғамдық қатынасындағы ерекшеліктерімен айқындалады. мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуметтік бейімделу механизмдері әр түрлі болып келеді. мүмкіндігі шектеулі балалардың психофизиологиялық даму ерекшеліктерін ескере отырып, оларды арнайы оқыту жүйесіндегі көмекші мектепте жүзеге асырылатындығы белгілі. Ал, мұндай категория балалардың мүмкіндіктеріне сүйене отырып, ересек болғанда қажетті өз-өзіне қызмет ету, өнеркәсіптегі қарапайым еңбек дағдыларын және қоршаған ортада бағдарлануын дамыту ең маңызды мәселе болып саналады [4].

Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік бейімдеудің қарапайым дағдыларына үйрету жағдайы ҚР «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» Заңында айтылған. Сонымен қатар тұрмыстық бағдарлануын, қоғамда қабылданған құндылықтар мен тәртіп ережелерін игеруін қалыптастыру олармен жүргізілетін түзету жұмысының ең негізгі міндетіне кіреді [5]. Әлеуметтік бейімдеу мүмкіндігі шектеулі балалармен жүргізілетін түзетушілік-тәрбиелік жұмыстың жалпы жүйесінде басты орын алады. Олар үшін әлеуметтік бейімдеу қоғамда өзін-өзі ұстауына, қарым-қатынас жасауына, қарапайым еңбек дағдыларын меңгеруіне әсерін тигізеді. Әлеуметтік бейімдеу барысында мүмкіндігі шектеулі балалардың еңбексүйгіштік, жауапкершілік, ұжымшылдық, өзара көмек сынды тұлғалық сапалары қалыптасады. Мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуметтік бейімдеу дағдыларын қалыптастыру мәселелері жалпы білім беру пәндерін меңгеру барысында алған біліммен тығыз байланысты. Меңгерген білімдері әлеуметтік тәжірибесіне әсер етіп, олардың қоғамға бейімделу процесін жеңілдетеді. Балалар өз өтініштері мен тілектерін жеткізе білуі, жолдастарына өзінің және ересектің сұранысы бойынша сөйлей ала білуі, сұрақ қойып, оған жауап беруі керек.

Қазіргі таңда мүмкіндігі шектеулі балаларды қоғамға бейімдеудің екі түрі бар екендігін атап өтуге болады. Оның *алғашқысы* баланың қоғамға бейімделуіне және қоғамның оларды қабылдауына бағытталған. Осы бағытты жүзеге асыру жолдары енді қолға алынып келе жатыр. Ал *екінші* түрі зияты зақымдалған баланың біртұтас қоғамға еніп, қоршаған ортаның жағдайларына бейімделуіне бағытталған. Жоғарыда аталған бағыттардың тиімділігі мүмкіндігі шектеулі балаларға көмек көрсету жүйесінің түрлерімен анықталады, сондықтан да, оның көптеген аспектілері өңделген. Арнайы әдебиеттерде осы мәселе бойынша қолданбалы аспектілерге көп көңіл бөлінгенін байқаймыз.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуметке қайта бейімделуіне деген жаңа көзқарастың негізі – ол адам қоғамға пайда әкеле ме, әкелмей ме, соған қарамастан әрқайсысының құқығын қорғап, бас бостандығының кепілдігін бере отырып, тәуелсіздіктің жоғарғы деңгейіне жеткізу болып табылады.

Тәуелсіз өмір сүру материалдық жағдайға ғана байланысты емес, сондай-ақ, белгілі іс-әрекет жасағанда, адамдармен қарым-қатынаста, күнделікті өмір жағдайында біреуге тәуелді болмауын, яғни жалпы кең мағынадағы түсінікті білдіреді. Сондықтан, қоғамдық пайдалы еңбек пен адамдардың әлеуметтік құндылығы – қазіргі әлеуметтік оңалтудың басты мақсаты болып қана қоймай, ең негізгісі ретінде рухани-этикалық және әлеуметтік-экономикалық болуды талап етеді. Осыған сәйкес, мүмкіндігі шектеулі балалар үшін әлемдегі қалыпты адамдар бейімделген заңға емес, өздерінің жеке бас жағдайларына сай заңдарға ғана бағына алатындай, тепе-теңдік мүмкіндігі туады.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік мәдениетке енгізу және бейімдеудің қазіргі процесі тәуелсіз, еркін өмір сүру идеясының негізін қалаушы ретінде көрінеді. Әлеуметтік педагог баламен түзету жұмысын неғұрлым ерте жастан бастаса, оның әлеуметтенуінің негізін қалыптастырады. Педагог инклюзивті білім беру жүйесін, яғни, біріктіруді қамтамасыз ету үшін өзгеше (жыныс, жас, әлеуметтік жағдайы) және типологиялық ерекшеліктерін (нақты бір кемістігі бар тұлғаларға тән, ортақ) және психологиялық-педагогикалық амал-тәсілдер арқылы әрбір баланың әлеуметтену мәселелерін шешу жолдарын ескеруі тиіс.

Қазіргі таңда мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік-мәдени тұрғыдан қоғамға қосу мен бейімдеу үшін тәуелсіз өмір сүру идеясының негізі екенін растайды. Арнайы педагогика мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуметтік-мәдени мәселелерін біріктіруді әр топқа сәйкес зерттей отырып, өмір сүрудің базалық компоненттерін анықтайды, олар: тіршілік ету мен өзіне-өзі қызмет көрсету қабілеттері, әлеуметтену, қарым-қатынас саласы.

Мүмкіндігі шектеулі балалар әлеуметтік қатынастарды меңгеру мен әлеуметтенуде көптеген қиындықтарға ұшырайды, өйткені ақпаратқа жету жолдары түрлі себептерге тәуелді шектелген.

Әлеуметтанушылар мен психологтардың зерттеулерінде мүмкіндігі шектеулі балалардың дене кемістігі немесе психикалық дамуындағы кемістіктің қалыптасуына әсерін тигізетін негізгі көрсеткіші және әлеуметтенудің жағымсыз сипатын білдіреді. Мүмкіндігі шектеулі балалар қалыпты балалар сияқты тек еңбек етуге ғана емес, сонымен қатар күш денсаулығын қайта оңалтуға құқылы және өз демалысын өнімді, нәтижелі ұйымдастыра білуі тиіс.

А.А. Байтұрсынованың айтуынша, біздің елімізде мүмкіндігі шектеулі балалар мен ересек тұлғаларды Еңбек және Әлеуметтік қорғау Министрлігі қарамағындағы арнайы интернат-үйлерінде өмір сүреді. «Ақыл-ойы имбецил немесе нақұрыстық деңгейіндегі, дебилдік деңгейіндегі тірек қимыл-қозғалыс аппаратындағы ауытқушылықтармен күрделенген жағдайдағы балалар» атты ережелер бойынша мекемелерге жіберіледі. Зияты терең зақымдалған балаларды оқыту мен тәрбиелеудің ең алғаш бағдарламалары 60-70 жылдары

өзірленген, олардың мазмұны психикалық процестерді жан-жақты дамыту, кемістіктерді түзету, сөйлеу тілін дамыту, қарапайым өзін-өзі күту дағдыларын қалыптастыру. Бұл жүйедегі қазіргі жетістіктердің бірі – ерте жастан көмек көрсету бағдарламаларын өзірлеу.

Қазіргі таңда мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған арнайы мекемелерде кешенді психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетіледі. Жақсы нәтижелермен балалардың мүмкіндіктеріне сенім тудырады. Ал арнайы интернат үйлерінде аталмыш балалардың әлеуметтік дағдыларын қалыптастыру және қарапайым білім, икемділік пен дағдыларға үйрету тәжірибесі жоба ретінде жүзеге асырылуда [6].

Сонымен қатар, соңғы жылдары арнайы білім беру жүйесіндегі жетістіктердің бірі мүмкіндігі шектеулі балаларға оңалту орталықтары мен психологиялық-педагогикалық түзету кабинеттерінде арнайы көмек көрсету жағдайлары мен жалпы мектептердің ішінен арнайы сыныптар ашылып біріктіріп оқыту жүйесі қарастырылған.

Қорыта келе, мүмкіндігі шектеулі тұлғаларды әлеуметке бейімдеу тәсілдерін әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық бағытта дұрыс ұйымдастырса, онда олар қоғамда, әлеуметтік ортада өзін-өзі ұстауына, қарым-қатынас жасауына, қарапайым еңбек дағдыларын меңгеруіне және жеке тұлға ретінде қалыптасуына мүмкіндік болатыны нақ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2030 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан. - № 5, 33-35 б.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. М., 1998.
3. Глоточкин А.Д. О личностной социально-психологической адаптации человека // В кн. "Актуальные психолого-педагогические проблемы обучения и воспитания в школе и вузе", Тверь, ТвГУ, 1994.
4. Маллер А.Р. Социальное воспитание и обучение детей с отклонениями в развитии. - М., 2000.
5. ҚР «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» Заңы, 1-қаңтар 2003 ж. Астана.
6. Байтұрсынова А.А. Арнайы педагогика: проблемалар мен даму болашағы. - Алматы, - 2008.

3.37. Современные тенденции и проблемы профессиональной подготовки будущих социальных педагогов

Баян Рустембековна Кульбекова

кандидат педагогических наук. Египетский Университет исламский культуры Нур-Мубарак (г. Алматы, Казахстан)

Багдат Хорезимовна Жубанова

кандидат педагогических наук. Казахский национальный аграрный университет (г. Алматы, Казахстан)

Казахстанская система образования в новых экономических и социокультурных условиях претерпевает кардинальные преобразования, направленные на повышение качества образования, решение стратегических задач в области образования. В условиях социального обновления общества результаты образования определяются не только тем, что обеспечивают усвоение и воспроизводство человеком культурных ценностей и социального опыта, но обеспечивают готовность членов общества к сознательной активности и самостоятельной успешной деятельности, т.е. позволяют решить задачи успешной социализации личности. Все необходимые условия, способствующие усвоению социальных ролей и регуляции процесса социализации личности, функционально содержит в себе образовательные учреждения. Реализация идей социализации требует полноценного использования в социально-педагогической деятельности учебного и внеучебного времени педагогического процесса, а также тесного сотрудничества с семьей, организациями дополнительного образования. В последние годы наблюдается расширение сети государственных образовательных и воспитательных учреждений и усиление их роли в решении жизненных проблем ребенка. Происходит усиление социальной, социально-психологической и социально-педагогической функций учреждений. Многие специалисты учреждений наряду со своим функциональным выступают в роли социальных педагогов. Специальность «социальная педагогика», первоначально возникает в виде практического опыта, в виде отдельных научных идей и учебных дисциплин. При этом неизбежным является состояние предмета, что создает определенные трудности для становления и подготовки кадров. Сегодня становление специальности «социальный педагог», в основном, зависит от того, как складывается опыт социально-педагогической работы в каждом конкретном образовательном учреждении. Наиболее острой и важной проблемой современного периода развития Казахстана является профессиональная подготовка социальных педагогов, задача которой заключается в обеспечении будущих специалистов достаточном уровнем квалификации, что и позволит им в дальнейшем эффективно трудиться. Это проблема связана с тем, что специальность «социальная педагогика» формируется учебно-методический и опытно-экспериментальный материалы накоплены в недостаточном объеме. От качества подготовки кадров во многом зависит дальнейшая судьба профессии, а значит, и решение проблем воспитания, выживания, развития детей и социальной защиты каждого человека. Нами выделены следующие проблемы профессиональной подготовки

социальных педагогов: ограничение социальной сферы реализации социальной педагогики, проблема подготовки специалистов в разнопрофильных учебных заведениях, ограниченное число специализаций социальных педагогов, непрочная связь научных исследований и практической деятельности социальных педагогов, информационная проблема, недостаток социально-педагогической литературы практической направленности, проблема допрофессиональной подготовки социальных педагогов, необходимость приобретения дополнительной квалификации научно-педагогическими работниками в социальной сфере. Во-первых, в Государственных образовательных стандартах наблюдается стремление ограничить потенциал социальной педагогики с институциональной и объектной стороны. Процесс внедрения и распространения социально-педагогической деятельности в разные секторы социальной сферы и другие сферы жизнедеятельности общества останавливается. Многие специалисты уже отмечают падение престижа социальной педагогики и профессии социального педагога. Разработка проблем исходит не из результатов анализа противоречий жизни, исследования трудностей взаимодействия человека и его социальной среды, а следует пунктам указанного документа. В последнее время возникает потребность в социальных педагогах в школах, в медицинских учреждениях, в воинских частях. Потому что и детям, и взрослым находящимся долгое время в таких учреждениях нужна социальная, психологическая, педагогическая помощь и поддержка. Нужен специалист, который смог бы правильно и грамотно оказать эти виды помощи. Социальный педагог может способствовать включению этих людей в различные виды активной общественно-ценной деятельности, в организацию досуга, выработке социальных навыков. Процесс социализации, процесс воспитания и процесс обучения протекают на протяжении всей жизни. Значит целесообразно готовить социальных педагогов для работы с разными возрастными группами населения. Во-вторых, необходима подготовка социальных педагогов в высших учебных заведениях разного профиля. Выпускники должны получить фундаментальную социально-гуманитарную, общепрофессиональную и социальную подготовку. Содержание социально-гуманитарной и естественнонаучной подготовки должны быть адаптировано к целям, задачам и специфике теории и практики социальной педагогики. Остро стоит вопрос специальных социальных педагогов, которые должны готовиться как специалисты узкого профиля. Данный вопрос очень актуален вследствие чрезвычайной многоплановости профессиональной деятельности социальных педагогов, разнородности и специфичности контингентов граждан, разнообразности учреждений, где предстоит работать выпускникам вузов. Выбор специализаций должен определяться потребностями регионального рынка труда, интересами

будущих специалистов, возможностями учебного заведения. На современном этапе развития социальной педагогики в большинстве случаев наблюдается отрыв и этой проблемы зависит развитие педагогической науки, между теорией и обоснованной. От решения этой проблемы зависит развитие педагогической науки, качество педагогических инноваций, эффективность образовательного и воспитательного процессов. Создать информационно-справочную систему по социальной педагогике. Ценность информационных работ заключается и в том, что они обобщающими разработками, анализом тенденций и направлений исследований выполняют профилактическую функцию, указывая исследователям возможные пути и направления исследований. Учебники и учебные пособия по социальной педагогике имеют практическую направленность. Но на сегодняшний момент немногие учебники могут дать конкретный ответ на интересующий вопрос в области практики. При подготовке будущих специалистов на занятиях, лекциях, семинарах использовать различные формы и виды обучения практической деятельности социальных педагогов. Практическая деятельность выпускников должна быть и повторением, продолжением того, что изучалось на занятиях в вузе и иметь самостоятельное значение. В процессе социально- педагогического образования значимым является организация научно-исследовательской деятельности и проведение опытно-экспериментальной работы. По социально-педагогическим исследованием на базе НИЦ сотрудниками кафедры осуществлялось руководство научно-исследовательскими работами магистрантов и студентов. Не все преподаватели могут использовать практические упражнения, способствующие выработке умений и навыков у студентов, на своих занятиях в силу имеющегося социального опыта, опыта деятельности в системе социальной работы и социальной педагогики. Каждый преподаватель имеет определенный социальный опыт, объем которого различен. Поэтому своими знаниями и умениями, обогащать свой опыт через участие в мотивации к профессиональному самоопределению учащихся и предусмотреть прохождение учреждений для детей. В завершении отметим, что существует проблема с кадрами научно-социальная педагогика носит комплексный характер. Сегодня общепрофессиональные и специальные дисциплины в большинстве преподают социологи, педагоги, психологи, историки: анализ, систематизация, классификация и описание в различных формах и сохранение социально-педагогического знания, которое накоплено за последние годы развития социальной педагогики повышение в деятельности специалистов; активизация системы учебных заведений по подготовке социальных педагогов в Казахстане. Подготовка социальных педагогов строится исходя из сегодняшнего понимания проблем социума, в то время как нынешним студентам предстоит работать в условиях завтрашнего дня. Кроме того, данное

противоречие должно разрешаться путем объединения усилий различных специалистов в области прогнозирования, для чего требуется профессиональный подход к решению задач настоящего и будущего. Таким образом, цель профессиональной подготовки специалиста социальной сферы включает в себя формирование соответствующих умений и навыков, личностных качеств необходимых для компетентного взаимодействия с клиентом.

Литература:

1. Липский И.А. Социальная педагогика. Методологический анализ: Учебное пособие. М.: ТЦ Сфера, 2004.
2. Социальная педагогика: Курс лекций / Под ред. М.А. Галагузовой М.: Владос, 2003.
3. Мардахаев Л.В. Методика и технологии работы социального педагога. - М., 2002.

3.38. Инклюзивті білім беру мәселелері

Айгүл Бекежанқызы Садуахасова

магистр, «Педагогикалық технологиялар» кафедрасының аға оқытушысы. Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті (Ақтау қ., Қазақстан)

Бүгінгі таңда мемлекет тарапынан мүмкіндігі шектеулі жандар үшін көптеген бағдарламалар жасақталып, жұмыстар жүріп жатыр. Елбасымыз да өзінің соңғы Жолдауында осы мүмкіндігі шектеулі жандарға қатысты орынды мәселелер көтеріп, оларды жұмыспен қамтуға ерекше көңіл бөлу керектігін қадап тапсырған болатын. Ең бастысы мүгедек балаларды сәби кезінен бастап анықтап, олардың ортаға бейімделуіне жағдай жасалуы қажет.

Инклюзивті оқыту – мүгедек пен дамуында сәл бұзушылығы мен ауытқулары бар балалардың дені сау балалармен бірге олардың әлеуметтендіру және интеграция процестерін жеңілдету мақсатындағы бірлескен оқыту [1]. Әрбір адамның маңызды құқықтары мен еркіндіктері жүйесіндегі негіз қалаушы фактор болып білім алу құқығы табылады. Қазақстан Республикасында, барлық дамыған мемлекеттерде сияқты, аталған құқыққа, әлеуметтік немесе материалдық деңгейге, жынысы мен діни көзқарастарға, денсаулық қалпына және т.б. ерекшеліктерге қарамастан, барша адамдар ие. Біздің мемлекетімізде бірде бір бала дамуындағы интеллектуалдық немесе физикалық бұзылыстар себебінен бұл құқықтан айырылмайды. Барлық балалардың білім алуға құқығы біздің мемлекетіміздің басты заңы – Қазақстан Республикасының Конституциясымен кепілденген. 1994 жылы біздің мемлекетіміз БҰҰ-ның бала құқықтары жайлы

Конвенциясын ратификациялай отырып, денсаулық және даму бұзылыстары бар балаларды «білім беру саласындағы қызметтерге нәтижелі қол жеткізу», баланы, мүмкіндігінше, әлеуметтік өмірге қосу арқылы жеке тұлға ретінде, мәдени және рухани дамуын қоса алғанда, дамыту міндеттерін алады.

Қазіргі қоғам толыққанды деп есептелмейді, егер қандай да бір адамдар тобына қатысты дискриминациялау бар болса. Мысалы, А.Д. Уорд бойынша, «кез-келген, әділеттілікке және адам құқықтарын сақтауда халықаралық ережелерге ұмтылатын мемлекет, барлық балаларға қажеттіліктері мен қабілеттеріне сай, білім беруде заңдарды басшылыққа алуы керек. Ерекше қажеттіліктері бар балаларға қатысты, мұндай мемлекет оларға жас ерекшеліктеріне сай білім алу мүмкіндігін іске асыру міндетті. Инклюзивті білім беру тұрақты даму, қоғамдағы қалыптылық, күрделеніп келетін қоғамда адамның әлеуметтенуінің негізі болуы тиіс. Адамдардың әлеуметтену мен бейімделу мүмкіндіктері өмірлік жағдайлар мен жеке тұлғалық қасиеттерге тәуелді емес, олар білім беру жүйесімен тығыз байланысты. Білім беру сөзінің мағынасын кеңінен қарастыратын болсақ – ол адамның пайда болуы, оның өмірінің ерекшеліктері, өмірлік тәжірибені жинақтауы, ал мұның барлығы нақты әлеуметтік–экономикалық жағдайларда индивидуалды–жекетұлғалық капиталдың өсуіне қажет болады [2].

Р.А. Сүлейменова берген анықтама бойынша, «инклюзивті білім беру – балаларды бөліп қарастыру кедергілерін жоюға бағытталған, барлық балаларды жалпыға білім беру процесіне қосу мен оларды әлеуметтік бейімдеуде жасына, жынысына, этникалық, діни қатынасына, даму кемшіліктеріне немесе экономикалық статусына қарамастан, отбасының белсенді қатысуымен, балаға түзету-педагогикалық және нақты әлеуметтік қолдау көрсету арқылы, адекватты білім беру жағдайларын жасауда, балалардың білім алу қажеттіліктері мен жеке ерекшеліктеріне баланы емес, ортаны бейімдеуге бағытталған мемлекеттің саясаты. Яғни, бұл анықтамада инклюзивті білім беру жүйесі барлық балаларға, олардың физикалық, интеллектуалдық, әлеуметтік, эмоционалдық, тілдік немесе басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, білім беруді ұйымдастыруда тең мүмкіндіктер жасалуын қамту қарастырылған. Кең мағынада, инклюзивті білім беру дегеніміз – балаларды өздерінен ерекшеленетін құрдастарымен бірге оқыту. Нәтижесінде өсіп келе жатқан адам қоғамның толыққанды мүшесі болып қалыптаса алады.

Р.А. Сүлейменова ұсынған «инклюзивті білім берудің» анықтамасы ҚР-ң дамуында түрлі бұзылыстары бар тұлғаларға білім беру аймағындағы мемлекеттік саясатының негізін құрады. Білім беру саясатының негізгі ережелері бірқатар нормативті-құқықтық құжаттарда қарастырылған: ҚР «Білім беру заңы», «Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзете қолдау туралы Заңы», 2011-2020 ж.ж. ҚР білімді дамыту Мемлекеттік бағдарламасы

және т.б. Сонымен қатар, «2011-2020 ж.ж. ҚР білімді дамыту Мемлекеттік бағдарламасы» негізінде Қазақстан Республикасында 2020 жылға дейін даму мүмкіндігі шектеулі балалар мен үлкендерге бағытталған тиісті деңгейдегі мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу, мектептік және кәсіби білім беруді қамтамасыз ететін «инклюзивті оқыту жүйесі» құрылады [3].

Мүмкіндігі шектеулі балалар – қалыптасқан тәртіпке сай дәлелденген, туа, тұқымқуалаушылық, жүре немесе замқымдардың нәтижесінде пайда болған аурулардың себебінен өмірлік іс-әрекеттерінде шектеулері бар, физикалық және (немесе) психикалық кемістіктері бар он сегіз жасқа толмаған балалар. Мүмкіндігі шектеулі балалардың топтары:

1. Есту бұзылыстары бар балалар (көреңдер, нашар еститіндер, саңыраулар).
2. Көру бұзылыстары бар балалар (соқырлар, нашар көретіндер, көру мүмкіндігінен кеш айырылғандар).
3. Қимыл-қозғалыс аппаратының функциясында бұзылыстары бар балалар.
4. Сөйлеу тілінде бұзылыстары бар балалар.
5. Ақыл-есі кем балалар.
6. Психикалық дамуы тежелген балалар.
7. Іс-әрекетінде және эмоционалдық-еріктік аймағында бұзылыстары бар балалар.
8. Күрделі бұзылыстары бар балалар, сонымен қатар соқыр-естімейтіндер.

Инклюзивті немесе «біріктіріп қосылған» білім беру – мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпыға білім беру мектептерінде оқыту процесін сипаттауда қолданылатын термин. Инклюзивті білім беру – адамдардың түрлі қажеттіліктерін ескере отырып ұйымдастырылған жалпыға білім беру процесінің дамуы. Инклюзивті білім беру оқушылардың айырмашылықтарын мойындаудан басталады. Оқытудағы инклюзивті бағытты дамытуда мұндай айырмашылықтар білім беру процесінің негізін құрайды.

Сондықтан, бүгінгі таңда іс-тәжірибе көрсетіп отырғандай, елімізге мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің ұлттық бағдарламасы қажет. Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі балалар арнайы мекемелерде оқытылатындықтан, олар өзге балалардан бөлектенген. Бұл мекемелерде көбінесе медициналық әдістемелер қолданылады. Қазір оларда бір жағынан кемістік болғанымен, екінші жағынан олардың да дені сау екендігін түсіндіріп, оларды дені сау балалармен қатар, жалпы ортаға бейімдеу қажет. Тек олардың сырқаты мен өзгешеліктерін ескере отырып, жай мектептің оқу бағдарламасына кіріктірген жөн. Ол үшін мемлекеттік деңгейде стратегиялық реформа жүргізу керек. Мемлекеттік деңгейде мектептерге және мектепке дейінгі ұйымдарға

жаңа стандарттар енгізіліп, жүйе өзгертілгеннен соң ғана құрал-жабдықтар, ғимараттар да дайындалады.

Инклюзивті оқыту:

Біріктірілген – оқушы дені сау балалар сыныбында, тобында оқиды және дефектолог-мұғалімнің жүйелі көмегін алады.

Уақытша – арнайы топтардағы балалар және қарапайым топтардың оқушылары бірлескен серуендерді, мерекелерді, сайыстарды, жеке істерді өткізу үшін біріктіріледі.

Жартылай – жеке балалар күннің 1-ші бөлігін арнайы топтарда, ал 2-ші бөлігін қарапайым топтарда өткізеді.

Толық – дамуында ауытқулары бар балалар бала бақшаның, сыныптың, мектептің қарапайым топтарына енгізіледі, мамандардың бақылауы бойынша түзету көмегін ата-аналар да көрсетеді [4].

Демек, инклюзивті оқыту негізінде балалардың қандай да бір дискриминациясын жоққа шығару, барлық адамдарға деген теңдік қатынасты қамтамасыз ету, сонымен бірге оқытудың ерекше қажеттілігі бар балаларға арнайы жағдай қалыптастыру идеологиясы жатыр.

Инклюзивті оқыту – барлық балалардың мұқтаждықтарын ескеретін, ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алуын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдісінің дамуы. Инклюзивті оқыту балалардың оқу үрдісіндегі қажеттіліктерін қанағаттандырып, оқыту мен сабақ берудің жаңа бағытын өңдеуге талпынады. Мүмкіндігі шектеулі балаларда дене кемсітігіне немесе ақыл-ойының баяу дамуына қарамастан, оларда қандай да бір өнерге деген табиғи дарындылық, бейімділік болатыны заңды құбылыс. Сондықтан да инклюзивті оқыту арқылы бала бойындағы қабілетті дер кезінде байқауға, ақыл-ойын дамыта отырып, дарындылығын ұштауға болады. Бұндай мүмкіндікке қол жеткізе білсек, бала болашағына жол ашқанымыз деп білемін.

Инклюзивті оқытудың негізгі принциптері:

1. Адам құндылығы оның мүмкіндігіне қарай қабілеттілігімен, жеткен жетістіктерімен анықталады.

2. Әрбір адам сезуге және ойлауға қабілетті.

3. Әрбір адам қарым – қатынасқа құқылы.

4. Барлық адам бір-біріне қажет.

5. Білім шынайы қарым – қатынас шеңберінде жүзеге асады.

6. Барлық адамдар құрбы – құрдастырының қолдауы мен достығын қажет етеді.

7. Әрбір оқушы үшін жетістікке жету - өзінің мүмкіндігіне қарай орындай алатын әрекетін жүзеге асырады.

Жалпы баланы қоғамға бейімдеу мен оқытуда ерте диагностикалау мен түзету маңызды. Мүмкіндігі шектеулі балалар тәрбиесіне ерекше мән берілуі керек. Бұл тәрбиенің негізгі мақсаты еңбекке үйрету, өмірде өз орнын табуға баулу, өмірге икемді жеке тұлға қалыптастыру. Ең алдымен тәрбие ісіне терең сезім қажет. Тәрбиеге нағыз сенім бар жерде ғана, нағыз талапшылдық еңбек тәртібі

болады. Еңбек, еңбек – бәрін жеңбек. Осы бір мақалдың ішіне барлығы сиып тұрғандай. Мүмкіндігі шектеулі, мүгедек балалар дегенде көз алдымызға еңбекке жарамсыз, ата-ана қамқорлығында отырған балалар елестейді. Еңбек баланың өмірлік қажеттілігі. Мүмкіндігі шектеулі балалардың өзіндік еңбек дағдылары бірден қалыптасып кетпейді. Мұндай балалар ата ана мен арнайы мамандардың көмектерін қажет етеді. Осыған байланысты педагогтар да балаға арналған жеке даму бағдарламасы бойынша жұмыс жасайды. Ата-ана мен педагогтар бірігіп жұмыс жасаса мүмкіндігі шектеулі, мүгедек балаларды еңбекке баулу мәселесі өз шешімін табады.

Инклюзивті білім берудің тереңдігі, жылдамдығы және материалдық тұрғыдан аса үлкен салымдарды қажет етпейтіндігі, оның саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени мәселелерді нәтижелі шешуге әсер ететін аймақтардың бірі болуын анықтайды. Әлемде өзінің экономикалық және мәдени прогресімен инклюзивті білім беруге міндетті емес бір де бір мемлекет жоқ. Инклюзивті білім беру әр балаға оның мектепте оқу көрсеткіштеріне сәйкес немесе сәйкес еместігіне қарамастан, білім алуға құқық береді. Балалар ұжымда өзара байланысқа түсіп, қарым-қатынас ережелерін меңгереді, педагогпен бірге шығармашылық тұрғыдан білім алу мәселелерін шешуге үйренеді. Сенімділікпен айтуға болатыны, инклюзивті білім беру барлық балалардың жекетұлғалық мүмкіндіктерін кеңейтеді, адамгершілік, толеранттылық, көмекке келу қасиеттерін қалыптастыруға, дамытуға жағдай жасайды.

Сонымен, біздің қоғамымызға инклюзивті білім беру жүйесі арқылы бала бойындағы қабілетті дер кезінде байқауға, ақыл-ойын дамыта отырып, дарындылығын ұштауға болады. Бұндай мүмкіндікке қол жеткізе білсек, бала болашағына жол ашқанымыз деп білеміз. Демек, мүмкіндігі шектелген балалар, денсаулығына байланысты тұрақты немесе уақытша білім беру ұйымдарына баруға мүмкіндігі жоқтар, үйден жеке бағдарлама немесе толық жалпы білім беру бойынша білім алуына қажетті жағдай жасауға міндетті. Орнын келтіретін қозғалыс және басқа реті бұзылған (мысалы, есту, көру қабілеті бұзылған), арнайы техникалық жабдықтың пайда болуына байланысты олардың сәтті әлеуметтік интеграция, мүгедектерге сапалы білім алуына мүмкін болады. Үйден оқыту - бұл білім беру формасы, яғни бала үй жағдайында алатын, ал оқыту үрдісі жекеше оқыту жоспары бойынша іске асады. Бұл медициналық көрсеткіштері бойынша білім беру ұйымдарында тікелей оқи алмайтын балаларға ұсынады [5].

Электрондық білім беру ресурстары, мамандандырылған компьютерлік құрал - жабдықтарды білім беру үрдісінде қолданатын интерактивтік элементтерді қолдану, көрнекілік құралдарды арттыру есебінде дидактикалық мүмкіншілікті кеңейтуіне оқу материалдық жолымен мүгедек балалардың жақсы қабылдауына бағытталған.

Қорыта айтқанда, инклюзивті бағыт мұндай балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптастырады. Инклюзивті оқыту - барлық балаларға мектепке дейінгі оқу орындарында, мектепте және мектеп өміріне белсене қатысуға мүмкіндік береді. Инклюзивті оқыту-оқушылардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға мүмкіндік береді. Инклюзивті оқытуды ашқан мектептерде оқыған балалар адам құқығы туралы білім алуға мүмкіншілік алады, өйткені олар бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, танып білуге, қабылдауға үйренеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Оразаева Г.С., Фурсова Л.М., Анализ результатов мониторинга психолого-педагогического сопровождения детей с ограниченными возможностями в развитии в общеобразовательных организациях республики. 2012 г., С. 2-7
2. Инклюзивное образование. Выпуск №1 / Фадина А.К., Семаго Н.Я., Алехина С.В. - М.: Центр «Школьная книга», 2010. - С.132
3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, ҚР президентінің 2010ж. 7 желтоқсандағы № 1118 жарлығы - Астана. 2010 ж.
4. «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау» туралы ҚР заңы-11 шілде 2002 г. № 343-П.
5. Шумиловская Ю.В. Подготовка будущего учителя к работе с учащимися в условиях инклюзивного образования. – Автореф к.п.н. Шуя, 2011, 25 с.

3.39. Еліміздің болашағы жастардың білімі мен тәрбиесінде

Айгүл Бекежанқызы Садуахасова

магистр, «Педагогикалық технологиялар» кафедрасының аға оқытушысы. Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті (Ақтау қ., Қазақстан)

Бүгінгі қоғам алдында тұрған ең жауапты міндет – тәуелсіз мемлекетіміздің уығы боп қадалатын қоғам мүшелерін, яғни жас ұрпақты адамгершілік қасиетке тәрбиелеу, тиянақты білім беру. Адам бойында адамгершілік құндылықтар болмаса, олардың орнын ешқандай терең білім толтыра алмайтынын өмірдің өзі дәлелдеуде. Балалар мен жастар тәрбиесінің болашағы – оларды адамгершілік – рухани жағынан нағыз адам етіп қалыптастыру керек.

Бүгінгі ХХІ ғасырда егеменді Қазақстанда өмір сүріп жатқан жас ұрпақтың бойындағы ерлік пен елдік қасиеттің рухани негізгі туып-өскен жері мен елінің салт-дәстүрінен, ұлттық мәдени мұраларынан, ел мен

жер байлығын қорғап қалған Күлтегін, Тоныкөк, Қобыланды, Ер көкше, Ер Қосай, Едіге, Қарасай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Сұраншы, Саурық, Жанқожа батырлардың ерлік істерінен бастау алады. Сонымен қатар, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан мәдени-рухани мұралар, тастағы жазбалардағы өсиет, өнеге, нақыл сөздер, өлкетану мұражайларына орналасқан мұрағаттар жас ұрпақтың бойында отансүйгіштік, ерлік сезімді ұялатып, олардың туған жерге, өскен елге, ұлт мәдениетіне деген сүйіспеншілік қасиеттерді қалыптастыруға игі ықпал етеді. Білім алушыларға білім беру, оқу тәрбиелеу үрдісінде ұлттық құндылықтарды қалыптастыру, адамгершілікке тәрбиелеуді қазақ халқының біртуар данышпандары А. Құнанбаев, Ш. Уәлиханов, Ж. Аймауытов, М. Әуезов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, А. Байтұрсынов, Ш. Құдайбердиев сынды ғұламалардың еңбектері мен өмір жолынан тарқатуға болады.

Ғасырлар бойы халқымыз ұрпағын ізгілікке, өз елін сүйге баулып келеді. Бұл берік қалыптасқан дәстүрлі ұлттық тәрбиенің өзегі, діңгегі деседі болады. «Атаның ұлы болма, адамның ұлы бол»- дей келіп, адамның ұлы болу үшін кісіге «Нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүрек» керектігін ұлы Абайда айтқан болатын. «Жеке тұлғаның қалыптасуы үздіксіз күрделі үрдісі әрбір балаға жеке тұлға ретінде қарап, оның өзіне тән сапасы, еркі өзіндік әрекет жасай алатын қабілеті бар екенін ескере келіп, балалар мен жастардың білімге, ғылымға ықыласын арттыру олардың ақыл-ой қабілетін, жеке бас қасиеттерін дамытып оны қоғам талабына сай асыруға көмектеседі делінген. Қазіргі кезеңде ең басты талап-рухани бай, жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыру ісі маңызды болып отыр. Сондықтан рухани байлықтың қайнар көзі, алтын арнасы ұлттық байлықпен ұштастыру, оның озық үлгілерімен байланыстыру жас ұрпақты жан-жақты дамыту жеке тұлға қалыптастырудың бірден-бір жолы болып табылады [1].

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына, Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдауында: «Білім беру реформасы табысының басты өлшемі-тиісті білім мен білік алған еліміздің кез-келген азаматы әлемнің кез-келген елінде қажетке жарайтын маман болатындай деңгейге көтерілу болып табылады. Біз бүкіл елімізде әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметіне қол жеткізуге тиіспіз» -деп атап көрсеткен болатын. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасының мақсатында көрсетілгендей, әлемдік білім беру кеңістігіне ықпалдастырылған жеке тұлға мен қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын көп деңгейлі үздіксіз білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру үшін білім беруді дамытудағы стратегиялық басымдылықтарды белгілеу болып табылады. Осы бағытта білім алушылардың оқу әрекетін қайта құрудағы мақсатымыз олардың үлгерім деңгейін көтеру ғана емес, интеллектуалдық күшін, шығармашылық және ақыл-ой әрекетіне айналуына назар аударуды, оның ішінде қиялды қозғауға көңіл бөлген.

Өйткені шығармашылық жұмыстардың барлығына дерлік қайта жасау қиялы жатады.

Қазақстан Республикасының Білім туралы заңында 8-бап білім беру жүйесінің бас міндеттерінің бірі-жеке адамның шығармашылық рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту болып табылады. Осыдан білім беру мекемелерінде тәрбие жұмысы бір жүйеге түскен [2]. «Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулығын қорғау туралы», «Мемлекеттік жастар саясаты туралы», «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қараусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» заңдарға сүйеніп құрылған.

Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдарындағы тәрбиенің негізгі мақсаты – жастардың бойында азаматтық пен қазақстандық патриотизмді қалыптастыру, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін дәріптеуге, әлемдік және отандық мәдениет жетістіктерін оқып үйренуге, Конституцияға және қоғамға қарама-қайшы келетін әрекеттерге төзбеушілікке тәрбиелеу. Тәрбие қазіргі өзгермелі, сан салалы, көпмәдениетті, көпэтникалық үлкен өмірге енуге дайын қабілетті, тұлғаның дамуына бағытталған және рухани құндылықтарының негізінде құрылады.

Тәрбие жұмысы – ол арнайы ұйымдастырылған қалыптастырушы үрдіс және ізгіліктілікті қабылдайтын, әлеуметтік құндылықтар мен азаматтық мінез-құлық үлгілері бола отырып, тек ғылыми негізделген тәрбие жүйесінің аясында ғана өзін іс жүзінде көрсетіп, өзін-өзі қалыптастырған тұлға үлгісіне жағдай жасайды. Қазіргі уақыт талабы жаңаша дүниелік көзқарас тұрғысынан жаңаша ойлап, шешім қабылдай алатын, креативті ойлау қабілеті дамыған тұлғаны, өз елі мен жерінің, туған тілінің жанашырын дайындауды міндеттеп отыр. Бұл міндет жаңа уақыт талаптарына төтеп бере алатын, кәсіби білікті, бәсекеге барынша қабілетті, ұлтжанды азамат тәрбиелеу ісінің өзектілігін алға тартады. Қазақ елінің әлемдік кеңістікте өз жолын таңдауы – әрбір қазақтың емін-еркін өмір сүруінің кепілі. Ол, сөзсіз, «ұрпақ қамы» деген ұғыммен үндеседі. Ел болу, мемлекет құру – сонау түркі заманынан бермен қарай желісі үзілмей келе жатқан ұлттық арман-аңсар. Ел болу – болашаққа ашылған даңғыл жол. Сол жолды ұлттық тәрбие арқылы жүруді үйренсек, ешкімнен кем болмайтынымыз анық. Ұлттық тәрбие – ұлттық сана-сезімі жоғары болашақ маман жастарды тәрбиелеуге негізделген білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі.

Мақсаты – ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, ұлттық мүдденің өркендеуіне үлес қоса алатын ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын кемелді, ұлтжанды тұлғаны тәрбиелеу. Міндеті – мәдени-әлеуметтік өзгермелі

жағдайдағы ұлттық тәрбиенің діңгегі – ана тілі болып қалатынын негіздеу; қазақ тілі мен тарихын, мәдениеті мен ділін, салт-дәстүрі мен дінін құрметтеу рухында жастардың ұлттық интеллектуалдық мінез-құлқын қалыптастыру; бүгінгі қазақ елінің индустриалдық-инновациялық жүйесінің дамуын қамтамасыз ететін жоғары парасатты ұлттық сипаттағы белсенді іс-әрекетке тәрбиелеу; білім және мәдени-рухани тұрғыда басқа өркениеттермен бәсекеге қабілетті болуын қамтамасыз ету; қоғам мен адам, адам мен табиғат қарым-қатынасының өркениеттілік сана-сезімін ұлттық рухта қалыптастыру болып табылады. Тәрбиенің басты нысаны елдік сананы қалыптастырып, ұлттық рух пен ұлттық патриотизмді негіздеу, ұлтсыздықпен күресу болып табылады.

Еліміздің болашағы болатын ұлтжанды дара тұлғаны даярлаудағы негізгі бағыттарға тоқталсақ:

1. *Білім-ілім* – бұл жағдайда оқу үдерісі мектептің тәрбие жүйесінің ажырамас бір бөлігі саласы ретінде жалпы мақсаттардан бастау алады.

2. *Елім-жерім* – табиғат аясы Н. Назарбаевтың «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарламасындағы «Жер қойнауының байлығы барынша келер ұрпақтың игілігіне» деген сөзі осы күнгі экологиялық мәселені естен шығаруға болмайтындығын меңзеп тұрғандай.

3. *Өркениет* – қарым-қатынас, құқықтық тәрбие беру, қызықты кездесулер, оқушылардың өзін-өзі басқаруы, бағдарлы лагерь.

4. *Өнер* – жеке тұлғаның өнерді, табиғатты, адамгершілік қасиетті сыйлап өсуіне жағдай жасау.

5. *Салауатты өмір салты* – әр түрлі секциялар арқылы жүзеге асады.

6. *Тағылым* – педагогикалық кеңес, теориялық практикум, семинар-конференциялар ұштастыруға бағыт береді.

7. *Мұражай* – мұражай жұмысы жастардың бойына туған жер, атамекен, ел тарихы т.б. туралы мағлұмат беруді мақсат тұтқан.

8. *Отбасы* – ең үлкен мықты тәрбие ошағы, себебі келесі әулеттің барыстары сонда тәрбиеленеді.

9. *Халықтық педагогика* – әр халықтың ауыз әдебиеті, салт-дәстүрі, рухани өмір сияқты халықтық педагогиканың тәрбиелеу тәжірибесі мол.

10. *Тарихтану* – ұрпағын өз халқының патриоты етіп тәрбиелеу жүйесінің негізгі талаптарының бірі [3].

Белгілі қоғам қайраткері Амангелді Айталының: «Өз ұлтына, тіліне, мәдениетіне салқындық білдіру ақ сүтін берген анасының омырауын тістеумен бірдей» - деген ойының жаны бар. Қоғам қайраткері Ә. Кекілбайұлының осы тектес пікірімен сабақтасады: «Есесі кетіп келген тілімізді мұратына жеткізу үшін, бәрінен бұрын, қай-қайсымыздың да қолымыздан келуге тиісті дұрыс ана, дұрыс ата, дұрыс ұстаз, дұрыс азамат бола білуге көбірек көңіл бөлгеніміз дұрыс сияқты». Бұл, әрине, тегіннен тегін болмаса керек. Ана тіліміздің тағдыр-

талайында аналардың атқарар рөлі айрықша екендігі аян. Әуелгі «әлдиді» айтатын да, бесік жыры арқылы ұлттық тілдің уызын сіңіретін де - ана. Халқымыздың батыры Бауыржан Момышұлы «Ана тілін білмеген-ана сүтін татпаған» деп бекер айтпаған. Осыған байланысты «Ана бір қолымен бесікті, екінші қолымен әлемді тербетеді» - деген қанатты сөздер де бар.

Егемен елдің ертеңі-бүгінгі ұрпақ десек, қай жағынан алып қарасаң да лайықты, өз ісіне жан-тәнімен берілген ұстаздардың барынша көп болғанын қалайсың. Бұл-өмір талабы. Өйткені біз ұрпақтың санасына жаңа ғылыми жаңалықтарды құюымыз қажет. Қазіргі заманғы білім беруге қойылатын талап оның санасын арттыру. Орта білім жүйесінің дамуын, оның әр сатысында жүйелі қадағалауды жүргізуді қажет деп санаймын. Біз әрбір пәннің мазмұнын және оның сапалы игерілуін жүйелі талдаудан өткізуіміз керек. Егер тұлға өз ана тілінде оқып, ана тілінде білім алған болса, міндетті түрде елінің, халқының тарихына үңіледі, әдебиетін іздейді. Өнерін меңгеруге тырысады. Халықтың өзіне тән өркениеті болғандығын, мәдениеті, қайталанбас өнері барлығын, ешкімге ұқсамайтын болмысы бар дегенді тұлғаның санасына құя беру керек. Сонда ғана ұлттық рух пайда болады. Ұлттық рух пайда болмай, тұлғада ұлтына деген ерекше сезім де болуы мүмкін емес, яғни бұл қажеттілікті бала мектеп қабырғасында жүріп үйренеді [4].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңының 8-бабында білім беру жүйесінің басым міндеттері-азаматтық пен елжандылыққа, Өз Отаны – Қазақстан Республикасына деген сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға және қоғамға қарсы кез-келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу» -деп айтылған. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан-2030» Жолдауында: «Оқушыларды Қазақстандық патриотизмге, шығармашылық жағынан дамыған жеке тұлға ретінде тәрбиелеу керек. Бүгіннен бастап ұлттық мінез-құлық, биік талғампаздық, төкаппарлық, тектілік, білімділік, биік талғам, ұлттық намыс қасиеттерін сіңіріп қалыптастыруымыз керек» -делінген. Елдің елдігін, оның тарихын, әдебиетін оқу-тәрбие үрдісіне ұштастырып отыру ұстаздың міндеті. Халықтың рухани мәдени дәрежесін көтеру, ұрпақты білімді етіп тәрбиелеу мақсатында еңбек ету әр ұстаздың міндеті. Қоғамдық қатынастар мен экономикалық саладағы өзгерістер тәуелсіз елдің білімді ұрпағын тәрбиелеуді қажет етеді. Әр күні өзгеріске толы бүгінгі жауапты кезеңде заманның көшінен қалып қоймай, уақыт талабына сай тәрбиелеу ұстаздарға үлкен жауапкершілік жүктейді. Жеткіншек ұрпаққа білім беру мен тәрбиелеуді ұштастырып, қоғамның алдыңғы жүгін алып жүруге лайық, ұлттың тарихы мен мәдениетін, рухани кемелденген отансүйгіш патриот жастарды тәрбиелеуде үздіксіз жұмыс атқарылып келеді [5].

Жас ұрпақтың бойында Отанға деген сүйіспеншілік, патриоттық тәрбие жастайынан бойына сіңуі керек. Бойындағы күш-қуаты мен

білімін Отан игілігі мен мүддесіне жұмсауы қажет. Патриоттық сезімнің қайнар көзі Отан, оның мазмұны: туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі тамаша киелі орындар. Олардың адам көкірегіне жылылық, жақындық, туысқандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің қайнар көзіне айналуы патриотизмге тәрбиелеудің арқауы. Болашақ ұрпақтың саяси білімділігінің негізін қалыптастыруды тәрбиеленушілердің ортасына тікелей байланысты. «Бала тәрбиесі мемлекеттің маңызды міндеті» - деген сөзді Платонның өзі де бекер айтпаған болар. Тәрбие адам қоғамы мен тығыз байланыста пайда болатын адамдардың қоғамдық саналы әрекеті. Бүкіл қоғамдағы материалдық және бірлескен саналы еңбек әрекеті арқылы жүзеге асады.

Сондай-ақ Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев өзінің Жолдауы мен сөздерінде егемен еліміздің азаматтарын қалыптастыруда тәрбие жұмыстарының ерекше рөлін баса айтып келеді. Адам баласын еңбекке үйрету, өмірге бейімдей тәрбиелеу, оның еңбегін нәтижелі жемісті ету адамзат тарихы қоғамымен бірге жасасып келе жатқан тәрбиенің негізгі түйіні десек те қателеспейміз. Бәсекеге қабілетті және құдіретті, білімді, жан-жақты болу үшін алдымен оның тілін дамыту керек. Тіл дамыту жұмысы күрделі де шығармашылық үрдіс. Тілдің жақсы дамуының құралы тілдік қор болып табылады. Өз ұлтының сипатын тани білуге үйрету, баланың жандүниесін тәрбиелеу. Қуана білу, қуанышқа ортақтаса білу – қайырымдылық белгісі. Реніш немесе жылау, оның себебін түсіне білу – сабырлылық белгісі, яғни ойлана білу. Балалардың ішкі жан дүниесінің рухани баюын қамтамасыз етіп тәрбиелеу. Жаман, жиіркеніштен өзін тежей білу баланың ой түйсігінің жақсы жақтарын дамытып, жақсылыққа ынталандырады. Ұлттық тәжірибелер мен тағылымдардан туған бай қазына, өшпес өнеге, тәрбие өрнектері, ұлттық салт-дәстүрлер, рәсімдер, үлгі өнегелер халықтың құнды мұрасы – тәлім тәрбиенің баға жетпес қайнар көзі.

Қорыта келе, оқу мен тәрбие егіз, «Ел болам десең бесігіңді түзе» - дейді ұлы жазушы Мұхтар Әуезов. Біздің халқымыздың, жастарымыздың бойына ұлтжандылық, азаматтық, жоғарғы ізгілік пен адамгершілік сезімдерді жан-жақты жеткізгенде ғана Қазақстандық патриотизм сезімі асқақтай түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық білім сапасының критерийі: әдіснамасы және ғылыми теориялық негізі. 2008 жыл.
2. XXI ғасырда интеллектуалды ұлтжанды тұлға даярлау проблемасы: қазіргі жайы мен болашағы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. 2010 жыл, 22-23 сәуір, Тараз қаласы. 23-24 бб.
3. Айталы А. Ұлттық жаңарудың алғы шарттары. Тіл және қоғам-Астана, 2004, № 3, 31 бет.

4. Кекілбайұлы Ә. Ұлттық руханиятымыздың өзегі-тіл. Тіл және қоғам- Астана, 2004 жыл, № 3. 15-18 бб.
5. Қазақстан мектебі. 2004 жыл, № 8.
6. Қазақстан мұғалімі. 2008 жыл, № 5.
7. Мектептегі сыныптық жұмыстар. 2008 жыл, № 2.

3.40. Профессиональная компетентность как условие становления молодых педагогов ДОУ

Гульмира Утемисовна Демешева

старший преподаватель, магистр. Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Аннотация

В настоящей работе рассматривается проблема профессионального становления педагогов дошкольного образования с новых методологических позиций, обусловленные модернизацией казахстанского дошкольного образования. В работе дается определение профессиональной компетенций, раскрываются методологические подходы формирования профессиональной компетенций педагога дошкольного учреждения.

Ключевые слова: компетентность; профессиональная компетентность; педагогическая компетентность; профессиональные представления; теоретическая компетентность; практическая компетентность; личностная компетентность; педагогические умения.

Актуальность исследования обусловлена тем, что в условиях смены образовательной парадигмы дошкольного образования в нашей стране особое внимание уделяется профессиональным качествам педагогов дошкольного образования. Этому свидетельствуют и обновленный Государственный общеобязательный стандарт дошкольного воспитания и обучения, ряд программных документов [1, 2, 3], где особо указывается на дальнейшую модернизацию дошкольного образования в стране.

В этой связи особое значение придаётся состоянию профессиональной подготовки молодых кадров для ДОУ, уровню компетентности педагогов дошкольных организаций, повышению их квалификации, стремлению к самообразованию, самосовершенствованию. Акценты в казахстанском дошкольном образовании смещаются в сторону модели 4К: развития креативности, критического мышления, коммуникабельности и умения работать в команде. Следовательно, рядом с дошкольниками должны находиться высокопрофессиональные педагоги.

Вместе с тем, в республике наметилась огромная потребность в высококвалифицированных кадрах для сферы дошкольного образования, так как образовательный результат определяется не

только суммой усвоенных знаний и умений, но и готовностью выпускника к успешному решению типовых профессиональных задач в зависимости от уровня образования.

Анализ методологических возможностей существующих на сегодняшний день в педагогической науке подходов в целом и подходов, используемых в процессе формирования компетенций педагогов, в частности, показало, что теоретико-методологическую основу формирования профессиональной компетенций педагога дошкольного учреждения составляет компетентностный подход. В контексте нашего исследования профессиональная компетентность является необходимой составляющей, главной характеристикой и показателем профессионализма педагога, включающая профессиональные и личностные качества педагога, отражающие уровень знаний, умений, опыт, необходимые для решения профессиональных задач, выполнения профессиональных педагогических функций в соответствии с принятыми в социуме в настоящий момент нормами и стандартами.

Исследования показывают, что понятие компетентности тесно связано с дефиницией «компетенция». При этом нужно отметить, что в различных толковых словарях понятие «компетенция», несмотря на некоторые различия в интерпретации, включает два основных общих объяснения: 1) круг вопросов; 2) знания и опыт в определённой области.

Кроме этого, исследователи выделяют и другие характеристики рассматриваемого понятия. Так, под компетенцией понимается способность применять знания, умения и личностные качества для успешной деятельности в определённой области: знание и понимание (теоретическое знание академической области, способность знать и понимать); знание как действовать (практическое и оперативное применение знаний к конкретным ситуациям); знание как быть (ценности как неотъемлемая часть способа восприятия жизни в социальном контексте) и др. [4].

Для многих исследователей компетентность специалиста проявляется, прежде всего, в эффективном выполнении функциональных обязанностей. Но компетентность понимают и таким образом: мера понимания окружающего мира и адекватность взаимодействия с ним (Н.В. Яковлева); совокупность знаний, умений и навыков, позволяющих успешно выполнять деятельность, определённый уровень сформированности общественно-практического опыта субъекта (Ю.Н. Емельянов); уровень обучения социальным и индивидуальным формам активности, которая позволяет индивиду в рамках своих способностей и статуса успешно функционировать в обществе (Л.П. Урванцев); совокупность профессиональных свойств, т. е. способностей реализовать должностные требования на определённом уровне (Л.И. Анцыферова);

интегральная характеристика, определяющая способность или умение решать профессиональные проблемы и типичные профессиональные задачи, возникающие в реальных ситуациях профессионально-педагогической деятельности, с использованием знаний, профессионального и жизненного опыта, ценностей и склонностей (А.Г. Гогоберидзе, В.А. Деркунская) и др.

Профессиональная компетентность педагога сочетает в себе ключевые, базовые и специальные компетентности.

Ключевые компетентности необходимы для любой профессиональной деятельности, они связаны с успехом личности в быстро изменяющемся мире. Они проявляются, прежде всего, в способности решать профессиональные задачи на основе использования:

- информации;
- коммуникации;
- социально-правовых основ поведения личности в гражданском обществе.

Базовые компетентности отражают специфику определённой профессиональной деятельности. Для профессиональной педагогической деятельности базовыми становятся компетентности, необходимые для «построения» профессиональной деятельности в контексте требований к системе образования на определённом этапе развития общества.

Специальные компетентности отражают специфику конкретной предметной или надпредметной сферы профессиональной деятельности. Специальные компетентности можно рассматривать как реализацию ключевых и базовых компетентностей в области учебного предмета, конкретной области профессиональной деятельности.

Очевидно, что все три вида компетентностей взаимосвязаны и развиваются, а определённом смысле, одновременно, «параллельно», что и формирует индивидуальный стиль педагогической деятельности, создаёт целостный образ специалиста и в итоге обеспечивает становление профессиональной компетентности как определенной целостности, как интегративной личностной характеристики педагога [5].

Исходя из вышесказанных определений, можно представить сущностное содержание понятия «профессиональная компетентность», которое в акмеологии рассматривается как главный когнитивный компонент подсистем профессионализма личности и деятельности, сфера профессионального ведения, круг решаемых вопросов, постоянно расширяющаяся система знаний, позволяющие выполнять профессиональную деятельность с высокой продуктивностью. Структура и содержание профессиональной компетентности во многом определяется спецификой

профессиональной деятельности, её принадлежности к определённым видам [6].

Анализ сущности понятия «профессиональная компетентность» даёт возможность представить его как интеграцию знаний, опыта и профессионально значимых личностных качеств, которые отражают способность педагога (воспитателя) эффективно выполнять профессиональную деятельность и достигать целей, связанных с развитием личности в системе дошкольного образования. А это возможно в том случае, когда субъект профессиональной деятельности достигает определённой стадии профессионализма. Профессионализм в психологии и акмеологии понимается как высокая подготовленность к выполнению задач профессиональной деятельности, как качественная характеристика субъекта труда, отражающая высокую профессиональную квалификацию и компетентность, разнообразие эффективных профессиональных навыков и умений, в том числе основанных на творческих решениях, владение современными алгоритмами и способами решения профессиональных задач, что позволяет осуществлять деятельность с высокой и стабильной продуктивностью [7].

Как показывают исследования, компетенции – это ожидаемые и измеряемые достижения личности, которые определяют, что будет способна личность по завершению процесса обучения; обобщённая характеристика, определяющая готовность специалиста использовать весь свой потенциал (знания, умения, опыт и личностные качества) для успешной деятельности в определённой профессиональной области [8].

В своей работе мы придерживаемся мнения исследователей Бондаренко А., Позняк Л., Шкатула В., что подготовка кадров в области дошкольного воспитания приобретает особую значимость, что объясняется особыми требованиями, которые предъявляются педагогу дошкольных образовательных учреждений в условиях модернизации образования. В системе дошкольного образования вопрос о профессиональной компетентности является одним из самых трудоемких и неразработанных, что объясняется:

- во-первых, тем, что в истории развития дошкольного образования на различных исторических этапах преобладали различные и зачастую обратные методологические подходы и концепции развития детей дошкольного возраста, а значит и к профессиональной компетентности педагогов;

- во-вторых, представлением педагогических работников о том, что развитие дошкольников должно строиться на основе предметно-информационной модели обучения в однотипных образовательных учреждениях.

Нормативные требования к профессиональной деятельности находят отражение в квалификационной характеристике педагога. В

структуру характеристики входят педагогические знания, умения и навыки, необходимые для того, чтобы успешно организовать образовательную деятельность педагога. Бесспорно, что в динамично развивающемся обществе невозможно раз и навсегда достичь определенного уровня развития квалификации. Отсюда вытекает необходимость повышения квалификации педагогов дошкольного образования как формы ценностно-смыслового, содержательного и технологического обогащения системы профессиональной деятельности [9].

Необходимо указать, что в структуре профессиональной компетентности взаимодействуют такие компоненты, как морально-нравственный, познавательно-творческий, коммуникативный. Содержанием морально-нравственного компонента является опора на такие категории как моральное сознание (моральный принцип, моральная норма, этическая категория, моральное убеждение, нравственная цель, моральный выбор и т. д.); нравственные отношения (нравственное взаимодействие, нравственный конфликт, моральный авторитет, моральная репутация и др.); моральная практика (реализация на практике тех или иных нравственных качеств). Познавательно-творческий компонент профессиональной компетентности характеризуется использованием нестандартных, оригинальных, оптимальных, рациональных приемов, средств и их сочетание; направленностью, нацеленностью, сосредоточением субъекта профессиональной деятельности на поиск нового способа, приема решения возникающих творческих специальных задач и их реализацию. Коммуникативный компонент профессиональной компетентности выступает в владении специалистом способами вербального и невербального обмена информацией; способности проводить диагностирование личностных свойств и качеств собеседника; вырабатывать стратегию, технику и тактику взаимодействия с людьми; организовывать совместную деятельность людей для достижения определенных социально-значимых целей; идентифицировать себя с собеседником, понимать, как он сам воспринимается партнером по общению и эмпатийно относиться к нему. Обращаясь к базовой компетентности учителя, следует отметить, что она заключается в умении создать, организовать такую образовательную, развивающую среду, в которой становится возможным достижение образовательных результатов ребенка, сформулированных как ключевые компетенции. Все остальные более частные компетенции вытекают из общей и являются ее составными частями [10].

С целью установления наличия связи между профессиональной компетентностью педагогов и особенностями их профессиональных представлений было проведено соответствующее исследование. Определение степени профессиональная компетентность

представляло собой определённую сложность в связи с этической стороной сбора информации. Тем не менее, информация о профессиональной компетентности была получена в результате обобщения и анализа следующих данных: отзывы студентов и руководителей соответствующих подразделений, степень активности в реализации различных аспектов педагогической деятельности, а также применение модифицированного варианта методики В.И. Зверевой и П.И. Третьякова "Диагностика профессиональной компетентности учителя", включающей в себя развёрнутые представления о роли и месте использования педагогических знаний, ориентировку в разнообразии и целевой направленности различных методов и приемов обучения, знакомство с педагогическими технологиями, приёмами и методами самообразования.

В результате данного интегрированного подхода все педагоги были распределены на три группы: с высокой, средней и низкой степенью профессиональной компетентности. Было установлено, что высокий уровень профессиональной компетентности коррелирует со стажем педагогической деятельности, а именно к данной группе принадлежат специалисты, работающие в сфере образования в течение 10-15 лет. Однако подобные данные не являлись непосредственной целью исследования.

Что же касается исследования профессиональных представлений - они были выявлены при помощи методики Е.И. Рогова "Представления об объекте деятельности", в которой испытуемыми оценивался объект своей деятельности и своя работа при помощи 16-ти прилагательных по семибалльной шкале семантического дифференциала. В результате качественного анализа, количественной и статистической обработки было установлено, что для преподавателей с высокой профессиональной компетентностью характерны в целом более высокие баллы, чем в группах со средней и низкой компетентностью по всем факторам данной методики. Значимость различий была установлена по факторам: оценка образа и чёткость образа между группами преподавателей с высокой и низкой профессиональной компетентностью. Это свидетельствует о том, что для преподавателей с высокой профессиональной компетентностью характерно восприятие объекта деятельности, как вызывающего уважение, как носителя позитивных, социально желательных характеристик; в их сознании объект представлен точно, контрастно, адекватно, ярко. В то время как преподаватели с низкой профессиональной компетентностью демонстрировали критическое отношение к объекту, отвержение, неудовлетворенность его поведением, уровнем достижений, особенностями личности, для них отмечен недостаточный уровень принятия объекта.

Более того, в развёрнутых ответах испытуемых относительно профессионализма и качеств профессионала, предусмотренных

опросником Е.И. Рогова, высококомпетентные преподаватели демонстрировали более чёткие описания, использовали точные характеристики, красочные эпитеты, их ответы были более объёмными и свидетельствовали о стремлении выразить своё собственное формируемое мнение, при анализе ответов низкокомпетентных преподавателей была зафиксирована тенденция "отписываться" заученными, шаблонными фразами или вообще пропускать пункты анкеты, подразумевающие развёрнутый ответ.

В результате можно сделать вывод о том, что существует связь между степенью профессиональной компетентности преподавателей и их профессиональными представлениями, вместе с тем представляется логичным наметить дальнейшее изучение данной проблемной области с тем, чтобы установить причинно-следственные отношения в исследуемой диаде: профессиональные представления - профессиональная компетентность [11].

Таким образом, результаты исследования показали, что на сегодняшний день возникла потребность в проведении открытого обсуждения о качестве содержания казахстанского дошкольного воспитания и обучения, которая обусловлена рядом противоречий, вызванных как ходом развития дошкольного образования, так и процессами, связанные с условиями формирования профессиональной компетентности педагогов дошкольного образования. Вышеизложенные позиции исследователей являются приоритетными при обеспечении качества дошкольного образования в Казахстане. Модернизация казахстанского образования невозможна без участия компетентного педагога-дошкольника, обеспечивающего организацию успешного развития ребенка в условиях дошкольной индустрии.

Список литературы:

1. ПП РК № 292 «О внесении изменений и дополнений в постановление Правительства Республики Казахстан № 1080 «Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования соответствующих уровней образования» от 23.08.2012 г.» от 13.05.2016.
2. Приказ и.о. МОН РК № 499 «Об утверждении Типовой учебной программы дошкольного воспитания и обучения» от 12.08.2016 г.
3. Приказ МОН РК № 391 «О внесении изменений в приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 20.12.2012 г. № 557 «Об утверждении типовых учебных планов дошкольного воспитания и обучения Республики Казахстан» от 22.06.2016 г.
4. Антипина, Л.Б. Компетентностный подход в реализации образовательного процесса [Текст] / Л.Б. Антипина // Методист. – 2010. - № 5. – С. 39-44.

5. Гогоберидзе, А.Г., Деркунская, В.А. Теория и методика музыкального воспитания детей дошкольного возраста [Текст]: учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / А.Г. Гогоберидзе, В.А. Деркунская. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 320 с.
6. Деркач, А.А. Акмеология. [Текст] / А.А. Деркач. – М.: РАГС, 2003. – 252 с.
7. Деркач, А.А. Акмеологический словарь [Текст] / Под ред. А.А. Деркач. – М., 2005. – 161 с
8. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании [Текст] / И.А. Зимняя. – М., 2004.
9. Бондаренко А., Позняк Л., Шкатула В. / Журнал Заведующий ДОУ. – М., 2009. – 144 с.
10. Корешкова М. Н., Рыжевская М. А. Профессиональная компетентность педагога дошкольного образования // Молодой ученый. — 2016. — № 24. — С. 464-466. — URL <https://moluch.ru/archive/128/35508/> (дата обращения: 13.04.2019).
11. Наumenко М.В. Исследование профессиональных представлений педагогов с различным уровнем профессиональной компетентности. Интернет-журнал «Науковедение» Выпуск 6, ноябрь – декабрь 2013. URL <http://publ.naukovedenie.ru> (дата обращения: 13.04.2019).

3.41. Пәнаралық байланыстың мәні, пәнаралық байланысты жүзеге асырудың тәсілдері

Гульжан Ануаровна Сугуржанова

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті,
1-курс докторанты (Алматы қ., Қазақстан)

Жайнагүль Каныевна Сыдықова

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Ғылыми ұғымдарды қалыптастыруда пәнаралық байланысты жүзеге асырудың басты мақсаты оқушыларды жан-жақты дамыту, оларға ғылыми көзқарас қалыптастыру және бір пәннен алған білімін екінші пәнді игеруде қолдана білуге дағдыландыру.

Е. Аққошқаров өзінің «Физикалық ұғымдарды қалыптастырудың және терминдерді меңгерту тәсілдері» атты еңбегінде: “Әрбір оқу пәні бір-бірімен жүйелі түрде байланысқан және бірін-бірі толықтырып, дамытып отыратын ұғымдардан құралады. Өйткені, жеке оқу пәні шеңберінде тұйықталған, дараланған байланыс жүйелері толық білім алуға, дұрыс көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік бермейді. Оқушылардың ой-өрісін дамыту үшін пән ішіндегі байланысты

пәнаралық байланыс дәрежесіне көтерудің маңызы зор”-деп көрсеткен [1].

Олай болса, пәнаралық байланысты жүзеге асыру оқушылардың білімін жетілдіруге, бір пәннен алған білімін екінші пәнді оқып үйрену барысында пайдалана білу дағдысын арттыруда маңызы зор.

Пәнаралық байланыстар оқушылардың табиғат құбылыстары жайындағы түсініктерін қалыптастыруға септігін тигізеді, оқушылардың алған білімдерін әртүрлі оқу пәндерін оқып үйрену кезінде пайдалануға көмектеседі.

Соңғы жылдары физиканың, астрономияның, математиканың, химияның, биологияның және т.б. жаратылыстану пәндерінің өзара байланысы осы пәндерді дәрістеуді қайта қарауды, білім беруді кең тұрғыдан қамтуды, олардың терең байланысын оқыту процесінде тиімді пайдалануды көздеуде.

Пәнаралық байланысты әдіскер-ғалымдар екі түрге жіктейді:

1. Уақыттық белгісі бойынша.
2. Мазмұндық белгісі бойынша.

Уақыттық белгісі бойынша пәнаралық байланыстарды болып өткен, ілеспелі және келешекте болатын байланыстарға бөледі.

Мазмұндық байланыстарды-факті жүзіндегі, ұғымдық және теориялық деп ажыратады.

Пәнаралық байланыстарды жүзеге асыруда төмендегі негізгі бағыттарды бөліп көрсетуге болады:

- бір пәнді оқып үйрену оқушылардың басқа пәндерді үйренуге дайындалуына жәрдемдесетіндей болуын есепке алып, әртүрлі пәндерді оқып үйренуді уақыт жағынан үйлестіріп отыру;

- оқушылардың ғылыми ұғымдарын дамытудағы және олардың бойында жинақталған іскерліктер мен дағдыларды қалыптастырудағы сабақтастық;

- білімді меңгертуге және жалпы іскерліктер мен дағдыларға ие болуға қойылатын талаптар бірлігі;

- бір пәнді оқып үйренгенде оқушылардың басқа оқу пәндерін оқып үйрену процесінде алған білімдерін, іскерліктері мен дағдыларын кеңінен пайдалану;

- шектес пәндер сабақтарында бір ғана мәселелерді оқып үйренудегі қайталаушылықты жою;

- әртүрлі ғылымдарда қолданылатын зерттеу әдістерінің ортақтығын көрсету және олардың ерекшелігін ашу;

- әртүрлі пәндер (физика, химия, биология, география және т.б.) сабақтарында оқып үйренілетін құбылыстардың өзара байланысын ашу, материялық дүниенің бірлігін көрсету.

Оқушыларға ғылым негіздерін игерту процесінде пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру тәсілдері алуан түрлі. Физиканы оқып үйренудің алғашқы кезеңінде төмендегі тәсілдерді ұсынуға болады:

1) жаңа оқу материалын меңгертуде оқушылардың басқа пәндер сабақтарында алған білімін пайдалану, мұнда пәнаралық байланысты жүзеге асырудың үш кезеңі қарастырылады:

- жаңа ұғымды қабылдауға оқушыларды дайындауда пәнаралық байланысты жүзеге асыру;

- жаңа ұғымды меңгерту процесінде пәнаралық байланысты жүзеге асыру;

- жаңа оқу материалын бекітуде және есептер шығаруда пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру;

2) білімдерін кешенді түрде қолдануды талап ететін эксперименттік жұмыстарды орындау;

3) пәнаралық сипаттағы экскурсиялар өткізу, мысалы, физика және биология бойынша табиғатқа топ серуен жасау;

4) қорытындылау сипатындағы қайталау сабағын өткізу, мұнда әр түрлі пәндерді оқып үйрену кезінде алған білім біртұтас етіп біріктіріледі, мысалы, физиканы, химияны және биологияны оқып үйрену процесінде энергия туралы алған білімін қорытындылау, соның нәтижесінде оқушылар энергияның сақталу және айналу заңын толық әрі терең түсінеді.

Пәнаралық байланыстың мақсаты – оқушылардың дүниеге ғылыми көзқарасын қалыптастыру, табиғат құбылыстарының біртұтастығын және өзара байланысын көрсету; бір пәннен меңгерген білім, іскерлік, дағдыларын екінші жақын пәндерде орынды қолдана білу.

Физиканы басқа ғылымдармен байланыстыра оқыту терең білім алуға, ғылыми ұғымдарды және заңдарды меңгеруге, оқу-тәрбиелік процестерді жетілдіруге, ғылыми көзқарасты қалыптастыруға септігін тигізді. Сонымен қатар, білім деңгейін көтеріп, логикалық ойлау қабілетін жетілдіреді. Шығармашылық қабілеттерін және ғылыми деңгейдің дамуына ықпалын тигізеді.

Физика және информатика курстарының байланысына мысал қарастырайық. Көп қайталап есептеу жүргізуге арналған программалық есепті Excel бағдарламасының көмегімен шығарып, есептің шығарылуы арқылы график салуға мысалын қарастырайық [2].

№ 1 (ПРГ, программалық есеп) Екі дененің қозғалыс теңдеулері былай берілген: $x_1 = x_{01} + g_{1x}t$ және $x_2 = x_{02} + g_{2x}t$. Денелердің кездесетін уақытын және кездесетін орнының координатын табыңдар.

№	X01, м	X02, м	v_{1x} , м/с	v_{2x} , м/с
1	24	87	4,2	2,7
2	63	-12	-6,2	4,1
3	0	-17	1,1	2,6
4	263	0	0	4,9
5	12	-12	2,1	-2,1

Бер:

$$x_1 = x_{01} + g_{1x}t$$

$$x_2 = x_{02} + g_{2x}t$$

$t, x - ?$

Талдауы

Кездесу уақыты кездесу шартынан анықталады:

$$x_1(t) = x_2(t), \quad x_{01} + g_{1x}t = x_{02} + g_{2x}t$$

$$t = \frac{x_{02} - x_{01}}{v_{1x} - v_{2x}}$$

денелердің кездесу уақытын біле отырып, кедесетін орнының координатын кез-келген қозғалыс теңдеуі арқылы анықтауға болады.

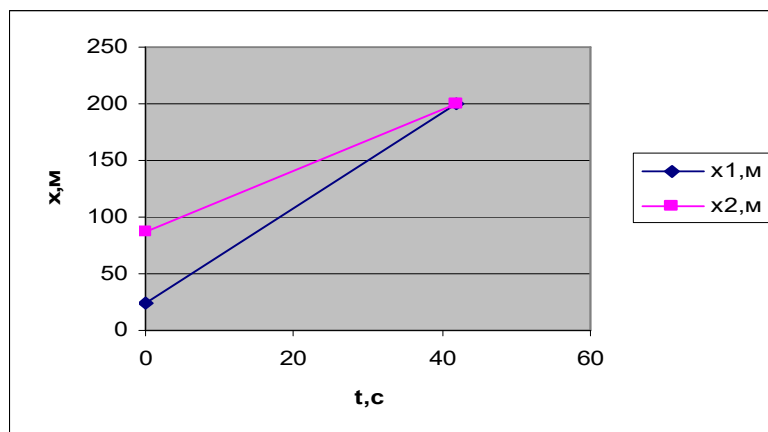
$$x_2 = x_{02} + g_{2x}t$$

Шешуі

	A	B	C	D	E	F	G
1	№	X01,м	X02,м	v1x,м/с	v2x,м/с	t,с	x,м
2	1	24	87	4,2	2,7	42	200,4
3	2	63	-12	-6,2	4,1	7,281553398	17,85436893
4	3	0	-17	1,1	2,6	11,33333333	12,46666667
5	4	263	0	0	4,9	53,67346939	263
6	5	12	-12	2,1	-2,1	-5,714285714	0

Ехсел қолданбалы программасының көмегімен $x(t)$ тәуелділігінің графигін салайық.

t, c	x1, м	x2, м
0	24	87
42	200,4	200,4

Пәнаралық байланысты жүзеге асыру түрлі оқу пәндерінің арасындағы өзара байланысын айқындау шарты және білім беру мен оқыту талаптарының бірі болып табылады. Пәнаралық байланысты жүзеге асыру арқылы оқушылардың әртүрлі пәндер бойынша алған білімдерін нығайтуға, алған білімдерін жаңа жағдайларға кеңінен қолдана білуге баулуға болады. Сондай-ақ оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытады, танымдық іс-әрекеттеріне шығармашылық сипат беріп, барлық алған білімін жүйелейді.

Физиканы оқытуда пәнаралық байланысты жүзеге асыру оқушылардың жаңа тақырыпты жеңіл түрде меңгерулеріне, алған білімінің сапасын көтеруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аққошқаров Е.А. Физикалық ұғымдарды қалыптастырудың кейбір тәсілдері. - А.: Мектеп, 1976. - 70 б.
2. Jumadillayev K.N., Sydykova Zh.K. Teaching methodology of Physics. Approved by the Ministry of Education and Science, Republican scientific and practical center «Textbook», Almaty: 2016. - 312 p

3.42. Интерактивное обучение как основа личностного роста в меняющемся мире

Гульнур Танатаровна Жолдыбаева

Преподаватель кафедры «Вычислительная техника и дизайн».
Институт Мардана Сапарбаева (г. Шымкент, Казахстан)

Акдидар Мусировна Жайлаубай

Преподаватель кафедры «Вычислительная техника и дизайн».
Институт Мардана Сапарбаева (г. Шымкент, Казахстан)

Азия Кулмурзаевна Турлыбекова

Преподаватель кафедры «Вычислительная техника и дизайн».
Институт Мардана Сапарбаева (г. Шымкент, Казахстан)

В статье рассматривается тенденция во временном контексте развития интерактивного обучения студентов на пути достижения личностного роста.

Ключевые слова: *временной контекст, компетентность, инновационная среда, само-корректировка, саморазвитие, анализ, образовательная среда.*

The article deals with the trend in the temporary context of the development of interactive learning of students on the way to achieve personal growth.

На современном этапе развития обучения студентов в вузах появилось множество технологии и методов интерактивного обучения с целью формирования у будущих специалистов профессиональной компетенции - основного комплексного результата подготовки в вузах. Анализируя публикации в научных изданиях, в области методов интерактивного обучения не возникают споры по определению эффективности их применения в процессе, так как они дополняют друг друга добавляя разноплановыми инструментариями воздействия на повышения профессионализма, что участие преподавателя становится весьма расплывчатым, то в области понятия «компетентности» как итог личностного роста. Существует несколько понятий, в зависимости от целей и объектов исследования, требования субъектов рыночных

отношении, по-разному трактует понятие «компетенция». В наших исследованиях, и статье ставилась цель практическое проявление и изменение в обществе понятий и тенденции изменения требования к объему знания, где активны рыночные отношения и ежедневно решаются поставленные задачи разнопланового характера в социально-экономической и политической жизни общества. Кратко остановимся в определениях, понятии термина как «компетентность», что является основой личностного роста одним из методов - технология интерактивного обучения студентов.

Так, Профессор центра глобального лидерства международной школы бизнеса Шекшня С.В., интерпретирует «компетенция» как поведение, действия и стратегии, где поддерживаются высокие стандарты работы.

Коновалова О.В., раскрывает понятие «компетенции» как измерение поведения работника, которые лежат в основе эффективной работы, проявляемых личностью способностей, интересов и мотивации и т.д

Симонова И.Ф., Эскерханов М.З., определяют компетенции как атрибуты личности, которые важны для успешного выполнения профессиональной деятельности на соответствующей позиции и которые могут быть измерены через наблюдаемое поведение. Таким образом, компетентность – это высший уровень профессионализма сотрудника. Исследование проводились комплексно всеми инструментариями, как и дистанционно во всех сферах деятельности индивида. Как показывают, результаты исследования в 70% случаев является высокие знания в сфере фундаментальных знания и их применении на практике, 90% в коммуникабельности индивида, внутренней мотивации природных способностей. Высокое качество, и эффективность компетентности добиваются практически, во всех случаях, люди, имеющие два и более высших образования, что показывает о самокорректировке индивида потребность дополнительных знания в процессе повышения компетентности. Например: в сфере финансов - люди, имеющие специальность программиста в купе экономиста или технических профессии, в сфере юриспруденции – юристы в купе со специальностью инженера, экономиста, или педагога. В политике историки в купе экономиста или юриста. В 1980-1995 годах люди получали второе образование для смены профессии, то с каждым годом с появлением и стремительным развитием инновационных технологии наблюдается резкий рост появления новых профессии, что влечет за собой освоения все новых знания и практическое применение этих знания в новом контексте. Наблюдается тенденция увеличения в потребности количества изучаемых предметов в рамках перечня предметов обязательных по профессии. И поэтому, с ростом новых технологии возрастает роль интерактивного обучения, активизирующая на саморазвитие с

выявлением склонности и мотивации самого индивида, целенаправленно включает студента в образовательное взаимодействие, при котором главной целью становится решение конкретных задач на основе взаимодействия самомотивирующего самораскрытия индивида. Например: практико-ориентированный подход, который дает возможность личностного профессионального роста студента, умение усваивать, понять суть трансформации материальных и нематериальных активов, умение анализировать и экстраполировать эти трансформации, все возрастающем информационном потоке. Для формирования профессиональной компетентности в любой области важно создание инновационной среды на основе творческого содружества, которое обеспечивает возможность совместного решения актуальных проблем, это уже личностный рост не отдельного человека, а целой команды.

Развитие профессиональной компетентности — это динамичный процесс усвоения и модернизации профессионального опыта, ведущий к становлению индивидуальных профессиональных качеств, что предполагает непрерывное развитие и самосовершенствование человека в выбранной сфере деятельности.

В новой реалии нам, кажется, все больше будет возрастать роль интерактивного обучения, не зависимо от временного контекста самокорректировки природных наклонностей и корректировка направлении развития студентов процессе мотивации самораскрытия. Наше исследование рассматривало временной контекст, в пределах 30-35 лет в образовательном процессе методы изменились незначительно, но инструментарию этих методов воздействия изменились пропорционально развитию инновационных технологии, чем колоссально увеличили требование самокорректировке и саморазвитию самой образовательной среды.

Список литературы:

1. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. Авторская версия. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. 2004.
2. Панфилова, А.П. Инновационные педагогические технологии: Активное обучение: Учебное пособие / А.П. Панфилова — М.: Издательский центр «Академия», 2009. — 192 с.
3. Ситуационный анализ, или анатомия Кейс-метода / под ред. Ю.П. Сурмина. - Киев: Центр инновации и развития, 2002. — 432 с.
4. Симонова. И.Ф., Эскерханов М.З., Еремина И.Ю., Дудаева Л.М. Классификация факторов, влияющих на оценку персонала современной организации компании // Проблемы экономики и управления нефтегазовым комплексом. 2008. № 9. С. 4-10.

5. Чернова Ю.К. Методы и модели управления интеллектуальными ресурсами для эффективного менеджмента. Монография / Ю.К. Чернова.

6. Коршин Л.А. Использование компетентного при формировании кадрового резерва // Деньги и кредит. - 2010. - № 11 - С. 68-72.

7. Зимняя И.А. Ключевые компетенции - новая парадигма результата образования / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. - 2003. - № 5. - С. 3-10.

8. Артюхина М.С. Интерактивное взаимодействие как основа образовательной среды вуза // Электронный ресурс / Современные проблемы науки и образования № 6, 2014, URL: <https://www.sciense-education.ru/ru/article/view?id=1706>.

3.43. Диалогтік оқыту-оқушыларды оқу үрдісіне ынталандырудың және танымдық қабілетін дамытудың негізі

Райкул Кенесбаевна Диуанова

Практикалық ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушысы,
Филология ғылымдарының кандидаты.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қызылорда, Қазақстан)

Акжаркын Бахтиярқызы Сайфунова

АЯ-17-1М оқу тобының магистранты.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қызылорда, Қазақстан)

Бүгінгі таңда білім беру парадигмасы «білікті адамға» бағытталған білімнен «мәдениет адамына» бағытталған білімге көшуді көздейді. Тек қана мұғалімнің монологуна негізделген дайын білім, яғни, «дәстүрлі» әдіс арқылы алынған білім оқушылардың жинақтаған өзге білімдерімен тиімді сіңісе алмайды, сол себепті де механикалық есте сақтау, құр жаттандылық, үстірт білім алу жағдайлары орын алды. Қазіргі уақытта орта білім беру жүйесінде әлемдік жоғары деңгейге қол жеткізген анағұрлым танымал оқыту әдістемелері арасында сындарлы оқыту теориясына негізделген тәсіл кең таралуда. Соның ішінде диалогтік оқыту модулі оқыту үдерісінің маңызды бөлігі болып саналады. Сындарлы оқытудың мақсаты – оқушының пәнді терең түсіну қабілетін дамыту, алған білімдерін сыныптан тыс жерде, кез келген жағдайда тиімді пайдалана білуін қамтамасыз ету» деген сөздер діттеген мақсатқа жетуге алғашқы қадамдар жасала бастады дегенді білдіреді емес пе?! Бізге, мұғалімдерге, осы оқыту мен оқудың педагогикалық тәсілдерін білім беру жүйесіне тиімді түрде енгізіп, нәтижесін сараптау тұр.

Белсенді әдістерді қолдану барысында белсенді үйренуші ұжым қалыптасады, сондықтан бірлескен әрекеттер арқылы қолайлы орта қалыптастыру, білімді өмірмен ұштастыру, тұлғалық дербестікке баулу керек.

«Диалогтік оқыту» модулі екі жақты: біріншіден, оқушының қызмет белсенділігін қамтамасыз ететін құрал, екіншіден, барлық мән-жайын түсінуді қажет ететін маңызды құралдың бірі.

Диалогтік оқытудың ұстанымдары:

Танымдық ұстаным. Әр адамда жаңа түсінік бірлескен жұмыс нәтижесінде қалыптасады деген қағиданы ұстанатын болса, онда ол әрқашан өзінің идеялары мен туындаған сұрақтарын басқаларға жеткізіп, талқылауға дайын болады.

Психологиялық тұрақтылық. Диалог барысында әр адамның ойлары мен идеяларының, пікірлері мен көзқарастарының мұқият тыңдалып, олардың сенімсіздік және күлкіден қорғалатынын білсе, онда ол қарым-қатынастың тең дәрежелі қатысушысы екенін сезінеді.

Құштарлық. Әр адам диалогтің қызық екенін сезіну керек. Диалог барысында өзін басты кейіпкер ретінде сезінеді. Диалогта интербелсенді әдістерді қолдану арқылы диалогке қатысушылардың пікірлерін ортаға салып, талқыға салады. Осылайша диалог тиімді әрі нәтижелі болып, қатысушылардың танымдық мүдделеріне сәйкес келеді.

Диалог барысында оқушылар (мұғалімдері де) келісілген нәтижеге жету үшін күш-жігерін бірлесіп жұмсайды және Мерсер сипаттағандай бірлесіп білім алуда немесе «пікір алмасу» барысында, олар тең құқылы серіктестер болып табылады. Мерсердің пайымдауынша, құрдастар тобындағы өзара қарым-қатынас оқуда маңызды роль атқарады.

Оқушылардың өзара әрекеттестігін бақылай отырып, мұғалім диалогтік оқытуда:

- белсенді қарым-қатынасына: оқушы мен оқушы өзара әрекеттесе отырып, әрбір мәселеде өз пікір-көзқарастарын білдіріп отыруына;
- тұлғалық бейнесіне: мұғалімнің әр жеке оқушының танымын, ерекшелігін дамытуы, қоғам алдындағы жауапкершілігінің болуына;
- өзіндік бақылауына: өзіндік бақылау мен бағалауды, шешім қабылдауды үйрену және оны дамытуына;
- шыдамдылық қасиетіне: әркімнің пікірі құнды екенін түсініп, әртүрлі пікірлерді қабылдай алу, бір-бірінің пікірлеріндегі ерекшеліктерді табуға ұмтылыс таныту, құрметтеу, қабылдауына көңіл бөліп отыруы қажет.

Ендігі әңгіме желісін білім беру жүйесіндегі негізгі ұстанымдарды қарастырып, мұғалім үшін, оқушы үшін табысты оқыту негізінде диалогтік оқытудың тиімділігі қаншалықты деген сауалға қарай ойыссам деймін.

Әдетте, көп жағдайда өткізілетін дәстүрлі сабақтарда оқушы өзіне берілген тапсырмамен бетпе-бет, жалғыз қалып қояды. Ол тапсырманы

орындап шығу үшін көп күш пен көп уақыт қажет болады. Ал диалогтік оқытудың белсенді әдістерін қолдануда оқушылар аз уақытта көп мәліметтерді игереді және өз сыныптастарының көмегімен қиын материалды түсіну мүмкіндігіне ие болады.

Барнс (1971) сыныпта тіл қаншалықты қолданылса, оқушылардың білім алуына соншалықты әсер ететінін айтады. Барнс білім берудің мұғалімді селқос тыңдағанда ғана емес, вербальды құралдарды қолдану нәтижесінде, яғни сөйлесу, талдау және дәлелдеу барысында жүзеге асатынын көрсетті. Барнстың бұл айтқан тұжырымдамасымен толық келісемін, расында, оқушылар бір-бірімен пікір алмасу барысында бір-бірінің ойын толықтырады, бір-бірін тыңдай отырып, жаңа материалды қабылдайды және өзара сұхбаттасу арқылы меңгерген білімдерін есте сақтайды. Себебі, оқушылар мұғалімнің түсіндіргенінен гөрі өз құрбыларының қарапайым түрде түсіндіргенін қызығушылықпен тыңдайды және бір-бірінің айтқан ойына сыни көзбен қарап үйренеді. Сондықтан өткізетін әрбір сабағымда диалогтік оқыту әдіс-тәсіліне көп көңіл бөліп отырамын.

Диалогтың оқытудың дебат және зерттеушілік әңгімесін "Infitive. My favourite TV program" тақырыбындағы сабағымда қолдандым. Сабақ барысында оқушылар «Ойлаудың алты қалпағы» әдісі бойынша грамматикалық тақырыпты ашу мақсатында топ болып жан-жақты талдау жасады. Топ мүшелері бір-біріне сұрақтар қою арқылы ұстанымдарының негізін талқылап жатқандарын бақылай аласың. Осы тапсырмада оқушылардың талқылауында әңгіме-дебатпен қатар зерттеушілік әңгіме де көрініс тапты деп айта аламын. Себебі, топта оқушылар бірге ойланып, топ мүшелері бір-біріне сұрақ қою арқылы тақырыптың мазмұнын ашуға тырысты, берген жауаптарын да дәлелдеп отырды.

«Infinitive. My favourite TV program» тақырыбындағы сабағымда тақырыпты бекіту мақсатында жаттығулар орындалды, оқушылармен жұптық жұмыс түрі жүргізілді. Жұптық әңгіме кезінде оқушылар түрлі идеяларды ортаға салып, өз ойларын жеткізе білді. Сонымен қатар, лексикалық тақырыпқа қатысты диалогтармен жұмыс жасалды, яғни орны алмастырылып берілген диалогтармен жұмыс жасалды. Топқа бөлініп, әр топтан бір оқушы постерді қорғады, жазылған сөйлемдерден тұйық етістіктерді тауып, мағынасына қарай талдады. Постер құрып, оны қорғау арқылы диалогке қатысушылардың мысалы, сөйлеуші әрбір сөзін түсінікті етіп, мәнерімен сөйлеу, дұрыс сұрақ қоя білу, ал тыңдаушы – айтуға мүмкіндік беру, жақсы тыңдаушы бола білу керектігі мен шыдамдылықпен таныту керектігін жайында түсініп, ой қозғауға жетелейді.

«Стикермен диалог» тәсілін де пайдаланып, сабақты етістікті, салт етістікке, салт етістікті сабақты етісікке айналдыру, «Екі ақиқат, бір жалған» берілген етістіктердің қайсысы артық, дәлелде тапсырмаларын бердім. Әр топқа өткен тақырыптар мен жаңа тақырыпқа байланысты

негізгі етістік, туынды етістік, болымды етістік пен болымсыз етістік, сабақты етістік, салт етістік, күрделі етістік, тұйық етістік, герундия деген парақшаларды тараттым. Оқушылар берілген ұғымға байланысты жауабын бір-бірімен пікірлесіп, талқыға салып, флип-чартқа жауаптарын жазды. Флип-чарттағы өздерінің жауаптарының дұрыстығын қабырғадағы негізгі етістікке, салт етістікке, сабақты етістікке, күрделі етістікке, инфинитивке, герундияға байланысты ереже, негізгі белгілер жазылған плакатпен салыстырды. «Үш шапалақ» арқылы өздерін бағалады. Бұл сабақ барысында оқушылардың еркін жұмыс жасап, өздерінің жұмысын дәлелдеуде бірін-бірі мұқият тыңдап, алған білімін бекіте түсті.

Топтық жұмыс ішіндегі тығыз қарым-қатынас оқушыларды бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, тығыз байланыста жұмыстануға жеткізді. Сабақ барысында оқушылардың достығы нығайып, сабаққа деген жаңа көзқарастары қалыптасып, жаңа, тың идеялармен танысып, білімдерін жетілдіріп, жан-жақты дамуына мүмкіндік алды.

Жоғары дәрежелі сұрақтарды қоюда оқушыларға ойлануға уақыт бере отырып ұсыну қажет деп есептеймін. «Беймәлім сұрақ» тапсырмасында конвертте тақырыпқа байланысты сұрақтар беріледі. Оқушылар алған сұраққа жауабын ойланып айтады. «Сұрақ қою, қайтадан сұрақ қою» әдісінің негізгі мақсаты – бір-бірімен ой бөлісу арқылы өз білімдерін жетілдіру жұмысымен айналысу. Берілген сұрақтарға жауап бере отыра қандай мәселелерді игергенін, игеру жолында қандай қиындықтар туындады, оларды қалай мен шешу керекпін? деген сұрақтар төңірегінде берілген уақыт ішінде жекелей ой қозғап өзара ой бөлісу арқылы тілдік қарым-қатынас орнатады. Бұл біліктер тұлғаның тұрақты қасиеттеріне айналып, мектепте ғана орын алып қана қоймай, сонымен бірге өмірдің басқа да жақтарынан тиянақты түрде көрінеді деп ойлаймын.

Түйінді нәтижесінде:

- Диалогтік оқытудың мәнісі сыныптағы барлық оқушы таным процесімен қамтылды;
- Олар өздерінің білетін және ойлайтын нәрселері арқылы түсінуге және қарсы әсер етуге мүмкіндік алды;
- Таным процесінде, оқу материалын игеруде, оқушылардың біріккен әрекеттері үздіксіз жүрді;
- Әр оқушы өзіне тән ерекше еңбегін сіңірді, білім, идея, әрекет ету тәсілдері жүзеге асты;
- Оқушылар диалогінде көшбасшылық оқушыдан оқушыға ауысып отырды;
- Бұл үрдіс өзара бірін-бірі қолдау және қайырмадылық атмосферасында жүрді;
- Жаңа білім алып қана қоймай, танымдық процестің өзін дамытты, оны әлдеқайда жоғары топтасып бірлескен әрекет пен еңбектесу дәрежесіне көтере алды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Тілдерді оқытудағы танымдық қызығушылықты қалыптастырудың дидактикалық жолдары / Ізденіс, - Алматы, 2006. № 1 (2). – Б. 233-236.
2. Пассов Е.И. «Технология коммуникативного обучения иноязычной культуре».
3. Мектептегі шет тілі. Республикалық әдістемелік – педагогикалық журнал. № 3 (45), 2010.
4. Білім және инновация. Республикалық әдістемелік – педагогикалық журнал. № 7(14), 2014.

3.44. Мектепке дейінгі жастағы балаларды еңбек арқылы салт дәстүрге тәрбиелеу

Жадыра Кульжановна Улыкманова

арнайы пән оқытушысы. Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінің көпсалалы колледжі (Ақтау, Қазақстан)

Дәстүр - халықтың атадан балаға көшіп жалғасып және дамып отыратын тарихи әлеуметтік, мәдени тұрмыстық, салт-сана, әдет-ғұрып, мінез-құлық, тәлім-тәрбие және рухани іс-әрекеттер көрінісі.

Салт-дәстүрлер түрлері өте көп. Мектепке дейінгі жастағы балалардың жас шамасына сай меңгерілетін түрін айтатын болсақ: олар ұлттық ойындар, амандасу, ер баланы сыйлау, қыз баланы сыйлау, үлкен адамдарға құрмет көрсету, кішілерге қамқор болу және де ең бастысы ана тіліне деген құрметті бала санасына сіңіру. Осындай сабақтасқан салт-дәстүрдің бала жас шамасына сай жүйесін баланы балабақшаға қабылдаудан бастап кешкі үйге қайтуға дейінгі уақыт аралығында іске асырылады.

Ұлттық ойынға келетін болсақ ұйымдастырылған іс-әрекеттер барысында қандайда бір тақырыпты меңгеру үшін қолдансақ, ал ойын уақыттары барысында балалар ұйымшылдыққа, шыдамдылыққа, мейірімділікке және сыйластыққа баулиды. Қазақтың ұлттық ойындарының тағы бір ерекшелігі-өлең сөздің араласып келуі. Егер ойын барысында тақпақ, өлең кездеспесе, оны ойын соңында жеңіліп, ұпай санын өтеушілер орындайды. Олар тақпақ айтып, өлең оқып, ән салады, өз өнерін көрсетеді. Ұлттық ойындардың кез келгенін алсақ та, ойынға қатысушылардан зейінділікті, тапқырлықты, шешендікті, алғырлықты талап етумен бірге алға ұмтылуды, табысқа жетуді көздейді. Қай бала болмасын ойнап өседі. Әр бір елдің ойыны сол елдің қоғамдық өзгерістеріне, тұрмыс тіршілігіне, айналысатын кәсібі мен шаруашылық ерекшеліктеріне байланысты болады.

Ұлттық ойындар –халықтық мол қазына. Сондықтан тәрбиешінің міндеті балаларды өз қызығушылығымен, ынтасымен қамтамасыз ету керек. Сонда ғана ойын мақсатына жетіп, тәрбиелік мәні арта түседі. Ұлттық ойын ойнау арқылы балалардың өз салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына деген сүйіспеншілігі артады. Балабақшадан бастап балаларға білім, білік дағдыларды меңгертіп қана қоймай, ұлттық ойындармен, мейрамдық іс-шаралар барысында біздің ұйымдастырған жұмыс бағыт барысында қазақ халқының салт-дәстүрлері де толығымен жүргізіліп жатыр.

Амандасу дегеніміз балалардың бір-біріне деген құрметі, үлкенге деген сыйластығы, үлкен адамдардан сол хал сұрасу арқылы жақсы тілектер, мағыналы сөздер есту арқылы баланың ой-өрісі, тілдік қоры дамып, жағымды мінез-құлықтары қалыптасады. Амандасу арқылы бала ер баланы сыйлау, қыз баланы сыйлау, үлкен адамдарға құрмет көрсету, кішілерге қамқор болу –ол ең бастысы топтағы достарына деген сыйластығы қалыптасады. Ойын барысында ойыншықты бөлісіп ойнауы, ойыншықты жинастыра білуі және бір-бірлеріне жақсы қарым-қатынаста болудың өзі қарапайым сал-дәстүр бойынша тәрбиенің бір бөлшегі.

Салт-дәстүр арқылы баланы тәрбиелегенде балада сабырлық, шыдамдылық, төзімділік мінез-құлық қасиеттері қалыптасады. Кішіге қамқорлық тәрбиесі барысында балалар өздеріне жауапкершілік жүктейді және өзінің арнайы жасайтын жақсылықтарын меңгереді. Ана тілімізге деген құрметті әрине әр отбасында қолданса деп ойлаймын. Ана тілінде жас буынды сөйлету ол тек тәрбиешінің ғана қолынан келмейді.

Ата-ана мен бірлесе жұмыс істесе ғана жақсы нәтиже береді. Мектеп жасына дейінгі балалар өте еліктегіш болып келеді және зейіні тұрақсыз болғандықтан топтағы қазақша айтылған ды отбасында ата-ана орыс тілінде сөйлесе бала қазақша жауап бере алмайды. Қазақ тіліне деген құрметті мектепке дейінгі мекемелерде бала санасына қалыптастыру керек.

Қазақ тілінде санасына құйып тәрбие алған бала келешекте ұлтжанды, елін, жерін құрметтейтін, отаны үшін адал еңбек ететін ұрпақ болып өседі. Кішкентай адамның жүрегі жұмсақ, адамдарға сенгіш келеді. Ол өз тәрбиешісіне шынайы беріліп, оның қимылы мен істеген істеріне қызығып, соларды қайталап өседі.

Сондықтан біз тәрбиешілер алдымыздағы балапандарға жақсы сөз айтып, жақсы іс көрсетіп, жақсы салт-дәстүрмен балаларды сусындатсақ келешек еліміздің ұрпағы да заман талабына сай білімді де білікті болып өсер еді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Білім туралы Заңы - Алматы, 2007, 2015.

2. Меңжанова А.Н. Мектеп жасына дейінгі педагогика: Рауан – Алматы, 2002.
3. М. Жұмабаев Педагогика. – Алматы, 2004. – 208 бет.
4. Жұмабекова Ф.Н. Мектеп дейінгі педагогика – Астана, 2009.
5. Жиенбаева С.Н. Мектепалды балаларын еңбекке баулу. – Алматы. 2007. – 200 б.
6. Печерова К.Л. Развитие и воспитание детей раннего и дошкольного возраста. Актуальные проблемы и их решения в условиях ДОУ и семьи. – Москва, 2006
7. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание. – М. 2009
8. Балабаева А.С. Қарапайым математикалық түсініктерді қалыптастыру, 2009.
9. Метербаева К.М., Исакова А.Т. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту әдістемесі. – Астана, «Фолиант» баспасы, 2017. – 184 б.

SECTION IV / СЕКЦИЯ IV

NATURAL SCIENCES / ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

4.1. Synthesis of 3,5-Dimethylenoxytetrahydropyran-4-One and its Oxime

Elmira M. Yergaliyeva

PhD student, al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

Kulzada B. Bazhykova

As. professor, docent. Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

Peter Langer

PhD, professor. University of Rostock (Rostock, Germany)

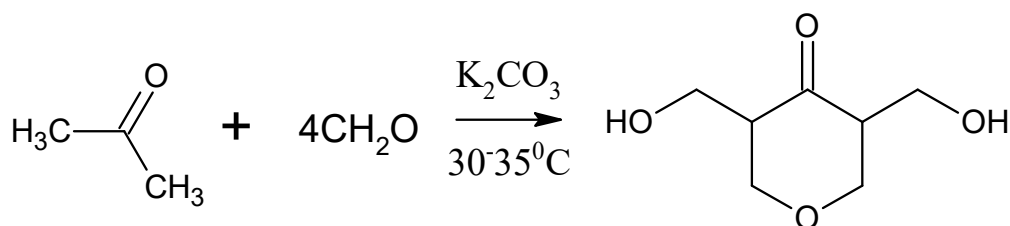
Organic synthesis of various derivatives of heterocycles is especially important today due to the widespread use of these products in medicine. Tetrahydropyranones of varied substitution pattern are embodied as an integral part of numerous biologically active natural products [1-4]. Tetrahydropyranone derivatives are promising starting materials for the synthesis of various heterocyclic compounds with biological activity. Oximes obtained on the basis of heterocyclic compounds, which include 3,5-substituted tetrahydropyran-4-one, possess antibacterial activity [5].

Generally, the tetrahydropyran-4-ones rings can be accessed by a wide variety of methods, including Aldol-type cyclization [6], hetero-Diels-Alderreaction [7], Japp-Maitland reaction [8], oxa-Michael reaction [9] and Petasis-Ferrier rearrangement [10].

We recently reported the synthesis of 3,5-substituted tetrahydropyran-4-one by condensation of acetone and formaldehyde (1:4) in an alkaline medium. The reaction products depend on the ratio of acetone and formaldehyde in the reaction mixture [11].

The experimental procedure of synthesis and structure identification (IR and ^1H and ^{13}C NMR) of 3,5-dimethylenoxytetrahydropyran-4-one is described in the article [12].

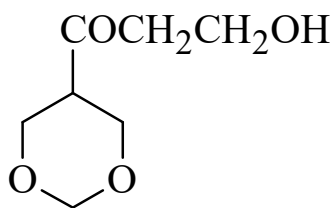
The optimal conditions and reaction scheme are given below. The reaction is carried out for 7 days with constant stirring.

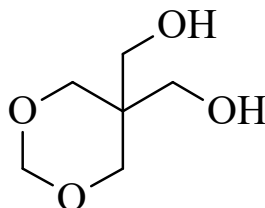
Yield of product is 67.4% as light-yellow crystals. T_m =138-140 °C, R_f =0.24 (silica gel TLC with butanol/acetic acid/water system 40:12.5:29).

Morgan suggested 2 products of condensation of one mole of acetone and four moles of formaldehyde: 3,5-dimethylenoxytetrahydropyran-4-one and 5-(β -oxipropionyl)-1,3-dioxane (I).

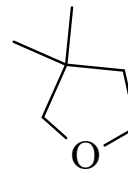
Other possible condensation products are listed below.

I

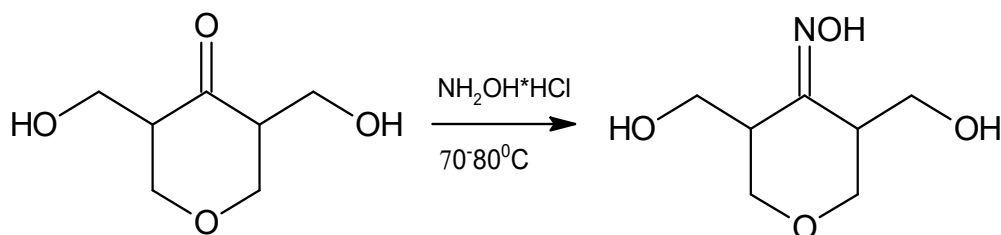
II

III

3,3-dimethyltetrahydrofuran (III) is a byproduct detected by gas chromatography.

The most common laboratory method for the synthesis of oximes is the reaction of aldehydes and ketones with hydroxylamine [13]. The experimental procedure of synthesis is described in the article [14]. Synthesis conditions are presented in the scheme below.

Yield of reaction of 3,5-dimethylenoxytetrahydropyran-4-one with hydroxylamine hydrochloride is 60%, yellow crystals, $T_m=128^\circ\text{C}$, $R_f=0.54$ (silica gel TLC with butanol/acetic acid/water system 40:12.5:29).

Isolation of reaction by-products and identification of their structure using NMR spectra will allow a more thorough study of the 3,5-dimethylenoxytetrahydropyran-4-one and its oxime synthesis. Therefore, the work requires further continuation.

Literature:

1. Lemos L.M.S., Martins T.B., Tanajura G.H. et al. Evaluation of antiulcer activity of chromanone fraction from *Calophyllum brasiliense* Camb // Journal of Ethnopharmacology. – 2012. - Vol. 141(1). – P. 432–439.
2. Kandhare A.D., Raygude K.S., Ghosh P. et al. Neuroprotective effect of naringin by modulation of endogenous biomarkers in streptozotocin induced painful diabetic neuropathy // Fitoterapia. – 2012. – Vol. 83(4). – P. 650-659.
3. Uesugi S., Watanabe T., Imaizumi T., Ota Y., Yoshida K., Ebisu H., et al (2015). Total Synthesis and Biological Evaluation of Irciniastatin A

(a.k.a. Psymberin) and Irciniastatin B // The Journal of Organic Chemistry, 80(24), 12333–12350.

4. Nasir N. M., Ermanis K., Clarke P. A. Strategies for the construction of tetrahydropyran rings in the synthesis of natural products // Organic & Biomolecular Chemistry. – 2014. – Vol. 12(21). – P. 3323–3335.

5. Gopalakrishnan M., Thanusu J., Kanagarajan V. A facile solid-state synthesis and in vitro antimicrobial activities of some 2,6-diaryl piperidin/tetrahydrothiopyran and tetrahydropyran-4-one oximes // Journal of Enzyme Inhibition and Medicinal Chemistry. – 2009. – Vol. 24(3). – P. 669–675.

6. Das S., Liand L.S., Sinha C. Stereoselective aldol-type cyclization reaction mediated by dibutylboron triflate/diisopropylethylamine // Organic Letters. – 2004. – Vol. 6. – P. 123.

7. Anada M., Washio T., Shimada N., Kitagaki S., Nakajima M., Shiro M., Hashimoto S. A new dirhodium (II) carboxamidate complex as a chiral Lewis acid catalyst for enantioselective hetero-Diels–Alder reactions // Angewandte Chemie International Edition. – 2004. – Vol. 43(20). – P. 2665–2668.

8. Clarke P.A., Nasir N.M., Sellars P.B., Peter A.M., Lawson C.A., Burroughs J.L. Synthesis of 2,6-trans- and 3,3,6-trisubstituted tetrahydropyran-4-ones from Maitland–Japp derived 2H-dihydropyran-4-ones: a total synthesis of diospongin B // Organic & Biomolecular Chemistry. – 2016. – Vol. 14(28). – P. 6840–6852.

9. Yao H., Ren J., Tong R. A short and flexible route to tetrahydropyran-4-ones via conjugated nitrile oxide cycloaddition and oxa-Michael cyclization: a concise diastereoselective total synthesis of (±)-diospongin A // Chemical Communications. – 2013. – Vol. 49(2). – P. 193–195.

10. Smith A.B., Minbiole K.P., Verhoest P.R., Schelhaas M. Total synthesis of (+)-phorboxazole A Exploiting the Petasis-Ferrier rearrangement // Journal of the American Chemical Society. – 2001. – Vol. 123. – P. 10942–10953.

11. Morgan G.T., Holmes E.L. Formaldehyde condensations with aliphatic ketones. Part I // Journal of the Chemical Society (Resumed). – 1932. – Vol. 1. – P. 2612–2620.

12. Bazhykova K.B., Langer P., Yergaliyeva E.M. et al. Synthesis and identification of 3,5-bis (hydroxymethyl) tetrahydro-4H-pyran-4-one // Chemical Bulletin of Kazakh National University. – 2018. – Vol. 4(91). – P. 4–9.

13. Kim B.R., Sung G.H. Kim J.-J., Yoon Y.-J. A development of rapid, practical and selective process for preparation of Z-oximes // Journal of the Korean Chemical Society. – 2013. – Vol. 57(2). – P. 295–299.

14. Bazhykova K.B., Yergaliyeva E.M., Abduali G.A., Mukhan D.N., Abik N.A., Otyunshiyev E.B. Synthesis of new heterocyclic compounds from

a number of substituted tetrahydropyranones // New Materials, Compounds and Applications. – 2019. – Vol. 3(1). – P. 47-51.

4.2. Meat Productivity of Young Sheep Kazakh Fine-Fleeced Breeds

Rizabek Kadyken

Candidate of agricultural sciences, Associate Professor of the Department of «Technology of Animal Husbandry Production», «Kazakh National Agrarian University» (Almaty province, Kazakhstan)

Esenbay Islamov

Doctor of agricultural sciences, Professor of the Department of «Technology of Animal Husbandry Production», «Kazakh National Agrarian University» (Almaty province, Kazakhstan)

Beybut Kulataev

Candidate of agricultural sciences, Professor of the Department of «Technology of Animal Husbandry Production», «Kazakh National Agrarian University» (Almaty province, Kazakhstan)

Arailym Mukhan

Master of the specialty "Production technology of livestock products", Professor of the Department of «Technology of Animal Husbandry Production», «Kazakh National Agrarian University» (Almaty province, Kazakhstan)

Summary

Intensive rearing Kazakh fine-fleeced sheep breeds for meat greatest effect gives the growing of rams and the usefulness of the diet, improving the quality of their products and reducing the cost of feed per unit of production and to increase the production of high quality lamb and mutton is necessary to efficiently use the genetic potential of Kazakh fine-fleeced breeds and actualize for the meat the youngsters aged 4-8 months.

Key words: young sheep, lamb, mutton, gains rams, scoured wool shearing, feed consumption and feeding.

Introduction

Sheep farming has traditionally occupied a key position in animal husbandry of Kazakhstan, which has undergone significant changes for the last 10-15 years. (Sabdenov K.S., Kulataev B.T. Electronic textbook ARM "Valuation of the agriculture's animals" Journal: Volume 4, number 1. Almaty 2007), [1] the main regionalized sheep breeds in the country were mainly focused on the production of wool which is basically based the industry.

Kulataev B.T., Productive and reproductive qualities of the Kazakh fine-fleeced sheep breed the international material scientific-practical conference on problems of animal health and dedicated to the 100th anniversary of Professor M.A. Ermekova 2006, [2] is currently prevailing market price of 1 kg of wool and mutton expressed by the ratio 1: 5 wool was unclaimed and discounted products on the market, because the cost does

not pay funds spent on it. For out of this situation in the coming years, the economy will be forced to carry out an experiment to crossing the fine-fleeced sheep with coarse wool ewes and meat greasy rocks in order to increase meat productivity. This trend in the near future could lead to the loss of the gene pool of fine-wool sheep, which was created over the years. Mizanbekova S.K. The formation of the Kazakh cluster systems in the agro industrial sector of the Republic of Kazakhstan. Materials of the international scientific production conference. City of Almaty, June 30- July 1, 2005 [3] around the world, particularly in Australia, sheep farmers faced with a decrease in demand for wool, increasingly focused on the production of meat. One of the ways out of the crisis, the industry and the preservation of fine-fleeced sheep in the south-east of Kazakhstan is to use the genetic potential of the Kazakh fine-fleeced sheep breeds differ precocity. Sabdenov K.S., Bekseytov T.K., M. Abdullaev, E.I. Islamov, B.T. Kulataev, Sheep breeding, Pavlodar 2010. [4] with good feeding and Kazakh fine-fleeced sheep as meat products and quality of the meat good as fat-tailed meat - greasy sheep. Productive qualities of sheep are formed on the basis of heredity under the influence of the environment in the process of growth and personal development - ontogeny. At the animal's organism has undergoes profound changes, manifested in increased body weight, qualitative complication of the structure and functions. Also, change the direction and intensity of metabolism, morphology and chemical composition of the tissue. The knowledge and skillful use of the ratio of the growth and development processes is of great scientific and practical importance. Poznyakovsky V.M. Examination of meat and meat products. Textbook for high schools on special. "Commodity and examination of goods" - Novosibirsk: Publishing House of Novosibirsk State University, 2001 [5] and Zabashta A.G. et al. Collection of technological instructions for the production of meat and meat products. Section 1-10.8. Guide to producing stuffed and cooked sausages, frankfurters and meat loaves. M.; 2001. [6] in growing animals for meat is an increase in body weight during fattening, it is happening mainly due to deposits of fat with minimal increase in muscle mass - the most desirable component of meat products.

The aim of this work is to study the growth characteristics of rams, rams 2,4,6,8,10,12 month and different yarochek genotypes under similar conditions and feeding from birth to young in the implementation of the Kazakh fine-fleeced sheep meat breed.

Materials and methods of the experimental studies carried out in the breeding farm "R-Kurta" Zhambyl district of Almaty region.

Fig. experimental 1 group, cross between 2 groups 3 groups

We have scientific and economic experience was carried out:

- 1 - experimental group lambs Kazakh fine-fleeced sheep breeds
 - 2 - control group lambs Kazakh fine-fleeced sheep breeds and Australian Merino
 - 3 - group hybrids Kazakh fine-fleeced sheep breeds and Rambouillet
- Exploration were conducted under the same conditions and feeding under the zoo technical standards.

The results of exploration

Sheep occupies an important place in the structure of the economy of the world community and Kazakhstan. As the main branch of agricultural production, it provides the population with high-value food products.

Intensive breeding and fattening are a common method used to increase the precocity and meat efficiency of young growth of any kind of farm animals.

Antipova L.V., Rogov I.A. and other Methods of research of meat and meat products. Textbook. - M.; 2001. [7], the production of food resources has always been and will be the first condition of human life and activities in all socio-economic systems in all forms of ownership and management.

Therefore, the state of development of agriculture in the conditions of a country determines the possibilities and prospects of building a strong food base for consistent and comprehensive development of all production.

Lachari M.N. and Z. Tasawar, 2013. Genetik potentials of Loshi sheep of Multan, Pakistan. Scientific Journal of Animal Science, 2, [7], the organization contributed to the intensive cultivation of the manifestation of the genetic potential of meat efficiency of young sheep, regardless of gender and physiological condition and to ensure the achievement of a real weight of 12 months of age of rams $49,8 \pm 0,70$ kg with a daily average growth during the period of cultivation of 127 ± 1.95 g rams 2,3,4,8,10,12 month 45.1 ± 0.61 and $114 \pm 1,72$ g, Mutton 38.8 ± 0.65 and 97 ± 1 , 76g. Andy Bray. 2010. Journal Central Progeny Test Results, New Zealand, 11: [9], the determination of body weight is considered to be the most accessible and objective method of studying the characteristics of sheep growth. Its value is the birth of an animal characterized not only by the level of embryonic development of the lambs, but also demonstrates the potential of growth in

the postnatal period of ontogenesis. The data and analysis indicate intergroup differences in body weight in newborns have lambs for all periods (Table 1). All along of advantage of sexual dimorphism in size of studies indicator in all cases remain at the side of the rams. Suffice it to say that their superiority was 0.1 kg live weight of Mutton 1 group (2.7%, $P > 0.05$), 2-group- 0.1 kg (2.8%, $P > 0.05$), 3-band - 0.1-0.2 kg (3.0-6.1%, $P > 0.05$). Established and interbreed differences in a real weight of calves at birth. Individual pots 1 group were superior to peer-group 2 largest real weight by 0.1 kg (2.7%, $P > 0.05$), and 3-band analogue - 0.3-0.4 kg (8.6 -11.8%, $P < 0.05$). Individual pots of 3-group peers yielded 2 group at 0.2-0.3 kg (5.7-8.8%, $P < 0.05$). A similar pattern and yarochek was observed. In later age periods due to the different dynamics of the increase of the growth rate of young animals of different genotype, sex and physiological state of the observed increase in intergroup differences in body weight. Thus, 2-group-January 1 group rams' advantage 2,4,6,8 month of Mutton on live weight at 2 months of age was 1.8 kg ($P < 0.05$ 13.7%), 6 kg (12.8%, $P < 0.05$), 3-group-1.6 kg (13.0%, $P < 0.05$).

At the same time periods yielded bright 2,4,6,8 rams largest studied index of 0.6, respectively (4.0%, $P > 0.05$) 0.9 (6.4%, $p > 0.05$) and 0.5 kg (3.6%, $P > 0.05$). The difference in body weight between the youngsters I and II groups of rocks caused by castration of animals of group II, which was for them a potent stressor. Within 10-12 days after castration they moved less and ate bad food, which has a negative impact on the rate of growth during this period.

Analysis of a real weight of calves in the 4 months of age shows a significant manifestation of sexual dimorphism: rams all breeds superior yarochek the same genotype.

Table 1. Dynamics of body weight rams, kg

Age, month	Groups					
	I		II		III	
	Significative					
	M±m	Cv, %	M±m	Cv, %	M±m	Cv, %
Experienced group of Kazakh fine-fleeced sheep breeds						
Newborn	3,8±0,04	4,32	3,8±0,02	2,41	3,7±0,03	4,11
2	15,5±0,14	3,77	14,9±0,10	3,02	13,1±0,12	3,88
4	26,8±0,24	3,73	24,7±0,23	4,14	21,3±0,17	3,21
6	35,3±0,48	5,14	32,3±0,35	4,45	27,6±0,27	3,71
8	41,5±0,54	4,83	37,9±0,42	4,57	32,4±0,35	4,01
10	46,2±0,62	4,36	42,1±0,51	4,54	36,0±0,60	5,53
12	49,8±0,70	4,65	45,1±0,61	5,07	38,8±0,65	5,57
Control group of Kazakh fine-fleeced sheep breeds						
Newborn	3,7±0,04	4,48	3,7±0,03	3,18	3,6±0,02	3,09
2	5,0±0,10	2,70	14,1±0,08	2,62	12,5±0,09	3,04
4	25,1±0,15	2,47	23,2±0,17	3,32	20,0±0,23	4,77
6	34,9±0,20	2,16	31,2±0,21	2,80	26,9±0,25	3,54
8	40,8±0,27	2,51	36,7±0,29	3,25	31,9±0,32	3,72

Age, month	Groups					
	I		II		III	
	Significative					
	M±m	Cv, %	M±m	Cv, %	M±m	Cv, %
10	44,6±0,29	2,12	40,0±0,33	3,09	35,3±0,35	3,33
12	48,8±0,33	2,26	44,8±0,32	2,66	37,4±0,40	3,52

Analyzing the interbreed differences in body weight, it should be noted the dominant position of young 1st group, which exceeded 2nd - peer group at this age at 1.3-1.7 kg (6.5~6.8%, $P < 0.05$) and unique 3rd - group - in the 2.1-2.7 kg (10,9-12,3%, $P < 0.05$). In turn, young 2-peer group exceeded 3 largest groups studied indicator at 0.7-1.2 kg (2,9-6,2%, $P > 0.05$). Suffice it to say that in the age one advantage over the young rams yarkam 2,4,6,8mesyatsev and Mutton in live weight for 1st - group was 4.7 (10.4%, $P < 0.01$) and 11.0 kg (28 , 3%, $P < 0.001$), and the rams 2,4,6,8 months yarochkams- over 6.3 kg (16.2%, $P < 0.01$), 2nd -group - respectively 4.0 (8.9% , $P < 0.01$), 11.4 (30.5%, $P < 0.001$) and 7.4 kg (19.8%, $P < 0.001$), 3rd - group - 4.9 (12.2% , $P < 0.001$), 11.3 (33.4%, $P < 0.001$) and 6.4 kg (18.9%, $P < 0.01$). Consequently, the young hybrids observed increased expression of sexual dimorphism. At the same time, the live weight is noticeably inferior to other peers' genotypes. Young 1st group 3rd exceeded peer group index largest studied in 8 months of age at 2.4-2.8 kg (6,1-9,4% , $P < 0.01$) at 12 months - na4,7-5,0 kg (10,4-14,8%, $P < 0.001$), and young benefit of 2nd group was 1.7-2, respectively, 3 (3,8-7,2%, $P < 0.01$), and 3,6-4,6 kg (10,7-11,4%, $P < 0.01$).

In turn, the animals of 2nd group yielded 1st-group peers on live weight at the age of 8 months. at 0.7-1.5 kg (1,7-4,7%, $P > 0.05$) and 12-months- at 0.3-1.4 kg (0,7-3,7%, $P > 0.05$). Intergroup and interbreed differences in body weight due to the unequal growth of the intensity of the physiological state and the genotype of young animals of different sexes. At the same time a leading position in the value of the studies index took rams (Table. 2). So, the 1st - group their advantage over yarkam 2,4,6,8 months and Mutton with her mother on the growth rate reached 18-46 g (10,3- 31.5%, $P < 0.05$), from 4 to 8 months to 11-29 g (10,0-31,5%, $P < 0.05$), with 8 to 10 months to 8-18 g (11,4-30,0%, $P < 0.05$), with 10 to 12 months to 10-14 g (20,0-30,0%, $P < 0.05$), and for the entire period growing- 13-30 g (11,4-30,9%, $P < 0.05$) . On the 2nd - group difference in average daily weight gain in favor of the rams were respectively 17-42 (10,5-30,6% , $P < 0.05$), 18-30 (15,9-29,7%, $P < 0.05$), 9.6 g (10,0-15,8%, $P < 0.05$). And in the period from 8 to 10 months valushki inferior Mutton on the growth rate of 3 g (5.3%, $P > 0.05$), but superior rams in the period from 10 to 12 months. 9 g (12.7%, $P > 0.05$), which is probably a consequence of compensatory growth in.

Table 2. Dynamics of average daily weight gain of young sheep, g

Age, months	Groups					
	I		II		III	
	Significative					
	M±m	Cv, %	M±m	Cv, %	M±m	Cv, %
Experienced group of Kazakh fine-fleeced sheep breeds						
0-4	192±1,90	4,09	174±1,94	5,06	146±1,56	4,42
4-8	121±4,57	3,94	110±1,87	7,02	92±1,93	7,86
8-10	78±1,91	8,86	70±2,67	13,37	60±5,24	28,24
10-12	60±2,54	4,61	50±2,13	16,03	46±2,59	18,99
0-12	127±1,95	5,10	114±1,72	3,63	97±1,76	6,01
Control group of Kazakh fine-fleeced sheep breeds						
0-4	179±1,28	2,94	162±1,52	4,21	137±1,96	5,89
4-8	131±2,84	8,12	113±3,40	12,39	101±3,28	12,17
8-10	66±4,05	20,30	57±10,95	63,43	60±4,91	27,32
10-12	71±3,95	18,46	80±2,85	11,82	35±2,38	22,71
0-12	126±0,92	2,44	114±1,22	3,54	94±1,06	3,72

Due to low levels in the previous period. In general, valushki 2nd group, surpassing yarochek on average daily weight gain during the period growing by 20 g (21.2%, $P > 0.05$), yielded 12 g (10.5%, $P < 0.05$) rams the same genotype. Between groups differences in average daily gain of body weight, both for the individual age periods, and for all the time growing 3rd groups are similar to those of the 1st group. Suffice it to note that the suckling period rams valushki surpassed by the growth rate of 19 g (12.2%, $P < 0.05$), yarochek- 42 g (31.8%, $P < 0.05$). In weaned after a period of 4 to 8 months. rams advantage was respectively 14 (12.8%, $P > 0.05$) and 38 g (44.7%, $P < 0.05$), from 8 to 10 months to 13 (32.5%, $P > 0.05$) and 20 g (60.1%, $P < 0.05$), with 10 to 12 months to 6 (13.6%, $P < 0.05$) and 16 g (47.0%, $P < 0.05$), and for the entire period growing 14 (13.7%, $P > 0.05$) and 31 g (36.5%, $P < 0.05$). What regard to age dynamics of the studies index, the general law a decrease in growth rate with age. An exception is the slight increase in the average daily weight gain in the final period of growth from 10 to 12 months in rams and valushkov2 groups and rams 2,4,6,8,10 months and yarochek 3 groups. At the same time, this increase was not statistically significant and insignificant.

In our view, established the dynamics of change of intensity of growth of young 2-band and 3-band due to a significant reduction in the average daily weight gain in the previous period of growth (from 8 to 10 months.). This is due to the transition from grazing on the stall in the autumn rainy season, which affected the growth of young energy. In the interbreed differences in the average daily weight gain leading position occupied the young one group. Young 3 groups all cases lagged behind peer group of the 1st and 2nd group growth rate. The advantage of young 1st group and 2nd group analogues 3 groups on the average daily weight gain of growing period from birth to 12 months were as follows: on the rams 10-11 (8,6-9,5%, $P < 0.05$), valushkam -12 (11.8%, $P < 0.05$), yarochkam - 9-12 g (10,6-14,1% ,

$P < 0.05$). On the basis of selected indicators for this experimental breed showed lambs in larger format constitution, Mutton characterized by compactness and rounded body. In general, young all experimental groups differed proportional physique and well-defined form of meat. The morphological and biochemical indices of young blood were within normal limits and changed under the action of the animal's age and season.

Since age with blood leukocyte content increase observed at 0,8-1,7h109/l, the concentration of amine nitrogen in the blood serum of 0.3-0.5 mmol/l, urea nitrogen 0.4-0.6 mmol/l glucose 0.6-0.4 mmol/l. With age, decreased blood erythrocyte at 0.8-1.4 x 10 g/l total protein in the serum of 2,20 - 2,42g/l, cholesterol at 0,7-0,4 mmol /l phospholipids 0,3-0,1mmol/l. Improving indicators of natural resistance was associated with the activation of the body's defenses in the winter. Creation of optimal maintenance and feeding conditions yielded rams carcass weight in 8 months 18,63 ± 1,012kg at slaughter yield 47.95%; valushki 17.49 ± 0,476kg and 48.30%; yarochek 14.82 ± 0,765kg and 48.15% at slaughter 12 months 23,04 ± 1,369 kg and 48.84%; 20,91 ± 0,049 kg and 49.30%; 17.66 ± 0.194 and 49.13 kg% respectively. Carcasses experimental calves were characterized by a high content of pulp. In this case the content in the muscle tissue rams 8 months of age were superior peer group II 0.92 kg (7,8III group - 2.81 kg (28.6%), at 12 months, respectively at 2.03 kg (14 9%), 4.14 kg (35.9%). The most intensive accumulation of adipose tissue characterized by bright 2,4,6,8,10 months. They surpassed their peers in 8 months at 0,140,23 kg (9,8-17, 1%) and in 12 months -. 0,42-0,39 kg (16,15-14,8%) in the carcass of young animals of all groups of the larger part of cut grade 1st group in this young group 1st was superior to peers in the door. Valuable parts in 8 months 0,19-0,54% in the 12 months to 0,20-0,49%. Meat of young animals of all groups was characterized by an optimal ratio of essential nutrients and has a high biological value. Protein quality indicator in 4 months is 3,14-3,32, 4,01-4,75 in 8 months, 12 months 4,57- 5,04. With age, the level of cholesterol in the muscle tissue decreased in 2.8 times rams, rams 2,4,6,8 months 2.7 times, 2.6 times yarochek, and triglycerides increased in 2,6-2, 7 fold increase in rams 4.3, 5.5 2,4,6,8,10 months bright, yarochek 7.4 times, respectively HDL 3.5, 4.5 and 5.0 times. Received at slaughter meat of young experimental groups in all age periods on the content of heavy metals, pesticides and other hazardous substances meet the requirements of environmental safety (sanitary regulations or laws of the Republic of Kazakhstan). The ability to convert feed protein in the protein the body decreases with age, and energy - increased. This superior rams at a rate of bioconversion protein valushki and yarochek 4 months 0.57% - 0.73% in 8 months by 0.18% - 0.97% in 12 months 0.28 -0.90 %, but inferior to the value of the coefficient of energy bioconversion to 4 months at 0.45% - 0.17% in 8 months at 0.3% -0.46 in 12 months at 0.55- 0.81%.

In newborn lambs better developed peripheral skeleton bone part, and with the age of the bones grow harder axial department at this - age revealed

a pattern change in the relative weight of the spine and sternum downward and ribs and sacrum upward. The peripheral parts of the skeleton characterized by a more intensive growth of the thoracic limbs. At the same time the largest absolute bone mass in all cases different rams, the lowest - mutton, bright 2,4,6,8,10 months occupy an intermediate position. Energy muscle growth early more actively implement rams. With age, the proportion of muscle axial skeleton department regarding all muscles increased, and peripheral - decreased. Inside the axial muscle department, it was observed that the more intense the rising muscles connecting the shoulder girdle with the body, and after weaning calves from their mothers was observed increased growth of muscle chest and abdominal wall. The circumferential rib section limb muscles had higher growth rate, compared with the muscles of the pelvic limbs.

The development of animal feed recipes - concentrates with different ratios of decaying protein and nutritious feeding of farm animals, including sheep, is closely linked with the production of animal feed. So far, a system of rationing of protein nutrition of ruminants, at the base, which is moist and undigested protein, under which it is proposed that the digestible protein is completely absorbed by the animal. However, as stated in the study this situation is true only for monogastric animals. Therefore, determining the level of the decaying form of the protein in the feed, the search for the optimal level of decaying protein in diets and on this basis, the establishment of standards of protein feeding of sheep is very promising.

In this regard, a crucial role is played by mixed fodder - concentrates, which may help regulate the level of decaying protein in the diet. Therefore, based on the level of decaying protein feed a part of the winter diet of rams, we have developed and tested recipes of mixed fodders - concentrates in relation to hay Silos concentrate feeding type. (Table 3).

Table 3. Recipes of animal feed - rams concentrates (% by weight)

Component	Recipe	
	№ 1	№ 2
Wheat bran	25,0	25,0
Corn bran	44,0	56,5
Soybean meal	25,0	12,5
Molasses (liquor)	5,0	5,0
Premix	1,0	1,0
In total	100	100
In 1 kg animal feed contained:		
Feed units	1,15	1,14
Exchanged energy, m J	11,0	11,5
Dry matter, g	862,5	835,0
Crude protein, g	198,9	154,3
Including splits, g	116,6	84,8
No splits, g	82,3	69,5
Undigested protein, g	160,7	118,2
Crude fat, g	37,9	38,7

Component	Recipe	
	№ 1	№ 2
Crude fiber, g	56,5	52,5
Nitrogen-free extractives, g	535,7	430
Starch, g	281,5	335
Sugar, g	112,7	110,8
Calcium, g	3,55	3,27
Phosphorus, g	6,34	6,16
Magnesium, g	2,55	2,29
Sulfur, g	2,16	2,99
Iron, mg	243	254
Copper, mg	8,49	6,76
Manganese, mg	41,44	37,3
Cobalt, mg	од	0,09
Iodine, mg	0,63	0,58

As can be seen from Table 3, the basic structure and nutritional value of animal feed recipes both was nearly identical, the difference was in the ratio of the individual components contributing to the creation of different levels of protein in the diet to disintegrate; Recipe №1 - contained 58,6%, № 2- 54,9% protein splits.

Zhumagaliyeva G.N., Iskakov K.A., Kulataev B.T. Improving the productivity of sheep-breeds performance of different directions in terms of productivity of farmed southeast of Kazakhstan. The Third European Conference on Agriculture 1st November, Vienna 2014,10], the main food of the southeast of Kazakhstan contain a different number of splits and splits in the rumen protein fractions. Most intensively in the rumen break down proteins, clover and alfalfa grass (83,6-84,6%), grass foothill and mountain pastures (70,0-71,7%), alfalfa hay and silage (76,6-81,3%), corn silage (78.6%), oats and barley (84,0-85,3%). Proteins semiarid grassland, hay alfalfa meal, soybean fall within 60-65% of hay proteins, straw and corn, soybean meal, corn cobs - 31,8-55,3%.

Reducing the disintegration of protein in the diet control group from 75.5% to 64.0 and 58.2% in the experimental groups, by addition of feed - concentrate, significantly upgraded all of the productivity indicators.

The best productivity rates among experimental groups were allowed II experimental group receiving compound feed №2. The use of animal feed made up of components with low natural protein in the rumen disintegrating contributed more complete absorption of the nutrient feed substances.

The resulting 90-day scientific economic experience, the animals of the second experimental group compared with the control;

- Rams gains increased - by 24,0-29,5%
- Shearing of scoured wool with 1 head increased by 190-250 g
- Feed consumption per 1 kg of growth fell by 1.12 feed. u

Use diet II experimental groups compared with control, improved processes of digestion and metabolism:

- Improved protein digestibility - by 2.5-3.8%;
- Deposition of nitrogen in the body - in the 3.2-3.3 g;
- The percentage of phosphorus deposited in the body of rules on 11,3-25,8.

The costs associated with the use of feed - rams concentrate rations are economically justified. In the experimental groups, the net income per head was one more at 677-1069 tenge in the first and 633-1125 tenge in the second experiment compared with the control.

Based on the experimental data are evidence-based recommendations on the most efficient use of feed protein in feeding of breeding rams.

Economic analysis of the results of the study indicates that the intensive rearing of sheep Kazakh fine-fleeced breeds for meat greatest effect gives growing rams.

The most cost 1C weight gain characterized Mutton. The level of profitability was high in young animals of all groups studied. These superior rams peer largest studied indicator in 4 months at 6,76-12,04% in 8 months 14,07-24,07% in 12 months to 16,17-29,15%.

Thus, the analysis of dynamics of indicators characterizing the weight growth, leads to the conclusion that certain differences caused by genotype animals, sex and physiological condition.

This advantage in all cases on the side of rams, Mutton characterized by minimal rates. However, the data indicate a fairly high level of efficiency of young growth of all genotypes.

Implementation of research results in practice, provide diet usefulness and thus significantly increase animal productivity, improve the quality of their products and reduce the cost of feed per unit of production and to increase the production of high quality lamb and mutton is necessary to use the genetic potential of sheep more efficiently Kazakh fine-fleeced breeds and implement meat youngsters aged 4-8 months.

References:

1. Sabdenov K.S., Kulataev B.T. Electronic textbook ARM "Valuation selkohozyaystvennyh animals" Journal of Information Technology in Higher Education. International scientific and practical journal, Volume 4 number 1 Almaty 2007, pp. 67-70.

2. Kulataev B.T. Productive and reproductive qualities of sheep Kazakh fine-fleeced breed Material international scientific-practical conference on problems of animal health and dedicated to the 100th anniversary of Professor M.A. Ermekova, 2006.

3. Mizanbekova S.K. Formation of the Kazakh cluster systems in the industrial sector of the Republic of Kazakhstan. Materials of science manufacturing conference. city of Almaty, June 30-July 1, 2005. from. 163-166, p. 330, 2-Kniga.

4. Sabdenov K.S., Bekseytov T.K., M. Abdullaev, E.I. Islamov, B.T. Kulataev Sheep, Pavlodar - 2010.

5. Poznyakovsky V.M. Examination of meat and meat products. Textbook for high schools on special. "Commodity and examination of goods" - Novosibirsk: Publishing House of Novosibirsk State University, 2001- 524 p.

6. Zabashta A.G. et al. Collection of technological instructions for the production of meat and meat products. Section 1-10.8. Guide to producing stuffed and cooked sausages, frankfurters and meat loaves. M.: 2001. – 709 p.

7. Antipova L.V., Rogov I.A. et al. Methods of research of meat and meat products. Textbook. - M.: 2001. - 570 p.

8. Lachari M.N. and Z. Tasawar, 2013. Genetik potentials of Loshi sheep of Multan, Pakistan. Scientific Journal of Animal Science, 2: 253-264.

9. Andy Bray. 2010. Journal Central Progeny Test Results, New Zealand, 11: 3-5.

10. Zhumagaliyeva G.N., Iskakov K.A., Kulataev B.T. Improving the productivity of sheep-breeding performance of different directions in terms of productivity of farmed southeast of Kazakhstan. The Third European Conference on Agriculture. 1st November, Vienna, 2014, 37-45.

4.3. Interactions of miRNA with Transcription Factors of the TCP Family in Crop Plants

Assyl Bari

PhD, Associate Professor of Molecular Biology Department.
Kazakh-Russian Medical University (Almaty, Kazakhstan)

Zina Tungushbayeva

Doctor of Biological Science, Head of Molecular Biology Department.
Kazakh-Russian Medical University (Almaty, Kazakhstan)

Ainur Jumagaliyeva

Senior Lecturer of Molecular Biology Department.
Kazakh-Russian Medical University (Almaty, Kazakhstan)

Bauyrzhan Zhanataev

Teacher of Molecular Biology Department.
Kazakh-Russian Medical University (Almaty, Kazakhstan)

Transcription factors (TF) play a key role in the regulation of gene expression. In the *Oryza sativa* *l. ssp. japonica* genome there are 2408 transcription factor belonging to 56 families. 3308 transcription factors were identified in the *Zea mays* genome and classified into 56 families. 2898 transcription factors were found in 56 families of the *Brachypodium distachyon* genome. In accordance with the distribution rules 2296 families of transcription factors were identified and divided into 58 families in the

Arabidopsis thaliana genome and 2296 of transcription factors in the *Vitis vinifera* genome [1].

The TCP gene family was first described in 1999 as a small group of plant genes encoding proteins that share a so-called TCP domain. This domain was originally identified in four proteins encoded by apparently unrelated genes, from which was derived the "TCP" name: teosinte branched1 (tb1) from maize (*Z. mays*), cycloidea (CYC) from snapdragon (*Antirrhinum majus*), and proliferating cell factors 1 and 2 (PCF1 and PCF2) from rice (*O. sativa*). The tb1 gene is the main determinant of strong apical dominance in maize. CYC is involved in the control of floral bilateral symmetry in the *Antirrhinum*. PCF1 and PCF2 are factors that bind to the promoter of the PCNA (proliferating cell nuclear antigen) gene which encodes a protein involved in DNA replication and repair, maintenance of chromatin structure, chromosome segregation, and cell cycle progression [2]. TCP genes have been found in various plant species, and new roles in plant development have been clarified. These findings highlight the importance of this plant gene family in the evolution and development of plant form control [3].

Materials and methods

The nucleotide sequences of mRNA of rice (*O. sativa*), *Arabidopsis* (*A. thaliana*), maize (*Z. mays*), grape (*V. vinifera*), purple false brome (*B. distachyon*) obtained from GenBank (<http://www.ncbi.nlm.nih.gov>) were used as the material. The nucleotide sequence of miRNAs of rice, *Arabidopsis*, maize, grape, purple false brome was obtained from the miRBase database (<http://www.miRbase.org>). To find hybridization sites of miRNA with mRNA we used RNAHybrid program [4]. RNAhybrid is a program to search for hybridization with minimal free energy for long and short RNA (performed as domain hybridization, that is, short fragments are positioned on the best portion of a long fragment) [5]. The binding energy was used as a measure to determine binding sites of miRNA with mRNA.

Results and discussion

The interaction of miRNA with the transcription factors family in various crop plants was studied. The study revealed that out of 325 miRNA of *A. thaliana* miR418, miR1887, miR5650, miR5659 effectively associated with TCP mRNAs, which are a family of transcription factors. Binding energy varied from -34.7 to -43.2 kcal/mol (table 1).

Table 1 - Characteristics of binding of miRNA with TCP mRNAs in *A. thaliana*

miRNA	Gene	Binding energy, Kcal/mol	Site position, nt
miR5659	AT1G35560.1	-43,2	896
miR5659	AT2G31070.1	-40,4	618
miR5659	AT3G47620.1	-38,2	820
miR5659	AT1G69690.1	-40,4	1 356
miR5659	AT3G27010.1	-38,5	696
miR5659	AT5G23280.1	-43,9	914
miR5659	AT1G58100.1	-42,9	1 585

miRNA	Gene	Binding energy, Kcal/mol	Site position, nt
miR5659	AT1G53230.1	-44,4	328
miR5659	AT3G15030.1	-45,8	532
miR5659	AT1G72010.1	-45,0	964
miR1887	AT3G15030.1	-40,5	341
miR1887	AT1G58100.1	-41,7	752
miR1887	AT2G45680.1	-38,2	443
miR1887	AT5G51910.1	-43,1	802
miR1887	AT1G35560.1	-41,8	936
miR1887	AT4G18390.1	-42,7	302
miR1887	AT5G08330.1	-40,7	854
miR1887	AT1G69690.1	-40,7	1700
miR1887	AT5G08070.1	-38,9	497
miR1887	AT2G31070.1	-43,8	1 876
miR1887	AT3G27010.1	-43,3	1 020
miR1887	AT2G37000.1	-39,2	396
miR5650	AT5G08330.1	-40,1	1 274
miR5650	AT3G45150.1	-34,7	263
miR5650	AT3G47620.1	-43,3	543
miR5650	AT3G27010.1	-41,1	1337
miR5650	AT1G72010.1	-42,6	1091
miR5650	AT3G15030.1	-45,8	1 774
miR5650	AT5G41030.1	-42,9	422
miR5650	AT5G23280.1	-44,2	1 344
miR5650	AT2G45680.1	-42,5	309
miR5650	AT1G69690.1	-43,2	1 206
miR418	AT4G18390.1	-41,3	1 661
miR418	AT5G41030.1	-40,4	515
miR418	AT5G23280.1	-43,1	1 081
miR418	AT5G08070.1	-36,6	115
miR418	AT1G72010.1	-40,8	1428
miR418	AT3G15030.1	-44,3	2 061
miR418	AT2G45680.1	-40,4	763
miR418	AT3G45150.1	-34,9	323
miR418	AT1G30210.1	-43,1	838
miR418	AT5G60970	-41,7	1 351
miR418	AT1G58100.1	-43,0	476
miR418	AT5G08330.1	-40,8	804
miR418	AT5G51910.1	-43,8	624

B. distachyon has 317 miRNAs. It was checked on which transcription factors families of this plant they affect. The following results were obtained: miR5057, miR5058, miR5069 effectively bind with the TCP mRNAs. mRNA Bradi3g49660.1p is the target for miR5057 with the lowest binding energy - 41,7 (table 2).

Table 2 - Characteristics of binding of miRNA with mRNA in *B. distachyon*

miRNA	Gene	Binding energy, Kcal/mol	Site position, nt
miR5069	Bradi5g02880.1.p	-44,6	718
miR5069	Bradi4g35670.1.p	-49,4	2 097
miR5069	Bradi4g24550.2.p	-44,8	577
miR5069	Bradi4g41430.1.p	-47,3	718
miR5069	Bradi2g06890.2.p	-47,2	1 761
miR5069	Bradi3g49660.1.p	-48,5	265
miR5069	Bradi3g59320.2.p	-47,9	1 877
miR5069	Bradi2g59240.1.p	-45,8	1 717
miR5069	Bradi5g16270.1.p	-50,1	268
miR5069	Bradi1g06460.1.p	-48,4	307
miR5069	Bradi2g20060.2.p	-46,2	741
miR5057	Bradi5g02880.1.p	-47,3	338
miR5057	Bradi4g35670.1.p	-46,1	199
miR5057	Bradi4g24550.2.p	-42,6	1 423
miR5057	Bradi4g41430.1.p	-49,8	338
miR5057	Bradi2g06890.2.p	-44,1	881
miR5057	Bradi1g58450	-52,8	5 425
miR5057	Bradi4g01547.1.p	-46,6	260
miR5057	Bradi3g49660.1.p	-41,7	763
miR5057	Bradi2g59240.1.p	-45,3	583
miR5057	Bradi5g16270.1.p	-46,7	275
miR5057	Bradi2g50687.1.p	-44,6	1561
miR5057	Bradi1g06460.1.p	-45,3	352
miR5057	Bradi2g20060.2.p	-46,6	1819
miR5058	Bradi4g35670.1.p	-52,9	2 051
miR5058	Bradi4g35520.1.p	-43,2	1259
miR5058	Bradi2g06890.2.p	-47,0	824
miR5058	Bradi3g59320.2.p	-50,3	1 601
miR5058	Bradi2g59240.1.p	-53,9	1 870
miR5058	Bradi5g16270.1.p	-44,9	1 041
miR5058	Bradi2g50687.1.p	-47,5	476
miR5058	Bradi1g06460.1.p	-48,8	2 186
miR5058	Bradi2g20060.2.p	-44,9	1 493

Table 3 shows the characteristics of binding of miRNA to TCP mRNAs in *O. sativa*. Of 713 miRNA in *O. sativa* miR2122, miR2920, miR2923 reliably associated with mRNAs of TCP genes. Os08g33530.1 mRNA is a target for miR2923, Os06g12230.1 mRNA is a target for miR2122, and miR2920 binds to Os12g02090.1 mRNA with binding energy -9,6; -13,3; -10,1 respectively (table 3).

Table 3 - Characteristics of miRNAs binding to mRNAs of the TCP family genes in *O. sativa*

miRNA	Gene	Binding energy, Kcal/mol	Site position, nt
miR2920	Os09g24480.1	-11,2	1 151
miR2920	Os04g11830.1	-15,3	857
miR2920	Os09g34950.1	-11,2	1 151

miRNA	Gene	Binding energy, Kcal/mol	Site position, nt
miR2920	Os08g43160.1	-15,5	1 470
miR2920	Os01g11550.1	-13,9	317
miR2920	Os12g02090.1	-10,1	20
miR2920	Os03g49880.1	-13,6	1 770
miR2920	Os08g33530.1	-11,8	385
miR2920	Os04g44440.1	-13,5	519
miR2920	Os02g51280.1	-14,1	1 933
miR2122	Os09g24480.1	-15,2	703
miR2122	Os01g55750.1	-15,4	1 799
miR2122	Os07g05720.1	-15,7	2 394
miR2122	Os02g42380.1	-13,3	234
miR2122	Os06g12230.1	-14,0	1 548
miR2122	Os03g57190.1	-16,7	411
miR2923	Os08g43160.1	-11,9	1 471
miR2923	Os01g55750.1	-14,4	1 529
miR2923	Os07g05720.1	-16,5	5 263
miR2923	Os12g02090.1	-9,6	221
miR2923	Os03g49880.1	-13,1	198
miR2923	Os08g33530.1	-9,6	656
miR2923	Os01g69980.1	-15,7	1 876
miR2923	Os04g44440.1	-13,0	941
miR2923	Os03g57190.1	-13,4	2 696
miR2923	Os02g51280.1	-13,6	1 927

The study of *V. vinifera* TCP family revealed that out of 163 miRNAs only miR845c binds to all genes of this family with binding energy from -48.0 to -62.6 Kcal/mol (table 4).

Table 4 - Characteristics of binding of miRNAs with TCP mRNAs in *V. vinifera*

miRNA	Gene	Binding energy, Kcal/mol	Site position, nt
miR845c	VIT_00027588001	-60,0	1 602
miR845c	VIT_00008109001	-53,9	3 045
miR845c	VIT_00026145001	-62,1	769
miR845c	LOC104879624	-54,9	420
miR845c	LOC104882167	-53,6	282
miR845c	VIT_00019876001	-57,3	1 256
miR845c	LOC100243103	-54,6	1 417
miR845c	VIT_00011962001	-57,4	562
miR845c	VIT_00008023001	-55,7	1 265
miR845c	LOC104881255	-48,0	209
miR845c	LOC100253170	-59,4	504
miR845c	VIT_00020666001	-63,9	1 978

In the study of niRNA and mRNA binding sites of *Z. mays* TCP family genes, it was found that of 172 miRNAs miR395d, miR395g were associated with mRNA of TCP genes with the same binding energy in each gene. Binding energy ranged from -50,8 to -55,5 kcal/mol (table 5).

Table 5 - Characteristics of miRNAs binding to TCP mRNAs in *Z. mays*

miRNA	Gene	Binding energy, Kcal/mol	Site position, nt
miR395d/miR395g	GRMZM2G110242_P01	-52,0	507
miR395d/miR395g	GRMZM2G020805_P01	-54,3	1 803
miR395d/miR395g	GRMZM2G064628_P01	-50,9	537
miR395d/miR395g	LOC103643875	-52,7	848
miR395d/miR395g	GRMZM2G089638_P01	-52,5	746
miR395d/miR395g	GRMZM2G148022_P02	-54,4	587
miR395d/miR395g	GRMZM2G445944_P01	-53,1	423
miR395d/miR395g	GRMZM2G115516_P01	-55,5	3 482
miR395d/miR395g	GRMZM2G003944_P01	-54,0	170
miR395d/miR395g	GRMZM2G092214_P01	-51,9	549
miR395d/miR395g	GRMZM2G093895_P01	-50,8	1 356
miR395d/miR395g	GRMZM2G142751_P01	-54,3	768
miR395d/miR395g	GRMZM2G060319_P01	-55,3	512
miR395d/miR395g	GRMZM2G178603_P01	-54,2	1 085
miR395d/miR395g	GRMZM2G120151_P01	-50,0	1 145
miR395d/miR395g	GRMZM2G062711_P01	-49,8	143
miR395d/miR395g	GRMZM2G166946_P01	-53,4	1 311
miR395d/miR395g	GRMZM2G180568_P01	-55,3	1 155
miR395d/miR395g	AC199782.5_FGP003	-54,2	18

Thus, miRNA through its influence on transcription factors affects the processes of plant development in *A. thaliana*, *O. sativa*, *Z. mays*, *B. distachyon*, *V. vinifera*. TCP transcription factors regulate the key processes of plant development and have a profound effect on the nature of meristem and organ growth.

Literature:

1. Cubas, P; Lauter, N; Doebley, J; Coen, E. 1999. The TCP domain: a motif found in proteins regulating plant growth and development. Plant J. 18(2):215-22.
2. Kosugi, S; Ohashi, Y. 2002. DNA binding and dimerization specificity and potential targets for the TCP protein family. Plant J. 30(3):337-48.
3. Reeves, PA; Olmstead, RG. 2003. Evolution of the TCP gene family in Asteridae: cladistic and network approaches to understanding regulatory gene family diversification and its impact on morphological evolution. Mol. Biol. Evol. 20(12):1997-2009.
4. Zhang Y., Fons J. Verbeek. Comparison and integration of target prediction algorithms for microRNA studies // J. of Integrative Bioinformatics. - 2010. - Vol. 7, № 3. - P. 127.
5. Wilson P.A., Plucinski M. A simple Bayesian estimate of direct RNAi gene regulation events from different gene expression profiles // BMC Genomics. – 2011. – Vol. 12, No 250.

4.4. Влияние применения удобрений на урожайность и качество риса в севообороте

Гулфайруз Орынбаевна Бейсенова

докторант кафедры почвоведения и агрохимии.
Казахский Национальный Аграрный Университет
(г. Алматы, Казахстан)

Рахымжан Елешевич Елешев

академик НАН РК и РАСХН.
Казахский Национальный Аграрный Университет
(г. Алматы, Казахстан)

Турсунай Кажымуратовна Василина

PhD, ассоциированный профессор кафедры почвоведения и
агрохимии. Казахский Национальный Аграрный Университет
(г. Алматы, Казахстан)

Увеличение производства зерна – ключевая проблема в сельском хозяйстве для достижения продовольственной безопасности нашей страны.

Среди всех зерновых культур, которые возделываются для питания на Земном шаре, рис занимает второе место после пшеницы по площади посева и по урожайности [1]. В настоящее время посевные площади риса в республике Казахстан составляют 103,2 тыс. га. Валовый сбор риса в Казахстане в 2015 году в сравнении с 2014 годом повысился на 12% [2].

Рис является требовательной культурой к элементам минерального питания. Формирование урожая и интенсивность биохимических процессов в созревающем зерне риса зависят от обеспеченности растений элементами питания, и, прежде всего азотом, фосфором и калием [3-7].

В настоящее время, минеральные удобрения являются главным фактором повышения продуктивности возделываемых культур в Казахстане [8].

Для получения экологически чистой продукции и более качественного формирования условий питания важную роль в земледелии Казахстана играют органические удобрения [9].

Поэтому целью исследований являлось изучение влияния систем удобрений на урожайность и качество риса в условиях Акдалинского массива орошения на юго-востоке Казахстана.

Полевые опыты проводились в 2016-2017 годах на затапливаемых почвах КХ «Серик» Акдалинского массива орошения юго-востока Казахстана. Почвы опытного участка – такыровидные засоленные, карбонатны и характеризуются высокой щелочностью растворов (pH 8-9). Агрохимические показатели пахотного слоя почв:

гумус – 1,2%; легкогидролизуемый азот – 34,5; подвижный фосфор – 26,5; обменный калий – 330 мг/кг почвы.

Зона проведения опытов характеризуется резко континентальным климатом с холодной малоснежной зимой и жарким летом. Среднегодовая температура воздуха свыше 10 °С составляет 3450 °С, среднегодовая температура воздуха –7,7 °С, среднегодовая сумма осадков – 202,9 °С.

Годы исследований 2016 и 2017 гг. не сильно различались между собой по погодным условиям и были благоприятны для возделывания риса.

Объектами исследования являются рисово-болотные почвы и районированный для условий этой зоны сорт риса «Регул» второй ротации рисово-люцернового шестипольного севооборота со следующим чередованием культур:

1. Ячмень + люцерна
2. Люцерна
3. Рис по пласту (2016 г)
4. Рис по обороту пласта (2017 г)
5. Кукуруза (после мелиоративного поля)
6. Рис

Опыты развернуты в пространстве и по полям.

Схема внесения удобрений:

1. Контроль
2. Расчетная норма $N_{120}P_{90}K_{45}$
3. Навоз, 20 т/га
4. Навоз, 10 т + $N_{60}P_{45}K_{22,5}$
5. Биогумус, 2 т/га

Площадь делянок 50 м², повторность четырехкратная.

В качестве азотных удобрений применяли сульфат аммония (20,5%); фосфорные удобрения вносили в виде двойного суперфосфата (46% P_2O_5). В качестве калийных удобрений использовали хлористый калий (60% K_2O). Фосфорные и калийные удобрения вносились осенью, азотные удобрения в два срока: 1. осенью под вспашку, 2. В две подкормки.

В качестве органических удобрений в опыте использовали навоз полуперепревший КРС и биогумус. Содержание азота, фосфора и калия в органических удобрениях было соответственно в навозе: N – 0,52%, P – 0,225%, K – 0,635%; в биогумусе: N – 2,8%, P – 1,6%, K – 1,5%. Навоз, биогумус, фосфорные удобрения вносились под основную обработку почвы, азотные – весной под предпосевную культивацию.

Для районированных в Казахстане среднеспелых сортов риса «Регул» по данным Казахского НИИ риса, оптимальная густота стояния растений находилась в пределах 250—320 растений на каждом квадратном метре при норме высева – 260-280 кг/га.

Водный режим рисового поля и занятого под рис, необходимый агротехнический прием при выращивании этой культуры связан с постоянным затоплением, слоем воды после сева 7-8 см, в период всходов-10- 15 см, в фазу кущения - 3-5 см, затем 10-15 см до молочно-восковой спелости.

В течение вегетационного периода культуры риса проводились следующие анализы:

- определение показателей качества зерна риса: содержание белка в зерне по методу Барнштейна, крахмала поляриметрически и технологических показателей качества на аппарате ЛУР.

Статистическую обработку полученных данных проводили по методам математической статистики, с использованием программы пакета анализов «Excel - 97».

Следует различать абсолютную прибавку урожая (измеряется в ц/га) и относительную (выражается в % к контролю). Относительная прибавка урожая лучше характеризует сущность биологического действия препарата на растения, т. к. не зависит от урожайности в контроле. Данные по абсолютной урожайности риса приведены в таблице 1.

Таблица 1 - Влияние минеральных и органических удобрений на урожайность культуры риса, ц/га (2016-2017 гг.)

Варианты опыта	Год		Средняя	Прибавка	
	2016	2017		ц/га	%
Контроль	27,3	34,7	31,0	-	-
N ₁₂₀ P ₉₀ K ₄₅	36,1	42,3	39,2	8,2	26,5
Навоз, 20т/га	42,5	45,9	44,2	13,2	42,5
Навоз, 10т+ N ₆₀ P ₄₅ K _{22,5}	47,3	50,1	48,7	15,7	57,1
Биогумус, 2 т/га	41,6	44,2	42,9	11,9	38,4
НСП ₀₅ , ц/га	2,7	3,1			

Наибольшая урожайность риса была получена в более благоприятный по увлажнению и осадкам 2017 год – 34,7 ц/га на контрольном варианте.

В среднем, за годы исследований, самый высокий урожай риса получен на варианте минерального и органического удобрений (Навоз, 10т+ N₆₀P₄₅ K_{22,5}) – 48,7 ц/га по сравнению с контролем – 31,0 ц/га. Чуть меньше этого показателя получен урожай риса при внесении 20 т навоза – 44,2 ц/га.

Внесение биогумуса также обеспечивает прибавку урожая величиной 11,9 ц/га, что оправдывает затраты на применение этого органического удобрения.

Изученные системы удобрений способствовали не только повышению урожайности культуры, но и улучшение качественных показателей зерна риса.

Качество зерна представляет собой совокупность технологических, физико-химических, биологических и потребительских признаков зерна, которые определяют его пригодность к использованию на семенные, продовольственные, фуражные и технические цели [10].

По данным таблицы 2, внесение удобрений существенно повысило как химические, так и технологические показатели качества зерна риса.

Таблица 2 – Влияние удобрений на качественные показатели зерна риса, % (2016-2017 гг.)

Варианты опыта	Белок, %	Крахмал, %	Пленчатость, %	Выход крупы, %
Контроль	7,2	66,0	18,3	67,5
N ₁₂₀ P ₉₀ K ₄₅	7,9	75,0	20,5	69,0
Навоз, 20т/га	7,5	72,0	18,0	71,6
Навоз, 10т+ N ₆₀ P ₄₅ K _{22,5}	7,9	75,0	18,8	72,8
Биогумус, 2 т/га	7,5	74,0	18,9	70,0

На качество зерна риса оказывают влияние минеральные удобрения. При применении расчетной нормы NPK и навоза, 10т+1/2 расчетной нормы NPK содержание белка в зерне риса увеличивался до 7,9 % при величине на контроле – 7,2%.

Важным качественным показателем зерна риса является содержание в нем крахмала. Полученные данные показали, что содержание крахмала значительно повысилось до 72-75% на вариантах с внесением удобрений по сравнению с контрольным вариантом – 66,0%.

Крупность зерна тесно связана с таким показателем как пленчатость. Установлено, что мелкие фракции риса имеют значительно большую пленчатость, чем крупные. По нашим данным, он составлял 18,3% и возрастал на варианте с внесением минеральных удобрений до 20,5%. Величина пленчатости на остальных вариантах находился на уровне контрольного варианта.

Данные таблицы 2 свидетельствуют, что наибольшее количество крупы получено на вариантах с внесением органоминеральной системы удобрений и величина выхода крупы составлял 72,8% при величине на контроле – 67,5%.

Таким образом, внесение в низкопродуктивные рисово-болотные почвы удобрений способствовало повышению урожайности и качественных показателей зерна риса в условиях Акдалинского массива орошения на юго-востоке Казахстана.

Список литературы:

1. Харитонов, Е.М. Социально-экономическая концепция развития рисоводства в Российской Федерации / Е.М. Харитонов – Ростов-на-Дону: «Фолиант», 2003, С. 169-176.
2. Комитет по статистике МНЭ РК. Обзор рынка риса на мировом рынке и в Казахстане за 2014-2015 гг.
3. Рисоводство: метод. указания. / сост. В. А. Масливец, В. Н. Герасименко, С. А. Макаренко. – Краснодар: КубГАУ, 2014, 68 с.
4. Поленок А. В. Структура урожая предшественников риса в зависимости от норм минеральных удобрений и способов обработки почвы // Молодой ученый, 2014, № 4, С. 429-432.
5. Прокошев В. В., Дерюгин И. П. Калий и калийные удобрения. М.: Ледум, 2000, С. 180-185.
6. Приёмы повышения урожайности риса: сб. статей ВНИИ риса / Е.М. Харитонов и др. Краснодар, 2000, 97 с.
7. Шеуджен А. Х. Агрохимия и физиология питания риса. Майкоп: Адыгея, 2005, С. 1012-1034.
8. Orajay J.I. Rice in the Philippines from fields to festivals / J.I. Orajay. // International wetlands. Project: For an education on rice, Novara, 2001, P. 46 - 49.
9. Аграрная газета «Земля и жизнь», Полноценное питание для риса, № 12 (164), 15–30 июня 2018 года, С. 1.
10. Алиев-Лещенко Р.М. Урожайность и качество семян подсолнечника в зависимости от применения баковых смесей регуляторов роста на фоне различных доз NPK, Плодородие, М., 2013, № 6 (75), С 19-21.

4.5. Мақтаның тез пісетін сорттарын өндірістік жағдайда өсіру

Ғани Исаұлы Исаев

техн.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а. Қ.А. Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан қ., Қазақстан)

Нұрбану Оразбайқызы Әлі

6M011300-Биология мамандығының 1-курс магистранты,
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Түркістан қ., Қазақстан)

«Қазақстан-2050» ұлттық стратегиясы және «Агробизнес 2020» бағдарламасына сәйкес, Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің алдында жаңа технологиялар енгізу есебінде жылыжайларда өсірілетін экологиялық таза сорттарды өндіру міндеті тұр. Қазақстандағы жалғыз талшықты дақыл — мақта. Ол тек Оңтүстік Қазақстан облысында ғана өсіріледі. Мұнда 2018 жылы мақта 204,0 мың гектар жерге егілді, оның

әр гектарынан 23,0 центнерден түсім алынды, жалпы 470 мың тонна мақта жиналды [1].

Мақта өңдейтін құрылғының қоршаған ортаның әсерінен істен шығуы мақта өсіру шаруашылығының басты қиыншылығы болып табылады. Түркістанның құбылмалы климаты жағдайында мақта құрылғысының генеративті фазасы үлкен экстремалды температураның әсеріне және атмосфера құрғақшылығының күрт өсуіне сай келеді, ол өз кезегінде өнімнің кері дамуына әкеліп соқтырады [2].

Мақта өсіруді алға дамытудағы маңызды қадам бұл мәдени факторларды құру кезіндегі тиімді пайдалану, максималды сақтауды қамтамасыз ететін өсімдіктің жеміс беретін органдарының көпшілігі жайсыз жайттар кезінде түсіп қалып, егінге үлкен соққы беріп жатады. Мақта өсіруде жеміс беру элементтерінің түсіп қалу себептерін анықтауға көптеген зерттеулер арналған [3].

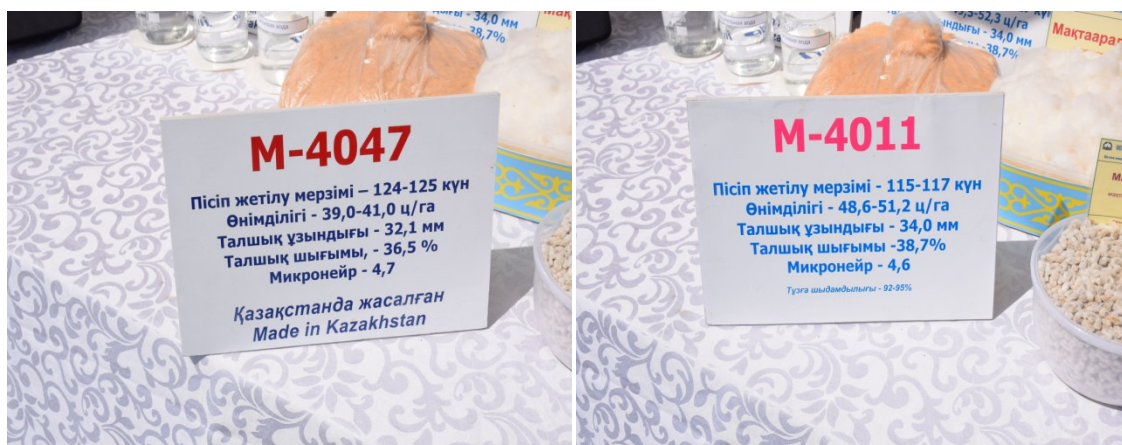
Ауыл шаруашылық мәдениетінде егіннің жалпы өнімділігі аталған мәдениеттің минералды қоректенудің қалыпты жағдайында сумен қамтамасыз етілуімен анықталады. Осыдан шығатын қорытынды мақтаның жеміс беру элементінің түсуі және қалыптасу заңдылығында қоршаған ортаның әсері мен минералды қоректену тәртібі маңызды болып табылады [4].

Мақта өсірудің түрлі генотиптерінің шыдамдылығын бағалау кезінде күшті экологиялық фактор судағы стрестің интегралды көрсеткіштерінің жан-жақты пайда болуын пайдаланады: өнімнің индексі, транспирацияның өнімділігі және транспирациялық коэффициент, жапырақтың суды ұстап тұру қабілеті, қолайсыз ауа райы кезінде жаңа сұрыптардың потенциалды мүмкіндіктерін қалпына келтіруді бағалай алады [5]. Бұл зерттеулердің нәтижелері мақта құрылғысының шыдамдылығын қадағалау әдістерін құрастыру кезінде мақта өсірудегі жайсыз жайттардың негізі болып табылады. Бізге қолжетімді әдебиеттің сараптамасы көрсеткендей, мақта өсіруде негізінен зерттелгені сутегінің этиленнің пайда болу жылдамдығына әсері, құрғақ биомассаның пайда болуы және суда еритін ақуыздардың синтезі, хлорофилдің флуоресценциясына жоғары температураның әсері, неттофотосинтезге калийдің қоректену әсері, транспирация, суда пайдаланудың тиімді жолы және судың потенциалы [6].

«Қазақстан Республикасы бүкіл әлемдік сауда ұйымына кіргелі отыр. Әлемдік рынокта мақтаға деген сұраныс қазіргі таңда өте жоғары болып отыр. Қазақстанның Оңтүстік аймағы мақта шаруашылығына қолайлы. Сол себепті мақта өсіретін аймақ оңтүстік өңірі болып табылады. Бұл өңір бүкіл Қазақстандағы суармалы жердің $\frac{1}{4}$ бөлігін алып жатқанын ескерсек, осынау байлықтың бағасы мен мақтаның мүмкіндігін тиімді пайдалана білуіміз керек. Мақта саласы бойынша Қазақстан Республикасына көршілес жатқан Өзбекстан, Тәжікстан мемлекеттері т.б. көптеген шет елдік мемлекеттер, бәсекелес болып

отыр. Өз еліміздің дүние жүзілік рыноктағы мақта талшығының дәрежесі төмендеп кеткен сияқты. Өйткені, мақта сортының төмен болуы, яғни өзіміздің елден шыққан мақта тұқымының элиталық сортын пайдаланбауымыздың әсері болып тұр. Соңғы жылдары мақтадан мақтанарлықтай өнім алып жатырмыз. Сол себепті зерттеуіміздің арнасын осы, мақта шаруашылығына бағыттауды жөн санадық.

Құрғақ және ыстық ауа райы жағдайында егістіктердің ылғалмен жеткіліксіз қамтамасыз етілуі және минералдық тыңайтқыштармен азықтырылмауы кезінде бутондар мен қалыптасқан қауашақтардың опалануы байқалды, бұл шитті мақтаның өнімін едәуір қысқартты; қауашақтардың неғұрлым ерте ашылуы байқалды, талшықтың салмағы мен қозғалысы қалыпты жағдайда дамитын өсімдіктермен салыстырғанда азырақ көрсетілген. Осылайша, бірдей жағдайда өсіру жаңбырлаудың бір режимінде тез пісетін сорттарға арналған бір қауашақтың орташа салмағы – М-4047 және М-4011 тиісінше 3,3 және 4,37 грамм болды. Паспорттық мәліметтерге сәйкес, М-4047 және М-4011 аудандастырылған сорттарының бір қауашақтағы шикі салмағы тиісінше 6-6, 5 және 6-7 грамм болуы тиіс.

1-сурет. Мақтаның М-4047 және М-4011 сорттары

Мақтаның әртүрлі сорттарын суарудың нақты режимінің ведомосы 4-кестеде келтірілген.

Суарудың зерттелген тәсілдерінен шитті мақтаның ең көп өнімі суару нормасымен 1400 м³ / га жаңбырлату кезінде алынды [7].

Егістіктерді үстіңгі әдіспен артық ылғалдандыру фазааралық кезеңнің ұзаруына және жаңбырлаумен салыстырғанда мақта қауашақтарын ашу мерзімдерінің кешіктірілуіне ықпал етті. Осылайша, піскен қауашақтарды жаңбырлатып суару кезінде орта есеппен 23 қыркүйекте 81,8 %, ал бақылауда жиналған өсімдіктің жалпы санының 39,8%-ы ғана болды.

1-кесте - Далалық эксперименттер схемасы

Тәжірибе нұсқасы	Топырақ, %	Топырақ қабаты, см	Пар жылдамдығы, м³/га
Ауыл шаруашылығы дақылдарын жаңбырлату			
Мақта егу 28 сәуір	70-70-60	50-70-70	450-600-750
Тез пісетін мақта себу, 29 маусым 2018 ж. М-4047	70-70-60	50-70-70	450-600-750
Тез пісетін мақта себу, 29 маусым 2018 ж. М-4011 сорты	70-70-60	50-70-70	450-600-750

Жапырақтардағы судың жалпы құрамы (сұлы) термостатта +100 температурада тұрақты салмаққа дейін салмағы 4-5г балғын жапырақтың сынамасын кептірумен анықталды.

Жапырақтардағы судың құрамын жалпы қабылданған әдістеме бойынша анықтады-жапырақтардың бастапқы салмағы мен құрғатудан кейін салмағы арасындағы айырмашылық бойынша абсолютті құрғақ жағдайға дейін, транспирацияның қарқындылығы Л.А. Иванов және т. б. бойынша анықталды, А.А. Ничипорович бойынша су ұстау қабілеті, Чацкий әдісі бойынша нақты су тапшылығы, т. К. Горышина мен А.И. Самсонованың әдістемесі бойынша сублетальды су тапшылығы. Деректерді статистикалық өңдеу Г.Ф. Лакин бойынша жүргізілді. Мақта жапырақтарының су режимінің сыртқы орта факторларынан корреляциялық тәуелділігін талдау Б.А. Доспехов бойынша жүргізілді.

Құрғақшылықпен күресудің басты шараларының бірі — суару. Өсімдіктерді тиімді түрде суаратын болсақ олардың өнімділігі арта түседі. Егістікті суару жұмыстары (ирригация) еліміздің көптеген аудандарында жүргізіліп отыр. Әсіресе Орта Азияда, Қазақстанның көптеген аудандарында суару жұмысы кең өріс алып келеді. Суды үнемді пайдалану үшін мынадай шаралар қолдану керек: 1) суарудың жаңа әдістерін табу; 2) өсімдіктердің жаңа сорттарын шығару; 3) минералды тыңайтқыштарды тиімді пайдалану.

2-сурет. Мақтаны суару әдістері

Қызып кету әсерін зерттеу кезінде ауаның салыстырмалы ылғалдылығының әсеріне тиісті көңіл бөлінбеген. Сонымен қатар, өсімдіктерде ауаны сусыздандыру әртүрлі физиологиялық өзгерістер тудырады.

Транспирацияның қарқындылығы Л.А. Иванов және т.б. әдісі бойынша анықталды. Кесілген жапырақтардың бір бөлігін тез өлшеу дала жағдайында 3 минуттан кейін торсиондық таразыда жүргізілді. Транспирацияның қарқындылығы 1 сағат үшін табақтың 1 г шикі салмағына буланған судың мг-да немесе судың мг-да/дм-2*сағ-1.

Парақтың су ұстағыш қабілетін А.А. Ничипоровичке таразы әдісімен анықтады. Зерттелетін объектінің су ұстағыш қабілеті белгілі бір уақыт аралығында судың жоғалуымен сипатталды және оның бастапқы құрамының пайызымен көрсетілді. Анықтау барысы мынадай болды: кесілген жапырақтардың кесектері торсиондық таразыларда өлшеніп, белгілі бір уақыт аралығында (30, 60, 90, 120 мин.) иіліп алынды.

Су ұстау қабілеті мынадай 1) формула бойынша есептелді:

$$X = \frac{B \cdot 100}{A} \quad (1)$$

мұнда X-зерттелетін объектілердің осы уақыт аралығында суының жоғалуы (30, 60, 90, 120 мин.) оның парақтағы бастапқы құрамына пайызбен көрсетіледі, А - тәжірибе басындағы судың мөлшері, В - иілу кезіндегі белгілі бір уақыт аралығында судың жоғалуы.

Күндізгі (сонда бесін және послепопуденный) және қалдық (ерте таңертеңгі) су тапшылығы жапырақтары анықтады әдістемесі бойынша Чатского түрлендіру және Т.Б. Горышной және А.И. Самсоновой. Осы мерзім өткеннен кейін жапырақтар шыныаяқтан алынып, Сүзгіш қағаздың екі парағы арасында кептіріліп, қайта торсионды таразыда өлшеп, содан кейін олардың құрғақ салмағын анықтады.

Қазақстанның оңтүстік өңірінде мақта шаруашылығын дамытудың, өнімділігі мен сапасын арттырудың бірден-бір жолы барлық агротехникалық шараларды дер кезінде атқарумен бірге перспективті сорттарға және селекциялық, сұрыптау жұмыстарға көңіл бөлінуі тиіс. Қазіргі таңда көптеген пайдалы қасиеттерге иеленген мәдени дақылдардың құрғақшылыққа, топырақтың құнарсыздығына, зиянкестердің кері әсерлеріне төзу деңгейін зерттеу, нақты жағдайларға бейімделген сұрыптарды өсіруді пайдалану ұсыныстарын жасау айтарлықтай өзекті болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әметов Ә. Ботаника. А. ҚазҰУ. 2000.
2. Ағелеуов Т. Ботаника. Өсімдіктер морфологиясы мен анатомиясы. А. Рауан. 1999.

3. Уалиханова Г.Ж. "Өсімдіктер биотехнологиясы". Алматы, Қаз. Универ. 2001.
4. Гурина И.В. Рекультивация. - Новочеркасск: НГМА, 2008. - С. 94-96.
5. Конысбаева Д.Т. Влияние субстрата промышленных отвалов на формирование растительности // Вестник науки КГУ им. Байтурсынова. - Костанай, 2002. - № 1. - С. 152-158.
6. ҚР экологиялық кодексі. - Алматы: ЮРИСТ, 2007. - 164 б.
7. И.А. Костоварова, Федеральное государственное бюджетное научное учреждение Всероссийский научно-исследовательский институт систем орошения и сельхозводоснабжения «Радуга», (ФГБНУ ВНИИ «Радуга») с. 58.

4.6. Ешкі сүтінің физико-химиялық көрсеткіштеріне ешкінің жасы мен жыл мезгілінің әсері

Анар Саясатовна Шаншарова

6D073200 – «Стандарттау және сертификаттау (сала бойынша)»
мамандығының PhD докторанты. «Қазақ ұлттық аграрлық
университеті» КАҚ, (Алматы, Қазақстан)

Тамара Чумановна Тултабаева

доктор технических наук, қауымдастық профессоры.
«Қазақ өнеркәсіпті қайта өңдеу және азықтық ғылыми-зерттеу
институты» ЖШС, (Алматы, Қазақстан)

Аннотация

*Бұл мақалада ешкінің жас ерекшелігіне және сауын маусымына байланысты
сүттің құрамындағы физико-химиялық көрсеткіштердің өзгерісі сипатталады.*

Негізгі сөздер: ешкі сүті, физико-химиялық қасиеті, сауын маусымы, жыл
мезгілі, ақуыз, майлылық, сүт қанты.

Кіріспе

Қазіргі таңда әлем бойынша жаппай ешкі шаруашылығын дамытуды қолға алып жатыр, себебі бұл мәселе халықтың нәрлі, пайдалы тағамды тұтыну қажеттілігінен және ешкі шаруашылығын қолдау керектігінен туындайды [1]. Қазіргі таңда әлемде өндірілетін сүттің 2% ешкі сүті құрайды, көптеген мемлекеттерді ешкі сүтінің өнімін алуда үлкен рөл атқарады [2].

Еліміздің сүтті ешкі шаруашылығының басты шарттарының бірі асыл тұқымды ешкі шаруашылығын жетілдіру және оның сүті мен сүт өнімдерінің технологиясын заманауи талаптарға жауап беретін әрі тұтынушы сұранысын қанағаттандыру болып келеді. Қазақстанда ешкі шаруашылығының негізгі бағыты – асыл тұқымды, сүттілігі жоғары келетін Швейцарияның заанен тұқымды ешкісін көбейту.

Ешкі сүтінің өзіне тән ерекше қасиеттері бар. Ешкі сүтінің табиғилығын анықтай отырып, тұтынушыға ұсыну адам денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз етеді [3]. Ешкі сүтінің сиыр сүтінен айырмашылығы оның құрамындағы май мен ақуыздың артық болуымен ғана емес, сонымен бірге ешкі сүтінде май құрамдары әлдеқайда ұсақ болып, ешқандай аллергиялық зардаптарды тудырмай, асқазанға жақсы сіңіруінде. Түрлі асқазан мен ішек ауруларына, ұйқы безінің қабынуына, туберкулез сияқты дертке шалдыққан адамдарға емдік қасиеті өте жоғары. Сондықтан мал шаруашылығының ішінде сүтті ешкі шаруашылығын дамыту қолға алынып жатыр. Тұтынушының талаптарын қанағаттандыратын биологиялық құндылығы жоғары денсаулыққа пайдалы сүт өнімдерінің түрлерін көбейту қоғамның өзекті мәселесіне айналды [4].

Ешкінің жасы мен сауын маусымы сүттің сапасын бағалау кезінде өзіне тән айырмашылықтардың бар екендігін көрсетеді. Жыл мезгіліне байланысты сүттен өнім өндіруде туындайтын мәселелерді шешудің жолдарын А.А. Майоров өзінің еңбектерінде ұсынған: жыл бойы малды төлдетіп және сауынды көбейту, сүтті өнімділігі аз болатын сауын маусымында сүттің сапасын жақсартудың жолын іздеу. Айталық, Ұлыбританияда ірімшіктің түрлеріне байланысты шикі сүтті де әр жыл мезгіліндегі сауыннан алады. Бұл сүт өнімдерін жасау кезінде пайдаланылатын ұтымды әдіс болып табылады [5].

Зерттеу жұмысының мақсаты ешкінің жас ерекшелігіне қарай сүттің сапасын, физико-химиялық көрсеткіштерін жыл мезгіліне байланысты ерекшеліктерін меңгеру болады.

Зерттеу нысандары мен әдістері

Зерттеу нысаны ретінде ешкі сүтін алдық. Тәжірибелік зерттеу жұмысын Қазақстанның батыс аймағындағы «Сарайшық» асыл тұқымды ешкі шаруашылығы» ЖШС-де 2017 жылдың көктем және жаз мезгілдерінде жүргіздік. Зерттеу кезінде аталған шаруашылықта заанен тұқымды ешкілер жас ерекшеліктеріне байланысты 3 топқа бөлдік: бірінші топ – екі жасар (10 бас), екінші топ – 3 жасар (10 бас), үшінші топ – 4 және одан жоғары жастағы ешкілер (10 бас). Зерттеу жұмысына бірінші мен екінші сауын маусымының аралығындағы сүтті өнімділігі орташа болатын ешкілер таңдалынды. Тәжірибе жүргізу кезінде шаруашылықтардағы ешкілердің азықтары бірдей болды.

Үлгіні іріктеп, таңдау, сынау жұмыстары МемСТ 26809.1-2014 стандарты бойынша жүргізілді. «Лактан 1-4 М» сүт өлшеуіш құралының көмегімен ешкі сүтінің май, ақуыз, тығыздық, құрғақ майсыз сүт қалдығы (ҚМСҚ), ал «Лактоскан» сүт талдауыш құралымен сүт қантының (лактоза) мөлшерлік үлесі анықталды. Алкогольді сынама бойынша сүттің термотұрақтылығын зерттеу жұмысы МемСТ 25228-82 стандартымен жасалды.

Тәжірибелік зерттеу 3 рет қайталау арқылы жүргізіліп, сүттің физико-химиялық көрсеткіштерінің мәндерінің дұрыстығы МемСТ

32940-2014 «Ешкінің шикі сүті. Техникалық шарттар» стандартында белгіленген нормамен тексерілді. Зерттеу нәтижесінен алынған мәліметтерді өңдеу жұмысы Microsoft Office Excel компьютерлік бағдарламасының көмегімен іске асырылды.

Зерттеу нәтижелері мен оларды талқылау

Зерттеу жұмысында заанен тұқымды ешкі сүтінің көктем мен жаз мезгілдеріндегі физико-химиялық құрамының көрсеткіштері анықталды. Зерттеу нәтижелері төмендегі 1-кестеде көрсетілген.

Үш топтағы ешкі сүтінің майлылығы 3,2 % бен 3,82 % аралығында өзгереді. Жазда көктем мезгіліне қарағанда, I топтағы ешкі сүті 3 %-ға, II топтағы ешкі сүті 5 %-ға, III топтағы ешкі сүті 2 % пайызға артты. Сүттің майлылығының орташа мәндері I мен II топтар бойынша сәйкесінше 3,25 пен 3,56 пайызға тең келеді, демек, 9,5 %-ға өзгергенін көруге болады, ал II мен III топтарда (3,79 %) бұл көрсеткіштің айырмашылығы 6,5 %-ды құрайды.

1-кесте – Ешкі сүтінің физико-химиялық құрамы мен термотұрақтылығы

Топ	Көрсеткіштер	Майлылығы, %	Ақуыз, %	Тығыздығы, кг/м ³	ҚМСҚ, %	Сүт қанты, %	Сүттің термотұрақтылығы (алкогольді сынама)
I	Көктем	3,2 ± 0,09	2,8 ± 0,07	1027,02 ± 0,06	8,33 ± 0,04	4,15 ± 0,04	60% спиртті сынамаға төтеп береді
	Жаз	3,3 ± 0,05	3,0 ± 0,06	1028,42 ± 0,08	8,25 ± 0,05	4,38 ± 0,02	
	Көктем / Жаз, %	1:1,3	1:1,7	1:1,01	1,1:1	1:1,5	
	Орташа мәні	3,25 ± 0,07	2,9 ± 0,06	1027,72 ± 0,07	8,29 ± 0,05	4,27 ± 0,03	
II	Көктем	3,47 ± 0,11	3,18 ± 0,06	1028,19 ± 0,08	8,57 ± 0,03	4,49 ± 0,02	
	Жаз	3,65 ± 0,09	3,23 ± 0,05	1028,83 ± 0,07	8,67 ± 0,05	4,74 ± 0,04	
	Көктем / Жаз, %	1:1,5	1:1,2	1:1,006	1:1,1	1:1,6	
	Орташа мәні	3,56 ± 0,10	3,21 ± 0,06	1028,51 ± 0,08	8,62 ± 0,04	4,62 ± 0,03	
III	Көктем	3,75 ± 0,11	3,45 ± 0,04	1030,24 ± 0,06	8,78 ± 0,03	4,59 ± 0,05	
	Жаз	3,82 ± 0,13	3,48 ± 0,06	1030,98 ± 0,08	8,61 ± 0,05	4,7 ± 0,03	
	Көктем / Жаз, %	1:1,2	1:1,09	1:1,007	1,2:1	1:1,2	
	Орташа мәні	3,79 ± 0,12	3,47 ± 0,05	1030,61 ± 0,07	8,7 ± 0,04	4,65 ± 0,04	
Жалпы орташа мәні		3,53 ± 0,10	3,19 ± 0,06	1028,95 ± 0,07	8,54 ± 0,04	4,51 ± 0,03	
МемСТ 32940-2014 бойынша норма		3,2 кем емес	2,8 кем емес	1027,0 - 1030,0	8,2 кем емес	4,0 - 5,5	

Сүттің құрамындағы негізгі көрсеткіштердің бірі ақуыздың мөлшерін анықтау болып табылады. Бұл көрсеткіш бойынша барлық топтарда көктемді жаз мезгілімен салыстырғында аз ғана ерекшелік байқалды. Ешкінің жасына байланысты ақуыздың көрсеткіші де артып келеді. Айталық, орташа мәндері бойынша II топтағы ешкі сүті (3,21 %) I топқа қарағанда (2,9%) – 10,7%-ға артық, ал III топтағы ешкі сүтімен салыстырғанда (3,47%) – 7,5% -ға төмен.

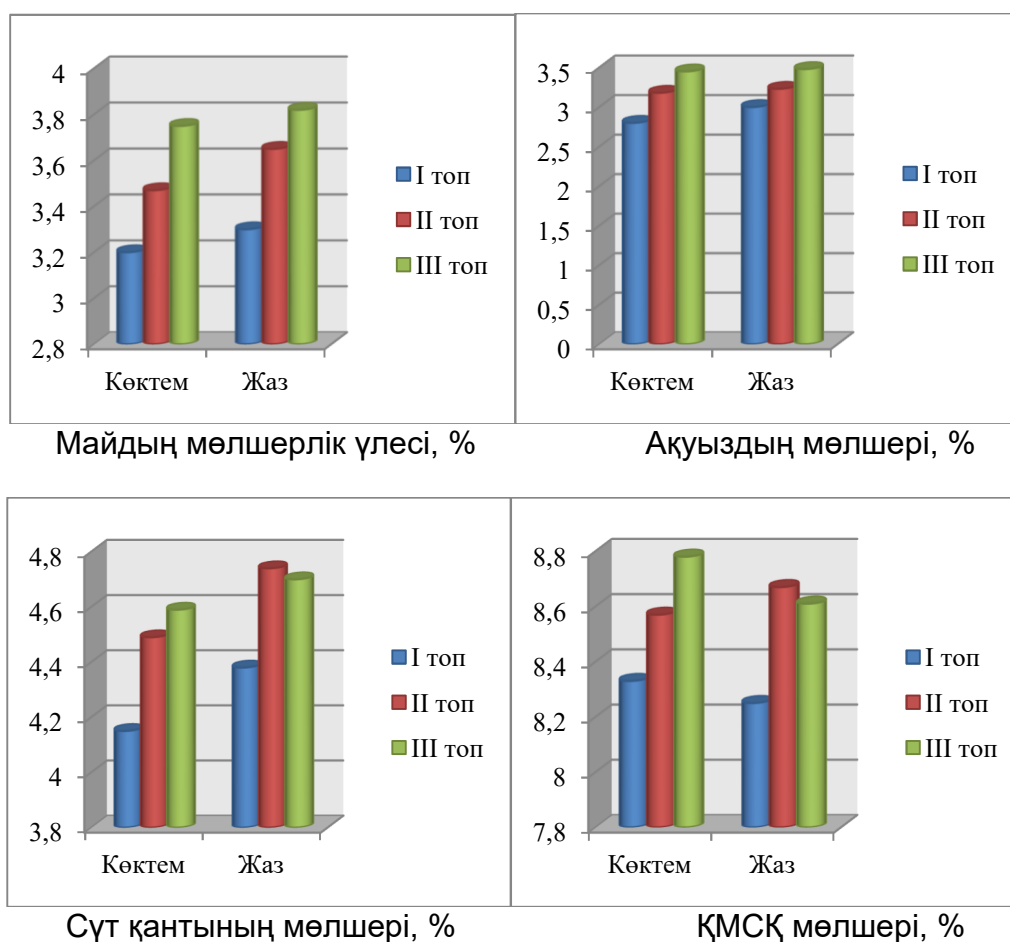
Сүттің тығыздығын анықтау кезінде МемСТ 32940-2014 Ешкінің шикі сүті стандартының талабы бойынша алғашқы екі топты салыстыра қарағанда шамалы өзгерісті байқауға болады: сәйкесінше 1027,72 кг/м³ пен 1028,51 кг/м³ құрайды. Дегенмен үшінші топтағы үлгіде осы көрсеткіштің аталған стандарт нормасынан 0,61 кг/м³ – ға (1030,61 кг/м³) асып кеткендігін байқауға болады.

Құрғақ майсыз сүт қалдығының мөлшерлік үлесі (ҚМСҚ) I мен III топтағы үлгілерде көктем мезгілінде жаздағы зерттеу нәтижелерімен салыстырылғанда, сәйкесінше 1 % (8,33%, 8,25%) және 2%-ға (8,78%, 8,61%) артқаны көрінеді. Керісінше, II топтағы ешкі сүтінен аталған көрсеткіштің жазда көктемдегі зерттеу нәтижесінен аз мөлшерде 0,10 %-ға артқан, пайыздық үлесі 1,1% құрайды. III топтан алынған үлгі құрғақ майсыз сүт қалдығының мөлшерлік үлесінің орташа мәні бойынша жоғарғы көрсеткішке 8,7% ие болды.

Сүт құрамындағы сүт қанты бойынша II (4,62%) мен III (4,65%) топтарда айырмашылық байқалмады, ал I топтың алатын массалық үлесі (4,27%) қалған екі топтағы сынамалардан ерекшеленеді. Орташа мәндерін салыстырсақ, 7,6 пайызға төмен.

Алкогольдік сынамамен сүттің термотұрақтылығын тексеру кезінде ешкінің жасы мен жыл мезгілінің ауысуы ауытқушылық тудырмайтынын, яғни барлық топтағы үлгілер 60%-дық спиртке төтеп беретіндігін көрсетті.

1-кестеде берілген сүттің химиялық көрсеткіштерінің мәндерінен үш топтың арасындағы айырмашылықтарды 1-суретте тұрғызылған диаграммалардан байқауға болады. Үш топтағы ешкі сүттерінде көктем мен жаз мезгілдері бойынша химиялық көрсеткіштер мәнінің артқаны көрінеді.

Сурет 1 – Ешкі сүтінің химиялық құрамының көрсеткіштері

Ешкі сүтінің құрамындағы майдың мөлшерлік үлесі бойынша жаз мезгіліндегі III топтың II топтан 10,6%-ға, ал көктемдегі сүттің құрамындағы ақуыздың II топта I топтағы үлгіге қарағанда 13,6%-ға артық екенін және сүт қанты мен ҚМСҚ мөлшері жаз мезгілінде III топта II топпен салыстырғанда сәйкесінше 0,8% бен 0,7%-ға төмендегені көрінеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеулер негізінде ешкінің жас ерекшеліктеріне және жыл мезгіліне сәйкес олардың сүтінің құрамындағы физико-химиялық көрсеткіштерінде үлкен өзгеріс болмайтындығы байқалды. Көктем мезгілінде барлық топтағы ешкілер 1-2 сауын маусымында болғандықтан жаз мезгіліне қарағанда сүттің құрамындағы майлылық көрсеткіші бойынша 1,8 – 4,9%, ақуыздың мөлшерлік үлесі 0,9 – 7%, тығыздығы 2,2 – 4,9%, сүт қантының мөлшері 2,3 – 5,3%-ға төмен болды. Құрғақ майсыз сүт қалдығының массалық үлесі бойынша I мен III топтағы үлгілердің 1 – 2%-ға артып, ал II топтағы сүттің құрамында 1,1% -ға төмен болды. Ешкілердің жасына байланысты көктем мен жаз мезгілдеріндегі зерттеу кезінде анықталған барлық сүттің көрсеткіштері артып отырды: I топтағы ешкі сүтінен III топтағы сүт құрамының көрсеткіштерінің: яғни майлылығы – 14,3%, ақуызы – 16,4%, тығыздығы

– 0,3%, ҚМСҚ – 4,7%, сүт қанты – 8,2%-ға жоғарылады. Көктем мен жаз мезгілдеріндегі сүттің физико-химиялық құрамы көрсеткіштерінің өзгеруі ешкі малының азығына тікелей байланысты деп тұжырымдалады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мастерских Д.Г. // Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.с.-х.н.// Хозяйственно-полезные признаки, состав и технологические свойства молока коз зааненской породы в зависимости от возраста. Москва, 2004. – стр. 1.
2. А.С. Шаншарова, Т.Ч. Тултабаева, А.К. Смагулов // Ешкі сүтінің нарығын талдау // Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің хабаршысы. Семей, 2017. – 72 б.
3. Шаншарова А.С., Тултабаева Т.Ч., Смагулов А.К. // Техникалық шарттар мен стандарттарды ешкі сүтінің табиғи құндылығын анықтауда қолдану // Международная научно-практическая конференция. Астана, 2017.
4. Т.Ч. Тултабаева, Р.Б. Мухтарханова // Мягкий сыр из козьего молока // Новости науки Казахстана. Научно-технический сборник. – 2005. - № 3 (86). Алматы, - С. 110.
5. Майоров, А.А. О проблемах сезонности и сыропригодности молока // А.А. Майоров, И.М. Мироненко, А.А. Байбикова // Сыроделие и маслоделие. – 2010. – № 1. – С. 10-12.

4.7. Пищевая ценность и безопасность йогуртного бионапитка из верблюжьего молока

Мая Абуевна Аязбекова

кандидат технических наук, доцент кафедры "Безопасность и качество пищевых продуктов". АО Алматинский технологический университет (г. Алматы, Казахстан)

Айдана Болатовна Есенова

докторант АО Алматинский технологический университет (г. Алматы, Казахстан)

В Послании Президента РК Н. Назарбаева народу Казахстана от 31 января 2017 г. отмечен необходимость аграрного сектора стать новым драйвером экономики, имеющей перспективное будущее и стать по многим позициям одними из крупнейших в мире производителей аграрной экспортной продукции. Особенно по производству экологически чистых продуктов питания. Бренд made in Kazakhstan должен стать эталоном такой продукции [1].

Среди экологически чистых молочных продуктов значительную долю занимает верблюжье молоко. Следует отметить, что оно в

настоящее время пользуется большим спросом не только в Казахстане, но и за рубежом. Например, в Италии, во Франции, в Швейцарии, в Тунисе, в Сомали, в Китае, в Монголии и др.

В настоящее время в Казахстане наблюдается увеличение численности поголовья верблюдов. Статистические данные численности верблюдов с 2013 г. по 2017 г. представлены на рисунке 1 [2].

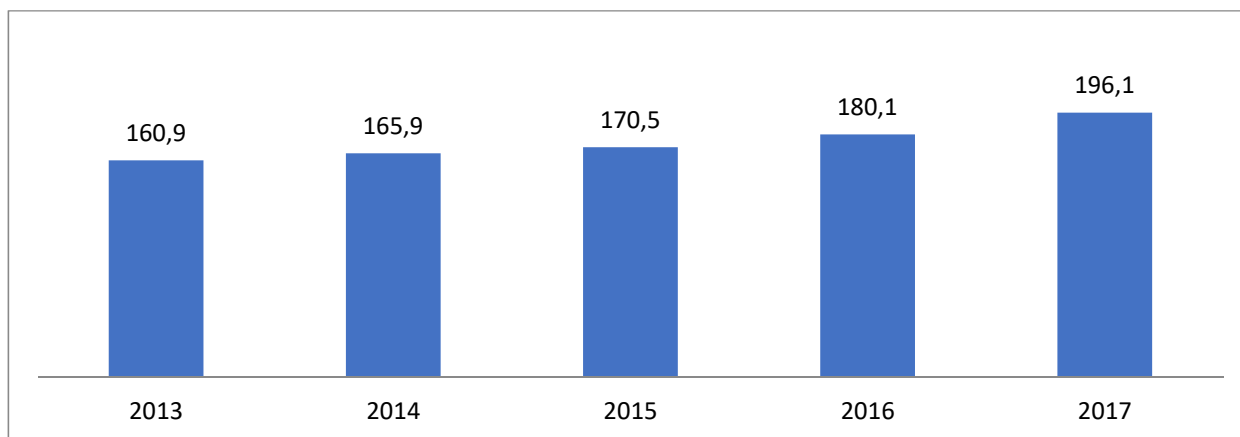

Рисунок 1 - Численность верблюдов в Казахстане

Представленные статистические данные показывают, что в Казахстане поголовье верблюдов значительно увеличивается.

Исторически верблюд играл важную роль, снабжая казахов молоком, мясом, шерстью, кожей. В западных и в южных регионах Казахстана верблюжье молоко является главным продуктом питания.

Верблюжье молоко по своим физико-химическим показателям является альбуминовым, и считается наиболее близким к материнскому молоку. Оно очень питательное и абсолютно безопасное для употребления. На протяжении многих веков верблюжье молоко используется в лечебных целях [3]. Оно считается противораковым [4], гипоаллергическим и имеет антидиабетические свойства [5]. Высокое содержание концентрации моно - и полиненасыщенных жирных кислот в молоке вносят свой вклад в общее диетическое качество [6, 7]. Низкое количество казеина и отсутствие лактоглобулина способствуют гипоаллергенному эффекту верблюжьего молока. Кроме того, другие компоненты такие как лактоферрин, иммуноглобулины, лизоцим или витамин С, как полагают, играют важную роль в детерминизме этих свойств [8].

Верблюжье молоко можно считать хорошим источником белка, кальция, фосфора, витамина С и ниацина [9]. Кальций и фосфор укрепляют кости и зубы, железо предупреждает возникновение анемии, цинк и кобальт входят в состав жизненно важных клеточных ферментов организма. Верблюжье молоко укрепляет иммунитет и здоровье в целом. В верблюьем молоке по сравнению с коровьим в 10 раз больше железа и витамина С. Также верблюжье молоко содержит и

ненасыщенные жирные кислоты как линолевую и линоленовую. На вид и вкус верблюжье молоко практически не отличается от коровьего, оно белого цвета, со сладковатым и чуть солоноватым привкусом, интенсивность которого определяется кормом животного и качеством воды [10].

Верблюжье молоко и приготовленные из него кисломолочные продукты легко усвояемы и являются естественными натуральными продуктами для организма человека.

Применяя традиционную технологию конструирования кисломолочных продуктов, нами был разработан и исследован йогуртный бионапиток из верблюжьего молока.

Схема получения йогуртного бионапитка: приемка молока - фильтрование - пастеризация - охлаждение - заквашивание - охлаждение - расфасовка - реализация.

Благодаря подобной технологии в данном разработанном кисломолочном продукте сохраняются все полезные для организма качественные и количественные компоненты химического состава сырья, а именно цельного верблюжьего молока.

Нами разработан и исследован безопасный, биологически полноценный и биологически эффективный йогуртный бионапиток из верблюжьего молока.

Органолептическая оценка разработанного йогуртного бионапитка из верблюжьего молока представлена в таблице 1.

Таблица – 1. Органолептические показатели йогуртного бионапитка из верблюжьего молока

Наименование	Характеристика
Внешний вид и консистенция	Однородная, слегка вязкая, имеющий нежный, рыхлый сгусток
Вкус и запах	Чистый, кисломолочный, свойственный верблюжьему молоку
Цвет	Чисто-белый

Анализ результатов органолептической оценки таблицы 4 показывает соответствие йогуртного бионапитка требованиям качественных кисломолочных продуктов.

Технологи молочных продуктов и специалисты химии питания под качеством йогурта понимают совокупность свойств и характеристик, которые придают ему способность удовлетворять человека сбалансированным питательным продуктом, в первую очередь, по массе белка, жира и углеводов.

Основные показатели пищевой ценности йогуртного бионапитка из верблюжьего молока, полученные нами экспериментально представлены в рисунке 2.

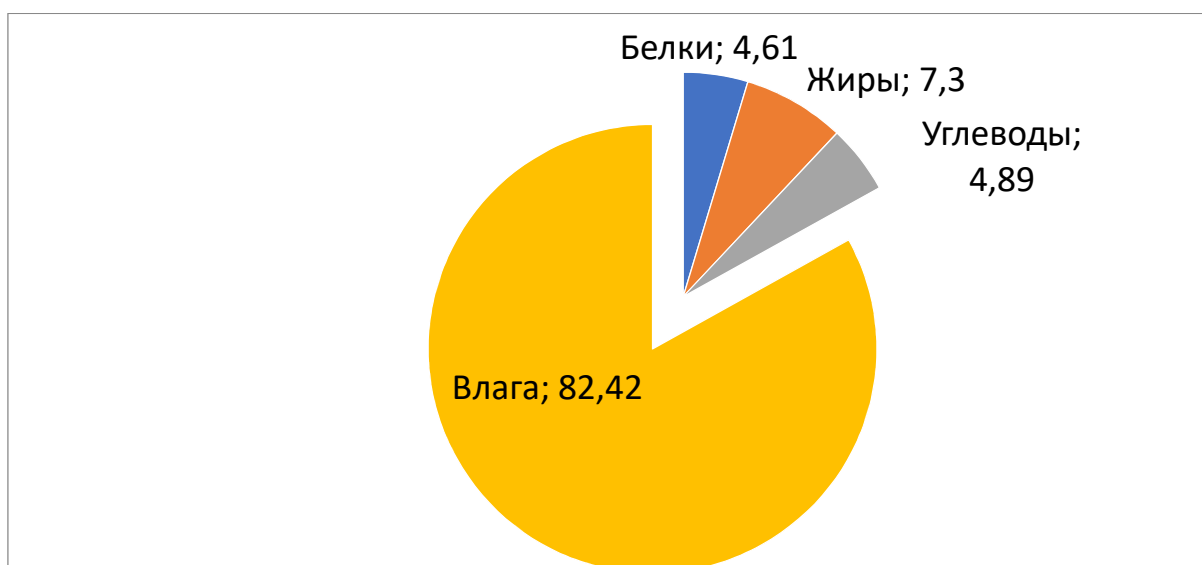

Рисунок 2 - Химический состав йогуртного бионапитка из верблюжьего молока.

Анализ результатов йогуртного бионапитка показал, что титруемая кислотность составила 97,6 Т, активная кислотность рН 4,11, энергетическая ценность 103,7 ккал.

Данные результаты показывают, что химический состав исследуемого йогуртного бионапитка из верблюжьего молока характеризуют его как высокоценный питательный кисломолочный продукт с низкой энергетической ценностью.

Аминокислотный состав йогуртного бионапитка из верблюжьего молока представлен в таблице 2.

Таблица 2 - Основные показатели аминокислот йогуртного бионапитка из верблюжьего молока, мг/100 г.

Наименование показателей	Фактически получено
Валин	384,2
Изолейцин	339
Лейцин	620,37
Лизин	446,35
Триптофан	67,8
Фенилаланин	187,58
Метионин	178,54
Треонин	209,05
Аланин	153,68
Аргинин	214,17
Аспарагиновая кислота	265,55
Гистидин	42,94
Глицин	28,25
Глутаминовая кислота	667,83
Пролин	339
Серин	291,54
Тирозин	116,39
Цистеин	24,86
Всего аминокислот	4577,63

Анализ результатов данной таблицы 2 характеризуют, что разработанный нами йогуртный бионапиток из верблюжьего молока является биологически полноценным, т.к. содержит все восемь незаменимых аминокислот необходимых для организма человека, а также три частично заменимые аминокислоты.

Жирно-кислотный состав йогуртного бионапитка из верблюжьего молока имеет общую сумму жирных кислот 100%. Из них, насыщенные жирные кислоты -59,071%, мононенасыщенные жирные кислоты - 34,449%, полиненасыщенные - 6,480%.

В разработанном йогуртном бионапитке из верблюжьего молока определили жирорастворимые витамины А, Д, Е и водорастворимый витамин С. Результаты представлены в таблице 3.

Таблица 3 - Содержание витаминов в йогуртном бионапитке

Витамины, в 100 г	Фактически получено
С, мг	9,84±0,49
А, мкг	54,87±2,74
Д, мкг	0,15±0,008
Е, мг	0,75±0,038

Содержание количества свинца, кадмия, мышьяка, ртути в данном бионапитке не превышает установленных допустимых норм по ТР ТС 021/2011 для безопасности пищевых продуктов [11]. Экспериментальные данные по содержанию свинца, кадмия, мышьяка и ртути в разработанном йогуртном бионапитке из верблюжьего молока представлены в таблице 4.

Таблица 4 - Содержание токсичных элементов йогуртного бионапитка из верблюжьего молока

Токсичные элементы	Допустимые уровни, мг/кг, не более	Фактически получено, мг/кг, не более
Свинец	0,1	0,015
Кадмий	0,03	Не обн.
Мышьяк	0,05	Не обн.
Ртуть	0,005	Не обн.

В соответствии с требованием Технического регламента Таможенного союза «О безопасности молока и молочной продукции» (ТР ТС 033/2013) исследовали биологическую безопасность на микробиологические показатели, антибиотики представлены в таблице 5 [12].

Таблица 5 - Содержание микробиологических показателей и антибиотиков йогуртного бионапитка из верблюжьего молока

Наименование показателей, единицы измерений	Допустимые уровни	Фактически получено
Микробиологические показатели		
Молочнокислые микроорганизмы, КОЕ/г/см ³ , не менее	1*10 ⁷	1,0*10 ⁷
БГКП (колиформы), в 0,01 см ³	Не доп	Не обн.
<i>S. aureus</i> , в 1,0 см ³	Не доп.	Не обн.
Патогенные микроорганизмы, в т.ч. сальмонеллы, в 25 см ³	Не доп.	Не обн.
Плесени, КОЕ/г/см ³ , не более	50	<10
Дрожжи, КОЕ/г/см ³ , не более	50	<10
Антибиотики, мг/кг;		
Левомецитин	Не доп.	Не обн.
Пеницилин	Не доп.	Не обн.
Стрептомицин	Не доп.	Не обн.
Тетрациклин гр	Не доп.	Не обн.

Экспериментальные исследования йогуртного бионапитка из верблюжьего молока показывают следующее:

1. Возможность эффективно использовать в РК все молочные ресурсы АПК с целью значительного расширения ассортимента кисломолочных продуктов из верблюжьего молока;

2. При современных условиях в малых и средних хозяйствах РК имеется как возможность так, и доступность переработки верблюжьего молока в полезный, безопасный, сбалансированный по химическому составу качественный йогуртный бионапиток;

3. Разработанный бионапиток имеет высокую пищевую ценность по содержанию белков, жиров, углеводов при низкой энергетической ценности и обуславливают его лечебно-профилактические свойства;

4. Является натуральным и безопасным источником биологических активных веществ - всех восьми незаменимых аминокислот, а также полиненасыщенных жирных кислот и витаминов и др.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» от 31 января 2017 г.

2. Министерство национальной экономики Республики Казахстан Комитет по статистике, URL: <http://stat.gov.kz/>. (дата обращения: 01.10.2018).

3. Levy A., Camel milk: disease control and dietary laws. J. Health Sci. 2013; 1, 48–53

4. Magjeed N.A. Corrective effect of milk camel on some cancer biomarkers in blood of rats intoxicated with aflatoxin B1. J Saudi Chem Soc 2005; 9: 253-630.

5. Gizachew, A., Teha, J., Birhanu, T., 2014. Review on medicinal and nutritional values of camel milk. Nat. Sci. 12 (12), 35–40.
6. Al-Humaid, A.I., Mousa, H.M., El-Mergawi, R.A., Abdel-Salam, A.M., 2010. Chemical composition and antioxidant activity of dates and dates camel-milk mixtures as a protective meal against lipid peroxidation in rats. Am. J. Food Technol. 5 (1), 22–30.
7. Konuspayeva G, Lemarie E, Faye B, Loiseau G, Montet D. Fatty acid and cholesterol composition of camel's (*Camelus bactrianus*, *Camelus dromedarius* and hybrids) milk in Kazakhstan. Dairy Sci Technol 2008; 88: 327-40.
8. Konuspayeva G, Faye B, Loiseau G, Levieux D. Lactoferrin and Immunoglobulin content in camel milk from Kazakhstan. J Dairy Sci 2007; 90: 38-46.
9. S. M. Shamsia. Nutritional and therapeutic properties of camel and human milks. International Journal of Genetics and Molecular Biology Vol. 1 (2), pp. 052-058, July, 2009 Available online at.
10. Сеитов З.С. Кумыс. Шубат. - Алматы, 2005 г. - с. 288.
11. Технический регламент Таможенного союза «О безопасности пищевой продукции» (ТР ТС 021/2011) Утвержден Решением Комиссии Таможенного союза от 9 декабря 2011 г. № 880.
12. Технический регламент Таможенного союза «О безопасности молока и молочной продукции» (ТР ТС 033/2013) Принят Решением Совета Евразийской экономической комиссии от 9 октября 2013 г. № 67.

4.8. Фаунистический обзор полужесткокрылых насекомых природного заповедника Аксу-Жабаглы

Акмарал Тынысовна Даулетбекова

кандидат сельскохозяйственных наук, и.о. доцент. Таразский инновационно-гуманитарный университет (г. Тараз, Казахстан)

Лаззат Оразбаевна Укибаева

магистр биологии, старший преподаватель. Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан)

Мейрам Салимович Исламов

энтомолог, научный сотрудник. Республиканское государственное учреждение "Аксу-Жабаглинский государственный природный заповедник" Комитета лесного хозяйства и животного мира Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан (Южно-Казахстанская область)

Полужесткокрылые, или Клопы (*Heteroptera*), представляют самый крупный отряд насекомых с неполным превращением. В настоящее время известно свыше 40 000 видов клопов приблизительно из 50 семейств, распространенных по всему земному шару. Свое

название полужесткокрылые получили благодаря своеобразному строению уплотненных передних крыльев, резко отличающихся от задних, имеющих вид прозрачных перепонки с небольшим количеством жилок.

Полужесткокрылые - один из наиболее своеобразных отрядов насекомых, заселяющих самые разнообразные биотопы и играющих важную роль в биологических процессах в биогеоценозах. Среди клопов много видов хищных или со смешанным питанием, но преобладают растительноядные формы, периодически размножаясь в массовом количестве, они наносят существенный вред сельскохозяйственным культурам (зерновым, кормовым, овощным, плодовым), а также пастбищам и лесам. Некоторые полужесткокрылые, будучи хищниками, истребляют вредителей возделываемых культур и лесов.

Полужесткокрылые, одна из важнейших групп сосущих насекомых в биоценозах заповедника Аксу-Жабаглы. Первые сведения о полужесткокрылых заповедной территории содержатся в отчете энтомолога Т.Т. Борисенко [1]. В архивах она отмечает многочисленность клопов из семейств *Aradidae*, *Pyrrhocoridae*, *Coreidae* и *Pentatomidae*, но без указаний видовой принадлежности.

В 1950 г. экспедицией Казахского СХИ под руководством А.И. Петрова на тополях отмечены 2 вида клопов-кружевниц, питающихся на листьях: *Moposteira discoidalis* и *M. inermis* [2].

Полужесткокрылых Западного Тянь-Шаня изучал Ю.А. Попов [3]. Для Каратау, Каржантау, Угамского, Чаткальского, Пскемского и Ферганского хребтов он отметил 523 вида и разновидности клопов, в том числе для Каратау — 181, Каржантау — 233, Угамского хр. — 151 вид. На территории заповедника сборы не проводились.

Р.Н. Фисечко [4], изучая вредителей арчи в Аксу-Жабаглы, в числе фитофагов приводит 4 вида клопов, трофически связанных с ней: *Dichroscytus pseudosabinae* (*Miridae*), *Orsillus depressus* (*Lygaeidae*), *Dolycoris penicillatus* (*Pentatomidae*) и *Cyphostethus tristriatus* (*Acanthosomatidae*).

Фаунистический список клопов заповедника был значительно дополнен после выхода работы Р.Б. Асановой [5] по полужесткокрылым Юго-Восточного Казахстана. Для Таласского Алатау ею отмечено 65 видов, часть которых собрана и на территории заповедника. Несколько новых для Угамского хребта и Таласского Алатау (включая территорию Аксу-Жабаглы) видов полужесткокрылых приведено в немногих работах (Кириченко, 1952, 1964; Пажитнова, 1952; Попов, 1964; Пучков, 1965; Кержнер, 1972, 1981; Josifov, 1974; Муминов, 1978; Ишков, 1982, 1986, 1990; Асанова, 1986).

С территории заповедника описано несколько новых видов клопов: *Mimula alatauica* (Кириченко, 1931), *Coriomeris echinatus*

(Пучков, 1968), *Myrmecophyes lacteipennis* (Быков, 1971), *Xylocoris tesquorum* (Кержнер, Элов, 1976).

Таким образом, всего для территории заповедника было указано около 100 видов клопов.

Также сборы В.В. Шевченко, Р.Н. Фисечко и Е.В. Ишкова, хранящиеся в коллекции заповедника (около 3000 экз.), К настоящему времени для территории заповедника отмечено около 280 видов клопов.

В трудах Ю.А. Бескокотова [6] для заповедника Аксу-Жабаглы отмечено 277 видов полужесткокрылых из 27 семейств. Распределение числа видов по семействам приведено в 1-таблице. Несомненно, что это число не является окончательным, так как имеется ряд слабо изученных групп (водные клопы, антокориды, слепняки, некоторые группы лигеид). Очевидно, на территории заповедника обитает около 350 видов клопов.

Распределение полужесткокрылых насекомых по территории заповедника неравномерно вследствие вертикальной поясности. Согласно схеме поясности, предложенной Л.Н. Соболевым, Н.Х. Кармышевой и В.Д. Утехиным (1964), территория заповедника включает 6 вертикальных поясов:

1. Подгорная степь (до 1300 м).
2. Низкогорная степь (полусаванны) (до 1600 — 2000 м).
3. Арчово-лугостепной пояс (до 2200 — 2400 м).
4. Субальпийский пояс (до 2800 — 3000 м).
5. Альпийский пояс (до 3300 — 3600 м).
6. Нивальный пояс (> 3300 — 3600 м).

Клопы встречаются во всех поясах, но в нивальном постоянно не живут, так как здесь отсутствуют почвы и растительность.

В качестве интразонального биотопа рассматривается также тугай, по руслам рек пересекающий несколько поясов (до 2500-2600 м).

1-таблица. Распределение полужесткокрылых заповедника по семействам

№	Семейство	Число видов
1	<i>Miridae</i>	66
2	<i>Lygaeidae</i>	66
3	<i>Pentatomidae</i>	42
4	<i>Coreidae</i>	14
5	<i>Rhopalidae</i>	12
6	<i>Tingidae</i>	10
7	<i>Anthocoridae</i>	9
8	<i>Nabidae</i>	9
9	<i>Reduviidae</i>	8
10	<i>Cydnidae</i>	6
11	<i>Scutelleridae</i>	6
12	<i>Berytidae</i>	5
13	<i>Saldidae</i>	4
14	<i>Pyrrhocoridae</i>	3

№	Семейство	Число видов
15	<i>Corixidae</i>	2
16	<i>Gerridae</i>	2
17	<i>Alydidae</i>	2
18	<i>Acanthosomatidae</i>	2
19	<i>Dipsocoridae</i>	1
20	<i>Nepidae</i>	1
21	<i>Naucoridae</i>	1
22	<i>Notonectidae</i>	1
23	<i>Pleidae</i>	1
24	<i>Hebridae</i>	1
25	<i>Leptopodidae</i>	1
26	<i>Cimicidae</i>	1
27	<i>Stenopcephalidae</i>	1

В поясе подгорных степей обнаружено 125 видов клопов. Характерные виды - *Erianotus laposus*, *Megalocoleus molliculus*, *Myrmecophyes geniculatus*, *Adielphocoris lineolatus*, *Cymus spp.*, *Nysius ericae*, *Pyrrhocoris apterus*, *Coreus marginatus* и др. 17 видов встречаются только в этом поясе.

Пояс низкогорных степей заселяют 143 вида клопов, из них 12 видов обитают только здесь. Многие виды этого пояса проникают из арчово-лугостепного. Фоновые виды — *Himacerus maracandicus*, *Polymerus spp.*, *Catoplatus citrinus*, *Rhynocoris iracundus*, *Heterogaster artemisiae*, *Metopoplax origani*, *Rhyparochromus pini*, многие *Rhopalidae*, *Eurygaster integriceps*, *Graphosoma lineatum*, *Neottiglossa leporina*, *Dolycoris penicillatus* и др.

Арчово-лугостепной пояс имеет наиболее богатую фауну клопов - 146 видов, в арчовниках обнаружено 128 видов, на лугах - 133.

С арчой трофически связаны 3 вида клопов (*Dichrooscytus pseudosabinae*, *Orsillus depreesus*, *Cyphostethus tristriatus*). На травянистых и кустарниковых растениях этого пояса фауна клопов богата и разнообразна. Доминируют *Nabis brevis*, *Dicyphus spp.*, *Polymerus spp.*, *Brachycoleus decolor*, *Calocoris samojedorum*, *Notostira poppiusi*, *Myrmecophyes lacteipennis*, *Plagiognathus chrysanthemi*, *Neides tipularius*, *Ortholomus punctipennis*, *Scolopostethus pilosus*, *Peritrechus geniculatus*, *Coreus marginatus*, *Syromastus rhombeus*, *Camptopus lateralis*, *Rhopalus parumpunctatus*, *Brachycarenum tigrinus*, *Stictopleurus abutilon*, *Eurydema spp.*

В фауне полужесткокрылых субальпийского пояса отмечено 69 видов. Наиболее многочисленными видами здесь являются *Nabis brevis*, *Lygus pachyspermis*, *Myrmecophyes lacteipennis*, *Chlamydatus pullus*, *Rhynocoris monticola*, *Corizus fenestella*, *Dolycoris penicillatus* и др.

Альпийский пояс характеризуется суровым климатом и почти полным отсутствием древесно-кустарниковой растительности, и соответственно, бедной фауной клопов. Всего обнаружено 44 вида, из

них 10 видов — это высокогорные виды (*Himacerus daurica*, *Chlamydatus euapescens*, *Corapus sp.*, *Lygaeus melanostolus*, *Lygaeosoma sardeum*, *Brachyplax tenuis*, *Parapolycrates sp.*, *Coriomeris echinatus*, *Aelia granum*, *Mimula dungana*). Многие виды клопов, встречающиеся в альпийском поясе, являются эврибионтами, проникающими из нижних поясов.

Фауна клопов тугая включает 78 видов, из них 12 — это дендрофаги основных древесных пород (ив, берез, таласского тополя, облепихи).

Как показывает анализ сходства фаун клопов различных поясов, наиболее близки фауны подгорных и низкогорных степей, а также низкогорных степей и арчево-лугостепного пояса. Альпийский пояс обладает наиболее своеобразной фауной клопов.

В зависимости от стациальной приуроченности среди клопов заповедника выделяются следующие группы: водные - 8 видов, прибрежные - 6, луговые - 73, степные и лугостепные - 101, синантропные - 2.

По характеру питания клопов заповедника можно разделить на следующие группы: фитофаги (218 видов), зоофаги (52), зоофитофаги (6), паразиты (1). Среди фитофагов выделены полифаги (97 видов) и олигофаги (121). Олигофаги отмечены на растениях из 25 семейств. Наибольшее число видов клопов питается на злаках (23 вида) и бобовых (14).

Анализ зоогеографических связей фауны клопов показывает, что ее основу составляют средиземноморские, среднеазиатские, транспале- арктические, голарктические, евросибирские и широкоевразийские (более 90% всех видов). Преобладают средиземноморские виды (35%) и среднеазиатские (21%), меньше видов с широкими ареалами: транспалеарктов (15%) и голарктических (10%). Известно лишь 2 вида, эндемиков Западного Тянь-Шаня: *Myrmecophyes lacteipennis* и *Coriomeris echinatus*.

По сравнению с фауной жесткокрылых заповедника фауна клопов является менее специфичной. Так, по данным Е. В. Ишкова [7], 58,5% видов жуков - среднеазиатские эндемики и субэндемики, в том числе 58 видов (из 645) западно-тянь-шаньские эндемики и 19 видов - эндемики заповедника.

Зоогеографические комплексы клопов по высотным поясам распределяются неравномерно. Прослеживается следующая закономерность: по мере подъема уменьшается доля средиземноморских видов и увеличивается доля среднеазиатских видов, которые в альпийском поясе составляют около 1/3. До субальпийского пояса включительно увеличивается также доля транспалеарктов (с 13% в подгорной степи до 21% в субальпийском поясе).

Список литературы:

1. Борисенко Т.Т. Отчет о работе по теме № 2. Энтомофауна арчовых насаждений заповедника Аксу-Джабаглы. 1947. Рукопись.
2. Петров А.И. Вредители лесных пород в заповеднике Аксу-Джабаглы Южно-Казахстанской области // Тр. Каз СХИ, 1953, 4, I. С. 36—47.
3. Попов Ю.А. Видовой состав и распространение настоящих полужесткокрылых (Heteroptera) Западного Тянь-Шаня // Фауна и зоогеография насекомых Средней Азии. Душанбе, 1966. С. 79-114.
4. Фисечко Р.Н. Членистоногие - фитофаги арчи в Таласском Алатау. Автореф.... канд. дисс., 1970. 23 с.
5. Асанова Р.Б. Полужесткокрылые (Heteroptera) юго-востока Казахстана // Тр. Ин-та зоол. АН КазССР, 1971, 32. С. 121-137.
6. Бескокотов Ю.А. Эколого-фаунистический обзор полужесткокрылых семейства *Lygaeidae* заповедника Аксу-Джабаглы // Проблемы заповедного дела. - 2001. - Вып. 10. - С. 59-67.
7. Ишков Е.В. Насекомые-дендрофаги тополя таласского в заповеднике Аксу-Джабаглы // Тр. Ин-та зоол. АН КазССР, 1990, 45. С. 164—167.

4.9. Экологическая характеристика Жезказганского промышленного региона

Медет Кенжебаевич Ахматов

Кандидат биологических наук, профессор, Кыргызский
государственный университет им. И. Арабаева
(г. Бишкек, Кыргызстан)

Гулжанат Тилеубаевна Максутбекова

Аспирант. Кыргызский государственный университет
им. И. Арабаева (г. Бишкек, Кыргызстан)

Территория Центрального Казахстана (Карагандинская область) расположена в пределах континентальной Западно-Сибирской степной зоны и занимает срединное положение в республике, гранича на севере с Акмолинской и Павлодарской, северо-западе – Кустанайской, востоке – Восточно-Казахстанской, на юге – Жамбылской и Южно-Казахстанской, на юго-западе – Кызыл-Ординской областями. Площадь Карагандинской области составляет 428 тысяч км². Жезказганский промышленный регион расположен в западной части Карагандинской области [1].

Значительное отрицательное воздействие на состояние городской среды Жезказгана и Сатпаева оказывают промышленные предприятия региона – ТОО «Казахмыс», включающие три обогатительные фабрики (г. Сатпаев и г. Жезказган), а также

медеплавильный завод (г. Жезказган). Комбинат «Жезказганцветмет» включает в себя две обогатительные фабрики, медеплавильный завод, литейно-механический завод. Вокруг города, в предгорьях Улытау, разрабатываются богатейшие месторождения меди, богатые примесями редкоземельных, рассеянных и благородных металлов. Помимо этого, добываются марганцевые руды, а в 2006-ом году началась разработка железных руд месторождения Жаман-Айбат. Жезказганская корпорация «Казахмыс», которой принадлежат все предприятия тяжелой промышленности в городе, занимает восьмое место среди медедобывающих компаний мира [2, 3]. Ниже приведена краткая характеристика основных промышленных предприятий региона:

1) Жезказганский медеплавильный завод. Введен в эксплуатацию в 1954 году. Ориентирован на переработку местной руды - жезказганита. Основная продукция – катодная медь, медная катанка, золото, серебро, свинцовая пыль и рений. Годовая мощность – 250 тыс. тонн меди. С 1997 года принадлежит ТОО «Корпорация «Казахмыс» - филиал ПО «Жезказганцветмет».

2) Жезказганская обогатительная фабрика № 1-2. Запущена в 1952 году. Ориентирована на обогащение медных руд, мощность – 24 миллионов тонн руды в год. С 1997 года принадлежит ТОО «Корпорация «Казахмыс» - филиал ПО «Жезказганцветмет».

3) Литейно-механический завод г. Жезказган. Основан в 1960 году. Занимается обработкой цветных металлов, производит около 3-х десятков марок меди в слитках и сплавы на ее основе. Объем производства продукции – до 170 тонн в год. Принадлежит ТОО «Корпорация «Казахмыс» - филиал ПО «Жезказганцветмет».

4) Жезказганская ТЭЦ. Собственник - ТОО «Корпорация «Казахмыс». Введена в эксплуатацию в 1952 году. Основное топливо – каменный уголь борлинского месторождения (разрез «Молодежный») в смеси с промышленными отходами Карагандинского угольного бассейна, мощность 152 МВт.

5) Завод медной катанки «Каскат» г. Жезказган запущен в производство в 1994 году. Основная продукция – производство медной проволоки и медных проводов. Принадлежит ТОО «Корпорация «Казахмыс» - филиал ПО «Жезказганцветмет». С 2015 года находится на реконструкции.

6) Шахты в окрестностях г. Сатпаева - №№ 1, 7, 13, 26, 31, 32, 34, 42, 44, 43-бис, 45, 55. Рудники открывались в период с 1909 по 1958 гг. В настоящее время в составе ТОО «Корпорация «Казахмыс» - филиал ПО «Жезказганцветмет» функционируют 7 рудников (Южный, Степной, Северный, Восточный, Западный, Анненский, Жомарт). Объем добычи руды – около 11 миллионов тонн.

Негативное влияние промышленных выбросов на окружающую среду начало проявляться с конца 50-х годов прошлого столетия,

заметно усилилось в нулевых годах нашего столетия. Тем не менее, Жезказган находится в 3-ей группе городов Казахстана [4, 5] с умеренным воздействием (табл. 1). Начиная с 2009 года, регион переместился в 4-ую группу – со слабым воздействием на окружающую среду, что обусловлено снижением объемов производств и истощением природных запасов медной руды в Жезказганском промышленном регионе.

Таблица 1 - Динамика рейтинга городов Казахстана по степени промышленного воздействия на природную среду [5, 6]

Группы городов по степени промышленного воздействия на природную среду	Рейтинг	Города	
		1999 г.	2009 г.
IV группа: слабое воздействие	1	Алматы	Кызылорда
	2	Шымкент	Жезказган
	3	Актобе	Семей
	4	Темиртау	Астана
	5	Караганда	Актау
III группа: умеренное воздействие	6	Уральск	Темиртау
	7	Риддер	Караганда
	8	Усть-Каменогорск	Уральск
	9	Кызылорда	Риддер
	10	Жезказган	Усть-Каменогорск
II группа: сильное воздействие	11	Семей	Семей
	12	Астана	Астана
	13	Актау	Актау
	14	Петропавловск	Петропавловск
	15	Балхаш	Балхаш
I группа: очень сильное воздействие	16	Костанай	Алматы
	17	пос. Глубокое	Шымкент
	18	Атырау	Актобе
	19	Павлодар	Темиртау
	20	Екибастуз	Караганда

Сатпаев в данный рейтинг не попадал в связи с тем, что промышленных предприятий, загрязняющих окружающую среду, в городе не размещено, основное производство в виде переработки руды и выплавки меди сосредоточено в г. Жезказгане.

Последние мониторинговые исследования по Карагандинской области проведены в направлении оценки загрязненности почвы, воды и растительных объектов промышленных городов в 2013-2015 гг. [6]. Проведенные исследования демонстрируют значительную загрязненность (превышающую ПДК в 2 и более раз) тяжелыми металлами окружающей среды г. Жезказган. Содержание воды в различных источниках (Кенгирское водохранилище, дачные пруды) не показало превышение ПДК по всем исследуемым металлам.

Контаминации подвергаются не только почвы, но и дикие и культурные растения. Основными контаминантами окружающей среды в г. Жезказган является медь и цинк, что обусловлено физико-химическими свойствами почв и характером производства. Так, в пробах почв санитарной зоны комбината г. Жезказган обнаружено превышение уровня меди в 13,8 раза по сравнению с ПДК. Почвы территорий, прилегающих к комбинату и отдаленные от него, также сильно загрязнены медью, при этом с отдалением от комбината на расстояние 2 км содержание меди в пробах почвы увеличивается.

Данные, полученные в результате анализа, свидетельствуют о высоком загрязнении верхнего слоя почв в окрестностях г. Жезказган, что может привести к кумуляции их по цепочке почва-растения-животные-человек и возникновению неспецифических соматических болезней не ясной этиологии.

Например, в овощах из дачного массива г. Жезказган выявлено превышение ПДК по меди в петрушке - в 10,8 раз, в салате - 11,2 раза, в редисе - в 10,4 раза, в моркови - в 12,8 раза, в картофеле - в 10,8 раза, в огурцах - в 13,1 раза ($p < 0,0001$) (табл. 2).

Таблица 2 - Содержание химических элементов в овощах, собранных в дачных массивах г. Жезказган [6]

Наименование объекта	Содержание химических элементов, мг/кг					
	Mn	Fe	Co	Cu	Zn	Pb
ПДК для овощей	-	50	-	5,0	10,0	0,5
Петрушка	13,8± 0,02	32,4± 0,01	1,2± 0,01	54,4± 0,03****	11,2± 0,01*	-
Салат	14,8± 0,02	33,3± 0,01	1,5± 0,01	56,1± 0,03****	12,8± 0,02*	-
Редис	15,5± 0,02	28,6± 0,03	1,8± 0,01	52,2± 0,04****	13,5± 0,01*	0,2± 0,01
Морковь	18,7± 0,01	36,8± 0,02	2,2± 0,01	64,4± 0,05****	13,6± 0,02*	0,4± 0,01
Картофель	14,6± 0,02	34,4± 0,01	1,8± 0,01	54,6± 0,03****	10,7± 0,03	0,2± 0,01
Огурцы	12,2± 0,02	28,9± 0,02	1,6± 0,01	65,5± 0,04****	9,6± 0,01	-
Примечание: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$, **** $p < 0,0001$						

Кроме того, отмечается незначительное превышение ПДК по содержанию цинка в петрушке, салате и достоверное в редисе и моркови ($p < 0,05$). Результаты определения химических элементов в овощах г. Жезказгана свидетельствуют о значительном загрязнении их медью и цинком. При этом отмечается значительное накопление ТМ как в наземных, так и в подземных органах растения.

По данным информационного бюллетеня [7] уровень загрязнения воздуха региона характеризуется высоким уровнем – 20 %, значение СИ = 4 (повышенный уровень). Воздух города загрязнен взвешенными

частицами, что в 2,8 раза превышает ПДК, уровень фенолов превышает норму в 2,08 раз. По качественному составу атмосферный воздух города Жезказгана в 5,8-7 раз превышал норму, Сатпаева – в 2,3-5 раз (таблица 3). Причем наблюдается тенденция к увеличению уровня загрязнения.

Таблица 3 – Качественный состав атмосферного воздуха (ИЗА) в г. Жезказгане и Сатпаеве в период 2011-2015 гг. (при норме ИЗА = 1)

Город	2011	2012	2013	2014	2015
Жезказган	5,8	52	6,8	6,4	7,0
Сатпаев	2,3	2,4	3,3	5,3	5,0

Земельные ресурсы Жезказганского промышленного региона характеризуются нарушениями вследствие деятельности ряда предприятий горнодобывающей и энергетической промышленности. В целом город Жезказган характеризуется как город с высоким уровнем загрязнения, Сатпаев – с низким уровнем загрязнения. На качество экологии Жезказганского промышленного региона накладывает отрицательное влияние деятельность космодрома Байконур и высыхание Аральского моря [8, 9, 10, 11].

Отмечено, что в г. Жезказгане выявлена высокая заболеваемость аллергическими болезнями. Наиболее распространенными являются поллиноз и бронхиальная астма. Болезни органов дыхания являются приоритетной патологией в последние годы. Второе место занимают травмы и отравления, на третьем – паразитарные и инфекционные заболевания, на четвертом – болезни мочеполовой системы, на пятом – глазные заболевания. В г. Сатпаев первое место занимают болезни органов дыхания, второе – травмы и отравления, третье - болезни мочеполовой системы, четвертое – инфекционные и паразитарные заболевания, пятое – болезни органов пищеварения [5, 6].

Наблюдения в период 2003-2013 гг. показали постепенное снижение общего уровня заболеваемости по болезням органов дыхания (рисунок 1), крови и органов кроветворения (рисунок 2).

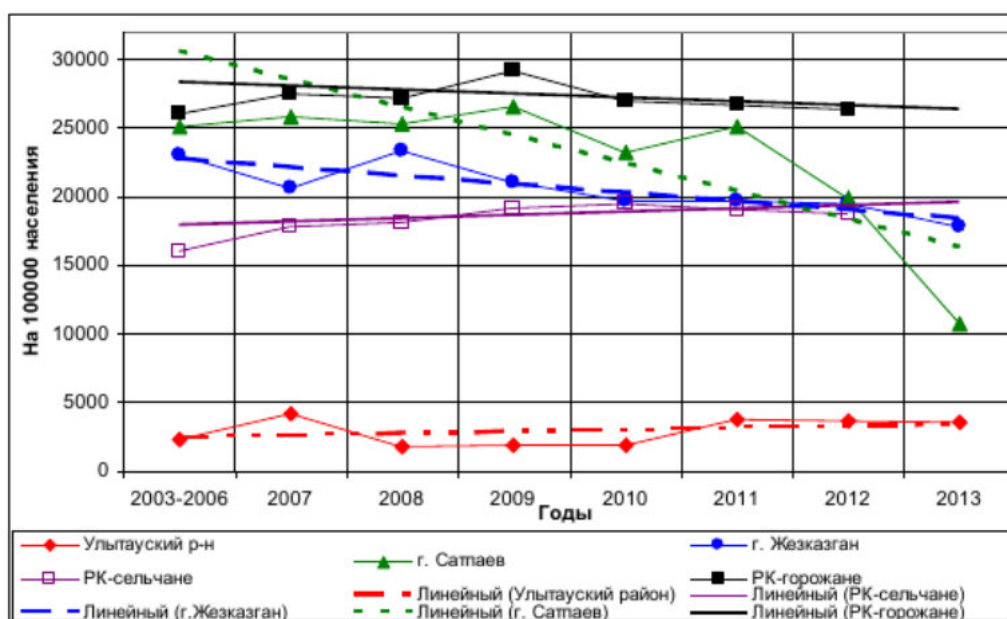

Рисунок 1 – Динамика показателей заболеваемости болезнями органов дыхания в Улытауском районе Карагандинской области

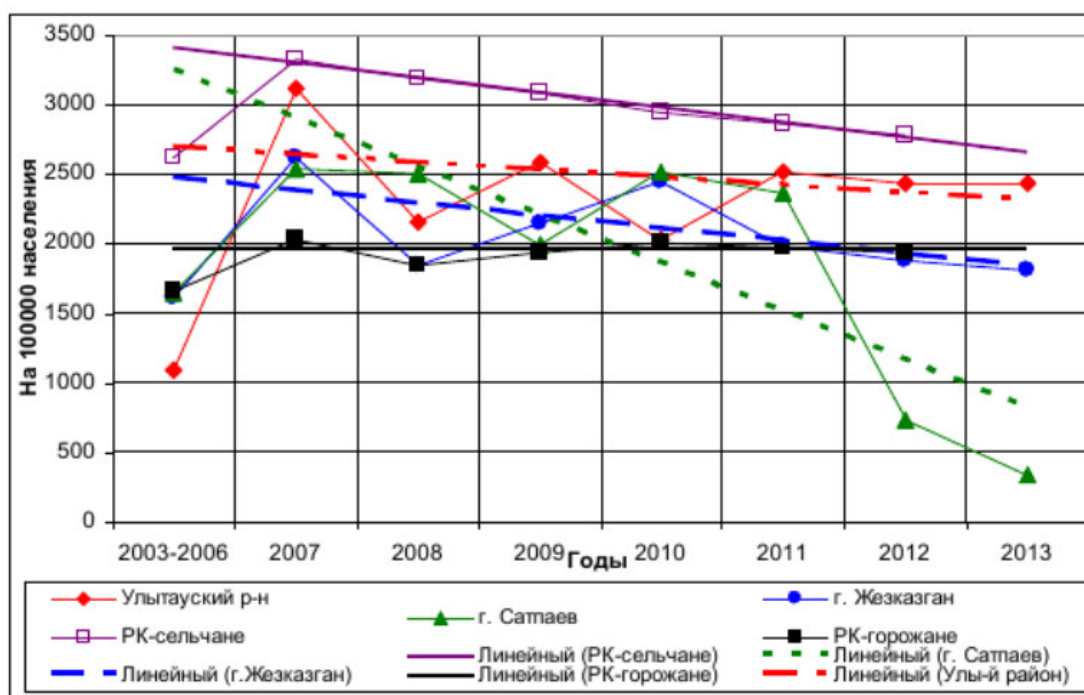

Рисунок 2 – Динамика показателей заболеваемости болезнями крови и органов кровотока в Улытауском районе Карагандинской области

В целом, данная тенденция объясняется снижением уровня промышленного производства в регионе и снижением нагрузки региона из-за деятельности космодрома Байконур.

Список литературы:

1. Агроклиматические ресурсы Карагандинской области Казахской ССР. – Л.: Гидрометеиздат, 1976. – 114 с.

2. Панин М.С. Основные источники загрязнения территории Казахстана радионуклидами и тяжелыми металлами // Доклады III Межд. науч.-практ. конф. Тяжелые металлы, радионуклиды и элементы-биофилы в окружающей среде. – М., 2004. – Т. 1. - С. 14-27.

3. Статистический бюллетень. Основные показатели работы промышленности, 2010 г.

4. Konkabaeva A.E., Baranova T.I., Ishmuratova M.Yu. The mechanism of action and manifestation of toxic effects of heavy metals on an organism (the literature review) // Вестник Карагандинского Университета – серия Биология, Медицина, География. - 2016. - № 1. – С. 45-53.

5. Панин М.С. Химическая экология. Учеб. для ВУЗов (под редакцией С.Е. Кудайбергенова). – Семипалатинск: СГУ им. Шакарима, 2002. – 852 с.

6. Конкабаева А.Е., Ишмуратова М.Ю. Оценка накопления тяжелых металлов в почве, воде и растениях промышленных регионов Карагандинской области. Монография. - Караганда: Изд-во ТОО «Полиграфист», 2016. – 112 с.

7. Информационный бюллетень о состоянии окружающей среды Республики Казахстан. – Астана: РГП Казгидромет, 2016. – Вып. 09 (203). – С. 116-118.

8. Данные Министерства Здравоохранения Республики Казахстан. – Астана, 2012-2013 гг.

9. Мешков Н.А. Характер и причинно-следственные связи заболеваемости населения с влиянием последствий ракетно-космической деятельности // Матер. межд. научно-практ. конф. «Обеспечение экологической безопасности ракетно-космической деятельности». - М.: Географический факультет МГУ, 2011. - С. 46-51

10. Джунусов И.Ш. Антропогенное влияние космической и хозяйственной деятельности на экологию Жезказганского региона // Вестник Карагандинского университета, серия биология, медицина, география. – 2001. - № 1 (21). – С. 203-206.

11. Позднякова А.П., Галаева А.И., Адильгирейулы З., Аширбеков Г.К. особенности заболеваемости населения Улутауского района Карагандинской области, где произошла авария ракеты-носителя «Протон-М» в 2007 г. // Вестник КазНМУ. – 2014. - № 3 (1). – С. 136-141.

4.10. «Казфосфат» ЖБ ЖШС өндірістік және технологиялық үрдісіне қысқаша сипаттама

Гүлмира Әзімбайқызы Сарбасова

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің «Өмір тірішілік қауіпсіздігі» кафедрасының доценті, т.ғ.к.
(Тараз қ., Қазақстан)

Жансерік Қырықбайұлы Аманжолов

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, магистрант.
(Тараз қ., Қазақстан)

Жанерке Сағитқызы Базарбекова

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, магистрант.
(Тараз қ., Қазақстан)

Коксты ұсақтау және шикізатты кептіру мен сұрыптау бөлімі

Фосфоритті Қаратау мен Жаңатаста өндіріп ұсақтайды да, Таразда фосфор тыңайтқышын шығарады. Азот өндірісі Ақтау мен Теміртауда; күкірт қышқылы ауыр металдардың металлургияның орталықтарында (Жезқазған, Балқаш, Өскемен, Риддер); уран алатын орталықтарда (Степногор, Ақтау), фосфатты тыңайтқыштар өндірісі орталықтарында (Тараз) шығарады. Облыстың химия саласы құрамында фосфоры бар шикізат өндіру, тыңайтқыштарды қоса алғанда құрамында фосфоры бар өнімдер өндіруге негізделген. Химия өнеркәсіптерінің қуаттары республиканың қажеттілігін өтеп қана қоймайды, сонымен қатар өнімдерін әлемдік нарыққа шығаруға да мүмкіндіктері бар. Бүгінгі таңда еліміздегі ірі Қаратау фосфоритінен фосфор тыңайтқыштарын өндіру республикада жолға қойылып отыр.

Қаратаудағы фосфорит базасының негізінде Қазақстан мен Орталық Азиядағы суперфосфат зауыттары жұмыс істейді. Солардың бірі - Тараз суперфосфат зауыты. Тараз қаласындағы "Казфосфат" ЖШС-ның маңызы зор, ол республикадағы химия өнеркәсібінің жалпы көлемінде 98,2%-ды құрайды. Облыстағы Қаратау фосфориттік бассейнінде біздің республикамызда ғана емес, бүкіл ТМД елдерінде теңдесі жоқ фосфат шикізатының өте ірі қорлары бар. Компания сары фосфор, минералды тыңайтқыштар және азотты-фосфатты тыңайтқыштар сияқты 20 түрлі өнім шығарады және оның өнімдері жақын және алыс шетелдерге жіберіліп, одан түскен пайда ел экономикасын көтеруге мүмкіндік беріп отыр. «Казфосфат» ЖШС компаниясының құрамында фосфарит өндіретін және оны өңдейтін ГПК «Қаратау» ТӨК мен «Шолақтау» ТӨК-і, Жаңа Жамбыл фосфор зауыты өндірістік бірлестігі, «Минералды тыңайтқыштар» зауыты тәрізді ірі өндіріс орындары бар. Жуырда Қаратау қаласында серіктестікке қарасты өндіріс орны іске қосылады. Жобалық құны 7 миллиард 500 миллион теңгені құрайтын алып зауытта 255 адам жұмыс істейді деп болжануда.

Жоспар бойынша, мұнда жылына 13500 тонна өнім өндіріледі. Алайда, қазіргі әлемдік дағдарыс салдарынан машина жасаудағы, құрылыстағы, ауыл шаруашылығындағы, Евроодақтағы сары фосфор өніміне деген сұраныстың күрт төмендеуінен сары фосфор мен минералды тыңайтқыштар бағасының төмендеуінен және электр қуаты, табиғи газ), электр қуатын тасымалдау, сондай-ақ теміржол тасымалы бағасының өсімінен химия өнімдерін өндіру төмендеп отыр. 2016 жылы

республикамызда өндірілген барлық химия өнімдерінің 28 пайызы - Жамбыл өңіріне тиесілі екен. Өйткені химия өнеркәсібі облыстағы өндеу өнеркәсібінің басты саласының бірі болып табылады. Ал, «Қазфосфат» ЖШС-де күкірт қышқылын шығаратын жаңа цехтың іске қосылуы зор мүмкіндіктерге жол ашты. Бұл жағдай еліміздің әлемдік нарықтағы беделін өсіріп, бәсекеге қабілеттілігінің артуына да ықпал етері анық. Өйткені, «Казфосфаттың» өнімдері негізінен экспортқа бағытталған. Күкірт қышқылы - фосфорлық тыңайтқыш өндіруде ең қажетті құрамдас бөлік болып саналады. Оны зауыт басшылығы бұрын Өзбекстан, шет мемлекеттерден алдыруға мәжбүр болса, енді ол олқылықтың орны толып, тіпті, шикізаттың құны да әлдеқайда арзанға түспек. Соның есебінен «Казфосфат» жылына күкірт қышқылының 600 мың тоннасын өндіріп, отандық тыңайтқыштың да көлемін ұлғайтуға мүмкіндік алады. Нәтижесінде өнімнің өзіндік құны айтарлықтай төмендейді және қазақстандық ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер минералды тыңайтқышпен қамтылатын болады. Цехта 138 жаңа жұмыс орны ашылды. Қазақстанда баламасы жоқ күкірт қышқылын өндіру цехының жобасын ресейлік «НУИИФ» ААҚ және қазақстандық «КазНИИХимПроект» серіктестігі жасап шығарды. Ең тиімдісі, кәсіпорынның жұмысына қажетті 25 мегаватқа дейінгі электр қуаты да осында өндірілуде.

Жалпы, соңғы 2-3 жыл ішінде компания өндіріске бірқатар инвестициялық жобаларды енгізді. Олар - №5 және №6 цехтарда пеш газын кәдеге жарату жүйесі; тағамдық ортофосфор қышқылын шығару өндірісі; түйіршіктелген натрий үшполифосфатын шығаратын өндіріс; Чехия елінің «Fosfa» a.s.» компаниясымен бірлесе отырып қолға алынған натрий гексаметафосфатын шығаратын өндіріс; фосфор шламын кәдеге асыру өндірісі; сары фосфорды зиянды органикалық қоспалардан тазарту өндірісі.

Бұл жобалардың енгізілуі фосфор өндірісі қалдықтарын молырақ пайдалануға, қала мен облыстың экологиялық ахуалын жақсартуға, қуат ресурстарын үнемдеуді қамтамасыз етуге, даяр өнімнің өзіндік құнын түсіруге, жаңа жұмыс орындарын ашып, өнімді жоғарғы қосымша құнмен шығаруға, шығарылатын өнімнің өзіндік құнын түсіруге, шығарылатын өнім ассортименті мен өткеру нарығының аясын кеңейтуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ, компанияда өндірісті жетілдіру мен қайта құрудың 2020 жылға дейінгі кешенді жоспары бекітілген.

Тек 2010-2013 жылдар аралығында өндіріске 18,7 миллиард теңге инвестиция құйылыпты. Алдағы уақытта пеш газынан этанол алатын, NPK тыңайтқыштарын шығаратын өндіріс, үшхлорлы фосфор, сульфоаммофос, фосконцентрат, бескүкіртті фосфор өндірістері, фосфор өндірісі қалдықтарын қайта өндеу арқылы азотты-фосфорлы-калий тыңайтқыштарын шығару, кен байыту фабрикасын салу, ақ қышқыл өндіретін заманауи өндіріс орындарын салу жоспарланып отыр.

Жалпы облыстағы химия өнеркәсібіне жасалған талдаудан байқайтынымыз сала бойынша сары фосфор өндірісі - 10,1%, азотты тыңайтқыштар - 6,8%, фосфорлы тыңайтқыштар - 8,6% артқан, сонымен қатар фосфорлы қышқыл өндірісі 13,0%, натрий триполифосфаты - 18,1% төмендеген. Химия өнеркәсібіндегі жалпы қосымша құн (ЖҚҚ) 2008 жылдан бастап 2016 жылға дейін 2,2 есеге артып, 110,9 млрд. теңгені құрады. Инфрақұрылымның барлық түрлерін одан әрі дамыту, бұл ретте индустриялық-инновациялық даму аясында химия өнеркәсібін өркендетудің маңызы зор. Облыстағы химия өнеркәсібінің индустриялық-инновациялық даму бағдарламасының бір бөлігіне бірнеше ірі өндірушілер ұсынылуда: «Қазфосфат» - елдегі химиялық өнімдердің ірі өндіруші, «Химпром», «Еурохим» және т.б. Соңғы жылдары химия өнеркәсібінің ірі инвесторы «ЕвроХим» болды, ол фосфат алу және фосфат тыңайтқыштар өндіру үшін 360 млрд теңге жұмсады (2млрд АҚШ доллары). Химия өнеркәсібінің өсуі Жамбыл облысының тұрғындары үшін өркендеу мен жаңа жұмыс орындарымен қамтамасыз етуді білдіреді [1-5].

Қабылдаушы құрылғы және шикізат қоймасы электротермикалық әдіспен сары фосфорды өндіруге қолданылатын шикізат материалдарын қабылдауға және сақтауға арналған.

Қабылдаушы құрылғыларының негізгі құрамы екі стационарлық роторлық вагон аударғыштар болып табылады. Шикізат қоймасы-тор көзден, жабық, жылыту жүйесі жоқ.

Фосфорлық шикізат агломерациялау үрдісіне отын ретінде қолданылатын және фосфорды электрлендіру үрдісінде қалыпқа келтіруші ретінде қолданылатын кокс осы торкөздердің екеуінде сақталады.

Кремний шикізаты фосфорды электрлендірудегі арнайы қоспа ретінде пайдалану және бөлек торкөзде сақталады.

Зауыттағы агломерациялық машиналардың жоспарланған немесе апаттық жағдайда тоқтатылуы кезінде фосфорит үгінділері кесектерімен фосфорит алмастыруы мүмкін. Фосфорит кесектерін сақтау үшін қоймада арнайы торкөз де бар. Айтылған торкөзден басқа қоймада зауыт тектес кәсіпорындардан кокс үгінділері түскен жағдайда кокстың майда бөлшектеріне сақтауға арналған бункерлер бар.

Қойма көлемі зауыттың толық қарқынды жұмысын қамтамасыз ете алатын шикізат көлемін сақтауға есептелген.

Қойманың жалпы сыйымдылығы:

- фосфорит үгінділері - 40 000 тн;
- кокс - 25 000 тн;
- кремнийлі шикізат - 2000 тн;
- кокс үгінділері - 2500 тн;
- кесекті фосфорит - 7000 тн.

Қабылдаушы құрылғылары. Шикізаттың барлық түрлері зауытқа теміржол вагондарымен жеткізіледі. Зауыттың негізгі өндіруші

цехтары дұрыс жұмыс жасап тұруы үшін зауытқа 0-10 мм көлеміндегі фосфорит үгінділері, 10-70 мм кремнийлі шикізат, 10-40 мм көлемді кокс және 0-10 мм-лік кокс үгінділерінің үнемі жеткізіліп отырылуын қамтамасыз ету қажет.

Қажет болған жағдайда зауыт 10-70 мм көлемді кесекті фосфорит, графиттеу қалдықтарын (0-25 мм), антрацит (6-13 мм), Қытай-кокс, кәсіпорын тектес кәсіпорындардың қалдықтарын қабылдауы мүмкін.

Вагоннан шикізатты түсіру үшін екі роторлы 125 тонналық жүккөтергіші бар вагон аударғыштар орнатылған, оның біреуі коксқа және кокс үгінділеріне арналған болса, екіншісі фосфаттық және кремнийлік шикізаттарды қабылдауға арналған.

Вагондарды жылжыту электрлі итеруші арбалардың көмегімен жасалады.

Роторлық вагон аударғыштарды басқарып отыру арақашықтық басқару пульті арқылы жүргізіледі. Әр вагон аударғыштың астында материалды вагоннан қабылдап алуға арналған 3 бункерден бар.

Бункердегі материалдар жылжымалы конвейерлерге беріледі, содан соң қоймаға жеткізілуі үшін цех аралық конвейерлерге түсіріледі. Бункерден түсірілген материал қуатты дірілді қоректендіргіштердің көмегімен конвейерлерге, сосын жылжымалы конвейерлерге, олардан цехаралық транспорт-конвейерлерге жеткізіледі.

Мұздатылған шикізаттар салынған вагондарды өңдеуге негізгі кірме жолдарға дірілді жүк түсіргіштер орнатылған. Вагондағы материалды көпсіткеннен кейін ең соңғысы вагон аударғышқа жүкті түсіруге қатарға тұрады.

Шикізатты шамадан артық тиеу кезінде жұмыс кеңістігінің ауасына таралатын шаңды сору үшін үш вентиляциялық аспирациялық жүйе АПИ №0001-0002, 0191 орнатылған, әрі олар мына кеңістіктерге қызмет етеді:

- Вагон аударғыш, қабылдаушы бункерлер, конвейер;
- Вагон аударғыш, қабылдаушы бункерлер, конвейер;
- Қабылдаушы бункерлер, конвейер.

Циклон арқылы барлық үш вентиляциондық жүйеден жиналған шаң бункерге жиналып, шикізат қоймасына жіберіледі.

Шикізат қоймасы. Қойма зауыттың қалыпты жұмысын қамтамасыз ету үшін шикізат қорын сақтауға арналған.

Шикізат қоймасы жабық, торкөз типінде. Шикізат транспорттық конвейерлік жолдармен жүк тасу түйіндері арқылы қоймадағы реверсивті конвейерлерге тасмалданады, одан әрі торкөздерге жиналады.

Кремнийлік шикізат торкөздерден есу бергіштен жерасты конвейерлерге түсіріледі және ары қарай шикізатты кептіру және сұрыптау бөліміне беріледі.

АПИ №007-0010 аспирациялық шаңды сүзу үшін жүк тасымалдау құрылғыларында конвейерден конвейерге жүк тасмалдау ағынына

қызмет көрсетуге 4 вентиляциялық жүйе орнатылған. Кокс әдісін дайындау - леп аршыған ұсақ-түйек ірілікке дейін 3 мм-ден артық болмайтын агломерация қойылатын кейінгі ұнтақтау тұрады. Кілегейлі шикізат пештердің дайындық бөлімшелерінің зарядтау бөліміне ауыстырылды.

Әдебиет:

1. Информационный бюллетень о состоянии окружающей среды Республики Казахстан. Выпуск 11, 3-й квартал 2015 г. Министерство энергетики РК, РГП «Казгидромет», Департамент экологического мониторинга. Астана, 2014.

2. ҚР Экологиялық Кодексі, 09.01.2007 ж.

3. «2004-2015 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздігі Тұжырымдамасы туралы» ҚР Президентінің жарлығы, 2003 жыл.

4. «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР кодексі (өзгерістерімен және толықтыруларымен 13.02.2012 ж жағдай бойынша).

5. Өнеркәсіпте еңбек гигиенасы бойынша санитарлық ережелер мен нормалар. ҚР денсаулық сақтау министрлігі. 1995 ж.

4.11. «Казфосфат» ЖБ ЖШС орналасуы мен аймақтың табиғи-климаттық сипаттамасы

Гүлмира Әзімбайқызы Сарбасова

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің «Өмір тірішілік қауіпсіздігі» кафедрасының доценті, т.ғ.к.

(Тараз қ., Қазақстан)

Жансерік Қырықбайұлы Аманжолов

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, магистрант.

(Тараз қ., Қазақстан)

Жанерке Сағитқызы Базарбекова

М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, магистрант.

(Тараз қ., Қазақстан)

«Қазфосфат» (LF Kazfosfat) учаскесі Қазақстан Республикасының Жамбыл облысындағы, Тараз қаласының шекарасынан 20 км солтүстік-батысқа, Үлкен-Бурул-Тау бөктерінің солтүстік беткейлері, Маліті Қаратау жотасы мен Бірлесу - Еңбек және Қарасу өзеннің солтүстігінен 4 км орналасқан [1].

Бұл нысаннан 5 шақырым радиуста қалалар мен ауылдарды, ауыл шаруашылығы алқаптарын, индустриялық аймақтарды байланыстыратын тұрғын үй массивтері, ормандар, көлік магистральдары жоқ.

Зиянды заттар шығарындыларының көздері бар кәсіпорынның орналасу жағдайы 1-суретте келтірілген.

1-сурет. Кәсіпорын орналасу жағдайының карта-схемасы

Теміржолға қатынайтын жол МПС - Аса станциясына қосылады. «Фосфор» зауытының сұрыптау станциясы кәсіпорынның аумағында орналасқан және «Шлакова ДПО Химпром» станциясының құрамына кіретін теміржолдың шығыс бөлігінде орналасқан [1].

Тараз қаласымен автокөлік қатынасы Тараз - «Казфосфат» ЖБ ЖШС қолданыстағы жолда жүзеге асырылады. Автокөліктің негізгі кірісі зауыттың шығыс бөлігінде Тараз қаласынан жолдың жағалауында орналасқан. Өндірістік алаңға көлік құралдарының қосымша кірісі зауыттың солтүстік және батыс бөлігінде орналасқан.

Кесте-1. «Қазфосфат» ЖБ ЖШС (NDFZ) құрамындағы екі өндірістік алаң

Аталуы	Облыс	Аудан, елдім-мекен	Ауданның аймағы, га
ЖБ ЖШС «Казфосфат» (НДФЗ)	Жамбыл	Тараз қаласы	534,2
Жарықтандыру станциясы	Жамбыл	Жамбыл облысы	9,2

«Қазфосфат» ЖБ ЖШС-нің негізгі өндірістік қызметі Қаратау бассейіндегі фосфориттердің минералды шикізатын фосфор сары және оның туындыларын (термиялық фосфор қышқылы, натрий триполифосфаты) өндіру арқылы өңдеуге байланысты.

«Қазфосфат» ЖБ ЖШС-нің (NDFZ) кәсіпорынның жұмыс режимі жылына 365 күн тұрақты, технологиялық өндіріспен 4, 6, 8 және 12 сағаттық ауысымда жұмыс істейді.

Жамбыл облысының климаты Еуразия құрлығының орталық бөлігінде, мұхиттар мен теңіздерден алыстағы, шөлді және ірі таулы аймақтардың жақындығымен географиялық орналасуы үшін қызықты. Аймақтың климаттық ерекшеліктері тұрақсыз құбылыстардың дамуына кедергі келтіретін турбулентті алмасу жағдайлары, бұл оңтүстік аймақта атмосфераның динамикасы төмен.

Орналасқан жердің климатының ерекшелігі - күннің ыстық күндері, қардың қысқа қалыңдығы, сондай-ақ аумақтың географиялық орналасуына байланысты ауа температурасы мен қатты желдің күрт ауытқуы. Қысқы кезең оның географиялық ендікке сәйкес келмейді, өйткені суық Арктиканың ауа оңтүстігіне енеді және күшті қысқа мерзімді аяздар туғызады, минус 42°C жетеді. Сонымен қатар, ауа температурасы қыста $+18^{\circ}\text{C}$ дейін көтерілуі мүмкін, өйткені ауданы жоғары қысымды жерлердің әсерінен, бұл ауа-райының айқын емес температурасының өзгеруіне жол бермейтін мұзды ауа-райының қалыптасуына ықпал етеді. Температураның тән ерекшелігі жылу кезеңінің ұзақтығы болып табылады. Ең суық ай - қаңтар; ең ыстық шілде [1-5].

Желдің басым бағыттары: қыс мезгілінде - оңтүстік-шығыс (34% жылдамдықпен 6 м/с жылдамдықпен қайталанатын), жазғы уақытта - солтүстік және оңтүстік-шығыс бағытта (24% жылдамдықпен 3,6-5,8 м/сек). Ең күшті желдер көктемде байқалады.

Климаттық аймақтық картаға сәйкес, Тараз қаласы II класты климаттық жағдайға сәйкес жіктеледі.

Ең ыстық айдың орташа күндік температурасы - шілде $+23^{\circ}\text{C}$, абсолюттік максимум $+40^{\circ}\text{C}$ болуы мүмкін.

Ең суық ай - қаңтар. Қаңтар айының орташа температурасы $-6-8^{\circ}\text{C}$, орташа ең төменгі -12°C .

Ең суық бес күндік ауа температурасы -30°C , ең суық күн - 23°C .

Қар жамылғысының қараша айының алғашқы он күнінде тұрақты қар құрамы қалыптасады және шамамен 80-100 күн созылады.

Қар жамылғысының тұрақсыздығы - аймақтың климатының ең тән ерекшеліктерінің бірі. Тұрақсыздықтың негізгі себебі қыстың температуралық режимі болып табылады. Жиі ауа температурасының 0°C -тан жоғары көтерілуі қардың қарқынды еруіне, одан топырақ бетінің шығарылуына әкеледі. Жазықта ең үлкен қар жамылғысының рельефтің төменгі бөліктеріне - шелковистік торға, аңғарларға, шұңқырларға шектелген.

Орташа күндізгі температура 6°C жоғары және көктемгі кезеңнің басталуы наурыздың бірінші онкүндігінде және сәуірдің екінші онкүндігінде 10°C жоғары байқалады.

Ең суық айдың орташа сыртқы температурасы - 5°C, ең ыстық 31,9°C болады.

Жыл сайынғы жауын-шашын 500-600 мм.

Жел режимі құрлықтық сипат та болады. Орташа жылдамдығы 1-4 м/сек болатын солтүстік-батыс бағытта басым желдер. Қуатты желдер жылдың ең ыстық кезеңінде - сәуірден тамызға дейін жиі кездеседі. Сонымен қатар, жергілікті жерлерде қатты жерлерде жергілікті желдер әртүрлі - таулы алқапта, бриз, шашты кептіргіштер және т.б.

Жел бағытының қайталануы, тыныштық, желдің жылдамдығы бағыттар 2-кестеде келтірілген [1].

Кесте 2 - Ластаушы заттардың дисперсиялануын анықтайтын метеорологиялық коэффициенттер мен сипаттамалар

Сипаттаманың аталуы	Шамасы
Атмосфераның А стратификациясына байланысты коэффициенті	200
Қалада жер уческесінің (топография) коэффициенті	1.00
Жылдың ең ыстық температураның, ең жоғарғы айлық орташа температурасы, С градусы	38
Ең суық айдың орташа температурасы (жылыту кестесінде жұмыс істейтін қазандықтар үшін), градус С	-23.0
Жылдың орташа жел көрсеткіші, %	
Солтүстік	16.0
Солтүстік-шығыс	11.0
Шығыс	5.0
Оңтүстік-шығыс	8.0
Оңтүстік	24.0
Оңтүстік-батыс	15.0
Батыс	10.0
Солтүстік батыс	11.0
Желдің жылдық орташа жылдамдығы, м/с	6.0
Желдің жылдамдығының (орташа көп жылдық мәліметтер) күшею қайталануы, 5 %, м/с құрайды	5.0

Атмосфералық ауаға зиянды заттардың шоғырлануы барынша қолайсыз метеорологиялық жағдайларға сәйкес келетін А жылу стратификациясының коэффициентінің мәні 200 тең деп қабылданады.

Қазгидрометке сәйкес, дисперсияны есептеу кезінде атмосфералық ауаны талдаудың нәтижелері есепке алынды, алынған факельді бақылау өндірістік алаңның санитарлық қорғау аймағында (қосымшада келтірілген мәліметтер) қабылданды.

Әдебиет:

1. Информационный бюллетень о состоянии окружающей среды Республики Казахстан. Выпуск 11, 3-й квартал 2015 г. Министерство энергетики РК, РГП «Казгидромет», Департамент экологического мониторинга. Астана, 2014.

2. ҚР Экологиялық Кодексі, 09.01.2007 ж.

3. «2004-2015 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздігі Тұжырымдамасы туралы» ҚР Президентінің жарлығы, 2003 жыл.

4. «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР кодексі (өзгерістерімен және толықтыруларымен 13.02.2012 ж жағдай бойынша).

5. Өнеркәсіпте еңбек гигиенасы бойынша санитарлық ережелер мен нормалар. ҚР денсаулық сақтау министрлігі. 1995 ж.

4.12. Хлорлы кадмийдің әсерінен туындайтын морфологиялық өзгерістер

Зина Байбағысқызы Тұңғышбаева

биология ғылымдарының докторы, «Молекулалық биология» кафедрасының меңгерушісі «Қазақстан-Ресей медициналық университеті». биология кафедрасының профессоры «Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті» (Алматы қ. Қазақстан)

Асыл Аманжолқызы Бари

PhD, доцент қызметін атқарушы «Молекулалық биология» кафедрасы «Қазақстан-Ресей медициналық университеті» (Алматы қ. Қазақстан)

Гульмира Умирзаковна Тулегенова

Химия ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы «Молекулалық биология» кафедрасы «Қазақстан-Ресей медициналық университеті» (Алматы қ. Қазақстан)

Айгерім Тұрарбекқызы Ерешова

магистр, аға оқытушы «Молекулалық биология» кафедрасы «Қазақстан-Ресей медициналық университеті» (Алматы қ. Қазақстан)

Айдана Мадиевна Максүтова

магистр, оқытушы «Молекулалық биология» кафедрасы «Қазақстан-Ресей медициналық университеті» (Алматы қ. Қазақстан)

Қоршаған ортаның ластануына байланысты ағзаға түскен хлорлы кадмий мойын лимфа түйіндеріне әсер көрсетіп, оның құрылымында айтарлықтай өзгерістер тудыратыны эксперименттік жолмен зерттелген.

ДДҰ мәліметтері бойынша қауіптілік дәрежесі жағынан пестицидтер бірінші орынды алса, екінші орында ауыр металдар тұр. Олардың ішінде қоршаған ортада техногенді түрде қарқынды жиналып жатқан ең қауіпті ластаушылар қатарына Hg, Pb, Cd, Zn жатады [1, 2, 3]. Қазақстанда мұндай аймақтар жоқ емес, көптеген өнеркәсіп орталықтарындағы атмосфералық ауада кадмийдің мөлшері ШЖК едәуір асады [4, 5], ал Шығыс-Қазақстан облысында ауыз суының ауыр металдармен ластануы ШЖК 100 және одан да көп есе артық [6, 7].

Соныменен, Қазақстан үшін кадмиймен ластану мәселесі, өзекті мәселелердің бірі.

Қазіргі кезде адам популяцияларының дамуы барысына экологиялық жағдайлардың қысым көрсетуі туралы мәселелер өте актуальді болып отыр. Адам ағзасына химиялық және физикалық әртүрлі қасиеттері бар токсиндік заттар енген кезде, эндогендік интоксикация дамиды, ол ағзаның ішкі ортасына токсиндердің жиналуымен сипатталады. Соның нәтижесінде ағзаға жүк түсіп, әртүрлі мүшелерге әсер көрсетіп, олар қызметтерін жеткілікті атқара алмайды [8].

Қоршаған ортада кездесетін элементтердің бірі кадмий, оның адам ағзасына әртүрлі жолмен түсіп, улы әсер көрсететінін бірқатар зерттеушілер анықтаған [3, 4, 5]. Кадмийдің әртүрлі қоспалары қан тамырлар жүйесіне, қан қысымына, бүйрекке, бауырға токсинді әсер көрсетіп, зақымдар тудыратынын көптеген зерттеушілер жануарларға эксперименттер жүргізіп анықтаған [9, 10].

Бірақ, кадмийдің лимфа түйіні ұлпаларының құрылымына әсер көрсетуі зерттелмеген және әдебиеттерде ондай мәліметтер аз кездеседі деп, айтуға болады.

Соған байланысты, осы мәселе бізге эндоэкологиялық кеңістіктегі токсинді заттардың лимфа түйіні ұлпаларының құрылымына әсер көрсетуін зерттеуге түрткі болды.

Жұмыстың мақсаты: тұрақты түрде хлорлы кадмиймен уландыру жағдайында мойын лимфа түйіндеріндегі дамыған құрылым ерекшеліктерін зерттеу.

Материалдар мен әдістер: зерттеу материалы ретінде салмағы 200-220 гр, ал жас мөлшері 5-6 айлық Вистар саласына жататын ақ егеуқұйрықтардың мойын лимфа түйіндері алынды. Экспериментальді моделді жасау барысында тұрақты түрде егеуқұйрықтарды уландыру үшін хлорлы кадмий қолданылды. Тәулік сайын таңғы сағаттарда (8-9 сағатта), 2,5 ай барысында, жануарлардың әр килограмм салмағын есептей отырып, қалыпты вивариялық рационға 1,5 мг хлорлы кадмий қосып берілді. Жануарларды 2 топқа бөліп қарастырдық: Бірінші – бақылау; Екінші – экзотоксикоз берілгендер. Барлық топтағы жануарлады зерттеу, хлорлы кадмиймен тұрақты түрде 2,5 ай уландырғаннан кейін 1, 7, 14, 21 тәулік өткен соң жүргізілді.

Жануарларға декапитация жасағаннан кейін, лимфа түйінінің құрылымын электрондық микроскоппен зерттеу мақсатында, алынған ұлпа фосфаттық буфердегі (рН=7,4) OsO_4 1% ерітіндісінде фиксацияланды [11], дегидраптау процесі этил спиртінің ұлғайтылған концентрацияларында жүргізілді және эпонмен қапталды. Микротомның көмегімен қалыңдығы 1 мкм парафинді кесінділер дайындалып, көкшіл метиленмен боялды. Электрондық микроскоппен зерттеу үшін, алдын-ала алынған материалдарды жәй микроскоптармен зерттеп, ұлпалардың қажетті бөліктері анықталды.

Іріктеп алған материалдардан қалыңдығы 35-45 нм ультражіңішке кесінділер LKB-8800 ультратомында дайындалды, цитратты қорғасынмен және урацилацетаттың судағы қаныққан ерітіндісімен контрасттылығы келтіріліп, JEV 1010 электрондық микроскопта зерттелді [12].

Нәтижелер: Хлорлы кадмиймен уландырып біткеннен кейінгі бір тәуліктен соң тәжірибелік топтағы зерттелген барлық жануарлардың лимфа түйіндеріндегі қан тамырларының эндотелиоциттеріндегі жасушалардың ісінгені және цитоплазмаларында дистрофиялық өзгерістер жүргені көрініс берді. Интерстициальді кеңістіктің ұлғайғаны және ісінгені байқалды.

Қанның микротамырларындағы эндотелиоциттерге морфометриялық талдау жүргізу барысында, түйіршікті эндоплазмалық тордағы және Гольджи комплексіндегі цистерналардың мағаналы түрде кеңігені көрініс берді. Осы кездегі түйіршікті эндоплазмалық тордың көлемдік тығыздығы жануарлардың тәжірибелік тобында 48% көтерілген. Бекіген рибосомалар мен бос полисомалық рибосомалардың сандық тығыздығы тәжірибелік топта 43% құрды. Митохондрияның көлемдік тығыздығы, осы органоидтың ісінуіне және бөртуіне байланысты 48% - 52% артқан. Сонымен қатар, бұл органоидтардың кристалары өте әлсіз көрініс берді. Жасушадағы транспорттық процестердің қарқындылығын көрсететін микропиноцитоздық везикулалардың көлемдік тығыздығы төмендеген. Базальді микропиноцитоздық везикулалардың көлемдік тығыздығы тәжірибелік топта 57% құратынын көрсетті. Осы кезде, тәжірибелік топтағы жануарлардың эндотелиоциттерінің апикальді беткейліктеріндегі микроөсінділерінің саны 80 % төмендегені анықталды.

Хлорлы кадмиймен уландырып біткеннен кейінгі 7 тәуліктен соң барлық зерттелген жануарлардың микротамырларының эндотелиоциттеріндегі жасушалардың ісігі мен цитоплазмаларындағы дистрофиялық өзгерістердің сақталғаны көрініс берді. Интерстициальді кеңістіктің ұлғайғаны және маңызды ісінгені әлі де сақталғаны байқалды.

Қанның микротамырларындағы эндотелиоциттерге морфометриялық талдау жүргізу барысында, түйіршікті эндоплазмалық тордағы және Гольджи комплексіндегі цистерналардың мағаналы түрде кеңігені сақталған. Осы кездегі түйіршекті эндоплазмалық тордың көлемдік тығыздығы, жануарлардың тәжірибелік тобында 32% көтерілген. Бекіген рибосомалар мен бос полисомалық рибосомалардың сандық тығыздығы тәжірибелік топта 40%-35% төмендеген. Митохондрияның көлемдік тығыздығы, осы органоидтың ісінуіне және бөртуіне байланысты тәжірибелік топта 39% артқан. Сонымен қатар, бұл органоидтардағы кристалардың әлсіз көрініс беруі де сақталған. Жасушадағы транспорттық процестердің қарқындылығын

көрсететін микропиноцитоздық везикулалардың көлемдік тығыздығы төмендеген. Базальді микропиноцитоздық везикулалардың көлемдік тығыздығы тәжірибелік топта 47%. Осы кезде, тәжірибелік топтағы жануарлардың эндотелиоциттерінің апикальді беткейліктеріндегі микроөсінділерінің саны 67 % төмендегені көрініс берді.

Хлорлы кадмиймен уландырып біткеннен кейінгі 14 тәуліктен соң барлық зерттелген жануарлардың микротамырларының эндотелиоциттеріндегі жасушалардың ісігі мен цитоплазмаларындағы дистрофиялық өзгерістердің сақталғаны көрініс берді. Интерстициальді кеңістіктің ұлғайғаны мен маңызды ісінген дәрежесі тәжірибелі топтағы жануарларда әлі де сақталған. Осы кездегі, түйіршікті эндоплазмалық тордың көлемдік тығыздығы жануарлардың тәжірибелік тобында 19% көтеріңкі болды. Бекіген рибосомалар мен бос полисомалық рибосомалардың сандық тығыздығы тәжірибелік топта 26% - 34% төмендеген. Митохондрияның көлемдік тығыздығы, осы органоидтың ісінуіне және бөртуіне байланысты тәжірибелік топта 13% артқан. Сонымен қатар, бұл органоидтардағы кристалардың, тіпті жойылып кетуге сәл қалғанына дейін сақталған. Тәжірибелік топтағы жануарлар жасушаларындағы транспорттық процестердің қарқынының төмендеуі, микропиноцитоздық везикулалардың көлемдік тығыздығының кемуімен байланысты екені анықталды.

Базальді микропиноцитоздық везикулалардың көлемдік тығыздығы тәжірибелік топта 30% төмендеген. Осы кезде, тәжірибелік топтағы жануарлардың эндотелиоциттерінің апикальді беткейліктеріндегі микроөсінділерінің саны 60% төмендегені көрініс берді.

Хлорлы кадмиймен уландырып біткеннен кейінгі 21 тәуліктен соң барлық зерттелген жануарлардың қан микротамырларының эндотелиоциттеріндегі жасушаларда ісіктер құбылысы бар екені көрініс берді.

Интерстициальді кеңістіктің ұлғайғаны мен ісіктер құбылысы тәжірибелік топтағы жануарларда әлі де болса сақталғанын көрсетеді. Қан микротамырларындағы эндотелиоциттерге морфометриялық талдау жүргізу барысында, түйіршікті эндоплазмалық тордағы цистерналардың кеңігені де сақталған. Осы кезде түйіршікті эндоплазмалық тордың көлемдік тығыздығы, бақылау тобындағы көрсеткішпен теңескені анықталды. Бекіген рибосомалар мен бос полисомалық рибосомалардың сандық тығыздығы тәжірибелік топта 27% және 20% төмендеген. Митохондрияның көлемдік тығыздығы, осы органоидтың ісінуіне және бөртуіне байланысты тәжірибелік топта 10% артқаны көрініс берді. Сонымен қатар, бұл органоидтардың құрамында кристалар саны кеміген. Базальді микропиноцитоздық везикулалардың көлемдік тығыздығы тәжірибелік топта 34%, ал эндотелиоциттерінің апикальді беткейліктеріндегі микроөсінділер саны 45% төмендеген.

Соныменен, тұрақты түрде хлорлы кадмиймен уландырудан кейін 1, 7 тәуліктер өткен соң да, лимфа түйінінің құрылымындағы өзгерістер тұрақты сақталды. 14 тәулік өткеннен кейін кейбір көрсеткіштер төмендеп, қалпына келе бастағаны, ал 21 тәуліктен кейін де лимфа түйінінің құрылымы толық қалпына келмегені көрініс берді.

Қорытынды: соныменен, хлорлы кадмиймен тұрақты түрде уландыру лимфа түйінінің құрылымында өзгерістер тудыратыны және уландыруды тоқтатқаннан кейінгі 21 тәулік өтсе де құрылымындағы өзгерістер толық қалпына келмегені егеуқұйрықтарға жүргізілген экспериментте көрініс берді.

Әдебиеттер:

1. Шалахметова Т.М. Клеточные механизмы гепатотоксического действия тяжелых металлов на растущий организм: автореф. ... док. биол. наук.: 03.00.11. – Алматы: КазНУ, 1999. – 48 с.
2. Coverdale L.E. , et al., Degenerative periodontal-diseases and oral osteonecrosis: The role of gene-environment interactions // Mutat Res. — 2008. — N 14. — P. 31-42.
3. Coverdale L.E. Degenerative periodontal-diseases and oral osteonecrosis: The role of gene-environment interactions // Mutat Res. — 2008. — N 14. — P. 31-42.
4. Gillis P.L. Effect of in-feed inclusion of a natural zeolite (clinoptilolite) on certain vitamin, macro and trace element concentration in the blood, liver and kidney tissues of sows // Res Vet Sci. -2008. -Vol. 72, N 1. — P. 61-68.
5. Кенесариев Ү.К., Жакашов Н.Ж., Тоғызбаева К.К. Гигиена. – Алматы: 2009. – 380 с.
6. Скальный А.М. Химические элементы в физиологии и экологии человека. – Москва: Оникс 21 век, 2004. — 216 с.
7. Тулеуханов С.Т., Бактыбаева Л.К., Свамбаев Е.А., Атамбаева Г.К., Маутенбаев А.А. Цитотоксическая активность хлорида кадмия в отношении суточной динамики лейкоцитов периферической крови крыс // Хабаршы Вестник КазНУ. Серия экологическая. – Алматы: 2008. — № 2 (28). – С. 94-100.
8. Шардарбекова Г.У. Современное состояние вопроса о влиянии кадмия и его производных на организм человека и животных. Вестник КазНМУ, № 2(20), 2003, с.135-140.
9. Ищук И.Т. Вопросы клинической и теоретической медицины. Киев, 1969.
10. Бородин Ю.И., Селяницкая В.Г., Обухова Л.А. и др. // Бюл. экспер. биологии и медицины. - 1999, Т. 127, № 6, с. 697-699.
11. Milloning G. In Filth International Congress in Electron Microscopy (Ed. by S.S. Breese), New York, academic Press, 1962, p. 8.
12. Reynolds E.S. I. Cell Biol. 1963, Vol.17, p. 208-212.

4.13. Pathogenetic Aspects of Intestinal Dysbiosis in Inflammatory Bowel Diseases

Gulnara Zh. Sadyrkhanova

can. med. science. International Kazakh-Turkish University
named after Khoja Ahmed Yasawi

Aigerim B. Dzhapparkulova

doctoral student. International Kazakh-Turkish University
named after Khoja Ahmed Yasawi

Jamilya A. Kaibullayeva

PhD, Research institute of Cardiology and Internal Diseases. Associate
Professor of the Department Gastroenterology and Hepatology

Summary

UC and BK are polyetiological diseases, in the occurrence of which a significant role is played by hereditary predisposition realizing under exposure to stress, food errors and intestinal infections through immunological disorders. Intoxication with the products of vital activity of bacteria of the large intestine is able to inhibit the metabolic and secretory activity of intestinal epithelium cells, reducing the resistance of mucous barriers, and viruses can alter the metabolism of colonocytes, affect the local immune response.

Key words: *inflammatory bowel diseases, intestinal microflora, dysbiosis.*

Inflammatory bowel disease (IBD) is a serious medical and socio-economic problem [1, 2]. Genetic mutations, the increasing influence of adverse external factors lead not only to an increase in the frequency of IBD, but also to an increase in extraintestinal lesions and complications of the disease [1, 3]. The nature of the disease (multifactorial), the peculiarities of the influence of the predisposing and provoking factors, the leading pathogenetic mechanism in various forms of IBD vary significantly. At the same time, there is a certain commonality of clinical symptoms and etiopathogenetic factors that significantly impede the differential diagnosis between ulcerative colitis (UC) and Crohn's disease (CD), which prolongs the appointment of timely and adequate treatment of these diseases. A significant number of diagnostic errors, not always effective therapy leads to an increase in the duration of disability, disability, and sometimes death of such patients, which makes it particularly relevant, the need for in-depth study of this pathology [1, 2, 4].

UC and CD are polyetiological diseases, in the occurrence of which a significant role is played by genetic predisposition, which is realized under the influence of stress, food errors and intestinal infections by means of immunological disorders. Colon microflora is one of the factors that determine the normal functioning of the intestinal mucous barrier [1,2]. Intoxication with the products of the vital activity of bacteria of the large intestine is able to inhibit the metabolic and secretory activity of the intestinal epithelium cells, reducing the resistance of mucous barriers, and viruses can alter the metabolism of colonocytes and affect the local immune response

[3, 4]. *E. coli* and bifidobacteria perform a vitamin-forming function, contribute to the synthesis of essential amino acids that are directly involved in the regeneration of the intestinal mucosa [2, 5]. With changes in the intestinal microbiocenosis, these microflora functions are impaired. In addition, when the imbalance of the anaerobic and aerobic flora is disturbed, the energy supply of the colonocytes changes [5, 6]. At the same time, the secretory function of goblet cells is disturbed, the synthesis of mucins is reduced, their composition and properties change, the ratio of sulfated and non-sulfated glycosaminoglycans is disturbed, which leads to a violation of the protective properties of mucus and maintains dysbiosis. The protein structure of mucins is also impaired, which reduces the regenerative potential of the mucous membrane. Consequently, microbiocenosis disorders of the large intestine in patients with IBD are caused by changes in trophism of colonocytes, impaired secretory function of goblet cells, proliferation, differentiation and regeneration of intestinal epithelial cells.

Dysbiotic processes in the large intestine directly affect changes in the mucosal layer of the mucous membrane of the large intestine [1, 5]. Obligatory intestinal microflora promotes the synthesis of mucins. Mucins, in turn, are trophic, energy raw materials for the vital activity of bacteria, the formation of colonization resistance. Due to the violation of at least one of the components of the mucous membrane of the intestine, the phenomenon of increased intestinal permeability occurs, and the intestine becomes a source of large amounts of antigens, toxic compounds that help maintain inflammation. The intestinal inflammatory process caused by pathogenic flora, xenobiotics or allergens stimulates the cells of the immune system and supports the systemic inflammatory process. Confirmation of the important role of the intestinal mucous barrier is the reduction of disease activity in patients with IBD after the restoration of intestinal microbiocenosis and reduction of intestinal permeability [4, 6].

The nature of changes in the intestinal mucous barrier is different for different types of IBD. In Crohn's disease, there is a violation of the microbiocenosis of the large intestine due to mycobacteria, pseudomonads, *Yersinia*, pathogenic strains of *Escherichia* [1, 4, 6]. At the same time, dysbacteriosis with a decrease in the number of bifidobacteria and lactobacilli, obligate flora and an increase in facultative bacteria is characteristic of patients with NUC; [2, 4, 5]. In NUC, the deficiency of the protective layer of mucins is determined, and in case of BK, an excess of mucus formation in the intestine is noted [4]. One of the reasons for the differences in the pathogenesis of changes in the properties of the intestinal barrier in UC and BC may be a genetic predisposition to perceive the antigenic load in the intestine.

Currently, special attention is paid to the system of toll-like receptors (TLRs 113), which are responsible for recognizing the components of the bacterial cell wall, activating the cascade of pro-inflammatory cytokines and interleukins, forming colonization resistance and bacterial translocation [7–

9]. TLRs are abundantly represented on the surface of the intestinal epithelium, and are also found on monocytes, macrophages, in the systemic circulation and peripheral organs and tissues, which indicates the important role of toll-like receptors in the regulation of both local and systemic immune response [7, 9]. Toll-like receptors are activated by various bacterial or viral cellular components. Receptors recognize microbial structures, the so-called pathogen-associated microbial pattern, and are a key element in the regulation of the antimicrobial protection of the intestine. Binding of receptors to a bacterial or viral antigen leads to the activation of nuclear transcription factors (NF B, JAK2), changes in the expression of pro-inflammatory cytokines and induction of the inflammatory response [7-10]. Increased expression of TLRs promotes the activation of cytokines and interleukins, the excessive production of TNF, IL1, IL6, IL8 [10, 11]. A point mutation in the exon of the TLR4 gene (chromosome 9q32–33) leads to the replacement of aspartic acid with glycine, a loss of negative charge at position 299 (Asp299Gly), which disrupts the recognition of bacterial lipopolysaccharides both in vitro and in vivo, and develop gram-negative sepsis in animals , a decrease in the response to bacterial endotoxin in an experiment in humans [7, 12]. TLR4 is expressed not only in the intestine, but also on cardiomyocytes, in the brain, and in peripheral blood leukocytes [1, 7]. Changes in its expression can be due to both external factors and genetic predisposition, which can affect the nature of the immune response in patients with IBD [12-14]. At the same time, TLR3 is expressed only on dendritic cells [8, 13, 14, 16], therefore, it can be the primary link in contact with the antigen, which recognizes and presents the component of the intestinal immune system. In the experiment, TLR3 cells of the deficient mice were characterized by reduced production of TNF, IL6, IL12 and the normal response to bacterial polysaccharides [11, 15, 17]. It is possible that various violations of the expression of TLRs in the intestine due to genetic predisposition contribute to the formation of various types of response to viral and bacterial antigens, changes in the qualitative and quantitative composition of the intestinal microflora. Therefore, the study of associations of intestinal microflora disorders in combination with the analysis of TLRs mutations in patients with IBD seems to be relevant.

Purpose of this study was to assess the changes in the qualitative and quantitative composition of the intestinal flora in patients with IBD, depending on the genetic susceptibility to an imbalance of the immune response in dysbiotic processes in the large intestine in patients with UC and BC.

Materials and Methods

98 patients with IBD were examined. Among surveyed were 56 (57.1%) patients with NUC and 42 (42.9%) patients with Crohn's disease. All patients underwent DNA diagnostics in the Department of Molecular Genetic Studies of the Central Research Laboratory of the Moscow Medical and Technical University. A. Yassavi, which included analysis of mutations of the toll-like receptor 3 - TLR3 (mutation Phe412Leu) and toll-like receptor 4 - TLR4

(mutation Asp299Gly). DNA was isolated from whole blood leukocytes using the DNA exprescent reagent. We used diagnostic test systems SNPexpress, developed by NPF Liteh.

Analysis of polymorphic DNA loci was performed by the method of polymerase chain reaction of DNA synthesis followed by electrophoretic detection. The reaction was carried out under the following conditions: primary denaturation at 93 ° C for 1 min, followed by 35 cycles consisting of denaturation at 93 ° C for 10 s, annealing of the primers at 64 ° C for 10 s, elongation at 72 ° C for 20 s. PCR was performed on a Gene Amp® PCR System 2400 amplifier (Applied Biosystems). Analysis of the amplified fragments was carried out by electrophoresis on 3% agarose gel stained in ethidium bromide. The results were visualized in a TFX20.M ultraviolet transilluminator (Vilber Lourmat, France).

To assess changes in the intestinal microbiocenosis, the obligate and facultative intestinal flora, its quantitative and qualitative composition, were studied. The feces were collected in the morning in a sterile container and delivered to the microbiology laboratory for 1 hour. The number of bifidobacteria and lactobacilli, Escherichia coli was determined; studied the quantitative and qualitative composition of the optional flora with the study of the number of staphylo, strepto and enterococci, Klebsiella, Proteus, enterobacter, cytobacter, fungi of the genus Candida. In addition to determining the number of microorganisms, studied their enzymatic properties.

Results and Discussion

TLR3, TLR4 polymorphism was observed in more than half of the examined patients with IBD - 60 (65.2%) patients. TLR3 mutation (Phe412Leu) was more common than TLR4, and was observed in 37 (41.1%) patients with IBD. The predominant number of mutations were heterozygous. Full mutations (Leu / Leu) were observed only in 6 (16.2%) patients with IBD. The frequency of occurrence of point mutations TLR3 differed depending on the type of IBD. Heterozygous mutations (Phe / Leu) prevailed among patients with NUC - 24 (64.9%). Incomplete mutations were less frequent in patients with CD — 13 (35.1%) patients. TLR3 (Leu / Leu) homozygous mutations also prevailed among patients with NUC - 4 (10.8%), compared with patients with BK - 2 (5.4%) of the patient, but these differences were not significant. Thus, TLR3 polymorphism was more frequently observed in patients with NUC, which may indicate the prevalence of an excess response to bacterial polysaccharides of both obligate and facultative microflora that trigger a cascade of proinflammatory cytokines (TNF, IL6, IL12), which play a key role in the formation of IBD.

TLR4 mutation (Asp299Gly) in the examined patients was observed somewhat less frequently than TLR3 and was found only in 23 (25.0%) patients with IBD. In all patients, only heterozygous mutations of TLR4 (Asp / Gly) were noted. TLR4 polymorphism prevailed in patients with CD - 15 (65.2%) cases, in contrast to patients with NLK, among whom this mutation

was observed only in 8 (34.8%) patients. Consequently, a decrease or lack of ability to adequately recognize bacterial lipopolysaccharides due to a TLR4 mutation is more common in patients with CD. This leads to a decrease in the response to the bacterial endotoxin of gram-negative flora, induction and chronization of the inflammatory process in the intestine. Perhaps this explains the fact that a violation of the microbiocenosis of the large intestine due to pathogenic microflora, intestinal infections precede the development, and also provoke exacerbations in patients with Crohn's disease more often than in patients with NUC.

Genetic predisposition with a combined mutation of TLR3 and TLR4 was observed only in 9 (9.8%) patients with IBD. At the same time, the combined mutations were encountered with equal frequency in patients with both NUC and BK, which may be associated with a small number of observations.

All 92 patients with IBD showed changes in the number and composition of intestinal microflora (Table 1).

Table 1. Generic composition of intestinal microbiocenosis in patients with NUC and BC

Genus of a microorganism	Healthy		NK		BK	
	Frequency %	Amount, ig KOE/g	Frequency, %	Amount, ig KOE/g	Frequency, %	Amount, ig KOE/g
1.Escherichia	100,0	7,82±0,24	100,0	6,75±0,61*	78,9**,***	3,84±0,50
2.Bifidobacterium	100,0	8,72±0,25	100,0	7,29±0,71*	100,0	8,41±0,69
3. Lactobacillus	100,0	6,60±0,14	96,1	5,77±0,51*	94,7	5,79±0,57
4.Enterococcus	100,0	6,37±0,33	65,6*	7,33±0,63	100,0	5,30±0,51
5.Enterobacter	24,0	1,11±0,32	40,8*	2,81±0,21*	39,4**	3,97±0,28
6.Staphylococcus	46,0	4,05±0,35	52,6*	4,41±0,43	13,2**,***	2,21±0,18
7.Klebsiella	32,0	0,99±0,27	40,6*	3,46±0,32*	18,2**,***	3,05±0,61*
8.Proteus	16,0	0,4±0,1	39,6*	2,52±0,25	47,4**	2,43±0,27
9.Citobacter	56,0	1,79±0,32	52,1*	3,12±0,22*	-	-
10.Candida	32,0	3,36±0,41	31,6	3,50±0,35	23,7	4,28±0,45

Note: * - $p \wedge 0.05$ when comparing between groups of NUC patients and healthy ones; * - $p \wedge 0.05$ when comparing between groups of patients with NLK and healthy; ** - $p \wedge 0.05$ when comparing between groups of patients with NK and BK.

At the same time, both pathogenic microorganisms were not detected in patients with NUC and BC, and obligate flora (bifidobacteria, lactobacilli and Escherichia coli) were seeded in almost all patients, but their number was significantly reduced. Patients with CD had a lower incidence rate of E. coli - 30 (78.9%) cases than in healthy individuals, both its total number and E. coli with poorly expressed enzymatic properties due to an increase in the proportion of hemolyzing E. coli (up to 50 %). In patients with NUC, there was only a decrease in the number of E. coli (6.75 ± 0.61). Enterococci were

isolated only in 63 (65.6%) patients with NUC ($P < 0.05$), and in patients with CD, there was a decrease in the number of enterococci (5.30 ± 0.51) with 100% outgrowth.

A decrease in the amount of obligate flora led to a decrease in colonization resistance and the growth of facultative bacteria. Enterobacter in NUC patients was sown significantly more often than in healthy ones (40.8 and 24.0%, respectively, $P < 0.01$), while its number also significantly exceeded the figures of healthy individuals. The frequency of occurrence of staphylococci in patients with NUC was higher - 52.6% than in healthy individuals, but their number was not significantly different, while *S. epidermidis*, *S. aureus* were more commonly seeded. In patients with CD, the incidence of staphylococci was significantly lower - 5 (13.2%) than in healthy patients ($P < 0.03$), as well as in patients with NUC ($P < 0.01$). Klebsiella were sown reliably more often in patients with NUC - 39 (40.6%) patients, while their number exceeded the norm by 2.7 times. In patients with CD, Klebsiella's inoculation rate was significantly lower - 7 (18.2%) cases, however, their number exceeded the norm (3.05 ± 0.61 lg CFU / g) and did not significantly differ from the values of patients with UC. The frequency of inoculation of Proteus in patients with NUC was higher by 2 times, and in patients with CD, 3 times higher than in healthy individuals. Proteus was isolated from 38 (39.6%) patients with NUC, and its number of 2.12 ± 0.22 lg CFU / g significantly exceeded the norm - 0.48 ± 0.19 lg CFU / g ($P < 0.001$). Proteus of the *P. mirabilis* genus was sowed more often. Proteus was detected in 18 (47.4%) patients with CD, and its number also exceeded the permissible values (2.43 ± 0.27). In patients with CD, *P. vulgaris* was more commonly seeded. Cytobacter was not detected in patients with CD and was detected only in patients with NUC - 50 (52.1%) patients ($P < 0.05$), its number significantly exceeded normal values (3.12 ± 0.22 and 1.79 ± 0.32 lg CFU / g, respectively, $P < 0.05$). Fungi of the genus Candida were sown more frequently in patients with NLK than in patients with CD, but their number in CD was slightly higher than normal (4.28 ± 0.45). Consequently, against the background of a decrease in the number of obligate bacteria in patients with NUC, the number and proportion of the optional flora increases, which leads to a violation of colonization resistance. The frequency of seeding of Klebsiella, clostridia, enterobacter and protea increases.

The presence of TLR3 and TLR4 polymorphism in the examined patients with IBD led to more pronounced changes in the qualitative and quantitative composition of the intestinal microflora compared with patients who did not have a genetic predisposition. For example, in patients with TLR3 polymorphism, *E. coli* and Enterobacter were sowed more often, and in patients with TLR4 polymorphism, Klebsiella, Proteus and Enterococcus seeding prevailed.

Qualitative changes in microflora in IBD, due to genetic predisposition, may be more resistant, contribute to the development of IBD, refractory to treatment. These changes may be due to impaired content of biogenic

amines produced by intestinal microflora, which increases intestinal motility, secretion of mucus, and provokes pain impulses. In intestinal dysbiosis, inactivation of biologically active substances, histamine and serotonin by the enzyme systems of the microflora is disturbed. Hyperproduction of serotonin and histamine by colon bacteria leads to the formation of an excessive amount of toxic substances, an increase in the intestinal propulsive activity, which aggravates the symptoms of IBD. The decrease in the production of histidase damaged intestinal mucosa also leads to an increase in the concentration of histamine in the blood, the development of sensitization to conditional pathogenic flora. Intestinal dysbiosis contributes to the development and maintenance of motor-evacuation dysfunction, which is a predisposing factor for intestinal dysbiosis. With the progression dysbiotic processes morphological changes epithelium evident in mucosa: reduction serotoninprodutsiruyuschi ESkletok that contributes to inhibition of peristalsis increases the number of inflammatory cells infiltrating the epithelial layer of eosinophils, lymphocytes, plasma cells, neutrophils, fibroblasts of the stroma, the number of mast cells decreases, producing histamine, leading to edema and further infiltration of the connective tissue by cellular elements [13, 14]. Perhaps this contributes to the formation of refractory to drug therapy of clinical types of IBD.

Conclusion. Thus, in the examined patients with IBD, there was a genetic predisposition to a violation of the intestinal microbiocenosis associated with a change in the expression of toll-like receptors (TLR3 and TLR4). At the same time, the combination of TLR3 polymorphism with changes in the intestinal microflora indicates the predominance of an excessive immune response to antigens of obligate and facultative bacteria in patients with NUC. At the same time, in patients with CD, the prevalence of TLR4 polymorphism in combination with the presence of conditionally pathogenic microflora in the intestine may reflect a decrease in reactivity to intestinal pathogens.

Список литературы / References:

1. Grigoriev A.V. Ventricular tract as a habitat of bacteria. Section 1. The morphology of the gastrointestinal bacterial biotope. — Moscow; Kiev, 2004. — 95 p.
2. Intestinal dysbiosis: Guide to diagnosis and treatment / Ed. E. I. Tkachenko, A. N. Suvorov. — SPb.: Spetslit, 2007. — 238 p.
3. Dubinin A.V., Babin V. N., Raevsky P. M. Trophic and regulatory connections of macroorganism and microflora // Clinical medicine. — 1991. — № 7. — P. 2428.
4. Dorofeev A. E., Zvyagintseva T. D., Kharchenko N. In. Bowel disease. — Gorlovka: PP "Staryi Liter", 2010. — 532 p.
5. Ardatskaya M. D. Diagnostic value of short-chain fatty acids in irritable bowel syndrome // Russian journal of gastroenterology, Hepatology, Coloproctology. — 2000. — № 3. — P. 3641.

6. Ardatskaya M. D. intestinal Dysbacteriosis // *Materia Medica*. — 2003. — № 2-3. — P. 28.
7. CL T. O. and others Geneticly polymorphism Toll receptor 4 kids satopou bronchial asthma // *Clinical immunology. Allergology. Infectology*. — 2011. — № 5. — P. 5254.
8. Tolstopyatova M. A., Buslaeva G. A., Kozlov I. G. the Role of innate immunity receptors in the development of infectious diseases in newborns // *Pediatrics*. — 2009. — Vol. 87, № 1. — P 115120.
9. Moser M. Dendritic cell regulation of TH1/TH2 development / M. Moser, K.M. Murphy // *Nat. Immunol.* — 2000. — Vol. 1. — P. 199-205.
10. Schwartz D. The Genetics of Innate Immunity / David A. Schwartz // *CHEST*. — 2002. — Vol. 121. — P. 62-68.
11. The Toll-Like Receptor 4 Asp299Gly and Thr399Ile Polymorphisms Influence the Late Inflammatory Response in Human Endotoxemia / C. Marsik, B. Jilma, C. Joukhadar et al. // *Clinical Chemistry*. — 2005. — Vol. 51, № 11. — P. 2178-2180.
12. Functional Consequences of Toll-like Receptor 4 Polymorphisms / B. Ferwerda, M.B. McCall, K. Verheijen, B.J. Kullberg // *Mol. Med.* — 2008. — Vol. 14, № 5-6. — P. 346-352.
13. Garcia Rodriguez C. Toll-like receptor 4 dependent pathways as sensors of endogenous «danger» signals. New evidences and potential therapeutic targets / C. Garcia Rodriguez // *Inmunologia*. — 2007. — Vol. 26, № 4. — P. 210-215.
14. Medzhitov R. Toll-like receptors and innate immunity // *Nature Rev. Immunol.* — 2001. — 1. — 136-144.
15. Harju K., Glumoff V., Hallman M. Ontogeny of TLR-2, TLR-4 in mice // *J. Pediatr. Res.* — 2001. — 49. — 81-83.
16. Brikos C., O'Neill L.A. Signaling of toll-like receptors // *Handb. Exp. Pharmacol.* — 2008. — V. 183. — P. 21-50.
17. Akira S., Takeda K. Toll-like receptors in innate immunity // *Immunology*. — 2005. — 17 (1). — 1-14.

4.14. Влияние глобализации на модернизацию медицинского образования

Ольга Юрьевна Николаева

ассоциированный профессор Региональной Академии Менеджмента (РАМ), врач высшей категории, преподаватель высшей категории, менеджер по качеству обучения. Колледж «Аяжан»
(г. Алматы, Казахстан)

Марат Галиевич Акчалов

академик Региональной Академии Менеджмента (РАМ), врач высшей категории, преподаватель внутренних болезней высшей категории.
Колледж «Аяжан» (г. Алматы, Казахстан)

Общеизвестно, что глобализация - процесс универсализации единых для мировых структур, связей в различных сферах жизни общества, новый уровень международных отношений. Любая система образования на национальном уровне, не поддерживающая эти изменения и усовершенствования – обречена на стагнацию.

подавляющее большинство государств подчёркивают, что качество системы образования в определённой степени влияет на их национальное развитие. Медицинское образование предназначено для улучшения здоровья населения. Эта же цель стоит перед Всемирной федерацией медицинского образования (WFME) – обеспечивающей достижения научных и этических стандартов в медицинском образовании, разрабатывающая новые методы обучения и методические пособия, что необходимо для создания гарантии качества медицинской помощи и подготовки специалистов. [2] Именно уровень подготовки специалистов влияет на качество медицинских услуг населению.

Министерство здравоохранения РК в рамках выполнения задач, поставленных перед системой здравоохранения, определило пять ключевых инициатив Национальной Программы развития медицины, цель которых - обеспечение доступности и качества медицинских услуг населению.

В качестве одной из инициатив рассматривается вопрос о развитии науки и модернизации медицинского образования для интеграции системы здравоохранения вокруг нужд пациента с внедрением интегрированной системы оказания медицинской помощи, в том числе на уровне первичного профилактического звена, приведение стандартов в соответствие с рекомендациями ОЭСР.

За годы независимости образование Казахстана постоянно двигалось вперёд, меняя содержание, методики и технологии учебного процесса. За последние десятилетия стали развиваться интеграционные процессы не только в общественной жизни, но и в медицинском образовании, что становится приоритетным направлением деятельности как высшей школы, так и ТиПО. В

современном мире не только каждое десятилетие, но и каждый год увеличивает потребности государства и народа, формирует условия улучшения качества жизни населения. Качество и эффективность оказания медицинских услуг вокруг нужд пациента может быть только в результате обобщения и развития мирового опыта. В настоящее время в мире существует более 16 тысяч высших медицинских учебных заведений, которые функционируют на национальном уровне, а их деятельность стимулируется ведущими международными организациями: Всемирной организацией здравоохранения, Всемирной федерацией медицинского образования, ЮНЕСКО, Советом Европы, Международным институтом медицинского образования, Ассоциацией школ общественного здравоохранения Европейского региона, Европейской ассоциацией медицинского образования и другими.

Одним из важнейших направлений развития медицинского образования в Республике Казахстан являются вопросы международного сотрудничества с интеграцией системы образования Казахстана в мировое образовательное пространство. Международное сотрудничество в области образования регулируется законодательством РК и осуществляется на основе международных договоров, соглашений и конвенций. Глава государства поставил задачу перед системой образования: любой гражданин нашей страны, получив соответствующее образование и квалификацию, может стать востребованным специалистом в любой стране мира. Это значит, что добиться предоставления качественных образовательных услуг по всей стране на уровне мировых стандартов. В условиях глобализации существенно расширилось информационное пространство, которое разносторонне и непрерывно влияет на медицинское образование, постоянно изменяя его. В настоящее время специалист, получая базовые знания и умения ориентирован на международные стандарты и протоколы, используемые в разных странах современного мира. Современный студент в курсе новейших достижений клинической и прикладной медицины, моментально может найти любую информацию по интересующей теме, то есть появились новые формы освоения знаний с ориентиром на международные стандарты. Прогресс в сфере медицинского обучения достигается обобщением и объединением международной практики и национального видения развития здравоохранения. Опыт международного уровня многогранен спецификой и требованиями. В Республике Казахстан разработаны Государственные общеобязательные стандарты образования, в которых учтены реальные возможности медицинских образовательных учреждений для подготовки конкурентоспособных специалистов с уровнем знаний и умений, соответствующих запросам практического здравоохранения. При актуализации рабочих учебных программ учитывается наличие приоритетных групп заболеваний, характерных

для различных регионов не только своей страны, но и мира, принципы первичной и вторичной профилактики. [3]

Критерием целесообразности вносимых изменений служит показатель качества обучения, не ниже того, что дается в образовательных учреждениях ближнего и дальнего зарубежья. Также уровень подготовки будущих специалистов должен соответствовать требованиям рынка труда данной страны, что будет являться гарантией в содействии улучшения здоровья населения. [2]

Отражением требований современных технологий обучения является использование Интернет-технологий, электронных библиотек, учебно-методических мультимедиа-материалов, тиражирование и использование учебных материалов с помощью Web-браузера, участие в видеоконференциях, вебинарах. позволяющих качественно повысить уровень подготовки специалистов и сделать образование в новом формате с разработкой методов оценки и контроля знаний и навыков с использованием инновационных методов. Европейская система образования, положила начало развитию дуального образования, сформировала основные компетенции обучающегося, начиная с начальных этапов обучения. [1] Практическое применение полученных на рабочем месте знаний и навыков. позволяет не только качественно обучить студента, но и обеспечить обоснованное их усвоение, создаёт развитие личностных и профессиональных компетенций, без которых невозможно действовать в практике медицинского работника. В настоящее время существует информационная поддержка практически всех стадий образовательного процесса. Применение современных средств информационно-коммуникационных технологий и баз данных для поддержки обучающегося и преподавателя играют существенную роль в процессе обучения студентов.

Новые образовательные программы направлены на освоение клинических и коммуникативных навыков, проведение научных исследований студентами. Имея академическую мобильность учреждения медицинского образования, внедряют в учебный процесс проблемно-ориентированное обучение, методы проекта, командно-ориентированное обучение на основе клинических случаев и другие, включая широкое использование симуляционных технологий. Необходимо подчеркнуть, что присоединение Казахстана к Болонской системе в 2010 году расширило мобильность преподавательского состава учебных заведений и студентов, которым предоставляется возможность обучения за рубежом в течение семестра. Это означает повышение конкурентоспособности образовательных услуг Казахстана, расширение международных связей, обмен опытом на профессиональном и культурном уровне. Развитие системы образования не стоит на месте, и, если кто-то захочет получить доступ к курсам самых передовых университетов – это не проблема, ведь их

наработки, как правило, можно найти в открытом доступе. Следует отметить развитие и увеличение распространенности дистанционного обучения.

Решающее значение имеет качество подготовки будущих медиков. Следует отметить, что в Республике Казахстан международная аккредитация учреждений образования начата в 2008 году. Внедрение международной модели аккредитации позволит:

- перейти от старой системы оценки качества образования к системе, признанной и широко практикуемой в США и развитых европейских странах;

- заимствовать передовую международную методологию и технологию, обеспечив академическую мобильность студентов и преподавателей вузов;

- предоставить объективную информацию обществу о соответствии качества подготовки специалистов в отечественных вузах современным требованиям. [6] Необходимо подчеркнуть особую роль программ по обмену студентов между медицинскими вузами разных стран, дающий шанс адаптироваться к требованиям европейского рынка, освоить недостающие практические навыки, получить опыт работы в мультикультурной среде.

В настоящее время дуальное

обучение обозначено как приоритетное, направленное на запросы и требования практического здравоохранения.

Национальный уровень интернационализации образования предпринимается правительством страны для формирования высокообразованного специалиста с разработанным комплексом мер по качественному улучшению системы. Следует особо выделить ещё одно направление модернизации образования – развитие и совершенствование сестринского образования: с учётом глобальных трендов приоритетно развитие ТПО и его ориентация на спрос рынка. На современном этапе Всемирная организация здравоохранения рассматривает сестринский персонал как реальный потенциал для удовлетворения растущих потребностей населения в доступной медицинской помощи.

30 октября 2017 г. в Алматы прошла Республиканская научно-практическая конференция «Модернизация технического и профессионального образования в системе здравоохранения», при участии представителей Министерства здравоохранения РК,

Министерства образования и науки РК, РЦ развития здравоохранения, главных медицинских сестёр организаций здравоохранения. В настоящее время, в соответствии с международными требованиями, реализуется Дорожная карта по реализации «Комплексного плана развития сестринского дела в РК». В действии пилотный проект по внедрению новой модели сестринской службы в организациях практического здравоохранения [5]. В настоящее время повсеместно внедряются современные медицинские технологии с расширением объема вспомогательных технических функций сестринского персонала. Задача среднего медицинского персонала состоит в предоставлении профессионального медицинского обслуживания, в том числе в поддержании и укреплении здоровья и лечения больных. Одним из важных моментов в профессиональной деятельности медицинского персонала является совершенствование своей работы и взаимодействие с другими специалистами в области социального обеспечения и здравоохранения. [4]

Для Казахстана модернизация системы сестринского дела означает развитие всех его уровней, контроль качества образования в соответствии с международными стандартами, внедрение в практическое здравоохранение специалистов сестринского дела с высшим сестринским образованием. Во всем мире специалисты сестринского дела получают подготовку не только на уровне базового технического и профессионального образования, но также и в рамках бакалавриата, магистратуры и докторантуры, что является привлекательным для карьерного роста. [5] Тенденции развития сестринского дела и профессии медсестры значительно усиливают роль медсестры в современной системе здравоохранения.

С 2017 года начато внедрение совместной казахстанско-финской магистратуры для преподавателей сестринского дела вузов и колледжей Казахстана, сообщает пресс-служба Министерства здравоохранения РК. Вхождение Казахстана в

Болонский процесс диктует необходимость приведения образования, профессиональных стандартов, квалификаций и должностных позиций в соответствие с Европейскими директивами, в том числе и по сестринскому делу.

Система образования в РК условиях глобализации в предстоящие годы направлена на «Обеспечение всеобщего и справедливого качественного образования и обучения на протяжении всей жизни для всех».

В заключении стоит подчеркнуть основные ключевые проблемы глобализации медицинского образования:

- Обеспечение международного качества;
- Международное сотрудничество;
- Доступность и понятность.

Таким образом, модернизация медицинского образования не только усилит качество подготовки студентов, но и повысит роль медицинского работника в системе здравоохранения, повысит уровень осуществления оказания медицинской помощи населению. Образование становится непрерывным, интернациональным, адекватным к рынку труда и меняющимся запросам работодателей из практического здравоохранения.

Используемая литература:

1. КиберЛенинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-trendy-meditsinskogo-obrazovaniya-problemy-i-perspektivy>.
2. Доклад о состоянии здравоохранения в мире / Lincoln Chen, David Evans, Tim Evans, Ritu Sadana, Barbara Stilwell, Phyllida Travis, Wim Van Lerberghe и Pascal Zurn., под ред. Leo Vita-Finzi и Barbara Campanini. - Женева: 2006. - 153 с.;
3. Liese, B., Blanchet, N., and Dussault, G. The Human Resource Crisis in Health Services in Sub-Saharan Africa // The World Bank. - 2003. - 120 с.;
4. Тахтарова Ю.Н. Совершенствование организации деятельности среднего медицинского персонала (структурно-функциональный аспект): дисс. ... канд. мед. - М., 2007. - 152 с.;
5. Резолюция научно-практической конференции «Модернизация технического и профессионального образования в системе здравоохранения».
6. <http://fb.ru/article/389767/globalizatsiya-obrazovaniya-ponyatie-pozitivnyie-i-negativnyie-effektyi>.

4.15. Особенности течения неонатального периода у детей с детским церебральным параличом

Нышангуль Сейтбековна Божбанбаева

доктор медицинских наук, профессор кафедры педиатрии курсом неонатологии Акционерное Общество «Национальный медицинский университет» (Казахстан, г. Алматы)

Роза Жакановна Сейсебаева

доктор медицинских наук, заведующая кафедрой клинических специальностей Высшей школы медицины, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы)

Индира Ескермесовна Сулейменова

кандидат медицинских наук, заместитель заведующей кафедрой
по научно-инновационной деятельности и международным связям
Высшей школы медицины, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, (Казахстан, г. Алматы)

Целью исследования явилось изучение особенности течения
неонатального периода у детей с детским церебральным параличом.

Материалы и методы. Проанализирована медицинская
документация 104 детей инвалидов с детским церебральным
параличом, состоящих на «Д» учете в медицинских организациях г.
Алматы и родившихся в родильных домах/отделениях и
перинатальных центрах г. Алматы за период 2006 - 2016 гг.. Сбор
материала осуществлялся путем сбора клинических, лабораторных
данных в структурированную анкету из медицинской документации:
история родов (форма 096/у), история развития новорожденного
(форма № 097/у), амбулаторная карта ребенка (форма 112/у). В
зависимости от срока гестации при рождении, мы провели
сравнительный анализ факторов риска в группах доношенных и
недоношенных детей. Проводился ретроспективный анализ с
использованием методов описательной эпидемиологии, по
результатам которого выдвинута рабочая гипотеза о роли основных
факторов риска развития детского церебрального паралича у детей с
детским церебральным параличом в неонатальном периоде жизни. При
статистической обработке для проверки гипотезы, связанной с
факторами развития детского церебрального паралича среди
двух независимых, несвязанных выборок (группа доношенных и
недоношенных детей) использован t-критерий Стьюдента.

Результаты и обсуждение. В ходе данного исследования нами
использованы медицинские документы 104 детей с детским
церебральным параличом с 6 месяцев до 17 лет. Из 104 детей, 58
(55,8%) детей родились при доношенном сроке беременности, 46
(44,2%) – при сроке гестации менее 37 недель. Из общего числа детей
трое (2,9%) детей из двойни. Гестационный возраст рождения
недоношенных варьировал от 27 до 37 недель. Распределение
недоношенных детей в зависимости от сроков гестации, показало, что
большинство (45,6%) детей родилось при сроках гестации от 30-33
недель, 12 (26%) – при сроке гестации ниже 30 недель, такое же
количество детей – 13 (28,3%) – при больших сроках гестационного
периода (от 34-37 недель).

При статистической обработке полученных данных по полу, не
установлены статистически значимые различия по мужскому и
женскому полу среди доношенных детей. В этой группе примерно в
равном количестве встречались мальчики (48,3%) и девочки (51,7%).
Напротив, в группе недоношенных детей в 1,5 раза чаще

регистрировался мужской пол (60,8%), против лиц женского пола (39,2%).

Оценка по шкале Апгар на первой минуте жизни составляла от 2 до 7 баллов, медиана 5 (3-7) баллов, на пятой минуте жизни от 4 до 9 баллов, медиана 7 (5-8) баллов. С оценкой по шкале Апгар 0-3 балла, что соответствует асфиксии тяжелой степени по Международной статистической классификации болезней и проблем, связанных со здоровьем X пересмотра (МКБ-10), родилось 4 (10%) доношенных детей, 26 (66%) родились в умеренной асфиксии согласно МКБ-10. В группе недоношенных детей, несколько больше (17%) рождались с оценкой по шкале Апгар на 0-3 балла. У большинства (68%) недоношенных детей регистрировалась умеренная асфиксия. По данным литературы, для определения степени тяжести асфиксии и, обусловленных ею нарушений гемодинамики, у ребенка в первые минуты жизни может быть использована шкала Апгар, хотя у недоношенных она может применяться лишь условно [1, с.86; 2, с. 257].

Статистически чаще (63,3%) дети с детским церебральным параличом рождались от первой беременности, 11 (36,7%), нежели от последующих беременностей ($p < 0,05$).

Из особенностей акушерско-гинекологического анамнеза у преждевременно родивших матерей необходимо отметить, что беременности статистически чаще протекали с осложнениями у 35 (76,6%) матерей недоношенных детей, против 12 (21,4%) доношенных детей ($p < 0,05$), причем угроза прерывания и инфекционный процесс имели место в 29 (83,3%) случаях у матерей недоношенных детей против 14 (25%) ($p < 0,05$) – среди матерей доношенных

В структуре инфекционной патологии во время беременности отмечались острая респираторная инфекция у 9 (31%) женщин, кольпит у 8 (27,6%) женщин, хронический пиелонефрит у 12 (41,4%) матерей недоношенных детей. Многоводие регистрировалось в 27% случаев. Анемия умеренной степени тяжести отмечена у 8 (17,4%), патология щитовидной железы зафиксирована у 5 (10,9%) преждевременно родивших женщин, преждевременное излитие околоплодных вод (43%).

В группе доношенных детей, у их матерей отмечались осложненные роды: преждевременная отслойка нормально расположенной плаценты (20,6%), мекониальные воды (13,8%), длительный безводный период (13,8%), нарушения маточно-плацентарного кровотока по доплерографии тяжелой степени (18%), стремительные роды (8,6%), затяжные роды (13,8%), акушерские пособия в родах (17,2%), ягодичное предлежание плода (6,9%).

Родоразрешение с помощью операции кесарева сечения было проведено в 25% случаях преждевременных родов и в 43,1% доношенных и переношенных сроках беременности.

В группе недоношенных детей по сравнению с группой доношенных детей, статистически чаще отмечались такие нозологические формы, как респираторный-дисстресс синдром ($p<0,01$), асфиксия в родах ($p<0,01$), внутрижелудочковые кровоизлияния ($p<0,05$) по данным нейросонографии, неонатальная желтуха ($p<0,05$), внутриутробный сепсис ($p<0,05$), внутриутробная пневмония ($p<0,01$), перивентрикулярная лейкомаляция ($p<0,05$) (табл.1).

Таблица 1. Сравнительная характеристика нозологических форм у детей ($M\pm m$)

Нозологические формы	Доношенные (n=46)	Недоношенные (n=58)
Респираторный дисстресс-синдром	95,6 $\pm$ 3,0*	6,8 $\pm$ 3,3*
Асфиксия	89,1 $\pm$ 4,5*	18,9 $\pm$ 5,1*
Ишемия мозга	60,8 $\pm$ 7,1***	41,3 $\pm$ 6,4***
Внутрижелудочковые кровоизлияния 1 степени	71,7 $\pm$ 6,6**	41,3 $\pm$ 6,4**
Внутрижелудочковые кровоизлияния 2-3 степени	15,2 $\pm$ 5,2***	20,6 $\pm$ 5,3***
Неонатальная желтуха	58,6 $\pm$ 7,2***	31,0 $\pm$ 6,1***
Внутриутробный сепсис	41,3 $\pm$ 7,2**	15,5 $\pm$ 4,7**
Внутриутробная пневмония	32,6 $\pm$ 6,9*	6,8 $\pm$ 3,3*
Множественные пороки развития	4,3 $\pm$ 2,9***	1,7 $\pm$ 1,6***
Перивентрикулярная лейкомаляция	32,6 $\pm$ 6,9**	12,0 $\pm$ 4,2**
Задержка внутриутробного развития	19,5 $\pm$ 5,8***	12,0 $\pm$ 4,2***
Неонатальные судороги	15,2 $\pm$ 5,2**	39,6 $\pm$ 6,4**
Гидроцефально-гипертензионный синдром	15,2 $\pm$ 5,2***	22,4 $\pm$ 5,4***
Гемолитическая болезнь новорожденных по ABO системе	10,8 $\pm$ 4,5***	12,0 $\pm$ 4,2***
Натальная травма	6,5 $\pm$ 3,6*	37,9 $\pm$ 6,3*
Мекониальный аспирационный синдром	2,1 $\pm$ 2,1**	25,8 $\pm$ 5,7**

Примечание: * $p<0,01$; ** $p<0,05$; *** $p>0,05$; – достоверность различий между показателями сравниваемых групп.

У доношенных новорожденных, достоверно чаще выявлялись синдром натальная травма ($p<0,05$), синдром мекониальной аспирации ($p<0,05$), неонатальные судороги ($p<0,05$).

Неонатальная желтуха имела место у 27 (58,6%) детей. Максимальный уровень билирубина у детей был в среднем равен $218,2 \pm 13,9$ мкмоль/л, медиана 182 (150-326) мкмоль/л. Следует отметить, что физиологичная для доношенных новорожденных гипербилирубинемия в пределах 171-205 мкмоль/л, у недоношенных с синдромом дыхательных расстройств или имеющих очень низкую массу тела при рождении может вызвать билирубиновую энцефалопатию и даже ядерную желтуху [3, с. 2734]. Мы не выявили статистически значимых различий между встречаемостью неонатальной желтухи у доношенных и недоношенных детей. У доношенных детей генез желтухи связан с внутрижелудочковыми кровоизлияниями, кефалогематомами у 8 детей, у 2-х детей с ГБН, в то время как у недоношенных детей мы рассматриваем инфекционный генез желтухи.

Нейросонографическое исследование головного мозга в неонатальном периоде было проведено всем детям. У 7 (15,2%) недоношенных и 12 (20,6%) детей отмечались внутрижелудочковые кровоизлияния (ВЖК) 2-3 степени. Нейросонографические признаки перивентрикулярной инфильтрации (ПВИ) и (или) ВЖК 1 степени регистрировались у 33 (71,7%) недоношенных детей с детским церебральным параличом. Нарушения центральной гемодинамики и микроциркуляции приводят к многовариантным метаболическим сдвигам кислотно-основного состояния и электролитного баланса, дестабилизация клеточных мембран, гипоксемия и тканевая гипоксия, а эти сдвиги, в свою очередь, усугубляют расстройства микроциркуляции, что обуславливает высокий риск церебральной патологии у детей.

Заключение. По результатам нашего исследования выявлены высокие перинатальные факторы риска по развитию детского церебрального паралича у недоношенных и доношенных новорожденных: инфекционная патология во время беременности у женщин, респираторный дистресс синдром, асфиксия в родах, ишемия мозга с внутрижелудочковыми кровоизлияниями, неонатальные желтухи, внутриутробные бактериальные инфекции, неонатальные судороги.

Литература:

1. Малюжинская Н.В. и др. Сравнительная характеристика перинатальных факторов риска развития детского церебрального паралича. Евразийский союз ученых. 2014; 7:3: 85-88.
2. Барашнев Ю.И. "Новые технологии в репродуктивной и перинатальной медицине: потребность, эффективность, риск, этика и право. Российский вестник перинатологии и педиатрии. 2001; 1: 256-259.
3. Robertson, Charlene MT, Man-Joe Watt, and Yutaka Yasui. "Changes in the prevalence of cerebral palsy for children born very

prematurely within a population-based program over 30 years." Jama 297.24 (2007): 2733-2740.

4.16. Аулдық жерлерде мүгедектіктің таралуы

Бауыржан Ормантайұлы Абилдаев

Магистрант. "Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы" АҚ
(Шымкент, Қазақстан)

Жанат Умирбековна Садиекова

Кандидат медицинских наук, доцент.
"Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы" АҚ
(Шымкент, Қазақстан)

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева

Кандидат медицинских наук, доцент.
"Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы" АҚ
(Шымкент, Қазақстан)

Сарыағаш ауданында алғашқы мүгедектікті талдау 3 жыл (2016-2018 жж.) жүргізілді; 3 жыл ішінде ауданның 1786 тұрғыны негізгі мүгедек болып танылды, жылына орта есеппен 595 мүгедек.

Ересек тұрғындардың алғашқы жылдардағы мүгедектігінің орташа деңгейі ересек тұрғындардың 10 мыңға шаққанда 27,6 құрады. Барлық куәландірілгендердің саны, қайта куәландіру өткен жылдармен салыстырғанда өскен. Алғаш мүгедек деп танылғандар өткен жылмен салыстырғанда 25 адамға аз.

Салмақ дәрежесі 2016 жылы 60,22%-дан 2018 жылы 56,4%-ға дейін төмендеді. 2016-2018 оқу кезеңінде бірінші рет мүгедектігі бар деп танылған адамдардың көпшілігі II топтағы мүгедектер болды (2018-ден басқа, III топ мүгедектері 43,6%, тиісінше II тобы мүгедектер - 43,4%), олардың үлесі әртүрлі 47,6%-43,4% шегінде орташа алғанда жалпы санның 46,1%-ы болды; III топтағы мүгедектігі бар адамдардың үлесі орта есеппен 42,3%, I топ - 11,6% болды, II топтағы мүгедектердің деңгейі сәйкесінше ересек халықтың 10 мыңға (-9,3%) 17,2-ден 15,6-ға дейін төмендеуіне, ал III топтағы мүгедектердің деңгейі, керісінше, 9,2%. (Сурет 1)

Алғашқы мүгедектікті аурулардың негізгі кластарына сәйкес бөлу 2016-2018 жж. Ересек халықтың негізгі патологиялық патологиясы алғашқы айналымның құрылымында бірінші орынды қан айналымы жүйесі аурулары, екінші орында онкологиялық аурулар болып табылатынын көрсетті; төртінші орында - тірек-қимыл аппаратының аурулары, бесінші орында - жүйке жүйесінің аурулары.

Қан айналымы жүйесі ауруларының интенсивті көрсеткіштерін 1,2 есе арттыру үрдісі байқалады. 2016-2018 ж.

Қан айналымы жүйесі ауруларының құрылымында нақты ауырлық деңгейін 28,1%-дан (2016 ж.) 35,0%-ға (2018ж.) дейін ұлғайту үрдісі байқалады.

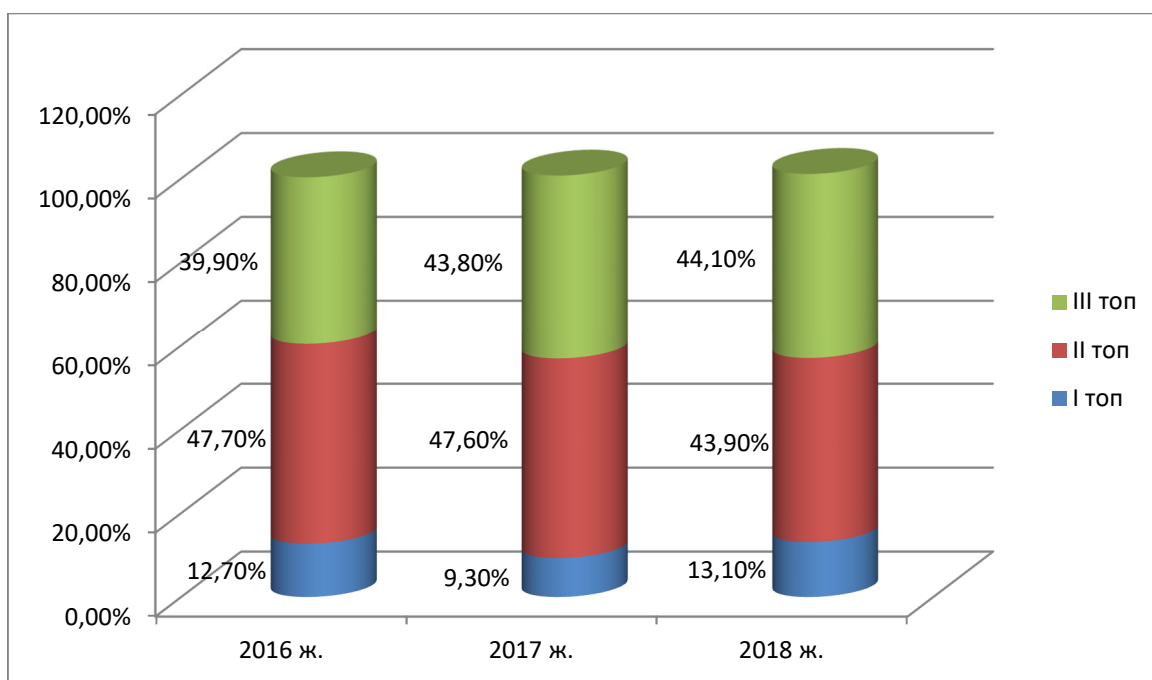
Онкологиялық аурулардың үлесін төмендету үрдісі бар (16,3% - 11,9%); тірек-қимыл аппаратының ауруы бойынша біз 2016 жылы 7,5%-дан 2018 жылы 6,8%-ға дейін төмендеп отырмыз

Аурулардың құрылымында маңызды рөл атқарады жарақаттар: 14,9%-дан (2016) 12,1%-ға (2018)

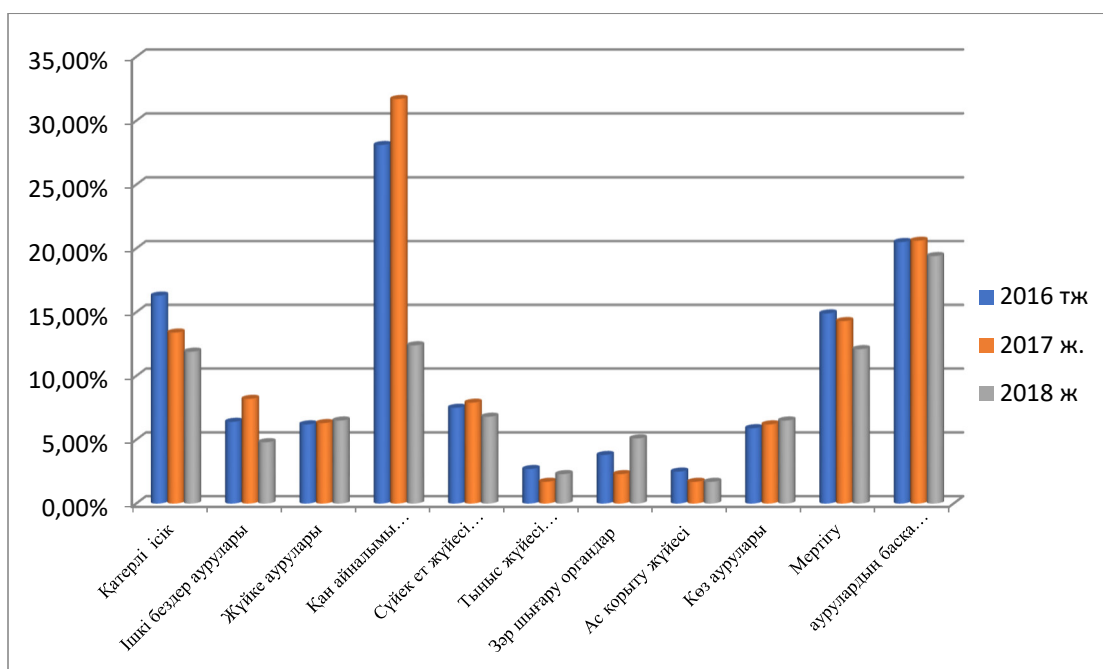
Эндокриндік жүйе аурулары жағдайлары әртүрлі: біз 2016 жылы 6,4%-дан 2017 жылы 8,2%-ке дейін, ал 2017 жылы 8,2%-дан 1,7 есеге дейін осы көрсеткіштің тез төмендеуін байқаймыз 2018 жылы 4,8%. (Сурет 2)

Сондай-ақ, Сарыағаш ауданындағы алғашқы танылған мүгедектер арасында сырқаттанушылық құрылымында көз аурулары маңызды рөл атқарады: 2016 жылы 5,9% -дан 2018 жылы 6,8% -ға дейін өсу үрдісі байқалады.

Тұрғылықты жеріне байланысты зерттелген көрсеткіштердің динамикасын зерттеу ауыл халқы арасында алғашқы мүгедектік деңгейінің төмендеу үрдісі байқалды; мүгедектердің арасында 2017 жылы интенсивті көрсеткіштердің күрт төмендеуі және 2018 жылы бұл көрсеткіштің өсуі байқалады.

Сурет 1. 2016-2018 жылдардағы халықтың алғашқы мүгедектігінің ауырлық дәрежесінің өзгеру динамикасы.

Сурет 2. Ересек халықтың алғашқы мүгедектігінің құрылымы мен динамикасы.

Список литературы:

1. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016-2020 годы.
2. Гаибов А.Г., Пулотов К.Д., Пирова А.Х., Лукьянов Н.Б., Назарова С.И. Эпидемиологические подходы к изучению факторов риска неинфекционных заболеваний // Здравоохранение Российской Федерации, 2013. - N 6. - С. 51-53.
3. 2017 жылда ҚР Халқының денсаулығы және денсаулық сақтау ұйымдарының қызметі. Статистикалық жинақ. Астана, 2018 ж., 351 б.
4. Андреева, О.С. Принципы формирования и реализации индивидуальной программы реабилитации инвалида / О.С. Андреева // Медико-соц. экспертиза и реабилитация. - 2000. - N 4. С. 20-27.

4.17. Особенности эхографической картины при тиреоидной узловой патологии

Дархан Максатович Кайралинов

интерн. НАО «Медицинский университет Семей» (г. Семей, Казахстан)

Айгуль Манарбековна Токешева

кандидат медицинских наук, доцент.

НАО «Медицинский университет Семей» (г. Семей, Казахстан)

Многочисленные публикации отечественных и зарубежных исследователей посвящены проблеме изучения тиреоидной узловой патологии [1, 2, 3, 4, 5]. В структуре патологии щитовидной железы частота тиреоидных узлов варьирует в диапазоне 30-62%, при этом на

долю рака приходится 4-5% всех выявляемых узлов. Повышенный интерес к изучению данной проблемы объясняется гетерогенностью узловых образований щитовидной железы, имеющих различную морфологическую природу и отличающихся как по прогнозу, так и по тактике лечения. Развитие современных диагностических технологий привело к росту выявления тиреоидных узлов. В настоящее время УЗИ является основным методом выявления и верификации узлов. При ультразвуковом сканировании тиреоидные узлы обнаруживаются у 19-68% случайно отобранных лиц [6, 7].

Цель исследования. На основании эхографической оценки щитовидной железы определить узлы повышенного онкологического риска.

Нами проведен ретроспективный анализ результатов ультразвукового исследования щитовидной железы у коренных жителей села Караул Восточно-Казахстанской области, имеющих узловую патологию органа. Всеми обследованными лицами было подписано информированное согласие на добровольное участие в медицинском обследовании по изучению состояния щитовидной железы. Общее количество обследованных лиц составило 141 человек (из них 107 женщин и 34 мужчин). При анализе оценивалось количество узлов, особенности их локализации и размеры, структура интранодулярной ткани, состояние окружающей тиреоидной ткани по показателю тиреоидного объема, определяемого наиболее распространенным в скрининговых исследованиях расчетным методом по данным ультразвуковой морфометрии и формуле J. Brunn [7, 8, 9, 10, 11, 12, 13].

Тиреоидные узлы эхографически определялись в виде гипо- или изоэхогенных образований округлой или овальной формы. Размеры последних варьировали от нескольких миллиметров до нескольких сантиметров и более. Характерным ультрасонографическим критерием этих образований являлся хорошо выраженный гипоехогенный ободок, окружающий узлы по периферии. На рисунках 1 и 2 представлены ультрасонограммы щитовидной железы при солитарной и многоузловой форме тиреоидной патологии.

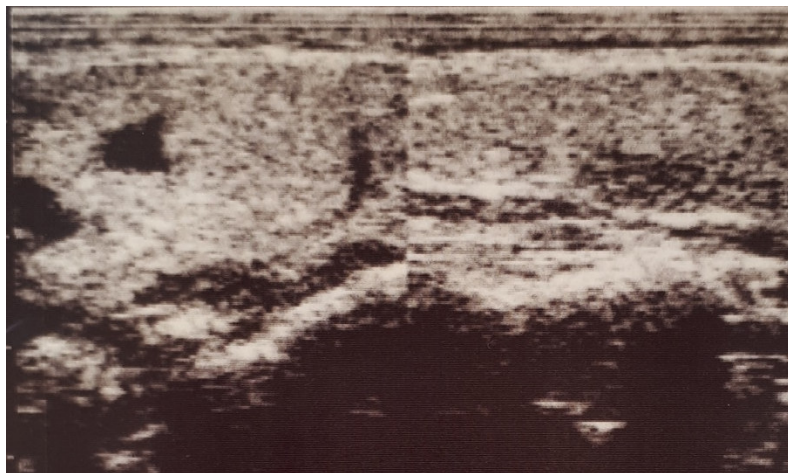

Рисунок 1. Ультрасонограмма щитовидной железы при солитарной узловой патологии

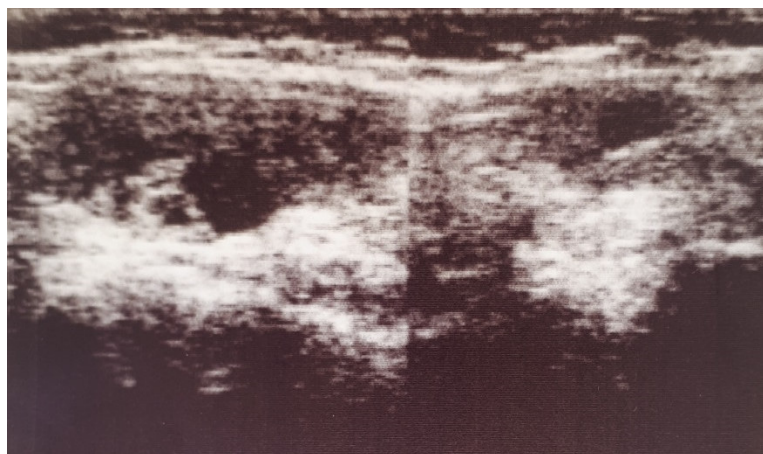

Рисунок 2. Ультрасонограмма щитовидной железы при многоузловой патологии

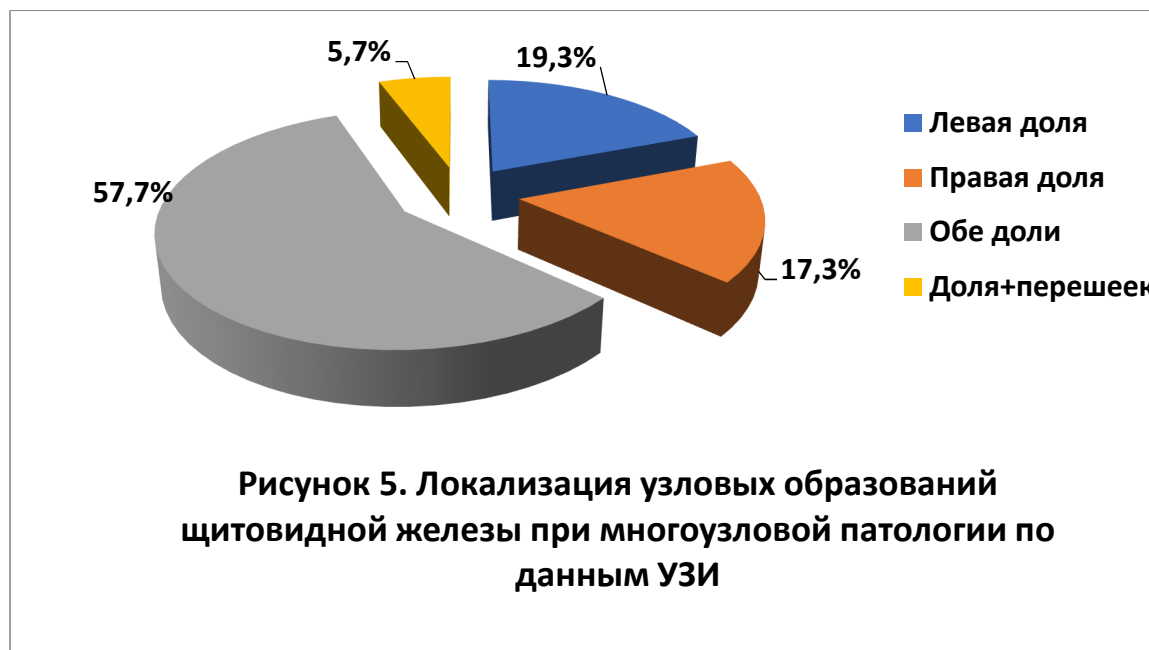
Следует отметить, что наличие единственного узлового образования выявлено у 63,1% обследованных лиц, в том числе у 48,2% лиц женского пола. Длительное время ряд исследователей признавали солитарную форму тиреоидной узловой патологии онкологически более опасным вариантом. Множественные узлы обнаружены у 36,9% обследованных лиц, из них у 27,7% женщин. В настоящее время многие исследователи считают, что солитарные и множественные узлы обладают практически одинаковым злокачественным потенциалом: риск развития рака щитовидной железы составляет 3-9% и 6-9% соответственно [14,15,16]. Рисунок 3 отражает удельный вес солитарной и многоузловой патологии щитовидной железы.

При солитарном поражении чаще была характерна долевая локализация узлов, при этом левосторонняя в 57,3% наблюдений и правосторонняя в 42,7% наблюдений. На рисунке 4 отражены данные локализации одиночных тиреоидных узлов.

При многоузловой тиреоидной патологии преобладала двусторонняя локализация узлов с поражением обеих боковых долей щитовидной железы, отмеченная в 57,7% наблюдений. Множественные узлы с односторонним поражением органа наблюдались в 36,6% случаев (в том числе с правосторонним поражением в 17,3% случаев и с левосторонним поражением в 19,3% случаев). Наиболее редким видом локализации множественных узлов была область одной из долей и перешейка железы (5,7% наблюдений). Рисунок 5 отражает удельный вес узловых образований щитовидной железы с учетом локализации при многоузловой форме.

Одиночные узлы в 49,4% случаев имели размер менее 1 см, в 50,6% случаев их линейный размер превышал 1 см. Множественные узлы размером менее 1 см встречались в 50% случаев. Одновременное наличие узлов размером до 1 см и узлов размером более 1 см наблюдалось при многоузловом поражении щитовидной железы в 26,9% случаев. Множественные узлы, превышающие в размере 1 см, отмечались в 23,1% наблюдений.

По характеру интранодулярной ткани при солитарном поражении щитовидной железы солидные узлы (с нежидкостным содержимым) отмечались в 57,3% случаев (из них размером более 1 см в 29,2% случаев). Узлы неоднородной структуры наблюдались в 37,1% случаев (из них размером более 1 см в 21,3% случаев), кистообразные узлы размером до 1 см – в 5,6% наблюдений.

При многоузловом поражении тиреоидной ткани солидные узлы встречались с частотой 59,6% (из них при сочетанном варианте узлов размером до 1 см и более 1 см в 29,2% случаев, а при сочетанном варианте узлов размером более 1 см в 15,4% наблюдений). Узлы неоднородной структуры обнаружены в 23,1% случаев, преимущественно при сочетанном варианте узлов до 1 см (в 15,4% наблюдений). Сочетанный вариант при наличии солидного и смешанного узлов выявлен в 13,5% случаев, при этом размер тиреоидных узлов чаще превышал 1 см. Сочетанный вариант при наличии смешанного и кистообразного узлов встречался в 1,9% случаев, при этом размер узлов был менее 1 см. Кистообразный характер множественных узлов отмечен с частотой 1,9%, при этом размер узлов не превышал 1 см.

Показатель тиреоидного объема у лиц с узловой патологией составил $9,301 \pm 2,110 \text{ см}^3$. У лиц с солитарной формой узловой тиреоидной патологии показатель объема щитовидной железы

составил $8,395 \pm 2,780 \text{ см}^3$. При многоузловом поражении органа значение тиреоидного объема достигало $10,853 \pm 2,276 \text{ см}^3$. Оценка состояния окружающей тиреоидной ткани показала, что солитарное и многоузловое поражение щитовидной железы не сопровождалось признаками зобной трансформации органа.

Таким образом, к тиреоидным узлам с повышенным онкологическим риском следует отнести клинически значимые (размером от 1 см и более) солитарные и множественные узлы, с солидным и гетерогенным характером интранодулярной ткани. Выявление подозрительных эхографических признаков одновременно представляет потенциальную опасность в онкологическом отношении и требует активной морфологической диагностики узловых образований.

Список литературы:

1. Сергеева Е.Д. Совершенствование диагностической и хирургической тактики при узловых заболеваниях щитовидной железы. Диссертация канд. мед. наук. – Ярославль, 2013. – 106 с.
2. Borman, K.R. Credibility and Clinical Utility of Thyroid Fine-Needle Aspiration Biopsy in a Teaching Hospital / K.R. Borman, A.T. Hume // Am. J. Surg. – 2015. – Vol. 170. – P. 638-642.
3. Haugen B.R., Alexander E.K., Bible K.C., et al. 2015 American Thyroid Association Management Guidelines for Adult Patients with Thyroid Nodules and Differentiated Thyroid Cancer: The American Thyroid Association Guidelines Task Force on Thyroid Nodules and Differentiated Thyroid Cancer. Thyroid. 2016 Jan 1; 26(1): 1-133.
4. Fate of untreated benign thyroid nodules: results of long-term follow-up/ K. Kuma, F. Matsuzuka, T. Yokozawa [et al.] // World J. Surg. – 2014. – Vol. 6518. – P. 495-498.
5. Ljung, A. Aspiration cytology of the thyroid gland / A. Ljung // Compendium on Diagnostic Cytology: tutorials of cytology / G.L. Wied, B. Marluce, C.M. Keebler [et al.]. – Chicago, 2012. – P. 340-345.
6. Guth S, Theune U, Aberle J, Galach A, Bamberger CM. Very high prevalence of thyroid nodules detected by high frequency (13 MHz) ultrasound examination. 2009. Eur J Clin Invest. 39:699-706.
7. Шилин Д.Е. Клинические аспекты ультразвуковой диагностики заболеваний щитовидной железы // Медицинский журнал "SonoAce-International", № 8, 2001.
8. Паршин В.С., Тарасова Г.П., Глотов П.И. и др. Ультразвуковой скрининг в диагностике заболеваний щитовидной железы. Методические аспекты и эффективность//Визуализация в клинике. – 1999. №14. – С. 1-7.
9. Цыб А.Ф., Паршин В.С., Нестайко Г.В., Yamashita S., Nagataki S. Ультразвуковая диагностика заболеваний щитовидной железы. М.: Медицина, 1998. – 341 с.

10. Шилин Д.Е., Пыков М.И. Ультразвуковое исследование щитовидной железы // Клиническое руководство по ультразвуковой диагностике в педиатрии. - М.: ВИДАР, 1998. – С. 319-346.

11. Костюченко В.А., Пиманов С.И. Нормативы объема щитовидной железы при эхографическом исследовании // Новости лучевой диагностики 1998, № 3. – С. 26-27.

12. Hess S.Y., Zimmermann M.B. Thyroid volume in a national sample of iodine-sufficient Swiss school children: comparison to the WHO/ICCIDD normative thyroid volume criteria // Eur. J. Endocr. – 2000. – Vol. 142. – С. 599-603.

13. Azizi F., Delshad H., Mehrabi Y. Thyroid volume in schoolchildren of Tehran: comparison with WHO references and relationship to position and pressure on the probe//Endocrine Journal. – 2000. – Vol. 47, August, Suppl. – С.155.

14. Papini E., Guglielmi R., Bianchini A. Risk of malignancy in nonpalpable thyroid nodules: predictive value of ultrasound and color-doppler features//J.Clin. Endocrinol. Metab. 2002. Vol. 87. – P. 1941-1946.

15. Pelizzo M. R., Bernante P., Toniato A. S., Fassina A. Frequency of thyroid carcinoma in a recent series of 539 consecutive thyroidectomies for multinodular goiter//Tumori. 1997. Vol. 83. – P. 653-655.

16. Sachmechi I., Miller E., Varatharajah R. et al. Thyroid carcinoma in single cold nodules and cold nodules of multinodular goiters//Endocr. Pract. 2000. Vol. 6. – P. 5-7.

4.18. Актуальные вопросы изучения заболеваемости и инвалидности от урологических болезней

Камила Ерликовна Ахмадиева

Кандидат медицинских наук, Руководитель отдела «Доказательная медицина» АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
(г. Шымкент, Казахстан)

Сауле Бимырзакызы Жарасбаева

магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
(г. Шымкент, Казахстан)

ПМСП выполняет главную функцию системы здравоохранения, ВОЗ рассматривает ее в качестве одного из основных инструментов достижения стратегии здоровья для всех. Сегодня установлено, что от состояния ПМСП зависит качество и эффективность деятельности всей системы здравоохранения. Анализ международной практики показывает, что каждая страна решает через ПМСП специфические трудности охраны здоровья населения в зависимости от географических, демографических, климатических и культурных особенностей региона. Кроме того, объектом повышенного внимания

ПМСП является семья пациента с ее социальными, бытовыми, экономическими и психологическими проблемами. Поэтому работа мультидисциплинарной команды ПМСП нацелена на профилактику возникновения заболеваний. Посредством практики ПМСП, основанной на применении технологий и учета пожеланий и ценностей больных, это может быть достигнуто. Командный подход здесь имеет важное значение для удовлетворения потребностей общества и человека в медицинской помощи. По литературным данным выявлено, что ухудшение общественного здоровья происходит в первую очередь за счет роста среди лиц мужского пола распространенности патологии и преждевременной смертности, связанной с репродуктивной функцией. По данным ряда авторов Хайдарова Т.С., Мирманова Р.Р. изучение знаний и навыков профилактического консультирования среди врачей и среднего медицинского персонала первичного звена на четвертом месте по распространенности занимают урологические и андрологические заболевания, напрямую влияющие на репродуктивную функцию. Урологические и андрологические заболевания среди лиц старше 60 лет стоят на втором месте после болезней костно-мышечной системы. В этой возрастной группе частота встречаемости урологических заболеваний по сравнению с другими возрастными группами в 3 раза выше.

Важнейшей медико-социальной проблемой сегодня является рост числа хронических заболеваний среди населения. Урологические заболевания являются одними из наиболее часто встречающихся патологий в медицинской практике. Как отмечают исследователи, с позиции общества, заинтересованного в сохранении и пополнении здоровых людских ресурсов, урологическая патология требует пристального изучения. При этом эта патология резко снижает качество жизни населения. В последние годы отмечается рост заболеваемости мочекаменной болезнью, пиелонефритом, патологией предстательной железы населения. Это увеличение характеризуется социальными, медицинскими и экономическими последствиями. К ним относятся длительная временная нетрудоспособность, высокочувствительное лечение, большой удельный вес смертности и первичной инвалидизации. Анализ литературных данных по качеству оказания урологической помощи населению страны и заболеваниям мочеполовой системы указывает на развитие значительных негативных тенденций, ведущих к росту инвалидизации, смертности, снижению качества жизни больных, причем в большой степени - в трудоспособном возрасте. Известно, что урологические заболевания часто являются причиной снижения качества жизни, увеличения инвалидизации и повышения смертности, что создает целый ряд проблем экономического и социального характера в обществе. Многие исследователи отмечают, что на фоне ухудшения социально-экономических условий увеличение урологической заболеваемости

среди лиц, подвергающихся воздействию неблагоприятных факторов - психоэмоциональных нагрузок и стрессов, повышенного уровня шума и вибрации, необходимости работы в ночное время. Анализ литературных данных выявил, что урологические заболевания оказывают значительное влияние на состояние здоровья общества. В настоящее время доля урологических болезней составляет 9 % в структуре общей заболеваемости. Анализ уронефрологической заболеваемости в Российской Федерации за десятилетний период (2002-2012 гг.) по данным официальной статистики. В основном заболеваемость увеличивается в результате роста урологических заболеваний. Среди урологических заболеваний выявлено преобладание мочекаменной болезни (33,9 %), онкоурологических заболеваний (11,1 %), хронического пиелонефрита (11,1 %). Отмечается увеличение числа больных, страдающих заболеваниями предстательной железы. Причиной увеличения уровня заболеваний происходит в условиях социально – экономического условия жизни, экологического неблагополучия, снижения качества жизни. Тенденции демографического развития, продолжающийся процесс старения населения приводит к увеличению удельного веса лиц старческого и пожилого возраста. Все это проявляется в увеличении как общей распространенности урологических заболеваний, так первичной заболеваемости, аденомы предстательной железы, мочекаменной болезни, рака простаты, неспецифических заболеваний верхних мочевыводящих путей и почек. Также их прогрессирование сопровождается существенным числом различных осложнений и требует профессионального и специализированного лечения у врачей-урологов. В настоящее время одной из наиболее основных проблем является урологическое здоровье мужчин. По литературным данным, у 150 млн. мужчин в мире отмечены андрологические расстройства (Г.В. Тер-Аванесов и соавт., 2000; Benet e.a., 1995; Jonler, 1995; Nieschlag, e.a., 2009; Panser, 1995; Wagner e.a., 1998;). Кроме того, исследования по урологическим заболеваниям в Российской Федерации активно проводятся в последние годы. Результаты исследования показали ухудшение эпидемиологической ситуации в разных регионах у мужчин. При этом, имеющиеся данные не являются полными из-за неполноты адекватной статистической регистрации данной нозологии.

Результаты анализа урологической заболеваемости в разрезе отдельных нозологических форм, являются важной информационной базой для реализации организации и планирования урологической помощи в соответствии с требованиями управления. Из литературных данных известно, что в 2006 г. по данным обращаемости было выявлено болезней МПС в России и зарегистрировано 14 909 651 случаев. В то же время в Казахстане - заболеваний органов мочеполовой системы зафиксировано 4700,50 случаев на 100 000 населения. Здесь необходимо отметить, что из них впервые

обнаруженных в 2006 г заболеваний мочеполовой системы составило 2410,79 на 100 000 населения Республики.

Известно, что распространенность заболеваний мочевыводящих путей и почек по данным комплексных медицинских осмотров и обращаемости равна 2,02%. Тем не менее специальные осмотры позволили выявить исследователям дополнительно 4,5% пациентов с урологическими заболеваниями. То есть истинная же урологическая заболеваемость может превосходить надлежащий показатель по обращаемости в несколько раз. Также, при анализе литературных данных выяснилось, что по отдельным нозологическим единицам, урологическая заболеваемость, к примеру мочекаменной болезнью, существенно превышает приведенный ученым показатель общей заболеваемости. По данным Б.С. Кожабекова было обследовано 5323 человека, в течение 2,5 лет проживающих в Казалинском, Аральском районах Приаралья. При анализе данных исследований следует отметить, что возможность диагностики некоторых урологических патологии, при помощи УЗИ только лишь представляется спорной и можно предположить, что распространенность обнаруженных урологических патологических изменений мочеполовой системы в данном исследовании составила 18,1% (964 из 5323 обследованных).

Сегодня проблема репродуктивного здоровья является безмерно актуальной и связана с существенным числом бесплодных браков и нарастанием их количества. По данным Wong W.Y., Thomas C.M., распространенность бесплодного брака достигает 15%, основной причиной которого у 50% пар представляет собой изолированный мужской фактор. Известно, что среди причин развития первичной инфертильности, варикоцеле занимает первое место и его удельный вес достигает 39% (Pasqualotto F.F. et al., 2005). Также по данным некоторых исследователей, 45-81% лиц мужского пола с вторичным бесплодием имеют варикоцеле. Труды ограниченного числа авторов выявили взаимосвязь между варикоцеле и поражением предстательной железы. Бактериальный и абактериальный простатит, конгестивная простатопатия – это основные заболевания предстательной железы при варикоцеле, все они могут быть причиной посттестикулярных форм субфертильности. Кроме того, у пациентов с варикоцеле развитие конгестии в мочеполовом венозном сплетении является, по мнению ряда авторов, предрасполагающим фактором в развитии конгестивной простатопатии и простатита (Мазо Е.Б. и соавт., 1991; Годлевский Д.Н., Окулов А.Б., 2005; Ишонаков Х.С., 2010; Чанаканов З.И., 2012).

Таким образом, определение полной картины распространенности урологических заболеваний требует от специалистов оценки скрытой урологической патологии. Данной задачи может быть решена путем целенаправленного обследования пациентов, а не анализ данных больного обращаемости за медицинской помощью.

Список литературы:

1. Н.Б. Есимов, Г.Ж. Токмурзиева, Н.Т. Измайлова. Роль первичной медико-санитарной помощи в развитии здравоохранения // Вестник Казахского Национального медицинского университета. - 2017. – N 4. – [С. 317-320].
2. Концепция модернизации первичной медико-санитарной помощи Республики Казахстан до 2030 года. - Астана: 2014. - [С. 3-4].
3. Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения». - 2016. - Статья 45.
4. Lubell J. Economists outline strategy to counter primary care shortage. - 2013. <http://www.ama-assn.org/amednews/2013/01/14/gvvsd0118.htm>. Accessed August 7, 2014.,
5. Sharman A. Modernization and growth in Kazakhstan. CAJGH. – 2012.
6. Актуальные вопросы формирования здорового образа жизни, профилактики заболеваний и укрепления здоровья» № 1, Алматы, 2012 г. С. 26-28.]
7. Баттакова Ж.Е., Слажнева Т.И., Имангалиева А.А., Адаева А.А. «Анализ международного опыта организации работы специалистов общей врачебной практики по профилактике поведенческих факторов риска сердечно-сосудистых заболеваний».
8. Актуальные вопросы формирования здорового образа жизни, профилактики заболеваний и укрепления здоровья» № 3, Алматы, 2012 г. С. 8-11.]
9. [Баттакова Ж.Е., Алчинбаев М.К., Мухамеджан И.Т., Токмурзиева Г.Ж. и др. Репродуктивное здоровье мужчин. профилактика факторов риска развития заболеваний и нарушений репродуктивных функций мужчин (Методические рекомендации) - Астана. 2014. - 59 с.]
10. [Apolikhin O.I., Sivkov A.V., Solntseva T.V. Disability as a Result of Urinary System Diseases in Russian Federation according to Official Statistics. Experimental and clinical urology. 2012; 1: 4-11. Russian (Аполихин О.И., Сивков А.В., Солнцева Т.В. Инвалидность вследствие заболеваний мочеполовой системы в Российской Федерации по данным официальной статистики // Экспериментальная и клиническая урология. 2012. № 1. С. 411.).
11. Pushkar D.Yu. Functional urology and urodynamics. M.: GEOTAR-Media, 2014. 376 p. Russian (Пушкарь Д.Ю. Функциональная урология и уродинамика. М.: ГЭОТАРМедиа, 2014. 376 с.)].
12. [Glybochko P.V., Alyaev Yu.G. Russian Urology in the XXI Century. Urology. 2015; 5: 4-9. Russian (Глыбочко П.В., Аляев Ю.Г. Российская урология в XXI в. // Урология. 2015. № 5. С. 4-9.).
13. Alyaev Yu.G. Diseases of the prostate gland. [Bolezni predstatelnoy zhelezy]. Moscow, 2009. 58 p. Russian (Аляев Ю.Г. Болезни предстательной железы; под ред. Ю.Г. Аляева. М., 2009. 58 с.)].

14. [Miller D.C., Saigal C.S., Litwin M.S. The demographic burden of urologic diseases in America // Urol. Clin. North Am. 2009. Vol. 36, № 1. P. 11-27.]
15. [Glybochko P.V., Alyaev Yu.G. Russian Urology in the XXI Century. Urology. 2015; 5: 4-9. Russian (Глыбочко П.В., Аляев Ю.Г. Российская урология в XXI в. //Урология. 2015. № 5. С. 4-9.)
16. Apolikhin O.I., Sivkov A.V., Beshliev D.A., Solntseva T.V., Komarova V.A. The analysis of uronephrosiological morbidity in the Russian Federation for a ten year period (2002-2012) according to official statistics. Experimental and clinical urology. 2014; 2: 4-12. Russian (Аполихин О.И., Сивков А.В., Бешлиев Д.А., Солнцева Т.В., Комарова В.А. Экспериментальная и клиническая урология. 2014. № 2. С. 4-12.).
17. [Maksimov V.A., Pushkar D.Y., Umarov M.S. The modern view on the problem of cancer screening of the prostate gland. Urology. 2009; 5: 74-77. Russian (Максимов В.А., Пушкар Д.Ю., Умаров М.С. Современный взгляд на проблему скрининга рака предстательной железы // Урология. 2009. № 5. С. 74-77.)]1, 2]
18. [Maksimov V.A., Pushkar D.Y., Umarov M.S. The modern view on the problem of cancer screening of the prostate gland. Urology. 2009; 5: 74-77. Russian (Максимов В.А., Пушкар Д.Ю., Умаров М.С. Современный взгляд на проблему скрининга рака предстательной железы // Урология. 2009. № 5. С. 74-77.)]
19. [Pushkar D.Yu. Functional urology and urodynamics. M.: GEOTAR Media, 2014. 376 p. Russian (Пушкар Д.Ю. Функциональная урология и уродинамика. М.: ГЭОТАР Медиа, 2014. 376 с.)]
20. [Kaprin A.D., Starinsky V.V., Petrov G.V. The state of oncological assistance to the population of Russia in 2013. M.: MCRI them. P.A. Herzen; 2013. 232 p. Russian (Состояние онкологической помощи населению России в 2012 году. Под ред. А.Д. Каприна, В.В. Старинского, Г.В. Петровой. М.: ФГБУ «МНИОИ им. П. А. Герцена» Минздрава России, 2013. 232 с.)]
21. [Коган О.С. Заболеваемость мужского населения Свердловской области болезнями мочеполовой системы и анализ формирующих её факторов / О.С. Коган // Пробл. демографии, медицины и здоровья населения России: мат-лы VIII междунар. конф.- Пенза, 2010.- С. 78-81.]
22. [Коган О.С. Некоторые результаты реализации целевой программы «Урологическое здоровье мужчины» в Свердловской области / О.С. Коган, Д.Р. Медведская // Общественное здоровье и здравоохранение. - 2010. - № 3. - С. 43-45.] (А.К. Абдурахманов, 2010; Р.Т. Алиев, 2009; С.Б. Крылов, 2007; Т.Е. Потемина и соавт., 2006; Ю.А. Соловьева, 2005; М.А. Шарафутдинов, 2004;).
23. [Wong Martin C.S., Goggins William B, Wang Harry H.X., Fung Franklin D.H. Global Incidence and Mortality for Prostate Cancer: Analysis

of Temporal Patterns and Trends in 36 Countries. *Europeanurology*. 2016; 70(5): 862874.].

24. [Аполихин О.И., Какорина Е.П., Сивков А.В., Бешлиев Д.А., Солнцева Т.В., Комарова В.А. Состояние урологической заболеваемости в Российской Федерации по данным официальной статистики. // *Урология*. 2008. № 3. С. 3-9.]

25. [Степанович О.В. План мероприятий по снижению заболеваемости нефроурологической патологией населения Астраханской области (под ред. А.Г. Сердюкова). - Астрахань, 2009. - 16 с.]

26. [Хузиханов Ф.В., Алиев Р.М. Роль урологической патологии в снижении эффективности лечения хронического пиелонефрита // *Современные проблемы науки и образования*. – 2014. – № 1.; URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=11902> (дата обращения: 04.01.2019).]

27. [Кожобеков Б.С. Комплексное изучение эпидемиологических и этиологических аспектов, ранней диагностики, оценки лечебных пособий и метафилактики мочекаменной болезни: Автореф. дисс. докт. мед. наук. Алматы. 1998.]

28. [Аллахвердиева С.А., Хузиханов Ф.В., Алиев Р.М. Факторы риска развития пиелонефрита и их профилактика // *Успехи современного естествознания*. – 2014. – № 6. – С. 11-13; URL: <http://www.natural-sciences.ru/ru/article/view?id=33695> (дата обращения: 08.01.2019).]

29. [Неймарк А.И., Попов И.С., Газаматов А.В. Особенности микроциркуляции предстательной железы и гонад у юношей, страдающих изолированным варикоцеле и варикоцеле в сочетании с тазовой конгестией // *Экспериментальная и клиническая урология*. - 2013. -№ 2.-С. 56-61.]

30. [Неймарк А.И., Попов И.С., Газаматов А.В. Нарушение микроциркуляции предстательной железы и коррекция выявленных изменений у больных, страдающих варикоцеле, осложненным тазовой конгестией // *Материалы XII съезда Российского общества урологов*. - Москва, 2013. - С. 166-167].

31. [Попов И.С., Неймарк А.И., Газаматов А.В. Конгестивные расстройства предстательной железы как фактор, ухудшающий репродуктивный прогноз у юношей, страдающих варикоцеле // *Актуальные вопросы диагностики и лечения урологических заболеваний: Сборник научных трудов под редакцией д.м.н. проф. Неймарка А.И.* - Белокуриха, 2011. - С. 41-43.].

32. [Попов И.С. Особенности состояния репродуктивной системы у юношей, страдающих варикоцеле в сочетании с тазовой конгестией // *Проблемы медицины и биологии: материалы Межрегиональной научно-практической конференции молодых ученых и студентов с международным участием*. - Кемерово, 2012. - С. 148-149.]

33. [Коган О.С. Оценка влияния кадровых ресурсов муниципального здравоохранения на состояние урологического здоровья мужчин / О.С. Коган, И.В. Баженов // Современные аспекты урологии, онкоурологии: тез. докл. IX науч.-практ. конф. урологов. - Красноярск, 2010, - С. 263-264.].

34. [Медведская Д.Р. Эффективность целевой программы по организации урологической помощи мужскому населению Свердловской области / Д.Р. Медведская, О.С. Коган, И.В. Баженов II Главврач, - 2010. - № 11.- С. 72-76.].

4.19. Современные подходы к профилактике и лечению урологических заболеваний

Камила Ерликовна Ахмадиева

Кандидат медицинских наук, Руководитель отдела «Доказательная медицина» АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
(г. Шымкент, Казахстан)

Сауле Бимырзакызы Жарасбаева

магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
(г. Шымкент, Казахстан)

В последние годы разработано большое количество современных подходов к профилактике и лечению урологических заболеваний. Но статистика показывает, наличие повсеместного роста уровня этой группы заболеваний, поскольку проблема носит социальный характер. Поэтому получение объективных данных о характере и размерах заболеваемости патологией МПС является важнейшей задачей и правильно построенный менеджмент даст возможность оценить эффективность медицинской помощи, рациональность распределения материальных средств. Изучение условий жизни населения позволит разработать мероприятия по повышению социальной и общей культуры населения.

В свою очередь анализ заболеваемости данной патологии позволит выявить закономерности, характеризующие состояние здоровья населения с прогностической целью для проведения корректирующих мероприятий. Таким образом, именно комплексный подход к изучению всех аспектов, отражающих тенденции в заболеваемости патологией МПС и социальные вопросы формирования здоровья населения, и пропаганда здорового образа жизни будет способствовать улучшению качества жизни населения.

Решение вопросов организации медицинской профилактики и помощи заболеваний МПС возможно только на основании изучения данных об их распространенности. Ухудшающаяся эпидемиологическая ситуация служит основанием для оптимизации

организации системы оказания урологической помощи населению. Решение вопросов организации медицинской профилактики и помощи заболеваний МПС возможно только на основании изучения данных об их распространенности. Сегодня в Республике происходит сокращение специализированного коечного фонда и оптимизация его в крупных городах. При неполно развитом ПМСП происходит уменьшение доступности урологической помощи для существенной части населения. Ранняя профилактика, диагностика и лечение заболеваний МПС представляют одну из основных актуальных проблем.

Таким образом, ПМСП урологическим пациентам является одним из самых основных видов медицинского обслуживания населения. Но в условиях последствий экономического кризиса, сокращения потенциала финансовых возможностей государственного сектора, существенного сокращения его расходов на ПМСП, обостряются проблемы материально-технического обеспечения ПМСП, низкой остается заработная плата медицинского персонала, укомплектованности кадров, а в результате - страдает доступность и качество медицинской помощи. Система государственного здравоохранения сегодня в силу экономических затруднений не располагает необходимыми организационными возможностями. Зарубежный опыт свидетельствует, что страны, динамично принимающие механизм государственно-частного соучастника для развития инфраструктуры системы здравоохранения, смогли расширить сферу использования медицинских технологий при сохранении для широких кругов населения возможности доступа к нужным им медицинским услугам.

Для рациональной организации медицинской помощи необходимо использовать экономические ресурсы и максимум информации для всестороннего анализа урологической заболеваемости, а также широко применять современные инновационные технологии в деятельности ПМСП. Инновационная деятельность ПМСП связана с формированием лечебно-диагностических подразделений, удовлетворяющих потребность прикрепленного населения. В рамках организационных мероприятий, опираясь на опыт развитых стран мира, рекомендовано создать кабинет уролога с возможностью лечения данных пациентов в дневном стационаре.

Сегодня в ПМСП использование медицинских инноваций в работе специалиста-уролога способствует расширению диагностических возможностей всей службы в целом. Текущая ситуация показывает, что медико-организационные технологии урологического профиля относятся к наиболее востребованным. Но, эффективность их использования в условиях ПМСП остается малоизученной проблемой, поскольку недостаточно проведено исследований в сфере стационаро-

замещающих и других ресурсосберегающих технологий медицинской помощи при урологических заболеваниях.

Таким образом, несмотря на многочисленные исследования ученых, рассматривающие причины роста уровня урологических заболеваний, совершенствование организации медицинской помощи пациентам с заболеваниями МПС – процесс поэтапный и непрерывный. На современном этапе, решение и изучение проблем, отражающих рост уровня заболеваний МПС необходимо как с социально-гигиенических позиций, так и медико-организационных. Необходимо отметить, что существующие трудности изучения этого вопроса, которые заключаются в том, что в официальной отчетности большинство заболеваний МПС отдельно не учитываются. Все это диктует необходимость целенаправленных исследований по оценке степени заболеваемости населения болезнями МПС на разных уровнях оказания медицинской помощи и среди различных возрастных групп, анализа качества медицинских услуг и разработки мероприятий по её оптимизации, направленных на повышение эффективности лечения и профилактики заболеваний мочеполовой системы.

Список литературы:

1. [Коган О.С. Заболеваемость мужского населения Свердловской области болезнями мочеполовой системы и анализ формирующих её факторов / О.С. Коган // Пробл. демографии, медицины и здоровья населения России: мат-лы VIII междунар. конф. - Пенза, 2010. - С. 78-81.]
2. [Бутрина В.И., Королёв В.С. Организация лечебно-диагностической помощи больным раком простаты в амбулаторно-поликлинических условиях. // М.: Сам-полиграфист, 2013.]
3. Кривонос О.В., Скачкова Е.И., Малхасян В.А., Пушкарь Д.Ю. Состояние, проблемы и перспективы развития Российской урологической службы. // Урология, 2012; 5: 5-12.]
4. [Ершов Д.Л. Перспективы реализации государственно-частного партнерства в здравоохранении субъектов в РФ. // Международный исследовательский журнал. 2013. - № 17. – С. 33-35.]
5. Кондратьева О.Е. Роль частно-государственного партнерства в повышении эффективности системы здравоохранения Российской Федерации. // Научный вестник Волгоградского филиала РАНХиГС. Серия: Экономика 2014.- № 2. – С. 95-99.]
6. [Анализ ГЧП в системе здравоохранения Великобритании. Экспертный журнал 2014. - № 4. – С. 36. Гучев И.А., Шевченко Е.Д. Вектор развития государственно-частного партнерства в Российской Федерации в контексте международной практики. Государственно-частное партнерство 2016. - № 3. – С. 7-18]
7. [E. Battakova, T.I. Slajneva, Sh.E. Karjaubaeva, T.S. Haidarova, T.S. Haidarova, M.A. Darisheva, A.B. Ferdohleb «Развитие первичной

медико-санитарной помощи и семейной медицины в Казахстане на современном этапе» // The journal Courier Medical Republic of Moldova № 3 (327) 2012, Р. 33-38 (Журнал Медицинский курьер Республика Молдова № 3 (327) 2012]

8. [Баттакова Ж.Е., Алчинбаев М.К., Мухамеджан И.Т., Токмурзиева Г.Ж. и др. Репродуктивное здоровье мужчин. профилактика факторов риска развития заболеваний и нарушений репродуктивных функций мужчин (Методические рекомендации)-Астана.2014. -59 с. Коган О.С. Некоторые результаты реорганизации системы урологической помощи мужчинам в Свердловской области / О.С. Коган, Ф.И. Бадаев // Вестн. Уральск, мед. акад. науки, - 2010, - № 4, - С. 69-71]

4.20. Состояние кадровых ресурсов и коечного фонда уроandroлогической службы Туркестанской области

Касымхан Адильханович Султанбеков

К. М. Н., И.О. доцента

Бахыт Болатовна Токкулиева

К. М. Н., И.О. доцента

Умітхан Медетбекқызы Манашова

магистрант 1 года обучения.

Южно-Казахстанская медицинская академия

(г. Шымкент, Казахстан)

Резюме

Как известно, кадровые ресурсы любой службы определяют доступность населения к реализуемой медицинской помощи.

Для решения задач системы здравоохранения, в том числе уроandroлогической службы, значимым звеном является кадровый потенциал. Кадровый состав урологической службы напрямую зависит от укомплектованности компетентным персоналом, имеющий опыт работы и соответствующую квалификационную категорию.

В этой связи изучение различных количественных и качественных показателей, характеризующих кадровую инфраструктуру урологической службы Туркестанской области, представляло научный интерес и было одним из приоритетов проведенного исследования.

Ключевые слова: *кадровые ресурсы, уроandroлогическая помощь, квалификация кадров, амбулаторно-поликлиническая помощь и т.д.*

Учитывая большой опыт наблюдения и лечения андрологической патологии во всех возрастных группах, наличие четкой методологической и научной базы и наибольшего числа квалифицированных андрологов среди врачей урологов(более половины прошли курсы основ андрологии)было изучено состояние кадровых ресурсов и коечного фонда именно урологической службы

Туркестанской области, как фундамента для создания андрологической службы в данном густонаселенном регионе Казахстана.

Как известно, оценка доступности урологической медицинской помощи складывается из количественных и качественных показателей, одним из которых является наличие ограничений к некоторым видам медицинской помощи. Согласно приказа Министерства здравоохранения Республики Казахстан от 30.12.2003 года № 979 «Об утверждении номенклатуры организаций здравоохранения» поликлинических и больничных организаций, норм нагрузки врачебного персонала в организациях здравоохранения, штатных нормативов и типовых штатов организаций здравоохранения Республики Казахстан» разработаны типовые штаты и штатные нормативы организаций здравоохранения для сельских районов до 25 тыс. человек и для городских поликлиник, расположенных в городах свыше 25 тыс. человек.

Таблица 1 – Соотношение фактического и рекомендуемого числа врачей-урологов (приказ МЗ РК № 979) в Туркестанской области

Наименование районов и городов области	2017 г.				
	Численность населения (в тыс.)	Фактическое число врачей-урологов (абс. число)	Число урологических коек	Рекомендуемое число врачей-урологов согласно приказа МЗ РК № 979	± число врачей-урологов от фактического их числа
Арысский	65,0	-	-	1,50	-1,50
Байдыбекский	55,1	-	-	1,25	-1,25
Ордабасынский	96,6	-	-	2,25	-2,25
Казыгуртский	102,4	2	-	2,50	-0,50
Отрарский	56,8	-	-	1,25	-1,25
Махтааральский	272,4	2	-	6,75	-4,75
Сайрамский	258,3	2	-	6,25	-2,25
Сарыагашский	253,8	3	-	6,25	-3,25
Сузакский	53,2	-	-	1,25	-1,25
Толебийский	114,9	1	-	2,75	-1,75
Тюлькубасский	97,6	2	5	2,25	-0,25
Шардаринский	76,2	-	-	1,75	-1,75
г. Кентау	85,8	2	22	2,00	0,0
г. Туркестан	197,7	2	-	4,75	-2,75
г. Шымкент	545,4	17	40	13,50	+3,50
Итого	2331,2	33	52	58,25	-25,25

В связи с этим, нами была изучена доступность городского и сельского населения к урологической медицинской помощи в территориальных поликлиниках Туркестанской области (таблица 1). Так, согласно вышеуказанного приказа МЗ РК, должности врачей-

урологов для оказания амбулаторно-поликлинической помощи населению устанавливается из расчета 0,035 на 1000 населения.

В последние годы в Туркестанской области одним из важнейших вопросов организации специализированной медицинской помощи в области является обеспечение специализированных служб соответствующими кадрами и, прежде всего – кадрами врачей. Проведенный расчет потребности сельских административных территорий области во врачах-урологах показал, что в целом по области почти во всех населенных пунктах число должностных врачей-урологов, оказывающих амбулаторно-поликлиническую помощь ниже рекомендуемого Министерством здравоохранения штатных нормативов для сельского здравоохранения.

В Туркестанской области проживают 2331,2 тыс. человек, в котором согласно вышеуказанного приказа должно быть 58,25 штатных должностей врачей-урологов. Однако, фактически врачебный прием ведут лишь 33 врача, что составляет 56,6% от необходимой потребности.

Следует отметить, что в Арыском, Байбыбекском, Ордабасинском, Отрарском, Сузакском и Шардаринском сельских районах штатных должностей врачей-урологов согласно приказа МЗ РК № 979 должно быть соответственно 1,50, 1,25, 2,25, 1,25, 1,25 и 1,75.

При этом, в тех административных территориях области, где имеются врачи-урологи (за исключением г. Кентау), также отмечено недостаточное их число и соотношение фактического и рекомендуемого числа врачей-урологов согласно приказа МЗ РК № 979 составило соответственно в Казыгуртском – 0,50, Махтааральском – 4,75, Сайрамском – 2,25, Сарыагашском – 3,25, Толебийском – 1,75, Тюлькубасском - 0,25 районах и в г. Туркестане – 2,75 штатных единиц. И только в г. Шымкенте число врачей-урологов увеличилось на 3,50 штатных единиц.

Следовательно, некомплектованность врачей-урологов составляет в Казыгуртском – 20,0%, Махтааральском – 70,3%, Сайрамском – 68,0%, Сарыагашском – 52,0%, Толебийском – 63,6%, Тюлькубасском – 11,1% районах и в г. Туркестане – 57,8%.

Таким образом, можно констатировать, что доступность к урологической медицинской помощи населения ЮКО является недостаточной, так как имеются ограничения в получении медицинских услуг почти на всех административных территориях. Причем, у сельчан области, по сравнению с жителями городов Шымкента, Кентау и Туркестан, доступность урологической помощи еще ниже, так как из 12 сельских районов, в 6 - врачи-урологи отсутствует вообще, а в других 6 районах, в которых имеются врачи-урологи их штаты ниже рекомендуемых приказам Минздрава РК № 979.

Изучение урологического коечного фонда в Туркестанской области показало, что из функционирующих 67 урологических коек, в

Тюлькубасском районе размещены 5 коек или 7,4%, в г. Кентау – 22 или 32,8% и в г. Шымкенте – 40 или 59,7% от общего их числа. При этом следует отметить, что в административных территориях области с численностью населения более 100 тыс. человек (Казыгуртском, Тoleбийском районах и в г. Туркестане) и в сельских районах с численностью населения более 200 тыс. человек (Махтааральском, Сайрамском и Сарыагашском районах) урологические койки отсутствуют вообще.

Как показано в таблице 2, в 2015 году только 10 из 53 врачей-урологов области имели квалификационную категорию; в 2016 году из 43 врачей-урологов лишь 9 имели квалификационные категории, а в 2017 году это соотношение стало еще меньшим, а именно только 6 из 48 врачей-урологов имели квалификационные категории. При этом в 2015 году из общего числа категорийных врачей-урологов 18,8% имели высшую категорию, 16,9% - первую и 11,3% - вторую, а 53,0% из них – квалификационную категорию не имели вообще.

В 2016 году доля врачей-урологов, имеющих высшую квалификационную категорию, уменьшилось с 18,8% до 13,9%; вторую – с 11,3% до 4,6%, а первая, наоборот, увеличилась с 16,9% до 37,2%. При этом удельный вес категорийных врачей-урологов в целом по области составлял лишь 55,7%.

Далее установлено, что в 2017 году доля категорийных врачей-урологов увеличилась до 62,4%. Однако, это произошло за счет увеличения удельного веса врачей, получивших первую квалификационную категорию. При этом доля врачей-урологов с высшей категорией не уменьшилась, а со второй – даже уменьшилась более чем в 2 раза.

Таблица 2 – Характеристика врачей-урологов, по квалификационным категориям в Южно-Казахстанской области

Категориям в г.г. Казахстана области						
Наименование районов области	2015 г.		2016 г.		2017 г.	
	Абс. число	Уд. вес (в %) от общего числа врачей- урологов	Абс. число	Уд. вес (в %) от общего числа врачей- урологов	Абс. число	Уд. вес (в %) от общего числа врачей- урологов
Итого по области	53,0		44,3		37,6	
Высшая						
Абсолютное число	10	18,8	6	13,9	8	16,6
Первая						
Абсолютное число	9	16,9	16	37,2	21	43,7

Наименование районов области	2015 г.		2016 г.		2017 г.	
	Абс. число	Уд. вес (в) от общего числа врачей- урологов	Абс. число	Уд. вес (в) от общего числа врачей- урологов	Абс. число	Уд. вес (в) от общего числа врачей- урологов
Вторая						
Абсолютное число	6	11,3	2	4,6	1	2,1

Надо особо выделить, что из 53 врачей-урологов 38, то есть 72% имели сертификаты о прохождении курсов по андрологии и сексопатологии.

Полученные результаты показывают, что работа по своевременной аттестации врачей-урологов на присвоение квалификационной категории в области систематически не проводится, что в свою очередь, снижает их мотивацию, сдерживает развитие урологической службы.

Таким образом, в настоящее время весьма актуальной задачей, стоящей перед урологической службой области является более полное укомплектование штатов врачей-урологов в медицинских организациях области, а также повышение квалификации хирургов общего профиля. Очевидно, что с этой целью необходимо, прежде всего, создавать привлекательные для врачей условия их труда и быта.

Известно, что приоритетную роль в диагностике урологических заболеваний играет доступность к консультативной диагностической помощи. Одним из достоинств организации урологической специализированной помощи в Южно-Казахстанской областной многопрофильной больнице, является высокая доступность населения к консультативной и диагностической помощи самых различных специалистов.

Динамика числа уроандрологических больных, направленных на консультацию (таблица 3) показало, что в 2015 году оно составило 8124 человек. В 2016 году данный показатель увеличился на 10,1% и составило 8945 больных, а в 2017 году число направленных уроандрологических больных на консультацию в областную больницу уменьшилось на 37,2% и составило 5621 человек.

В 2015 году число направленных уроандрологических больных в различные областные медицинские организации распределились следующим образом: в областной консультативно-диагностический центр – 34,6%, в областную поликлинику при областной больнице – 27,7%, в областной кожно-венерологический диспансер – 18,5%, в областной онкологический диспансер – 10,0% и в областной противотуберкулезный диспансер – 9,2%.

В исследуемом 2016 году, из общего числа направленных с административных территорий области уроandroлогических больных на консультацию в областные медицинские организации незначительно изменилась, но по-прежнему, наибольший их удельный вес приходился на областной консультативно-диагностический центр – 30,3%, на второе ранговое место переместились больные, направленные в областной кожно-венерологический диспансер – 23,6%, на третьем оказалась областная поликлиника при областной больнице – 23,1%, на четвертом и пятом месте, как и ранее, остались областные онкологический (11,8%) и противотуберкулезный (11,1%) диспансеры.

Сравнительный анализ числа урологических больных, направленных на консультацию в различные областные медицинские организации показал, что в 2016 году увеличилось число больных, направленных в областные узкоспециализированные медицинские организации: областной онкологический диспансер – на 30,1%, областной кожно-венерологический диспансер – на 40,7% и областной противотуберкулезный диспансер – 32,4%. И, напротив, уменьшилось число уроandroлогических больных, направленных в поликлинику областной больницы – на 8,2% и областной консультативно-диагностический центр – на 3,4%.

Установлено далее, что в 2017 году, как и в предыдущем году, структура уроandroлогических больных, направляемых на консультацию в областные медицинские организации, не изменилось. При этом в областной консультативно-диагностический центр были направлены – 50,2% больных, в областной кожно-венерологический диспансер – 18,0%, поликлинику при областной больнице – 10,9%, в областные онкологический и противотуберкулезный диспансеры, соответственно по 10,5% больных.

При этом число направленных на консультацию уроandroлогических больных из сельских районов области в 2017 году по отношению к 2016 увеличилось только в областном консультативно-диагностическом центре – на 4,1%. В остальных областных медицинских организациях данный показатель снизился: в поликлинике при областной больнице - на 70,5%, областном онкологическом диспансере – на 44,4% в областном кожно-венерологическом диспансере – на 52,2% и в областном противотуберкулезном диспансере – на 40,9%.

Таблица 3 – Динамика числа уроandroлогических больных направленных на консультацию в различные областные медицинские организации

Наименование медицинской организации	2015 г.		2016 г.		% к 2010 г.	2017 г.		% к 2016 г.
	Абс. число	Уд. вес (%)	Абс. число	Уд. вес (%)		Абс. число	Уд. вес (%)	
Областная поликлиника при областной больнице	2252	27,7	2068	23,1	91,8	611	10,9	29,5
Областной консультативно- диагностический центр	2807	34,6	2712	30,3	96,6	2821	50,2	104,1
Областной онкологический диспансер	812	10,0	1056	11,8	130,1	588	10,5	55,6
Областной кожно-венероло- гический диспансер	1502	18,5	2114	23,6	140,7	1012	18,0	47,8
Областной противотубер- кулезный диспансер	751	9,2	995	11,1	132,4	589	10,5	59,1
Всего	8124	100,0	8945	100,0	110,1	5621	100,0	62,8

Таким образом, можно констатировать, что именно из-за отсутствия низкой укомплектованности и низкой квалификацией врачей-урологов в сельских административных территориях Туркестанской области, отмечается высокий удельный вес уроandroлогических больных, направляемых на консультацию в такие узкоспециализированные областные медицинские организации, как областной онкологический, кожно-венерологический и противотуберкулезный диспансеры, доля которых составила в 2015 году – 37,7%, в 2016 году – 46,5% и в 2017 году – 39,0% от общего проконсультированных больных.

Результаты исследования показали, что обеспеченность административных территорий Туркестанской области врачами-урологами крайне неравномерно. Анализируя причины сложившегося положения, можно полагать, что основными из них являются:

1. Отсутствие или малое число нормативных штатных должностей врачей-урологов, особенно в густонаселенных сельских районах области.

2. Концентрация врачей-урологов в г. Шымкенте, в котором для их полного трудоустройства нет соответствующих должностей.

3. Чрезмерная оптимизация инфраструктуры урологической службы, проведенной в 2003-2005 годах.

4. Неудовлетворительное руководство территориальных органов управления области развитием уроandroлогической службы, в части обоснования штатной численности сети уроandroлогической кабинетов и урологических коек, а также равномерного распределения врачей-урологов-андрологов по административным территориям области.

Литература:

1. РЦРЗ.
2. Отчет главного уролога ОЦЗ ЮКО.
3. Приказ и.о. Министра здравоохранения Республики Казахстан от 30 декабря 2003 года № 979 «Об утверждении номенклатуры организаций здравоохранения, стандартов структуры амбулаторно-поликлинических и больничных организаций, норм нагрузки врачебного персонала в организациях здравоохранения, штатных нормативов и типовых штатов организаций здравоохранения Республики Казахстан».

4.21. Медбикелердің өздігінен мейірбикелік қабылдау жүргізуге дайындығы жайлы пікірді сараптау

Әсел Маратбекқызы Искакова

PhD, Қоғамдық денсаулық және дәлелді медицина кафедрасының оқытушысы, ҰАҚ «Семей медицина университеті»
(Семей қ., Қазақстан)

Меруерт Бейсенгазықызы Бейсенгазина

Эпидемиологиялық және жалпы гигиена кафедрасының оқытушысы
ҰАҚ «Семей медицина университеті»
(Семей қ., Қазақстан)

Өзектілігі: Отандық денсаулық сақтау саласының заманауи даму сатысында кәсіби медико-әлеуметтік көмек пен қолдау көрсету, халық денсаулығын нығайту және қорғау сияқты стратегиялық міндетпен табысталған алғашқы медико-санитарлық көмек көрсету айрықша орын алып отыр [1].

Науқас медициналық-ұйымдастырушылық үрдістің негізгі қатысушысы болып табылады. Медициналық көмекті ұйымдастыру үрдісінің басқа қатысушыларының қызметі, ең алдымен, науқастың медициналық көмек алуы кезіндегі қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталуы тиіс [2].

Әлемдегі мейірбикелер инновациялық үрдісті науқастың күтімінің сапасын жақсартуға және денсаулық сақтау жүйесінің қызметтерінің бағасын төмендетуді өздерінің күнделікті тәжірибесінің негізі ретінде қарастырады. Инновациялық шешімдердің қажеттілігі қазіргі кезде өте жоғары, себебі бүгінгі таңда денсаулық сақтау жүйелері қызметтердің өзіндік құнының өсуін қадағалай отырып, бір уақытта қолжетімді, қауіпсіз

және тиімді қызметтерді қамтамасыз ету үшін күресуде. Бірақ, мейірбикелердің инновациялық үрдіске деген үлесі халық арасында да, мейірбикелік қоғамдастықта да әрдайым мойындала бермейді [3, 4].

Сондықтан, экономикалық өзгерістердің шарттары аясында денсаулық сақтау қажеттіліктерінің өзгерістеріне сәйкес мейірбикелік ісінің стратегиялық дамуы қоғамдық қабылдануға лайық деп табылуы тиіс.

«Нақтыланған міндетке байланысты, мейірбикелердің және басқа мамандардың дәрігерлер жұмысының 25-тен 70%-ға дейінгісін атқаруға күш-қауқары жеткілікті» деп тұжырымдалады.

Дәрігерлік кадрларды ұтымды пайдалану мейірбикелерге дәрігерлік уәкілеттіктердің бір бөлігін табыстау арқылы және соның арқасында дәрігерді оның біліктілігіне сәйкес емес жұмыстан босатып, емдік үрдістің ұйымдастырылуын жоғарылату мен оңтайландыруға және мейірбике жұмысына заманауи технологияларды енгізуге жол ашу арқылы мүмкін болады.

Біздің зерттеуіміздің **мақсаты** мейірбикелердің өзіндік мейірбикелік қабылдауды жүргізуге даярлығы жөніндегі пікірін зерттеу болды.

Материалдар мен зерттеу әдістері: Зерттеу Қазақстан Республикасының Астана және Семей қалаларында өткізілді. Астана қаласында 23, ал Семей қаласында - 19 алғашқы медико – санитарлық көмек көрсететін медициналық мекемелер жұмыс атқарды. Кездейсоқ амалмен репрезентативті таңдау жүргізіліп 6 мекеме іріктелді. Астана қаласында: АМСК «Шапагат», «Демеу 1», «Демеу 2» және Семей қаласында: АМСК №3, АМСК №9, АМСК №11. Барлық медициналық мекемелерде дәрігерге дейінгі медициналық көмек, білікті медициналық көмек, медициналық-әлеуметтік көмек көрсетілді, алайда медициналық көмек көрсетудің ерекше қабілеттілігімен көрінген «Демеу 1», «Демеу 2» орталықтары болды, бұл орталықтарда мейірбикелер дәрігерге тәуелсіз өзіндік қабылдау жүргізді. Орта буындағы медициналық қыметкерлер арасында анонимді сауалнама жүргізілді. Зерттеуге 168 респондент қатысты.

Нәтижелері: мейірбикелік сауалнамада әйелдер - 98,2%, ер адамдар – 1,8% қатысты. Сұрастырылған мейірбикелердің орташа жасы 34,3 жасты құрады (95% ДИ: 32.5-36.1; СО = 11,6). Астана қаласынан 49,4% құрады, ал Семей қаласынан 50,6% құрады.

Сонымен қатар жоғарғы категориялы 10,1%, бірінші категория 10,7% , екінші категория 7,7 % респонденттерде болды, қалғаны категориясыз болды.

Дәстүрлі науқастарды қабылдауда – 66,1% жұмыс істеді. Өзіндік қабылдауда – 33,9 % жұмыс жасады.

Мейірбикелерді сұрастыру кезінде біздің білгіміз келгені: «Толық көлемді жұмыс орнының жабдықталуымен қанағаттанама?». «Иә»

жауабын 80,4% берді, «Жоқ» 15,5% , қалған 4,2% басқа себептері болды

«Профессияналды жоғарлауға мүмкіндік бар ма?» деген сұраққа «Иә» жауабын 63,7,4 % берді, «Жоқ» 29,8%, қалған 6,5% басқа себептері болды.

Қабылдаудың түріне байланысты 17,5% өзіндік қабылдау жүргізетін мейірбикелер профессионалды жоғарлау мүмкіндігін жоққа шығарды, ал дәстүрлі қабылдау жүргізетін мейірбикелерде бұл көрсеткіш 36,0%.

Мейірбикелерді сұрастыруда біздің анықтауымыз: «Мультидисциплинарлы команданың мүшесі ретінде сіз өзіңізді сезінесізбе?» «Иә» жауабын 83,3 % берді, «Жоқ» 16,7%.

Қабылдаудың түріне байланысты 15,8% жеке қабылдау жүргізетін адамдар өздерін мультидисциплинарлы команданың толыққанды мүшесі ретінде санамайды, 17,1% дәстүрлі қабылдау жүргізетіндер бұл сұраққа теріс жауап берді.

Салыстырмалы сараптама дәстүрлі қабылдау жүргізетін мейірбикелердің, яғни дәрігерлермен бірге жұмыс ауысымында: 10 науқасқа дейін - 3,6%, 11-ден 20 адамға дейін 33,3%, ал 30-дан жоғары 37,8% респонденттерді, 30-дай – 26,3% қабылдайтынын көрсетті. Науқастарды жеке қабылдау кезінде 10 минутқа дейін кетеді - 43,9%, 11-20 мин – 38,6 % және 21-ден 30 мин. - 17,5%, жарты сағаттай уақытты қарау мен сұрастыруға жұмсайтындар 0,9 %.

Сұрастырау кезінде біз мейірбикелердің қаншалықты өзіндік іс-шараларды орындауға деген даярлығын анықтауға тырыстық. Мысалы: кейбір үрдістерді атап өткенде:

- 1 жасқа дейінгі сау балаларды үйде патронаж жасауға даярлар: өзіндік қабылдауға - 70, 2%, дәстүрлі қабылдауға 51,4%;

- созылмалы аурулары бар диспансерлік науқастарды үйде белсенді патронаж жасауға даярлар: өзіндік қабылдауға – 43,9%, дәстүрлі қабылдауға 38,7%;

- медициналық-әлеуметтік сұрақтар бойынша қабылдауға даярлар: өзіндік қабылдауға 77, 2%, дәстүрлі қабылдауға 25,2%;

- салауатты өмір салтын қалыптастыру мен насихаттау жөніндегі сұрақтар бойынша әңгіме өткізуге: өзіндік қабылдауға – 75,4%, дәстүрлі қабылдауға 49,5%;

- скринингті жүргізуге: өзіндік қабылдауға – 75,4%, дәстүрлі қабылдауға 45,9%;

- науқастарды денсаулық мектептерінде оқытуға: өзіндік қабылдауға – 73,7% , дәстүрлі қабылдауға 27,9%.

Қорытынды: Жүргізілген зерттеуде біз мейірбикелердің өзіндік іс-шараларды орындауға деген даярлығын анықтауға тырыстық. Өзіндік тәуелсіз қабылдауға көшкен мейірбикелер өзіндік медициналық қызметтерді орындаумен инновациялық тәсілдеме және технологияларды енгізуді болымды деп санап, басқаларына қарағанда

даярлығы жоғары екені анықталды. Дәрігер уәкілеттіктерінің бір бөлігін орта буындағы медициналық қызметкерлерге және мейірбикелер мен дәрігерлер арасындағы қызметтерді қайта бөлуді оңтайлы қарастырып, бұның мейірбике мен дәрігер арасындағы ортақтас қарым - қатынастың дамуына жол ашып, дәрігердің жұмысын жеңілдетуге, мейірбикенің кәсіби және жеке өсімі ұмтылысына әсер ететінін анықтадық.

Әдебиеттер тізімі:

1. М.Ж. Еспенбетова, Т.М. Беляева, О.А. Юрковская, К.Ш. Амренова, Ж.М. Жуманбаев. Подготовка врачей общей практики – основное направление повышения качества и эффективности системы охраны здоровья населения // Наука и здравоохранение. – Семей. - № 4. - 2013. - С. 8-12.
2. М.В. Еругина, И.Л. Кром. Институционализация здравоохранения в России: современные тенденции // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины, № 3, Т. 24 - 2016. - С. 137-141.
3. И.В. Островская. Медицинские сестры и инновационные технологии в здравоохранении // Медицинская сестра, № 3. - 2009. - С. 4: <https://medsestrajournal.ru/system/files/medsestra-2009-03-01.pdf>.
4. И.О. Слепушенко Основные направления подготовки, переподготовки и повышения квалификации специалистов со средним медицинским образованием в условиях реализации национального проекта в сфере здравоохранения // Главная медицинская сестра. – 2006. № 10. – С. 139-144.

4.22. Организация оказания медицинской помощи и наблюдение за контактными лицами инфекционных и паразитарных заболеваний

Айман Полатовна Отарбаева

Преподаватель – магистрант кафедры инфекционных болезней и фтизиатрии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмета Ясави (г. Шымкент, Казахстан)

Важным долгосрочным приоритетом стратегии развития Республики Казахстан «Казахстан -2030» государство определило здоровье и благополучие граждан. Свидетельством заботы государства о здоровье граждан нашей республики, здоровье женщин, детей является утвержденная указом Президента РК Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016-2019 г. [1, 2]

В программе предусмотрен ряд мер, направленных на формирование системы возмещения ущерба людей от

неблагоприятных факторов окружающей среды, улучшение качества жизни людей, бесплатная вакцинопрофилактика.

Состояние здоровья граждан Республики Казахстан является индикатором благополучия общества в целом

Несмотря на эпидемиологический переход, который состоялся в конце XX века в структуре заболеваемости населения мира в пользу хронических неинфекционных заболеваний, проблемы инфекционной патологии и сегодня не потеряли своей актуальности. Инфекционные болезни, в том числе и новые, составляют угрозу развития человечества, поскольку является причиной трети общего ежегодного количества смертей в мире.

Выполнение профилактических мероприятий в практической работе с инфекционными больными, работа в домашних очагах, использование медицинского наблюдения контактных лиц, позволяет улучшить систему здравоохранения и уменьшит вспышки инфекционных и паразитарных заболеваний. [3, 5]

По Туркестанской области насчитывается 530 инфекционных коек, 39 штатных единиц. При возникновении особо опасных инфекций по области развернутся госпитали в количестве 17 коек. Медицинская помощь инфекционным больным осуществляется инфекционными больницами и районными инфекционными отделениями.

В 2018 году среди кишечной группы заболевания не было зарегистрировано случаев брюшного тифа, носителей брюшного тифа, холеры.

Среди вакциноуправляемых инфекций за 2018 год не регистрировались случаи острого полиомиелита, коклюша, болезни легионеров, дифтерии, носительства дифтерии, краснухи.

Среди зоонозных и природно-очаговых заболеваний не было случаев листериоза, пастереллеза, лептоспироза, клещевого энцефалита, туляремии, чумы. В 2018 году не отмечалось случаев сибирской язвы, тогда как в 2017 году был 1 случай в Тюлькубасском районе.

За 2018 г. заболевание чумой среди населения не зарегистрировано, хотя ЮКО является энзоотичной зоной. Работниками противочумной станции регулярно проводятся противоэпидемические, дератизационные, дезинсекционные мероприятия. [4, 6]

Из трансмиссивных заболеваний на территории Туркестанской области не регистрировались болезнь Лайма, лихорадка Ку, малярия, паразитоносители малярии, висцеральный лейшманиоза, риккетсиозов, лихорадки Денге, ГЛПС. Снизилось заболеваемость кожным лейшманиозом в 3,6 раз, у детей снизилась в 3,8 раза, меньше на 4 случая зарегистрировано среди подростков (с 112 случаев / 49 дети / 8 подростки до 31 / 13 / 4 случаев в 2018 году)..

Однако по области ежегодно регистрируются такие серьезные заболевания, как Конго-Крымская геморрагическая лихорадка, на 3 случая меньше, чем в прошлом году: в 2018 – 5 случая (г. Туркестан - 2, г. Кентау - 1, Келесский – 1. Ордабасинский районы - 1), в 2017 году – 8, 1 ребенок до 14 лет в Байдибекском районе. Для снижения заболеваемости ККГЛ проводится плановая борьба с клещами, активная санитарно-просветительная работа среди населения. Для оказания медицинской помощи при поступлении в стационар в каждом РМО имеется запас противовирусных препаратов (рибавирин) и в центре крови -иммунная плазма от доноров, перенесших ККГЛ.

Из вакциноуправляемых инфекций по области отмечалось увеличение кори на 20 случаев, из них на 15 случаев больше среди детей до 14 лет и на 1 случай больше среди 15-17 летнего возраста. Не было случаев коклюша в 2018 году. Не регистрировалась в 2018 году паротитная инфекция – 0, которая уменьшилась на 2 случая по сравнению с 2017 годом.

Снизилась заболеваемость ОВП в 13, 1 раз (1 случай в 2018 году, 13 случаев в 2017 году).

Среди воздушно-капельных инфекций снизилась заболеваемость ветряной оспой на 4,72%, у детей снизилась на 7,84% и увеличилось на 4 случая у подростков. В 2018 году 790 случаев/ дети 629/ подростки 26 по сравнению с 2017 годом 821/ дети 681/подростки 22.

Менингококковая инфекция уменьшилась на 2 случая (2/1 ребенок) по сравнению с 2017 годом 4 случая/3 дети.

Увеличилось на 5 случаев гнойных менингитов и 5 случаев у детей (в 2018 году 10 случаев / 6 среди детей 1/ 1 – среди подростков; в 2017 году 5/1/1).

Серьезные менингиты уменьшились на 2 случая и 2 случая у детей (7 /6 дети – в 2018г., 9/8 дети – в 2017 году). Гемофильной инфекции не регистрировались.

Инфекционная заболеваемость по Туркестанской области за 2018 год, в сравнении с 2017 годом характеризуется снижением бактериальных и вирусных кишечных инфекций на 47,3%/дети на - 48,3%, снизилась функциональная диарея на 11,6%, других уточненные ОКИ – снизились на 1 случай, дизентерии – на 10 случаев/ - 5 дети, подтвержденный шигеллез снизился на 10/5 случаев. Однако увеличения других бактериальных пищевых отравлений в 2.4 раза, у детей в 6,5 раз.

Отмечается увеличение числа ротавирусных энтеритов на 3 случая (2017 г. - 1/дети 1, в 2018 г. – 4/ дети 4/подростки 0),

Не было случаев энтеритов, вызванных иерсиниями энтероколита. Отмечалось увеличение на 2 случая ботулизма и увеличение на 18, 6 раз случаев ботулизма среди детей до 14 лет (с 27 / 1 ребенок/ 3 подростка в 2017 годы до 29 случаев/ 19 – дети до 14 лет/3 подростка).

По области увеличена заболеваемость острыми вирусными гепатитами в целом в 1,5 раз, в том числе ОВГА увеличилась на 1, 6 раз/ 1,5 раз у детей до 14 лет; ОВГВ + 1 случай /0 у детей4 ОВГД + 1 случай / 0 у детей; на 2 случая меньше ОВГС/ - 1 случай у детей до 14 лет.

В связи со скринингом населения отмечается увеличение впервые выявленных хронических вирусных гепатитов на 16,6%.

В 2018 году по области увеличилось количество ХВГС на 21,1%/ + 5 случаев у детей. Количество ХВГВ без дельта-агента увеличилось на 12,5%/+ 5 случаев у детей, ХВГВ с дельта агентом увеличилось на 3 случая / 0 у детей до 14 лет.

В 2018 году на 1 случай уменьшилось число ВИЧ (84 в 2018г., 83 – в 2017 году), носителей ВИЧ-инфекции не регистрировалось.

Число больных ОРВИ и гриппом снизилось на 32,1% и 1 случай соответственно за счет вакцинации и выступлений через СМИ, радио и телевидении врачей по улучшению знании среди населения.

Среди инфекций наружных покровов в 2018 году не было регистрации случаев сибирской язвы и не было в 2017-2018 г.г. случаев бешенства среди людей. Зарегистрирована среди других форм столбняка – 1 случай в Махтаральском районе. Столбняка в 2017-2018 г.г. не было.

Из зоонозных инфекций на 7 случаев стало меньше впервые диагностированного бруцеллеза среди взрослых (2017г.- 242 случаев, в 2018 г.- 235). Среди детей до 14 лет впервые выявленного бруцеллеза зарегистрировано на 5 случаев больше в 2018 году, чем в 2017 году (38 и 33 случаев соответственно).

Шымкентская городская инфекционная больница оказывает специализированную помощь для городского и сельского населения ЮКО, расположена в типовом здании, предназначенных для оказания специализированной медицинской помощи инфекционным больным для взрослого и детского населения которых по РК всего 3. Осуществляет организационно-методическую и консультативную помощь для инфекционных больных взрослого и детского населения при большом радиусе обслуживания - городов Шымкент, Туркестан и 14 районов области, а также высокой плотности населения -18,3 чел. на 1 кв. км.

В плане контроля за лечебно-диагностическим процессом инфекционных больных по области постоянно проводится анализ вызовов по линии санавиации, их обоснованность и качество обслуживания. Все районные инфекционисты информированы о необходимости оповещения главного инфекциониста области обо всех случаях особо опасных инфекций и тяжелых течений инфекционных заболеваний.

С целью повышения профессионального уровня инфекционистов устранения организационных недостатков в инфекционной службе

внедрена *система дефектных актов*. Каждый случай допущенной ошибки анализируется с вынесением определенных решений. Все летальные случаи разбираются на ЛКК. Ежемесячно на базе ШГИБ проводятся научно-практические конференции по актуальным проблемам инфектологии.

Одной из форм повышения профессионального уровня специалистов является проведение общества инфекционистов. Заседания общества по тематическим вопросам проводятся с участием ДООЗ, кафедрами инфекционных болезней МКТУ им. Х.А. Ясави, ЮКМА, отдела особо опасных инфекций ДООЗ.

Организационно-методическая работа

- для оказания организационно-методической помощи и контроля работы осуществляется выезд врачей инфекционистов по районам ЮКО согласно графику 2 раза в год (апрель, октябрь),

- проводятся совместные тренировочные занятия в аэропорту по приему больных с ООИ совместно с МЧС, ДООЗ,

- внедрены стандарты определения инфекционных заболеваний, таких как ККГЛ, сибирская язва, хронический бруцеллез, бешенство.

- ежедневно проводился мониторинг за числом укушенными клещами,

- ежемесячно проводится анализ инфекционной заболеваемости и летальности. Сведения передаются в УЗ г. Шымкента и Туркестанской области. По области функционируют 3 гепатоцентра, в ОКБ оснащен аппаратом для фибросканирования (эластометрии) печени.

В ШГИБ созданы специализированные отделения в стационаре, мельцеровские боксы для особо опасных инфекций / ККГЛ, бешенство, холеры, сибирской язвы, лихорадки Эбола/ отдельно для вирусных, кишечных инфекций, вирусных гепатитов острых и хронических, бруцеллеза для взрослого и детского населения отдельно. Специализированные отделения определяются наличием разнообразным контингентом инфекционных больных, которые должны находиться раздельно для избегания заражения перекрестной инфекцией и возникновения внутрибольничного заражения.

Врачи ШГИБ оказывают экстренную и плановую консультативную помощь инфекционным больным по линии санавиации по городу и области, а также доставленных машинами скорой неотложной помощи.

Заключение:

1. Значение инфекционной патологии не только не потеряло своей актуальности в настоящее время, имеется тенденция к возрастанию ее роли в патологии человека в связи с расширением этиологической верификации и установлением инфекционной природы многих заболеваний человека.

2. В связи с тем, что первыми с инфекционным больным сталкиваются врачи ПМСП, необходимо формирование

настороженности врачей первичного звена в отношении инфекционных болезней, развитие так называемого «инфекционного мышления или взгляда» на патологию человека, так как ранняя диагностика и адекватное лечение носят «жизнесберегающий» характер и имеют противоэпидемическое значение.

3. Инфекционные болезни в настоящее время выходят за пределы компетенции врача-инфекциониста и становятся мультидисциплинарной проблемой. Для совершенствования диагностики, лечения и профилактики инфекционных болезней необходим междисциплинарный интегрированный подход.

4. Лабораторно-этиологическое подтверждение диагнозов в Казахстане не соответствует мировым стандартам, что снижает эффективность эпидемиологического надзора. Причина в слабой материально-технической базе большинства лабораторий, отсутствии современных тест-систем в регионах, высокой стоимости лабораторного обследования.

5. Необходимо разрабатывать и внедрять стандартные определения случаев инфекционных болезней. Рациональной тактикой диагностики является путь от подозрения к подтверждению, с обследованием клинического синдрома на все возможные этиологические агенты, могущие его обусловить. При невозможности дифференцировки следует оставлять синдромальный диагноз. Официальная регистрация заболевания даже на уровне вероятного случая позволит улучшить систему эпиднадзора. Комплексный подход к диагностике поможет выявить распространенность микст-инфекций, что, в свою очередь, обеспечит полную клиническую картину. 7. Медицинская школа должна адекватно реагировать на вызовы современного мира. В отношении дисциплины «Инфекционные болезни» перспективным подходом будет не сокращение часов, а ее включение в образовательные программы до- и последипломной подготовки врачей всех специальностей.

Список литературы:

1. Приказ МНЭ РК от 19 июля 2016 года № 326 "Об утверждении Правил проведения санитарно-эпидемиологического мониторинга".
2. Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016 – 2019 годы Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 июля 2018 года № 460.
3. Об утверждении Санитарных правил "Санитарно-эпидемиологические требования к организации и проведению санитарно-противоэпидемических, санитарно-профилактических мероприятий по предупреждению инфекционных заболеваний" Приказ и.о. Министра здравоохранения Республики Казахстан от 27 марта

2018 года № 126. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 23 апреля 2018 года № 16793.

4. Об утверждении Санитарных правил "Санитарно-эпидемиологические требования к организации и проведению санитарно-противоэпидемических, санитарно-профилактических мероприятий по предупреждению особо опасных инфекционных заболеваний" Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 14 декабря 2018 года № ҚР ДСМ-40. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 21 декабря 2018 года № 17995.

5. Об утверждении Санитарных правил "Санитарно-эпидемиологические требования к организации и проведению санитарно-противоэпидемических и санитарно-профилактических мероприятий по предупреждению паразитарных заболеваний". Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 18 апреля 2018 года № 175. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 5 июня 2018 года № 16991.

6. Об утверждении Санитарных правил "Санитарно-эпидемиологические требования к организации и проведению санитарно-противоэпидемических (профилактических) мероприятий по предупреждению инфекционных заболеваний (чума, холера)". Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 25 февраля 2015 года № 131. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 8 апреля 2015 года № 10644.

4.23. Автокөлік жүргізушілерінің еңбек жағдайларының гигиеналық сипаттамасы

Меруерт Бейсенгазиновна Бейсенгазина
КеАҚ «СМУ» оқытушысы (Семей қ, Қазақстан)

Айгерім Меирханқызы Меирханова
КеАҚ «СМУ» оқытушысы (Семей қ, Қазақстан)

Айдана Мухтаровна Игенова
КеАҚ «СМУ» оқытушысы (Семей қ, Қазақстан)

Әдлет Бүркітбекұлы Құрметжан
КеАҚ «СМУ» оқытушысы (Семей қ, Қазақстан)

Мадияр Серикканович Байғалиев
КеАҚ «СМУ» оқытушысы (Семей қ, Қазақстан)

Аннотация

Қалалық автотранспорт жүргізушілері физикалық табиғаттағы әртүрлі зиянды өндірістік факторлардың, соның ішінде улы заттардың әсеріне ұшырайды, олар мүшелер мен жүйелердің бұзылыстарына алып келеді. Улы заттар жүргізушінің ағзасына тыныс алу мүшелері арқылы өтіп оттегінің жетіспеушілігін, жүрек қызметінің бұзылуына және т.б. бұзылыстарға алып

келеді. Ағзаға әсер ететін бұл жағымсыз әсерлер жұмысқа қабілеттіліктің төмендеуіне алып келеді. Отандық және шетелдік ғалымдардың автокөлік құралдарында еңбек қауіпсіздігі саласындағы зерттеулерінің нәтижелерін қорытындылайды. Шаң, шу, діріл, қолайсыз микроклимат, табиғи жарықтың жоқтығы, иондаушы сәуле (радон), дене күші және нейроэмоционалдық стресс жұмыс ортасының және еңбек процесінің басты зиянды факторлары болып табылады. Көлік құралдарымен жұмыс істейтін адамдардың денсаулық әсерінің сипаты мен ауқымы айтарлықтай өзгеше болуы. Көлік құралдарымен жұмыс жасайтын адамдардың еңбек жағдайлары зиянды факторларының әсерінен эмоционалды-сауық салада, тотығу метаболизмі мен бейімделу үдерістері, орталық жүйке, эндокриндік, иммундық, жүрек-тамыр, тыныс алу жүйелері, тірек-қимыл аппараты, кәсіби стрессті дамытады.

Annotation:

Drivers of urban vehicles are exposed to various harmful production factors in the physical nature, including toxic substances that lead to violations of organs and systems. Toxic substances can pass through the respiratory system in the driver's body with a lack of oxygen, cardiac dysfunction, etc. b. lead to violations. These side effects, affecting the body, lead to decreased performance. Summarizes the results of research in the field of labor safety by domestic and foreign scientists. Dust, noise, vibration, adverse microclimate, lack of natural light, ionizing radiation, body strength and neuroemotional stress are the major causes of the working environment and labor process. The nature and extent of the health effects of people working with vehicles vary greatly. Workers of vehicles work under the influence of harmful factors in the emotional and recreational area, oxidative metabolism and adaptation processes, central nervous, endocrine, immune, cardiovascular, respiratory, musculoskeletal, and professional stress.

Түйінді сөздер: жұмыс шарттары / working conditions, өндірістік факторлар / occupational factors, кәсіби қауіп / occupational risk.

Кіріспе:

Автокөлік жүргізушілері жұмысының қолайсыз факторы ауаның ластануы болып табылады, соның салдарынан болатын кабинаның жұмыс аймағындағы ауаның улы ластануы. Қазіргі заманғы қаланың экологиялық ахуалы көліктік ауаның ластануы автомобиль көлігімен өнеркәсіптік кәсіпорындардың қайталама деңгейіне жеткеніне қарай ерекшеленеді. Кабинаның тығыздығын емес, жүргізушінің кабинасында мәжбүрлеп желдетудің жоқтығы, есіктердің үнемі ашылуы тек ыңғайсыз метеорологиялық жағдайларды ғана емес, сонымен бірге шаңнан және улы заттардан сырттан да әсер етеді.

Жұмыс мақсаты:

1. Нормативтік құжаттарды қарастыру.
2. Автокөлік қызметкерлерінің денесіне әсерін зерттеу.
3. Нормативтік құжаттардың мысалға сәйкестігін бағалау.
4. Осы жұмыс туралы қорытынды жасау.
5. Нормативтік құжаттардан қандай да бір ауытқуларды анықтау бойынша ықтимал ұсыныстар беру.

Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды:

1. Ішкі қалалық жолаушылар қозғалысына арналған Mercedes-Benz, Scania, Volvo, LiAZ, Gazelle маркалы автобустардың жүргізушілерінің еңбек жағдайларын гигиеналық бағалау және жұмыс ортасын бағалаудың кешенді индикаторын әзірлеу.

2. Гемодинамикалық және гематологиялық параметрлер негізінде қалалық автобустардың жүргізушілерінің қызметтік мәртебесін бағалау; сондай-ақ олардың жасы (күнтізбе және биологиялық) және функционалдық мемлекеттің ажырамас индикаторы.

3. Жұмыс ортасы мен функционалдық мәртебесін бағалау үшін әзірленген интегралдық көрсеткіштер негізінде еңбек жағдайлары бар жолаушылар көлік құралдарының жүргізушілерінің функционалды күйін анықтау.

4. Жүргізушілердің еңбек жағдайларының биологиялық жасы бойынша қартаю қарқынына салыстырмалы бағалау жүргізу.

5. Автобус жүргізушілері үшін сауалнама жүргізу әдісімен денсаулыққа байланысты өндірістік және өндірістік емес тәуекел факторларын анықтаңыз.

6. Автокөлік құралдарының жүргізушілерінің денсаулығына келтірілген зиянды азайту (мысалы, Семей қ.)

Тақырыптың өзектілігі: Санитарлық-гигиеналық талаптарға сай келмейтін қауіпті және қауіпті еңбек жағдайларында жұмыс істейтін көліктегі жұмысшылардың саны автомобиль өнеркәсібі мен көлікте жұмыс істейтін жалпы санының 16,7%-ын құрайды. Гигиеналық нормаларға сәйкес келмейтін көлік құралдарының үлесі 35%-дан асады. Драйверлердің жұмысы әлі де қолайсыз өндірістік факторлардың әсерімен сипатталады. Нормаланбаған жұмыс күні, ауысым ұзақтығы 10-12 сағаттан асып кету, ұшып кеткен ұшуларға байланысты, кіретін ақпараттың саны мен сипатына байланысты нейро-эмоционалдық стресс, еңбек процесінің қарқындылығы бойынша жолаушылардың өмірі үшін жауаптылық, жүргізушінің еңбегі 3.2 сыныпқа (зиянды 2 градусқа дейін).

Ғылыми жаңалығы, жұмыстың теориялық маңыздылығы:

- жұмыс ортасын бағалау және интегралдық көрсеткіштер (IPPSS) және функционалдық күй (IPPS) негізінде әзірленді, оның негізінде жұмыс ортасының жіктелуі және жүргізушілердің функционалдық мәртебесі жүзеге асырылды; бөлінді: сыныптар, жұмыс ортасы және функционалдық мемлекеттің кластары, олар арасындағы айырмашылықтар және олар арасындағы өзара байланыс;

- жұмыс ортасын бағалаудың интегралдық көрсеткіштеріне сәйкес жүргізушілердің функционалдық мәртебесін болжау әдісі ұсынылды, автобустардың жүргізушілерінің функционалдық мәртебесінің түрлі типтегі автобустардың нашарлау дәрежесіне тәуелділігі аны

- Әр түрлі жастағы топтардағы автобус жүргізушілерінің қартаю қарқыны анықталды және келесідей анықталды: еңбек процесінің

жұмыс ортасының жағымсыз факторларының кешенінің, қызмет ету ұзақтығының әсеріне жүргізушілердің мерзімінен бұрын қартаюына себеп-салдарлық тәуелділік;

- Деректерді талдауға негізделген сауалнамалық сауалнама тәуекел факторларының ажырамас көрсеткіші болды. Жұмыс ортасы мен жұмыс үрдісінің жағымсыз факторларының әсерін күшейтетін тәуекел факторлары анықталды.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы:

- «Жұмыс жағдайларын оңтайландыру және автобус жүргізушілерінің денсаулығын сақтау жөніндегі нұсқаулықтар; қалааралық жолаушылар тасымалы үшін арналған. Жұмысшылар денсаулығының денсаулық және экологиялық проблемалары жөніндегі ғылыми кеңес

- Автомобильдер жүргізушілерінің еңбек гигиенасы бойынша санитарлық ережелердің жаңа редакциясына материалдар дайындалды

- Семей қаласындағы автокөлік автобустарының автобустарының жүргізушілерінің денсаулығы үшін кәсіби тәуекелдерді азайту бойынша ұсыныстар әзірленді.

Қорытынды:

1. Mercedes-Benz, Scania, Volvo, LiAZ, Gazelle маркалы автобустардың жүргізушілерінің еңбек жағдайлары қалалық жолаушылардың қозғалысына байланысты 4 дәрежелі зиянды деп сипатталады. Сонымен қатар, автобус жүргізушілерінің жұмысы 3.3 сынып үшін ең маңызды зиянды факторларға жатқызылды - зерттелген автобустардағы жұмыс ортасы зиянды факторлардың ауырлығымен ерекшеленді: Gazel автобустарында 3.1 сынып зиянды сыныпқа, LiAZ автобустарында 3.2, Mercedes-Benz, Scania, Volvo автобустарында - 3.3.

2. Жұмыс ортасын бағалаудың дамыған интегралды индикаторы (ИПАЛС) зиянды факторлардың деңгейлерінде айтарлықтай ерекшеленетін жұмыс ортасының үш классын ажыратуға мүмкіндік береді. Жұмыс ортасының бірінші класы (1 pc) физикалық және химиялық факторлардың ең аз мәндері және ИПСС - 0.7 ср. бірлік Жұмыс ортасының үшінші класы (Shrs) физикалық және химиялық факторлардың ең жоғары мәндері мен IPORS > 1,5 айналымымен сипатталады. бірлік Жұмыс ортасының екінші класы физикалық және химиялық факторлардың аралық мәнімен сипатталады ($-0.7 < IOSRS < 1.5$)

3. Жұмыс ауысымының соңында автобус жүргізушілері систолалық және диастолалық қан қысымының, жүрек соғу жиілігінің және функционалдық өзгерістердің индексінің деңгейінің артуымен, сондай-ақ физикалық жағдайдың деңгейінің төмендеуімен бірге функционалдық күйде нашарлайды.

4. Гемодинамикалық, гематологиялық көрсеткіштермен және биологиялық жас шамаларымен есептелетін қалалық автобустардың жүргізушілерінің жұмыс ортасының факторларының әсерін есепке ала отырып, функционалды күйінің интегралдық көрсеткіші. Еңбек процесі бізге жүргізушілердің функционалды күйінің үш классын ажырата білуге мүмкіндік берді, олар өздерімен бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді және АЖӨС сәйкес жұмыс ортасының сыныптарымен байланысады. Бірдей ауырлық пен еңбектің қарқындылығы жағдайында, функционалды күйдің бірінші класы (1fs) гемодинамикалық параметрлердің ең төменгі мәнімен сипатталады.

5. Жұмыс ортасының физикалық және химиялық факторларын және IORS тиісті мәндерін өзгерткен кезде драйверлердің функционалды класы өзгереді. IPRS-нің жоғары мәндерінде IPPS мәндерінің жоғары мәндері анықталады. Физикалық және химиялық факторлардың төменгі мәніне ұшыраған жүргізушілер үшін төменгі мәндер байқалады - жүргізушілердің функционалды жағдайының ажырамас көрсеткіші.

6. Қартаюға байланысты түрлі жастағы автобустардың жүргізушілерінің жұмыс жағдайына әсерін салыстырмалы бағалау жүргізушілердің мерзімінен бұрынғы қартаюы себепті тәуелділігін анықтады.

7. Сауалнамаға сәйкес жүргізушінің денсаулығының құнсыздануының өндірістік және өндірістік емес факторлары (тұрақсыз өмір салты, жаман әдеттер - темекі шегу, алкогольді тұтыну) анықталды және жұмыс ортасының интегралдық индикаторларымен (IPFS) және функционалды күйде (IPFS) олардың корреляциясы анықталды.

8. Өндірістік және өндірістік емес тәуекелдерді азайту, автобус жүргізушілерінің денсаулығын сақтау және нығайту, оның ішінде еңбек жағдайларын оңтайландыру, жұмысты және демалыс кестесін рационализациялау, санитарлық-гигиеналық және әлеуметтік қызметтерді жақсарту бойынша ғылыми негізделген шаралар.

Жүргізілген зерттеулер еңбек жағдайларын оңтайландыру бойынша негізгі профилактикалық шараларды, қазіргі заманғы автобустардың жұмыскерлері мен демалыс кестелерін және жүргізушілерін негіздеуге мүмкіндік берді. Ең алдымен олар:

1. Жұмыс орындарын Bг сертификаттау нормативтік құжаттардың талаптарына сәйкес және жұмыс ортасы мен жұмыс процесінің барлық факторларының бірлескен әсерін ескере отырып.

2. Автобус жүргізушілерінің жұмыс орындарында физикалық факторлардың, атап айтқанда, шу мен дірілдің деңгейін төмендету бойынша іс-шаралар жүргізу: қалыпты түрде шу мен діріл деңгейінің себептерін анықтау және жою; өндіруші талаптарына қатаң сәйкес шу мен діріл тудыратын барлық компоненттер мен жинақтардың қанағаттанарлық мазмұнын қамтамасыз ету; кабинаны кабинадан оқшаулау және оның ең тығыздау; кабиналардың беткі қабаты

(қабырғалар, еден) және шуды сіңіретін және дірілді сіңіретін материалдар үшін басқару тұтқалары; техникалық күйі инженерлік және техникалық шаралар арқылы шу мен діріл деңгейлерін қалыпқа келтіретін шиналарды шығаруды тоқтатады. Дегенмен, заманауи автобустардағы физикалық факторлардың деңгейіне сәйкес келу талаптары өндірілген көлік құралдарын жобалау мен апробациялау кезеңінде қарастырған жөн.

3. Ыстық климатта қалааралық жолаушылар тасымалын жүзеге асыратын заманауи автобустарда ауаны кондиционерлеу жүйесі жоқ, ал «желдету жүйесі» «Драйверлердің еңбек гигиенасы бойынша санитарлық ережелер» анықталғанына қарамастан, жүргізушілердің жұмыс орнында микроклиматтың оңтайлы параметрлерін қамтамасыз етпейді. Қазіргі заманғы автобустардың санитарлық-тұрмыстық қондырғылармен жабдықталуы кабинетте оңтайлы немесе қолайлы микроклимат параметрлерін сақтауды жобалау сатысында қарастырған жөн. Жабдықтар микроклимат параметрлерін автобустың кабинасында қозғалтқыштың қозғалтқышы бар қозғалтқыштың қозғалысы басталғаннан кейін 30 минуттан кешіктірмей орнатуға тиіс. Сыртқы ауаның жоғары температурасының әсерін азайту үшін, күн сәулесінен қорғайтын мөлдір үлдірлерді, тоналды шыны бар болуды қамтамасыз ету, ашық түсті бояғыштармен сыртқы және ішкі беттерді суреттеу керек.

4. Автобустардың автобустарының ауаның ластануын жол бойындағы аймақтан ауамен шығаратын химиялық заттармен ластауды болдырмау үшін, кабиналардың барынша тығыздалуын қамтамасыз ету, ауаны тазарту сүзгілерін сыртқы ауа қабылдағыштарына орнату, отын жүйесін реттеуге арналған көлік құралдарының техникалық жағдайын уақтылы бақылауды ұйымдастыру және жүргізу көлікті газдандыру, көлікті пайдалану кезінде оңтайлы қозғалтқыштың жұмыс жағдайын қамтамасыз ету. Бұдан басқа, ауаның ылғалдылығы мен шаңдану деңгейін төмендету - ылғалды кабиналар мен автобустардың шкафтарын бір ауысымда 2-3 рет өткізуді қамтамасыз ету.

5. Антропометрлік деректерге және амортизаторларға сәйкес жақсы жағдайда жүргізуші орындықтарын реттеу жүйесін жүргізу. Орынның қақпағы булар мен ауа өткізгіш материалдардан жасалуы тиіс.

6. Невро-эмоционалдық стрессті және шаршауды азайтуға бағытталған шараларды енгізу: психологиялық жеңілдету бөлмелерін қалпына келтіру; еңбек ұжымында қолайлы психологиялық климатты құру, жүргізушілердің жолаушылармен байланысын шектеу мақсатында салондардан жүргізуші кабиналарын оқшаулау.

7. Жұмыстың және демалудың ұтымды режимдерін ұйымдастыру. Автомобиль көлігі кәсіпорындарын басқару - жұмыс ауысымының ұзақтығы 8 сағаттан аспайтын жүргізушілердің жұмыс кестесін үйлестіру. Демалысқа арналған реттелетін үзілістерді белгілеу (біріншіден - желіде жұмыс бастағаннан кейін 2-3 сағаттан кешіктірмей, кем дегенде 10 минуттан кем емес әрбір 2 сағатта), түскі үзіліс 45-60

минуттан кем болмауы керек. Бекітілген жұмыс кестесіне қатаң сәйкестікті бақылауды қамтамасыз ету.

8. Медициналық-рекреациялық іс-шаралар кешенін жүргізу - физикалық жаттығуларға арналған бөлмелерді жабдықтау, жекелеген органдар мен жүйелердің шаршауына жол бермеуге, қозғалыс тапшылығын толтыруға бағытталған физикалық жаттығулар кешендерін дамыту.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. К.К. Тогузбаева, А.К. Сайлыбекова и др. Проблемы гигиены труда и состояния здоровья водителей городского автотранспорта// Здоровье и болезнь. - 2007. - [№ 4. - С. 157-159.]

2. К.К. Тогузбаева, А.К. Сайлыбекова и др. – Гигиеническая оценка влияния некоторых производственных факторов на состояние работоспособности водителей автотранспорта. – Алматы: Римини, 2010 г.

3. Карабалин С.К. Актуальные проблемы медицины труда (профессиональной патологии): Профессиональные болезни, вызываемые воздействием промышленных аэрозолей / С.К. Карабалин. - 2-е изд. - Алматы: АҚНҰР, 2015. – [188 с].

4. Мамчик Н.П. и соавт. Комплексная гигиеническая оценка условий труда водителей // Медицина труда и промышленная экология. - 2002. - [№ 7. С. 16-18].

5. С.К. Карабалин, К.К. Тогузбаева, А.К. Сайлыбекова и др. – Қалалық автокөлік жүргізушілерінің еңбек жағдайындағы кейбір өндірістік факторларды гигиеналық бағалау. – Караганда: 2010. – [Б. 232-234.]

6. Шевкун И.Г., Гигиеническая оценка условий труда водителей пассажирского автотранспорта и меры профилактики. – 2009.

7. Карабалин С.К. Актуальные проблемы медицины труда (профессиональной патологии): Общие вопросы / С.К. Карабалин. - 2-е изд. - Алматы: ИП "Изд-во Ақнұр", 2015. – [428 с.]

8. К.К. Тогузбаева, А.К. Сайлыбекова и др. – Гигиеническая оценка влияния некоторых производственных факторов на состояние работоспособности водителей автотранспорта. – Алматы: Римини, 2010. – [Б. 430-432.]

9. Карабалин С.К. Медицина труда (профессиональная патология): в 2 ч. 2 часть / С.К. Карабалин. - Алматы: Ақнұр, 2016. – [580 с.]

10. Косарев В.В. Профессиональные болезни: учебник. - М.: Гэотар-Медиа, 2010. - [368 с.]

11. Сраубаев Е. Н. Еңбек физиологиясы және зерттеу әдістері. Оқу-әдістемелік құрал. Алматы: Эверо, 2016. - [156 бет.]

12. Гигиена труда: учебник / ред.: Н. Ф. Измеров, В. Ф. Кириллов. - М.: Гэотар Медицина, 2008.

SECTION V / СЕКЦИЯ V

HUMANITIES / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

5.1. The Formation of Professional Skills of Students Through the National Decorative-Applied Art

Nabat Zhunisova

International humanitarian-technical university
(Shymkent, Kazakhstan)

Abstract

The paper discusses the problems of national education through applied arts. This issue is of national importance and is reflected in the Address of President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev as well as in the Education Act.

Key words and phrases: character and temperament of the nation; customs; national applied arts; Presidential Address; traditions.

Формирование профессионального мастерства школьников через национальное декоративно-прикладное искусство

Набат Жунисова

International humanitarian-technical university
Shymkent (Kazakhstan)

Аннотация

Рассматриваются проблемы воспитания с помощью национального прикладного искусства. Национальное воспитание, как важная проблема в жизни общества, отражалась в трудах виднейших просветителей: Аристотеля, Платона, Леонардо, Альберто, Вольтера, Дидро, Руссо, Канта, Гегеля, Дюре. Эта проблема государственной важности нашла отражение и в Посланиях Президента Казахстана Н.А. Назарбаева, в Законе об образовании.

В национальном воспитании нашли отражение обычаи, традиции, политическое положение, деятельность, характер и темперамент нации, что способствует воспитанию гражданственности, патриотизма, эстетического вкуса у подрастающего поколения.

Ключевые слова и фразы: национальное прикладное искусство; Послание Президента; обычаи; традиции; характер и темперамент нации.

The national education reflects the customs, traditions, political status, activities, character and temperament of the nation that promotes citizenship education, patriotism, the aesthetic taste of the younger generation.

The development of national arts promotes the formation of an individual and improves the national education. In this regard, the development of national education, the inclusion of the national arts in the general education program is mandatory. Nursultan Nazarbayev in his work "Future of Kazakhstan in the ideological unity" stresses that cultural

traditions are a source of social renewal. The development of culture, national art in Kazakhstan is supported in all possible ways. Today the country is oriented at the development of national values [1].

Insufficient education of the youth is the consequence of the loss of national education. The main drawback in training and upbringing of the youth in the lessons of technology in schools is insufficient study of national crafts, incivility of its natural features.

Today, the main goal is humanization of education and the development of personality on the national basis. In schools, these are closely held with training and educational department. Educational literature and studies focus on the role of art for the growth and development of students at every level; theoretical and practical experience has been analyzed. It has been concluded, that national crafts contribute to the formation of aesthetic needs and serve as the basis of methodology, which opens the way to artistic education.

The role of arts for aesthetic and spiritual development was discussed in the works of great thinkers of the past, including Aristotle, Plato, great figures of Renaissance such as Leonardo, Alberto, Dure, etc., aesthetic works of French Enlightenment thinkers including Voltaire, Diderot, Rousseau, and their followers, as Kant and Hegel. According to Al-Farabi, mastering the theory of an art is the ability to assimilate the problems of art.

Education of future generations is the matter of social significance. Raising healthy and intelligent people has become a primary goal in many countries. Traditional Kazakh culture plays an important role the aesthetic education of the nation. One of the main tools of aesthetic education is promoting national applied arts.

National applied art is an artistic form, which was formed and passed by our ancestors; it reflects the national consciousness, spirit and nature. The development of personality is influenced by a variety of factors. In our view, national applied arts being a part of national education present opportunities for such development.

The nature of applied arts and its impact on human life and society has been investigated by the Russian scientists, including I. Boguslovskaya, V.B. Voronov, M.A. Nekrasova, T.M. Razina, S.M. Temerins and others [5, p. 17].

National arts reflect the life of people, their political views, spirit and character. Therefore, the national arts contribute to the growth of national wealth.

It should be noted that Kazakh educators focus on pedagogical reasoning and conclusions on the importance of educating generations on the cultural heritage and arts of the nation. Although there are few special works on Kazakh Applied Art, they study the issue from a philosophical point of view. For example, the aesthetic look of Sh. Valikhanov is closely linked to the socio-political and philosophical views. In his studies, he places great value on life and living, national customs and traditions of the Kazakhs and the people of Central Asia. He seeks to reveal the aesthetic tastes of the

people through the people's knowledge of literature and beauty. He argues that the basis of education is the interest of the youth in the national art and the traditions [6].

Today, schools of applied arts are opened in the country. These schools teach wood crafts, the art of making pots of baked clay, sewing national clothes, embroidery, tailoring clothes, knitting scarves, felting and sewing felt carpets. All these stimulate children's interest in national arts. Art and knowledge, humanity and morality are promoted in Great Abay's works.

In the book "Pedagogy" M. Zhumabayev studies the problem of physical and spiritual education. The author describes the types and methods of bringing up children in Kazakh schools, and provides explanations for teachers, educators and parents about the importance of spiritual education for children. In his book he describes the nature of the soul, character formation and raises the sense of beauty (aesthetics), and child development. Local human feelings play a big role in the development of the sense of beauty in people. Beautiful colors, beautiful views, beautiful objects of nature deepen the sense of beauty in people. To develop the sense of beauty in a child one should teach them to draw. Drawing enhances visual perception and develops the sense of beauty [6].

Following the conclusions of M. Zhumabayev, today the main problem is the development of aesthetic taste in children based on the fine arts and national crafts. A special place is occupied by the national production of ornamental items.

National traditions unite people and contain the results of the national art. Moreover, due to the development of national character and social change some national traditions are lost and forgotten by the day. Due to professional artists, traditions are updated every time. As M. Auezov stresses that art teaches us humanism, changing our inner world and affects our soul. The purpose of art is not to imitate nature but reveal all its secrets [7].

A lot of information about the Kazakh works of art can be obtained from the works of Kazakh researchers as well foreign scientists, who wrote books about the art of the Kazakhs and their lives, the importance of national artistic education. All of the above proves that the major tool of national education is national arts and crafts.

References:

1. Назарбаев, Н.Ә. Қазақстан болашағы қоғамының идеялық бірлігінде / Н.Ә. Назарбаев. – Алматы, 1993. – 10 б.
2. Закон Республики Казахстан «Об образовании» / Казахстанская правда, 1999. – 11 июня.
3. Концепция развития среднего образования Республики Казахстан. – Алматы: Казахстан, 2004.
4. Ал-Фараби. Философские трактаты. – Алматы, 1973. – 318 с.

5. Валиханов, Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов / Ч.Ч. Валиханов // Собр. соч. В 5 т. – Алма-Ата. – 1961. – Т. 1. – С. 112–120.
6. Жумабаев, М. Педагогика / М. Жумабаев. – Алматы: Рауан, 1993. – 180 с.
7. Аuezov, M. Собрание сочинений / М. Аuezov. – Алма-Ата, 1959.

References:

1. Nazarbaev, N.A. Қазақстан bolashafу қоғамынұң idejalyқ birliginde / N.A. Nazarbaev. – Almaty, 1993. – 10 b.
2. Zakon Respubliki Kazahstan «Ob obrazovanii» / Kazahstanskaja pravda, 1999. – 11 ijunja.
3. Konceptija razvitija srednego obrazovanija Respubliki Kazahstan. – Almaty: Kazahstan, 2004.
4. Al-Farabi. Filosofskie traktaty. – Almaty, 1973. – 318 s.
5. Valihanov, Ch.Ch. Sledy shamanstva u kirgizov / Ch.Ch. Valihanov // Sobr. Soch. V 5 t. – Alma-Ata. – 1961. – Т. 1. – S. 112–120.177 178
6. Zhumabaev, M. Pedagogika / M. Zhumabaev. – Almaty: Rauan, 1993. – 180 s.
7. Auezov, M. Sobranie sochinenij / M. Auezov. – Alma-Ata, 1959.

5.2. Латын әліпбиі – рухани тұтастық негізі

Ләззат Қалықұлқызы Турабаева

филология ғылымдарының кандидаты, доцент.

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
(Шымкент қ., Қазақстан)

Еліміздің экономикасын дамытатын, мәдениетін көтеретін ХХІ ғасырдың маманы қандай болу керек дегенде, ең алдымен, өз халқының баға жетпес байлығы, төлқұжаты ана тілін жетік білетін, оның сан алуан қырларына бойлай алатын тілдік тұлға болуы міндетті. Өйткені, тілін сүйген, оны қадірлей білген адам өзін де, өзгені де, мәдени құндылықтарын да бағалай алады. Тілдік тұлға тілде бейнеленген ақиқатты қолданып қана қоймайды, тіл арқылы ақиқаттың өзін рационалды, эмоционалды мақсатта бейнелейді. Сондықтан тілдік тұлға – өз санасында ақиқатты бейнелеуші ғана емес, оны санада қайтара жаңғыртушы қасиетке ие белсенді әрекет иесі. Адамды, оның жан дүниесін тілінен тыс зерттеуге болмайды. Сондай-ақ, тілді де адам арқылы, адамның жан дүниесі арқылы зерттемей болмайды. Адам – өз сөзінің иесі, өз сөзінің қожасы болса, тілдің иесі де, қожасы да – халық. Тіл – халықтың мәдениеті мен қуатының көрінісі.

Латын әліпбиіне көшу – жай әліпбиді ауыстыра салу емес, ол біз үшін өркениетті шешім. Бұл біздің ашық әлемнің бір бөлігі болуға талпынуымызды, алға жылжығымыз келетінін растайды және бұл

осыған дейін Қазақстандағы білім беру жүйесін жетілдіру туралы идеялармен байланысты болып тұр. Себебі, латын графикасы қазіргі замандағы жаңа технологиялық ортаның, коммуникация, білім мен ғылымның ерекшелігіне айналған. Қазіргі таңда латын әліпбиі үлкен беделге ие болып, қолданыс аясы да, мүмкіндігі де зор екендігін танытып отыр. Әлемде ақпараттың басым пайызы ағылшын тілінде таратылатынын ескерсек, Қазақстан үшін латынға көшудің пайдасы өте көп болары сөзсіз. Сондай-ақ бұл өзгеріс тіліміздің фонологиялық, лексикологиялық және терминологиялық жағынан дамуына бірден-бір кепіл бола алады.

Жаңа әліпбидің бізді жаңа мүмкіндіктерге, зор жетістіктерге бастайтыны сөзсіз. Себебі латын қарпі – ғылым мен техниканың, интернет пен IT-технологиялардың тілі. Латын әліпбиі рухани болмысымызды байытып, қоғамдық ой-санамызды жаңғыртады. Латын әліпбиі – түркі әлемімен ықпалдасудың төте жолы.

Қазақ жерінен табылған орта ғасырларға тиесілі «Орхон-Енисей жазулары», Жамбыл облысының Шу өңірінен табылған Жүсіп Баласағұнның «Құдатғу білігі» біздің жазу мәдениетіміз ертеден басталғанын көрсетеді. Ал «Орхон-Енисей жазулары» деген атаумен танылған көне түркілердің руникалық жазуы біздің халқымызға да ортақ. Бұл адамзат тарихындағы ең көне әліпбилердің бірі ретінде белгілі.

Халқымыз ислам дінін қабылдаған соң руникалық жазулар біртіндеп ысырылып, араб тілі мен араб әліпбиі тарала бастады. 900 жыл бойы қазақ жерінде араб әліпбиі қолданылып келді. Елбасы Н.Ә. Назарбаев әліпбиіміздің жиі ауысқаны туралы өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» еңбегінде атап көрсеткендей, 1929 жылғы 29 тамызда КСРО Орталық атқару комитеті мен КСРО Халық комиссарлары кеңесінің президиумы латындандырылған жаңа әліпби – «Біртұтас түркі алфавитін енгізу туралы» қаулы қабылдады [7, 7 б.].

Латын әліпбиінің негізінде жасалған жазу үлгісі 1929 жылдан 1940 жылға дейін қолданылып, ол кейін кириллицаға ауыстырылды. 1940 жылғы 13 қарашада «Қазақ жазуын латындандырылған әліпбиден орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» заң қабылданды. Осылайша, қазақ әліпбиін өзгерту тарихи, негізінен нақты саяси себептермен айқындалып келді. Иә, шын мәнінде, ұзақ жыл бодандықтың бұғауында, саясаттың салқынында қалған Қазақ елі үшін кириллицадан құтылып, әлемдік өрениетке негізделген латын әліпбиіне көшу ежелгі арман болғаны даусыз. Жалпы, кириллицадан латын алфавитіне көшу – еліміз тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан бері дүркін-дүркін көтеріліп келе жатқан мәселе. Ал ресми түрде ол Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзінен басталады. Сол жиында: «Қазақ әліпбиін латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керек. Бір кездері біз оны кейінге қалдырған едік. Әйтсе де латын қарпі коммуникациялық кеңістікте басымдыққа ие және көптеген ел, соның ішінде посткеңестік кейбір

елдердің латын қарпіне көшуі кездейсоқтық емес. Мамандар жарты жылдың ішінде мәселені зерттеп, нақты ұсыныстармен шығуы тиіс. Әлбетте, біз бұл жерде асығыстыққа бой алдырмай, оның артықшылықтары мен кемшіліктерін зерделеп алуымыз керек», деген салиқалы ойын білдірген болатын. Бұдан кейін де Елбасы бұл мәселеге бірнеше рет қайта оралды. Кезекті Жолдауында 2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшу туралы ойларын таратып айтты. «Бұл ой еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін мені жиі мазалады. Бірақ біз көп ұлтты халықпыз. Әр ұлттың ой-пікірі бар. Қазіргі кириллица арқылы қазақтардың да, қазақстандықтардың да бірнеше буыны тәрбиеленіп, білім алды. Өмірді таныдық, дүниені көрдік. Сондықтан латын қарпіне көшкен жағдайда да кириллица көпке дейін қатар қолданылады, екеуі біразға дейін бірге пайдаланылады деп ойлаймын», дей келіп: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек» деген еді [1, 7 б.].

Латын әліпбиінің қажеттілігіне біздің көзіміз айқын жетіп отыр. Әуелі тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік туады. Қазақ тілін оқытқан уақытта басы артық таңбаларға қатысты емле, ережелердің қысқаратыны белгілі.

Биыл латын әліпбиінің жаңа нұсқадағы бірнеше жобасы тілші-ғалымдардың, әдебиетшілердің, жалпы жұртшылықтың талқылауынан өтіп, осы бекітілген нұсқа қабылданып отыр. Бұл әліпбиді жасауда бұрынғы нұсқалар, латын әліпбиіне көшкен туыстас елдердің тәжірибесі ескерілді. Әрине, талас-тартыс та, келіспеушіліктер де аз болмағаны белгілі.

Академик Ә. Қайдар: «Латын әліпбиіне көшу – өмір талабы, болашағы жарқын өркениетті ел болудың алғышарттарының бірі», – деп бағалап, латын әліпбиіне көшудің төмендегідей басымдықтарын көрсетеді: кириллицаның славян жазуы екені белгілі. Дегенмен, оны әлемдегі славян халықтарының бәрі бірдей қолдана бермейді. Бүгінгі күнде Еуропадағы көптеген славян мемлекеттері іс-қағаздарын латын жазуымен жүргізеді. Бүгінгі түркі халықтары қолданып жүрген кирилл жазуында айырмашылықтар өте көп. Себебі, кезінде бұл жазудың біздерге тек қаріптік белгілері, таңбалануы ғана ұсынылды. Ал әр халық өзінің тілдік ерекшеліктеріне сәйкес кейбір әріптердің варианттарын өздері жасап алды. Соның нәтижесінде, дүние жүзінің түркі қауымдастығын былай қойғанда, бұрынғы КСРО-да жасайтын отыз шақты түркі халықтары мен ұлыстарының өзі басын біріктіре алмады» [2, 18 б.].

Тілдің болашағы – елдің болашағы. Жазуымызды латын әліпбиіне көшіру бір күннің ісі емес. А. Алимхан: «Жаңа әліпбидің ең ұтымды тұсы ретінде, қазақ тілінде 28 фонема, оның ішінде 19 дауыссыз, 9 дауысты фонема бар екендігін ескерсек, кириллицаға негізделген әліпбидегі басы артық әріптердің азаюын атар едім. Әріптер саны азайған соң

орфоэпия, емле ережелері де жеңілдей түседі. Бұл жайт қазақ тілін оқып-үйренуді жеңілдеті түседі. Емле ережелерінің жеке сөздің және күрделі сөз сыңарларының түбір тұлғасы сақталып жазылатын морфологиялық ұстанымды басшылыққа алуын да құптаймын. Өйткені осы уақытқа дейін бір-біріне сәйкес келмейтін бірнеше орфографиялық сөздіктердің жарыққа шығуы көпшілік елді шатастырып, сауатсыздыққа әкелген болатын. Морфологиялық ұстанымды негізге алған емле арқылы жазу ережесі жүйеге түсіп, қарапайым көпшілікке түсінікті болары анық» дейді [5, 7 б.].

«Реттік сан араб цифрымен берілсе, оның түсірілген -ynshy (-inshi), -nshy (-nshi) қосымшасының орнына дефис қойылады және қосымша үндестік заңына сәйкес жалғанып, дефис арқылы жазылады, ал рим цифрымен берілсе, дефис қойылмайды: 6-ға, 100-ге дейін, 10-15-тен; 2018-жыл, 5-санат, 3-көпесті, 10-қазан, 2-ақпан, 136-бар, 1-ші, 9-пәтер, ХХІ ғасыр, ІІІ том, ІV тарау. Бірақ № шартты белгісімен тіркесетін араб цифрлы сан есімдер дефис арқылы ажыратылмайды: №82 мектеп, директорын №5 бұйрығы, №107 қаулы, №17 кіріс», - деген ереже де бірқатар даулы мәселенің басын ашқан. «Кейбір кирилл әріптері мен шеттілдік сөздердің емлесі» тарауындағы «Ц әрпі с әрпі арқылы жазылады: sirk, sifr, silindr, sirkyl; desimetr, medısına, proporsional, abzas, kvars, konstitýsia, korporasia. Ескерту. Қос ц тұлғасындағы сөздер ts әріп тіркесі арқылы таңбаланады: pítsa, Nítsa», - ережесі де қазақ тілінің айтылу заңдылығына сай жасалған. «Э әрпі бар шеттілдік сөздер е әрпімен жазылады: element, elevator; poetika, егореа», - деген ереже де көпшілік қауым үшін өте ыңғайлы [3, 11 б.].

Жалпы емле жобасын жасаушылар кириллицаға негізделген орфографиялық ережелерді басшылыққа алғаны байқалады. Бұл – үлкен жетістік. Өйткені қазіргі қолданыстағы ережелердің уақыт тезінен өтіп, әбден қалыптасып, екшеліп, жүйеленген ережелер екені белгілі. Бұл жағдайды барымызды пайдалана отырып, алға қарай дамыту деп бағалаймын. Бұған «қосымшалар түбір сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың үндесіміне қарай не жуан, не жіңішке болып жазылады» немесе бөлек жазылатын сөздердің емлесі, бірге жазылатын сөздердің емлесі сияқты бірқатар ережелерді атап көрсетуге болады.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Ә.Жүнісбек өз ойын: «Бүгінгі қазақ жазуына, тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керек деп жүргенім сондықтан. Реформа бір ғана әліпби ауыстырумен тынбайды. Реформа үш мәселені – дыбыс, әліпби және емле-ережені бірдей қамтиды: дыбыс – өзге тілдерден бөлектеп тұратын тілдің тұрпат-тұрқы; әліпби сол дыбыстың қауызы, басқаша айтқанда, қорғаны мен оққағары; емле-ереже – дыбыстардың басын біріктіріп, сөз құрап тұратын дәнекері деп жеткізеді [4, 3 б.].

Латынға көшкенімізде ұтатын тұстарымыз туралы ғалым, Халықаралық түркі академиясының президенті Ш. Ыбыраев былай

дейді: Біріншіден, тіл тазалығы мәселесі. Тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік аламыз. Екіншіден, қазақ тілін оқытқан уақытта басы артық таңбаларға қатысты емле, ережелердің қысқаратыны белгілі. Үшіншіден, латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Төртіншіден, түбі бір түркі дүниесі, негізінен, латынды қолданады. Біздерге олармен рухани, мәдени, ғылыми, экономикалық қарым-қатынасты, тығыз байланысты күшейтуіміз керек.

Түркі академиясын құру туралы идеяны Қазақстан Президенті 2009 жылдың қазан айында айтты. Әзірбайжан елінің Нахчыван қаласында өткен Түркі тілдес мемлекет басшыларының тоғызыншы саммитінде сөйлеген сөзінде Қазақ елінің басшысы түркілердің ортақ тарихын зерттейтін халықаралық ғылыми-зерттеу орталықтың қажеттігін білдірді. 2010 жылдың 25 мамырында Астана қаласындағы Бейбітшілік және келісім сарайында Түркі академиясының ресми тұсауы кесілді. Түркі академиясы ғылыми ізденістерінде түркілердің тарихындағы ортақ құндылықтарды көрсетіп, сол арқылы олардың адамзаттың дамуына қосқан үлкен үлесін айқындайды. Және ең маңыздысы – ғылыми жұмыстар түркілердің бүгінгі мүддесі тұрғысынан жасалады.

Көлемі 724 бет болған «Түркі дүниесі» альманахы қазақ, әзірбайжан, түрік, қырғыз, орыс, ағылшын тілдерінде басылып шықты. «Асыл мұра» деп аталған антологияда түркі ғұламаларының көнеден бүгінге дейінгі асыл ойлары жинақталды. Және бір ерекшелігі – қазіргі түркі тілінде берілген мәтіннің латынша транскрипциясы қоса ұсынылды. Альманах пен Антологияны шығару идеясын да Қазақ елінің Президенті айтқандығын ескергіміз келеді [6, 4 б.].

Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері – латын графикасындағы қазақ әліпбиі бойынша дұрыс жазуды көрсететін құқықтық күші бар құжат. Сонымен қатар латыннегізді жаңа әліпби бойынша қазақ тілінің орфографиялық нормаларын тұрақтандыратын, дұрыс жазу мәдениетін қалыптастыратын басты нормативті қағидалар болып саналады. Осы негізгі ұстанымды басшылыққа ала отырып, университетімізде студенттерге дайындық ретінде биылғы оқу жылында «Латын жазуы негізіндегі қазақ әліпбиі» пәнін енгіздік. Студенттердің қазіргі талпынысы мен жазу, меңгеру дағдылары көңіл қуантады. Әрине, кейде кейбір кирилл әріптерінің таңбалануы мен **sh, ch, s, sh, j, z** әріптерін таңбалауда қателіктер кездесіп жатыр. Бұндай мәселе бойынша бірнеше мысалдарды қайталап жазу арқылы дұрыс жазуға дағдыландыру жұмыстары көп жүргізілуде. Латын әліпбиіне көшу үрдісі бір күндік шаруа емес, кезең-кезеңмен жүзеге асырылатын, зор жауапкершілікті қажет ететін игі іс. Жаңа әліпби ағымдағы жылдың соңына дейін дайындалады.

Қазір республикамыздағы тіл орталықтарының оқытушылары арнайы курстардан өтіп, мамандарды оқытуға дайындық жұмыстарын бастап кетті. Сонымен қатар Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы мен Алматыдағы А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жанынан құрылған арнайы комиссия тобының мүшелері бірнеше топ бойынша жұмыстар жасап отыр. Қазіргі таңға дейін аталған екі орталық қызметкерлері емле ережелеріне сай оқулықтар мен сөздіктер, оқу-әдістемелік құралдардың нұсқаларын баспадан әзірлеп шығарды. Халықтың жаңа әліпбидегі сауаттылығын қамтамасыз ету үшін емле ережелерімен бірге, қазақ тілінің жаңа орфографиялық және орфоэпиялық сөздіктері дайындалады.

Қазақ әліпбиін латын графикасына көшірудің маңыздылығын ғылыми негіздермен көпшілікке түсіндіру жұмыстары әлі де жүргізіліп келеді. Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру – ел үшін ең биік белес. Демек, бұл жаһандану кезеңіндегі ұлттың бәсекелестікке қабілеттілігін арттыруға бағытталған ұлттық білім жобасы болмақ. Ең бастысы – ұлттық сананың трансформациялануы, өзгеруі.

Әдебиеттер:

1. Н. Назарбаев «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру». Егемен.kz.
2. Күдеринова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы, 2010.
3. Әбілқасымов Б., Мәжітаева Ш. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. – Астана: Елорда. – 2000.
4. Әлімхан Ж. Қазақ жазуы: төл дыбыс – төл әріп. Әдебиет порталы. 29 сәуір, 2019 жыл.
5. Алимхан А. Латын негізді қазақ жазуының орфографиялық мәселелері. 4 ақпан, 2019 ж.
6. Ыбыраев Ш. Латын әліпбиіне көшу – заман талабы. Қазақстан үні. 2017 ж.
7. Көбеев Е. Латын әліпбиі – өркениет жолы. Егемен Қазақстан. 27 қыркүйек, 2017 ж.

5.3. Алтай тілдерінің жазу жүйелері және қазақ әліпбиін латынға көшіру мәселесі

Нурзия Абдикарим

Филология ғылымының кандидаты,
«Қазақ, орыс және шетел тілдері» кафедрасының доценті.
Қарағанды мемлекеттік индустриялық университеті
(Теміртау қ., Қазақстан)

Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіруде тек қана үнді-еуропа тілдерінің ғана емес, ана тіліміздің табиғи сырларын терең ашып, түсіндіруге тірек болуға септігін тигізетін, белгілі бір дәрежеде тарихи байланыста болған, өзіндік ерекше жазу жүйелері қалыптасқан корей, моңғол, жапон тілдерінің жазу жүйелерінің мәнін саралаудың да пайдасы бар.

Азия мен Шығыс Еуропаның кең байтақ аумағында, Балқаннан Магаданға дейін, Таймырдан Парсыға, Рюкю аралдарына дейін таралған, үнді-еуропа тілдерінен соң екінші бір ауқымды тілдер семьясын құрайтын, алпыстан астам тілді қамтитын түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдері – микроалтай тілдері және оған қоса корей, жапон тілдері – макроалтай тілдерін үш ғасыр бойы тарихшы, мәдениеттанушы, этнографтар мен археологтар, лингвистер мен филологтар зерттеу нысанына айналдырып келеді. Жалпы алтаистика мәселесі қарама-қайшы көзқарастарға толы болса да, қазіргі кезде ол лингвистика ғылымында өзіндік орны, концепциялары бар жалпы тіл білімінің бір саласы ретінде қалыптасты және генетикалық тұрғыдан тарихи-салыстырмалы және теориялық лингвистика тұрғысынан салғастырмалы-типологиялық, ареалдық-географиялық лингвистика бағыттындағы зерттеулер жүргізіліп келеді.

Кез келген тілдің ғасырлар өткен сайын өзгеріске ұшырайтындығын, лексикалық, морфологиялық құралдары, амал-тәсілдері араласып, бір-біріне сөздері алмасып, белгілі бір дәрежеде өзара ықпалын тигізіп жататындығын мақұлдасақ та, тілдің ғасырлар бойындағы өзгерісіне төтеп бере алатын жеке қасиеті болады. Тілдердің мұндай автономиялық қасиетін сақтап тұратын жүйе – ол тілдердің типтік жүйесі. Тілдің типтік жүйесі түбегейлі өзгеріске түскен уақытта тіл де жойылады. Әлем тілдері морфологиялық типологиясы жағынан фузиялық, агглютинативтік және аморф тілдер деген негізгі топтарға бөлінетіні белгілі. Дүние жүзінде фузиялық тілдерге қарағанда, агглютинативтік тілдер әлдеқайда көп тараған. Мұнда алтай тілдерінің макросемьясы (түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, жапон, корей), дравид тілдерінің семьясы, барлық банту, барлық австралия тілдері, үндіс тілдерінің көпшілігі, кейбір фин-угор тілдері, грузин тілі және т.б. тілдер жатады. Агглютинацияға тән форма мен мағынаның айқындығы сөйлеушіні психологиялық нақтылыққа жетелейді: оларды оңай ажыратуға болады, дәлірек айтсақ, сөздік құрамы айқын және жеткілікті дәрежеде рациональды, біршама тұрақты болып келеді. Сондықтан да синтетикалық, полисинтетикалық, аналитикалық тілдердің өзі белгілі бір дәрежеде агглютинацияның логикасы мен қағидаттарын пайдаланады. Мысалы, химия ғылымында галогендердің қышқылын белгілеу үшін қышқыл молекуласындағы оттегі атомының саны сәйкес келуі керек деген заңдылықты орыс тілінде сын есімнің жұрнағы арқылы өрнектеуінде осы жалғамалы тілдің қағидаты басшылыққа алынады: HClO – хлорн-оват-ист-ая, HClO_2 – хлор-ист-ая, HClO_3 – хлорн-оват-ая,

НСІО₄ – хлорн-ая. Эсперанто тілінде сөздердің жасалуы да агглютинацияға негізделгені тегін емес. Себебі жалғамалы тілдердің аффиксациялық формасы бойынша бір мағыналы және стандартты, морфемалық жіктері айқын, сөз формалары грамматикалық, тіпті синтетикалық мәні бар күрделі жүк арқалап тұрса да, өзінің автономдық сипатын жоғалтпайды және тұрақты, басқаша айтқанда белгілердің тірек белгісін жоғалтуға және жаңа мәндерді іздестіруге әкеліп соқтыратын үдерістер тән емес. Сонымен қатар жалғамалы тілдердің тағы бір жүйелі сипаты И.А. Бодуэн де Куртенэ біртекті вокализмдердің үндесімін агглютинативтік сөз формаларының бөлшектері мен тұтастығын қамтамасыз етуге қажетті «цементтеуші құрал» деп таныған [1, б. 75] сингармонизм заңы болып табылады. Жалғамалы тілдердің осы бір ерекше қасиеті туыстас емес деп есептегеннің өзінде, типологиялық тұрғыдан ұқсас моңғол, жапон, кәріс тілдерінің – алтай тілдерінің графикалық таңбалануында қаншалықты ескерілгендігін саралай отырып, ана тіліміздің табиғи сырларына терең үңіліп, қажет болған жағдайда, әсіресе, қазіргі латын жазуына көшу барысында кейбір мәселелердің шешемін табуы үшін тірек ретінде пайдалануға болатындығымен маңызды болмақ.

Қазақ тілінің «...латын әліпбиіне көшу – ұлтымыздың санасын бұғаудан босатады, түркі және жаһандық әлемімен ықпалдасуға, қазақ халқы ертеден қолданған әліпбиімізге қайта оралып, ұлттық санамыздың қайта жаңғыруына жол ашады» [2]. Сондықтан жаңа заман сұранысына лайықты әрі төл тіліміздің өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, латын қарпінің негізінде әліпби құрастыру бойынша пікір-таластар жүргізу, ғалымдар тарапынан түрлі пікірлер ұсыну орынды болып табылады. Осы салада қызмет етіп жүрген ғалымдардың негізгі мақсаты мынадай болды: «...алдымен қазақ сөзінің үндесім әуезіне лайық әліпби үлгісін дайындап алу ...бөгде тілдің дыбыс-таңбасынан арылған таза, қоспасыз болу керек. Сонда төл әліпби өз таңба құрамы және емле-ережесімен, ал кірме сөздердің жазылуы өз таңба құрамы және емле-ережесімен тізбектеледі. Өйткені олардың үйлесім тауып, бір шаңырақтың астында басы бірігуі ғылыми тұрғыдан да, қолданбалы (практикалық) тұрғыдан да мүмкін емес. Кестеде тек ұлттық әліпби тізімі тұрады, кестенің сыртында кірме дыбыстардың жазылым емле-ережесі мен үлгісі беріледі» [3]. Ендеше сөз болып отырған мәселеге өте ыждаһаттылықпен әрі ұқыптылықпен, ғылыми негізделген сыни-пікірлерді ескере отырып, бекітудің һәм толықтырудың қажеттілігі күн тәртібінен түспесі анық. Әрине, «өзіміздікін өзімдікі» дейтін уақыт жетті. Бізде ұлттық сипаттағы белгілі бір мәселені шешу үшін кеңестік дәуірде қалыптасқан дағды бойынша орыс тілінде қалай болады екен деген санадағы тәуелділіктен арылу жетіспейді. Оның орнына туыстас, төркіндес тілдерде мәселе қалай шешімін тапқандығын қарастырып, соны бағдар етуден ұтарымыз көп болмақ. Өйткені ол біздің мәдениетіміз бен рухани өміріміздің келбетін тамырынан таратып,

талдап, түсінуімізге септігін тигізеді. Сонымен өздерінің ерекше жазу жүйесін қалыптастырған, өзіндің ұлттық бет-бейнесін жоғалтпаған алтай тілдердің графикалық ерекшеліктеріне аздаған талдау жасап көрелік.

Корей жазуы. Корей тілі – фузиялық элементтері бар жалғамалы тіл. Қытай және Европа тілдерінің ықпалына көп түскенімен, типтік ерекшелігін сақтап қалған тілдердің бірі. Дүние жүзінде аталған тілде сөйлейтіндердің саны 50 миллиондай. Дауысты дыбыстардың жүйесі монофтонгтар мен дифтонглардың көптігімен, фонемалық ұзақтығымен және сингармония ізінің сақталуымен ерекшеленеді. Графикалық жүйесі бойынша дүние жүзіндегі ең ғылыми жазу (Хангыл – XV ғ. құрастырылған) деп танылған. Қазіргі корей алфавитінде 40 әріп бар. Оның 14-і дауыссыз, олар өзара әр түрлі комбинация құрап, дауыссыздардың санын арттырады. Ал дауысты дыбысты белгілейтін негізгі екі таңба бар **и** және **ы**; оларға көлденең немесе тік сызық қою арқылы дара 10 дауысты дыбысты белгілейді. Буын құралып жазылады: бастапқысы және соңғысы дауыссыз, ортаңғысы дауысты дыбыс болуы керек. Таңбаларды жазудың ерекшелігі мынадай: 1) ашық буында (дауыссыз дауысты) дауысты дыбыстың сызығы көлденең болса, дауысты дыбыс оның үстіне жазылады; ал егер дауыстының сызығы тігінен болса, дауыссыз сол жағына жазылады; 2) бітеу буын болса, соңғы дауыссыз дауыстының астына жазылады; 3) тұйық буын болса, буын дауыстыдан басталмайды деген ереже бойынша дауысты дыбыстың алдына арнайы белгі қойылады, бірақ ол белгі жазуда ескерілгенімен, оқуда ескерілмейді. Корей тілінің жазуы полифондық сипатта болып келеді. Әріптерінің көпшілігі лигатурада (бір графемамен екі немесе одан көп әріпті бейнелеу) орналасу орнына қарай аллографтары бар. Сонымен қатар киёк (к), тигыт (т), пиып (п), чийт (ч) дыбыстары сөздің басында немесе қатаң дауыссыздар арасында өз қалыптарын сақтаса, дауыстылармен немесе ұяң дауыссыздармен келгенде, т – д, п – б, ч – дж ретінде оқылады.

Көне ұйғыр (классикалық моңғол) жазуы. Бұл – түркі халықтарының тарихында қолданылған жазудың екінші түрі. Графикалық сипаты жағынан бұл жазу көне түркі әліппесіне ұқсас, сонымен төркіндес болған [3, 63]. Араб жазуы ығыстырған бұл жазу қазіргі моңғолдардың классикалық жазуы ретінде қолданыста бар. Шыңғыс ханның тұсында оның жазу-сызу өнерінің уәзірі Тататұңға арамей, одан әрі соғды жазуының негізінде құрастырған. Аталған жазу да өзінің тарихында бірнеше рет реформаланған. Құбылай ханның жарлығымен тибеттік Пагва лам Лодойжалцан 1269 жылы формасы жағынан тибет жазуына ұқсас, бейнелеп жазуы бойынша ұйғыр жазуына ұқсас 44 әрпі бар «Төртбұрыш жазу» құрастырады. Ол 1368 жылдары Юань империясы ыдырағанға дейін қолданылды. Ойрат ламасы Зая Бандид Намхайжамц 1648 жылы моңғол жазуын орфоэпиялық нормаға сәйкестендіріп және тибет, санскрит тілдерінің

сөздерін жазуға оңтайландырып, «тод бичиг» құрастырып, оны 1924 жылға дейін Ресей қалмақтары қолданып келді. 1686 жылы Гомбодоржийн Занабазар монгол, тибет, санскрит сөздерін жазуға арналған үнді графикасының ерекшелігін басшылыққа алған 90 әрпі бар «Соёмбо жазуын» (Соёмбо деген сөз санскрит тілінде өзі пайда болған қасиетті әріп деген мағынаны білдіреді; бұл жазудың алғашқы «бирга» таңбасы қазірге дейін Моңғол Елінің мемлекеттік туында тәуелсіздіктің белгісі ретінде бейнеленіп келеді) құрастырды. 200 жылдай халхалардың діни мекемелерінде архитектуралық безендіруші элемент ретінде қолданылып келді. Сонымен қатар Занабазар «көлденең төртбұрыш жазу» құрастырғанымен, ол қолданыс таппады. 1905 жылы буриад ламасы Агваандорж жоғарғы екі алфавит негізінде «вагиндра» атты жазу құрастырды. Мұнда классикалық жазудағы әріптердің сөздің басы, ортасы, соңындағы таңбалары алынып тасталды және бұл жазудың бірнеше жылдық (1905-1910 ж.) ғана ғұмыры болды. Моңғол Елінің тарихында латын жазуы да 1941 жылы ақпанның 1-нен ресми жазу деп танылғанымен, екі айдан соң шешім күшін жояды. 1946 жылдан бастап кириллица мемлекеттік жазу ретінде орыс алфавитіне **ө** және **ү** дыбыстарын қосып қабылданды және қазіргі кезге дейін қолданылып келеді. Моңғол кириллицасының қазақ алфавитімен салыстырғанда, үндестік заңының жазуда ескерілуімен ерекшеленеді. Мысалы, сөздің басқы буындарында а немесе е (э) жазылса, соңғы буындарда да сол дыбыс жазылғанымен, оны оқуда ескермейді: *халбага* (қасық) деп жазып *халбығ* деп оқиды; *эртхэн* деп жазылса, *ертіһін* деп оқылады т.б. Моңғол Елінің ... жылғы 12 ақпандағы Ұлы Құрылтайының шешімімен қабылданған «Моңғол тілі туралы» заңда барлық мемлекеттік шенеуніктерге моңғолдың классикалық жазуын үйреніп, қолдануға міндеттелді; ал қарапайым халық мүмкіндігінше кириллица және ескі жазуын қолдануға болады.

Ал енді түркі халықтарының да қолданысында болған классикалық ұйғырлық моңғол жазуы жоғарыдан төмен қарай, үндестік заңын (лингвальдық және лабиальдық сингармонизм заңын) сақтай отырып, бір дыбыс үш түрлі позициясымен жазылады және онда 32 әріп бар, оның 25-і дауыссыз (5-і шет тіл дыбыстарын белгілеуге арналған), 7-еуі дауысты дыбысты белгілейді. 20 дауыссыз дыбысты *дэвсгэрлэх* және үл *дэвсгэрлэх* (төсеніш болатын және төсеніш болмайтын) деген екі топқа бөледі және төсеніш болатын дыбыстың, яғни тұйық буын жасайтындарың (сөздің соңына жазылатындарының) – 12, олар әрі қарай қатаң төсеніш, жұмсақ төсеніш деген екі топқа бөлінеді де [4, б. 14-15], осыған сәйкес прогрессивтік ассимляция заңы жүзеге асырылады. Мысалы, *ном-ду*, *ном-дур*, *ном-даган*; *хүмүн-дур*, *эгэчи-дур*, *эгэчи-дэгэн*; *улус-тур*, *улус-ту* және т.б.

Жапон жазуы. Жапон тілінің генетикалық төркіні әлі күнге дейін белгісіз, лексикасынан австронезийск тілдерінің субстраттық, ал алтай тілдерінің суперстраттық белгілерін байқауға болатындығы

анықталғанымен, сөздік қорының 40%-ы қытай тілінің кірме сөздері болып табылады. Қазіргі жапон тілінің лексикасы канго (қытай тілінен енген сөздер), ваго (ерте дәуірдегі жапон сөздері) және гайрайго (басқа да тілдерден енген сөздер) деген үш үлкен топқа бөлінеді және бұлардың ішіндегі салмақты үлесті канго иемденеді [5, б. 93]. Осыған қарамастан грамматикалық мағыналары көбінесе синтетикалық жолмен берілетін агглютинативтік сипатын сақтап қалған. Қазіргі жапон тілінің идеография мен буындық фонографияны үйлестірген бірегей жазуы бар. Жапон графикасының тарихына көз жүгіртсек, VII ғасырдан бастап қытай иероглифтері жапон тілінің форматы негізінде, яғни жапон тілінің морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктері ескеріліп, іріктелген қытай иероглифтері – манъёгана қолданылды. Қытай, жапон тілдерінің құрылысы сәйкес келмегендіктен, жазуға да өзгерістер енгізу қажеттілігі туындап, «Кана» («уақытша атау») жазуына, хирагана (жазықтық қана), катакана (қабырғалық қана) деген қосымша түрлері енгізілді. VIII–IX ғасырларда жапонның буындық (силлабикалық) жазуы қалыптасты.

Қазіргі кезде Жапонияда жазудың төрт түрі қолданылады: *кандзи* (қытай тілінен алынған иероглифтер) және *катакана*, *хирагана* деген буындық жазуы. Катаканамен қытай және корей тілдерінен басқа тілдерден енген сөздерді, ал хираганамен иероглифтік таңбасы қалыптаспаған жапон тілінің өз сөздерін, сонымен бірге көмекші сөз таптарын, есімдіктер мен суффикстерін жазады. Сонымен қатар жапон сөздерін латын қарпімен жазатын *ромадзи* деген жазу түрі де қолданылады. Жапон тілінде бір ғана дауысты дыбыс буын құрай алады немесе ашық буынды болып келеді, тек қана *н* дыбысы ғана бітеу немесе тұйық буын түзе алады. Жапон тілінен алтай тобына жатқызылып жүрген басқа да тілдердегідей, үндесік заңын іздестіруге болмағанымен, оның графикалық дәстүрінен тілдің өзіндік ерекшеліктерін танытатын мәселелердің шешімін табуына үлгі болатын жағдайларды көруге болады. Мысалы, жапон тілінің тек өз сөздерін ғана жазатын *хирагана* арқылы тіл үйренушінің санасына өзіндікі және өзгенікі деген ұғым мықтап қалыптасады; сонымен қатар «л» дыбысы жапон тілінде жоқ болғандықтан, оны «р» дыбысына алмастырып жазып, айта береді; бұл да тілдің өзіндік болмысын сақтауға септігін тигізеді.

Кеңестік дәуірден бастап дәстүрлі фонологиялық теория негізінде (І. Кеңесбаев, Ж. Аралбаев) зерттеліп келген ана тіліміздің дыбыстық жүйесін соңғы кездері А. Жүнісбеков, Ж. Абуов сынды ғалымдар сингармониялық теория бағытының принциптері бойынша зерттей бастады. Дәстүрлі теорияны ұстанатын ғалымдар фонема - тілдегі шағын, сөз мағынасын ажырататын функциональды бірлік деп есептесе, сингармонизм теориясы бойынша фонема мен екпін есепке алынбайды. Теориялық тілтаным (фонетика) мен қолданбалы лингвистика (оның ішінде әдістеме де бар) үшін әліпби дыбыстардың санымен шектелу жеткіліксіз болып отыр. Себебі дыбыстардың әліпби

тізбегі тілдегі ақиқат дыбыстардың бір тобын ғана қамтиды. Мысалы, қазақ тілінде **Т, С** (әліпби атауы – *ты, сы*) дауыссыз дыбыстары бар. Ал осы дыбыстар тек *тыс* сөзінің құрамында ғана кездеседі де, дәл сол **Ты, Сы** айтылым үлгілері *тіс, тұс, түс* сөздерінің құрамында кездеспейді. Өйткені, **Ті, Тұ, Тү, Сі, Сұ, Сү** дыбыстарының жасалымы да (артикуляциясы), естілімі де (перцепциясы) басқа екені эксперимент арқылы анықталып отыр. Ендеше, теориялық фонетика дыбыс түрленімінің мүмкін болған үлгілерін түгел анықтауға тиіс, онсыз ғылыми нәтиже толық болмайды. Қазақ (түркі) тілінде буыннан кіші морфема болуы мүмкін емес, ендеше қазақ грамматикаларында ескеріліп жүрген дауыссыз морфемалар жалған нәтиже болып табылады [6, б. 17]. Осы тұрғыдан келгенде, жоғарыда сөз болған корей, моңғол және жапон тілдерінің жазуында буынның графикада көрініс табу сипатына назар аудару да артық етпейді. Өйткені дыбыстардың буынға кірігу тәсілі барлық тілдерге ортақ болмайды, сонымен қатар жалғамалы тілдердің қопармалы тілдерге қарағанда морфемаларының шегі (буындық шегі – Н.А.) айқын, бір аффикс бір ғана мағынаны білдіріп, бір ғана мәнге ие болатындығымен ерекшеленетіндігін де ескерген жөн.

Осы мақаланы жазу барысында біздің назарымызға іліккен дыбыстардың бірі – **қ/к** және **ғ/г** дыбыстары. Көне түркі жазуында **қ** мен **ғ** жуан дауыстылармен, ал **к** мен **г** жіңішке дауысты сөздерде, бірнеше таңбалық нұсқада жазылған [7, б. 33-37]. Қазіргі қазақ тілінің төл сөздерінде олардың осы сипаты толықтай сараланып, бұларды бір дыбыстың екі түрлі нұсқасы ретінде қабылдауға болатын дәрежеге жеткен. Ал кириллицада оларға екі-екіден төрт таңба белгіленген, ұсынылып отырған латын әліпбиінде де осы үрдіс сақталыпты. Бірақ *қасық, қатық, қалта, қора, құрастыру* т.б.; *кесік, кетік, келте, көре, күрестіру* т.б. сөздерден байқайтынымыздай, латын әліпбиінде осы екі дыбыс лигатурамен (корей тілінде де бар), белгіленсе ұтымды болар еді. Мысалы, *kasik* – *kesik*, *kalta* – *kelte*, *kurastiru* – *kurestiru* тәрізді жазылады да, оқуда «**к**» жуан сөздерде **қ**, ал жіңішке сөздерде **к** ретінде оқылады деген түсініктеме беріліп, қалыптастырылуы керек. **Г** мен **ғ** жайында да осыны айтуға болады. Айталық, *gulder* немесе *gundar* деген сөздерді сол тілдің жазу-сызуын меңгерген адамға **г** әлде **ғ** деп оқыла ма деген мәселе қиындық тудырмаса керек. Кириллицаға негізделген қазіргі моңғол алфавитінде *ха, хэ* дауыссыздарын **ха**, ал *га, гэ* дауыссыздарын **га** деп қабылдап, бұл төрт дыбыс **х** және **г** деген екі әріппен ғана беріледі. Егер жуан дауыстылармен келсе **q**, жіңішке дауыстылармен **k** ретінде дабысталады; **г** әрпі де жіңішке сөзде **g**, жуан сөздерде **ḡ** ретінде дабысталады. Мысалы, *харанхуй* (қараңғы) [qar'ngui], *хэрэгтэй* (керекті) [keregtei], *дагавар* (жұрнақ) [daḡ'var], *дэрвэгэр* (желпілдек) [derv'iger] деп оқылады. Латын әліпбиін құрастыру барысында тіліміздің осындай табиғи заңдылықтарына зер салып, аңғару арқылы ұлтымыздың рухани дүниесінің кілті болып табылатын тілінің құпия әрі басқа тілде сөйлеушілердің үйренуі үшін белгілі бір

дәрежеде қиындық келтіретін кодын жасау артық болмайды. Ал көңілшектікпен басқа тілді тұтынушылардың ыңғайына қарай, тілдің қасиетіне бойламай әліпби түзетін болсақ, онда ұлттық код туралы сөз қозғаудың өзі орынсыз. Жоғарыда айтқанымыздай, корей тілінің «ең ғылыми жазу» деген атауға ие болғандығымен, жапон жазуының «өзімдікі, өзгенікі» дегенді ұғындыруымен, классикалық моңғол жазуының үндестік заңын өте қатаң сақтай отырып құрастырылғандығымен өміршең әрі классикалық сипатқа ие болған, сондықтан да олардың графикалық жүйесіне назар аударып, зерделеу керек.

Жалпы кез келген халықтың ғасырлар қойнауынан бері қолданып келе жатқан жазуларында ерекше бір тылсым күштің жататындығын жоққа шығара алмаймыз. Проф. Ж.А. Жақыповтың пікірінше, «Түркі жазуына тарихи ескерткіш, графика деп қарау аз, оны ұлттың тектік қоры ұялаған ноо-, семиосфера деп қараған жөн; бұл деген сөз – оны бисфералық экологиядан оқшауламау деген сөз ... Оның үстіне кирилл де, латын да, А. Байтұрсынұлы дәлелдегендей, табиғи қарекетке (сағат тілінің бағытына) қарсы, бұған қоса ол жазулардың Жердің де солдан оңға айналатынына, қанның айналымына қарсы жүретінін еске алыңыз. Бұл жағынан араб текті жазу ұтымды, алайда онда да біздің тектік кодымыз жоқ» [8]. Ендеше ұлттың рухын оятып, ұлттық кодымызды жаңғыртып қана қоймай, оны болашақ ұрпаққа жеткізуімен құнды болатын реформа ретінде жүзеге асырылуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мечковская Н.В. Общее языкознание: структурная и социальная типология языков. – М.: Флинт; Наука, 2001.
2. https://www.inform.kz/kz/elbasy-makalasy-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru_a3016293.
3. <http://e-history.kz/kz/contents/view/6807> // Латын әліпбиіне көшу мәселесі. Қазақстан тарихы порталы, 13.11.2017.
4. Монгол бичиг (сурах бичиг). Зохиогч./ Чой. Лувсанжав, Ж. Лувсандорж. – Улаанбаатар, 1987.
5. Алпатов В.М., Аркадьев П.М., Подлесская В.И. Теоретическая грамматика японского языка (Книга 1). – М.: Наталис, 2008.
6. Жүнісбек А. Қазақ фонетикасы, Алматы, 2009.
7. Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. Зерттеунама. – Алматы: Ана тілі, 1995.
8. <http://repository.enu.kz:8080/bitstream/handle/123456789/3183/pass.pdf> // Жақыпов Ж.А. Пассионарлық және ұлттың тілдік рухы.

5.4. К определению термина «лингвистический ландшафт» (аналитический обзор)

Гульмира Баянжановна Мадиева

доктор филологических наук, профессор
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(Алматы, Казахстан)

Аксауле Зауытбековна Кайбулдаева

докторант PhD. Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(Алматы, Казахстан)

Социальные, культурные и политические изменения, происходящие в стране, всегда дают возможность исследовать языковые явления. В настоящее время проблематике лингвистического описания ономастического пространства города уделяется большое внимание. В этой связи, в современных лингвистических исследованиях как междисциплинарный используется термин — *лингвистический ландшафт*.

Термин *ландшафт* в качестве структурного компонента используется в терминосочетаниях в разных значениях: *лингволандшафт*, *культурный ландшафт*, *языковой ландшафт*, *лингвистический ландшафт*, *речевой ландшафт*, *этноязыковой ландшафт* и т.д.

Г.С. Суюнова, рассматривая языковой ландшафт как объект энциклопедики, отмечает, что первоначально этот термин появился в лингвистической географии и был связан с картографированием диалектных различий языков и созданием диалектологических атласов. Таким образом, *языковой ландшафт* выступал объектом исследования лингвистической географии и определялся, как совокупность изоглосс на территории распространения языка. Однако произошло значительное изменение семантики выражения *языковой ландшафт*, в общем виде *языковой ландшафт* можно определить как любые письменные проявления языка на определенной территории [1, ст. 83]. В свою очередь, Л.П. Загорулько рассматривает «языковой ландшафт» как категорию социальной философии, расширяя понятийный объем данной категории [2, с. 190].

В настоящее время лингвисты используют целый набор терминов, определяющих понятие языкового ландшафта применительно к городу.

Такие наименования, как *лингвистический ландшафт*, *языковой ландшафт*, *лингволандшафт* по своей семантике близкие термины и могут использоваться как синонимы в исследовании городского ономастического пространства. Например, во многих работах, которые посвящены изучению языка города, используется термин *лингвистический / языковой ландшафт*.

Изучение значения языкового ландшафта позволяет говорить о том, что оно не имело каких-либо территориальных ограничений, но современное использование этого термина приводит к сужению его первоначальной семантики. Термин *лингвистический ландшафт* относится к языку или языкам, имеющим свое визуальное воплощение в разного рода надписях и вывесках в определенной местности. Кейт Торкингтон считает, что лингвистический ландшафт связан с языком в его письменной форме, в публичной сфере; язык, который становится видимым для всех через тексты такие, как рекламные щиты и другие государственные знаки. Автор даёт следующее определение термина: «лингвистический ландшафт – объединение всех языковых маркеров, которые присутствуют и таким образом обозначают общественную сферу, тем самым лингвистический ландшафт – это та «сцена», на которой происходит общественная жизнь» [3, с. 49]. Тексты, составляющие лингвистический ландшафт, могут быть одноязычными, двуязычными или многоязычными, отражающими разнообразие языковых групп, присутствующих на данной территории или региона. Лингвистический выбор проявляется в публичной сфере, следовательно, служит для индексации широкого социального (и государственного) отношения к различным языкам и их носителям [Там же].

Лингвистический ландшафт – это область социолингвистических исследований, в рамках которой изучаются способы демонстрации письменных форм языка в ономастическом пространстве определенной страны или города. Основная цель исследований лингвистического ландшафта – описание системных закономерностей использования того или иного языка в публичном пространстве и выявление собственно языковых или социальных, культурных, идеологических и других факторов, представляющих степень репрезентативности языка в визуальном пространстве страны, города. Внимание ученых привлекают такие факторы, как соотношение между языковой политикой и практикой в использовании письменного языка в общественном пространстве в многоязычных контекстах и потенциальные языковые конфликты.

Использование языков в публичном пространстве стало изучаться с 1990 г.г. и нашло освещение в работах таких авторов, как Р. Ландри, Р. Борхис Д.Гортер, П. Бакхаус., М. Барни, Дж. Ценоз, С. Багна, Е. Бен-Рафаел, Е.Шохами, Дж. Л. Калтен, Р. Борхис, А.В. Кирилина, А. Павленко.

Термин *лингвистический/языковой ландшафт* (*linguistic landscape*) был введен в 1997 г. канадскими учеными Р. Ландри и Р. Борхис. Эти ученые понимают под лингвистическим ландшафтом «The language of public road signs, advertising billboards, street names, place names, commercial shop signs, and public signs on government buildings combines to form the linguistic landscape of a given territory, region, or urban

agglomeration. The linguistic landscape of a territory can serve two basic functions: an informational function and a symbolic function [4, с. 25] («Язык общественных дорожных знаков, рекламных щитов, названий улиц, географических названий, коммерческих знаков магазинов и знаков на правительственных зданиях, который формирует лингвистический ландшафт территории, региона или городской агломерации (перевод – наш).

Многие авторы цитируют определение *лингвистического ландшафта* Р. Ландри и Р. Борхис, тем не менее появились и новые определения этого термина. Так, Бен-Рафаэль и др. определяют *лингвистический ландшафт* как «любой знак или объявление, расположенное за пределами или внутри государственного учреждения или частного бизнеса в определенном географическом месте». Это определение охватывает еще и знаки внутри зданий [5, с. 8].

Лингвистический ландшафт территории может выполнять две основные функции: информационную и символическую. Эти ученые проводили исследование по «этнолингвистической витальности» французского языка в канадских регионах с англоязычным большинством. Используя теоретические основы этнолингвистической витальности, ими была выдвинута гипотеза, что языковой ландшафт может способствовать социально-психологическим аспектам билингвального развития членов языковой группы. Результаты факторного анализа показывают, что языковой ландшафт проявляется как отдельный фактор, отличающийся от других видов пространств языковых контактов. Этот фактор был важным коррелятом субъективной этнолингвистической витальности, отражающей восприятие жизнеспособности языка в группе на различных территориях. Р. Ландри и Р. Борхис придерживаются мнения о том, что лингвистический ландшафт – это маркер витальности этнических групп в мультилингвальном контексте. [Там же].

Д. Гортер вместо термина *лингвистический ландшафт* предлагает использовать термин *многоязычный городской пейзаж*. Слово «пейзаж» относится к сельской местности, тогда как коллекции знаков с текстами встречаются преимущественно в городах. «Cityscape» действительно более точен, чем «пейзаж», однако словосочетание «многоязычный городской пейзаж» по определению исключает возможность монолингвизма. Даже в многоязычных контекстах эмпирический вопрос заключается в том, является ли языковой ландшафт одноязычным или многоязычным. Более того, этот новый термин, *многоязычный городской пейзаж*, действительно не попал в исследовательское поле этой области, и *лингвистический ландшафт* по-прежнему является более употребительным и распространенным [6, с. 2].

В своей работе «Linguistic Landscapes. A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo» П. Бакхаус отмечает, что понятие «ландшафт» стало использоваться в научной литературе как метафора происходящих процессов и взаимодействий с конца XX века. Эта работа является первым комплексным подходом изучения языка знаков. Ссылаясь на ряд исследований, проведенных в Индии, Израиле, Тайване, Тайланде, Уганде, Бразилии, а также в различных европейских странах, П. Бакхаус развивает аналитическую основу для систематического анализа данных языкового ландшафта. Общая модель изучения лингвистического ландшафта вводится П. Бакхаусом с учетом опыта исследования билингвизма и конкурирования языков в письменных знаках. Он исследует 2 444 мультилингвальных знака, собранных в 2003 г. на территории 28 районов Токио [7, с. 2].

По мнению ученого, город – это место языковых контактов, что позволяет рассмотреть динамику «контакта языков в городской письменной среде языковых знаков». Автор считает, что «любая городская среда – это мириады письменных посланий в общественном пространстве: знаки учреждений и магазинов, рекламные щиты и неоновые вывески, дорожные знаки. Топографическая информация и карты местности; планы эвакуации и постеры политических кампаний, надписи на камне и настенные граффити. Все эти послания сводят воедино разнообразные языки и надписи, которые в своей совокупности и составляют лингвистический пейзаж местности» [Там же].

В этом исследовании П. Бакхаус наглядно демонстрирует, что Япония не настолько лингвистически однородна, как принято думать; он отмечает растущую значимость и распространенность английского и других языков на территории Японии, в основном в крупных городах.

Аналитические категории включают в себя языки и их комбинации, различия между официальными и неофициальными знаками, географическое распределение, доступность перевода или транслитерации, языковые особенности и сравнение старых и новых знаков. Качественный и количественный анализ дает уникальные сведения о многоязычных знаках, их авторах и читателях, а также о контактирующих языках. Таким образом, лингвистические ландшафты обуславливают тот факт, что изучение языка в знаках может внести большой вклад в исследование многоязычия городов, а также в изучение языка и общества в целом.

Главной причиной появления термина *лингвистический ландшафт* стала проблема дву- и многоязычия городов и регионов, в которых не всегда удавалось достичь бесконфликтного контакта говорящих – носителей разных языков и, соответственно, использования этих языков. Этот факт впоследствии стал причиной появления нескольких исследований, которые стали основой для описания лингвистического ландшафта как феномена современности.

В 70-80-е годы XX в. исследования проводились двумя лингвистическими группами, работавшими в официально двуязычных городах – Брюсселе и Монреале. Цель исследования и анализа рекламных щитов Брюсселя, которые были проведены С. Тульп – демонстрация того факта, что языковые знаки способствуют постепенному процессу франкофонизации города. Ученый предполагает, что использование языка в общественном пространстве, его визуальность – фактор повышения этнолингвистической витальности языка. Тем самым, С. Тульп предвосхитила подход, названный позднее *лингвистический ландшафт* [8, с. 88].

В 1989 г. Д. Монье также проводит исследование коммерческого сектора Монреала, цель которого установить, как реальная языковая ситуация в этой области соотносится с ситуацией двуязычия. Д. Монье назвал одну из двух частей своей работы «*Pasage linguistique*» и в ней предложил подсчитывать не целые знаки, а информационные единицы (*information units*). В качестве информационных единиц автор рассматривал информацию о предлагаемых товарах и услугах, часы работы, надписи на полу и надписи на тему безопасности [9].

Проблема изучения ономастического пространства города исторически связана с научной проблемой «язык города», традиция изучения которой в русском языкознании была неотделима от социолингвистических исследований советских ученых, введших в научный оборот новый объект исследования.

В 1998 г. Л.З. Подберезкина ввела термин «лингвистическое градоведение», который в значительной степени совпадает с определением термина *лингвистический ландшафт*. Рассматривая содержание термина *лингвистическое градоведение*, его автор отмечает «<...> городское градоведение как объект филологического исследования предполагает обращение к языку города как фрагменту городской культуры, важнейшей из подсистем семиотики города, которая рассматривается в контексте других подсистем (городская архитектура, история, быт и т.д.)» [10, с. 25]. Такая область исследований, как «лингвистическое градоведение», связана с изучением текстов городской среды – номинаций городских объектов, торговых вывесок, афиш, рекламных текстов, объявлений, граффити и т.д.» [11, с. 101]. Автор раскрывает 3 аспекта семиотики урбанистического пространства: 1) стилевое многообразие города в синхронии и диахронии, 2) диалог города и горожанина, город как пространство общения, 3) социокультурное исследование городской эпиграфики. Анализ языка города стал более детальным, аспектным, а социолингвистические характеристики стали сочетаться с культурологическими, этнолингвистическими, лингвокультурологическими и т.д.

Появились работы, анализирующие *лингвистический ландшафт* в постсоветском пространстве. А. Павленко упоминает исследования,

проведенные на территории восьми из шестнадцати бывших советских республик в период с 2000-го по 2009-ый год (Россия, Беларусь, Украина, Молдова, Кыргызстан, Азербайджан, Узбекистан, Эстония) [12, с. 254]. К этому списку следует добавить еще три исследования, проведенные позже в Латвии, Украине и Казахстане: Х. Ф. Мартен [13], А. Павленко [14], И. Мур [15].

В последнее время и в казахстанской научной периодике появились отдельные исследования, посвященные общим вопросам изучения городского лингвистического ландшафта. Ряд ученых, например, Жаркынбекова Ш.К., Журавлева Е.А., Нуртазина М.Б., Котлярова Т.Г. рассмотрели вопросы лингвистического ландшафта, как лингвистическое градоведение в Казахстане: проблемы, задачи и перспективы, образ Астаны в рекламном тексте, особенности использования публичных дерективов в Астане, лингвистическое изучение города в эпоху глобализации и интеграции [13]. В диссертационной работе А.Ш. Акжигитовой рассматривается лингвистическое пространство столицы нашей Республики – г. Астана.

Таким образом, краткий аналитический обзор работ по языковому ландшафту показывает, что существует мировой опыт анализа закономерностей использования того или иного языка в публичном пространстве и выявление различных факторов (языковых, социальных, культурных, идеологических) и факторов, представляющих степень репрезентативности языка в визуальном пространстве страны и города.

Список литературы:

1. Суюнова Г.С. Лингвистический ландшафт как возможный объект энциклопедики. Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, № 1 (98). – Астана, 2014.
2. Загорулько Л.П. «Языковой ландшафт» как категория социальной философии. // Журнал "Философия образования", № 6. – 2014.
3. Torkington K. Exploring the linguistic landscape: the case of the 'Golden Triangle' in the Algarve, Portugal / K. Torkington // Linguistics & Language Teaching, Vol. 3, 2009. Papers from the Lancaster University Postgraduate Conference 2008. – P. 122–145.
4. Laundry R., Bourhis R. Y. Linguistic landscape. And ethnolinguistic vitality: An empirical study // Journal of Language and Social Psychology, 1997. – No. 16(1). – Pp. 24–49.
5. Ben-Rafael E., Shohamy E., Amara M. H., Trumper-Hecht N. Linguistic Landscape as symbolic construction of the public space: the case of Israel // International Journal of Multilingualism. – 2006. – No. 3(1). – Pp. 7–31.

6. Gorter D. (2006). 'Introduction: The Study of the Linguistic Landscape as a New Approach to Multilingualism', *International Journal of Multilingualism*, 3, 1-6.
7. Backhaus P. *Linguistic Landscapes. A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo / Clevedon-buffalo-Toronto: Multilingual Matters. 2007. 158 p.*
8. Tulp S.M. (1978) Reklame en tweetaligheid: Een onderzoek naar de geografische verspreiding van franstalige en nederlandstalige affiches in Brussel. *Taal en sociale integratie* 1, 261–88.
9. Monnier D. (1989) *Langue d'accueil et langue de service dans les commerces à Montréal. Quebec: Conseil de la langue française.*
10. Подберезкина Л.З. Лингвистическое градоведение (о перспективах исследования языкового облика Красноярска) // Теоретические и прикладные аспекты речевого общения: научно-метод. бюл. – Красноярск–Ачинск: Красноярский университет, 1998. – Вып. 6. – 22-30 с.
11. Подберезкина Л.З., Трапезникова А.А. Лингвистическое градоведение как предмет региональных исследований (на материале Красноярска) // Полифония большого города: Сб. научных статей / Под ред. Л.М. Терентия, В.В. Красных, А.В. Килиной. – М.: МИЛ, 2012. – 100-115 с.
12. Pavlenko A. Linguistic Landscape of Kiev, Ukraine: a diachronic study // *Linguistic landscape in the city / Shohamy E., Ben-Rafael E. (eds.) Multilingual Matters, 2010. – Pp. 133- 150.*
13. Marten H.F. Linguistic Landscape under strict state language policy: reversing the Soviet legacy in a regional centre in Latvia // *Linguistic landscape in the city / Shohamy E., Ben-Rafael E. (eds.) Multilingual Matters, 2010. – Pp. 115-132.*
14. Pavlenko A. (2009) Language conflict in post-Soviet linguistic landscapes // *Journal of Slavic Linguistics*, 17, 1-2, 247-274.
15. Moore I. Negotiating public space: post-Soviet linguistic landscape in Kazakhstan // *The International Journal of Communication and Linguistic Studies*. 2014. Vol. 11 (4). – Pp. 1-21.
16. Культурный текст Астаны // Вторая международная научно-практическая конференция. – Астана, 2009.
17. Акжигитова А.Ш. Процессы реализации программ языкового планирования в социально-коммуникативном пространстве Республики Казахстан. – Дисс. на соиск. ст. PhD. – 2013.

5.5. Құрмалас сөйлем сыңарлары арасындағы синтаксистік байланыс және синтаксистік қатынас мәселесі

Гүлмира Шанжарханқызы Бекмағанбетова

Филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда, Қазақстан)

Синтаксистің үлкен бір саласы – құрмалас сөйлемдер синтаксисі. Құрмалас сөйлем категориясын дұрыс танып-түсінуде оның өзіндік тарихи қалыптасу негіздері, әлеуметтік қызметтері бар ерекше синтаксистік категория екендігін тани білуіміз керек. Мұнда оның құраушы сыңарларының предикативтік толықтығы мен сол сыңарлар арасындағы синтаксистік қатынас және синтаксистік байланыс мәселесін айқындаудың маңызы зор. Синтаксистік қатынас пен синтаксистік байланыс туралы мәселе сөз тіркестері мен жай сөйлемдерге де қатысты айтылатыны белгілі. Дегенмен құрмалас сөйлем сыңарлары арасындағы синтаксистік қатынас пен байланыстың өзіндік ерекшеліктері мүлде басқаша болып келетіні ескеріле бермейді.

Әдетте құрмалас сөйлем сыңарлары арасындағы синтаксистік қатынас пен синтаксистік байланыс мәселесі оқулықтар мен ғылыми еңбектерде біршама жүйелі баяндалып, орнығып қалғаны белгілі. Дегенмен құрмалас сөйлем синтаксисінің бұл аса маңызды мәселесін әлі де болса толық айқындалды деуге болмайды. Мұның өзі бүгінде мектептер мен жоғарғы оқу орындарындағы құрмалас сөйлем категориясын оқытуда белгілі дәрежеде қиындық келтіріп отырғаны да бекер емес.

Сөз тіркесі сыңарлары арасындағы синтаксистік қатынас өзара түсіндірмелік сипатта келеді де, сөйлем мүшелері арасындағы тәрізді анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық не бастауыш-баяндауыштық ыңғайда көрінеді. Айталық, қабыса байланысқан тіркестер анықтауыштық қатынаста келсе, меңгеріле байланысқан тіркестер, негізінен, толықтауыштық қатынаста келеді, т.б. Жай сөйлемдерді құраушы сөйлем мүшелері арасындағы синтаксистік қатынас сипаты да осындай сөйлем мүшелік сипатта болатыны белгілі.

Ал құрмалас сөйлемді құраушы сыңарлар арасындағы синтаксистік қатынас табиғаты бұлардан мүлде бөлекше және аса күрделі сипатта көрінеді. Нақтырақ айтсақ, сөйлемнің құрмаластық сипатта келуінің өзінің басты себебі оның, қазіргі оқулықтарда айтылып жүргендей, күрделі ойды білдіру мақсатымен емес, ең әуелі, алуан түрлі аса маңызды грамматикалық мағыналарды (синтаксистік қатынас түрлерін) білдіру мақсатымен байланысты деп білеміз. Яғни, проф. С. Аманжолов айтқандай, тілде құрмалас сөйлемдердің пайда болуы өндірістің дамуымен де, қоғамдық формациялардың ауысуымен де (Маррдың стадиялық теориясы) емес, дүниедегі, жаратылыс-болмыстағы барша құбылыстарды, олардың алуан түрлі

заңдылықтарын тілде бейнелеудің тәсілі, формасы ретінде түсіндірілгені жөн деп білеміз. Біздіңше, құрмалас сөйлемдердің жай сөйлемдерден басты ерекшелігінің өзі де осында.

Құрмалас сөйлемдердің синтаксистік табиғатын танып-түсінуде екі мәселе аса маңызды: біріншіден, құрмалас сөйлемді екі жай сөйлемнің жиынтығы деп қана емес, оны тұтастай тірі организм деп тану болса, екіншісі – оның құраушы сыңарлары арасындағы синтаксистік қатынастар сөз тіркестері мен жай сөйлемді құраушы лексикалық бірліктер арасындағы тәрізді (сөйлем) мүшелік сипаттағы қатынастар емес, жаратылыс-болмыстың аса маңызды заңдылықтарын – мезгілдік, мекендік, себеп-салдарлық, шарттылық, қарама-қарсылықтық, т.б. бейнелейтін қатынастар екендігі.

Қазірде құрмалас сөйлем табиғатын терең түсінуге кедергі келтіріп отырған негізгі бір мәселе – құрмаластың синтаксистік табиғатының біртұтастығын мойындамай, оны жеке сыңарлардың (жай сөйлемдердің) механикалық түрдегі жиынтығы деп түсініп жүрген көзқарас тәрізді. Қазіргі оқулықтар мен кейбір ғылыми еңбектерде айтылып жүрген «күрделі ой» туралы пікір де құрмалас сөйлемдердің синтаксистік табиғатын айқындауға барынша кедергі келтіріп жүргені де бекер емес. Айталық қазірде құрмалас сөйлемдерге беріліп жүрген ғылыми анықтамаларда олардың «күрделі ойды білдіру үшін қолданылатындығы» айтылады. Бірақ шындығында осы тұжырым, біздіңше, құрмалас сөйлемдердің шынайы табиғатын, олардың тілде қолданылуының шынайы мақсатын түсіндіріп бере алмайды. Дұрысында, құрмалас сөйлемдер екі не үш ойды емес, белгілі бір синтаксистік қатынасты білдіру үшін қолданылады. Қанша болса да, жеке-жеке ойлар жай сөйлемдермен де білдіріле алатыны бекер емес, ал құрмалас сөйлемнің қолданылуы, жалпы алғанда, құрмаластардың пайда болуы олардың белгілі бір тек құрмаластық құрылымдарға ғана тән синтаксистік қатынасты білдіру мақсатымен тікелей байланысты болады, - деген пікірді жөн көреміз [1-10]. Ал бұлардағы синтаксистік қатынас деп отырғанымыз – сөйлем мүшелік сипаттағы тар көлемдегі қатынастар емес, жаратылыстық-болмыстық сипаттағы кең ауқымды, философиялық деңгейдегі қатынастар деп біледі осы автор. [1-11].

Құрмалас сөйлем сыңарларының предикаттық сипатын айқындауда алуан түрлі амалдар қолданылатынына да назар аударылғаны жөн. Кейде сөйлемнің құрмалас болу-болмауы оның айтатын ойының «күрделілігіне» емес, құрылымдық жүйесінің ыңғайына байланысты екені көрінеді. Мысалы, *Биік талғамсыз биік парасат жоқ.* – деген сөйлемді екінші бір жағдайда *Биік талғам болмаса, биік парасат жоқ.* – деп қолдануға әбден болады. Бірақ соңғы жағдайда ол енді алдыңғыдағы тәрізді жай сөйлемдік құрылым түрінде емес, құрмаластық құрылымда келіп, осынысымен де алдыңғыдан ерекшеленіп тұрғанын ескермеуге болмайды. Осы келтірілген екі мысалдағы баяндалып тұрған ойлардың бірін жай ой, ал екіншісін

күрделі ой деп бөлуге мүлде болмас еді. Біздің құрамаластар күрделі ойды білдіреді дейтін негізсіз тұжырымға қосыла алмайтынымыздың себебі де осы мысалдан айқын аңғарылса керек.

Кейде сөйлем құрамындағы жекелеген лексикалық бірліктердің мағыналары мен олардың осы қолданымда атқарып тұрған қызметтерінің өзі тұтастай сөйлемнің бойындағы синтаксистік қатынас табиғатын да, синтаксистік байланыс табиғатын да өзгертіп жіберуі мүмкін екенін де байқауға болады. Сондықтан да әдеттегі дәстүрлі ізбен тек қана бағыныңқы баяндауышының грамматикалық тұлғасына қарап синтаксистік қатынас сипатын айқындау тәсілі дұрыс бола бермейді деп білеміз.

Синтаксистік байланыс туралы мәселеде сыңарлар арасын байланыстырушы, әрі синтаксистік қатынасты айқындаушы фактор ретіндегі интонация қызметіне де ерекше көңіл бөлінетіні белгілі. Бірақ автор бұл мәселеде де кей асыра сілтеушіліктің бар екенін көрсетеді. Ол: «Интонация қызметі кейде орынды-орынсыз асыра бағаланатын жайлары да, ал кейде оның мүлде ескерілмей, назардан тыс қалдырылатын жайлары да бар. Есесіне, орын тәртібі тәсілі, сөйлем құрамындағы лексикалық бірліктердің қызметі нақты айқындалмай жатады» [1–10]- дей келіп, интонацияның құрмалас сөйлем сыңарларын байланыстырушы ретіндегі ғана емес, оның синтаксистік қатынасты бейнелеудегі нақты қызметі болатындығын да көрсетеді. Мысалы, *Бар ыстық менің қойныма тығылғандай шоқпыт қомшаның іші қыж-қыж қайнайды* – деген сөйлемдегі интонацияны сәл өзгертсек, бұл сөйлем енді жай сөйлем емес, құрмалас сөйлем болып шығады екен. Ол былайша көрінеді: *Бар ыстық менің қойныма тығылғандай – шоқпыт қомшаның іші қыж-қыж қайнайды*. Автор осы типтегі сөйлемдерді түсіндірмелі қатынастағы салалас құрамаластар ретінде таниды. Бұл әрине, құптарлық пікір деп білеміз.

Қ. Шәукенов интонацияның басқа да қызметтерін айта келіп, олардың құрмалас компоненттерін байланыстыру қызметіне де тоқталады. Яғни автордың пікірінше, интонация арқылы құрмалас компоненттері арасындағы синтаксистік қатынастың көрініс табу мүмкіндігі бар екен. Оған мынадай мысалдар келтіріледі:

Күн бұлттанғанмен, жаңбыр жаумады.

Күн бұлттанды, бірақ жаңбыр жаумады. Күн бұлттанды, жаңбыр жаумады (жауды).[2-150]. Бірақ, автор айтып отырғандай, келтірілген мысалдардағы интонация осы сөйлемдердегі синтаксистік қатынасты білдіріп (бейнелеп) тұр деуге негіз бар ма екен – бұл мәселені автор дәлелдеп, талдап, түсіндіріп жатпайды. Жалпы алғанда, интонациясыз сөйлем болмайтыны сияқты, бұл берілген сөйлемдерде де интонация бар, бірақ олар, біздіңше, автор айтып отырғандай, синтаксистік қатынасты бейнелеп, немесе осы қатынастың көрініс табуына мүмкіндік жасап тұр дей қоюдың реті жоқ. Бұл сөйлемдердегі интонацияларды алуан түрлі өзгертіп те айта беруге болады, одан синтаксистік қатынас

сипаты өзгере қоймайды. Екіншіден, Кезінде, XX ғ.-дың 50-жылдарында орыс тіл білімінде пайда болып, кейіннен жоққа шығарылған «интонациялық теория» дегеннің тіл біліміне тигізген зияны аз болмағаны белгілі [3-56]. Кезінде осы теория әсері кейбір түркі тілдерінің тіл ғылымы салаларына да ықпал еткен болатын. Бірақ көп ұзамай-ақ мұның терістігі танылған еді. Сондықтан біз интонацияның синтаксистік қатынасты білдіруі, бейнелеуі – дегенді аса сирек жағдайларда ғана байқай аламыз. Мұның бір мысалы жоғарыда көрсетілді.

Жалпы алғанда, құрмалас сөйлемдердің синтаксистік табиғатын тереңдей тануда олардың құрылымдық-құрамдық ерекшеліктерін толық ескеріп қана қоймай, сонымен бірге сөйлеушінің коммуникативтік мақсатын, сөйлемнің стильдік сипаттарын, сөйлемнің жалпы танымдық, модальдық ерекшеліктері мәселесін жан-жақты қарастырған жөн болмақ. Сөйлемдерді талдауда оларды жалпы ортақ қалыпқа (трафаретке) салмай, әр сөйлемге ерекше құбылыс ретінде даралық тұрғысынан қарау жөн дейді автор.

Салалас құрмаластарды тануда сыңарлар арасындағы мағыналық және тұлғалық байланыстарды да жоққа шығаруға болмайды. Әдетте, қалыптасқан түсінік бойынша, салалас құрмалас сөйлем сыңарлары арасында тұлғалық жақтан тең дәрежедегі байланыс болады, - дейтін пікірдің үстем тұратыны белгілі [4-231]. Бірақ ойлана қарасақ, алғашқы сыңар баяндауыш тұлғасының қандай болмағы, белгілі бір дәрежеде, кейінгі сыңар мағынасымен байланысты болатынын жоққа шығаруға болмас еді. Қалайда екі сыңардағы ойдың мағыналық, модальдық, стильдік ыңғайына қарай олардың алғашқысының баяндауышы белгілі дәрежеде екінші сыңар баяндауышына орайласып тұратынын аңғаруға болады деп ойлаймыз. Айталық, осы оқулықтағы: *«Бұл жағдай салалас құрмалас сөйлем құрамына енетін жай сөйлемдерді бір-бірімен байланыстырып, құрмаластыратын олардың баяндауыш формалары емес екендігін байқатады»* [4-231] – деген пікір ойлана қарауды қажет етеді. Өйткені, салалас құрмалас сөйлемдерде баяндауыш тұлғалары құрмаластыру қызметін де, синтаксистік мағынаны бейнелеу қызметін де атқаратындығын жоққа шығаруға болмайды. Мәселен, ыңғайлас, қарсылықты салалстарда грамматикалық көрсеткіштерінің жақ, шақ, сандық тұлғалары жағынан сәйкес келетіні бекер емес. Мысалы: *Менің артымнан тағы бір қыз туды да, әке-шешем атын Балтуған қойды* (ыңғайлас салалас) немесе: *Бұл істің шындығын не көзімен көрген айтар, не құлағымен естіген айтар* (талғаулықты салалас) деген сөйлемдердегі баяндауыштар тұлғалық жақтан тиянақты болғандарымен, бір-біріне бағынышсыз, яки тұлғалық жақтан еш сәйкеспейді деп айтуға мүлде болмас еді. Мұның өзі жалпы құрмаластық құрылымның біртұтас синтаксистік бірілік ретінде қаралуы тиіс екендігін тағы да дәлелдесе керек. Жеке-жеке алғандағы

сыңарлардың тыңдаушыға беретін информациясы да, сөйлеушінің коммуникативтік мақсаты да басқа-басқа болады. Ал олар біртұтас синтаксистік бірлік ретінде келгенде, екі сыңардың тұтастығынан туатын белгілі бір грамматикалық мағына, яки синтаксистік қатынас түрі көрінетін болады. Міне, құрмалас сөйлемнің синтаксистік табиғатын тереңдей түсінуде осы мәселелер назардан тыс қалып келе жатқан тәрізді – дейді автор.

Біздіңше, тіл білімінің екі басқа саласындағы (бұл жерде морфология мен синтаксистегі) байланыс формаларының сырттай ұқсастығына қарап, оларды бірі мен бірін салыстыру – мүлде дұрыс емес салыстыру. Өйткені, бұл екі саланың (морфология мен синтаксис) қызметі де, мақсаты да мүлде басқа – басқа. Біз тіпте бірдей грамматикалық формалардың синтаксистің өз ішіндегі салаларының, яки сөз тіркестері, жай сөйлемдер, құрмалас сөйлемдердегі қызмет ету мақсаты мен жүйесі бірінен бірі мүлде бөлек деп білеміз. Сондықтан да аталған автордың мәселеге деген теориялық көзқарасын мойындаудың реті жоқ деп білеміз.

Құрмалас сыңарлары арасындағы байланыс тәсілі ретінде автор сыңарлардың орын тәртібін де айтады. Бірақ мұнда да екіұшты жайлар жоқ емес. Мынадай мысалдар келтірілген:

Бисенғали қымызды көтере салды да, орнынан тұра бастады. Солар көз алдыма елестеп, қуанышы қойнына сыймай келеді. т.б.

Автордың айтуынша, «Бірінші сөйлемдегі компоненттер өзара тең дәрежеде қолданылып тұр. Бұлардың арасындағы мағыналық байланыстың мезгілдік сапасы бар. Өйткені бірінші компоненттегі әрекет (Бисенғали қымызды көтере салды да) екінші компоненттегі әрекеттен (орнынан тұра бастады) бұрын өтіп жатқаны байқалады». «Екінші сөйлемдегі компоненттер өзара тең дәрежеде қолданылып тұрған жоқ. Олардың арасындағы мағыналық байланыс та басқаша. Бірінші компонент (Солар көз алдыма елестеп) екінші компоненттегі (қуанышым қойныма симай келеді) амал- әрекеттің себебін білдіріп тұр» - дейді автор. Ал енді автордың осындай тұжырымдарға қалайша келіп отырғаны беймәлім. Өйткені бұлардағы синтаксистік қатынас түрінің жаслуына орын тәртібінің еш қатысы жоқ. Екінші сөйлемдегі себептік қатынастың көрінісі – п көсемше тұлғасы болып табылады. Егер екінші сөйлемді де дәл бірінші сөйлем түрімен құратын болсақ, онда олда орын тәртібі жағынан мұнымен бірдей болар еді де, бірақ мағыналық жақтан мүлде басқаша көрінер еді. Қараңыз: Солар көз алдыма елестеді де, қуанышып қойныма симады. Бұл сөйлем де себеп-салдарлық (себептік) сипатта келіп тұр. Олай болса, құрмалас сыңарлары арасындағы синтаксистік қатынас сипатын айқындауға мұнда орын тәртібі қызмет атқарып тұр деудің реті жоқ. Сондықтанда синтаксистік байланыс түрі деп отырғандарымыз үнемі синтаксистік қатынас түрін жасай бермейтінін де ескерген жөн деп білеміз. Яғни мәселеге әр түрлі жағдайға (сөйлемге) орай, нақты келген жөн болмақ.

Интонацияның жалғаулықсыз құрмалас компоненттерін байланыстырудағы синтаксистік қызметі туралы өткен ғасырдың 50-жылдарында алдымен орыс тіл білімінде, сонан соң түркологияда қалыптасқан «интонациялық теория» 60-жылдарда теріске шығарыла бастағаны туралы ғылыми әдебиеттерде айтылады.

Ал қазақ тіл білімінде, басқа түркі тектес тілдер ғылымына қарағанда, интонациялық теория жедел үстемдік ала қойған жоқ, дегенмен оның құрмалас сөйлем компоненттерін байланыстырудағы қызметіне әр уақытта көңіл бөлініп отырды. Бұл туралы С. Жиенбаев: «Салаласу мен сабақтасудың екеуі де бір ғана формамен берілуі /құр интонациямен/ - тілдің аморф стадиясынан қалған белгі» [5-10] десе, Н.Т. Сауранбаев құрмаласты байланыстырушы әдістердің қатарында /әсірес, ауыз әдебиетінде/ ең әуелі интонациялық және ритмикалық – мелодикалық құралдарды атайды [6-56]. Дегенмен кейбір еңбектерде интонацияның қызметі ескерусіз қалып отырғанын да көреміз. Мысалы, орта мектептерге арналған «Қазақ тілі грамматикасы» оқулығында: «Іліктес салаластың құрамындағы жай сөйлемдер ешбір жалғаулықсыз /шылаусыз/ тек іргелес тұрып байланысады» деп көрсету интонацияның байланыстырушылық қызметін ескермеуден, бағаламаудан туған деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А. Байтұрсынов «Тіл құрал».
2. Қ. Жұбанов «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер».
3. Қ. Есенов «Құрмалас сөйлем синтаксисі».
4. Бекмағамбетов Ш. Қазақ тіліндегі түсіндірмелі қатынастағы құрмалас сөйлемдердің құрылымдық – семантикалық сипаттамасы // Канд. дисс. А., 1993.
5. Балақаев М. Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. (Синтаксис), А. 1967.
6. Жиенбаев С. Синтаксис мәселелері. Құрмалас сөйлемнің топтастырылуы туралы. А., 1941.
7. Сауранбаев Н. Академик Нығмет Сауранбаевтің еңбектері, А., 2000, Т. III.

5.6. Полисемия как неотъемлемый процесс формирования лексического запаса в современной языковой картине мира

Татьяна Александровна Морозова

старший преподаватель, магистр кафедры «Журналистика»
СКГУ им. М. Козыбаева (г. Петропавловск, Казахстан)

Мария Андреевна Пономаренко

преподаватель, магистр кафедры «Журналистика»
СКГУ им. М. Козыбаева (г. Петропавловск, Казахстан)

*Язык - янтарь, в который тысяча
драгоценных и тонких мыслей было
благополучно вложено и сохранено.
«Слова и фразы» Д. Фицджеральда*

Вопрос, положенный в название этой главы - один из тех вопросов, которые легче задать, чем ответить. Лингвистическая наука в настоящее время не способна выдвинуть определение значения, которое является заключительным.

Однако, есть некоторые факты, относительно которых мы можем быть разумно уверены, и один из них - то, что сама функция слова как единицы связи обуславливает его возможность обладанием значения. Поэтому, среди различных характеристик слова, значение, конечно, самое важное.

Вообще говоря, значение может быть более или менее описано как компонент слова, через которое сообщается понятие, в этом пути обеспечить слово способностью обозначить реальные объекты, качества, действия и абстрактные понятия. Комплекс и некоторые таинственные отношения между референтом (объект и т.д. обозначенный словом), понятием и словом традиционно представлены следующим треугольником [1]:

«Символом» здесь обозначается слово; представление о референте - понятие. Пунктир предполагает, что нет никакого непосредственного отношения между словом и референтом: оно устанавливается только через понятие.

С другой стороны, существует гипотеза, согласно которой понятие может найти их реализацию только через слова. Кажется, что мысль является бездействующей, пока слово не будит её. Только, когда мы слышим разговорное слово или читаем напечатанное слово, эти соответствующие понятие пробуждается в сознании.

Механизмы, которые преобразовывают понятия (т.е. ментальный, умственный феномен) в слова (т.е. лингвистический феномен) и обратный процессы, который слышимое или напечатанное слово преобразовывают в своего рода умственную картину, еще не поняты или не описаны. Вероятно, причиной, объясняющей то, почему процесс связи через слова, если даете этому некоторую мысль, не кажется ничем за исключением чуда. Не является ли чудом (фантастикой) то, что простые колебания вокальных аккордов говорящего должны быть

поняты мозгом слушателя и преобразованы в яркие картины? Если волшебство действительно существует в мире, то это, действительно, волшебство человеческой речи; только мы на столько привыкли к этому чуду, что не понимаем его почти сверхъестественные качества.

Отрасль лингвистики, которая специализируется в изучении значения, называют семантикой. Как и многие термины, термин "семантика" неоднозначен для этого, может стоять, также, для выразительного аспекта языка вообще и для значения одного специфического слова во всех его различных аспектах и нюансах (т.е., семантика слова = значение (ю) слова).

Как выразился Марио Пэль в Изучении Языка, " Семантика - 'язык' в его самом широком, большинстве содержащий аспект. Звуки, слова, грамматические формы, синтаксические конструкции - инструменты языка. Семантика - общепризнанная цель языка " [2].

Значения всего произнесения сообщества речи, как говорит, другой ведущий лингвист, включает полный опыт того сообщества: искусство, наука, практические занятия, развлечения, персонал и жизнь семейства.

Современный подход к семантике базируется при условии, что внутренняя форма слова (т.е., его значение) представляет структуру, которую называют семантической структурой слова.

Все же, перед движением глубже в эту проблему, необходимо сделать краткий обзор другого семантического феномена, который близко связан с этим.

Семантическая структура слова не представляет нерастворимое единство (то есть фактически, почему это – относится как "структура"), и при этом это обязательно не стоит за одно понятие. Вообще известно, что большинство слов передает несколько понятий и таким образом обладает соответствующим количеством значений. Слово, имеющее несколько значений, называют полисемантическим, и способность слов иметь больше, чем одно значение, обусловлена многозначностью самого термина.

Два несколько наивных, но часто задаваемых вопроса могут возникнуть в связи с многозначностью:

1. Действительно ли многозначность - аномалия или общее правило английского словаря?

2. Действительно ли многозначность - преимущество или неудобство, насколько процесс связи заинтересован?

Мы попытаемся найти ответы на эти вопросы.

Многозначность, конечно, не аномалия. Большинство английских слов является многозначными. Должно быть отмечено, что богатство выразительных ресурсов языка в значительной степени зависит от степени, к которой многозначность имеет развитие в языке. Иногда люди, которые не очень хорошо знакомы с лингвистическими материями, считают, что в языке недостаточно слов, если потребность

возникает для того же самого слова, которое будет применено к нескольким различным феноменам. На самом деле, это - точно противоположность: если каждое слово найдено, чтобы быть способным к передаче, позвольте нам говорить, по крайней мере о двух понятиях вместо одного, выразительный способность целых двойных увеличений словаря. Следовательно, хорошо развитая многозначность - не недостаток, а большое преимущество в языке.

С другой стороны, это должно быть указано, что количество звуковых комбинаций, которые человеческий артикуляционный аппарат может произвести, ограничено. Поэтому в некоторой стадии развития языка производство новых слов морфологическими средствами становится ограниченным, и многозначность становится все более и более важной в обеспечении значений средства, чтобы обогатить словарь. От этого должно быть ясно, что процесс обогащения словаря не состоит просто в добавлении новых слов к этому, но, также, в постоянном развитии многозначности.

Система значений любого многозначного слова развивается постепенно, главным образом за столетия, поскольку все более новые значения или добавляются к старым, или образуют некоторые из них [3].

Так сложный процесс развития многозначности вовлекают оба появления новых значений и потерю старых. Все же, общая тенденция с английским словарем на современной стадии его истории состоит в том, чтобы увеличить общее количество его значений и этим способом обеспечить количественный и качественный рост выразительных ресурсов языка.

При анализе семантической структуры многозначных слов оказывается, необходимо различать два уровня анализа.

На первом уровне, семантическую структуру слова рассматривают как систему значений. Например, семантическая структура существительного «огонь» (пожар) могла быть грубо представлена в соответствии с этой схемой (даются только самые частые значения).

II	III	IV	V
Случай разрушительного горения	Сжигание	Стрельба оружия и т.д.	Сильное чувство, страсть, энтузиазм
(огонь, пожар леса)	(материала в печи, очаг, лагерный костер)	(Открыть огонь, огонь в комнате)	(речь, испытывающая недостаток в лирах)

II - случай разрушительного горения {сжигания}, например: Огонь {пожар} леса.

III - горение {сжигание} материала в печи, очаг, место, и т.д. Есть огонь {пожар} в следующей комнате {месте}, лагерный костер.

IV - стрельба оружия, и т.д.; т.е., открыть (закрывают) огонь {пожар}.

V - сильное чувство, страсть, энтузиазм; например, речь, испытывающая недостаток в лирах.

Вышеупомянутая схема предполагает, что значение, я держу своего рода господство над другими значениями, передающими понятие самым общим способом, тогда как значения ВТОРОЙ-V связаны со специальными обстоятельствами, аспектами и случаями того же самого явления.

Означая меня (вообще называемый, поскольку главное значение) представляет центр семантической структуры слова, скрепляющего это вместе. Главным образом через значение я значения ВТОРОЙ-V (их называют секундой возникающего, значения) могут быть связаны друг с другом, некоторые из них исключительно через значение я, как, например, значения IV и V.

Едва было бы возможно установить любые логические ассоциации между некоторыми из значений бруска {бара} существительного, через главное значение.

Мы мало знаем о происхождении языка, и, следовательно, о происхождении слова.

Существует несколько гипотез, причем некоторые из них не менее фантастичны, чем теория божественного происхождения языка.

Мы не знаем ничего или почти ничего о механизме превращения ментального процесса говорящего в группы звуков, называемых «словами». Не знаем мы и об обратном процессе, при котором мозг слушателя превращает акустические явления в понятия и идеи, устанавливая, таким образом, двусторонний процесс коммуникации.

Мы очень мало знаем о природе связей между словом и референтом (т.е. предметом, явлением, качеством, действием и т.п., обозначаемым данным словом).

Если мы предположим, что имеется прямая связь между словом и референтом – что кажется вполне логичным – тогда возникает другой вопрос: как мы объясним тот факт, что один и тот же референт передается различными звуко сочетаниями в различных языках?

Но мы действительно знаем теперь, что нет ничего случайного в отношении словарного состава языка; что каждое слово является маленькой единицей внутри огромной, эффективной и совершенно сбалансированной системы.

Но мы не знаем, почему она обладает этими свойствами, мало мы знаем и о процессах, в результате которых она и приобрела эти свойства.

Этот список неизвестного можно было бы продолжить, но, пожалуй, пора уже взглянуть на более яркую сторону и поговорить о том, что мы уже знаем о природе слова.

Во-первых, мы знаем, что слово является единицей речи, которая, как таковая, служит целям коммуникации между людьми. Таким образом, слово можно определить, как коммуникативную единицу (a unit of communication).

Во-вторых, слово может восприниматься, как совокупность звуков, составляющих его.

В-третьих, если его рассматривать с точки зрения структуры, обладает несколькими характеристиками.

Современный подход к изучению слова основан на разграничении внутренней и внешней структуры слова.

Под внешней структурой слова понимается его морфологическая структура.

Например, в слове post-impressionists можно выделить следующие морфемные префиксы:

post-, im-, корень press, существительное, образующее суффиксы -ion, -ist и грамматический суффикс множественного числа -s. Все эти морфемы составляют внешнюю структуру слова post-impressionists.

Брусок {Бар}

II - Профессия адвоката, адвокат; например, станьте адвокатом: читайте для Бруска Исползования.

III - (В трактире или гостинице) противостоят или комната {место}, где напитки подаются; например, Они пошли в бар выпить [4].

I - Любой вид барьера, чтобы препятствовать людям, чтобы пройти.

Значения II и III не имеют никаких логических связей одно с другим, тогда как каждый отдельно легко связан со значением я: значение II через традиционное деление барьера" зал суда на две части; значение III через прилавок, служащий своего рода барьером, быть подростком клиентом паба и бармена.

Все же, вовсе не в каждом многозначном слове такой центр может быть найден. Некоторые семантические структуры - площадь, располагался по различным принципам. В следующем списке значений прилагательного унылый может едва надеяться найти обобщенное покрытие значения и придерживающийся достижения остальной части семантической структуры.

Унылый, прил.

I. Неинтересный, монотонный, скучный; например, унылая книга, унылый фильм.

II. Медленно в понимании, глупый; например, унылый студент, унылая вмятина.

III. Не ясный или яркий; например, унылая погода, унылый день, унылый цвет.

IV. Не громкий или отличный; например, унылый звук.

V. Не острый; например, унылый нож.

VI. Не активный; например, унылая торговля.

VII. Наблюдение ужасно; например, унылые глаза.

VIII. Ужасная слышимость; например, унылые уши.

Все же, отчетливое чувство одно, но все они в общем видимому имеют разные значения, и это - значение дефицита, быть этим цвета (м. плохо), остроумие (м. II), интерес {процент} (м. I), точность {м. V), и т.д. Значение недостаточного качества, недостаток чего-то, можно ясно отличить в каждом отдельном значении.

Фактически, каждое определение значения данной схемы может быть подвергнуто трансформационному действию, чтобы доказать пункт {точку}.

Унылый, прил.

Я,

II. III. IV.

V. VI.

Неинтересный - несовершенный в интересе или волнении.

... Глупый - несовершенный в интеллекте.

Не яркий - несовершенный в свете или цвете.

Не громко - несовершенный в звуке.

Не острый - несовершенный в точности.

Не активный - несовершенный в деятельности.

Наблюдение ужасно - несовершенный в зрении.

Слышимость ужасна - несовершенный в слушании.

Преобразованная схема семантической структуры слова «унылый» показывает, что семантическая структура этого слова - не просто система значений, для каждого выбранного компонента значения, который может быть легко выбран в пределах каждого отдельного стечения.

Это приводит нас ко второму уровню анализа семантической структуры слова. Трансформационная операция с определениями значения слова «унылый» показывает кое-что очень существенное: семантическая структура слова является "делимой", на самом деле, не только на уровне различных значений, но и, также, на более глубоком уровне.

Каждое отдельное значение, кажется, подчиненное структурному анализу, в котором это может быть представлено как наборы семантических компонентов. В терминах компонентного анализа, одного из современных методов семантического исследования, значение слова определено как набор элементов значения, которые не являются частью словарного запаса языка непосредственно, а скорее теоретических элементов, постулировавших, чтобы описать семантические отношения между лексическими элементами данного языка.

Схема семантической структуры слова «унылый» показала, что семантическая структура слова - не простая система значений, для каждого отдельного значения, она подчинена дальнейшему подразделению и обладает внутренней собственной структурой.

Поэтому, семантическая структура слова должна быть исследована на обоих этих уровнях: а) различных значений, б) семантических компонентов в пределах каждого выбранного значения. Для однозначного слова (т. е. слова с одним значением) первый уровень естественно исключен.

Типы Семантических Компонентов

Ведущий семантический компонент в семантической структуре слова обычно называют денотативным компонентом (также термин референтный компонент может использоваться). Обозначающий компонент выражает понятийное содержание слова.

Следующий список представляет обозначающие компоненты некоторых английских прилагательных и глаголов:

Обозначающие компоненты

одиноким, печально известное прил, прил праздновало, прил к яркому свету, v., чтобы поглядеть, v., чтобы дрожать, v., чтобы дрожать, v.

один, без компании

широко известный

широко известный

Весьма очевидно, что, определения, данные в правильной колонке только частично и не полностью описывают значения их соответствующих слов. Чтобы давать более или менее полную картину значения слова, необходимо включить в схему дополнения анализа материала, семантическую ленту компонентов называют коннотацией, или коннотативными компонентами.

Позвольте нам сформировать семантические структуры, носил; данный выше, вхождения коннотативных компонентов в схемы их семантических структур.

Вышеупомянутые примеры показывают, как, выбирая денотативные и коннотативные компоненты можно убедиться, достаточно проясняет картину того, что слово действительно означает. Схемы, представляющие семантические структуры яркого света, дрожи, дрожь также показывают, что стечение может иметь два или больше коннотативных компонента.

Данные примеры не исчерпывают {не истощают} все типы коннотаций, но представляют только немногих: эмоциональный, оценка коннотации, и также коннотации продолжительности и причины. (Для более детальной классификации подставьте коннотативные компоненты значения, видят 10.)

Значение и Контекст

В начале параграфа, имея право "Многозначность" мы обсуждали преимущества и недостатки, этого лингвистического явления. Один из самых важных 'недостатков {препятствий}' многозначных слов - то, что есть иногда шанс на недоразумение, когда слово использовано автором в некотором значении, но принятое слушателем - читателем в другом. Только естественно, что такие случаи обеспечивают, материалом шутки которые сделаны, по примеру тех, которые следуют далее:

Клиент, – «Я хотел бы книгу, пожалуйста». Продавец книг, - «Кое-что, что освещает {зажигает}»? Клиент, который не понимает значения. «Я имею мой автомобиль со мной».

В этой беседе клиент честно введен в заблуждение многозначностью света прилагательного взятие этого в буквальном смысле, тогда как продавец книг использует слово в его переносном значении "не серьезный; интересный".

В следующей шутке один из спикеров симулирует неправильно истолковывать собеседника, базирующего его сердитое возражение в многозначности пинка существительного:

Критик начал уезжать в середине секунды акт игры {пьеса}.

"Не идите, " сказал менеджер. "Я обещаю, что есть потрясающий пинок в следующем акте".

"Прекрасный, " было возражение, " дайте это автору. "1

Вообще говоря, это - общепринятая истина, что контекст мощен профилактически против любого неправильного понимания оттенков значений. Например, унылое прилагательное, если бы использовалось в контексте, означало бы различные вещи для различных людей или ничего вообще. Только в комбинации с другими словами это показывает его фактическое значение: унылый ученик, унылая игра {пьеса}, унылое лезвие, унылая погода, и т.д. Иногда, однако, такой мини - контекст не в состоянии показать значение слова, и это может правильно интерпретироваться только через что Профессор Н.Н Морозова назвала контекст второй степени {второго градуса} [5], как в следующем примере: человек {мужчина} был большой, но его жена была еще более жирна. Слово, более жирна здесь служит своего рода индикатором, указывающим что большой описывает крепкого {тучного} человека {мужчину} и не большой.

Текущее исследование в семантике в значительной степени базируется при условии, что один из более многообещающего способа исследования семантической структуры слова, изучая линейные отношения слова с другими словами в типичных контекстах, вне его сочетаемости или расположения.

Ученые установили, что семантика слов, характеризованных общим {обычным} происхождением (т.е. слова, которые регулярно появляются в общем {обычном}, подставили тексты) являются

коррелированными и, поэтому, одно из слов в пределах такой пары может быть изучено через другое.

Таким образом, если намереваетесь исследовать семантическую структуру прилагательного, можно было бы лучше всего рассмотреть {сложить} прилагательное в его самых типичных синтаксических образцах-i-7V (прилагательное + существительное), и N + я + (существительное + связывающий глагол + 1 пинок, п. - 1. острые ощущения, удовольствие, волнение (сообщите}. 2. удар ногой. прилагательное) и изучает через значения существительных, с которыми прилагательное часто используется.

Например, изучение типичных контекстов прилагательное яркий в первом образце даст нам следующие наборы: а) яркий цвет (цветок, платье, шелк, и т.д.), б) яркий металл (золото, драгоценности, броня, и т.д.), с) яркий студент (ученик, мальчик, товарищ, и т.д.), d) яркое лицо (улыбка, глаза, и т.д.) и некоторые другие. Эти наборы будут вести нас к выбору значений прилагательного, связанного с каждым набором комбинаций: а) интенсивный в цвете, б) светлый, с) способный, d) веселый, и т.д.

Для переходного глагола, с другой стороны, представлен исправленным образцом был бы V + N (глагол + прямой объект{цель} выраженным существительным). Если, например, наш объект исследования - глаголы, чтобы произвести, создавать, составлять, правильная процедура должна была бы рассмотреть семантики существительных, которые используются в образце с каждым из этих глаголов: что является тем, которое произведено? созданный? составленный?

Есть интересная гипотеза, что семантики слов регулярно использовали в общих {обычных} контекстах (т.е. яркие цвета, чтобы строить дом, чтобы создать произведение искусства, и т.д.) являются так глубоко коррелированными что каждый из них броски, на самом деле, своего рода постоянное отражение на значении его соседа. Если глагол, чтобы составить – часто используемый с музыкой объекта {цели}, - не тот естественный ожидать, что некоторые музыкальные ассоциации задерживаются в значении глагола составить?

Обратите внимание, также, как близко отрицательная оценка поставила, примечание прилагательного печально известный на сколько оно связано с отрицательной коннотацией существительных, с которыми это является регулярно связанное: печально известный преступник, вор, бригада {банда}, неумолимый, игрок, сплетня, лгун, скупец, и т.д.

Весь это ведет нас к заключению, что контекст является хорошим и надежным ключом к значению слова. Все же, даже шутки, данные выше показали, как введение в заблуждение этого ключа может доказать в некоторых случаях. И здесь мы сталкиваемся с двумя опасностями. Первая — это явно неправильное истолкование, луг,

когда спикер означает одну вещь, и слушатель берет слово в другом его значении.

Вторая опасность не имеет никакого отношения к процессу сообщения, но с работой исследования в области семантики. Общая ошибка неопытных исследователей состоит в том, что рабочий должен видеть различное значение в каждом новом наборе комбинаций. Вот – озадачивающий вопрос, чтобы иллюстрировать то, что мы подразумеваем. Cf.: сердитый человек {мужчина}, сердитое письмо. Действительно ли прилагательное сердитый используется в том же самом значении в обоих этих контекстах или в двух различных значениях? Некоторые люди скажут "два" и будут утверждать, что, с одной стороны, сочетаемость отлична (человек {мужчина} – название {имя} человека; письмо - название{имя} объекта{цели}) и, с другой стороны, письмо не может испытать гнев. Верный, не может, но это может очень хорошо передать гнев человека, который написал это относительно сочетаемости, главный пункт{точка} - то, что слово может понять то же самое значение в различных наборах сочетаемости. Например, в парах веселые дети, веселый смех, веселые лица, веселые песни прилагательное веселый передает то же самое, общее представление хорошего настроения, являются ли они непосредственно опытными детьми (в первой фразе) или косвенно выраженные через веселые лица, смех и песни других словосочетаний.

Задача отличия между различными значениями слова и различных разновидностями сочетаемости (или, в традиционной терминологии, дифференциальные использования слова) - фактически вопрос выбора различных обозначений в пределах семантической структуры слова.

- Cf.: 1) грустная женщина,
2) грустный голос,
3) грустная история,
4) грустный негодяй (неисправимый негодяй)
5) грустная ночь (темная, черная ночь, арка {дуга}, поэт.)

Сколько значений слова «грустный» вы можете выделить в этих контекстах? Очевидно, первые три контекста имеют общее обозначение горя, тогда как в четвертом и пятом контекстах обозначения отличны. Так, в этих пяти контекстах мы можем идентифицировать три значения номинации грустный.

Всё это ведет нас к заключению, что контекст - не окончательный критерий для значения, и это должно, он использовал в комбинации с другими критериями. В настоящее время, различные методы компонентного анализа широко используются в семантических исследованиях: описательный анализ, трансформационный анализ, дистрибутивный анализ. Все же, контекстный анализ остается одним из главных исследовательских методов для того, чтобы определить семантическую структуру слова.

Список литературы:

1. Литвинов П.П. Англо-русский словарь многозначных слов. М.: ВАКО, 2005. 336 с.
2. Новая иллюстрированная энциклопедия. М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. – 256 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.
4. Каломейцева Е.М., Макеева М.Н. Лексические проблемы перевода с английского языка на русский. - Тамбов: ТГТУ, 2004. – 92 с.
5. Литвин Ф.А. Многозначность слова в языке и речи. М., 1984. – 136 с.
6. Интернет ресурсы: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Многозначность>.

5.7. Полиязычие в Казахстане – веление времени

Гульнара Сабитовна Ахметова

учитель английского языка. Школа «Мурагер»
(г. Кызылорда, Казахстан)

Гульнара Наримановна Кабдулова

учитель французского языка. Школа «Мурагер»
(г. Кызылорда, Казахстан)

Наталья Моисеевна Ким

учитель английского языка. Школа «Мурагер»
(г. Кызылорда, Казахстан)

Касиет Куанышовна Козбакова

учитель английского языка. Школа «Мурагер»
(г. Кызылорда, Казахстан)

Фариза Мырзагалиевна Жусипова

учитель английского языка. Школа «Мурагер»
(г. Кызылорда, Казахстан)

Реалии современного этапа развития общества, языковая ситуация в Казахстане – многонациональном, с многовековой историей, в которой переплелись народы, нации, культуры, в настоящее время диктуют необходимость разработки основных методических принципов и подходов к формированию коммуникабельной языковой личности. Казахстан уникален и силен своей многонациональностью. На его земле сформировалось уникальное поликультурное пространство... Поликультурность Казахстана — это прогрессивный фактор развития общества. Евразийские корни народов Казахстана позволяют соединить восточные, азиатские, западные, европейские потоки и создать уникальный казахстанский вариант развития поликультурности".

Поликультурное образование в Республике Казахстан на сегодняшний момент является одним из главных направлений в системе средне – специального и высшего образования. Именно образование является важнейшим этапом в процессе формирования и развития поликультурной личности, этапом, когда осознанно формируются основные ценности и жизненные принципы. Именно Полиязычие способно предоставить учащимся благоприятную среду, обеспечивающую гармоничное сочетание развития гуманистических общечеловеческих качеств личности с возможностью полной реализации его национально-культурных, этнических потребностей. Следует заметить, что в современных условиях образ жизни человека определенным образом унифицируется, стираются многие национальные различия, теряется связь человека со своими корнями, обесценивается нравственный опыт предыдущих поколений. Поэтому перед преподавателем стоит важнейшая задача – использовать весь свой уникальный опыт и знания культурных традиций народов и этносов, общечеловеческих ценностей и мировой культуры в создании благоприятной образовательной и воспитательной среды, способствующей формированию социально-активной личности.

Для решения этой задачи необходимо:

1. Способствовать формированию общегражданских ценностей личности, активной гражданской позиции, возрождения и сохранения духовно-нравственных традиций.
2. Воспитывать чувства уважения и патриотизма, гордости за свою Родину, учебное заведение.
3. Воспитывать чувство толерантности, позитивной установки личности.
4. Развивать положительное отношение к культурным ценностям казахстанского общества на основе изучения мировой художественной литературы.
5. Формировать представление о здоровом образе жизни, привлекать к участию в культурно-спортивных мероприятиях.

Несомненно, основой формирования поликультурной личности является полиязычие. Полиязычие рассматривается как действенный инструмент подготовки молодого поколения в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира. В этой связи понимание роли языков в современном мире ставит перед нами вопрос обучения языкам и повышение уровня языковой подготовки. Система принципов обучения в системе полиязычия: казахский язык – русский язык – английский язык. Образование должно стать конкурентоспособным, высококачественным, таким, чтобы выпускники казахстанской школы могли легко продолжать обучение в зарубежных вузах.

Актуальность поликультурного и полилингвального обучения определяется всеобщей мировой тенденцией к интеграции в экономической, культурной и политической сферах. Полилингвальное

обучение мы понимаем как целенаправленный процесс приобщения к мировой культуре средствами нескольких языков, когда изучаемые языки выступают в качестве способа постижения сферы специальных знаний, усвоения культурно-исторического и социального опыта различных стран и народов.

Казахстан, оставаясь полиэтническим и поликонфессиональным государством, переживает на сегодня сложный и противоречивый период своего культурно-языкового развития, о чем свидетельствует сложившаяся языковая ситуация, характеристика которой дана в Концепции языковой политики Республики Казахстан. Следует отметить, что практически во всех документах в области языковой политики стрелковой идеей является необходимость овладения несколькими языками.

Известно, что только то государство может успешно развиваться и гармонично вписаться в ряд ведущих стран мира, которое сумеет создать для своих граждан достойные условия для приобретения качественного и современного образования. В этой связи новое звучание приобретает проблема языкового образования. Исходным при этом является идея о том, что изучение любого языка должно сопровождаться изучением культуры носителей этого языка. Причем этот процесс должен протекать синхронно, не в отдельных плоскостях. В связи с этим было бы правомерно говорить о полилингвокультурном образовании, результатом которого должно стать многоязычие граждан общества. Слагаемыми этого многоязычия должны явиться родной язык, который закрепляет осознание принадлежности к своему этносу, казахский язык как государственный, владение которым способствует успешной гражданской интеграции, русский язык как источник научно-технической информации, иностранный и другие неродные языки, развивающие способности человека к самоидентификации в мировом сообществе. Поэтому изучение иностранного языка как одного из главных индикаторов адаптации человека к новым социально-политическим и социально-культурным реалиям становится в настоящее время актуальной научно-теоретической и научно-практической задачей. Кроме того, объективно возникла необходимость по-новому осмыслить сложившиеся в период независимости традиционные концепции языковой политики и языковой ситуации.

Главной целью обучения учащихся английскому языку это развитие поликультурной личности, способной на социальное и профессиональное самоопределение, знающей историю и традиции своего народа, владеющей несколькими языками, способной осуществлять коммуникативно-деятельностные операции на трех языках во всех ситуациях, стремящейся к саморазвитию и самосовершенствованию.

Английский язык занимает 1 место в мире среди иностранных языков, изучаемых в средней и высшей школах, а также на различных курсах системы образования взрослых. В Казахстане, например, английский язык изучают порядка 70 % учащихся и студентов средних и высших учебных заведений. Владение английским языком становится нормой для научно-технической интеллигенции большинства развитых стран. Он является основным средством общения при контактах иностранных туристов с обслуживающим персоналом на всех континентах. Полагают, что в настоящее время около 1 миллиарда людей, то есть 1/5 населения нашей планеты, в той или иной степени владеют английским языком.

В наше время английский язык играет чрезвычайно важную роль в таких сферах человеческой деятельности, как наука, техника, экономика, торговля, спорт, туризм. Когда шведские, немецкие или даже японские учёные хотят сообщить своим иностранным коллегам о своих открытиях или поделиться интересными результатами, они публикуют научные статьи в журналах, выходящих на английском языке. Этот язык стал международным языком в авиации и судоходстве. Английский язык выступает в качестве рабочего языка абсолютного большинства международных научных, технических политических и профессиональных международных конференций, симпозиумов и семинаров. Успешным примером практической реализации казахстанской модели полиязычного образования являются Назарбаев Интеллектуальные школы и Назарбаев университет, преподавание в котором ведется на английском языке. Обучение в этих передовых образовательных центрах открывает для нашей молодежи дополнительные перспективы интеллектуального, профессионального и карьерного роста. Еще в 18 веке французский философ Ф. Вольтер говорил, что «знать много языков – значит иметь много ключей к одному замку». У всех языков одна цель – коммуникация, однако, они достигают этой цели разными способами. Поэтому одним из важнейших аспектов происходящей в казахстанском обществе экономической и социальной модернизации является политика в области языка.

Полиязычным можно назвать человека, говорящего, понимающего и умеющего в различных ситуациях общения пользоваться иностранными языками. Изучение иностранного языка еще не говорит о получении образования. О полиязычном образовании можно говорить в тех случаях, когда на изучаемом иностранном языке преподаются еще другие учебные дисциплины, например, литература изучаемого языка, страноведение и т.п.

Основным характеризующим фактором полиязычного образования является целенаправленный процесс приобщения к мировой культуре средствами нескольких языков, когда изучаемые языки выступают в качестве способа постижения сферы специальных

знаний, усвоения культурно-исторического и социального опыта различных стран и народов. На сегодняшний день полиязычное образование в Казахстане является мощным фактором и действенным механизмом: а) повышения конкурентоспособности родного языка за счет того, что он активизируется в сфере получения культурной и разной другой, значимой информации; б) закрепления статуса русского языка как официального языка межгосударственных отношений в нашей стране (объективна необходимость функционирования единого языка-посредника, а в силу исторического фактора таковым является только русский язык); в) продвижения английского языка до уровня казахско-русского двуязычия.

Таким образом, перед казахстанским образованием поставлена высокая планка, ибо интеграция Казахстана в мировое сообщество зависит от осознания и реализации простой истины: мир открыт тому, кто сможет овладеть новыми знаниями через овладение доминирующими языками.

Иностранный язык — это средство общения при контактах иностранных туристов с обслуживающим персоналом на всех континентах, играет важную роль в таких сферах человеческой деятельности как наука, техника, экономика, торговля, спорт, туризм. Английский язык стал международным языком в авиации и судоходстве. Без знания иностранного языка в современном мире не обойтись ни одному человеку. Английский язык в наши дни является общепризнанным языком международного общения. Он используется на 157 национальных авиалиниях (из 168 существующих в мире). Это язык современного бизнеса, науки, делопроизводства, информационных технологий.

Формирование «полиязычия» - процесс сложный и длительный, очень важный с позиции сложившихся политических и экономических реалий современности. Полиязычие способствует консолидации общества, помогает сохранить исчезающие языки и культуры, Ч. Айтматов писал о «полилингвизме» следующее: «бессмертие народа – в его языке. Каждый язык велик для своего народа. У каждого из нас есть сыновий долг перед народом, нас породившим, давшим нам самое большое свое богатство – свой язык: хранить чистоту его, приумножать богатство его. Но вот мы сталкиваемся с новой диалектикой истории. Современное человеческое общество находится в постоянно всевозрастающем контактировании, что все более становится общей жизненной и культурной необходимостью. В этих условиях каждому человеку надо владеть несколькими языками». Полиязычная личность всегда будет востребована в любом обществе. Это говорит о его конкурентоспособности в современном обществе. Поэтому формирование полиязычной личности является одной из наиболее актуальных проблем современной системы образования Казахстана.

Формирование и развитие полиязычной и поликультурной личности есть воспитание личности нового поколения.

Литература:

1. «Полиязычие, как один из приоритетов современного образования: состояние перспективы». Еманакова М.Э.
2. «Полиязычие в Казахстане – отражение глобализации образования» - Мошенская Н.А.
3. «Полиязычие сегодня востребовано» - Дорошок Е. – к.ф.н. декан факультета иностранных языков КГПИ.

5.8. Инновации в обучении английскому языку

Сания Ибрагимовна Камелова

кандидат филологических наук, профессор,
Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)
Региональной Академии Менеджмента (РАМ).
Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова
(Атырау, Казахстан)

Тансулу Адильбековна Турдалиева

студентка 4 курса, Атырауский государственный университет
им. Х. Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Под инновацией (англ. "innovation" - нововведение, новшество, новаторство) понимается использование новшеств в виде новых технологий, видов продукции и услуг, новых форм организации производства и труда, обслуживания и управления.

Необходимость модернизации казахстанского образования, интеграция в общемировое образовательное пространство, сохранение и развитие лучших традиций отечественной школы вносит существенные коррективы в систему обучения школьников. Современному обществу необходимы образованные, квалифицированные специалисты, отличающиеся мобильностью, динамизмом, конструктивностью, истинные патриоты своей Родины, уважающие культуру, обычаи, научные достижения, традиции других стран и народов.

Приоритетным направлением развития современной школы стала гуманистическая направленность обучения, в центре внимания – ученик, его личность. Поэтому основная цель современного учителя – выбрать методы и формы организации учебной деятельности учащихся, которые оптимально соответствуют поставленной цели развития личности.

В последние годы всё чаще поднимается вопрос о применении новых информационных технологий в средней школе. Это не только

новые технические средства, но и новые формы и методы преподавания, новый подход к процессу обучения. Основной целью обучения иностранным языкам является формирование и развитие коммуникативной культуры школьников, обучение практическому овладению иностранным языком.

Задача учителя состоит в том, чтобы создать условия практического овладения языком для каждого учащегося, выбрать такие методы обучения, которые позволили бы каждому ученику проявить свою активность, своё творчество. Задача учителя - активизировать познавательную деятельность учащегося в процессе обучения иностранным языкам.

Современные педагогические технологии такие, как обучение в сотрудничестве, проектная методика, использование новых информационных технологий, Интернет - ресурсов помогают реализовать личностно-ориентированный подход в обучении, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения с учётом способностей детей, их уровня обучения, склонностей и т.д. [1, 46].

Формы работы с компьютерными обучающими программами на уроках английского языка включают:

- изучение лексики;
- отработку произношения;
- обучение диалогической и монологической речи;
- обучение письму;
- отработку грамматических явлений.

Это значит, что обучать аудированию, чтению, письму и говорению можно с помощью Интернета.

Возможности использования Интернет-ресурсов огромны. Глобальная сеть Интернет создаёт условия для получения любой необходимой учащимся и учителям информации, находящейся в любой точке земного шара: страноведческий материал, новости из жизни молодёжи, статьи из газет и журналов, необходимую литературу и т.д. [2, 16].

В настоящей работе рассматривается методика преподавания английского языка в школе в соответствии с развитием современных информационных технологий. На уроках английского языка с помощью Интернета можно решать целый ряд дидактических задач: формировать навыки и умения чтения, используя материалы глобальной сети; совершенствовать умения письменной речи школьников; пополнять словарный запас учащихся; формировать у школьников устойчивую мотивацию к изучению английского языка. Кроме того, работа направлена на изучение возможностей Интернет-технологий для расширения кругозора школьников, налаживать и поддерживать деловые связи и контакты со своими сверстниками в англоязычных странах.

Учащиеся могут принимать участие в тестировании, в викторинах, конкурсах, олимпиадах, проводимых по сети Интернет, переписываться со сверстниками из других стран, участвовать в чатах, видеоконференциях и т.д. Учащиеся могут получать информацию по проблеме, над которой работают в данный момент в рамках проекта. Это может быть совместная работа казахстанских школьников и их зарубежных сверстников из одной или нескольких стран.

Одним из наиболее революционных достижений за последние десятилетия, которое значительно повлияло на образовательный процесс во всем мире, стало создание всемирной компьютерной сети, получившей название Интернет, что буквально означает "международная сеть" (англ. international net). Использование кибернетического пространства (syberspace) в учебных целях является абсолютно новым направлением общей дидактики и частной методики, так как происходящие изменения затрагивают все стороны учебного процесса, начиная от выбора приемов и стиля работы, кончая изменением требований к академическому уровню обучающихся.

Основная цель изучения иностранного языка в средней школе - формирование коммуникативной компетенции. Все остальные цели (образовательная, воспитательная, развивающая) реализуются в процессе осуществления этой главной цели. Коммуникативный подход подразумевает обучение общению и формирование способности к межкультурному взаимодействию, что является основой функционирования Интернета. Вне общения Интернет не имеет смысла — это международное многонациональное, кросс-культурное общество, чья жизнедеятельность основана на электронном общении миллионов людей во всем мире, говорящих одновременно - самый гигантский по размерам и количеству участников разговор, который когда-либо происходил. Включаясь в него, на уроке иностранного языка мы создаем модель реального общения.

Общаясь в реальной языковой среде, обеспеченной Интернет, учащиеся оказываются в настоящих жизненных ситуациях. Вовлеченные в решение широкого круга значимых, реалистичных, интересующих и достижимых задач, школьники обучаются спонтанно и адекватно на них реагировать, что стимулирует создание оригинальных высказываний, а не шаблонную манипуляцию языковыми формулами.

Первостепенное значение придается пониманию, передаче содержания и выражению смысла, что мотивирует изучение структуры и словаря иностранного языка, которые служат этой цели. Таким образом, внимание учащихся концентрируется на использовании форм, нежели на них самих, и обучение грамматике осуществляется косвенным образом, в непосредственном общении, исключая чистое изучение грамматических правил.

Компьютер поощряет к разнообразию ученических ответов: он не сопровождает работу учащихся хвалебными или порицательными

комментариями, что развивает их самостоятельность и создает благоприятную социально-психологическую атмосферу на уроке, придавая им уверенность в себе, что является немаловажным фактором для развития их индивидуальности.

Развитие образования в наши дни органично связано с повышением уровня его информационного потенциала. Эта характерная черта во многом определяет как направление эволюции самого образования, так и будущее всего общества. Для наиболее успешного ориентирования в мировом информационном пространстве необходимо овладение учащимися информационной культурой, а также компьютерно-экранной культурой, поскольку приоритет в поиске информации все больше и больше отдается Интернет.

Как информационная система, Интернет предлагает своим пользователям многообразие информации и ресурсов. Базовый набор услуг может включать в себя:

- электронную почту (e-mail); телеконференции (usenet); видеоконференции;

- возможность публикации собственной информации, создание собственной домашней странички (homepage) и размещение ее на Web-сервере;

- доступ к информационным ресурсам:

- справочные каталоги (Yahoo!, InfoSeek/UltraSmart, LookSmart, Galaxy); поисковые системы (Alta Vista, HotBob, Open Text, WebCrawler, Excite); разговор в сети (Chat).

Эти ресурсы могут быть активно использованы на уроке. [3, 78]

Овладение коммуникативной и межкультурной компетенцией невозможно без практики общения, и использование ресурсов Интернет на уроке иностранного языка в этом смысле просто незаменимо: виртуальная среда Интернет позволяет выйти за временные и пространственные рамки, предоставляя ее пользователям возможность аутентичного общения с реальными собеседниками на актуальные для обеих сторон темы. Однако нельзя забывать о том, что Интернет - лишь вспомогательное техническое средство обучения, и для достижения оптимальных результатов необходимо грамотно интегрировать его использование в процесс урока.

Список литературы:

1. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие для студентов педагогических вузов и системы повышения квалификации пед. кадров / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Петров. - М.: Академия, 2004 – 272 с.

2. Полат Е.С. Интернет на уроках иностранного языка // ИЯШ № 2, 3. 2001 г.

3. Цатурова И.А. Компьютерные технологии в обучении иностранным языкам / Учебное пособие для вузов. М.: Высшая школа, 2004 – 200 с.

5.9. Ағылшын тілін оқытуда жаңартылған білім беру мазмұнының ролі

Манат Сабитовна Баймагамбетова

ағылшын тілі пәні мұғалімі, Мұрагер мектебі (Қызылорда қ., Қазақстан)

Марина Мурадовна Салахадинова

ағылшын тілі пәні мұғалімі, Мұрагер мектебі (Қызылорда қ., Қазақстан)

Әсел Нұрланқызы Өтепова

гуманитарлық ғылымдарының магистрі, ағылшын тілі пәні мұғалімі,
Мұрагер мектебі (Қызылорда қ., Қазақстан)

Жазира Асылханқызы Мәлікова

ағылшын тілі пәні мұғалімі, Мұрагер мектебі (Қызылорда қ., Қазақстан)

Еліміздің Тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев айтқандай, «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты жолдауында Үкіметтің алдына «Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын іске асыруды жеделдету міндетін қоя отырып, бүкіл қоғамымызды топтастырып отырған мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін оқыту сапасын арттыру қажеттігіне ерекше назар аударды.

Мемлекеттік тілді білу – парыз, өзге тілдерді үйрену – құқық. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, ана тілін біліп, өзге тілдерді құрметтеуге, қадірлеуге үйрету. Оқушыларды ізденуге дағдыландыру ұстаздың басты мақсаты. Қазіргі таңда мектептерде жаңартылған бағдарлама бойынша ағылшын тілі 1/3-ші, 5/8-ші сыныптарда оқытылуда. Ағылшын тілін ерте жастан оқытудың мақсаты – оқушылардың ағылшын тілінде қарым-қатынас жасай алу негіздерін меңгеруі болып табылады. Ерте жастан ағылшын тілін оқыту оқушылардың коммуникативті даму біліктілігін арттырады, олардың қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді, бірден көп тілдерде сөйлеуге мүмкіндік алады. Ал, әлемдік тіл ретінде бейресми түрле орныққан ағылшын тілін меңгеру ұлттың бәсекеге қабілеттілігін шыңдай түседі. Қазіргі таңда ағылшын тілін білу – уақыт талабы.

Шет тілін оқытудың тиімділігі тек қана білім алушыларға байланысты емес, оқыту стратегиясына байланысты. Осы стратегиялардың үйлесімімен ең жоғарғы тиімділікке қол жеткізуге болады. Бұл мақсатқа жету үшін ең басты фактор мыналар: мұғалімнің білім алушыға немесе оқушыға деген педагогикалық іс-әрекеттің тиімділігін жетілдіру және сабақтағы әлеуметтік-психологиялық бірлестік жағдайындағы қарым-қатынасы. Тілді үйрену сабақтарында

оқушылардың тыңдау, оқу, жазу, сөйлеу дағдыларын дамыту сабақ барысында жүзеге асып отыруы тиіс және жазудан гөрі оқушылардың тыңдап түсінуіне, сөйлеуіне көбірек назар аударылады, өйткені бұл жаста балалардың көбі есту, көру арқылы есте сақтайды.

«Тілдердің үш тұғырлығы» бағдарламасының негізгі мақсаты мемлекттік тіл – қазақ тілін орыс және ағылшын тілдерінің деңгейіне дейін көтеріп, бәсекелестігін арттыру болып табылады. Өскелең ұрпақтың үш тілді: қазақ тілін – мемлекттік тіл, орыс тілін ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілін халықаралық тіл ретінде оқып үйренуге ұмтылыс жасауы – заман талабы, болашақ ұрпаққа қажеттіліктен туып отыр. Оқушылардың халықаралық жобаларға қатысуын кеңейту, шетелдік әріптестермен ғылыми байланыстарды нығайту, шетел тілдеріндегі ақпарат көздеріне қол жеткізу керек. Елдің ертеңі өресі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы азаматтарын өсіру үшін бүгінгі ұрпаққа ұлттық рухани қазынаны әлемдік озық ой-пікірімен ұштастырған сапалы білім мен тәрбие берілуі қажет.

Қазіргі уақытта оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұсиаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты – білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр түрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АКТ-ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білу және тиімді оқыту әдіс-тәсілдерін меңгеру (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары). Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі. Оған оқу мақсаттарын зерделей отырып, тапсырмаларды, ықшам сабақтарды құрастыру қажет.

Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериалды бағалау жүйесіне өтеді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау түрлері баланың жан-жақты ізденуіне ынталандырады. Критериялық бағалау жүйесі Филиппин, Сингапур, Жапония, Франция, Финляндия сынды дамыған елдерде пайдаланады. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуға ықыласын туғызады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті

оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасының бөлімдерін (ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады. Оқушылардың сабақта белсенділігін арттыру үшін жаңартылған білім беру бағдарламасындағы оқытылған төрт дағды (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым), гафикалық органайзерлер, тиімді әдіс-тәсілдер: мәтін тақырыбына қарай топқа бөлу, сергіту сәтін ұйымдастыру, интерактивті тақтадан бейнематериал көрсету, тапсырмаларға критерий мен дискриптор құру, сабақ соңында кері байланыс жасауды қолдану. Оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттырудың тағы бір белгісі – жас ерекшелігіне қарай бағалау болып табылады. Критериалды бағалауды тиімді жүргізіп, оқушының ішкі және сыртқы уәжін арттыруға болады. Бірақ, бағалауда оқушыны емес, оқушының жұмысын бағалау керектігін әрдайым жадыды сақтау керек. Ал сыныптағы ерекше оқушыларға тақырып аясында жекелей тапсырма дайындап, қосымша жұмыс істеу керек. Сонда сыныптағы барлық оқушылар қамтылып, сабақ та қызықты өтіп, оқушылардың белсендігі артады. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ең бір ұтымды тұсы жоғарыда айтылған әдіс-тәсілдерді тиімді пайдаланып, оқушыларды табыстарға, жұмысқа дайындау. Жүсіпбек Аймауытовтың бала әуелі тәжірибеге талпынып, нәрсемен танысып, сонан кейін сол нәрсе туралы сөйлесін, тыңдасын, жазсын, оқысын, тілге үйренсін деген сөзі еріксіз еске түседі.

Қазіргі таңда Қазақстанның мектептік білім беруі жаңа бастау алу сатысында. Инфрақұрылымдық дамыту мен жаңартылған мазмұнға көшу басты басымдықтар болып тұр. Баланы шығармашылық ойлауға, өз бетінше шешім қабылдай алуға, тәжірибелік әрекеттерге дайын болуға, оларды шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту – бүгінгі күннің басты талабы. Жаңартылған бағдарламаның бнр ерекшелігі оқушылар барлы пәндерді оқу кезінде АКТ қолдану дағдыларын дамытады. Ақпаратты іздеу және өңдеу барысында ұжымда идеялармен алмасады, өз жұмыстарын бағалайды және жетілдіреді, түрлі жабдықтармен қосымшалардың кең ауқымын пайдаланады. АКТ оқушы білімінің, оларды тиімді қолдану бойынша дағдыларының дамуына жәрдемдеседі. Оқулықтың соңында оқушыларға үш тілді сөздіктер берілген, бұл оқушылардың пән аралық бірлестігін дамыта түседі. Грамматикалық тапсырмалар орындағанда оқушыларға кітап соңында арнайы грамматикалық жаттығулар топтамасы бар. Яғни оқушылар грамматика ережелерін іздеп білу үшін басқа ресурстарға

жүгініп, уақытын бос кетірмейді. Оқу бағдарламаларында оқу мақсаттары жүйелі түрінде берілген, күтілетін нәтижелер тұжырымдалған. Күнделікті білім беру үдерісі оқу мақсаттарына жетуге және оқушыларда алынған білім мен дағдыларды кез келген оқу және өмір жағдайында шығармашылық пайдалануға дайындығын қалыптастыруға бағытталған.

«Мұғалім көп әдісті білуге тырысу керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек», - деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, қазіргі заман талабына сай білім беру мәселесі сол қоғам мүддесіне сай болуы керек. Қазақстан 2030 стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңістігіне кіріктірумен сипатталады. Қазіргі таңда қазақ тілі – мемлекеттік тіл, қарым-қатынас тілі – орыс тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға кірігу тілін оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану – заман талабы болып отыр. Елбасымыздың жолдауында айтқандай: болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін, уақыт талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 30 елдің қатарына жеткізетін – білім. Ғылым мен техниканың күн санап өсуіне байланысты педагогика ғылымының теориясы мен оқыту үрдісі де түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Соған орай оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр.

Қазіргі ағылшын тілді елдердің әлем экономикасына ықпалы артуда. Ағылшын тілі – әдебиет пен саясаттың, өнердің, сауда-саттық пен әр түрлі ресми қарым-қатынас тілі. Десек те ағылшын тілі мамандарының алдында проблемалар да жоқ емес. Олар: біріншіден, ағылшын тілін оқытуда жаңа технологияларды енгізуге байланысты материалдық-техникалық базаның талапқа сай келмеуі, екіншіден, теориялық білімді тәжірибемен ұштастыруға базалық ортаның аз қамтылуы. Осы проблемаларды шешудің бірден-бір жолы - оқу бағдарламасын өзгерту, әдістерді жетілдіру. Ағылшын тілін оқыту әдістемесі әрдайым толықтырылуы, дамытылуы тиіс. Ендеше оқушылардың дүниетанымын кеңейтуде танымдық белсенділігін арттырып, білім, біліктерін жетілдірудің қоғамдық мәні зор болып келеді.

Қорыта айтқанда, жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек.

Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын құдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады. Үйренгеніміз де, үйренеріміз де көп. Үнді халқының көсемі Махатма Гандидің «Егер сен болашақтағы өзгерісті байқағың келсе, сол өзгерісті уақытында жаса» деген ғибратты сөзін негізге ала отырып, оқушы бойындағы қабілетті жетілдіріп, оларды болашаққа жетелеу қажет.

Әдебиеттер:

1. Президенттің Қазақстан халқына жолдауы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан». Астана, 28 сәуір, - 2007 жыл.
2. МАН – 2014 жыл.
3. Г. Ботағарина «Ағылшын тілін оқытудағы бүгінгі белес» - 2006 жыл.

5.10. Национально-культурная специфика имен собственных в английском языке

Жибек Усембаевна Калимова

кандидат филологических наук, доцент кафедры полиязычного образования. Государственный университет им. Шакарима г. Семей (Восточно-Казахстанская область, г. Семей, Казахстан)

Гульдрайхан Мендыбаевна Тогузбаева

старший преподаватель, магистр кафедры иностранных языков. Евразийский Национальный университет им. Гумилёва (г. Нур-Султан, Казахстан)

Имена собственные занимают значительное место в составе лексики любого языка, в том числе и английского. Они служат для наименования людей и животных, географических и космических объектов разных классов, а также различных объектов и духовной культуры.

Специфика имен собственных давно привлекала внимание исследователей: географов, историков, лингвистов. Их своеобразие привело к тому, что имена собственные стали изучать в особой отрасли языкознания – «ономастике (от греч. *onomastike (technē)* – искусство давать имена)» [4, с. 346]. Термин «оним» (онома, собственное имя) – это «слово или словосочетание, которое служит для выделения именуемого им объекта среди других объектов: его индивидуализации и идентификации» [5].

Собственные имена различных географических объектов называются топонимами. Соответственно, совокупность топонимов составляет топонимию, а наука, изучающая их, называется топонимикой (от греч. *topos* – место и *онума* – имя, название) – раздел

ономастики, исследующий географические названия, их функционирование и происхождение [4, с. 515].

Человек имеет имя, фамилию, может иметь прозвище, псевдоним. Этот разряд слов называется антропонимы (греч. anthropos "человек" и опута "имя"), которые изучают собственные именованья людей: имена личные, патронимы (отчества или иные именованья по отцу), фамилии, родовые имена, прозвища и псевдонимы, криптонимы (скрывааемые имена) [4, с. 36].

Совокупность антропонимов - антропонимия.

По статистике, все английские дети получают при рождении два имени: личное имя (personal name, first name) и среднее имя (middle name). Наиболее важным, существенным представляется именно первое, личное имя. Под термином «личное имя» понимается, прежде всего «индивидуальное именование субъекта» (А.В. Суперанская), официально закрепленное за ним при рождении.

Обычай давать ребенку среднее имя восходит к традиции присваивать новорожденному несколько личных имен. В современном английском языке случаи присвоения двух или трех средних имен встречаются чаще, чем полное отсутствие среднего имени. Хотя нет закона, ограничивающего количество средних имен, больше четырех дополнительных средних имен обычно не присваивается: Andrew Albert Christian Edward, Edward Antony Richard Luis, Anne Elisabeth Alice Luis. Роль среднего имени в настоящее время – служить дополнительным индивидуализирующим знаком, особенно для лиц, которые носят широко распространенные имена и фамилии. В качестве средних имен используются как имена личные, так и географические названия, нарицательные имена и т.п. Часто в качестве средних имен используются фамилии людей, в честь которых оно присваивается. Например, именно так получили имена семь сыновей Ч. Диккенса: Чарльз Калифорд Боз Диккенс (по псевдониму отца), Уолтер Лэндор Диккенс (в честь известного писателя), Фрэнсис Джеффри Диккенс (в честь другого писателя), Альфред Теннисон Диккенс (в честь поэта), Генри Филдинг Диккенс (в честь знаменитого английского писателя), Эдвард Бульвер Диккенс (в честь писателя) [8].

В Шотландии сильна традиция давать средние имена ребенку по девичьей фамилии матери. Совсем недавно в Англии еще считалось общепринятым давать при рождении мальчику традиционное имя и несколько более необычное, нетрадиционное среднее имя, а при наречении девочек использовать ту же формулу, но уже в обратном порядке: если имя не понравится подростковой девочке, то всегда можно воспользоваться средним именем. Кстати говоря, известны случаи, когда личное имя забывается полностью, существуя только в документах или регистрационных книгах, а в повседневном обращении полноправно используется среднее имя. Так, полное имя известного британского премьера Г. Вильсона James Harold Wilson, но повсюду

употреблялось только сочетание Harold Wilson. Исторически среднее имя гораздо моложе других антропонимов. Первыми появились имена, затем фамилии и только в XVII в. возникли средние имена, заимствованные от обоих классов имен. Как уже отмечалось выше, средние имена редко употребляются за пределами официальных документов, деловой переписки и т.д. Однако в американском обиходе среднему имени придается гораздо больший акцент, чем в британском, даже если оно и выражено лишь заглавной буквой: Harry S. Truman, Franklin D. Roosevelt, John F. Kennedy и др.

Специалисты, изучающие процесс формирования личности, утверждают, что имя – это один из важных факторов, влияющих на характер человека.

Исследователи из Чикаго считают, что люди с забавными или странными именами в четыре раза больше остальных предрасположены к разного рода психическим комплексам. Роберт Николей, один из чикагских врачей пишет: «Когда ребенок получает имя, способное вызвать насмешки, это ставит его в оборонительную позицию с первых же шагов среди сверстников. Он вынужден бороться за нормальное отношение к себе».

Исследователи утверждают, что родители должны тщательно выбирать имена своим детям. Ведь имя – это первый подарок, если не считать мамой жизни, который родители преподносят ребенку, причем пожизненный подарок. Но он может стать проклятием. Психолог Джон Трейн собрал целую книгу самых несуразных имен, от которых страдают некоторые американцы. Семья Май из Нового Орлеана, например, выбрала для своих дочерей такие «имена»: Му, Бу, Гу. Джессоны из Чикаго буквально заклеили своих пятерых детей, назвав их Менингит, Ларингит, Аппендицит, Перитонит и Тонзиллит.

Чрезвычайно интересным представляется исследование социологического аспекта мотивов выбора имен. остановимся вкратце на некоторых факторах, определяющих выбор личных имен у англичан:

1. Влияние моды. Современная мода на имена – общественная мода, в которой проявляется общественный, а не индивидуальный вкус. Это утверждается большой однородностью современного английского именника (во второй половине XX столетия более 20 000 новорожденных мальчиков в Англии и Уэльса получили имя Jason).

2. Связь имени с определенной социальной группой. Так имена Benjamin, Alexandra традиционно связывают с представителями средних слоев общества. Исчезли социально окрашенные имена, как, например, Abigail, которые воспринимались как традиционное имя служанки.

3. Стремление избежать трудных, неблагозвучных сочетаний (например, Jason Jackson, Paul Hall, Mark Clark, Mark Martin), тяга к звучным именам:

I have a passion for the name Mary

For once it had a magic sound to me.

Большое значение при выборе имеет, по-видимому, фонетико-психологический фактор, под которым понимается возникновение определенных эмоциональных ассоциаций, вызываемых различными звуками и сочетаниями звуков.

4. Желание прослыть оригинальным заставляло некоторых родителей давать своим детям редкие, необычные имена: Charisma, Damask, Bina, Queen. Этим особенно «грешат» родители новорожденных афроамериканцев. Так, по статистике, среди мальчиков, которым в последние годы в Америке давали имена: Cornell, Darius, Deon, Everett, Ivan, Maurice, Myron, Roderick, и среди девочек с именами Akilah, Briana, Danita, Dionne, Evette, Jamila, Jawanda, Kia, Kyra, Sabrina, Tamika, Yolanda и т.п. большинство – представители негритянского населения. Семья из Гавайи назвала своих детей Dodo, Mimi, Fafa, Soso, Lala, Sisi и Octavia.

5. Влияние на выбор имени положительных или отрицательных ассоциаций с известными историческими или культурными деятелями (ср. почти полное исчезновение имени Adolf их современного английского именника). Американский художник 19 в. Ч.У. Пил, например, дал своим детям имена выдающихся живописцев: Rembrandt, Raffaele, Peale, Rubens, Titian.

6. Зачастую имя дается в честь другого человека, часто ближайшего родственника. Много отцов поступают так, как м-р Домби в романе Ч. Диккенса «Домби и сын». В числе других факторов можно назвать также такие факторы, как влияние религии и связь с местом рождения, желание избежать имен, встречающихся в устойчивых выражениях.

Фамилия – «Вид антропонима. Наследуемое официальное именование, указывающее на принадлежность человека к определенной семье. Фамилия прибавляется к имени личному для уточнения именуемого лица; исторически имя личное первично, фамилия вторична; различие между личным именем и фамилией функциональное, социальное и отчасти структурное». Так определяет термин «фамилия» словарь Н.В. Подольской [5]

Возникновение и развитие фамилии как общественно-исторической и языковой категории тесно связано с главными этапами социально-экономического развития человечества. До определенной ступени развития человечество не имело фамильных имен. В XI-XII вв. наиболее распространенными мужскими именами были William, Robert, Ralph, Richard. В конце 14 в. имя John было примерно у 25% всего мужского населения Англии. Дж. Хьюз, исследовавший английские фамилии, пишет, что если бы в то время где-нибудь на рынке в Уэльсе было произнесено имя John, Jones, то на него откликнулись бы либо все, либо никто: «все, потому что подумал бы, что зовут его; никто,

потому что к имени не было добавлено никаких особых отличительных характеристик» [11].

В том случае, когда личное имя не в состоянии было индивидуализировать того или иного члена языкового коллектива, прибегали к помощи дополнительного индивидуализирующего знака – прозвище.

Процесс превращения прозвища в наследственное фамильное имя был сам по себе продолжителен и неодинаков для разных социальных групп населения и для разных районов страны. Одним из основных факторов, способствовавших переходу прозвища в фамилию, была потеря его мотивировки, утрата информации о причинах его возникновения. «Если Джон Кук не был поваром, Томас Хилл не жил на холме и Ричард Ред не был рыжим, то мы можем сказать, что их прозвище стали наследственными [11].

Прозвища, относящиеся к людям, по определению Н.В. Подольской, - «это вид антропонима, т.е. дополнительные имена, данные человеку окружающими людьми в соответствии с его характерными чертами, сопутствующими его жизни обстоятельствами [5]. Автор выделяет групповые (или коллективные), школьные, возвеличивающие, уничижительные, насмешливые и другие прозвища.

Групповые (или коллективные) даются этнической группе людей. Например, «Джон Буль» - собирательное прозвище англичан (по персонажу произведения английского публициста начала 18 в. Дж. Арбетнота «The History of John Bull»). Jock, Jocks – прозвище шотландцев, особенно солдат-шотландцев, Sandy – также прозвище шотландцев (уменьшительное от Alexander), Taffy – прозвище жителей Уэльса, Mick, Paddy – прозвище ирландцев (уменьшительное от Michael и Patrick), распространенных в Ирландии имен. Yankee – собирательное прозвище жителей США. Первоначально употреблялось по отношению к населению Новой Англии (New England).

Очень широко распространены прозвища в среде школьников. Нередко прозвище, полученные в детстве, сопутствует человеку на протяжении всей его жизни. Так, известны школьные прозвища английской писательницы Д. Сейерс (D. Sayers) – Swanny “лебединая шея”, писателя Ч. Кингсли (Ch. Kingsley) – Cave “пещера” (прозванного так за большой рот). Большинство школьных прозвищ явно скрыто насмешливы. Толстого школьника могут прозвать Baloon, Falstaff (по имени персонажа У. Шекспира, сэра Дж. Фальстафа), Fat Belly, Fatty, Tubby, Tubs, Tank и т.п. Худые мальчики могут получить традиционные прозвища Broomstick, Matchstick, Matchy, Needles, Spindy, Lanky, Lanky-Panky.

Самым распространенным прозвищем школьников высокого роста считается Lofty. За ним следует Long John Silver (по имени персонажа известного романа Р.Л. Стивенсона “Остров сокровищ”).

Использование прозвищ, в которых их создатели пытались отразить определенные черты характера человека, его заслуги, достоинств или недостатки, имеют многовековую историю в английском языке. Достаточно будет упомянуть здесь некоторые возвеличивающие или уничижительные прозвища английских королей: Alfred the Great, Edward the Confessor, Richard the Lion Heart, Farmer George (прозвище короля Георга III). использование прозвищ различных политических деятелей – широко распространенный экспрессивный прием в английской и американской печати, особенно так называемой массовой прессе. Тяга к ярким, выразительным прозвищам вызвана желанием газеты приблизиться к «человеку с улицы», заговорить его языком, а с другой стороны, обусловлена стремлением газеты скомпрометировать или, наоборот, поддерживать идею или человека, не прибегая к логическим доводам. Так. Дэнис Хили (Denis Heakey), министр финансов в правительстве Г. Вильсона, был известен в английской прессе как Dismal Denis “Мрачный Дэнис”(прозрачный намек на катастрофическое финансовое положение Великобритании), Маргарет Тетчер (Margaret Thatcher), премьер-министр консервативного правительства Великобританин, была известна как Peggy Thatcher, Iron Lady (of British Politics), бывший премьер-министр консервативной партии Эдвард Хит (Edward Heath) был известен под многими прозвищами: True-Blue Ted, Skipper Captain (намек на увлечение Э. Хита яхтами) и т.д.

Особый разряд собственных имен составляют псевдонимы. Псевдоним – это «вымышленное имя, существующее в общественной жизни человека наряду с настоящим именем или вместо него» [5]. Основную массу псевдонимов составляют вымышленные имена писателей, артистов, политических деятелей. Причины, по которым эти люди были вынуждены скрывать свои настоящие имена, были весьма разнообразными. Здесь и боязнь преследования, и желания отвести от себя огонь критики, и попытки сделать свои имена более благозвучными, «артистичными». Прибегая к так называемым псевдонимам-характеристикам, их авторы иногда стремились подчеркнуть какую-то особенность своего характера, свою профессию, место жительства и т.п.

Примеров использования псевдонимов множество. Одной из причин появления псевдонима являлось кажущаяся обыденность или же недостаточная благозвучность имени и фамилии. Например:

Настоящее имя и фамилия	Псевдоним
Donald Smith	Robert Armstrong
Norma Baker	Marilyn Monroe
Doris Collier	Josephine Bell
Peggy Middleton	Yvonne de Carlo

Иногда появление псевдонима обусловлено тем, что настоящее имя может вызвать смех или насмешку своими ассоциациями:

Настоящее имя и фамилия	Псевдоним
John Suckling ("сосунок")	John Wickham
William Parrot ("попугай")	Talbot O'Farrell
Louise Jelly ("желе")	Louise Kirkland

Чересчур длинная фамилия часто вынуждает ее обладателя выбирать себе более лаконичный псевдоним. Например, Michael Dumble-Dmuth – Michael Crawford; Albert Cromwell-Knox - Teddy Knox; Corneliys McGillicuddy – Connie Mack и т.д.

Едва ли можно рассказать в небольшой статье о всех загадках и тайнах английских имен. В настоящей статье мы рассмотрели некоторые вопросы только антропонимов. Каждый день жизнь вносит в язык массу новых имен, появляются тысячи названий новых книг, произведений искусства, товаров, новых химических элементов и т.п. География и история английских имен обширны.

Имена собственные составляют значительную часть лексики такого высокоразвитого языка, каким является английский язык, и заслуживает того, чтобы их тщательно изучали.

Список использованной литературы:

1. Зайцева К.Б. Английская антропонимика и ее стилистические использования. Автореф. канд. дис., Одесса, 1979.
2. Зальберг Ю.Г. Имена действия в парадигме предложения в современном английском языке. Автореф. канд. дис. – Иркутск, 2000.
3. Кравченко Е.В. Деонимизация иноязычных имен собственных в английском языке (на материале антропонимов и топонимов) Дисс канд. филол. наук: Владивосток, 2004.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. М., «Советская энциклопедия», 1990. 688 с.
5. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М., 1978.
6. Рыбакин А.И. Словарь английских личных имен. - М., 2000.
7. Суперанская А.В., Суслова А.В. Современные русские фамилии. М., 1981.
8. Щетинин Л.М. Слова. Имена. Вещи. Ростов-на-Дону, РГУ, 1966.
9. Hanks, Patrick. Dictionary of American Family Names. Oxford University Press, 2003.
10. Smith-Bannister. Surnames and Naming Patterns in England. Oxford, 1992.
11. Hughes J. The origin of our Names. N.Y., 1959.

5.11. Ағылшын және қазақ гидронимдеріне тән ортақ семантикалық модельдер

Гулжаз Елубаевна Жаманова

педагогика ғылымдарының магистрі.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қазақстан, Қызылорда)

Географиялық атауларға (топонимдерге) жіті бақылау жасау, оларды тіл фактілері тұрғысында қарастыру жеке атаулардың тілдік танымдағы ролін арттыра түседі. Антропонимдер мен топонимдердің басым бөлігі өз кезегінде айқындайтын құрылымға ие. Уақыт өте келе топонимдену немесе антропонимдену нәтижесінде бұл құрылым онимдердің екі, үш, кейде бұдан да көп компонентті моделдеріне айналып жатады.

Мақалада ағылшын және қазақ гидронимдерін салғастыра отырып бірнеше қызықты жәйттерге кез келдік, екі тілде де адам есіміне қатысты, объектінің сын - сипатына немесе басқа объектіге қатысында ұқсастық көп, өзгешелігі де бар. Мен бұл мақалада гидронимдерді бірнеше топқа бөліп қарастырмақпын. Жоғарыда айтылып өткендей біз адам есіміне байланысты гидронимдерді бірнеше топқа бөліп қарастырамыз.

Алғашқы топқа семантикасында гидрообъектінің белгілі бір немесе бірнеше субъектіге қатысына сілтеме бар атаулар жатады. Бұл атаулар антропонимдерге негізделіп жасалған топонимдер. Әдетте, адам есімінің қатысы арқылы жасалған атаулар ағылшын тілінде де, қазақ тілінде де көбірек кездеседі. Төменде антропонимдерге қатысты гидронимдер қарастырылады. Ағылшын тілінде объектіні алғаш ашқан адам есіміне қатысты гидронимдер жиі кездеседі.

Грихальва – Гватемала мен Мексикада орналасқан, Кашпе бұғазына барып құятын өзен. (Мексикан бұғазының оңтүстігіндегі акватория) өзенді тұңғыш болып ашқан испан конкистадоры Хуала де Грихальва болатын. Сондықтан өзенге соның аты берілді. Ол 1518 ж сәуір айында Куба аралынан шығып, Юкатан түбегінің шығыс жағалауын аралап, Терминос лагунасына жеткен екен. Бұл жерден жағалаумен жүре отырып батысқа жылжиды. Бірнеше тәуліктен соң "Табаско" өзеніне де жетіпті. Көп ұзамай бұл өзенге Хуала де Грихальваның есімі берілген. Экспедиция барысында испандықтардың жоғары мәдениетінің ордасы болып табылатын Мексиканы ашып, онымен қоса Терминос лагунасынан Пануко сағасына дейін шамамен 1000 метр болатын Мексика бұғазының сол жағалауын зерттеген. [1, 3 б.]

Маккензи – Солтүстік Америкадағы үлкендігі жағынан 2-ші орында тұрған өзен. (Миссисипиден кейін). Судың шоғырлану ауданы бойынша Маккензи өзені Янцзы өзенімен бір деңгейде тұр деп айтуға болады

және Койга өзенін кішкене басып озады. Ол өз бастауын Атабаск деп аталатын Скалистые тауынан алады, сөйтіп Ұлы дала арқылы Атабаск үлкен теңізіне дейін ағып жатыр. Ал бұл өзеннен ол Неволь Ничи деген атпен ағып шығады. Пис-Ривер тармағынан қосымша күш алып, солтүстікке қарай бет алады, сөйтіп үлкен Невольчий теңізіне барып құяды.

Александр Маккензи (1764-1820) Льюис аралының Сторнуэя жерінде туып өскен. Ол тері саудагері және Солтүстік батыс монреал компаниясының серіктесі болған. Ол өзінің атақты саяхатын 1789 ж 3 маусымда Атабаск өзенінің сағасындағы Чайпebas айлағынан бастады. «Біз сапарға таңертеңгі сағат 9.00-де қайың ағашынан жасалған Коноэмен шықтық. Экипаж 4 адамнан құралды. Оның екеуінің жанында әйелдері бар болатын және бір неміс азаматы. Бізбен бірге «ағылшын көсемі» деген атағы бар үндіс азаматы бар еді. Оның екі әйелі және тағы екі жас үндіс азаматы тағы бір шағын каноэда болды», - деп Маккензи өз күнделігінде жазған. Саяхаттың алғашқы күнінде олар 36 миль жер жүріп өтті. Бұл жүріп өткен аралық оларды Пис-Ривердің Невольчийге құятын жеріне алып келді. 9-маусымда Маккензи үлкен Невольчийге жетті, ал 29 маусымда теңіздің батысынан ағып шығып, батысқа ағып жатқан күшті ағынға тап болды. Саяхатшылар Тынық мұхитына апаратын Солтүстік – батыс өткелді ашқанына үміттенген, алайда 10 шілдеде Маккензи олай емес екендігін түсінді. Ағын көңілді қалдырған өзен болып шықты, себебі, экспедиция 67° - 47' енділікке жеткенде, солтүстікке бет алған болып шықты. «Бұл ағын Гиперборий теңізіне барып құятыны анықталды. Біз бұл жылы Атабаскке келе алмасақта олардың қайда апаратынын анықтайтындығына нық сенімдімін», - деп жазды Маккензи. 13-шілдеде Дельта аралдарының бірінде қырат үстінде тұрып ол батысқа ашық жатқан теңіз жолағын көрді. Бофорд теңізінің Маккензи бұғазы осылайша Канаданың ең үлкен өзенінің ашылуы өз мәресіне жетті. 1793 ж Маккензи Канаданың Тынық мұхиты жағалауына құрғақ жермен жеткен. 1799 ж Ұлы Британияға оралды. Онда ол 1801 ж өзінің саяхаттары жайлы кітап басып шығарды. Кітап үлкен жетістікке жетті. 1802 ж Маккензиге үлкен ақсүйек шені беріліп, Король тұқымының герцогы қолдаушы болды. Ал Корольдің жеке суретшісі оның портретін салды. [1, 7 б.]

Фрейзер – Канададағы өзен. Алғаш рет бұл жерге Александр Маккензи 1793 жылы саяхат жасаған. Алайда он бес жыл өткен соң шотланд саяхатшысы Саймон Фрейзер өз командасымен саяхат жасап қатты толқынның салдарынан каноэ батып кетуге дейін барған. Есте қаларлық оқиғадан кейін өзен осылай аталып кеткен. Осы саяхатта болған Ргазер Шуг бұл өзенді ең тар және жабайы өзен, оның сұлулығын түсіңізде ғана көресіз дейді. Оның себебі қауіптілігіне байланысты аталған болар.

Нельсон - Солтүстік Америкадағы өзен аты. Уэлс саяхатшысы Томас Баттон 1612 жылы кемемен саяхат жасап осы жерде қыстаған

деседі. Кемені жасаған ұста Роберт Нельсонның құрметіне қатысты өзенге атау берілген.

Рио - Кохрейн - Чили әскери теңіз флотны көп еңбегі сіңген Лорд Томас Кохрейннің есімімен аталып кеткен.

Рио - Валдивия - Испан конкистадоры Педро-де Валдивияға қатысты қойылған.

Колумбия - өзенге ең алғаш саяхат жасағанда зерттеуші капитан Роберт Грейдің кемесінің атауы Columbia Rediviva.

Станислаус - Estanislao есіміне қатысты аталып кеткен.

Гудсон - 1609 жылы Нидерландыға желкенді қайықпен саяхат жасаған зерттеуші Генри Гудсон есіміне байланысты аталған.

Делвваре – алғашқы ағылшынның Верджиниядағы отарлаушы губернаторы Барон Делаваре есімімен аталған.

Сан Лорес – атақты әулие есіміне берілген. Алғашында француздар Kaniatorowanenneh деп атаған, аудармасы "үлкен су жолы". Солтүстік Американың оңтүстік батыстан солтүстік шығысқа жалғасып жатқан үлкен өзен. [2, 23 б.]

Жоғарыда байқағанымыздай ағылшын гидронимдерінің басым көпшілігі алғаш саяхат жасап зерттеген ғалымдардың есімдерімен аталып кеткен, мұны семантикалық универсалдылық деп санаймыз.

Адам есіміне қатысты қазақ гидронимдеріне келетін болсақ объектіні алғаш ашқан емес жалпы адам есіміне қатысты аталып кеткен. Т. Жанұзақов жеке есімнің географиялық атауларға ауысуын, керісінше, географиялық атаулардың жалқы есімге ауысуын және жеке есімнің ру атына немесе ру атының жеке есімге айналуын қазақ атауларындағы жиі кездесетін құбылыс деп көрсетеді. [3, 211 б.]

Қазақ гидронимдеріне құрамында кездесетін антропонимдер семантикасы әр алуан:

Жұманбай - Қарқаралы, Егіндібұлақ өңірлеріндегі бұлақ. Жұма - араб тілінен аударғанда екі түрлі мағына береді. 1. Құдайға құлшылық ететін күн аты/аптаның бесінші күні. 2. Апта, әдетте аптаның бесінші күні туылған балаға осындай ат беретін болған.

Қажыбұлақ (кейде Мәжібұлақ) - Жамбыл елді мекені территориясындағы бұлақ. Атаудың алғашқы "қажы" компоненті араб тілінде "Құдай жолына берілген, оны уағыздаушы мағынасында қолданылады. Осы ғасырға дейін Меккеге құлшылық етіп барған мұсылмандарға қажы атағы беріліп, ол сөз сол адамның есіміне қосылып айтылатын болған.

Баймырза - Бұқар жырау ауданындағы өзен. Атау тіліміздегі бай және араб тіліндегі мир-амир - "билеуші", "әмірші" + иран. за, зада, задане - "туу", "туылу" сөздерінің бірігуі арқылы жасалған, білдіретін мағынасы "мырза, бай, билеуші адам". Кейбір атаулар көне еврей тілінен ауысып, фонетикалық өзгеріске түскен, адаптацияланған атаулар. Ондай атаулар тілімізге араб тілі арқылы келген.

Ыбырай - бұлақ, көне еврей сөзі, Абрам - "халықтар әкесі" деген мағынаны білдіреді.

Рысбай - Қарағанды облысының Ұлытау ауданында Рысбай бұлағы бар. Рысбай атауы көне түркі тілдерінде, Орхон - Енисей жазбаларында Ырыс сөзінен жасалған. Бұл сөз орыз, ораз, рыз формаларында да қолданылып, "бақыт" деген мағына береді. Ырыз сөзі мен бай терминінің бірігуімен Ырысбай деген кісі есімі жасалып, одан бұлақ атына ауысқан.

Қазақ топонимиясы құрамында кездесетін антропонимдер семантикасы әр алуан: **Сарман, Көкбай, Естай, Жангелді**, т.б. антропонимдер. Олар Ақмола, Қостанай, Солтүстік Қазақстан облыстарында көл, томар, сор терминдерімен қатар келеді: мәселен, **Сарманкөлі** - Қостанай, Ақмола облыстарында, **Жангелдісор, Жангелді** өзені атауларында Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстарында, **Көкбайсор** - Ақмола облысында. Сол себепті бұл жағдайда семантикалық типология әдісін қолдану қиындығы туады. Мынандай антропогидронимдер кездеседі: **Қалибек** көлі, **Оразсор** көлі (Ақмола обл.), **Олжабай** көлі, **Естай** көлі (Солт.-Қаз. обл.), **Есентемір** көлі (Қост. обл.) т.б. Жиналған топонимдер негізінен түркі (қазақ), араб тектес ұлт өкілдері есімдерінен және кейбір атаулар болмаса, (**Зәуре** көлі, **Танымбике** көлі - Қост.обл.) басым көпшілігі ер адамдар есімдерінен құралған. Мысалы, **Асансор** көлі, **Оспантомар** көлі, **Есен** көлі (Қост.обл.), **Дәулет** көлі, **Дарқан** бұлағы, **Алтайсор** көлі (Ақм. обл.). [4, 114 б.]

Қазақтың жеке есімдері мен географиялық атауларын талдай келе олардың жасалу негізінде белгілі-бір заңдылық жататынын аңғаруға болады. Мысалы, жеке есімдердің пайда болу негізінде жататын 9 себеп - салдарды бөліп көрсетуге болады. Бұлар ономастикалық зерттеулерде қазақ атауларының семантикалық классификациясында негізге алынған:

- жақсы, бақытты өмір сүруден туындаған ниет (Мухаммед, Омар, Ғали, т.б.);
- ұзақ өмір тілеу ниетімен (Шұлғау, Ұлтарак, т.б.);
- сәбидің өскенде хан (бай) секілді болуына бағытталған ниет (Баймырза, Айдархан, Өмірбай, Сәлімбай, т.б.);
- сәбидің мінез-құлықты болуына бағытталған ниет (Жібек, Мырза, т.б.);
- адамға белгілі-бір табиғат құбылыстарына байланысты берілген есім (Айтуар, Күнтуар, Жұлдызай, т.б.);
- адамға сол ауылда, не үйде болған қуанышты оқиғаға орай берілген есім (Тілеуберді, Аманкелді, т.б.);
- адамға оның дүниеге келу жағдайымен байланысты қойылған есім (Сұрабалды, Тілебалды, Құдайберді, т.б.);
- сәбиге оны ата-анасының сүйікті жеріне байланысты берілген есім (Алтай, Орал, Шымкентбай, Қаратау, Ақжайық, т.б.);

- Қазан төңкерісінен бергі кезде қойылған есімдер. Оның астарында сәбидің ақылды, парасатты болып өсуіне деген ниет жатады. Кейде интернациональдық мазмұнға ие есімдер де кездесіп отырады. (Роза, Марат, Тельман, т.б.).

Сонымен, халықтың тұрмыс-тіршілігі, рухани байлығы, мәдени мұрасы, тіпті белгілі бір кезеңдегі саяси ұстанымы да көрініс тапқан адам аттарының қатысымен жасалған антропонимдерге қандай да тарихи оқиғаның, құбылыстың, жағдайдың болмыс-бейнесі аңғарылып тұрады.

Есімдердің жасалу, пайда болу тарихында төтенше орын алатын маңызды мәселенің бірі – тарихи-мәдени жағдайлар. Халық тарихындағы бұл елеулі оқиғалар, біріншіден, атап айтқанда, түрлі қоғамдық құрылыстағы әр түрлі діни ағымға (анимизм, шаманизм, исламизм) байланысты болса, екіншіден, көрші елдермен жасаған алуан түрлі мәдени қарым-қатынас, достық байланыстармен ұштасып жатады. Әдетте бұл тарихи-мәдени байланыстардың тіліміздегі есімдер құрамының молая түсуіне, лексика-мағыналық және функциялық мәнінің жетілуіне зор ықпал жасағаны аян. Оның тарихи тамырларының өміріміздің барлық саласынан орын алғаны, оның ішінде жалқы есім сөздердің және кісі аттарының жаңа форма, жаңа мазмұн алуына ықпал еткені баршамызға белгілі. Қазақ есімдерінің баюы, құрамының молая түсуінің бір кезеңі - шығыс халықтарының мәдениетімен тығыз байланыстылығында. Ең алдымен араб, иран мәдениеті мен тілінің әсерлері өткен ғасырларда күшті болды. Бұл елдерден тілімізге енген есімдер туралы айтқанда үлкен екі себепті ескермей болмайды. Оның бірі жалпы мұсылман қауымына ортақ ислам дінінің күшті әсері болса, екіншіден халықтық мәні бар сан қилы қиссалар мен жырлар, саудасаттық, қарым-қатынас жолдарының күшеюі еді. Сөйтіп шығыс халықтары мен түркі халықтары арасындағы қарым-қатынас кеңінен етек алды. Осындай басты себептердің нәтижесінде халық арасындағы есімдердің өзі тегі жағынан екі түрлі болып отырды. Оның бір тобы – діни есімдер, яғни дін иелерінің, пайғамбар, әулие, сопы, қажылар есімдері болса, екіншісі құраннан қойылған діни мағыналы есім сөздер болды. Ал үшінші топтағылары - қарапайым тұрмыстық, халық арасында жиі қолданылатын күнделікті сөздерден жасалған есімдер. Жалқы есімдердің тарихын, тілдік құбылыстарын жіті байқап, оның көнелері мен жаңаларын салыстыра зерттеу тарихи лексикология үшін өте құнды болмақ.

Қорыта келе айтарымыз, зерттеу объектісіндегі антропонимдерді ой елегінен өткізе отырып, елді мекен, өзен-көл атауларына кісі есімдерінің беріліп отыруы ежелден келе жатқан үрдіс болып табылады. Адамның ата-тегінің ғана емес, аттарының шыққан төркінін қайдан іздестіруге болады, қоғам мен тіл дамуының қай сатысында, қашан қалай пайда болған, бұл жағын дәп басып айту мүмкін емес. Бір жәйт айқын: жергілікті халықтың шексіз құрметіне бөленген, сол жердің

көркейіп-гүлденуі жолында аянбай қызмет етіп, үлкен еңбек сіңірген, туған елін шексіз сүйген ерекше жандардың артында өшпес із қалдыруы, әрдайым өз халқының есінде жүруі табиғи заңдылық деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <http://www.usatoponymy/fif.htm>.
2. <http://www.placenames/fif.htm>.
3. Жанузаков Т. Очерки казахской ономастики. – Алматы: Дәуір, 1982. – 326 с.
4. Қазақстанның жер-су аттары. Қаз ССР ҒА, Тіл білімі институты. – Алматы: 1989. – 254 б.

5.12. Ұлттық ділімнің негізгі сипаты

Гульсара Орашевна Мукангалиова

педагогика ғылымдарының магистрі, «Әлеуметтік пәндер және журналистика» кафедрасының аға оқытушысы.

«Қаржы академиясы» АҚ (Астана қ., Қазақстан)

Раушан Шамжановна Молдагалиева

педагогика ғылымдарының магистрі, «Филологиялық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы. «Астана медициналық университеті» (Астана қ., Қазақстан)

Әрбір халықтың өзіндік ділімі бар, сондықтан этностың өзіндік бет бейнесі, ерекшелігі халықтың тарихында айқындалмағаны мүмкін емес. Лингвомәдениеттану мен когнитивтік лингвистикада ділім ұғымы этностың сана сезімінде қалыптасқан әлемнің бейнесі ретінде қарастырылады. Қазақ халқының ділімінің де өзгешелігі бар. Осыған сәйкес біз өз мақаламызда «ділімнің» негізгі сипатын айқындайтын факторлар, ұлттық сана, ұлттық ойлау, ұлттық психология, мәдениет, ұлттық рух ұғымдарын қарастырмақпыз. Ал ділім ұғымын адамдардың нақты ісінен, өмір сүру тәсілінен, ойлау жүйесінен бөліп қарауға болмайды. Ділім дегеніміз халықтардың тұрмыс жағдайы, қалыптасқан мінез - құлқы, әдет - ғұрпы, ұлттық ойлау жүйесі, салт –дәстүрі, санасына, этностық рухани келбетіне сай сомдалған ұстанымдар, қағидалар, үлгілер.

Біздің ойымызша, осы анықтамада ділім ұғымын нақты дәл көрсетілген, сондықтан да анықтаманы негізге алып, ділімнің көріністеріне ұлттық сана, ұлттық ойлау жүйесін, наным-сенімдерді, көзқарасты жатқызуға болады. Егер де менталитет ұлттық психологияның, ұлттық дәстүрлердің көріністері болса, онда әр ұлттың менталитеті де әртүрлі болып, бір-біріне сәйкес келе бермейді.

Әр халықтың менталитетінің ерекшелігі бар, себебі әр халықтың менталитеті түрлі табиғи-жағрафиялық ортада қалыптасады. Қоршаған ортаны халықтар біркелкі түрде қабылдай алмайды. Ділім қоршаған ортаның жағдайына қарай, этностардың табиғатына сай, күнделікті тұрмыста орындайтын іс-әрекеттің бағытына орай ерекше түрде қалыптасады. Мысалы, қазақ менталитеті европалықтар ділімінің шеңберіне сыймайды.

Қазақ қандай кең болса, оның менталитеті де мол, рухани жағынан өте бай. Қазақ халқы ділімінің де өзгешелігі бар. Менталитет ең бастапқы түрде туған жағрафиялық ортаға, материалдық негізге, әлеуметтік саяси жағдайларға байланысты. Д. Кішібаевтың көрсетуінше, қазақ менталитетінің кейбір ерекшеліктері бар: «Ол ерекшеліктерге: біріншіден, ұдайы мал бағып, соның соңында ұдайы көшіп қонып жүреді. Ол үшін кең дала, жазық жайлаулардың, тіпті шөлді жерлердің қажеттілігі еді. Екіншіден, көшпелі халықтың бүкіл өмір сүру тәсілі, әдет - ғұрпының сол көшпелі тұрмысқа, тұрғын үйі, киген киімі, ішкен тамағы – бәрі сол жағдайға орай сәйкестендірілген. Үшіншіден, көшпенділердің бір жерге шоғырланбай мал бағу жағдайына сәйкес ауыл - ауыл болып, бірінен-бірі алшақ тұруы» [1, 6]

Көріп отырсақ, қазақ менталитетінің қалыптасуына оның кең даласы, көшпелі тұрмыс салты, мал бағу іс-әрекеті үлкен әсер еткен. Ал орыс, грек ділімі мүлдем басқа географиялық ортада қалыптасқан. Теңіз жағасында тұруы, отырықшылдық жағдайда бидай, жеміс-жидек, көкөніспен шұғылдануы – осының бәрі де гректердің мінез-құлқын, өмір сүру тәртібіне. отырықшылдық өміріне сәйкестендірген.

Ділімнің қалыптасуына ең бастапқы ықпал еткен күнделікті тұрмыстық іс-әрекет. Егер де қазақтардың өмір сүру тәсілі – мал бағу болса, орыс, гректердің негізгі іс-әрекеті жерді өңдеу, шаруашылықпен шұғылдану, дақылды өндіру. Сонымен қоса, гректер мал, қой бағып, теңіз арқылы басқа да іс-әрекетпен: балық аулау, губкаларды жинаумен айналысқан. Олар жер өңдейтін диқаншылық шаруашылықтан басым болды. Сондықтан олардың салт-дәстүрі де, мінез - құлықтары да осы негізгі екі бағытта (теңіз ісі, ауыл шаруашылығы) кәсіптерге орай қалыптасқан. Орыс халқының негізгі іс –әрекеті өңдеу шаруашылығы, балық аулау кәсібі, теңізбен байланысты іс -әрекет. Орыс менталитеті осы шаруашылықтардың бағыттарына қарай қалыптасқан.

Қазақ халқының негізгі іс-әрекеті мал бағу болғандықтан, оның ділімі, ұлттық рухы, ұлттық санасының белгілері осы бағытта қалыптасқан.

Ал ұлттық сана дегеніміз белгілі бір ұлттың өкілі сезініп, ұлттық орта территориясына құштарлықты көрсете біліп, өзінің этносының құндылықтарын мадақтау, соларға бейімділігін арттыру. Ұлттық сана сезімнің болуы, белгілі бір этностың көрсеткіші тәрізді. В.И. Козлов: «Ұлттық, яғни этникалық сана - сезім этнос белгілерінің бірі болып саналады», - деген [2, 109].

Жекетұлғаның өзіндік санасы белгілі бір ұлттың өкілі ретінде ғана көрініс берумен шектелмей, адамның өзінің іс-әрекетінде пайда болған сезімді, әртүрлі мінез - құлықтың пайда болуының себебін, бағаларын ұғым ретінде өз құрылымына қосады. Қоғамдық ұлттық сана этностың, ұлттық қауымның объективті түрде сомдалған тұлғаларында айқындалады. Айқындайтын тұлғалар: тіл, этникалық нормалар, құндылықтар, ритуалдар, халық мәдениетінің шығармалары.

Ал ұлттық тіл этностық қауымдастықтың жай ғана қатынас құралы емес, оның ар-намысын, қайталанбас ерекше, асыл қасиеттерін көрсететін фактор.

Тілдік сана ұлттық сананың тілдік тұлғасы. Тілдік сана арқылы ғаламның тілдік суреті бейнеленеді. Сол арқылы бір этнос басқа этностан ерекшеленеді.

Тілдік сана деген не? Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев сананың тілдік табиғаты туралы пікірді жақтайды. Сананың тілдік тұлғасы туралы А.Н. Леонтьев келесі ойды білдіреді: «Санаға ие болу - тілді меңгеру. Тілді меңгеру – сөздердің мағыналарын білу деген. Сөздік мағына – сана - сезімнің бірлігі. Осындай түсінік бойынша, сана сезімнің табиғатын белгілілік деп қарастыруға болады» [3].

А.Н. Леонтьев жоғарыда аталған ғалымдардың ойларын дамыта отыра, тілді қауышу мен топшылау процесінің жиынтығы деп қарайды. Ғалымның пайымдауынша, егерде тіл заттық немесе вербалды тұлғала сомдалған мағыналардың жиынтығы болса, ұлттық сана тіл арқылы вербалды түрде сомдалынып, ғаламның бейнесін суреттейді. Гумбольдтің еңбектерінде тіл мен мәдениеттің қарым-қатынасы келесі тұжырымдар арқылы көрсетілген: 1) материалдық және рухани әдебиет тілде көрінеді; 2) кез келген мәдениеттің ұлттық сипаты болады, оның ұлттық сипаты тілде көрінеді; 3) ұлттық рух –жалғастырушы аралық» [4].

В. Гумбольдтің осындай тұжырымдамасы шет елдердің және қазақстандық тіл білімінде жалғасын тапқан (Ш. Балли, Ө. Қайдар, Е. Жанпейсов, Р. Сыздық, Қ. Хұсайын, А. Ислам, Ж.А. Манкеева т.б.). Ж.А. Манкеева тіл мен мәдениеттің байланысын келесі пікір арқылы білдіреді: «Тіл – мәдениет тірегі, өйткені мәдениеттің құрастырушы бөлігі және тіл мәдениетті танудағы негізгі құрал, себебі ол арқылы біз мәдениетті меңгереміз. Тіл мәдениеттің жалпы сипатын танытады, негізгі ақпаратты жинайды, сақтайды және жеткізеді. Осыған сай тіл әрбір этникалық қоғамдастықта бір жағынан этностың мәдени өзгешелігінің факторы ретінде көрінсе, екінші жағынан, тіл шеңберінде мәдениеттің ұрпақтан ұрпаққа жалғасуын қамтамасыз етеді, демек, тіл мәдениетте өсіп, өнеді, дамиды және соны бейнелейді» [5].

Тілдік санадан когнитивтік сананы айыра білу керек. Когнитивтік сана заттарды тану процесінде орын алатын құбылыс. Ол заттар туралы ұғымды қалыптастырып, сол заттарды осы ұғым бойынша бір-бірінен ажыратуға көмектеседі, сол заттармен не істеу керек, қалай қолдану керек деген сұрақтарға жауап беріп, баға береді.

Когнитивтік сана сезіммен тілдік сана сезім көп жағдайда түйісе бермейді, өйткені ұлттық сана сезімнің кейбір тұрғылары тіл арқылы көріне қоймайды. Когнитивтік сана сезімнің ұлттық сана сезіммен тығыз байланыста болатын когнитивтік негізі бір. Әрбір мәдениетті қауымның когнитивтік сана сезімінің іргетасы болатын әртүрлі когнитивтік негізі бар.

Этностардың ақыл-ой өрісінің деңгейі бір болғанымен, ойлау амалдары әртүрлі болуы мүмкін, мысалы, конкретті - сезімдік немесе абстрактілі ой тәсілдерінің жүзеге асырылуы жекетұлғаның әлеуметтік, өмірлік тәжірибесі қорының жеткілігі немесе жеткіліксіздігіне байланысты. Ойлау жүйесінің өзгешелігі жеке тұлғаның сана сезімінде болатын ғылыми немесе тұрмыс тіршілік ұғымдарының жиынтығына байланысты.

Ойлау жүйесі адам баласына ортақ болғанымен, әр халықтың ойлау ерекшелігі болады. Сол ойлау өзгешеліктері когнитивтік механизмдердің негізінде жүзеге асады. Когнитивтік механизмдер дегеніміз әр халықтың ғаламдағы заттар туралы түсінік беретін фреймдер. Барлық халықтың ойлау жүйесі бір болғанымен, әр этностың ойлаған зат туралы түсінігі әртүрлі болады. Барлық адамға бірдей ортақ нышан берілген, артта қалған тайпалардың және қазіргі өнеркәсіпті елдердің оқуға, ғаламды тануға іс-әрекеттерінің мүмкіншілігі бірдей, бірақ ойлану жүйесінің өзгешелігі бар. Мұндай ерекшеліктердің бәрі сол адамның өмір сүрген ортасымен тығыз байланысты болып келеді. Ұлттық ойлау жүйесінің ерекшелігі мынада: 1) объективті әлем туралы әр халықтың түсінігі бір болғандықтан (логикалық ой - жүйенің негізінде) заттарда бәріне де ортақ әмбебаптық белгілер жіктелінеді. Сол негізгі белгілер арқылы зат туралы қажетті түсінік қалыптасады. Бірақ бұл затта қосымша белгілерді жіктеуге болады. Олардың негізінде зат туралы факультативті ұғым пайда болады. Факультативті ұғымдар сөз мағынасының, ұлттық құрамдас бөлшектерінің іргетасы. Әр сөздің ассоциативті кеңістігінде үш түрлі белгілер айқындалады: 1) қажетті белгілер; 2) затқа сипаттама беретін; 3) факультативтік, идиоэтникалық белгілер. Қажетті белгілер арқылы ұғымды белгілі класс-тобына сәйкестендіреді: сипаттама беретін белгілер аталған классқа тән қасиеттерді көрсетеді, ал факультативті белгілер әр этностың затқа деген ерекше көзқарасынан, танымал қабілеттілігінен туындаған қасиеттерді бейнелейді.

Ұлттық ойлау ерекшеліктері тілдегі концептілер арқылы көрініс береді. Ұлттық өзгешеліктер когнитивтік қабылдау тетіктерімен байланысты болып табылады. Ал когнитивтік тетіктерді қалыптастыру үдерісінде халықтың өмір сүру тәсілі, негізгі шаруашылығы маңызды рөлді атқарады. Көшпелі қазақ қоғамының өндірісі – мал бағу, төл өсіру, сол арқылы өмір сүру. Осындай көшпелі елдің өндіріс тәсілі отырықшы, егін шаруашылығымен шұғылданатын немесе өндіріспен айналысатын елдерден айрықша. Ал оның өз ұлттық рухтың – ұлттық болмыстың

ұйытқысы – ділімнің тілдегі көрінісінен айқындалады. Г. Шпент менталитет мәселесін байыпты зерделеп, «ұлттың», «рухтың» халықтың сын сипатын мен идеясын мінездейтін «образ» арқылы айғақталатынын айтады. Ғалымның пайымдауынша, ұлттық рух халықтың тілі мен тарихынан, дәстүрі мен дүниетанымынан, діні мен ділінен, салты мен санасынан орын табады. Ол – тарихи категория, мезгіл мен мекеннің ауысуына қарай түрленіп отырады, бірақ қаншама өзгеріске ұшыраса да өзінің негізгі өзегін – энергетикалық мәйегін жоғалтпауға тырысады. Сондықтан белгілі бір дәрежеде ұлттық рух дегеніміз – ұлттық энергия [6].

Осындай ұлттық энергия ділімнің өзгешелігін бейнелейді.

Пайдаланған әдебиет тізімі:

1. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғылым, 1999. – 200 б.
2. Козлов В.И. Самосознание этническое // Народы России. - М., 1994. - С. 442-461.
3. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. М., 1969. - 165 с.
4. Гумбольд В. Язык и философия культуры. Перевод с немецкого. – М: Прогресс, 1985. – 450 с.
5. Манкеева Ж.А. Тілдік этномәдени мұраның қызметі // Тілтаным, 2006. № 4. 17-22 бб.
6. Шпет Г.В. Введение в этническую психологию. – М., 1988. – 282 с.

5.13. Самостоятельная работа обучающихся как эффективное средство формирования метакомпетенций будущих педагогов-психологов

Баян Зарлыковна Туребаева

кандидат педагогических наук, ст. преподаватель кафедры
«Педагогика и психология». «Баишев Университет»
(г. Актобе, Казахстан)

Алтынгүль Сарсеновна Мустояпова

кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Педагогика и
психология». «Баишев Университет» (г. Актобе, Казахстан)

Айгуль Максатовна Токжанова

кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Педагогика и
психология». «Баишев Университет» (г. Актобе, Казахстан)

В Республике Казахстан в сфере современного профессионального образования делается акцент на студенто-центрированное обучение, направленное на подготовку специалистов новой формации с современным мышлением, ориентированных на

инновационную деятельность, непрерывное самообразование и на общечеловеческие ценности. Ключевой идеей студенто-центрированного обучения является признание того, что все вузы, преподаватели и студенты уникальны. Все они работают в очень разнообразных контекстах и имеют дело с различными дисциплинами. В этой связи внедрение нового профессионального стандарта «Педагог» в 2017 г. [1] также предполагает актуализацию вопросов формирования у обучающихся специальности бакалавриата «Педагогика и психология» таких компетенций, которые необходимы не только для будущей педагогической деятельности, но и компетенции, ориентированные на воспитание у них профессионального саморазвития. Для этого необходимо формирование у обучающихся компетенций как «базового качества индивидуума, имеющее причинное отношение к эффективному и/или наилучшему на основе критериев исполнению в работе или в других ситуациях» [2, с. 9].

В данном аспекте процесс становления обучающегося как субъекта профессиональной деятельности тесно связан с компетентностным подходом и междисциплинарностью, которая является его основой. В настоящее время в научной литературе существует множество определений понятия «компетентность». В своей работе мы используем определение компетенции в трактовке Европейского фонда образования, в котором компетенции определяются с нескольких позиций: во-первых, как личностные качества и опыт, которыми обладает человек, включающие образование, знания, подготовку, и другие характеристики, необходимые для эффективного выполнения своей деятельности; во-вторых, как совокупность требований, определяющих способность выполнять конкретные обязанности на определенной должности (решение задач, осуществление производственных действий, устранение проблемных ситуаций и т.д.); в-третьих, как способность регулировать свою деятельность, осуществлять самооценку результатов своего труда [3, с. 69].

Анализируя модульную образовательную программу бакалавриата по специальности «Педагогика и психология» Актюбинского университета им. С. Баишева, мы пришли к заключению, что модель выпускника базируется на идее компетентностного подхода и предполагает получение результата в виде системного качества выпускника - компетентности, выраженной сложной структурой общих и профессиональных компетенций, представленной в модели выпускника. В этой связи более важными становится не конкретные знания и умения, которые довольно быстро устаревают, а некоторые «мета-умения» и «метакомпетенции», умения самостоятельно добывать новую информацию, постоянно осваивать новые виды деятельности, т.е. способности к самообразованию и саморазвитию.

Анализ научной литературы в рассматриваемом аспекте показал, что термин «метакомпетенция» имеет широкое значение и содержит в себе несколько ключевых моментов, а также то, что в данный момент тема метакомпетенций достаточно актуальна. Рассмотрим содержание термина метакомпетенции в работах российских и зарубежных ученых.

Во время научной конференции, посвященной исследованиям в области обучения и преподавания, основной темой было обсуждение концепта *metlearning* (метаобразование, метаобучение или мета-предметный подход в обучении) (г. Падова, Италия, 2003 г), сформулированный в работе Джона Бигза «*The role of metlearning in stady processes*» (Роль мета-предметного подхода в образовании) и обозначенный как «*being aware of and taking control of one's own learning*» (точное понимание и управление процессом получения своего образования). Надо отметить, что данную работу отмечают большинство исследователей, которые интересуются концептом метаобразования.

Французские исследователи Ф. Деламер и Д. Винтерон в своей работе «Что такое компетенция» отмечают, что метакомпетенции служат для облегчения приобретения других компетенций, то есть они представлены в виде некоего надструктурного входа, облегчающего их приобретение и освоение [4, с. 31].

Известный исследователь А.В. Хуторской обозначает суть метапредметного образования как самореализацию обучающегося, которая проявляется в качестве «генерации, продуцирования им образовательных результатов, имеющих ценность не только для самого ученика, но и для окружающего его социума, мира, человечества» [5, с. 26].

С точки зрения Резчиковой Е.В. метакомпетенции – это группа универсальных компетенций, обеспечивающих эффективную реализацию всех профессиональных компетенций. Резчикова также дополняет, что метакомпетенции являются надсистемными, надпредметными и могут быть позиционированы как компетенции высшего (творческого, креативного) уровня [6].

Многие исследователи проявление метакомпетенций связывают с самоконтролем когнитивной активности, саморегуляцией и самоорганизацией личности (Карпов А.В., Скитяева И.М., 2005; Величковский Б.М., 2006; Звонников В.И, Челышкова М.Б., 2009; Чернокова Т.Е., 2014; Burgoyne J., 1988; Brawn R.B., Mc.Cartney S., 1994; Briscoe J.P., Hall D.T., 1999; Weinert F.E. 2001; Bergmann G. et. Al., 2006; Erpenbeck J., 2006 и др). Указанные авторы выделяют такую особенность метакомпетенции, как ее двунаправленность, с одной стороны, это способности и умения регулировать внутренние мыслительные процессы, с другой стороны, способности регулировать внешние процессы, связанные с управлением знаниями в ходе выполнения профессиональной деятельности.

Исследователь Орбодоева Л.М. считает, что основу метакомпетенций составляют представления о способностях личности к быстрой адаптации, приспособления к новым условиям, готовность к непрерывному обучению/образованию, готовность к переносу имеющихся знаний, умений, способностей на новые объекты деятельности [7, с. 149].

В своей работе мы вслед за Орбодоевой Л.М. под метакомпетенцией понимаем способность и готовность управлять своими компетенциями в ходе выполнения профессиональной деятельности. Управление включает в себя способности осознать, оценивать, применять и расширять свои знания, умения, формировать в себе новые компетенции, что соотносится с положениями Дублинских дескрипторов, согласованными с Европейской рамкой квалификаций и Национальной рамкой квалификаций [7, с. 150].

Как отмечалось выше в современных условиях в учебном процессе важны «мета-умения», умения самостоятельно добывать новую для себя информацию, осваивать новые виды деятельности, т.е. способности к саморазвитию и самообразованию. В этой связи самостоятельная работа обучающегося выступает в качестве эффективного средства формирования метакомпетенций студентов.

Выпускник Баишев университета специальности бакалавриата «Педагогика и психология» должен обладать «способностью самостоятельно приобретать (в том числе с помощью информационных технологий) и использовать в практической деятельности новые знания и умения, включая новые области знаний, непосредственно не связанных со сферой деятельности, а также использовать современные научные знания, передовые технологии в сфере образования и владеть навыками самостоятельного поиска истины, способностью к критическому восприятию противоречивых идей». Таким образом, мы видим, что реализация процесса формирования метакомпетенций обеспечивается квалификационными требованиями, которые разработаны в модульной образовательной программе для данной специальности. В этой связи самостоятельная работа студента выходит на первый план и становится ведущим фактором учебно-познавательного процесса в вузе. Практика работы с обучающимися данного направления подготовки показала, что большинство студентов (особенно первого курса) слабо владеют навыками самостоятельной работы. У значительной части студентов почти не сформированы навыки самообразования и саморазвития. Особенную трудность у обучающихся вызывают задания творческого характера. Большинство студентов не умеют презентовать свою компетентность, способность критически мыслить и самостоятельно принимать решения. Поэтому одной из целей профессиональной подготовки специалиста является необходимость формирования внутренней потребности к самообучению, которая становится и

требованием времени, и условием реализации личностного потенциала. Рассматривая организацию самостоятельной работы студентов с точки зрения формирования метакомпетенций, мы считаем, что, в первую очередь, необходимо обеспечить мотивации отношения обучающихся к самостоятельной работе через развитие их внутренней, внешней и процессуальной мотивации. Надо отметить, что самостоятельная работа обладает огромным потенциалом в плане формирования метакомпетенций будущих педагогов-психологов, так как в процессе самостоятельной работы происходит и усвоение учебного материала, и расширение, и углубление этих знаний, и развитие умения работать с различными видами информации, и развитие аналитических способностей. Для эффективной организации самостоятельной работы в рамках метакомпетентного образования необходимо применение современных инновационных технологий, таких, как проектное обучение, проблемное обучение, тренинговые технологии, ролевые игры и др.

К сожалению, большинство студентов убеждены в том, что знания они должны получать от преподавателя в готовом виде на лекциях, семинарских и практических занятиях, они не полностью осознают, что знания есть продукт человеческого сознания, и они должны приобретаться не только в процессе обучения, но и в процессе учения, самостоятельной и исследовательской деятельности. Только тогда они приобретают личностный смысл и становятся достоянием студента.

В этой связи, главное в организации самостоятельной работы студентов – это обеспечение мотивации осознанного отношения обучающихся к самостоятельной работе посредством развития их внутренней, внешней и процессуальной мотивации. Также создание педагогических условий высокой активности, самостоятельности и ответственности обучающихся в аудитории и вне ее в ходе всех видов учебной деятельности. Эффективность выполнения студентами заданий по СРС напрямую зависит от профессионализма преподавателя, который должен работать не со студентом «вообще», а с конкретной личностью, с ее психологическими особенностями, индивидуальными способностями и наклонностями. Поэтому, чтобы повысить активность работы студентов необходимо использовать новые формы СРС, которые как раз и формируют метакомпетенции обучающихся. В данном контексте преподаватели кафедры «Педагогика и психология» Баишев Университета в образовательном процессе используют тренинговые технологии, технологию проектного обучения и так называемую технологию «портфолио студента». Хорошие результаты дают применение тренинговых технологий и деловых игр, которые тематически могут быть связаны с проблемами будущей профессиональной деятельности или они могут быть прикладного характера, включать задачи ситуационного моделирования актуальных педагогических проблем. Надо отметить,

что в настоящее время многими преподавателями широко применяется метод проектов, который интегрирует в себе проблемный подход, групповые, рефлексивные, исследовательские, презентативные методы.

Мы рассматриваем проектную деятельность обучающихся как одно из эффективных средств формирования их метакомпетенций, так как именно проектная деятельность предполагает высокую степень самостоятельности в поиске нужной информации, ориентацию на практический результат, поиск наиболее эффективных путей решения проблем, оформление и представление результатов в ходе публичной защиты, то есть она способствует выработке у обучающихся способностей к «генерации, продуцирования им образовательных результатов, имеющих ценность не только для самого ученика, но и для окружающего его социума, мира, человечества». Для формирования проектной культуры обучающихся специальности «Педагогика и психология» в университете созданы хорошие условия. Так, обучающимся обеспечен выход в интернет и доступ к библиотечным ресурсам КАБИС, научным ресурсам РМЭБ; kazneb.kz - казахской национальной электронной библиотеки; единой электронной библиотеке к международным полнотекстовым ресурсам www.scitncedirect.com РГЦПИ «Закон» и др.

Одним из успешных реализованных проектов обучающимися является проект на тему «Адаптация первокурсников: проблемы и тенденции», целью которого стало обеспечение академической адаптации обучающихся в университетское сообщество. В рамках реализации данного проекта студентами 3-го курса специальности «Педагогика и психология» были проведены социально-психологические тренинги на темы «Адекватная оценка: позитивное отношение к себе и к людям», «Тренинг уверенности в себе», «Психология общения» со студентами 1-го курсов всех специальностей.

В настоящее время участие студентов в проектной деятельности рассматривается и в плоскости решения реальных социально-экономических, общественных и других сфер развития общества. Студенты, в образовательном пространстве вуза находятся в условиях состязательности, творчества и проблемной ситуации, которые способствуют выработке у них нестандартного мышления, ответственного отношения к своей будущей профессиональной деятельности. Овладение технологией проектной деятельности в конечном счете приводит и к изменению позиции студента: он осуществляет поиск и сбор информации для своего проекта, учится осуществлять реальное взаимодействие с различными общественными, государственными органами и образовательными учреждениями. Надо отметить, что проектная деятельность как одна из эффективных форм СРС способствует формированию у обучающихся

и других компетенций, таких как коммуникативная, социальная, информационная и т.п. В ходе выполнения проекта студенты учатся работать в команде, выдвигать новые гипотезы и идеи, делать аргументированные выводы, критически мыслить, показывают готовность к социальному взаимодействию. Так, например, студенты специальности «Педагогика и психология» подготовили проект, направленный на выявление индивидуально-психологических особенностей детей-сирот в условиях детского дома.

Итак, формирование метакомпетенций обучающихся – важный процесс, способствующий профессионально-личностному становлению будущего педагога-психолога. Оценить компетенции – невозможно, но возможна оценка результатов обучения, которые характеризуют данные компетенции, представленные в образовательной программе специальности «Педагогика и психология».

Таким образом, выпускник Баишев университета специальности бакалавриата «Педагогика и психология» должен обладать «способностью самостоятельно приобретать (в том числе с помощью информационных технологий) и использовать в практической деятельности новые знания и умения, включая новые области знаний, непосредственно не связанных со сферой деятельности, то есть владеть мета-умениями.

Использованная литература:

1. Профессиональный стандарт «Педагог»/ Приложение к приказу Председателя Правления Национальной палаты предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен» № 133 от 8 июня 2017 года.
2. Лайл М. Спенсер-мл. и Сайн М. Спенсер. Компетенции на работе. Пер. с англ. М: НРРО, 2005. - 384 с.
3. Глоссарий терминов рынка труда, разработки стандартов, образовательных программ и учебных планов. — Турин: European Training Foundation, 1997. — 160 с.
4. Le-Deist, F. D., & Winterton, J. (2005). What is competence? Human Resource Development International, 5 (1), 27-46.
5. Хуторской А.В. Метапредметное содержание и результаты образования: как реализовать федеральные государственные образовательные стандарты (ФГОС) // Интернет-журнал «Эйдос». - 2012. - № 1. - URL: <http://www.eidos.ru/journal/2012/0229-10.htm>.
6. Резчикова Е.В. Дидактические основы формирования метакомпетенций // Материалы IV конференции «ТРИЗ. Практика применения методических инструментов». – [Электронный ресурс] URL: <http://www.metodolog.ru/node/1618>. Дата обращения: 04.04.2019.
7. Ордобоева Л. М. Метакомпетенция как компонент содержания профессиональной иноязычной подготовки студентов в языковом вузе // Вестник Московского государственного лингвистического университета. - 2014. - № 14 (700). - С. 144-153.

5.14. Дискурс және тілдік тұлға

Гаухар Тилеукабуловна Ерсултанова

3 курс «Лингвистика» докторанты.

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті
(Алматы, Қазақстан)

Abstract

The article deals with the concept of linguistic personality which is the most discussed and researched themes nowadays in not only linguistics but also in other fields of science which is relevant in linguistics today. The article discusses several approaches of defining linguistic personality, typology of language persona, categories and levels of linguistic persona. Nowadays there are new sciences like psycholinguistics, cognitive linguistics, para-linguistics and new concepts in linguistics due to anthropocentric view, we don't just research language for itself, we connect it to different branches of science. Since we study the language with the connection, there are some advantages to study the language of text and discourse. The importance of such research we can define the linguistic personality of an author. Such research is tightly connected with the concept 'linguistic personality', moreover the mentioned concept is related to the theory 'linguistic picture of the world'. The article deals with the structural importance of linguistic personality.

Аннотация

Тіл табиғатын зерттеудің кешенді сипатының тиімділігі мәтін және дискурс тілін зерттеуде көрінеді. Мәтін мен дискурс лингвистиканың негізгі нысаны. Ал мәтін авторының тілдік тұлғасын анықтауға септігін тигізетін тіл мен таным сабақтастығы тіл иесіне қатысты біртұтастықта алынған зерттеу. Бұл зерттеу "тілдік тұлға" мәселесімен тығыз байланысты, ал тілдік тұлға өз кезегінде "әлемнің тілдік бейнесі" теориясымен сабақтасады. Бұл мақалада дискурс пен тілдік тұлға ұғымдары қарастырылады.

Аннотация

В статье рассматривается понятия «языковая личность», а также категория, типология языковой личности, и уровни языковой личности. В последнее время понятия «языковая личность» одна из самых обсуждаемых понятии не только лингвистики, но и других сфер науки. Статья посвящена одному из центральных терминов антропоцентрической лингвистики. Автор рассматривает трактовку данного термина в работах основателей теории языковой личности, анализирует различные варианты его понимания в трудах их последователей.

Қазіргі кезде тілдік тұлға және дискурс терминдері тіл білімінде кездескенмен оны толық зерттеу жұмыстарында әлі де жан жақты талдау жұмыстарында қарастыруды қажет ететін аспектілер бар. Бұл терминдер тіл білімінде ХХ ғасырдың 60 – 70жж. Көлемінде тілдің антропоэзектілік парадигмасы тұрғысынан қарастырла бастады. Дискурс терминіне қатысты әртүрлі пікірталастар орын алуда. Көптеген ғалымдар дискурсты « мәтін» және ауызша-жазбаша дискурс «диалог» немесе «монолог» терминдерімен ұштастыра отырып, дискурсты

«коммуникативтік жағдаят» ретінде қарастырады. Осы бағыта Э. Бенвенист, И.А. Бодуэн де Куртенэ, Ф. де Соссюр, Н.Д. Арутюнова, Т. ван Дейк, Н. Хомский, Ю.С. Степанов, В.И. Карасик, А.Е. Кибрик, В.Е. Чернявская, В.В. Красных т.б. әйгілі ғалымдардың зерттеу жұмыстарын атауға болады. Қазіргі қазақ тіл білімінде дискурсты талдау И.Ш. Нұргожина, Г.Г. Бүркітбаева, К.Қ. Садирова т.б. зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде зерттеу табуда. Біздің жұмысымызда дискурсты тілдік тұлға тұрғысынан талдау теориясы ретінде ұсынамыз.

Сондай-ақ, тіл білімінде «дискурс» терминіне қатысты *диалог, ауызша сөйлеу (речь), монолог, сөйленім, айтылым (высказывание), сөйлек актісі, сөйлек әрекеті, жазбаша монолог және диалог түріндегі мәтін, коммуникативтік жағдаяттар* сияқты ұқсас терминдерге байланысты қарама-қайшылықтар мен ұқсастықтар әртүрлі бағытта қолданыс тапқан. Олардың мағыналары әр алуан болып келеді. Әртүрлі ғалымдардың анықтамалары *дискурс* терминінің нақты анықтамасына тоғыса алмауы да мәселе туындатады.

«Дискурс» терминінің негізгі этимологиясы латын тіліндегі *discursus* сөзінен алынған «саналы ой (разумное размышление)» деген мағынаны білдірсе [1, 63], кейде бұл термин «*ғылыми талқылау*» мағынасын білдіреді. Келесі еңбекте *дискурс* латынның «*discurro-қаңғыру*», «*discurrere*» – талқылау, келісімге келу мағыналарын да береді [2, 40]. Отандық ғалымдарымыздың берген анықтамасына сүйенсек: «Дискурс (ағылшын тілінде *discourse* – *нақты мәтін*, француз тілінде *discours* – *сөйлеу, сөз сөйлеу*) – 1. ол табысты *коммуникация* үшін әлеуметтік, мәдени, психологиялық факторлар ескеріле отырып, айтылудың және мақсаттың толыққандылығы арқылы қарастырылады; *дауыс ырғағына, интонацияға* және т.б. белгілерге сәйкес мәтін материалдарын ұйымдастыру. 2. *Сыни дискурстық талдауда* дискурс – әлемде тілді қабылдаудың, оны түсінудің және тілдің әлемде тіршілік етуінің бір тәсілі. Дискурстың тілдің тіршілік етуіне ғана емес, сонымен қатар тілдің танылуына, *идеологияға* да қатысы бар. Мысалы, білім мекемелерінде дискурс – мінез-құлықтың және сөйлеудің жаппай мойындалған, маңызды нормалары» [3, 91].

Сонымен, «дискурсты» – әлеуметтік, экстралингвистикалық, парадигматикалық, лингвомәдени, психологиялық факторларға байланыста өрбіген оқиғаны баяндайтын мәтін ретінде танимыз. «Дискурс» шынайы өмірдің тілі және «дискурс» термині «мәтін» терминімен салыстырғанда, ерте қалыптасқан және бүгінгі өмірмен байланысы жоқ мәтіндерде қолданылмайды» [4, 76].

«Дискурс» терминін зерттеген Э. Бенвенист: «С предложением мы покидаем область языка как системы знаков и вступаем в другой мир языка как средства общения, выражением который является речь (le discours)», – деп анықтама берген болса [5, 139], Т. ван Дейк «дискурс» терминіне «өзектендіріліп айтылған мәтін» ретінде кешенді коммуникативтік жағдаят ретінде дыбысталған мәтіннің абстракті

грамматикалық құрылымы, яғни коммуникативтік қатысымның өнімді жазбаша және ауызша формадағы нәтижесі ретінде қарастырады [6].

Осы ретте, қатысымдық жағдаят формасындағы «дискурс» – тілдіу тұлғаның сөйлеу әрекетінің жүзеге асуы мен оны тыңдаушысының ақпаратты түсініп қабылдауын сипаттайды. Басқа сөзбен айтқанда, «дискурс» дегеніміз *продуктивті* коммуникация қалыптастыру мақсатына орай сөйлеушінің психологиялық, әлеуметтік, лингвомәдени факторларды ескере отырып сөз саптауы немесе мәнері [2, 34-35].

Жалпы, *мәтін* мен дискурс терминдерінің белгілері әлі де нақты сараланып болған жоқ. Сондықтан оларға түрліше анықтамалар беріліп жүр.

Мәтін мен *дискурс* ұғымдарының айырмашылығы олардың қолданысында. «Дискурс» деп ойды жеткізу мақсатында түйінделген тұжырымды атасақ, «*мәтін*» – лингвистикалық категорияға жатады деген де пікірлер бар. Олардың айтуынша, *дискурс* пен *мәтін* таралуына байланысты өзара сабақтасқан. *Дискурс* мәтін ішінде көрінеді, алайда бір мәтіннің қарама-қайшы формасы мен аяқталған дискурстар кездесуі мүмкін болуын ескеру қажет. Осы мәселеге байланысты лингвистикада дискурс ұғымын айқындаудың әртүрлі жолдары бар: бірінші – дискурс тілдік құбылыс; екінші – сөйлеу құбылысы; үшінші – қатысымның ауызша және жазбаша түрлерін қамтитын тілдік және сөйлеу құбылысы. Дискурс термині, негізінде, экстралингвистикалық факторларды (сөйлеушінің аялық білімі, ойы, арнайы мақсаты) ескере отырып, тілдік әрекеттерді талдау нәтижелерінің лингвистикалық әдебиеттерде қолданылуында зерделенеді. Ал мәтін – дискурстың бір деңгейі, дискурс бірлігі, бір тақырып төңірегінде топтастырылған мәтіндер дискурсты құрайды [7, 69].

«*Мәтін*» мен «*дискурс*» ұғымдарының айырмашылығын қарастыруда тағы бір термин тілдік тұлға термині. Бұл терминді алғаш рет қолданысқа енгізген В.В. Виноградов оның екі қырынан (бірінші – автор тұлғасы, екіншісі – кейіпкер тұлғасы) зерделеуді ұсынады [8, 362]. Жалпы, «*тілдік тұлға*» ұғымы ішкі ойын сөз арқылы сыртқа шығаруға, мәтін түзуге және сөзді, мәтінді жазбаша не ауызша қабылдауға қабілетті, сол арқылы болмыстың терең белгілі бір тұлғаның нақты бейнесін бере алатын, өмірлік ұстанымы бар, арнайы бір мақсатқа қол жеткізуді көздейтін тұлға. Тілдің тұлғаның өзіндік ерекшеліктерін және құрылымдық – функционалдық сипаты бар. Оның тілді жете түсіну үшін тілдің тілдік жүйе шеңберінен шығып, оны адамның барлық адами қасиеттерімен (адамның түсінік – танымы, шындық болмысты ұғынуы, есте сақтау қабілеті, пайымдау, ой қорытындылау, түйсіну, сезіну т.б.) тығыз байланыста қарастыру қажеттілігі қазіргі кезде зерттеу жұмыстарының арқауы болып келеді. Тілдік тұлғаның сөздік қорынан, сөз саптауындағы сөйлеу мәнерінен оның әлеуметтік ортасын, аялық

білімін, жас шамасын, жынысын, мінез-құлқын, ниет-пиғылын ажыратуға болады.

Осындай жұмыстардың нәтижесінде тілтанымда «тілдік тұлғаны» [5, 4], яғни тұлға факторын тану мақсаты антропоэзектілік парадигма тұрғысынан бірінші орынға қойылып отыр.

Тілдік тұлға тек тілдің ғана субъектісі емес, адресант және адресат ретінде сөздің де субъектісі болып табылады. Ю.Н/ Караулов әр мәтіннің артында тіл жүйесін меңгерген *тілдік тұлға* тұр десе [9, 27], К.Ф. Седов әр *тілдік тұлға* арқылы қаншама мәтін (дискурс) туындауы мүмкін дейді [10, 6]. Демек, дискурс тілдік тұлғалардың (адресант пен адресат) қатысуымен тығыз байланыста қарастырылады да, ондағы тілдік тұлғалар дискурстың субъектісіне айналады.

Көптеген ғалымдар тілдік тұлғаның үш түрін қарастырады:

а) лингвокогнитивтік (коммуникация тұрғысынан тілдік тұлғаның тілдік қоры оның танымымен бірге қарастырылады);

ә) вербалды-семантикалық (тілдік тұлғаның тіл қолдану ерекшеліктері);

б) прагматикалық (уәжділік) деңгейі коммуникативтік жағдаятта тілдік тұлғаны тілдік және иллокутивтік күштер тұрғысынан зерделеу. Бұл дегеніміз, тілдік тұлғаны субъект (адресант), объект (адресат) сипатында қарастыру. Олардың өзара тілдік қатысымының ұйымдастырылуы мен қабылдануы арқылы көрінеді.

Тілдік тұлғаның мағыналық мәнін айқындауда бірнеше компонент нақтыланған, олар:

- құндылық, дүниетанымдық, тәрбиелік маңызы бар компонент;
- тілге деген қызығушылықтың артуынан туындаған мәдениетті игеру, оның мәдениеттанушылық компоненті;
- жеке тұлға ретінде өзіндік жеке қасиеттерімен ерекшеленетін компонент [9, 119].

Ал М.Л. Макаров лингвистикада «дискурс талдау» терминінің негізгі үш түрлі қолдану аясын анықтады:

1) тілдік қатысымды интегралдық зерттеуде (қатысымдық-жағдаят, әлеуметтік-мәдени тұрғыдан дискурс түрлері, функциясы) дискурс талдауды (кең мағынасында) қолдану;

2) дискурс талдауды (тар мағынасында) Бирмингемдік зерттеу тобының (М. Култхард, М. Монтгомери, Дж. Синклер) дәстүрлі дискурс талдау тәжірибесіне сүйеніп қолдану;

3) мәтін лингвистикасында грамматикалық тұрғыдан дискурс талдауды (Р. Лонгейк, Т. Гивон) саралай келе [11, 99], дискурс талдаудың бірнеше түрлерін айқындайды: когнитивті талдау; сыни талдау; контент талдау; интеракциялық талдау; дискурстық талдау; риторикалық талдау [11, 62].

Жалпы дискурс термині кең ауқымды талдау мен құрамдас компоненттерін сипаттауды талап етеді. Мәтіннің ұйымдастырылуы мен жеткізілуі тілдік тұлғаның жоғарыда аталған тілдік қабілеттеріне, ойлау,

сөзді қолдануына байланысты. Дискурстың сегменттерге (дискурс – монолог - диалог – репликалар) топтасуына сөйлекшінің тілдік тұлғасының ерекшелігіне қарай орайласады. Тілдік тұлға бірізділігінің лингвистикалық ерекшеліктері дискурс арқылы айқындалады. Бұл мәтін теориясындағы күрделі синтаксистік құрылымымен сәйкес келеді.

Қорыта келгенде, «дискурс» деп белгілі бір ақпарат желісіне қарай тақырыптарға топтастырылған сол тақырыптың жалпы дискурс (мәтін) мазмұнымен байланысын қамтамасыз етеді. Осылайша, айтылымдардан (сөйленістерден – репликалардан) тұратын дискурс сегменттері дискурс мазмұнына қатысты белгілі бір рөл атқарады. Осындай талдаудың нәтижесінде дискурстық байланысты күрделі құрылымдық талдауды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гончарова Е.А. Научная коммуникация - дискурс – интердискурсивность // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса. – С-Пб: Изд-во СПб гос. унив. экономики и финансов, 2001. – С. 59-68.

2. Попов А.Ю. Основные отличия текста от дискурса // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса. – СПб.: Изд-во СПб гос. унив. экономики и финансов, 2001. - С. 38 - 45.

3. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана.: Арман - ПВ, 2008. – 392 б.

4. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. Алматы, «Сөздік - Словарь», 1998. – 304 б.

5. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974. – 444 с.

6. Т.А. ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. – М., Б.: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 1989. – 300 с.

7. Караулов Ю.Н., Петров В.В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса // Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – С. 5 – 11.

8. Жумагулова Б.С. Прагматика русского полемического дискурса. Дисс...докт. филол. наук. Алматы, 2010. – 333 с.

9. Виноградов В.В. О языке художественной прозы – М.: Наука, 1980. – 366 с.

10. Караулов Ю.Н. Типы коммуникативного поведения носителя языка в ситуации лингвистического эксперимента // Этнокультурная специфика языкового сознания. / Ин – т яз. РАН. – М., 1996. – С. 67 – 97.

11. Седов К.Ф. Дискурс и личность // Эволюция коммуникативной компетенции. Москва, Лабиринт, 2004. – 320 с.

12. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003 – 280 с.

5.15. Публицистикалық дискурстың ерекшеліктері

Гаухар Тилеукабуловна Ерсултанова

3 курс «Лингвистика» докторанты.

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті
(Алматы, Қазақстан)

Публицистикалық стиль қоғамдық қарым-қатынастың кең саласына қызмет ететін функционалдық стильдер қатарына жатады. Публицистикалық стиль маңызды қоғамдық-саяси процестерді, оперативті деректерді идеялық-саяси жағынан сараптап, эмоционалды-бағалауыштық мәнде бейнелейтін көпшілікке арналған саяси мәтіндерден тұрады. Публицистикалық стиль саяси ақпаратқа ие газет, қоғамдық-саяси журналдар, баяндамалар және т.с.с. тіліндегі үндеулер арқылы қалыптасады.

Публицистиканың аса маңызды қызметінің бірі – хабарлау. Публицистика қазіргі қоғам өмірінің маңызды мәселелеріне арналған шығарма сияқты. Ол саяси және идеологиялық қызмет атқарады, қоғамдық тәртіпке үгітші, насихатшы, ұйымдастырушы ретінде және ақпараттарды жеткізіп отыратын құрал ретінде қызмет етеді. Публицистикалық мәтіндердегі ақпарат фактілерді ғана білдіріп қоймады, сонымен қатар одан авторлардың пікірі, көңіл күйі де байқалады. Бұл – публицистикалық стильдің ғылыми стильден ерекшелігі. Публицистикалық шығармаларда автор белгілі бір құбылысты толықтай жан-жақты суреттеуге талпынады, қоғам мүшелерін қызықтыратын құбылыстарды жазуға тырысады. Газет қоғамдық қызығушылық туғызарлық нәрселерді басты назарға алып, барынша кең ауқымда бейнелейді. Тілші миллиондаған пікірлестердің сөзін, позициясын сөйлейді. Публицистикалық стильдің іске асырылып жатқан қызметі публицистиканың идеологиялық бағытына байланысты.

Бұқаралық ақпарат құралдарының вербалды әрекетін ақпараттық іс-әрекет деп қана қарастырмай, Кубрякова мен Цуриковтың пікірі бойынша, ең алдымен, «БАҚ – бұл ерекше жолмен өңделген ақпаратты арнайы - көпшілікке-адресатқа түсіндіру және тарату мақсатын көздейтін құрал. Осы тұрғыдан қарастырғанда БАҚ дискурсы белгілі бір білім құрылымдары мен әлемді бағалау тәсілін көрсетеді, адресатты шынайы өмірде белгілі бір түсінікке және ең бастысы, алдағы уақытта мінез-құлықты қалыптастыруға бағыттайды.

А. Олянич бұқаралық ақпарат дискурсы субъектінің немесе индивидтің ерекше түрде ұйымдастырылған сөйлеу ағынының таныстыру құрылымына негізделетінін атап көрсетеді, оның мақсаты ұтымды әсер қалдыру (әсер етушілердің мінез-құлықтарының әсер ету үшін өзгеруі). Зерттеушінің пікірі бойынша, мұндай құрылымның қалыптасу процесі адамға тән физиологиялық жағынан шартты және танымдық тұрғыдан қоршаған әлем туралы ақпаратқа қажеттілікке

тікелей тәуелді және осы әлемде болжанатын өзгерістердің өзгеру динамикасына негізделген, яғни ол үшін осының бәрі маңызды.

БАҚ дискурсы аясында немесе А. Кибриктің анықтауы бойынша, оны «медиа дискурс» деп түсіндіреді, оның бір түрі ретінде публицистиканы атап көрсетеді.

Публицистикалық дискурсқа қоғамдық және саяси қайраткерлердің газет пен журналдардағы сөздері, интернеттегі мақалалары мен жарияланымдары кіреді, сонымен қатар радио және телеарналардағы саясат, барлық салалар бойынша, қоғамдық өмірде болып жатқан оқиғалар туралы, атап айтқанда білім, экономика, мәдениет сияқты салалардағы ақпараттарды жатқызуға болады.

Э.Г. Ризельдің ойы бойынша, публицистика стилі насихаттау мен үгіттеу стиліне жатады. Оның айтуынша, өз міндетін ойдағыдай жүзеге асыру үшін публицистік стиль сендіру жағынан іскерлік/ ресми және эмоционалдық пәрменге ие болуы керек. Сондықтан оның тілдік кейпінің/ образының біріне шындықтың, терминдердің, жаңа «тірек сөздердің» өзекті белгілері арқылы берілетін нақты материалдарды жатқызуға болады.

Зерттеушінің айтуынша, адресатқа эмоционалды әсер етудің құралы - бұл лексика, эмоционалды сипаттағы фразеология, көптеген троптар мен салыстыру, сатира, ирония, перифраз / бүкпелеу сияқты тәсілдер, сонымен қатар сөздердің эмоционалды тәртібі. Э.Г. Ризель баспа тілі жансыз/ әсерсіз болмауы керек дейді.

В.Г. Костамаров «Газет бетіндегі орыс тілі» (1971) атты маңызды/ терең шығармасында публицистикалық дискурста екі бастаманың кездесетінін айтып кетеді, оның бірі – интеллектуалды, екіншісі- эмоционалды, қазіргі публицистикалық стиль ерекшелігін зерттеуге арналған жұмыстар осыны негізге алады.

Оның пікірінше, газет бетіндегі коммуникация процесінің мәні алуан түрлі сегменттердің кезектесіп тұруынан құралады, олар өз ара «стандартты-экспрессивті қарама-қайшылықта» болады. Олай болмаған жағдайда байланыс күрт төмендеп, газет тілі өз міндеттерін орындай алмайды».

В.Г. Костамаров газет коммуникациясын жалпы коммуникациямен салыстырады, «тілдегі образдылық пен стандарттың ара қатысы тілдесудің интеллектуалды және эмоционалды жағымен байланысып, әрдайым күрделі қатынаста жүреді». Коммуникативтік актілер, әдетте, мінез-құлық немесе эмоционалды ахуал жайында хабар беретін болып немесе сананың жағдайы мен маңызы жайында баяндайтын болып бөлінеді. Коммуникацияның ерекше тәсілдері адамның рухани өмірінің барлық саласына қатысты: эмоционалды және ақыл-ой және зияткерлік өрісі, бұл екі сала бір-бірінен абсолютті түрде бөлінбейді, олар рухани өмірдің әртүрлі салаларын білдіреді, сонымен қатар түрлі коммуникацияны білдіреді.

В.Г. Костамаров Н.М. Амосовтың болжамдарына сүйене отырып, адамның миындағы ақпаратты өңдеу екі бағдарламаның өзара әрекеттестігі арқасында жүзеге асырылады деп атап көрсетеді, олар-зияткерлік және эмоция. Сонымен қатар, «екпіннің жылжуы» түрлі адамдарда да байқалады, бұл нормадан ауытқу болып саналмайды.

Бір мезгілде интеллектуалдық және эмоционалдық негіздердің қатар болуы, басқа да функционалдық стильдерге тән көрсеткіш болып саналады, мысалы, ғылыми, көркем және ресми стильдерге де, дегенмен, В.Г. Костамаровтың пікірі бойынша, газет коммуникациясы эмоционалды қалыпты зияткерлік сенімді бір жақты және синтездік жылжу түрінде береді. Ғалым газет тілінің сапасына стандарт теріс ықпал етеді деген кейбір тілшілердің пікірлерін ескермейтін сияқты, себебі ол публицистикалық стильдің ерекшелігі стандарт пен экспрессияның алмасып келіп отыруында дейді. Бұл жағдайда, бірізді стандарттар болмаған жағдайда, адам миы берілген уақыт ішінде өзі тудырған дүниесінің қандай да бір үлесін де меңгере алмас еді дейді. Өмірдің қиындауы, технологиялық прогреске қатысты өмір қарқынының артуы адам миының ақпарат легіне қорғаныстық реакциясын сақтау, оның шарты - жүйеге келтіру, қорытындылау, және ұйымдастыру».

Көптеген зерттеушілер модальділікті публицистік дискурстың басты сипаты деп санайды – «(автордың айтқан сөзінің мазмұнына көзқарасы)», ол сезімталдық, бейнелілік, субъективтілік және объективтілік деңгейіне байланысты және т.б. ... сөйлеудің жалпы нышаны, оның бастысы-сапасы, жазбаша сөйлеудің өзіндік интонациясы».

Т.Г. Добросклонская модальдікті ақпараттық-аналитикалық мәтіндердің маңызды ерекшеліктерінің бірі ретінде анықтайды, оның қатарына публицистік мәтіндер кіреді. Ол бұқаралық ақпарат құралдарындағы мәтіндерде кездесетін модальділіктің ерекше түрін бөліп көрсетеді, ол - идеологиялық модальділік, атап айтқанда, жалпы тілдік әмбебап модальділік категориясы «Модальділік категориясы шындыққа (объективті әдіспен) деген көзқарас пен сөйлеушінің айтылған хабарға (субъективті әдіс) деген түрлі көзқарасы».

Субъективті модальділік бағалау ұғымымен тығыз байланысты: «субъективті модальділіктің мағыналылық негізін кең мағынада алынған бағалау ұғымы құрайды, оған тек логикалық (интеллектуалдық, тиімді) саралау ғана емес, сондай-ақ эмоциялық (иррационалдық) реакцияның көптеген түрі жатады». Идеологиялық модальділік категориясының көмегімен көптеген бағалау талаптары ішінен белгілі бір саяси көзқарастар мен идеологиялық құндылықтар негізінде қажеттілерін бөліп қарастыруға болады.

М.Г. Клушиннің публицистикалық стилі аясында Г.Г. Костамаровтың пікіріне сүйене отырып, Г.Я. Солганик пен басқа ғалымдар екі ішкі стильді / подстиль бөліп қарастырады: ақпараттық

стиль, оған ақпараттық жанр сәйкес келеді және аналитикалық, көркем-публицистикалық және жарнамалық жанрлардағы мақалалар.

Зерттеушілердің пікірінше, публицистік ішкі стиль / подстиль «саяси-идеологиялық, әлеуметтік-экономикалық және мәдени қарым-қатынастар» болып табылады. Зерттеуші кез келген тарихи кезеңде БАҚ –қа тән бес ортақ белгілерді ұсынады:

1. Сөздік

2. «Өзінікі / бөгденікі» деген оппозицияға негізделген құндылық шкаласы

3. Белгілі бір көзқарастан тұратын шынайы өмірдегі оң және теріс егжей-тегжей фактілерді және құбылыстарды іріктеу мен жіктеуде қолданылатын «бағалаудың» ерекше лингвистикалық құралдары

4. БАҚ-та тираждалатын идеолемалар;

5. Автордың кейпі.

Н.И. Клушина сонымен қатар бұл белгілерге қосымша тілдік ойындардың, дәйексөз және мысқылдың рөлін атап көрсетеді.

Публицистік дискурстың ерекшелігіне қатысты кейбір шетелдік зерттеушілердің ұстанымдарын атап өткіміз келеді. Мәселен, неміс зерттеушісі Г. Люгердің «Die Pressesprache» атты танымал еңбегі баспасөздегі мәтіндердің жанрлық типологиясына арналған, онда баспасөздің негізгі дифференциалды ерекшелігіне оның функционалдығы жатқызылады. Г. Люгер шын мәнінде, баспасөз мәтінін белгілі бір мақсатпен берілген шартты тілдік әрекет деп немесе әлеуметтік тілдік мінез-құлық ережелері мен қағидаларына сәйкес мәлімдеме деп санайды. Оның пікірінше, публицистік дискурстың мәтіндері эмоциялық және жалынды сөздерден тұратын коммерциялық тұрғыдан тиімді әрі сендіретін болуы керек». Басқа шетелдік Пюрер деген зерттеуші баспасөз тілінің ерекшеліктері туралы айта келіп, тілдің ашықтығына баса назар аударады және «ең алдымен, ол жалған және жасанды болмауы керек» деп айтады. Неміс зерттеушісі В. Фляйшердің Люрерден айырмашылығы, баспасөз мәтініндегі, әсіресе, публицистикалық мәтіндегі негізгісі, автордың көзқарасы, ол адресат үшін айқын белгіленген болуы керек» деген пікірінде, яғни Фляйшер үшін баға беру публицистік мәтіндерді басқа мәтіндерден ажыратудың басты факторы болып табылады.

М. Гоффманн деген басқа бір неміс зерттеушісі баспасөз және публицистік функционалдық стильдің қолданылу саласын тек жоғары сапалы баспасөзге қатысты журналистік мәтіндермен шектейді.

Неміс ғалымы Зигфрид Йегер баспасөздегі дискурстың белгілі бір тарихи кезеңнің публицистикалық дискурсы ретінде қолданылуын жоққа шығармайды, оған қоғамда қалыптасқан белгілі бір саяси бағытқа негізделген әлеуметтік-тарихи жағдаймен байланысты саяси мәтіндері жатады.

Париждегі бұқаралық коммуникацияларды зерттеу орталығын құрған француз әлеуметтанушысы Эдгар Морип стандартты

баспасөзде тілді дұрыс пайдаланудың негізгі прагматикалық шарты ретінде белгілейді. Сонымен бірге, Э. Морип және оның пікірін қолдаушылардың айтуынша, газеттің тез әрі сауатты жазылуына, тез және оңай оқылып, ұрандар мен жарнама түрінде мақсаттарға жол ашуына да көпшілік / аудитория себепті.

Дегенмен, осы француз зерттеушілері газет тілін стандарттаудан туындайтын теріс салдарларды байқайды, өйткені газетте жаппай сипатқа ие болуға ұмтылудан тақырыптың және субъектінің өзіндік ерекшелігі жойылады. Шығармашылық процесс автоматтандырылған, оңтайландырылған және бүкіл үдеріс газет процесінің барлық түрінде жазылған: «формула форманы ауыстырады».

Көптеген зерттеушілер ақпаратты қолдану бос уақытты өткізудің маңызды бір бөлігіне айналғанын атап көрсетеді, оның бәрі көпшілікті дүрліктіру мақсатында, бұрмалаушылыққа төзімділіктен, хабарланған фактілердің шынайы мәнін асыра пайдаланудан, «қызу» тақырыптарға деген қызығушылықтың артуынан туындайды. Я. Бодрияр баспасөз тіліндегі стратегиялар туралы жазған кезде: «шынайы болсын, бір мезгілде аяқталған жалған оқиға болсын, шынайы қайғылы оқиға болсын, вирустың уыттылығының дәлелі іспетті немесе жүз пайыз алдайтын бүгінгі күні ең жақсы стратегия - тұрақсыздық және алдау, бұл көпшілік арасында шексіз қызығушылық тудырады және осылайша оқырмандар арасында үлкен сұранысқа ие болады» деген ойды білдірді.

Баспасөз дискурсы саласы бойынша отандық және шетелдік зерттеушілердің пікірлерін ескере отырып, келесідей қорытындылар жасалуы мүмкін:

1. Тиісті дискурсқа сай публицистикалық мәтіндерге газеттер мен журналдардағы саяси, экономикалық және мәдени бағыттағы мақалалар кіреді.

2. Мұндай мәтіндер бейнелеп сөйлеу мен стандартқа қатысты ерекшеліктерге ие болады, оған модальділікті (идеологиялық), автор кейпін, авторға тән сөздік қорын, тираждалатын БАҚ, «өзінікі / бөгденікі» оппозициясына жүгінетін құндылықтар шкаласын енгізуге болады.

Газет бұқара мен түрлі оқырманға қызмет ететін болғандықтан, олардың әрқайсысын мазмұнды түрде де, стилистикалық жағынан да қанағаттандыруы тиіс. Қалың оқырман газеттен безендірудің үнемі сан алуан түрде болуын, стилистикалық, жанрлық тәсілдердің ұмыт қалмауын талап етеді. Газет – насихат құралы, ол үкімет орындарының қабылданған шешімдері туралы азаматтарды мүмкіндігінше толыққанды хабарландырып отыруы тиіс. Газет жариялылықты негізге ала отырып, сөз бостандығына жол ашады әрі ол түрлі әлеуметтік топтардың, ірі және ұсақ қоғамдық топтардың көзқарастарын білдіріп, адамдарға мемлекеттің жүргізіп отырған саясатына және олардың өз өміріне қаншалықты ықпал етіп отырғаны жөнінде өзіндік пікірі мен бағасын беруге мүмкіндік береді.

Газеттің қоғамдық қызметі:

- қоғамдық өмірдің маңызды оқиғалары жөнінде хабарлау;
- қоғамға аса қажетті білімдерді қалыптастыру, тарату, көпшілікті хабардар етіп, қоғамның белсенді топтарының қатысуына жол ашу;
- болып жатқан оқиғаларға саяси және адамгершілік тұрғыда баға беру;
- саясаттың маңызды мәселелері бойынша қоғамдық пікір қалыптастыру.

Осыған байланысты профессор Қ.Есенова: «Газет мәтіні – семантикалық құрылысы жағынан, функциясы тұрғысынан, мәтінді қабылдап-түсіну жағынан ерекшеленетін публицистикалық стильдің бір түрі. Ол бұқаралық аудиторияға ақпарат таратып, жеткізудің ерекше құралы ретінде танылып, автордың саяси-прагматикалық позициясын көрсетеді», – деп жазады [3, 10].

Газет – саясат пен қоғамның саяси институттары арасындағы жанды практиканы біріктіретін құрал. Газеттер *қызметіне қарай*: жалпы саясаттық, салалық, ойын-сауықтық, жарнамалық; *таралу аумағына қарай*: федералды, аймақтық, жергілікті; *шығатын уақытына қарай*: таңертеңгі, кешкі; *жүйелілігіне қарай*: күнделікті, апталық болып бөлінеді.

Қазіргі публицистиканың жанрлық репертуары көркем әдебиет тілінен қалыспайтындай көп түрлі. Оған репортаж да, мақала да, хронологиялық ақпарат та, интервью де, есеп те, очерк те, фельетон да, рецензия да және т.с.с. жатады.

Газет тілінің экспрессиясы түрлі формаларда, дайын қалпында контекстен тыс тілдік бейнелеу құралдары арқылы беріледі. Ұстамды дәлелдеу формасы мәнерлі, яғни экспрессивті болса ғана оқырманына өз деңгейінде ықпал ете алады. Бұл тікелей коммуникация талаптарынан туындайды. Контекстен оқырманға ықпал ете аларлық тілдік құралдарды таңдау жазып отырған адамның шеберлігіне байланысты болады. Ғалым Р. Әмір газет бетіндегі ауызекі сөйлеу тіліне тән ерекшелік ретінде 3 нәрсені атап өтеді: 1) образдылығы, эмоциялылығы; 2) конструкцияны жеңіл, ықшам болып құрауға талап қылуы; 3) ауызекі сөйлеу тілі тіркестердің, сөйлемдердің ылғи бір тұрпатта шаблонмен құрылуына қарсы. Ол параллель, синоним амалдары мол қатыстырады [3, 123].

Публицистикалық мәтін әдетте автордың дербес тұлғасын айқын бейнелейді. Ол ашық және эмоционалды бояуы бар фактіге байланысты автордың қатысын білдіреді. Газет тілі иландыруды оқушыға немесе тыңдаушыға эмоциялық жолмен ықпал ету арқылы жүзеге асырады, сол себепті автор хабарлап отырған ақпаратқа деген өз көзқарасын білдіріп отырады. Сонымен қатар автор өзінің көзқарасын ғана емес, белгілі бір әлеуметтік топтың (мысалы, партияның) пікірін де білдіре алады. Стандарттылық публицистикалық стильді ғылыми және іскери тілге жақындатады. Публицистикалық стиль үшін *өлшеусіз өсу*,

уақытша көтермелеу, арнайы келу, аса кең өріс сияқты тіркестер стандартты қолданыс болып табылады. Экспрессивтілікке ұмтылу сөйлеу формасының көркем стиль мен сөйлеу тіліне тән қарапайым да бейнелі болуына негізделеді. Ықпал етуші қызметіне сәйкес публицистика баға бере отырып, қайта жасайды. Осы мақсатта ауыспалы мағынадағы арнайы лексика: *қылмыс инкубаторы, милитаризм конвейері, техникалық прогресс жолы*, спорттық лексика: *раунд, тур, сайлауалды марафон*, әдеби жанрлардың атаулары, театр лексикасы: *халық драмасы, қанды трагедия, саяси фарс, демократияның пародиясы* және т.с.с. қолданылады. Газет өз фразеологиясын туғызады. Тұрақты тіркестер газеттік стандарттар мен бұлжымайтын тіркестердің арсеналы болып табылады. Мысалы: *ұрпақтар жалғастығы, ғасырлар қойнауы, жасампаз партия* және т.б. Бұл жалпытілдік фразеологизмдер болуы мүмкін, бірақ жаңа мазмұнмен толықтырылған және газетте жоғары сапаға ие болған. Оларды өз ішінен жағымды және жағымсыз деп жіктеуге болады. Публицистикалық стильдің экспрессивтілікпен байланысты стильдік белгісі – стандарттың болуы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гончарова Е.А. Научная коммуникация - дискурс – интердискурсивность // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса. – СПб.: Изд-во СПб. гос. унив. экономики и финансов, 2001. – С. 59-68.
2. Попов А.Ю. Основные отличия текста от дискурса // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса. – СПб.: Изд-во СПб гос. унив. экономики и финансов, 2001. - С. 38 - 45.
3. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана.: Арман - ПВ, 2008. – 392 б.
4. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. Алматы, «Сөздік - Словарь», 1998. – 304 б.
5. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974. - 444с.
8. Т.А. ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Б.: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 1989. – 300 с.
6. Караулов Ю.Н., Петров В.В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса // Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – С. 5 – 11.
7. Жумагулова Б.С. Прагматика русского полемического дискурса. Дисс ... докт. филол. наук. Алматы, 2010. – 333 с.
8. Виноградов В.В. О языке художественной прозы – М.: Наука, 1980. – 366 с.
9. Караулов Ю.Н. Типы коммуникативного поведения носителя языка в ситуации лингвистического эксперимента // Этнокультурная

специфика языкового сознания. / Ин – т яз. РАН. – М., 1996. – С. 67 – 97.

10. Седов К.Ф. Дискурс и личность // Эволюция коммуникативной компетенции. Москва, Лабиринт, 2004. – 320 с.

11. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003– 280 с.

5.16. Ғаламтор - азаматтардың сөз бостандығы мен ақпараттарды алу және тарату құқықты қорғау

Галия Амангельдиновна Жумабаева

докторант АО «Қазақ - Орыс Халықаралық» университеті
(Ақтөбе қ., Қазақстан)

Қазіргі таңдағы қоғамның дамуында көптеген дамыған елдердің мемлекеттердің өз азаматтарының құқықтары мен бостандықтарына көңіл бөлген. Осыған орай, сөз бостандығы - мемлекеттің ажырамас бөлігі. Сөз бостандығынсыз азаматтық қоғамды, демократиялық басқаруды, құқықты мемлекетті көз алдымызға елестету мүмкін емес. Азаматтардың Конституция арқылы кепіл болған саяси құқығының бірі - сөз бостандығы. Сөз бостандығын демократиялық құндылықтарды іске асырушы деумізге де болады. Құқықтық мемлекет құру барысында бірінші кезекте жеке тұлалардың мүдделері сақталады және жүзеге асырылады, осыған сай Конституциямен қамтамасыз етілген және кепілдірілген, ажырамайтын элементі ретінде адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын айтпауға болмайды. Адам баласы өз пікірін білдіруге, баспасөзде болсын ашық жариялауға немесе пікір білдіруден бас тартуына да сөз бостандығы мүмкіндік беретіндігімен ерекшеленіп тұрады. Дегенмен, төрткүл дүниенің түп-түбінен түрлі жаңалықтар тарата алатын Ғаламтордың мүмкіндігі күн санап артып келеді. Қоғамдық санаға, қоғамдық пікірге әсер ететін бұрынғы БАҚ-тың орнын ғаламтор арқылы таралатын әлеуметтік желі басты, айта кетерлігі, соңғы жылдары ұлттық қауіпсіздік, тұрақтылық пен тыныштық тұрғысында қазақстандық сайттардағы пікір жазатын азаматтардың жауапкершілігін арттыру мәселесі де жиі сөз болуда. Себебі ондай ақпарат сайтқа жарияланғаннан кейін оқырманның назарынан тыс қалмай, қоғамдық пікірге әсер етіп отырады. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес, кез келген интернет-ресурс бұқаралық ақпарат құралына жатады. Ал оған жарияланған ақпарат сол БАҚ-тың өнімі болып саналады. Сол себепті интернет-ресурстың тұтынушылары жазған пікірлер де, әлеуметтік желілер де қоғамдық сананы қалыптастыратын құралдарға кіреді. «Қазақстанда әркім өз пікірін ашық білдіруге құқылы. Алайда, мұндай құқық нақты бір адамға тиесілі. Демек, оның аты-жөні болуы керек. Ал ондай пікірлер интернет-ресурста жарияланып,

ғаламтор пайдаланушылары өз ойларын ашық білдірсе, мұндай әрекеттер интернет-ресурсты пайдалану туралы келісімде көрсетілуі шарт. Аталған құжаттар нақты заң нормаларына негізделген жөн. Мәселен, Азаматтық кодекстің 15-бабы, 1-2 тармағына сәйкес, Қазақстан Республикасының азаматы өз құқықтары мен міндеттемелерін жеке атымен іске асыра алады. Бұдан бөлек, 7-ші тармақ бойынша өзге біреудің атымен құқықтар мен міндеттемелерді орындауға болмайды [7]. Алайда жалған атқа рұқсат бар. Осыған байланысты сайт пайдаланушыларының өз ақпаратын жеке атымен, я болмаса, жалған атпен жариялау мәселесін нақты ережемен реттеуге қатысты ұсыныстар бар», - деп түсіндіреді тұжырымдаманы әзірлеуші тарап. Осы құжаттың аясында кейбір заңнамалық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізіп, интернет-ресурсы мен оны пайдаланушы азамат арасындағы қарым-қатынасты нақты бір келісімнің негізінде жүргізу көзделген. Ол үшін «электрондық үкіметтің» сандық қолтаңбалары пайдаланылуы әбден мүмкін. Ондайда кез келген Қазақстан азаматы алдымен өзінің электронды сандық қолтаңбасы арқылы тіркеледі. Содан барып сайтқа жеке пікірін жаза алады. Осылайша, Ақпарат және коммуникация министрлігі сайттарда «бүркемеленіп», елді дүрліктіретін түрлі алып-қашпа қауесет тарататын, біреудің ар-намысын қорлайтын, ұлтаралық араздықты қоздыратын анонимді пікір жазушылардың санын барынша азайтуды көздейтін тәрізді. 2014 жылы жаңа қылмыстық кодекс қабылданды. Бұл кодекс 2015 жылдың 1 қаңтарынан заңды күшіне енді. Осы кодексте көрсетілген көптеген жаңа тұжырымдамаларды білу әрбір азаматтың міндетті. Қылмыстық құқық саласы ретінде адамды, оның құқықтары мен бостандықтары, қоғам мен мемлекетті қылмыстық қолсұғушылықпен қорғауға бағытталған қоғамдық қатынастарды реттейді [6]. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы бойынша, әлеуметтік желіде тіл тигізу ҚР ҚК-нің 131-бабының 1-тарауы бойынша жазаланады. Тіл тигізу, соның ішінде Ғаламтор арқылы да қылмыстық жазаға әкеледі. "Тіл тигізу" бабы сотта дербес қаралады. Дегенмен өзіне тіл тигізген адамға арыз беру үшін ол туралы мәлімет беріп, оның қайда тұрып жатқанын білу керек. Алайда Ғаламтор арқылы былапыт сөз жазатындар шынайы аты-жөнін көрсетіп тіркелмейді. Олар әлеуметтік желіде жалған аттар пайдаланады. Ал ондай адамдарды сотқа бере алмайсың. "Vk.com және facebook.com мұндай аккаунттар туралы ақпаратты (электронды пошта, ұялы телефон нөмірі, желі қолданушысының орналасқан жерін анықтауға болатын IP-мекен жай) тек полицияға береді. Ішкі істер органдары қазіргі таңда жалған ат аяйдалантын желі қолданушыларын анықтай алатындай техникалық мүмкіндікке ие екенін айтты. Мұндай құқық бұзушылық үшін 200 АЕК түрінде айыппұл, не осы көлемде түзету жұмыстары, не 180 сағат қоғамдық жұмыс түрінде жазалар қарастырылған. Қазіргі кезде ішкі істер органдары жалған аккаунт

арқылы тіркелген желі қолданушыларын анықтауға болатындай техникалық мүмкіндіктерге ие. Бірқатар жағдайда халықаралық келісім негізінде шетелдік құқыққорғау органдарына сұраныс жолданады. Сонымен бірге, Қылмыстық процесстік кодекстің 32-бабына сәйкес, қылмыстық құқық бұзушылық ҚР ҚК-нің 131-бабымен сотта қаралатын дербес сипаттағы істер қатарына кіреді. Ішкі істер органдарына мұндай арыздар түскен жағдайда Қылмыстық процесстік кодекстің 179-бабының 2-тарауы бойынша іс сотқа жолданады [6]. Дәлелдерді жинау, зерттеу және өзге де процесстік іс-әрекеттер тікелей сотқа қарасты деп. Сонымен, азаматтың өзінің құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысуының конституциялық құқығы Қазақстан Республикасы ҚК 154-бабымен қорғалады. Бұл қылмыс азаматтардың өзіне тікелей қатысты ақпаратты алу құқығын қамтамасыз етудегі қоғамдық қатынасқа қиянат жасайды. Осы қылмыстың заты: жәбірленушіге беруден бас тартылған ақпарат болып табылады. Ақпарат ретінде жәбірленушінің құқығы мен мүддесін қозғайтын заңмен белгіленген тәртіп бойынша жиналған құжаттар мен материалдарды түсінуге болады.

Қылмыстың объективтік жағы мынадай іс-әрекеттердің, ең болмағанда, біреуін жасауды негіздейді:

- а) ақпаратты беруден заңсыз бас тарту;
- б) азаматқа толық емес ақпарат беру;
- в) азаматқа көпе-көрінеу жалған ақпарат беру, сондай-ақ азаматтың құқығы мен заңды мүдделеріне зиян келтіру түріндегі зардаптың түсуі.

Іс-әрекет пен түскен зардаптың арасындағы себептік байланысты анықтау қажет етіледі.

Ақпаратты беруден заңсыз бас тарту әрекет (арызға бастарту туралы бұрыштама соғу) немесе әрекетсіздік (ақпаратты беруде өзінің міндеттерін орындамау) арқылы жазбаша немесе ауызша нысанында көрінуі мүмкін.

Ақпаратты толық емес беру азаматтың құжаттар мен материалдардың жартысымен ғана танысуын білдіреді.

Көпе-көрінеу жалған ақпарат беру азаматқа шындықпен сәйкес келмейтін мәліметті хабарлауды білдіреді.

Қылмыс құрамы - материалды. Қылмыс, азаматтың құқығы мен заңды мүдделеріне зиян келтірген сәттен бастап аяқталған деп саналады.

Субъективтік жағы тікелей қасақаналықпен сипатталады. кінәлі, өзінің азаматтық құқықтары мен бостандығын тікелей қозғайтын белгіленген тәртіппен жиналған құжаттар мен материалдарды беруден заңсыз бас тартатынын не оған толық емес немесе көне-көрінеу жалған ақпарат беретінін, өзінің әрекеттерімен азаматтардың құқықтарымен заңды мүдделеріне зиян келтіруі мүмкіндігін алдын ала біледі және оны келтіруді тілейді немесе саналы түрде жібереді не бұған немқұрайды

қарайды. Бұл жағдайда себебі мені мақсаты сан алуан болуы мүмкін жек көру, кек алу, қызғану, көре алмау және т. б.

Қылмыстың субъектісі - азаматқа берілуге міндетті ақпаратты иеленуші лауазымды тұлға ғана бола алады.

Қазақстан Республикасының «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңына сәйкес, Қазақстан Республикасы заңында көзделген жағдайлары қоспағанда, ақпараттарды іздестіру, алу және тарату шектелуге жатпайды. Жоғарыда талқылап кеткен мәселелерімізге тұжырымдай келсек, жалпы ақпарат алу мен тарату проблемасы кәзіргі таңда заң саласында тек Конституциялық құқықтың ғана зерттеу нышаны емес екендігін байқадық. Шындығына келсек өзіміз талқылып кеткеніміздей ақпаратты қорғау ең негізгі әрі тікелей зертеу саласы болып есептелетін Азаматтық құқық пен Қылмыстық құқықтың қызметі десекте қателеспейміз, себебі ақпаратты қорғау кең ауқымды құбылыс, ал мұның өзі ата заңымыз Конституциядан өрісін табады. Демек, ақпаратты қорғауды жүзеге асыру жалғыз Конституциямен ғана шектеліп қоймай Конституция негізінде құрастырылған заңдармен атап айтқанда ҚР Азаматтық кодексі, ҚР Қылмыстық кодексі сондай-ақ басқа да нормативтік құқықтық актілермен қорғалатынын түсінудіміз қажет. Сондықтан деп ойлаймыз ақпаратты қорғау мәселесі өте күрделі процесс. Бұлай айтуымыздың өзі бұл саланы жалғыз заңгерлер ғана емес, қоғамдағы түрлі маман иелері зерттеп келеді. Мәселен, жоғарыда талқылап кеткеніміздей «ақпарат» сөзінің өзі не «мәлімет», не кейде «мағлұмат» түрінде кездеседі. Былайша қарасақ бұндай сөздер әр түрлі мағына беретін секілді көрінеді, оларды орысшаға аударғанның өзінде «ақпарат - информация», «мағлұмат - сведение» - деген мағына білдірсе «мәлімет - сводка» - деген аударманы білдіреді екен. Енді біздің ойымызша, заңгер ретінде бұл сөздер қалай аталмаса да «ақпарат» түрінде қабылдағанымыз жөн сияқты, себебі «ақпарат» терминінің өзі кең және сондықтан бұл ұғымға «мағлұматта», «мәліметте» кіріп кетеді.

Енді өз мәселемізге келер болсақ, ақпаратты қорғау қай жағынан да болмасын Азаматтық құқықтық па, не Қылмыстық құқықтық па Бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңдарды бұзды ма жауапкершілікке тартылатыны белгілі. Бұқаралық ақпарат құралдарын Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күшпен өзгертуді, тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігін әлсіретуді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, топтық және рулық артықшылықты, қатігездік пен зорлыққа табынуды, порнографияны насихаттау немесе үгіттеу, сондайақ Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиялары болып табылатын мәліметтерді, заңмен қорғалатын өзге де құпияларды тарату үшін пайдалануға жол берілмейді [2].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституция 30 тамыз 1995 ж. өзгерістер мен толықтырулар енгізу (Қазақстан Республикасының заңы 10 наурыз 2017 жылы № 51-VI ЗРК) // www.zakon.kz. [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі: ИПС «Әділет» adilet.zan.kz.
2. Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрінің 2018 жылғы 18 сәуірдегі № 159 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2018 жылғы 21 сәуірде № 16792 болып тіркелді. [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі: ИПС «Әділет» adilet.zan.kz.
3. Министр Қасымов жалған аккаунт арқылы тіл тигізетіндерді қалай жазалауға болатынын: [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі: Деректер 10.04.2019 сәйкес келеді.
4. ҚР Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ болатынын : [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі: ИПС «Әділет» adilet.zan.kz
5. Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы 1991 жылғы 20 желтоқсандағы № 1017-XII Заңы.: [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі: ИПС «Әділет» adilet.zan.kz.

5.17. Жазушының көркемдік әлемі және кейіпкер

Kamshat A. Toleubayeva

Candidate of philology sciences, professor.

Philology Faculty, E.A. Buketov Karaganda State University
(Karaganda, Kazakhstan)

Әр шығарманың кейіпкер әлемін, кейіпкер психологиясын ашу үшін қаламгердің зертханасын жетік білген өте маңызды. Шығарманың жазылу барысын, тарихын, еңбек жолындағы кездескен қиындықтар, қандай мақсатпен жазылғандығы, көркем шығарма мен авторы арасындағы байланыс, кейіпкерін жасаудағы негізгі принциптері немесе өзіне ғана тән ерекшелігі т.б. сияқты маңызды мәселелерді біле отырып, қаламгердің зертханасына үңіле отырып, біз кейіпкердің психологиясын толық ашып, оның көркем шығарма идеясын ашудағы қызметін де анығырақ байқаймыз.

Иә, Марк Твеннің де, Эрнест Хемингуэйдің де айтқан сөзі бар: «Жазушы болу үшін бақытсыз балалық керек» - деп. Бұл сөзді кез келген өнер иесі – жазушы, суретші, әнші, актер толық түсінеді. Салынып ізденген адам жазудың әдіс-тәсілдерін, оның ішкі заңдылықтарын, шеберліктің сырын меңгереді. Сөйлемнің бастауыш, баяндауышын орнына қойып, оқиғаның басталуы, дамуы, шарықтау шегі, көркемдік шешімі сияқты тәсілдерді қолдана отырып, белгілі бір деңгейге де көтеріле алады. Бірақ сол көркем әлемнің ішінде бұрын

ешкім сезінбеген адамның сезімі мен жан-дүниесі, құбылысты да құпия жаратылыс жүйкесі шүйкеленбесе, жоғарыдағының барлығы құр қаңқа, яғни фабула ғана болып қалмақ. Жаратылыстың мағынасын бір уыс жусанды суреттеу арқылы да сезіндіруге болады. Ол үшін өзіндік көркем әлемің болуы тиіс. Ал дүниені астастыра көркем қабылдау мен көркем ойлау жүйесі балалық шақтан қалыптасады.

Әдебиет – ар айнасы һәм әдемі әлем, әсемдік пен сұлулықтың символы, шындықтың шырағы, сәулесі. Әдеби туынды табиғатынан қоғам- кезең көріністері ғана емес, өмір – уақыттың шындық пен сырлары, адам әлемінің мың сан иірімдері, ең негізгісі – жазушы еңбегі мен шығармашылық жұмыстың бейнет –зейнеті, осы бағыттағы ізденіс арналары, зерттеу мен зерделеудің сыры мен сымбаты, көркемдік танымның тамыр-тынысы да танылады. Арыдағы – «Авеста» әлемінде, кешегі – Күлтегін, Тоныкөк туралы туындылардың алтын арқауында – дәуір дидарымен бірге өмір шындықтары, болмыс - құбыластарының мың сан арналы ирім –сырлары арқау етілген. Қорқыт мұралары – қоғам-кезеңнің, халық тағдырының көрініс – суреттерін мұң - шерменде, жыр - сырменде, күй - әуенмен де табиғи жеткізеді. Бұл арна – Өл-Фарабиден – Абайға, Әуезов әлеміне еркін еніп, кеше мен бүгін ара қатынасын, дәстүр жалғасын, ондағы ұлттық сипатты кең көлемде көрсетті. Мұның бәрінен: ұлт мұраты, тарих тағылымы, өткен кезең – уақыттың үні мен сыры, жылнама – шежіресі кеңінен көрініс тапты. Бұл көрініс жайыттары руханият әлемінен, әсіресе ақын –жазушылар мұра –мирастарынан, ондағы шығармашылық жұмыс табиғатынан кең орын алды. Жазушы еңбегіндегі бейнет пен зейнет туралы қаламгерлер қауымы әркез ақайтудай-ақайтып, жазудай-ақ жазып келген-ді. Осы орайда, Сақұлақ би айтқан: «Адамның басшысы – ақыл, жетекшісі — талап, шолушысы – ой, жолдасы – кәсіп, қорғаны – сабыр, қорғаушысы – мінез, сынаушысы – халық» екенін ескерсек, әдеби процесс табиғатының, жазушы еңбегі мен шығармашылық жұмыстың маңызы мен мәні еселеп артары анық. Қандай да болмасын ірі дарын иесінің шығармашылық әлемін тануда шығармашылық зертхана мәселесі ерекше орын алды. Сөз өнерінде ерекше орыналатын суреткер туындысың жазылу тарихымен қатар сол жазу үдерісінің шығармашылық шеберлігі. Сыншы мен ақынның өнер табиғатын байыптаудағы эстетикалық таным–білігі үнемі үйлесімде және де пенделік сыйластығы да қашанда жарасым биігінде бола бермейтіні жасырын емес.

Ұлы Абайдың өзі жас ұрпаққа: "Атаның ұлы болма, адамның ұлы бол" деп өсиет қалдырғаны белгілі. Әрине, бұл жерде өз атына лайық, ізгі, мейірімді, өзгелерді қадірлейтін, өзі үшін де, өзгелер үшін де еңбек ете білетін, өмірден кеткен соң артына жақсы сөзі мен ісін қалдыратын адам туралы әңгіме болып отырғаны анық. Дегенмен бұдан туындап жататын сұрақтар да аз емес. Сонда қалай, кез келген адам бұл дүниеге келгеннен кейін бар өмірін артына жақсы із қалдыруға арнауға міндетті

болғаны ма? Адамдардың бәрі ұлы тұлғалардай еңбек етіп, артына игілікті мұра қалдыра ала ма? Ондайға тырысу қатардағы адамдар үшін қиял, орындалмайтын арман, бос әурешілік емес пе? "Менің өмірлік тұрғым басқа, — дейді біреулер, — өмір адамға екі рет келмейді ғой. Айналадағы жақындарынның пікірінің өзі екіге бөлінген. Біреулері барына қанағат қыла біл, табысына шүкіршілік ет, шыдамды, сабырлы, айналана мейірімді бола біл десе, енді біреулері мынау көк аспан мен жарық күннің астында сайран салып қалу керек. Аузың барда асап қал. Ішіп-же. Киін. Сауық құр. Нәпсіңді қандыр. Ләззат ал". Қайсысы дұрыс? Мұндай сұраққа сылдырата жауап бере салу қиын емес. Адам өмірінің мәніне қатысты мәселе — ол әр адамның өзінің жеке мәселесі. Мұндайда дайын рецепт беруден онды нәтиже шыға қояр ма екен? Дүние жүзінде қанша адам болса, сонша өмірлік ұстаным бар. Ал талқының, пікір алмасудың ешқашан артықшылығы болмайтыны анық болса да одан кейбір жандар оң кеңес ала бермейді. Өткен ғасырларда өмір сүрген ғұламалар бұқаралық санадағы түсініктерге талдау жасай отырып, адамның болмысының абстрактілі және өзгермейтінін негізге ала отырып, адамның өмірінің мәні оның іс-әрекеттерінің негізгі мақсаты мен мұратынан тұрады деген қағидаға ден қойып келгені мәлім. Бұдан дүниені рухани құралдармен өзгерту мүмкіндігі туралы ой туады. Көптеген философтар өмірдің мәнін жеке адамның дүниетанымдық жүйесінің көрсеткіші, моральдық нормаларды бейнелейтін реттеуші ұғым ретінде қабылдайды. Бұл жерде адам өмірінің мәнін белгілі қағидалармен өмір сүретіні де негізсіз емес екендігін айта кету керек. Адам — белсенді әрекет иесі. Тарихтың түрлі кезеңдерінде өзгеріп отыратын адам өмірінің мәнін, құндылығын айқындаушы — сол адамның өзі. Және ол жеке адамнан, қоғамнан тыс ұғым емес, адамның мақсаттары мен қоғамды диалектикалық тұрғыдан біріктіретін ұғым. "Бақыт" түсінігі. Өмірдің мәні туралы айтқанда, біз оралмай кете алмайтын бір ұғым бар. Ол — бақыт туралы ұғым. "Өмірдің мәні оны бақытты етіп өткізуде" деген тұжырымның кез келген адамға түсінікті әрі жылы естілетіні содан болса керек. Әрбір пенде бұл дүниеге келгенде өзіндік орны бар екені аян. Және де адамзат баласының тұлға болып қалыптасуы оның мінез-құлқына байланысты. «Өмірде көп қателікті адам баласы, өз қолынан жасайды дейді, кейбіреулер қатал тағдыр кінәлі дейді! Кейбіреулер сол қателікті мінезінен табады.. Жақсы мінез бен ақыл күші біріксе – бұлар адамгершілік қасиеттер» (Ыбырай Алтынсарин). "Әрқандай бейне, мейлі ірі, мейлі кіші болсын, нақты қалыпқа келіп, орнықты шындыққа айнарудан алдын ойда түзілген жаңа байланыстар мен қатынастар негізінде жасалған қиял түрінде іске асады" (Рибо). Алайда, қиял қандай түрде көрініс бермесін, өздік ерекшелігін жоймайды әрі тек өзіне тән ерекше мазмұнға ие. Қиял бейнелерінің естегі суреттемелерден негізгі айырмашылығы - олардың нақты болмысқа байланысты қатынасынан туындайды. Ес бейнелері - өткен тәжірибенің қайта жанғыруы, сондықтан да естің негізгі

қызметі өткен тәжірибе нәтижелерін мүмкіндігінше өзгермеген формада сақтау, ал қиял процесінде қай бейне болмасын, өзгеріске түседі, осынысымен де қиял әрқайдай шығармашылық ұмтылыстың міндетті шартын құрайды. Сонымен бірге, қиял арқасында адам өз ісін бастамай тұрып-ақ, болашақ еңбегінің нәтижесін күні бұрын болжастыра алады. "Еңбек процесінің аяғында алынатын нәтиже осы процесс бастауында адам ойымен идеалды түрде жасалады" (К. Маркс). Қиял жәрдемімен болашақ нәтижені күтудің өзі адам еңбегінің жануарлар тума қылығынан түпкілікті өзгешелігін танытады. Қиялдың алдағы іс-әрекет өнімін болжастыруға мүмкіндік ашуы адамның еңбекке деген құлшынысына, мақсатқа жетудегі ынта-жігеріне қосымша қуат қосады. Әр адамның қиялы әр түрлі болады, бірінің қиялы біріне ұқсамайды. Бір адамдардың қиялы бай, шындықпен орайласып жататын болса, екінші біреулердің қиялы жөнді жетілмеген, пәрменсіз, тар көлемді болады. Шындыққа сай, дәл, дұрыс образдар жасай алатын адамдардың қиялы мазмұнды келеді. Шындыққа сай дұрыс қиялдай білетін адамдарда емірдің түрлі салаларынан алынған білім қоры, тәжірибесі, белгілі көзқарасы, соның негізінде қалыптасқан айқын сенімі болады. Американың аса көрнекті ғалымы Эдисон қиялы аса күшті дамыған адам болған. Бір машинаны үш түрлі жолмен ғана жасап шығаруға болады деген ұйғарымға келіспей, Эдисон машинаны 48 түрлі етіп жасауды ұсынған. Бұған керісінше жаңа, соны нәрселерді іздеу, белгісіз нәрсені ашу, ұмтылу орнына шындықтағы нәрселердің өзінің өңін айналдырып, босқа лағып отыратын адамдар да болады. Осындай адамдардың бейнесін Н.В. Гоголь «Ескілікті помещиктер» дейтін повесінде өте жақсы көрсеткен. «Кейде егер күн ашық болып, бөлмелердің іші жылы болса, Афанасий Иванович көңілденіп, Пульхерия Ивановнаға әзілдеп, онымен басқа бір нәрсе туралы сөйлескенді тәуір көретін. Адамдар бір-бірінен қиялының пәрменділігімен де ажыратылады. Мәселен, біреулер мәселені шешуге кіріскенде соның төңірегіне бар ақыл-ойын жұмылдырады, әр сөзін ой таразысына салып, терең ойға шомады. Ол адамдар мәселенің түп қазығын, тарихын іздестіреді, сол мәселе жөнінде басқалармен кеңеседі, тәжірибе жасайды, материал жинастырады, осындай адам бір шығарма жазатын болса, өз кейіпкерлерімен іштей араласып кете алады, олар қуанса қуанады, қайғырса бірге қайғырады. П.И. Чайковский «қарғаның мәткесін» жазып болып, күнделігіне: «Герман жан тапсырарда солқылдап жылап жібердім деп жазған екен». Осы айтылғанға қарама-қарсы қиялы өте әлсіз адамдар да болады. Қиялы әлсіз адамның көркем әдебиет кітаптарын оқуы да бір түрлі. Ол мұндағы әдеби теңеулерге, суреттемелерге мән бермейді, әдеби суреттемелерді тастап кетіп, кітаптың тек әр жерінен «қызық» іздеп, тұтас оқып шығуға шыдамы жетпейді. Өйткені қиялы шабан адамға көркем суреттемелер әсер етпейді, оны тез жалықтырып жібереді. Қиялдың маңыздылығы оның шындықпен байланыстылығында. Шын мәнісіндегі қиял ғана мазмұнды, пәрменді де болып, адамды іс-әрекетке

жетектейді, оның рухани өсуі үшін ерекше маңызды болады. Табиғат зерттеушісі Бюффонның: «Талант дегеніміз – төзім» дегенін ойға алсақ, жазушы еңбегі мен шығармашылық процестің өзіндік белгілі қасиеттері барын, оның өзі ақын – жазушылар өмірінде әр түрлі із бедері, бастау – арнасы, көркемдік құпиясы, шежіре – сыры болатындығын ақын аңғартады. Ал талантты жазушы Думан Рамазанның талант туралы өз тұжырымы бар: Талант дегенді көзбен көріп, қолмен ұстаған ешкім жоқ! Талант деген не нәрсе өзі?! Оны мен тап басып айтып, дәл түсіндіріп бере алмаймын. Бірақ өзімше шамалайтыным рас. Кез келген адамның бір нәрсеге бейімі, ерекше қабілеті болады. Мүмкін, талант дегеннің өзі сол шығар. Сол бейімді жетілдіре берсе, Құдай берген сол қабілет – қарымын шыңдай түссе, кез келген шығармашылық адамы бір нәтежиеге жетеді ғой деп ойлаймын».

Әдебиет — өнердің, бір түрі, сөз өнері дедік. Ал өнер жайлы сөз қозғай, сол өнерді жасаушы шебер жөнінде үндемей өтуге болмайды. Әрине, бұл — тым күрделі мәселе. Мұны жай-жақты сөз ету творчествоның психологиясын байыптау болып табылады. Демек, әдебиеттің, теориясы мен шығармашылықтың психологиясын шатастырмау керек.

Дегенмен суреткер кім, оның қоғамдық тұрпаты, тұлғасы қандай? Талант табиғаты деген не? Мұны жауапсыз қалдыру жәнсіз. Талант атаулы қашаннан халық құрметі мен сүйіспеншілігіне бөленген. Айталық, қазақ халқы атам заманнан бері қарай ел ішінде ақыны мен әншісін айрықша қадірлеген. Өнер иесін қасиет тұтып, киелі санаған жұрттар да бар. Айта берсек, сонау көне дүниенің аңғырт ұрымы суреткер талантын кейбір таңдаулыларға тартқан құдайдың сыйы деп білген. «Құдай сыйы» хақындағы ұғым бағзы заман ғана емес, кейінгі дәуірлерде де көп айтылған: біреулер идеалистік астармен көрер көзге өтірік айтса, біреулер әшейін айшықты сөз ретінде лепіріп айтқан. Әйтпесе, талант тасасында тұрған мұншалық құпия сыр да, сипат та жоқ екені ешқандай дәлел қажет етпейді. Сөйте тұра, суреткер болу үшін адамға тума қабілет, табиғи дарын қажет екенін кім-кім де мойындауға тиіс. Өңгіме сол қабілет пен дарынның қалай тәрбиеленуінде, қалыптасуында және дамуында жатар болар.

«.....шабыт дегеніміздің өзі – түсініксіз тылсым ұғымның бірі. Оны «бар» деп те, «жоқ» деп те үзілді-кесілді кесіп айтуға келмейді. Абай да оны «оянып ой өлкесі», «жарасып өңкей келісім» деп дәріптеп, «ақылдың гүлденуіне» теңеген. Егерде тұла бойың иіп, «ой сәулесі ашылып», көңілдің «көк ала бұлты сәгілмесе», ойдың жинақталуы да, дамуы да, қорытылуы да мүмкін емес. Сондықтан «шабытсыз» жазылған шығарма – көңілсіз махаббаттан туған бала сияқты. Бейне бір әкеліктен бас тарта алмағанымен де ет жүрегіңді елжіретпейтін, көңілің түспеген нәресте іспетті өгейсіп тұрады. Шабытсыз туған шығармаға автордың өзі де ісіне бермейді. Ал «шабытты» күтіп отыра берсе, төрт кітаптан тұратын Лев Толстойдың «Соғыс және бейбітшілігі», Ромен

Ролланның «Жан Кристофы», Томас Маннның «Буденброкки», Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» аяқталмай қалар еді. Демек, «шабыт» дегеніңіз «кінәмшіл келіншек» сияқты шығармашылық иесінің сенімсіздеу серігі. Ал әдемі келіншектің бапшыл келетіні белгілі. Сондықтан да, «Бап шаба ма, бақ шаба ма» деген сұраққа өнер иелерінің өздері де әр қилы жауап береді. Оның үстіне «шабыт» деген сиқырлы сылқым келіншектің құшағына бір ілінсеңіз, елітіп, адастырып әкететіні тағы бар. Мысалы... Шиллер шабытты «Неожиданности души» – «көңілдің күтпеген сыйы» деп бағалапты.» [1. 5]. Әдеби – шығармашылық еңбектің түпкі мақсат – мұраты да осыған табан тірері анық. Біздіңше, бұл бағыт – арна жазушы еңбегінің қыр – сырын ашып, шығармашылық жұмыстың мән – маңызын айқындауды мұрат етсе: Талант табиғаты, Қолтаңба мәнері, Шабыт шалқары, ең негізгісі – ақын – қаламгердің бейнеті мен зейнеті жаңа қырынан, соны сипатымен қалың көптің рухани талап – тілектеріне жауап берері хақ. Шығармашылық зертхана шабыт ұғымына қатысты пайымымызды кеңейте түседі. Шабыт туралы әркім әртүрлі әңгіме айтады. Шабыт деген не өзі? Мәселен, М. Мағауин: «Менің ойымша, мына ақындар кешіре жатар, шабыт дейтін жоқ нәрсе. Шабыт деген жоқ... Шабыт деген, егер бар болатын болса, ол шағын ғана ұшқын болуы керек», – дейді [2. 102]. Айталық, « Бальзак пен Достоевский түнде жазса, Пушкин мен Паустовский – күз айларын, Шиллер көктемді ұнатады екен. Сол секілді К. Паустовский тек көлемі үлкен параққа жазып, таза киініп, жинақы отырған. Вольтер жамбастап, я болмаса креслода шіреніп отырған жазған». Шабыт құшағында отырғанда үйін біреу астаң-кестеңін шығара төңкеріп, тонап, көшіріп әкетсе де, байқамай, жайбарақат отыра беруі мүмкін. Бұл олардың кінәсі емес. Шабыт үстінде үй түгілі өздерінің бар-жоғын ұмытып, өзге әлемге шарқ ұрады. Адамның шығармашылық іс-әрекетінің аса табысты болуына себепші рухи көтеріңкілік пен ерекше күш-қуат туындайтын кезеңдер болады. Бұл жағдайдағы адамды жаңа идеяларға жетектеп, оларды іске асыруға ынталандыратын психологиялық қалып - шабыт деп аталады. Шабыт шығармашыл тұлғаның жоғары белсенділігінен, оның іс-әрекетінің жемістілігінен, жасампаздық ептілігінен, жаңалық ойлап табу қызметіне толық берілуінен көрінеді. Шабыт пен еңбек - екеуі егіз, бір-бірінсіз асамайды. Осыдан, шабыт - қажырлы еңбек пен орасан бай білім қоры негізінде туындайтын мүмкіндік. "Шабыт - еріншектерден қашатын, шақырғанға баратын қонақ" (П.И. Чайковский). Сана айқындығы, ой мен бейнелер кернеуі; ес, зейін өткірлігі, мақсатқа бағыттайтын арнасына симаған ерік күші - шабыттандудың алғы шарттары. Әдебиеттің құдірет күші – адам жанының тереңіне еніп, сезім пернелерін шертуінде, адамға рухани азық болуында. Ежелден «асыл сөздің» қасиетіне жетіп, оны бағалай білген халқымыздың әдеби дамуы тұтас әдеби кезеңдер мен құбылыстарды қамтиды. Ауыз әдебиетінен бастау алып, ғасырлар бедерінде үнемі дамып, жаңарып, өсіп отырған әдебиетіміздің өзіндік ұзақ тарихы бар. Осы тарихи кезең әдебиет

әлеміне құнды көркем туындыларды әкелді. Әдеби дәстүр әдеби процесс өзегінде жалғасын тауып, дамып, үнемі жаңарып, жаңғырып отырды. «Көркем творчество үнемі қозғалыс, даму үстіндегі күрделі әрі жанды процесс. Бұл процесте әр шынайы жаңашылдық өзінің сонылық қасиетін берік сақтай отырып, кейінгі дамуға да үлкен ықпалын тигізеді. Бұл ретте белгілі творчестволық озық жетістіктердің жаңашылдық өмірі мен дәстүрлік қызметі қатар басталады деуге болады. Нағыз дәстүрлік сипат алған көркемдік құбылыс әдеби дамуда бүтіндей жаңа серпіліс, жаңа белес дайындайды» [3, 5 б]. «Мәтібі: қиялдан туған көркем шындықтың шылауын кәдімгі етекбасты өмірдің батпағына батырып алып, содан кейін тіршіліктің шылапшынына шылап, кірін езіп-тазарту, яғни, «өтірік шындықты» өмірлік шындықтың өзіндей шынайы көрсету. Сыншылар «жасанды кейіпкер», «жасанды оқиға», «оқиға сендірмейді», «өмірге жанасымы аз» деп сын таққанда, олар бүкіл шығарманың «жасанды шындықтан» тұратынын білмейді емес, біледі. Бірақ, көркемдік шындықтың, яғни, жасанды шындықтың бойынан өмірлік шындық үйлесімін тауып тұр ма, жоқ па, соны айтады. Өтірік екенін біліп тұрып – сенгің келетін, шындық екенін біліп тұрып – сенгің келмейтін шындық болады. Көркем шығарма да сондай әсер тудырады. Мысалы, В.Ключевский: «Разница между Толстым и Мопассаном: второй потерял ум, не подозревая его в себе: первый вечно искал своего ума и не мог найти его» – «Толстой мен Мопассанның арасындағы айырмашылық мынау: екіншісі (Мопассан) – өзінің ақылының бар екеніне еш күмәнданбастан есінен адасты, ал біріншісі (Толстой) үнемі өзінің миындағы ақылын іздумен өтті, бірақ таба алмады» – дегенде екі деғдардың жеке басын айтып отырған жоқ, олардың шығармаларының табиғатын айтып отыр. Толстойдың барлық кейіпкерлері (Анна, Нина, Наташа, Безухов, Болконский, Қажымұрат) үнемі ақыл мен ожданнның азабын тартып, әлдебір мәңгілік мағынаны іздеумен жанталасып жүреді. Ал Мопассанның кейіпкерлері еш алаңсыз шешім қабылдап, іс-қимылға араласа береді. Мысалы, тұңғыш әңгімесінің кейіпкері Томпыш «қажет» деп санағандықтан да көп қиналмастан неміс офицерінің көңілін табады. Қайсысының таңдауы дұрыс? Екеуінің де. Өйткені екеуінің суреттеп отырған өмір шындығы сондай мінезді қажет етті. Екеуінен де бұрын туған Гете мен Шиллердің кейінгі қаламдастарына: ««Представляй себе их такими, какими они должны быть, если ты желаешь на них влиять, но представляй себе их такими, какие они есть, если тебе придется действовать за них» – «Егер сен оларға (кейіпкерлерге) ықпалыңды жүргізгің келсе, онда олар қандай болуды қаласа, сен де өзінді солардың бірімін деп есепте, ал егерде олар үшін сенің әрекеттенуіңе (шешім қабылдауыңа) тура келсе, онда сен өзің олардың қалай істегенін қаласаң, тура сондай етіп суретте» – деп кеңес беріп кетуі де сондықтан. Сонда «Евгений Онегин» мен «Соғыс және бейбітшіліктің» жазылуына себепкер «кім», немесе «не» болды өзі? Өмірден махаббат қызығын дәметкен, тазалығын бойында сақтаған

бейкүнә сұлулар ма, жоқ, олардың тағдырын көрген бетте шешіп қойған суреткерлер ме? Абайдың да сол сұлудың біріне сүйінгені сондай, ол да күйіп-жанып, Тәтіштің тағдырына араша іздеп, қыз мұңын жеткізіп қана қоймай, Пушкиннің шешімімен келіспей, Онегин екеуін үйлендіріп тынуға бекініп, романды өзінше аяқтауға ұмтылыпты. «Сен жаралы жолбарыс ең, Мен киіктің лағы ем» – деген ән шығарып, бүкіл сақараны күңіrentті. Сонда Абайдың ән шығаруына кім, не себепкер болды? Бұл аздай, Мұхтар Әуезов өзінің роман-эпопеясының бір тарауын «Татьянаның қырдағы әніне» арнады. Қысқы би кешіне келген, ауызынан емшек сүті кеппеген уыздай қыздың әлегінен бүкіл әлемнің жүрегі жараланды. Ол үшін жазғыруға бола ма? Жазғыруға да, жазалауға да болады екен. Наташаның Пьер Безуховқа күйеуге тигенінен, ақыры оның да «кәдімгі қатын» («обыкновенная баба») болып шыққандығына «көңілі қалған» Толстой «әйелдерді» жазаламақ болады (жүйкесіне өзінің әйелі Софьяның да қыжыры тисе керек). Содан тура жаңағыдай бір би кешінде «сылаң қағып сылқылдап, бұраң қағып былқылдап» жүрген, махаббаттың тоятын ашық тілеген келіншекті көріп, әйел махаббатының тұрақсыздығын әшкерелеу үшін «Сылаң сылқым» атты роман жазуға кірісіп те кетеді. Күзгі бақта серуендеп жүргенде иесіз саяжайдағы ағаш шапқан балтаның дауысын естігенде ойына «Бақытты жанұялардың тағдыры бір-біріне ұқсас, ал әр бақытсыз жанұяның бақытсыз тағдыры бір-біріне еш ұқсамайды» – деген сөйлем оралып, асыға романды бастап кеткен. Алайда көркем шындықтың ырқы еркіне бағынбай, Аннаны әшкерелеудің орнына, ақтап шыққан. Бұл реттен алғанда, «Анна Каренинадағы» Анна мен «Абай жолындағы» Айгерім тағдырлас кейіпкерлер. Мұхтар Әуезовтің әуелде бейнелегісі келген Айгерімнің кескіні – кейінгі Айгерімнің бейнесі емес еді. Сонда, «кілтипан», «ілік», «түрткі», яғни, көркем ойдың құпиясын ашатын кілттің кімде болғаны?» [1]. Көлемді көркем туындыларда бірнеше адамның бейнесі мүсінделеді. Мәселен, Толстойдың «Соғыс пен бейбітшілігі» шығармасында бірнеше кейіпкер бар. Бұл шығармадан қайсысы басты кейіпкер екендігін айту қиын. Әдебиет пен көркем өнерде кейіпкердің тұлғасын, мінезін суреттеу өзгешелігі қолданылатын әдіске сәйкес болады. Мәселен, реалистік (оның ішінде сыншыл реализм) әдебиеттегі кейіпкерлерді бейнелеу әдісі мен романтизм әдісі қолданылған шығармадағы кейіпкерлерді суреттеу екі түрлі сипатта. Бүгінгі әдебиет пен көркем өнерде кейіпкерлердің тұлғасын, мінез-әрекетін мейлінше шынайы суреттеуге бейім. Персонсофераның ең бір ұтымды тұсы – адам мінезін, тұлға, бейнесін өзгеріс, даму үстінде алып, өмірлік күрес-тартыспен ұштастырып көрсету. Персоносфера – белгілі бір заманда, қоғамдық ортада қалыптасқан тұлға. Сонымен қатар, жалпы адамзатқа тән сипат-қасиеттер де айқын танылатын, типтік персонсофера дәрежесіне көтерілген әдеби бейнелер баршылық. Персонсофералық дәрежеге көтерілген бейнелер гуманизм мен әділетсіздік, махаббат, зұлымдық,

қызғаныш секілді жағымды және жағымсыз мінез, іс-әрекеттер арасындағы қайшылықты, тартысты көрсетеді. Қаншама уақыт өтсе де, ғасырдан ғасыр ауысып, заман өзгерсе де, бұл персонификациялар өз мәнін жоғалтпайды. Кейіпкердің өмір болмысы, адам тағдыры, дүние, жаратушы туралы белгілі бір шешімнің, нақтылы түйіннің аясына сыймайтынын байқаймыз. Көркем шығармаға көп үнділік, яғни, полифониялық қасиет дарытатын сан алуан толғаныстарынан жеке адамның ой-санасы, ішкі сезімі бүкіл әлеммен, бүгінгі ғана емес, өткен өмірмен де, болашақпен де жалғасып жатқанын аңғарамыз. Кейіпкерді персонификациялау – заман талабы. Қазақ әдебиетінде сом да алып образға қарап, сол кезеңнің бейнесін көреміз. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Зере, Ұлжан бейнелері – нағыз персонификация. Ұлжанды айтқанда, көз алдымызға отбасының жүрек жауһарларын сақтайтын Темірқазығы мүбәрак әйел келеді. Аналық сүйіспеншілігімен қатар, тілегін де, үмітін де ақтаған Абайдай перзентіне шарапаты өз алдына жеке әңгіме. Құнанбай Меккеге қажылыққа аттанып бара жатқанда, зайыбына талай зәбір көрсеткеніне қапаланып, ғафу өтінеді. Сондағы жауаптасуда Ұлжанның «жаратылыстың арғы жағынан» біткен мейірімділігі мен кешірімділігін ұлы жазушы М. Әуезов асқан шеберлікпен жеткізеді. «Жастықта адамға төсек те, үй де, тіпті дүние де тар екен. Ал, егде тартып, зауал шағыңа бейімделген сайын кеңейе береді екен... Ұзақ дәурен кешіп келіп бүгін ырзалық айтып аттансаң болады. Мен сенімен енді көп кінәласам ба, мырза!» - деген сөздері арқылы Мұхтар Әуезов Ұлжандай кейіпкерінің мұсылмандық ақ жүрегін ардақ тұтып суреттеген. Ал, Зере – аналық, әжелік мейірбандыққа қосымша, әлеуметтік сана, ел татулығын ойлайтын қоғамдық зерде өрнектелген кейіпкер тұлғасы. Шығармада бұл бейне Құнанбай тұлғасында жинақталған қаталдық, кешірімсіздік секілді мінездерге қарсылық пікірде ашылады. Абайға әкесіндей мінезді бере көрме деп, Алладан сұранған ақ тілеші бейне ретінде жарқын көрініс береді. Әрбір қаламгер көпшіліктің эстетикалық мұратын әсемдік тәжін әйел қауымынан іздейтіні табиғи нәрсе [4]. «Алысқа құлаш сермемей-ақ, тура отыз жеті жыл бұрын қатараға түсіп, жадымыздан мүлдем шығып кеткен, дәл қазір тасқа басылып отырған осы «Бейнет сусыны» қалай жазылды дейсіз бе? Тосыннан. Екі кештің арасында өткен күндер еске оралып, Алматыдағы үйде қалған ескі «Күнделіктерді» ақтарыстырып отырдық. Кенет сарғыш қатираны ашып қалғанымызда: «Кез-келген қартайған адам – король Лир. В. Шкловский» – деген сөзге көз қиығымыз қадалды. Іштей: «Иә, Құнанбай да король Лир. Абайға қарап – сүйініп, Өмірге қарап – күйініп өмір сүрді», – деген ой шалт ете қалуы мұң екен, ұмытылған ескі ойдың пердесі ашылып, бір ойды бір ой қуып алды да кетті. Суреткер психологиясы туралы «түртінділерді» түре оқып отырып: «Бұл да бір Абай айтқандай «бейнет сусыны» екен» – дегенімізше болмады, бір қарасақ жазбаның аты қойылып, «Бейнет сусынының» «Шабыт» атты алғашқы тарауын көшіріп отыр екенбіз.

Содан, міне, әлі бас көтере алмай отырмыз. Кездейсоқтық па? Солай да, олай емес те. Кездейсоқ басталуы кездейсоқ басталғанымен, отыз жеті жыл бойы іштей дайындалып, анда-санда шығармашылық психологиясы, жазушылық психологиясы, жазушы шеберханасы деген тақырыпта арнайы дәріс оқып қойып жүрдік. Енді, ескі күнделіктен басқа қағазға қарамай, «не жазып кетсе – жайы сол» – деп сүркектетіп отырмыз.» [1].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Т. Жұртбай. Бейнет сусыны. – Алматы: Қазақпарат, 2016.
2. «Жұлдыз» журналы. 1997 № 12 - 176 б.
3. Дәдебаев Ж. Қазіргі кезеңдегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы М. Әуезов дәстүрі. – Алматы: Қазақ Мемлекеттік университеті, 1981. – 47 б.
4. Толеубаева К.А. Мұхтар Әуезовтың «Қарагөз» трагедиясындағы драматизм. - ПМУ: Хабаршысы, Филология сериясы, 2017. - № 4. - Б. 297-307.

5.18. Тема Родины и детства в творчестве Н.А. Некрасова

Ольга Александровна Анищенко

доктор филологических наук, профессор. Кокшетауский
государственный университет им. Ш. Уалиханова
(г. Кокшетау, Казахстан)

Нурлугуль Галыевна Омарова

преподаватель. Кокшетауский государственный университет
им. Ш. Уалиханова (г. Кокшетау, Казахстан)

Виктория Владимировна Шмельцер

преподаватель. Кокшетауский государственный университет
им. Ш. Уалиханова (г. Кокшетау, Казахстан)

Любовь к родине, высокое чувство гражданственности – таковы особенности лирики Некрасова. Образ родины для Некрасова связан с судьбой народа. Николай Алексеевич в своем творчестве, воспевающем народ, призывает к борьбе за его освобождение, протестует и сочувствует всем угнетенным.

Вспоминает ли Некрасов свои детские впечатления («На Волге»), размышляет ли над судьбой крестьянского мальчика («Школьник») – везде мы видим образ России, ее прошлое, настоящее и будущее.

С темой России и русского народа в творчестве Некрасова в неразрывном единстве существует тема детства. Некрасов верит, что именно крестьянским детям, которые тянутся к свету и знаниям, под силу изменить существующие порядки. С ними он связывает надежду на грядущее обновление своей Родины. Образ крестьянского мальчика

в стихотворении «Школьник» в лохмотьях, с «едва прикрытой грудью», но с книжкой в котомке, вызывают у поэта слова, проникнутые горячим патриотическим чувством: *«Не бездарна та природа, / Не погиб еще тот край, / Что выводит из народа / Столько славных, то и знай, / Столько добрых, благородных. / Сильных любящей душой»* [1, с. 236].

У Некрасова к детям совершенно особенное отношение. Им посвящены произведения «На Волге», «Школьник», «Крестьянские дети», «Генерал Топтыгин», «Дядюшка Яков», «Дедушка Мазай и зайцы» и др. Очень трогательно, с теплотой создает поэт образы детей в поэме «Крестьянские дети» – во многом автобиографическом произведении. Свое детство Николай Некрасов провел в Ярославской губернии, в родовом имении. Он любил проводить время с крестьянскими детьми. Позже поэт вспоминал, что его друзья относились к нему не как к молодому барину, а как к обычному мальчишке, с которым можно ходить в лес за грибами, плавать в реке и устраивать кулачные бои. Именно в этот период своей жизни будущий поэт был по-настоящему свободным: *«Мне лепетал любимый лес: / Верь, нет милей родных небес! / Нигде не дышится вольней / Родных лугов, родных полей»* [2, с. 328].

Мир, изображенный Некрасовым в стихотворении «Крестьянские дети», полон света, тепла и доброты. Автору хорошо знакома крестьянская жизнь, детские характеры. В традициях реализма им показаны быт народа, сила его духа.

Тема просвещения, приобщения к знаниям, возможности учиться показана автором в стихотворении «Школьник». Стихотворение «Школьник» – лирическое произведение. Перед нами своеобразный внутренний монолог, передающий размышления автора о судьбе встреченного на дороге крестьянского мальчика. Автор – лирический герой, который верит в пробуждение духовной активности русского народа, в развитие просвещения.

В центре произведения – встреченный лирическим героем босой деревенский мальчик, который пешком идет в город, чтобы сесть за парту. Н.А. Некрасов рассказывает о трудностях, с которыми встречались крестьянские дети на своей дороге к знаниям. Чтобы добраться до школы, необходимо было преодолеть большое расстояние. Родители отдавали «последний грош», чтобы отправить ребёнка на учёбу. Ученику, стремящемуся к знаниям, надо было найти в себе силу воли, чтобы не стыдиться «босых ног», «грязного тела», «едва прикрытой груди» среди «холодных и напыщенных собой». Преодоление препятствий помогает понять целеустремлённость мальчика. В своих напутствиях автор выражает надежду на светлое будущее юного героя.

Интересна история создания стихотворения «Школьник». Летом 1856 г. Некрасов жил на берегу Финского залива в Ораниенбауме, в 40 километрах от Санкт-Петербурга. Эта морская пристань и город

вокруг нее связаны с именем великого русского ученого и поэта М.В. Ломоносова. Проводя лето в местах, которые хранят память о великом соотечественнике, он создал это произведение.

Тема выходца из народа закономерно связывается с именем М. В. Ломоносова: *«Скоро сам узнаешь в школе, / Как архангельский мужик / По своей и Божьей воле / Стал разумен и велик»* [1, с. 235].

Некрасову был близок образ Ломоносова. Становление личности этого выдающегося человека всегда волновало Некрасова. Жизнь Ломоносова, великого «архангельского мужика», который, желая учиться, пришёл пешком в Москву из далёкой северной деревни, вдохновляла Некрасова, давала надежду на то, что бедность и крестьянское происхождение не являются препятствием на пути к образованию, саморазвитию, самосовершенствованию.

Для многих детей в дореволюционной России мечта об учебе была несбыточной. Бедные люди, дети крестьян далеко не всегда имели возможность учиться в школе. Проблематика стихотворения Некрасова «Школьник» – это и сопереживание, и страдание сердца поэта от безысходной жизни в деревнях, и одновременно гимн сильному, целеустремленному народу.

Некрасова никогда не покидала вера в талантливость русского народа. Он был убежден, что необходимо просветить народ, приобщить его к знаниям, и сам немало этому содействовал. В 1861 году поэт на свои средства открыл в Грешневе школу «для обучения крестьянских детей грамоте», необходимой, по его словам, «каждому крестьянину как для домашнего обихода, так и для лучшего уразумения добрых христианских понятий и обязанностей...» [3, с. 338]. Все расходы на содержание школы Некрасов взял на себя.

Некрасов призывал представителей молодого поколения к просвещению ради светлого будущего и великих открытий на благо Родины.

Особое место в ряду стихотворений Некрасова, посвященных детям, занимает произведение «Крестьянские дети», которое было написано летом в Грешневе в 1861 году. Это был год отмены крепостного права: крепостные крестьяне, зависимые от помещиков, получили личную свободу и гражданские права. Возможно, неслучайно, что Некрасов пишет в «год надежд» о детях – будущем России. По жанру это небольшая лиро-эпическая поэма, в которой отражаются чувства автора и его воспоминания о своем детстве, проведенном среди деревенских ребятишек, в грибных набегах, играх и прогулках, а также в разговорах с людьми «рабочего звания», проходившими по большой дороге вблизи его дома [3, с. 17].

Стихотворение проникнуто неподдельной любовью и нежностью к детям. *«Я замер: коснулось души умиление...»* [5, с. 13], – говорит охотник, увидев детские глаза в щелях сарая, но дети у Некрасова

изображены не только в забавах и играх, но и в заботах, в повседневных делах. Показаны свободная, беззаботная жизнь детей и тяжёлый крестьянский труд – классическая картина жизни и быта деревенской детворы, которая поражает своей правдивостью.

Поэт слышит разговор детей, заинтересованно обсуждающих его, а также его собаку и ружьё. Этот эпизод, разумеется, не выдуман. А.А. Буткевич вспоминала, что Некрасов «...редкий раз не привозил из своего странствия какого-либо запаса для своих произведений. Так, однажды, при мне он (...) засел на два дня, и явились «Крестьянские дети». В самом деле, разве возможно выдумать форму этой идиллии? Этот сарай с цветами-глазками!» [4].

Некрасов показывает, что его герои растут свобододолюбивыми и независимыми. Они обладают незаурядной смекалкой, наделены житейской мудростью и рассудительны не по годам. «В их жизни так много поэзии слито, как дай бог балованным деткам твоим» [5, с. 15], – отмечает поэт.

На фоне светлых и счастливых картин жизни простого народа, свободного от условностей светского воспитания, поэт открыто признаётся в любви к крестьянским детям. Гимн детству: «Играйте же, дети! Растите на воле! На то вам и красное детство дано...» [5, с. 19] – кульминационные строчки поэмы.

Главная тема произведения – поэзия деревенского детства – прерывается рассказом о Ванюше: «Довольно, Ванюша! Гулял ты немало, / Пора за работу, родной – / Но даже и труд обернётся сначала / К Ванюше нарядной своей стороной» [5, с. 17]. «Нарядную сторону» жизни крестьянских детей, связанную с живописными картинами плодородных зерновых полей, вкусом свежего ароматного хлеба, сенокосом, когда «Ванюша в деревню въезжает царем...», Некрасов противопоставляет «Другой стороне медали». Отсутствие возможности получить образование и тяжёлый труд крестьянских детей с ранних лет вызывают жалость, негодование и сочувствие автора.

Некрасов рассматривал поэтическое творчество как правдивый рассказ о жизни. Он понимал, что пройдет совсем немного времени, и беззаботная вольная жизнь сельских детей закончится, оставив ощущение счастья лишь в воспоминаниях. Характеризуя фрагмент поэмы «Мужичок с ноготок» («Однажды в студеную зимнюю пору...»), К.И. Чуковский писал: «Здесь каждая строчка (буквально каждая!) проникнута той благодушной улыбкой, которая, как бывает только у очень суровых людей, так неотразима и так заразительна, что миллионы читателей – поколение за поколением – сто лет улыбаются снова и снова, встречая этот прелестный рассказ про шестилетнего деревенского труженика» [6].

Образ Власа, «мужичка с ноготок», нарисован автором с добрым, но горьким юмором. Маленький герой, лишённый счастливого беззаботного детства, обречён на нелёгкий труд с юных лет и на всю

жизнь. Поэт с горечью говорит о том, что картина, когда шестилетний ребёнок работает зимой на морозе наравне со взрослым отцом, была настоящей, реальной.

Этот маленький мальчишка не идёт, а *«шествует важно, в спокойствии чинном»* с чувством собственного достоинства, которое придает ему осознание себя серьёзным помощником отца, его надёжной и крепкой опорой.

Других персонажей поэмы Некрасов изображает, показывая только их глаза и передавая детские голоса, а читатель может представить и прочувствовать индивидуальность каждого героя. Дети, внимательно рассматривающие барина, обладают наблюдательностью и внимательностью, находчивостью и рассудительностью, смелостью и решительностью. Одни проявляют уважение по отношению к охотнику, другие пытаются разобраться в его чувствах и эмоциях.

Поэзия Некрасова – это поэзия жизни, поэзия действительности. В поэме «Крестьянские дети» Николаю Некрасову удалось выразить и передать красоту и чистоту детской души. С детской жизнью воедино слиты поэтичность крестьянского труда, могущество и величие природы.

Тема детства проходит через все творчество Некрасова. Мир детства в понимании автора – идеальная пора человеческой жизни. Отношением к ребенку, к детству измеряет поэт значимость личности, состоятельность взрослого героя. Произведения вызывают мысли о гуманном отношении ко всему живому, об ответственности человека за происходящее, о доброте и милосердии.

Некрасовская лирика является неистощимым источником жизненной силы и мудрости. Самоотверженная и достойная крестьянская Русь показана в творчестве Некрасова с глубоким уважением и состраданием, с сочувствием и пониманием огромного внутреннего потенциала русского человека. Н.Г. Чернышевский писал поэту: *«Вы теперь лучшая, единственная прекрасная надежда нашей литературы»* [7].

Список литературы:

1. Некрасов Н.А. Школьник // Некрасов Н.А. Собр. соч. в 3-х томах. – М.: «Художественная литература», 1971. – Т. 1. – с. 235 – 236.
2. Некрасов Н.А. На Волге // Некрасов Н.А. Собр. соч. в 3-х томах. – М.: «Художественная литература», 1971. – Т. 1. – с. 327 – 334.
3. Жданов В. Некрасов. – М.: «Молодая гвардия», 1971. – 644 с. (Серия «Жизнь замечательных людей»). Вып. 18 (506).
4. Николай Некрасов. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://nekrasov-lit.ru/nekrasov/vospominaniya/nekrasov-v-vozpominaniyah-sovremennikov/butkevich-iz-vozpominanij.htm> (дата обращения: 23.04.2019).

5. Некрасов Н.А. Крестьянские дети // Некрасов Н.А. Собр. соч. в 3-х томах. – М.: «Художественная литература», 1971. – Т. 2. – с. 13 – 19.

6. Чуковский К.И. Мастерство Некрасова. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1955. – 688 с.

7. Переписка Чернышевского с Некрасовым, Добролюбовым и А.С. Зеленым, 1855 – 1862. По рукописям музея имени Чернышевского в Саратове и Пушкинского Дома в Ленинграде. – М.: Московский рабочий, 1925. – 143 с.

5.19. «Қорқыт ата» кітабы ең үздік мәдени ескерткіш ретінде

Ултай Кудайбергеновна Шубаева

философия ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан тарихы және Қазақстан халықтар мәдениеті» кафедрасының қауымдастырылған профессоры. Қазақ ұлттық аграрлық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Мөлдір Маликовна Сембаева

«Қазақстан тарихы және Қазақстан халықтар мәдениеті» кафедрасының оқытушысы. Қазақ ұлттық аграрлық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

«Қорқыт ата кітабы» 12 жырдан, яғни жеке-жеке 12 бөлімнен, хикаядан тұрады. Немістің белгілі ориенталис ғалымы Г.Ф. Диц 1815 жылы осы нұсқаны сол кітапханадан тауып алып, «Қорқыт ата кітабы» жырының сегізінші тарауы, дәлірек айтқанда, «Бисаттың Төбекөзді өлтіргені туралы жыры» деген тарауды өз тіліне аударып бастырады. Ғалым «Қорқыт ата кітабындағы» әлгі өзі аударған жырдағы Төбекөзді ежелгі гректің эпик ақыны Гомердің «Одиссея» поэмасындағы Полифеммен салыстырып, бұл әпсананы гректер күншығыс елінен алған деп дәлелдейді.

Расында, ондай Төбекөзбен сабақтас аңыз, ертегілер көне түркілерде, әсіресе қазақ халқының ауыз әдебиетінде ежелден бар. Бұл пікірді академик Ә. Марғұлан Қорқыт жырымен байланыстыра келіп: «Қазақтар оны «Жалғыз көзді дәу», «Маңдайында жалғыз көзі бар дәу» деп атайды», - дейді [1, 16 б.].

Сол мақсатына жетуде ол өзге ғалымдардың жинаған материалдарына үңіледі. Әсіресе Түркия ғалымы Орхон-Шайықтың Қорқыт жайлы жинақтаған еңбектерін басшылыққа алады. Сонымен қатар Этторо России қазақтар мен қырғыздардың Қорқыт ата жайлы халық аузында сақталған аңыз-әңгімелерін қолына түсіріп, содан да өзіне қажетті деректер табады. Бұл орайда академик Ә. Марғұланның: «Деде Коркут» жырында Қарашық шопан атымен айтылатын мынадай бір жыр бар:

Қарсы жатқан Қаратау,

*Қарайып тұр ол бітпес.
Қызыл-қызыл түйелер,
Қарайып тұр күш бермес.*

Осы сарынға дәл келетін теңеуді Этторо России тек қана қазақ жырынан көреді», - деген сөзін дәлел етуге болады [2, 142 б].

Шығыстанумен айналысып жүрген белгілі ғалымдардың пайымдауынша шет елдерде басылған «Қорқыт ата кітабының» ішіндегі ең жүйелісі, тиянақты аударылғаны - Анкара қаласынан шыққан профессор Мухаррем Ергин тәржімалаған кітап. Түркия ғалымы М. Ергин шын мәнінде өз бауырласының асыл мұрасын тапқандай зор ынтызарлықпен жұмыс жасаған. Негізінде солай, тегі, тілі бір көне түркі кемеңгері Қорқыт ата дүниеге келтірген жыр кітапты түркиялықтар - бірнеше рет баспадан шығарып, халқына сапалы күйде ұсынған. Ол бұл бағытта «Қорқыт ата кітабының» Дрезден және Ватикан нұсқаларын қоса қамтып, оған өзінде бұрыннан жинақталған мәліметтерді кіргізіп, мұнымен шектелмей осы саланы зерттеген шетелдің ірі ғұламаларының жазған жұмыстарын басшылыққа алып, тынымсыз ізденумен толымды тұжырымдар жасап, тиянақты іс бітірген ғалым. Тағы бір ерекшелік - М. Ергин осы «Қорқыт ата кітабын» Анатолия түріктері (кіші Азия түбегіне орналасқан түріктер) тілінде жария етеді. Мухаррем Ергин тәржімалаған «Қорқыт ата кітабы» 1958 жылы Анкара қаласында шықты [3].

Сондай-ақ түркия ғалымдары алғашқылардың бірі болып Қорқыт атаның өмірде болған тұлға екенін дәлелдеуге ұмтылған. Мысалға, белгілі түркия ғалымы Фуад Капрюлу бұл атаның жырымен қоса өзі жайында елеулі деректер жинап, қағазға түсірген. Түркияның өзге де ғалымдары бұл салада тиянақтылықпен, жанашырлықпен еңбек еткен. Оған академик Ә. Марғұланның: «Дрезденде сақталған «Китаби деде Коркут» жырын түркі тіліне бірінші рет басқан ғалым Рифат, одан кейін қазақтар мен түрікмендерге айтылатын көп қария сөздерді толығынан кіргізіп, жаңадан басып шығарған Стамбул университетінің профессоры Орхан-Шаих Гокяи» - дегені толық дәлел [4, 138 б.].

Қорқыт жырын көптеген түрколог ғалымдар зерттеуге, жинауға ат салысты. Орыс ғалымдарынан жоғарыда аталғаннан басқа В.М. Жирмунский, С.П. Толстов, А.Н. Кононов, А.Н. Самойлович, А.А. Диваев, И.В. Стеблева, Х. Короглы сияқты зерттеушілер елеулі еңбек етті. Қазақ ғалымдарының да бұл саладағы еңбектері айрықша атауға тұрарлық. әйгілі ғұлама Ш. Уәлиханов пен академик Ә. Марғұлан Қорқыт шығармасын да өзін де бауырға тартып, оны қазақ жыры мен өнерінің атасы ретінде танытты. Сондай-ақ, Қорқыт мұрасын зерттеуге Х. Сүйіншәлиев, Ә. Қоңыратбаев, Р. Бердібаев, Ш. Ыбыраев, А. Қыраубаева, Н. Келімбетовтер өз үлестерін қосқанын атап айтуымыз керек.

Осыған қатысты бір мәселе - Қорқыт бабаны зерттеген ғалымдар жайлы ойланғанда естен кетпей, еріксіз тәңірге тағзым еткізетін жәйт

бар. Түркі дүниесінің даналық шығармаларының бірі атанған «Қорқыт ата кітабы» бағзы заманнан түркілер мекеніне айналып, өмірдің ағымымен содан бері бірнеше атқа ие болып, біздің заманымызға Яксарт-Сейхұн-Сырдария деген айғақты атаумен жеткен осы қасиетті өзен бойында оғыз ұлысы дәуірінде жасалынған. Қорқыт баба кітабының негізінен Сыр бойында туғанын барлық шығыстанушы ғалымдар мойындайды. Енді арада шамамен 10 ғасырдай уақыт өткенде, осы Сырдың перзенті, атақты ғалым Әуелбек Қоңыратбаев бұл «Қорқыт ата кітабын» қазіргі сол дана баба атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінде қызмет атқарып жүргенде тұңғыш рет қазақ тіліне аударып, 1986 жылы Алматыдағы «Жазушы» баспасынан шығарды.

Сөйтіп, «Қорқыт ата кітабы» ең әуелі Сыр бойында жасалса, ең бірінші рет сыр бойында өз тілімізге аударылып, қалың бұқараға ұсынылды.

«Қорқыт ата кітабының» топтануы типологиялық жағынан қазақ эпосына ұқсас. Оғыз қаһармандарының жиналатын жері Байындыр ханның ордасы, жырдың көбі осы ордаға жиналған батырлар мен бектерді суреттеуден басталады. Оғызнамалардың басым көпшілігінің қаһармандары ортақ, бірінде олардың жеке-жеке ерлік істері баяндалса (Қазан, Бәйрек, Тұралы, Ораз т.б.) екінші бір жерде оқиғаға жалпы қатысушы ретінде айтылады. Әрбір оғызнама сайын қайталанып келетін эпикалық формулалар, клишелер, эпизодтар, бір тектес көркемдік бейнелеу құралдары тіптен көп. Әсіресе, барлық жырды саналы түрде топтастырып тұрған Қорқыт баяндалады. Эпоста барлық жырда қобызбен жырлаушы озан, болашақты болжайтын көреген, оғыз арасындағы ең қасиетті адам. Бұған қоса Қорқыт эпос оқиғаларының ара-арасында да қатысып отырады. Ол ең жауапты, оғыз жұртының тағдырындағы қиын кезеңдерге қатысады. Жалғыз көзді Төбекөз оғыздарды жеп тауысатын болған соң онымен келіссөзге Қорқыт барады (VIII жыр). Қыз айттыруға барғандарды өлтіре беретін Делі Қарашарға да Қорқыт барып, оны өзінің кереметтігіне мойынсұндырады (III оғызнаме). Оғыз бектерінің қысылғанда ақыл сұрап отыратыны да Қорқыт.

Мұнан шығатын қорытынды, оғыз жырларын жазбаша құрастырушы оларды Қорқыт атымен топтастыра салған дегенге негіз жоқ. Оның бейнесі барлық оғызнамалардың болмыс-бітімімен, эпостың сюжетімен тұтасып кеткен. Оның атын жырды жазып алу кезінде сыналап, жамап-жасқап енгізгендіктің ізі жоқ. Ендеше оғыздардың қаһармандық жырларының Қорқыт атамен жинақталып, циклдана бастауы қағаз бетіне түсуден сәл бұрынырақ.

Қорқыттың қазақ арасында сақталған ежелгі бақсыға, абыздарға тән бейнесі «Қорқыт ата кітабында» да көп өзгеріске ұшырамаған. Бұған қоса жоғарыда айтқанымыздай эпостың өзі де ислам идеологиясының терең өңдеуіне түспеген, керек десеніз мұнда жазба әдебиетінің де

ықпалы жоққа тән. Қорқытқа әулиелік қасиет беріп, мұсылмандыққа икемдеу эпостың алғашқы кіріспе бөлімінде байқалады. Ал бұл бөлім зерттеушілердің айтуынша талассыз кейін қосылған, тіпті олжазып алу, не көшіру барысында пайда болған бөлім. Ал өзге жырларда эпостың стилі де, мазмұны да таза сақталған. Тексте араб, парсы сөздері өте сирек кездеседі.

Мұның себаптеріне үзілді-кесілді жауап беру қиын. Расында да XIV-XVI ғасырлардың аралығында оғыздардың ұрпақтарында, әсіресе кіші Азия мен Әзірбайжанда өркендеген жазба әдебиеті болды. Оның үстіне бұдан төрт-бес ғасыр бұрын-ақ отырықшылыққа айналған оғыз жұртының арасында мектеп, медреселер салынып, діннің ықпалы күшті болды. Соған қарамастан «Қорқыт ата кітабының» көп өзгеріске ұшырамай келуі таңқаларлық жағдай.

«Қорқыт ата кітабындағы» жырлар жызылып алынған мезгілге дейін де, сәл кейінірек те көшпелі оғыздардың арасында молырақ сақталып келгенге ұқсайды. Оғыз эпосында көшпелі тіршіліктің ізі сайрап жатыр, бұл мәселе дау тудырмайды. Эпостың мұсылманшылықтың әсеріне де, жазба әдебиеттің ықпалына да ұшырамауының басты себебі осында болса керек.

Бір қызығы, орта ғасырлардағы Кіші Азия, Әзірбайжан төңірегінде жазылып алынған «Қорқыт ата кітабынан» басқасы төңіректегі басқа деректерде Қорқыттың мұсылмандығы тереңдеу. Ол исламды уағыздаушы әулие ретінде жиі көрінеді.

«Қорқыт ата кітабының» сюжеттерін Қорқыт пен басқа кейіпкерлердің бейнесін қосымша мәліметтермен де (ауызша, жазбаша деректер) өзге халықтардың тарихи және фольклорлық мұраларымен де салыстыра қарастыру зерттеу еңбектерде кең етек алған. Осының негізінде қазір осы эпосқа тікелей де, жанамалы түрде де қатысы бар қыруар мәліметтерді жинақтап, олардың өзін белгілі бір ғылыми-методикалық жүйемен ретке келтіріп, пайдаланудың мүмкіндіктері бар.

Түрлі тарихи дәуірлерде қалыптасқан батырлық жырлар мен аңыз-әңгімелер XIV-XV ғасырларда аты аңызға айналған Қорқыт ата есіміне байланыстырылып және Кіші Азия территорияларында қағаз бетіне түсірілді. Алайда «Қорқыт ата кітабындағы» жырлардың дені оғыз тайпаларының ежелгі мекені орталық Азияда (дәлірек айтқанда Сырдария мен Арал теңізінің маңында) қалыптасқанын зерттеуші ғалымдардың көбі мойындайды. Бұл жағдай қазақ және оғыздың эпикалық мұраларын тікелей салыстыра зерттеуге мүмкіндік береді. Біз «Қорқыт ата кітабы» мен қазақтың «Алпамыс», «Қобыланды» жырларындағы кейбір типологиялық ерекшеліктерін тілге тиек етіп көрейік.

Әдетте, «Қорқыт жырларында» эпикалық баяндау негізінен оғыз тайпалары мен бектерінің бейбіт өмірін, олардың байлықтарын суреттеуден басталады. Кейбір стилистикалық айырмашылықтары мен

эпитеттердің орны алмастырылып, немесе өзгертіліп келгені болмаса, мұндай мотив «Қорқыт кітабына» енген көптеген жырларға тән.

«Байындыр хан орнынан тұрыпты: Шам күндігін жер үстіне тіктіріпті, ала шатырды көк жүзіне қарай көтеріпті, мың жерге жібек кілем төсетіпті. Хандар ханы Байындыр хан жылда бір рет той жасап, оғыз бектерін қонақ етеді екен. Және де той жасап аттан айғыр, түйеден бура, қойдан қошқар сойдырыпты».

Қазақтың батырлар жырында да ең алдымен белгілі бір рудың өкіліне жататын батырдың ата-аналарын, олардың байлықтарын жырлау - кең тараған мотивтердің бірі. Мәселен, «Қобыланды батыр» жырының нұсқаларында Тоқтарбайдың дәулеті:

Байлығында есеп жоқ,

Айдалып, бағып жайылды.

Қорқыт ата кітабындағы сюжеті жағынан қазақ эпосымен үндес келетін сарындар көп кездеседі. Әсіресе бір балаға зар боған әкешешенің мүшкіл хәлі жөніндегі хикаялар жиі ұшырайды. Міне «Қорқыт ата кітабының» бірінші хикаясы – «Дерсеханұлы Бұқаш туралы жыр» осындай сюжетке құрылған: Кімде-кімнің ұлы, қызы жоқ - қара отауға қондырыңдар, қара киізді астына төсеп, қара қойдың етін алдыны тартыңдар, жесін, жемесе тұрсын да кетсін деген еді. Ұлы барды ақ отауға, қызы барды қызыл отауға қондырыңдар, ұлы, қызы жоқты Тәңірі қарғапты, біз де қарғаймыз, мейлі білсін деген еді.

Баласы жоқтарға бұл секілді мәміле жасаудың тарихи әлеуметтік себептері жырда айтылмайды. Оның үстіне барлық оқиға рудың шеңберінен аспайды. Жиынға келіп қатты қайғырып қайтқан Дерсеханның той иесі Байындырмен ешқандай бас араздығы жоқ. Әрі олар бір рудан. Сондықтан баласыздарды қудалау- ерте дәуірдегі ырым, салттармен тікелей байланысты деп қарауымызға негіз бар.

«Қорқыт жырларында» нәресте туылғаннан кейін оған бірден ат қойылмайды. Ол үшін бала кезінде ерлік жасауы тиіс. Мәселен, «Дерсехан ұлы Бұқаш хан» жырында жас бала бұқаны өлтіргеннен кейін рудың ақсақал ақылшысы Қорқыт келіп оның ерлігіне қарай Бұқаш деп ат қояды.

Мұнан байқалатыны көне түсінік сюжеттің желісіне қарай шындық сипат алғанын байқаймыз.

Қазақтың батырлар жырындағы болашақ нәрестенің анасы қабыланның, арыстанның т.б. өкпесін, жүрегін жеп жерігін басу секілді сенімдер де осындай өзгерген шежіре-аңыздардың бір көрінісі іспеттес. Мұнда қаһармандардың есімі хайуанаттардың атауына (мысалы оғыз эпосындағы бұқа - Бұқаш) тікелей байланысты болып келе бермейді, бірақ олардың мінездемелері «арыстан туған», «қабылан», «арыстандай ақырып» т.с.с. бейнелеу құралдарымен үнемі толықтырылып отырады. Оғыз эпосында да Қазан ханның тұрақты эпитеті «Амыт суының арыстаны, Қарашықтың қабыланы» сияқты болып келеді.

Екінші жыр «Салар Қазанның үйін жау шапқан жайындағы жырдағы» Қазан Салар - «Қорқыт ата кітабының» басты қаһарманы. «Оғыз-наме» жырының суреттеуі бойынша, алып батыр Қазан - Қорқыт атаның замандасы. Жырдың негізгі тақырыбы - оғыздардың көрші тайпалармен өзара қарым-қатынасы деуге болады. Көрші ру-тайпалармен өзара қарым-қатынас оғыз-қыпшақ дәуіріндегі ең көкейтесті мәселе болғанын тарихи деректер дәлелдейді. Сонымен бұл жырда сол дәуірдің ең маңызды деген мәселелерінің бірі жырланған.

«Қорқыт ата кітабына» негіз болған жырлардың бірі - «Қам Бураұлы Бамсы-Бәйрек туралы жыр». Бұл жырда ерліктен гөрі романтикалық сарын басымырақ. «Бамсы Бәйрек жыры» өзінің композициялық құрылымы жағынан «Алпамыс батыр» жырына өте жақын. Ал, сюжеттік тұрғыдан Бамсы Бәйрек пен Алпамыстың дүниеге келуі, сүйген қызына үйленуі, батырлардың жау қолына қапылыста тұтқынға түсіп, ұзақ жылдар бойы зыңданда жатуы, сүйген жарының басқа біреумен үйлену тойының үстінен шығуы, жыр қаһармандарының мұрат-мақсатына жетуі, т.б. екі жырда да бір-біріне ұқсас болып келеді.

Төртінші жырдың негізгі тақырыбы - бектердің балаларын тәрбиелеу мәселесі. Сол заманның дәстүрі бойынша, он бес - он алты жасқа толған ер балалар міндетті түрде әскери өнерді үйренетін болған. Оғыз-қыпшақ дәуірінің, жаугершілік заманының осы бір шындығын «Қазанбектің баласы Оразбектің тұтқынға түскені туралы жырдан» айқын көруге болады. Қорқыт дастаны жастарды соғыс өнерін білуге, ар-намысты жоғары ұстауға, ел басына күн туғанда тайсалмай жауға қарсы шығуға, ал жауды жеңе алмаған жағдайда намысты қолдан бермей, ел-жұрт үшін ерлікпен ажалға бас тігуге үндейді.

Қорқыт жырының бесінші тарауы - «Доқа Қожаұлы ер Домрул жөніндегі жыр» деп аталады. Домрул жөніндегі халық аңызы - түгелдей дерлік ислам дініне қарсы айтылған жыр. Бұл жырдың исламға дейінгі дәуірде айтылған мотиві шығарманың сюжетінен айқын көрінеді.

Домрул деген бір алып батыр аң аулап, өзен жағасында жүреді екен. Бір күні сол маңайға бір ауыл келіп қонады. Көп ұзамай солардан бір сұлу жігіт қайтыс болады. Бүкіл ел жылайды. Жас жігіттің қыршын кеткеніне Домрул қатты ашуланады. Ол ызаланып елден сұрайды: - Оны өлтірген кім? - дейді.

Ел айтады: - «Тәңірінің бұйрығымен өлді, оның жанын алған қызыл қанатты әзірейіл», - дейді [5, 16 б.].

Қаһарына мінген ер Домрул бостан-бос кісінің жанын алатын әзірейілмен соғысып, жас жігіттің жанын өзіне қайтарып бермек болады. Сонда тәңірі әзірейілге: «Домрулдың өз жанын алып кел» деп бұйырады. Әзірейіл іздеп үйіне келеді. Домрул қылышын қынабынан шығарады. Сол сәтте әзірейіл көгершінге айналып ұшып кетеді.

Қорқыттың ажалмен күресудегі басты мотивтерінің бірі осы жырдан көрінеді.

«Қаңлы Қожаұлы Қан-Тұралы жайындағы жыр» - әке-шешенің мұрагер баласын үйлендіріп, оған жаңа отау тігуі деуге болады. Сонымен бірге, мұнда оғыз-қыпшақ, әсіресе түрікмен батырларының жат жұрттық христиан қыздарына үйлену дәстүрі өз көрінісін тапқан.

«Қорқыт ата жырындағы» теңдесі жоқ алыптардың бірі - Қазылық Қожаұлы Ер Жүгенек. Жүгенектің жырдағы басқа батырлардан ерекшелігі - ол сегіз қырлы бір сырлы жігіт ретінде суреттеледі. Ол - әрі жойқын алып ер, әрі қобызшы, әрі ақын. Елі оны ерекше ұнатқан.

Қазылық Қожаұлы жауға аттанып, соғыста жеңіліп тұтқын болған еді. Бұл кезде Жүгенек әлі бір жасқа да толмаған екен. Ол он бес жасқа келгенде Баяндыр ханға барып: - Маған әскер беріңіз, әкемді тұтқыннан босатам,-дейді. Жүгенек соңына ұлы алыптар бастаған әскер ертіп жорыққа аттанады. Жолшыбай Жүгенек түс көреді. Түсінде Қорқыт ата кеңес берді. Әулие атаның ақылын тыңдап Жүгенек жол-жөнекей сырт оғыздардан тағы да көп нөкер қосып алады.

Әкесін тұтқын еткен Дюзмюрд елінің әміршісі Дирек деген екен. Ол бойы он алты аршын, алпыс батпан шоқпарды ұршықтай иіретін алып батыр. Жүгенек сондай алыпты жеңіп, әкесін тұтқыннан босатады.

Бұлар еліне аман-есен оралып, бұрын-соңды тірі пенде көрмеген ұлан-асыр той жасайды. Тойға Қорқыт ата келіп, ел-жұртқа өлеңмен ұлағатты ғибрат сөз айтады.

Содан кейін Қорқыт ата тойға жиналған игі жақсыларға бата береді: - Қаратаудың жүзі жығылмасын, жапырағы қалың қаба ағаштың басы кесілмесін. Ақсақалды бабаңның жері ұрмақ болсын, ақ бүркендік анаңның жері бейіш болсын - дейді.

«Бисаттың Төбекөзді өлтіргені туралы жырға» ұқсас сюжеттер қазақ және қырғыз фольклорында жиі ұшырайды. Мәселен, осындай сюжет «Жалғыз көзді дәу» ертегісінде де бар. Бұл ертегіде Төбекөз дәу бірде тажал, бірде айдаһар бейнесінде суреттеледі. Айдаһар қалың елге салық салып, жұма сайын көптеген адам, мал алып жеп тұрады. Елдің құты қашады. Сол кезде Жандыбатыр қырық құлаш семсерімен айдаһарды өлтіріп, ел-жұртқа бейбіт өмір сыйлайды.

«Қорқыт ата кітабының» соңғы жырында, яғни «Сыртқы оғыздардың ішкі оғыздарға қарсы шығуы және Бамсы Бәйректің өлімі туралы жырда» тұңғыш рет оғыздардың арасындағы, өзара өшпенділік, сыртқы оғыздардың ішкі оғыздарға қарсы күреске шығуы жырға арқау болған. Бұл тарихи шындыққа сәйкес келеді. Оғыздар ұдайы өзара бірлікте, татулықта тұрған деу өмір шындығына жанаспас еді.

Сонымен «Қорқыт ата кітабының» ең соңғы, он екінші жыры - оғыздардың өзара қырғиқабақ соғыстарын баяндайтын жыр деуге болады.

Қорқыт дастанының халықтық сипаты шығарманың сюжетінен, идеялық бағыт-бағдарынан айқын көрініп тұр. Туған жерін, елін, өз Отанын сыртқы жаудан қорғау үшін ажалға бас тігіп, қан майданға шыққан алыптардың ерлігі, жауынгерлік патриотизмі зор шабытпен

жырланады. Дастанда ел үшін жан пидә еткен ұлдарын күллі оғыз-қыпшақ жұрты мақтаныш тұтып, олардың ерлік істерін өлең-жырға қосып айтады. Автор ерлік, әділдік, адамгершілік, ата-ананы құрмет тұту, уәдеде тұру сияқты ізгі қасиеттерді ту етіп көтерген.

Сонымен, Қорқытқа қатысты жазба жәдігерліктердің де, фольклорлық ауызша деректердің де үлес салмағын және ғылыми мәнін төмендетпей, керісінше оларды өзара үйлестіре отырып, әрі Қорқыт туралы және оның атынан шығарылған эпос («Қорқыт ата кітабы») пен музыкалық шығармаларды, аңыздар мен әпсаналарды, бақсылық өнер мен байырғы түсініктерді тұтастай өрелестіре отырып, әрі осы мұралардың бәріне жүйелі сипат бере отырып, осы тақырыпқа кешенді түрде келудің мезгілі келді. Бұл орайда белгісіз деректердің, әлі де толықтыруды қажет ететін пайымдаулардың бола беретіні заңды құбылыс. Оның үстіне Қорқыт тақырыбының географиялық ауқымдылығы да, дерек көздерінің әртүрлілігі де мұндай істің салмағын мейлінше ауырлатары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қорқыт ата. Энциклопедиялық жинақ. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. - 798 б.
2. Орынбеков М. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. - Алматы: Ғылым, 1996. – 168 б.
3. Ерменов Қ.Е. Қорқыт ата - ойшыл философ. - Алматы, 2002. – 108 б.
4. Қоңыртбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. - Алматы: Қазақ университеті. - 1991. - 254 б.
5. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. - Алматы: Жазушы, 1994. – 160 б.

5.20. Основы дизайна в художественном образовании в современном мире

Дана Арунрашидовна Бейсенбаева

Магистр ИЗО и черчения, член союза дизайнеров РК,
преподаватель Институт Мардана Сапарбаева и колледжа
Искусства и дизайна им. А. Кастеева (г. Шымкент, Казахстан)

Салтанат Исмаиловна Рустемова

Магистр ИЗО и черчения, преподаватель.
Институт Мардана Сапарбаева
(г. Шымкент, Казахстан)

Художественное образование сегодня активно развивается, оно востребовано, т.к. искусство, общение с которым лежит в основе художественного образования, имеет большое воспитательное

значение, а языки и методы искусства помогают в освоении огромного пласта информации, усиливая эмоциональную насыщенность ее содержания.

Успешность человеческой деятельности возможна только тогда, когда личность имеет возможность развиваться художественно. При этом формируется духовная культура человека, начинают развиваться его творческие способности, креативность, творческий потенциал. Это позволяет еще раз подчеркнуть и отметить, что художественное образование направлено на становление культуры восприятия окружающего мира и себя в этом мире, помогает человеку самосовершенствоваться и саморазвиваться, учит воспринимать мир во всем его многообразии и многоцветии.

Какие проблемы должны решаться на всех уровнях образовательной системы. Постановка и решение творческих задач в условиях современного развития общества является необходимой составляющей модернизации всех сторон жизни и качества жизни как всей нации, так и каждого человека.

Живопись, рисунок, скульптура, оказавшись в сложных условиях, утратив актуальность для широких народных масс, не потеряли своего значения для духовно развитых людей. Тем не менее, то, что, несомненно, относится к сфере изобразительного искусства, окружает людей в наше время повсюду: в метро, на улице, в магазинах. Оно проявляется на страницах журналов, в одежде, предметах быта, автомобилях, полиграфии. Я говорю о художественном оформлении и проектировании, или, используя более распространенное сейчас слово, о дизайне.

Дизайн – в широком смысле – современное искусство художественного конструирования предметного мира; разработка образцов рационального построения предметной среды. В узком смысле – творческая деятельность, целью которой является определение формальных качеств промышленных изделий, в том числе, внешних черт изделия.

Однако многие сегодня считают слово "дизайн" синонимом чего-то сомнительного, чего-то, что трудно отнести к сфере изобразительного искусства. Дизайнер – это модная, но не имеющая однозначно положительной оценки, современная профессия.

Конечно, оформление этикетки и афиши никогда нельзя будет ставить в один ряд с полотнами великих художников. Но ведь были времена, когда афиши рисовал Тулуз-Лотрек, а этикетки оформлял Альфред Муха. И это открывает нам лицо истинного дизайна – прикладной, но полноценной сферы изобразительного искусства.

Эстетическое образование – это процесс освоения совокупности искусствоведческих знаний, умений, навыков, формирования образного мышления (С.М. Вишнякова); [3, с. 372]. Того дизайна, чьи образчики: от рекламного плаката, до логотипа на ручке, от дизайна

интерьера и ландшафтного дизайна до дизайна одежды и мелких бытовых аксессуаров, должны воспитывать у людей художественный вкус и тягу к прекрасному. И это воспитание, это положительное влияние должно начинаться с детства.

Основы дизайна неотъемлемая часть современной жизни в воспитании и образовании нынешнего поколения и творческих личностей в частности. Опираясь на анализ образовательных процессов в вузах художественного профиля, можно утверждать, что искусство, являясь основным содержанием образования, предполагает возрождение духовных основ личности как ценностной составляющей обучающихся и обучаемых. Это связано с тем, что в центре всего образовательного процесса лежит искусство, позволяющее открыто выражать эмоции, естественные впечатления, переживания и постоянно осуществлять разнообразную творческую деятельность. Искусство можно рассматривать как объективно-субъективную ценность и основу художественного образования. Это связано с тем, что каждое произведение искусства уникально, неповторимо и является безусловной ценностью.

Можно рассматривать художественное образование и как систему, которая состоит из таких взаимосвязанных компонентов, как цель, содержание, методы, формы, средства, технологии, способы деятельности и пр. Если изучать художественное образование с позиции процесса, обеспечивающего качество, то в таком случае его можно представить, как процесс долговременный и не заканчивающийся. Образование, рассматриваемое как процесс, неизменно имеет отложенный и промежуточный результат. Не вызывает сомнения тот факт, что повышение художественной культуры субъекта влияет на повышение культурного потенциала общества. Художественное образование представляет собой процесс включения индивида в художественную культурную деятельность и развития познавательных творческих позиций и эмоционально-ценностных отношений к искусству, к художественной деятельности (О.В. Сальдаева) [4, с. 7].

Обучение основам дизайна осуществляют во взаимодействии с обучением изобразительной грамоте как средством выражения творческой идеи, художественного образа – так удастся достигнуть наиболее высоких показателей. Такая важная роль категории формообразования в художественном конструировании дает ключ к методу приобретения специальных знаний, так или иначе связанных со свойствами объекта художественного конструирования (например, знаний по эргономике, технологии материалов, конструированию и др.). Практическая реализация каждого из данных направлений будет эффективна только в том случае, если существует и сохраняется сбалансированное соотношение уровня организации художественного образования и потребностей современного мира. Стратегически

верный выбор способов и форм управления данным процессом поможет в достижении данной цели. Эстетическое воспитание всегда осознавалось как важнейшее средство формирования отношения к действительности и как важный аспект обучения в современном мире.

Литература:

1. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования / М. В. Кларин. – Рига: Эксперимент, 1995. - 176 с.
2. Советский энциклопедический словарь. — М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1981. — 1600 с.
3. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Словарь по педагогике. М.: Ростов н/Д, 2005. 448 с.
4. Рахимбаева И.Э. Художественное образование в современном мире и перспективы его развития // Современные проблемы науки и образования. – 2018. – № 4.; URL: <http://science-education.ru/ru/article/view?id=27924>. (дата обращения: 24.04.2019).

5.21. Исламның діни символдары

Жанар Дуйсембековна Мустафина

«Дінтану» мамандығының докторанты, Әл-Фараби атындағы
Қазақ Ұлттық Университеті (Алматы, Қазақстан)

Асылбек Төреханұлы Мәден

тарих ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе
өңірлік мемлекеттік университеті (Ақтөбе, Қазақстан)

Ислам діні әлемдік діндердің ең жасы және оны ұстанушылар қатары дүниежүзі бойынша жыл сайын артып келеді. Дін қазіргі уақытта өзінің мәртебесіне (діни немесе зайырлы мемлекет) қарамастан адамзат қоғамының ажырамас бөлігіне айналды. Халықтар арасында әлемдік діндерді түсінуге деген қызығушылық артты. Адамдарға бірінші кезекте діннің мазмұны мен практикалық көрінісі қызықты. Ол осы діннің символдарын құрайтын түрлі рәсімдерден, ғұрыптық жоралғылардан, тб. тұрады. Бұл ретте, символизмді белгілі-бір деңгейде түсінбей, символдар жөніндегі өз білімдерінді кеңейтпей және тереңдетпей ешбір дінді, ешбір діни жүйені дұрыс қабылдау және түсіну мүмкін емес. Ол неліктен? Өйткені, әлемдік діндердің Қасиетті кітаптарының барлығы символдар тілімен жазылған, барлық діни жоралғылар мен рәсімдер символдарға толы және олардың өзі символ болып табылады. Бір сөзбен айтқанда, барлығы символизмге толы.

Бұл мақаламызды исламның діни символдарын талдауға арнап отырмыз. Бір жағынан алғанда, анау айтқандай ислам символикасы жоқ десек болады, өйткені бұл дін көп көріністер мен бейнелерді пайдалана бермейді және оны мүлдем қажет етпейді. Дегенмен, ислам дінінде де

белгілі-бір атрибуттар, рәсімдер, жоралғылар, ережелер жинағы бар. Мұның өзі де өзіндік символ болып табылады.

Исламның діни символдары мәселесін қозғағанда біз бір нәрсені түсінуіміз қажет, яғни ислам (мұсылман) әлеміне қатысты символдар және ислам дініне қатысты символдар болады. Осы ретте, Ислам әлемдік діндердің ішіндегі ең жасы және сондықтан да мұсылмандық белгілер мен символдардың көпшілігі өзге діндер мен мәдениеттерден алынғандығын айтуымыз қажет. Кейбіреулердің Құрандағы Адам мен Хауа анаға қатысты аңыздың иудей дінінен алынған, тіпті Таураттан көшіріліп алынған деп Исламды айыптауының өзі осы діни-мәдени сабақтастықтан шыққандығы сөзсіз. Шынында да барлық Қасиетті кітаптарда Адам ата мен Хауа ана туралы аңыз, сол сияқты Ибраһим бейнесі ортақ мазмұнда беріледі. Алайда осындай мотивтер ежелгі ассирия-вавилондық мифтерде де кездеседі. Сондықтан олар барлық адамзатқа ортақ деген қорытынды жасауға болады.

Исламның діни символдарының қатарында осы дінге қатысты діни құрылыстарды, діни рәсімдерді, қасиетті орындарды, қасиетті мәтіндерді, атрибуттар мен эмблемаларды жатқызуға болады. Ислам дінін символдауда діни құрылыстардың орны ерекше. Басты діни құрылыстар ретінде мешітті, қағбаны, Мұхаммед Пайғамбардың мазарын, айванды атаймыз. Осылардың ішінде Қағба ең негізгі мұсылмандық символ болып табылады.

Қағба – мұсылмандардың құлшылық ететін аса қастерлі орындағы ежелгі ғимарат. Ол Меккедегі (Сауд Арабиясы) Ислам әлемінің басты мешіті Әл-Харамның ішкі ауласында орналасқан. Жалпы көлемі 145 шаршы метрге тең тастан қаланған құрылыс үй. Қасиетті үй, көне үй деп те аталады. «Қағба» сөзі араб тілінен тура аударғанда «қадір мен құрмет қоршаған қасиетті жер» дегенді білдіреді. Қағба бұрыштары әлемнің төрт бұрышына бағытталған және әр бұрышының өз атауы бар: «йемен» (оңтүстік), «ирак» (солтүстік), «левант» (батыс) және «қара тас» (шығыс). Осы «Қара тас» - Қағбаның басты киелісі болып табылады. «Қара тас» Қағбаның шығыс бұрышына 1,5 м. биіктікте монтаждалған.

Қажылық кезінде құлшылық етушілер сағат тіліне қарсы бағытта Қағбаны жеті рет айналады. Қағбаны айналу барысында тиісті дұғалар оқылады, осы рәсімнің ақырғы нүктесі – Қара тас. Бұл рәсім Күннің ғаламшарларды айналу қозғалысын білдіреді. Бұл сонымен бірге адамның өз өміріндегі басты қажеттілігі – сенімді іздеуін символдауы мүмкін. Қағбаны айналу барысында құлшылық етуші адам мүмкіндігінше оған жақындап, оның бұрышына қойылған Қара тасты сүйі қажет немесе қол тигізіп, тәу етуі тиіс. Адамның қара тасқа жанасуы кеңістік пен уақытқа қарамастан осы тасты сүйген немесе қол тигізген барлық адамдардың, Мұхаммед Пайғамбардың өзіне дейін, ерекше бірігуін білдіреді. Сондықтан әлемдегі барлық мұсылмандар бір-біріне бауыр болып келеді [1, 209 б.].

Мұсылмандық діни орындардың тағы бірі – мешіт, құлшылық ететін және негізгі мейрамдарды өткізетін орын. Мешіттердің қазіргі архитектуралық құрылымы сонау VII-VIII ғасырлардан бастап қалыптасты. Ислам дінінің таралуымен қоғамдық моншалар, тб. ғимараттар пайда болды, архитектуралық стильдер өзгерді. X ғасырда мешіт ауласының осі бойынша айвандар, одан кейінірек – басты қас бетте монументалдық порталдар пайда болды.

Исламның діни символдарының бірі Мединадағы Үлкен мешіт болып табылады. Сонымен қатар Иерусалимнің шығыс бөлігінде орналасқан Куббат ас-Сахра (VII ғ. аяғы) және әл-Ақса (VIII ғ.) мешіттері де мұсылмандар үшін қастерлі орындар. Екеуі де араб архитектурасының жарқын үлгілері [2, 272 б.].

Жалпы исламның діни құрылымы екі бөліктен тұрады: Иман – сенім (исламның хақтығына) және Дін (діни практика – діни ғұрыптардың, діни моралдің, дәстүрлердің және тб. жиынтығы). Осылардың барлығының бүге-шүгесі Құран, сунна (дәстүрлі ережелер жинағы) және ресми беделді дін өкілдерінің шешімдерімен айқындалған. Иманның мәні жалғыз құдайға, Мұхаммедтің және оған дейінгі пайғамбарлардың пайғамбарлық миссиясына, періштелерге, Құранда түсірілген уаһилерге, «ақырет күніне» сену болып табылады [3, 187-188 бб.].

Осы сенімнің астарында үлкен символдық мән жатыр. Ислам сенімнің бес парызына негізделген.

Оның біріншісі «Алладан басқа тәңір жоқ және Мұхаммед Оның елшісі» (шахад) екеніне куәлік беру. Осы қысқа символды айта отырып мұсылман өзінің сенімге қатыстылығын дәлелдейді. Бұл формула Құранда жоқ болғанымен мұсылмандық сана-сезімнің негізі болып табылады.

Екіншісі – күнделікті бес реттік құлшылық (намаз), үшіншісі – міндетті қайырымдылық (зекет салығы), төртіншісі – қасиетті Рамазан айында ауыз бекіту (ораза), бесіншісі – Қасиетті Меккеге құлшылық сапар жасау (қажылық). Осы аталған міндеттерді орындау мұсылмандықтың белгісі болып табылады.

Намаз оқу және қажылықпен қатар діни рәсімдер қатарына құрбан-байрам (құрбан шалу мерекесі), дәрет алу жорасын жатқызуға болады. Дәрет алу рәсімі – сыртқы тазаруға қарағанда ішкі тазаруды білдіреді [4, 17 б.].

Негізі исламға құдіретті Аллаға сенуді қолдаумен қатар бүкіл әлемдегі мұсылмандық ынтымақтастықты қолдауға бағытталған әдет-ғұрыптардың кең көлемді кешені тән. Ол әдет - ғұрыптар екінші жағынан мұсылмандарды бір идея мен бір іс-қимылға біріктіруге шақырады. Ислам сондай-ақ әлеуметтік бақылау мен ой-пікір бірлігінің жоғарғы деңгейін қамтамасыз етудің басты құралы ретіндегі салт-дәстүрлерге (бұл бағытта мешітте бес мезгіл оқылатын намаз ерекше маңызға ие,

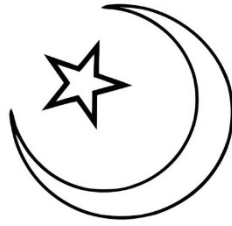
оның кезінде бүкіл мұсылман қауымының амандығы үшін дұғалар жасалады) үлкен мән береді.

Жалпы намаз оқу исламның екінші үлкен парызы болып табылады, бұл рәсімнің ерекше маңызы бар. Намаз – сөзінің мағынасы «дұға ету». Намаз – Аллаһқа деген сансыз шүкірлерді көрсететін ғибадат. Намаз – мұсылманның тән тазалығы мен жан тазалығының негізі. Намаз – мұсылманды Аллаһқа жақындатады. Намаз – Жаратушы мен пенденің арасындағы рухани байланыс. Апта күндерінің ішінде Жұма намазы өте маңызды, жамағатпен бірге оқылатын ғибадат. Пайғамбарымыздың хадистерінде жұма күнінде дұғалардың қабыл болатын арнайы бір сәттің бар екендігі айтылады. Мұсылмандар жұма күні Құран оқу, намаз оқу, салауат айту тәрізді ғибадаттар жасауы керек. Мұсылмандар тазаланып, ғұсыл алып, таза киім киіп, хош иіс сеуіп мешітке жұма намазына барады. Мұсылмандар жұма намазында жиналып, бір-бірімен қауышады [5, 20-22 бб.]. Дұға уақытында адам Құдай алдында бүкіл жан сарайын ашады – өзінің жасаған барлық күнәлері үшін Аллах тағаладан кешірім сұрайды. Дұға – бұл адам сенімінің символы.

Ислам дініндегі қажылық пен құрбан шалу рәсімдері бір-бірімен тығыз байланысты ритуалдар. Мұсылмандар Құрбандық шалу мерекесіне құрбандық шалу үшін Меккеге қажылық сапарға аттанған. Құрбан шалу – Аллаһтың арнайы әмірі болғандықтан, бұл орындаушы адам Жаратушының ризашылығын алады. Құрбан – сөзі «жақындау» деген мағынаны білдіреді. Құрбан шалу – Ибраһим пайғамбардан бері келе жатқан сүннет. Ханафи мазһабы бойынша Құрбан айтта шамасы жететіндерге құрбан шалу – уәжіп.

Құрбан шалу рәсімінен кейін ер адам шашын тақырлатып алып тастайды немесе бір уыс шашын кесіп алады және соңғы рет жеті мәрте Қағбаны айналып шығады. Осы жоралғымен қажылық аяқталады. Шашын алу арқылы құлшылық етуші өзін жаңа туған нәрестемен теңестіреді, бұл өмірдің жаңадан қайта басталғандығын білдіреді [1, 213 б.].

Қазіргі Ислам дінінің символы ретінде қабылданып жүрген бірқатар эмблемалар да баршылық. Ол бірінші кезекте – ортасында жұлдызы бар жарты ай. Бұл дәстүрлі белгі және оның әртүрлі нұсқалары тек «ислам әлеміне» ғана тиесілі. Ол Осман империясының қалыптасуымен байланысты және ертеден шексіз билікті сипаттады. Алайда бұл исламның сенім символы болып табылмайды, ол мұсылмандық мәдениеттің символы, діни емес, зайырлы таңба (белгі) болып табылады.

Жұлдызды жарты ай эмблемасының мағынасы туралы және ислам әлеміне келуіне қатысты ортақ пікірлер жоқ. Бір дерек бойынша бұл эмблема Жаратушының қамқорлығын, өсіп-өнуді, қайта өрлеуді, және жұлдызбен бірге – жұмақты білдіреді [2, 273 б.]. Екінші бір анықтама бойынша бес бұрышты жұлдыз исламның бес парызын немесе бес негізгі дұғасын білдірсе, жарты ай – ай күнтізбесімен байланыстылықты айқындайды [6].

Келесі эмблема Хамса - «Фатиманың Қолы» деп аталады. Бұл белгі әсілінде көне семиттік діни символдарға жатқанға ұқсайды, көне тарихи мағынасы белгісіз. «Хамса» сөзінің шығу төркіні семиттік, оның толық этимологиясы белгісіз болғанымен, ол «бес» деген мағына береді. Суреттен көрініп тұрғандай Фатиманың Қолы графикалық жағынан адам қолының анатомиясын қайталамайды, онда симметрия сақталған, яғни «құдайдың қолында» екі жағынан үлкен бармақтары бар. Бірқатар зерттеушілер негізінен алғанда семиттік эмблематикаға симметрияның тән еместігін ескеріп, Хамса – Фатиманың Қолы шын мәнісінде Азияға солтүстік аймақтардан келген ең ерте белгі болып табылады деген пікірде.

Оның үстіне, археологиялық деректер қазіргі таңда көптеген мұсылмандық және иудейлік бағыттармен қолданылып жүрген Фатиманың Қолы талисманы Азияда аталған діндердің пайда болуына дейінгі көптеген ғасырлар бұрын-ақ белгілі болғандығын және де оның қорғаушылық мәнінің болғандығын дәлелдеп отыр. Фатиманың Алақандағы Көзі (осы белгінің екінші атауы) аталған белгі ежелгі Қосөзен халықтарына да таныс болған, онда «Инанның Қолы» (аккадтықтарда – «Иштардың Қолы») деп аталса керек.

Бұл белгідегі пікір-талас туғызатын орталық мәселе Алақанның қақ ортасындағы көз болып табылады. Осы көз иудейлік нұсқада салынса, исламдық нұсқада ол жоқ. Иудаизмде дәстүрлі түрде

Фатиманың Қолы бес кітаптан тұратын Тораны білдіреді. Иудейлер бұл белгіні «Яд ха-хамеш», яғни «бестіктің қолы» деп атаған. Иудейлік эзотерикалық мәтіндерінде Хамсаны көбінде Мириам Қолы (Мұса пайғамбардың қарындасының есіміне орай) деп атайды. Осылайша, Хамсаның мағынасы Жаратушының Қолы (бұл тек иудей эзотеризмінде кездеседі) түсінігімен тікелей байланысып жатыр.

Ал Ислам дінінде Фатиманың Қолы символы және оның мағынасы иудейлік нұсқаға қарағанда біршама өзгеше. Біріншіден, жоғарыда атап өтілгендей графикалық жағынан Алақанда Көз жоқ. Екіншіден, «Фатиманың Қолы» символының атауының өзі Мұхаммедтің қыздарының (пайғамдардың төрт қызы болған) бірімен байланысты. Аңыз бойынша Фатима ас дайындап, оны қасықпен араластырып тұрған сәтте күйеуі үйге жаңа әйел алып келеді. Осы келеңсіз жағдайға куә болған Фатима абайсызда қасығын түсіріп алып, қайнап жатқан тамақты одан әрі қолымен араластырған. Осыдан Фатиманың Қолы атауы пайда болады, және бұл символ төзімділікті, көндігуді, сенімді білдіреді. Сондай-ақ арабтарда Хамса «Исламның бес негізін» айқындайды [7].

Осылайша, Хамса – Фатиманың Қолы символының тарихы ежелден бастау алады. Бірақ оның бастапқы мән-мағынасы бізге беймәлім болып отыр. Қазіргі таңда Фатиманың Қолы зұлымдықтан қорғаушы ретінде қолданысқа ие.

Қорыта келгенде, Ислам дінінде нақты мән-мағынасы бар символдар жоқ десек қателеспейміз. Фундаменталдық діни дерек көздер болып табылатын Құран мен Суннаның өзінде мұсылмандық символдар туралы айтылмайды. Бұл ретте Ислам дінінің қасиетті мәтіндері – Құран кәрім мен хадистердің өзі, ондағы мұсылман қауымына айтылған өсиеттер, парыздар мен міндеттер символдар болып табылады. Құрандағы әрбір аяттың өзі символдық мән-мағынаға толы. Бүгінде жоғарыда мұсылмандық символ ретінде қарастырылған жарты ай көптеген мұсылмандық елдердің туларына басылған, бірақ Ислам дінін ұстанушылардың ішінде оның нақты мұсылмандық символ екендігіне келіспейтіндер де бар. Тіпті, бұл символдың пайда болу тарихын жақсы білетіндер оны жоққа шығарып, пұтқа табынушылық символ деп есептейді. Сол сияқты жарты ай мен жұлдызды алқа ретінде тағуда да абай болу қажет деп есептейміз. Алқа өз иесінің дінге қатыстылығын ғана білдіреді, оның ешқандай киелі мәні жоқ. Оны христиан өкілдері тағатын кресттің баламасы ретінде де есептеу қате. Өйткені, исламда Аллаһтан басқа ешқандай тірі жанға немесе затқа табынуға тыйым салынған.

Әдебиеттер:

1. Таня ал-Харири-Вендель. Символы ислама / Пер. с нем. – СПб.: «Диля», 2005. - 288 с.
2. Полная энциклопедия символов / сост. В.М.Рошаль. – Москва: АСТ; СПб.: Сова, 2007. - 515 с.

3. Оңғаров Е.А. Қазақ мәдениеті және ислам құндылықтары. Алматы: Көкжиек, 2014. - 272 б.

4. Религии в Казахстане: Хрестоматия. Часть I / А.И. Артемьев, И.Б. Цепкова, С.Ю. Колчигин. – Алматы, 2011. - 381 с.

5. Қазақстандағы діндер. Оқу құралы / Н.Ж. Байтенова, Ш.С. Рысбекова, А.Д. Құрманалиева және тб. Алматы: Қазақ университеті, 2011. - 244 б.

6. Символы религий // Религия. Наука. Жизнь. от 13.03.2012. <http://fideviva.ru/simvol-y-religij>.

7. Мусульманские символы и их значение в контексте генезиса исламской религии // Simvolic. Толкование и значение символов. <http://simvolic.ru/>

5.22. Семантика цвета как компонент культуры

Ольга Александровна Анищенко

доктор филологических наук, профессор кафедры «Русская филология и библиотечное дело». Кокшетауский государственный университет имени Шокана Уалиханова (г. Кокшетау, Казахстан)

Юлия Денисовна Ковальская

магистрант 1 курса, специальность 6М011800 «Русский язык и литература», кафедра «Русская филология и библиотечное дело».

Кокшетауский государственный университет имени Шокана Уалиханова (г. Кокшетау, Казахстан)

Исследованиям культуры и её вербализации в языке отводится особое значение. В своей известной работе «Сравнительная антропология» В. фон Гумбольдт отмечает важность исследований культуры в разрезе различных языковых групп, различное видение объективной реальности, и, отсюда, разные способы репрезентации языковой картины мира в истории развития цивилизации [1, с. 85]. Исследование образа «человеческого духа» в языке, в традициях, обычаях, мифах, то есть анализ восприятия, познания, размышления и эмоционального отношения человека к миру является актуальной проблемой и в настоящее время.

Активное развитие в современной лингвистике таких направлений, как когнитивная лингвистика, психолингвистика, лингвокультурология позволило ученым исследовать факты языка в их связи с национальными ценностями народа, его культурой, религией, психическим складом, ментальными и мировоззренческими особенностями.

Особую актуализацию приобретают исследования цветообозначений в свете лингвокультурологической парадигмы. Значимость семантики цвета как компонента культуры для каждого

народа имеет сложную и разнообразную сакральную систему смыслов, толкований, становится воплощением определенных культурных ценностей. Цветообозначения, как справедливо отмечает Л. Байрамова, представляют собой лингвокультурологические феномены [2, с. 48].

Проблема изучения цветового пространства находится в эпицентре внимания современных исследователей [3, с. 102].

В данной статье будут рассмотрены цветообозначения тюркской и русской культуры. Истоки национальной культуры народов наиболее ярко отражены в фольклоре, в сказках. Для исследования более интересным видом сказок является авторская сказка, в которой детально описываются характеры, внешность героев, их переживания и чувства. Автор показывает свое отношение к персонажам, событиям, происходящим в сказке. Каждый автор создает свой неповторимый, сказочный мир.

Представитель тюркской культуры Б.Т. Алимжанов, пишущий на двух языках, известный своими произведениями «Абылай хан и его батыры. Легенды великой степи», «Разрешите жить», «Сказ столетнего степняка», является и автором сказок. В сказках Баянгали Токановича «Мальчик, победивший Джалмауз», «Доброжелательный Аскар», «Железная крышка», «Снежный домик» его маленькие герои проходят через многие испытания, ищут, ошибаются, раскаиваются, но с помощью добрых сил преодолевают трудности и одерживают нравственную победу над злом.

Среди современных русских сказочников выделяется Л.А. Талимонова, которая задумывала каждую сказку как синтез слова и рисунка. Новеллы и фантастические сказки Л.А. Талимоновой («Древний мир в моих ладонях», «Путешествие во Времени», «Как туата счастье возвратили», «Сказки о созвездиях», «Цветочный эльф», «Предсказатели прошлого», «Сказка о Лунных эльфах», «Колыбельные сказки», «Счастье туата», «Болотный Принц» и др.), наполнены фантазией, добротой и жизнерадостностью и соединяют в себе, казалось бы, несовместимое – фантастическое и реальное, провидение и конкретность.

На материале их сказок попытаемся увидеть сходства в символике цвета.

Цветопись в творчестве Б.Т. Алимжанова и Л.А. Талимоновой является важнейшим экспрессивным средством, несёт глубокую идейно-художественную и эмоциональную нагрузку. Созданные писателями образы с помощью цветообозначений находятся в неразрывной связи с мыслями, переживаниями и чувствами авторов.

Функции цветообозначений имеют различную направленность, рационализируя, дифференцируя и детализируя процесс познания. Входя в духовный мир человека, цвет выступает как источник

положительных или отрицательных эмоций, как способ уточнения его эмоциональной сферы [4, с. 156].

В классификации цветов, разработанной психологом Р. Арнхеймом, выделяются две группы: теплые и холодные тона. На примере цветовых характеристик внешности человека ученому удалось установить, что цвета реально-физического спектра приобретают невозможную для реального мира оценочную шкалу в диапазоне «хороший – плохой» цвет как положительный или отрицательный маркер физического состояния.

Так, при описании злых людей, превращенных Джалмауз в камень, Б. Алимжанов в сказке «Мальчик, победивший Джалмауз» использует колорему *черный*: *«Из-за этих существ, превращенных в **черные** камни, я себя не считаю виновной»* [5, с. 47].

Белый цвет в тюркской культуре означает человечность, невинность, благие намерения, справедливость, истину, доброту, достаток, святость. Данный цвет известен как благородный, достойный, приятный, и теплый цвет. Неслучайно колпак именно *белого* цвета надет на главного героя сказки «Доброжелательный Аскар»: *«На нем был синий камзол-кафтан с красным воротом, серебристыми узорами, небольшой **белый** колпак-шляпа и широкие серые штаны»* [5, с. 4]. Герой одет в национальную одежду, с принятой в тюркском мире цветовой гаммой: яркий синий камзол с вышитыми на нем серебристым орнаментом, красный воротник.

Борода белого цвета у аксакала Баяна – героя сказки «Снежный домик»: *«Баян ата растерянно погладил свою **белую** бороду»* [5, с. 25].

В сказке «Доброжелательный Аскар» среди серых гусей особое положение занимает белая гусыня: *«Гуси встревожено загоготали, стали окружать чужака, а вожак угрожающе зашипел и принял боевую стойку...Но большая **белая** гусыня резким окриком остановила их»* [5, с. 10].

Любовь Алексеевна использует монологическое прилагательное *белый* для описания первого платья и туфель болотной малютки: *«Болотаны решили, что **белое** платье с розами и **белые** туфли можно одевать только по праздникам...»* [6, с. 16]. Белый цвет передает искренность, доброту, сияние, душевную чистоту младенца.

Белому цвету противопоставлен *черный* цвет, имеющий негативное значение. Так, Главную Тень, противопоставленную добрым и положительным героям болотанам, окружают мрачные тона. У нее волосы, глаза и одежда – все *черного* цвета: *«Главная Тень с большими **чёрными** глазами и великолепной **чёрной** косой до пояса... её одежды всегда были **чёрного** цвета и с золотой вышивкой»* [6, с. 30]. Несмотря на черноту во внешнем виде и в душе, Главная Тень очень любила блистать, поэтому ее образ сопровождает и золотистый цвет: *«...она дрожащими руками развязала **золотистый** бантик,*

*открыла **чёрную** бархатную коробочку... На дне коробочки лежал изумительный **золотой** браслет...но самое главное, что посередине **золотого** браслета красовались изящные **золотые** часики...*» [6, с. 63].

Золото всегда было ценным металлом на Руси и в тюркском мире, поэтому золотой цвет украшал персонажей волшебных, удивительных. Золотой цвет – символ богатства, могущества, что было в избытке у Главной Тени, но нельзя сказать, что этот цвет окружает только отрицательных персонажей, ведь это и символ солнца, волшебства, чуда. Так, образ колосовичков раскрашен *бело-голубыми, золотистыми оттенками* («Солнечный Ветер улыбался, глядя на двух колосовичков в бело-голубых костюмчиках с **золотой отделкой...**» [6, с. 14]), в их образе можно разглядеть яркость, душевность, легкость, веселье и позитив. *Золотой цвет как яркий желтый.*

В произведении Баянгали Токановича «Мальчик, победивший Джалмауз» согласно **золотому** своду законов лжецы, негодяи, убийцы и злодеи не имеют права находиться в сказочном мире: *«И, согласно **золотому** своду законов сказочного мира, сгиньте немедленно!»* [5, с. 43]. Интересно, что в творчестве Б. Алимжанова можно встретить не только героев казахской национальности, но и персонажей русской литературы. Так, в сказке «Доброжелательный Аскар» исполнить мечту и помочь друзьям Аскару помогает золотая рыбка: *«Аскар поблагодарил **золотую** рыбку, отпустил ее в реку»* [5, с. 7].

По мнению ученых А.Т. Кайдарова, А.Т. Умирбекова, З.Т. Ахтамбердиева, исследовавших цветообозначения в казахском языке, в природе нет чистых цветов без примесей, кроме белого и черного. Анализируя цвета, присущие степной фауне, ученые убедились в необходимости использования по традиции «основного цвета» и «его оттенков», кроме того, проведя опыт, они выяснили, что смесь основных семи цветов (или десяти) в разных объемах и соотношениях способствуют образованию отдельных определенных цветов [7, с. 45].

А.Т. Кайдаров, который анализировал колоротивную лексику в казахском языке, выделяет более 150 цветообозначений, состоящих из одного слога, образованных по принципу опоры на предметную основу [8, с. 53]. Ученый предполагает, что в перспективе ожидается дальнейшее обогащение состава сложных прилагательных в казахском языке, выражающих сложные оттенки цветового спектра. Примеры в переводе на русский звучат как кроваво-красный, вишневый, чугунный и т.д. Обратим внимание на то, что в русском языке также отмечены прилагательные, образованные по данной модели: кофейный, кроваво-красный, молочный, салатный, сиреневый, терракотовый, небесный, горчичный и т.д. Однако, по мнению ученого, в казахском языке, их гораздо меньше.

В сказках Б. Алимжанова «Доброжелательный Аскар» и «Железная крышка» герои появляются в **цветастом** одеянии: «Увидев спустившегося с неба воинственного барона в **цветастом** мундире и с двумя ружьями наперевес, разбойники пришли в ужас и побежали без оглядки» [5, с. 16]; «Вдруг откуда-то внезапно появился огромный **пестрый** кот и встал в угрожающей позе напротив крыс» [5, с. 31]. В произведении «Болотный принц» употреблены не только сложные прилагательные **красно-белые, фиолетово-аметистовые** («У шкодунов в брючках носки тоже были в **красно-белые** полосы, и все выступающие носили одинаковые кожаные туфельки [6, с. 110]; При этом Этен – так звали хозяина – быстро, но пристально посмотрел **тёмно-серыми** глазами в прекрасные **фиолетово-аметистовые** глаза Аней» [9]), но и сложные цветообозначения со структурой «существительное цвет + имя прилагательное + имя существительное в Р.п.» («Шкодуны ни в коем случае не отрицали и не умаляли красоты Главной Тени, просто её лицо было **цвета спелой розы**») [6, с. 225].

Цвет играет важную роль в жизни человека. Необъяснимую силу цвета человек ощущает в любой вещи. Цвет передает сигналы, а субъект на них реагирует. Красный цвет может притягивать и отталкивать, зеленый – успокаивать или будоражить, желтый – ослеплять или греть душу [10]. Но если смотреть на все цвета радуги, никого не оставит равнодушным это многоцветье. Ни одна сказка не обходится без разноцветной палитры.

Чтобы передать волшебность, яркость, природную силу, Любовь Алексеевна Талимонова одним словом **радуга** говорит о жизнелюбии и оптимизме героев произведения («То тут, то там с потолка свисали большие и маленькие каменные сосульки, и в свете фонаря они играли и переливались всеми **цветами радуги**» [11, с. 23]), разноцветье окружает болотанов, удивляет своей красотой и приковывает взгляд.

Для передачи яркости и блеска наряда Снежной королевы Б. Алимжанов использует сравнение **как бриллианты**, которые завораживают и притягивают «Ее **блестящие, красивые наряды из снежинок и льдинок, игристо сверкающие на солнце, как бриллианты, казалось, вот-вот растают**» [5, с. 17].

Анализ цветоупотребления является эффективным приёмом изучения авторского своеобразия, позволяющего говорить о системе цветообозначения как источнике дальнейшего развития языка.

Как в русской, так и в казахской культуре словосочетания, связанные с цветообозначением, можно отнести к таким группам как: природа, человек, социально общественный строй, традиции и обычаи, обряды и т.д. [12, с. 53].

В связи с тем, что казахский народ в древности относился к кочевому народу, его жизнедеятельность была тесно связана с природой, целью кочевого народа было не покорить природу, а жить с

ней в мире. Так, герой Б. Алимжанова Аскар подружился со Снежной королевой: *«До свидания, добрый мальчик! Я буду навещать тебя зимой. Примчусь из Лапландии в твою **степь**, укутавшись **белым бураном**, – ответила Снежная королева и быстро исчезла за горизонтом»* [5, с. 19]. Понимание бережного отношения к природе пришло с опытом, как и постепенное формирование моральных, культурных, этических устоев.

В сказках Л.А. Талимоновой цветообозначение природных объектов представлено многообразием их использования. Нами выделены как самые употребительные объекты в творчестве писателя *небо, земля, вода*: *«На западе **небо** стало окрашиваться в **золотистые и розовые** цвета [6, 114]; **Солнце** в тот вечер садилось за горизонт необычайно красиво: небо сияло **чистым золотом** [6, с. 228]; **Вода** в озере тоже была **тёмная и глубокая**, никаких других звуков, кроме плеска волн; **Земля** была в **розовато-оранжевых** отблесках, а **вода** в новом озере была какой-то **особенно голубой**»* [6, с. 89].

Исследователи цветообозначений Р.М. Фрумкина, А.А. Брагина, Н.Б. Бахилина, Р.В. Алимпиева и др. приходят к выводу о том, что «невозможно говорить о цветовой картине мира в отрыве от воспринимающего её индивидуума. У каждого носителя языка восприятие того или иного цвета связано с жизненным опытом, психофизическим состоянием, определяется целым рядом объективных и субъективных факторов, поэтому достаточно индивидуально и является частью наивной картины мира» [13, с. 111].

Казахстанский лингвист Г.К. Кортабаева отмечает, что применение одинаковых цветообозначений в лексических и фразеологических единицах различных языков возникает в связи с использованием основных и важных в жизни этноса цветов: «Преобладание одних и тех же наименований цветов в лексических и фразеологических единицах различных языков объясняется тем, что это главные в жизни людей определенного этнического сообщества, самые необходимые цвета: «Если мы хотим понять друг друга, то для этого достаточно слов **черный, белый, красный, желтый, зеленый, синий** как главных названий для выражения наших ощущений» [14, с. 16].

Цвет – это дар природы, ежедневно мы подвергаемся его влиянию. Проанализировав сказки Л.А. Талимоновой и Б.Т. Алимжанова, можно сделать вывод, что цветовосприятие является одним из показателей внутреннего духовного мира писателей.

Умелое использование авторами цветовой палитры для создания образов героев передает не только их настроение, но и состояние души, позволяет определить сущность волшебных персонажей, что говорит о таланте художников слова.

В мировоззрении писателей разных культур много общего, близкого, о чем свидетельствует их творчество. Следовательно, взаимосвязанное изучение русской и казахской культур способствует лучшему пониманию психологии народов, осознанию их исторической близости и духовного родства, помогает приобщиться к истокам национальной культуры.

Список литературы:

1. Гумбольдт В. Ф. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 396 с.
2. Байрамова Л. Социально-языковая номинация с цветолексемами // Новые средства языковой номинации в новой Европе. – Щецин: Польша, 2004. – С. 195-198.
3. Амосов А.А. К семантике цвета в миниатюрах древнерусских рукописей. – СПб.: Просвещение, 1993. – 253 с.
4. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. – М.: Прогресс, 1974. – 386 с.
5. Алимжанов Б. Мальчик, победивший Джалмауз. Сказки. – Кокшетау, 2016. – 51 с.
6. Талимонова Л. А. Болотный принц. – Sophia Publishing, 2012. – 698 с.
7. Хайдаров А.Т., Умирбеков Б., Ахтамбердиева З.Т. Цвета, полные тайн. – Алматы: Казахстан, 1986. – 95 с.
8. Кайдар А. Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы, 1998. – 304 с.
9. Талимонова Л.А. Счастье Туата // Интернет ресурс: // <https://iknigi.net/avtor-lyubov-talimonova/54176-schaste-tuata-lyubov-talimonova/read/page-1.html> (Дата обращения: 20.04.2019).
10. Браэм Г. Психология цвета // Интернет-ресурс: <http://padaread.com/?book=206521> (Дата обращения: 21.04.2019)
11. Талимонова Л. А. Сказки о созвездиях. – Sophia Publishing, 2013. – 126 с.
12. Воробьев Г.Г. Психосемиотика цвета // Психосемиотика познавательной деятельности и общения: Межвузовский сборник научных трудов. – М., 1990. – С. 51-69.
13. Фрумкина Р.М. Цвет, смысл, сходство. Аспекты психолингвистического анализа. – М.: ТГУ им. Г.Р. Державина, 1984. – 143 с.
14. Кортабаева Г.К. Казахская ономапозтика: сатирико-юмористические имена персонажей. Автореф. канд. дисс. – Алматы, 2007. – 30 с.

5.23. Экологическая культура и история развития экологической культуры

Мерей Есеевна Байдалина

магистр естественных наук, старший преподаватель кафедры
«Общеобразовательные науки». Казахский университет экономики,
финансов и международной торговли (г. Нур-Султан, Казахстан)

Айжан Есенкуловна Туякова

кандидат исторических наук, доцент
кафедры «Общеобразовательные науки»
«Казахский университет экономики, финансов и международной
торговли (г. Нур-Султан, Казахстан)

Прежде чем дать определение понятию «экологическая культура», нужно заглянуть в историю науки «экология» и дать определение самому понятию «культура». Слово "культура" происходит от латинского глагола *colo, colui, cultum, colere*, что первоначально означало "возделывание почвы". Позднее оно стало пониматься как "почитание богов", что подтверждает доставшееся нам в наследство слово "культ". И действительно, на протяжении своего средневековья, да и поздней античности, "культура" была неразрывно связана с религией, духовными ценностями и т.п. Но с началом эпохи модерна это понятие подверглось глубокому переосмыслению. В основном, под культурой понимают человеческую деятельность в её самых разных проявлениях, включая все формы и способы человеческого самовыражения и самопознания, накопление человеком и социумом в целом навыков и умений. Культура предстает также проявлением человеческой субъективности и объективности (характера, компетентностей, навыков, умений и знаний). Культура — это набор правил, которые предписывают человеку определённое поведение с присущими ему переживаниями и мыслями, оказывая на него, тем самым, управленческое воздействие. Источником происхождения культуры мыслится человеческая деятельность, познание и творчество. [1]. То есть, если заглянуть глубже, то первоначальное понятие культуры уже говорит о том, что человечество тесно связано с природой и имеет определенное воздействие на нее.

Экология — это наука о взаимодействии живых организмов с окружающей их средой, экология возникла в конце XIX века. Человек с момента своего появления пытается адаптироваться к окружающей среде и к ее условиям, зачастую, преобразуя ее под свои нужды, а не ища способов взаимодействия с природой, можно сказать, что именно с этого момента человек стал «перерабатывать природу». И если человеку в древности необходимо было удовлетворить только лишь насущные потребности, такие как утоление чувства голода и

нахождение убежища, то с увеличением численности населения стали расти и потребности человека.

Охота, рыболовство, земледелие стали основными видами деятельности человечества. С бурным развитием цивилизации стали появляться города, увеличивались посевные территории, развитие получил ручной труд, появлялись мануфактуры, цеха, а затем и стала развиваться наука и промышленность, накапливались различные знания. Люди не прослеживали влияние деятельности человека на природу и обратную связь, понятие взаимодействия как таковое не существовало. И если воздействие на природу раньше было не так сильно, то с бурным развитием промышленности в 20-м столетии, когда ученые из Соединенных Штатов обнаружили пропорциональную зависимость загрязнения почв и мирового океана, уничтожение многих видов животных от антропогенной деятельности воздействие стало очевидным. Проще говоря, когда исследователи осознали, что в водоемах, расположенных в непосредственной близости от заводов и фабрик, гибнет рыба и планктон, когда поняли, что в результате неразумной сельскохозяйственной деятельности истощаются почвы, тогда экология приобрела свое насущное значение. Люди стали осознавать прямую связь своей деятельности на состоянии среды.

Таким образом, с конца шестидесятых годов человечество столкнулось с проблемой «глобального экологического кризиса». Развитие промышленности, индустриализация, научно-техническая революция, массовая вырубка лесов, строительство заводов-гигантов, атомных, тепловых и гидроэлектростанций, уже упоминавшийся нами процесс истощения и опустынивания земель привел к тому, что перед мировым сообществом встал вопрос выживания и сохранения человека как вида. [2]

Существуют несколько уровней организации живой природы. Свойства каждого уровня отличаются друг от друга, и в то же время иерархичность и обеспечивает равновесие и целостность природы и явлений. Экология более подробно изучает экосистемный уровень. Можно сказать, что экосистема является своеобразной единицей измерения экологии. Экологические проблемы возникают вследствие стремительного роста технологий, которые не учитывают свойства экосистем, а также зачастую и от незнания человеком законов и явлений природы. Человечество, потребляя больше и быстрее, не учитывает возможности экосистем к восстановлению, что приводит к нарушению экологического равновесия.

С развитием производительных сил, которые позволяют осваивать природу с большим размахом и увеличением числа жителей на Земле деградация природной среды достигает небывалого опасного для самого существования людей размера, так, что вполне оправдано говорить об экологическом кризисе, который может перерасти в экологическую катастрофу.

В конце XX века внимание к культуре взаимодействия между человеком и природой существенно усилилось; причиной такого внимания стало в первую очередь общественное переосмысление подхода к культуре как таковой и к прошлым достижениям человечества в частности. Внутренний потенциал этих достижений с точки зрения их возможной реактивации в форме сохранения или восстановления традиций был существенным образом переоценён, а сами эти достижения стали рассматриваться как нечто весьма ценное: как осязаемый результат человеческой самореализации, с одной стороны, и, с другой, как продолжающий действовать фактор творческого развития человечества [3, с. 162]

В историческом развитии человека в системе «общество-природа» можно выделить три этапа экологической культуры. Первый этап, мифологический, как этап целостной культуры, особенностью которого является синкретический тип мышления, не способный выделить человека из природного мира. Человек был неразрывно связан с природой, являясь ее частью. Образы человека-животного нашел отражение в мифологии (сирены, Сцилла, Харибда) Особенностью экологической культуры этого периода: являются так же речевое единство человека с природой, связанное с развитием первобытного искусства. На втором этапе экологической культуры происходит ее дифференциация на отдельные отрасли. К этому времени относится возникновение и развитие антропоцентрического мышления, которое характеризуется не только способностью выделить человека из природного мира, но и возглавившего сложную природную иерархию. Сформировалось потребительское отношение человека к природе, девизом которого могут послужить слова Мечникова: не надо ждать милостей от природы, наша задача взять их у нее! Третий этап экологической культуры характеризуется вновь как целостный. На этом этапе человек осознанно стремиться к гармоничному единству с природой, формирует экологическое сознание и мышление. Целью экологической культуры на этом этапе является формирование экологической личности, а инструментом формирования становится экологическая этика. [4]

Экологическая культура – это уровень восприятия людьми природы, окружающего мира и оценка своего положения во вселенной, отношение человека к миру. Здесь необходимо сразу прояснить, что имеется в виду не отношение человека и мира, что предполагает ещё и обратную связь, а только отношение его самого к миру, к живой природе.

Экологическая культура - это способ жизнеобеспечения, при котором общество формирует потребности и способы их реализации, не создающие угрозы жизни на Земле, самой системы духовных ценностей, этических принципов, экономических механизмов, правовых норм и социальных институтов. Но отношения природы и культуры

очень сложны. И вся эта сложность глубоко пронизывает жизнь человека, выступающего соединительным звеном между природой и культурой. Человек – явление одновременно природное и общественное. Поэтому ему свойственны как природные, так и культурные формы проявления. Необходимо, однако учитывать соотношение этих форм – вторая накладывается на первую, пронизывает ее. В результате культура человека определяет его природу. Во всех самых естественных действиях человека как живого существа, – части биосферы: в еде, сне, в передвижении, в размножении, в поселении, – во всем отражается, проявляется степень овладения культурой, т.е. культурность человека. Причем, проявляясь, культурность меняет естественность, может выражать более ясно, полно, точно, а может искажать. Лишь гармоничное сочетание культуры, как явления, и ее проявлений в деятельности человека образует ту культурность, которая не противоречит естественности, включает, развивает, глубоко отражает последнюю.

Экологическая культура – это не только современная стадия развития культуры, культура, складывающаяся под влиянием экологического кризиса. Культура на всех стадиях ее развития выполняла – более или менее успешно – функцию взаимодействия общества с природой. Поэтому, в широком смысле, экологическая культура как культура взаимодействия общества и природы существовала на всем протяжении истории человечества. Истоки экологической культуры нужно искать в периоде перехода глобальной экосистемы от природного к социоприродному состоянию, во времена зарождения социальной формы жизни. Начавшись, развитие культуры не могло быть остановлено. И поэтому нелепы сетования на прогресс. Но необходима его «экологическая экспертиза». Результатом такой экспертизы развития культуры будет выявление тенденции углубления противоречия между природой и обществом по мере ее развития. Постепенно, обеспечив свою защищенность от непосредственных негативных воздействий, общество от обороны переходит к наступлению на природу – уже на этапе Древней истории. При этом радость ощущения собственных сил чаще всего не позволяет обществу вовремя заметить и предотвратить разрушительное воздействие, которое оно оказывает на природу. Основной вектор внимания в культуре явно смещается с проблемой взаимодействия общества и природы на внутренние проблемы социальной жизни. Теряя чуткость, переставая руководствоваться естественными, природой заданными параметрами жизни, «цивилизованный» человек разрушал природу не только вокруг себя, но и в самом себе. Стремясь к комфорту, люди разрушали свое здоровье – и физическое, и духовное. В стремлении к самостоятельной устойчивости, независимо от природы общество дошло сегодня до критического состояния отчуждения от природы, создав тем самым реальную угрозу уничтожения глобальной

социоприродной экосистемы. Прежде у человечества были конфликты с природой, но разрушить основы существования жизни на планете в целом оно не могло, что называется «руки были коротки». Начиная же с середины XX века в мире разворачивается научно-техническая революция, с использованием достижений науки создается новое поколение техники, обеспечивающей интенсификацию, усиление не только физической, но и умственной деятельности людей. Анализ прошлого помогает понять будущее. В культуре настоящего времени существуют два основных направления – на обособление общества от природы и на сближение, взаимное приспособление или коадаптацию общества и природы. Первая из этих двух тенденций имеет историю своего развития длиной в несколько тысячелетий. В настоящее время она достигла, казалось бы, предельного проявления, но все еще продолжает разворачиваться, стремиться реализоваться в будущем. Стратегическое, т.е. неограниченное, вероятное для неопределенно многих поколений людей будущее возможно лишь при доминировании уже в самом ближайшем будущем другой тенденции – коадаптации общества и природы. Эта тенденция лишь рождается на наших глазах в культуре. Она выглядит как революционно новая. Однако, предыдущий анализ позволяет видеть, что ее история еще длиннее, что большую часть существования *Homo sapiens* люди интуитивно стремились к союзу с природой, к взаимодополнительному сосуществованию с ней. [3]

Учитывая экологические проблемы современности, возникает необходимость привития экологической культуры человечеству постепенно с момента его роста и развития, с младенчества и на протяжении всей жизни. На современном этапе развития в системе образования, да и в повседневной жизни, наблюдается недостаточный объем экологических знаний. Отсутствует понятия экологическое воспитание, экологическое сознание и мировоззрение.

Человечество должно осознавать силу пагубного и бездумного воздействия на окружающую среду. Должен появиться некий «культурный подход» во взаимодействии с природой. Человек должен научиться использовать знания о явлениях природы, закономерностях процессов, происходящих в ней. Здесь и встает вопрос об экологизации культуры. Когда человек не вредит окружающей среде и появляется гармония во взаимоотношении человек - природа, когда культура потребления становится экологической культурой.

Прежде чем формировать экологическую культуру, человеку необходимо привить формировать экологическое сознание, т.е. способность понимания неразрывной связи человеческого сообщества с природой, зависимость благополучия людей от целостности и сравнительной неизменности природной среды и использования этого понимания в практической деятельности.

Зреет потребность перемен. Человеку во всех формах своего поведения в природе и социуме предстоит перейти от обособления, конфронтации, борьбы, преодоления к стилю сотрудничества, взаимодействия, диалога к экологическому, экологическому мышлению и деятельности, проектировать новую траекторию развития. Убежденность в этом зреет среди ученых и политиков, находит отражение в общественном мнении, в международных документах, в реальной жизни: стираются границы между государствами, транснациональные корпорации объединяют рынки и технологии на разных континентах. Понятия «экология» и «культура» становятся ключевыми и, помогают осмыслить ход истории и место человека в природе, сохранить национальные корни культур, менталитет стран и народов, возникших в результате огромного многообразия взаимодействия человека и природы.

Человек должен осознать свое место в природе, должен понять, что он не отдельно существующий вид, а всего лишь частица всего многообразия живого на земле. Должен понимать, что любое неблагоприятное состояние окружающей среды отразится прежде всего на нем, на его здоровье и на будущих поколениях. Человек не должен слепо перерабатывать природу, он должен учиться у нее. В природе нет ничего лишнего нет ничего незакономерного, каждый процесс ведет за собой цепочку определенных событий. И только с вмешательством человека эти последствия приобрели негативный характер. Поэтому должна возрасть не только культура потребления, но и культура сохранения и разумного использования природных богатств. Экологическая культура должна развиваться вместе с развитием цивилизации. Должна быть экологизация всех сфер жизнедеятельности. Экологическое воспитание должно сопровождать человека во всех сферах деятельности. Тогда у людей будет формироваться экологическое сознание и повышаться экологическая культура.

Список литературы:

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82>.
2. <http://www.sociobazis.ru/sbs-858-6.html>
3. Разенкова Д. Ф. Экологическая культура: социально-философские аспекты формирования: Дис. ... канд. филос. наук: 24.00.01— М., 2001. — 162 с. — РГБ ОД, 61:01-9/453-6.
4. <https://geographyofrussia.com/istoriya-razvitiya-ekologicheskoy-kultury-osobennosti-ekologicheskoy-kultury/>.

5.24. Кельт тайпаларындағы өсімдікке қатысты салт-дәстүрлер

Айгуль Орынтаевна Алибекова
педагогика ғылымдарының магистрі
Жадыра Жанабергеновна Нуржанова
Айгерім Ерханқызы
Перизат Бахитжановна Дарибаева
Мөлдір Еркінқызы Жұмамадинова
ағылшын тілі пәнінің мұғалімдері

Үш тілде оқытатын дарынды балаларға арналған мамандандырылған
сыныптары бар «Мұрагер» мектебі (Қызылорда, Қазақстан)

Б.д.д VI-II ғасырларда кельттер Британ аралдарына қоныс тепкенде бүкіл Солтүстік Еуропаны қалың орман көмкеріп жатқан еді. Шотландиядағы ұлы Каледония ормандары, Ирландияның емен ормандары, Оңтүстік Англиядағы көне дәуірден сақталып қалған өсімдік қалдықтары - сол кельттердің ізі қалған жерлер. Осындай қалың жынысты, ит тұмсығы өтпейтін ормандар кельттердің мекені әрі тіршілік көзі болды. Әрине, кельт тайпалары арасында өсімдіктер мен ағаштар ерекше маңызға ие болды және ол қазіргі ағылшын лингвомәдениеттануына да әсер етті.

Күн жылып, көктем жақындағанда егістікке арнап жер тазартқанда олар әрқашан үлкен бір ағашты қалдырып отырған. Бұл ағаш - Өмір ағашы (Crann bethadh). Ол тайпаның тұтастығын, қауіпсіздігін білдірген. Друидтер қауымы ағаштарды табиғи символ деп қарап, көздің қарашығындай қастерлеген.

Жалпы кельт мәдениетінде киелі ағаш образы кельттердің аралдағы герман тайпаларымен алғаш араласа бастаған заманынан бері қолданылады. Кельттердің киелі ағаштарға тәу етуі ағаштар мен қасиетті ормандарға табынған ежелгі гректермен және римдіктермен ортақ екендігін дәлелдейтін фактілер аз емес. Кельт мәдениетінің тамыры сонау алғашқы қауымдық кезеңдегі адамдардың табиғатқа тәуелділігінен бастау алады.

Кельттердің түсінігінше, ағаштардың жапырақтары мен бұтақтары көк тәңірі - Күннен қуат алып, діңі мен тамыры арқылы Жерге береді.

Тайпа көсемдері өз қызметтеріне кірісер алдында қасиетті ағаштардың астында тұрып ант берген.

Олар ағаштарды сансыз сиқырлы тіршілік иелерінің панасы деп есептеген. Мамыр айында Бельтейн мерекесінде қасиетті тоғыз ағаштың бұтақтарынан алау жаққан.

Англо - саксондықтар үшін Бельтейн – ең алдымен өсімдік, гүл, өскін, тұқым мерекесі, яғни ауыл шаруашылығымен тығыз байланысты. Мереке алдында жастар орманға аттанған. Бұл дәстүр «to get a maying» деп аталады және ол XIV ғасырдағы Чосердің, XVI ғасырдағы Стейбстің жазбаларында кездеседі. Мамыр айында өткізілетін бұл мерекені

адамдар орманда от жағып, ән - бимен думандата мерекелеген. Таң ата өздерімен бірге қайың бұтағын және басқа да бұтақшаларды үйді безендіру үшін ала келген. Бұл мерекенің басты символы - Мамыр сырығы. Сырықтың орнына Англияда - шетен, Корнуэллде - шегіршін, Уэльсте - қайың немесе емен ағаштарын қолданған. Сырықты гүл және жапырақтармен көмкеріп, ұшар басына ұзын бау тағып, айнала жүріп билеген, ал ортада лаулап жанған от... Осы айда, осы мерекеде берік ұсталған рәсім – долана мен аю бадамға тимеген, орынсыз жұлмаған.

Мықты ағаштардың арасында емен әрқашан символикалық күшімен ерекшеленген. Қабығынан қаттылығына байланысты ол жасампаздық пен мықтылықтың символы болған.

Ежелгі кельттердің сенімі бойынша, емен – дриад деп аталатын тіршілік иелерінің – орман эльфтерінің панасы болған. Емен жапырағынан жасалған сырғауыл жыртқыштардың бетін қайтаратын болған, емен күлі егістіктерді арам шөптерден қорғап, көнге шаншылған емен қазыққа жыландар жоламайды деп ойлаған.

Друидтер емен өтін емен астында бас қосып, жорамал айтарда ішкен. Емен өті еркектік қуат ретінде саналып, оны ер азаматтар бойтұмар ғып тағып жүрген.

Ежелгі герман тайпалары арасында емен культінің әсері күшті болған. Бұл туралы XIX ғасырдың 60-70 жылдары көрнекті британ ғалымы Дж. Фрэзер егжей-тегжейлі жазып кеткен.

Кельттер жаз ортасында Альбан Хеффин немесе Емен мерекесін тойлаған, бұл шамамен 21 маусым болған. Альбан Хеффин – кельт тайпаларындағы жаз ортасы, ең ұзақ күнді тойлайтын мереке. Емен мерекесі – ең ұзақ күнге сәйкес келген табиғат мерекесі. Бұл рәсім ортада лаулап жанған оттың қасында өткен. Мерекеге қатысушы қауым отқа біртіндеп кеспек отын лақтырып отырған. Бұл рәсімге дін басылары да қатысқан. Күн құдайына арнап ән айтып, би билеген. Би неғұрлым айшықты әрі жалынды болса, соғұрлым сол жылы егін бітік шығады деп сенген. Ортада лаулап жанған от Күн құдайын бейнелеген. Мереке соңына қарай бәрі оттың үстінен қарғып, өздерін жын – періден, ауру – сырқаудан тазартқан. Тек өздерін ғана емес, қорадағы малдарын да отпен аластаған. Оттан қарғи алмаған немесе сүрініп кеткен адамдар сәтсіздікке тап болады деп жорамалдаған. Оттан қалған күлді егістікке шашып, себетін тұқымға араластырған.

Альбан Хеффин мерекесімен байланысты рәсімдер - лаулап жанған от, емен оты жағылған алаудан секіру, мереке қарсаңында феяларды аулау, қасиетті күн гүлдері- шайқурай, раушан, емен гүлдерін жинау. Ал басты символдары – емен жапырақтары, емен өті және алау. Бұл күнге арнап ішетін қасиетті тағамдары – емен шарабы, жаңа үзілген көкөністер, пештен жаңа алынған ыстық нан және ірімшік.

Кельт тайпаларына байланысты мәліметтер Галлияда болып, кельттердің тұрмыс - тіршілігімен танысып, зерттеген ежелгі дәуір философы, тарихшысы әрі этнограф Посидонийдың (б.з.д II-I

ғ.), Страбонның, Цицеронның, Луканның, Үлкен Плинийдің, Корнелий Тацит пен Юлий Гай Цезарьдың жазбаларында көптеп кездеседі.

Осы еменге байланысты ***Mighty oaks from little acorns grow*** (сөзбе сөз алып емендер кішкентай жидектен өседі) мақалы алғаш рет 1374 жылы Джеффри Чосердің «Troilus and Criseyde» шығармасында пайда болған «as an ook cometh of a litel spyr».

Бұл мақал 1732 жылы Томас Фуллердің «Gnomologia» атты шығармасында «The greatest Oaks have been little Acorns» деп берілсе, 1797 жылы Д. Эвереттің «The Columbian Orator» журналындағы мақаласында «Large streams from little fountains flow, Tall oaks from little acorns grow» деп өзгертіліпті.

Кельттердің ағаштарға бас игендері соншалық, друидтердің ай күнтізбесі де ағаш атауларымен берілген. Күнтізбе үш жылдық циклден, бар болғаны 39 айдан құралған. Друидтерде тіпті қай айдың бақытты немесе бақытсыз екені есептелген таблица да болған деседі, бірақ олардың қандай негізге сүйенгендері әлі күнге дейін жұмбақ.

Айлардың атаулары мен орын тәртібі Ағаштардың әліпбиі – Огамадан алынған. Әр ағаштың әр кезеңдегі магиялық қасиеттеріне сүйене отырып, Кельттердің Ағаш Жұлдызнамасы жасалған.

«Өсімдік» лингвомәдени коды салт-дәстүр, әдеп-ғұрыптарда (Wassailing - ағаштарға тағзым ететін рождество рәсімі, Yule Log - рождествода бөренені өртеу рәсімі, үйге жабайы дала гүлдерін ілуге, қоюға тиым салу), тұрмыста (киім шкафына лаванда гүлін салып қою), құқықтық ұстанымдарда (Besom Wedding - заңды рәсімделмеген, бірақ мойындапған неке), шежіреде (отбасылық), отбасы дәстүрлерінде, наным-сенімдерде кеңінен көрініс тапқан.

Wassailing – англо - саксон дәстүрімен тығыз байланысты. «Wassail» - «Wæs þu hæle, meaning «be thou hale» i.e., «be in good health» - шынайы, ізгі тілекті білдіретін ежелгі англо - саксондық сөзден келіп шыққан. Дегенмен бұл дәстүр 1066 жылғы Норман шапқыншылығынан бастау алған сыңайлы. Бұл дәстүр 5 қаңтарға сәйкес келетін 12-ші түнде тойланған. Көрнекті ағылшын публицисті, XV және XVII ғасыр ағылшын әдебиеті зерттеушісі Артур Генри Буллен былай деп жазған: «This custom was kept up till the end of the last century. Brand relates that in 1790 a Cornish man informed him it was the custom for the Devonshire people on the eve of Twelfth Day to go after supper into the orchard with a large milk-pan full of cyder with roasted apples in it. Each person took what was called a clayen cup, i.e. an earthenware cup full of cyder, and standing under each of the more fruitful trees, sung:

*«Health to thee, good apple-tree,
Well to bear, pocket-fulls, hat-fulls,
Peck-fulls, bushel-bag-fulls»*

Сонымен қатар бұл дәстүрге қатысты Ұлыбританияның Девон, Сомерсет, Дорсет, Глостершир, Хефордшир графстволарында ескі өлең жолдары сақталған:

*Wassaile the trees, that they may beare
You many a Plum and many a Peare:
For more or lesse fruits they will bring,
As you do give them Wassailing.
Here's to thee, old apple-tree,
Whence thou may'st bud, and whence thou may'st blow,
And whence thou may'st bear apples enow
Hats full! caps full!
Bushel-bushel-sacks full,
And my pockets full, too, huzza!*

Yule Log - көптеген еуропа мәдениетінде кездесетін Рождество мерекесінде нән бөренені ошақта өртеу дәстүрі. Бөрене - британ дәстүрінде отбасын қорғайтын тұмар. Ағылшын фольклорында Аяз Ата осы бөренені көтеріп жүрген кейпінде бейнеленеді. «The first mention of the Yule log in Britain is a written account by the clergyman Robert Herrick, from the 1620s or 1630s. Herrick called the tradition a «Christmas log» and said that it was brought into the farmhouse by a group of males, who were then rewarded with free beer from the farmer's wife. Herrick claimed that the fire used to burn the log was always started with a remnant from the log that had been burned in the previous year's festivities. He also said that the log's role was primarily one of bringing prosperity and protection from evil - by keeping the remnant of the log all the year long the protection was said to remain across the year».

Besom Wedding - ежелгі дәстүрлердің бірі. Besom- басы қамыстан немесе қайыңнан, таяғы шетеннен, екеуін қосып мәжнұнталмен байлайтын сыпырғы. Үйлену тойында сыпырғыны көлденең жатқызып, жас жұбайлар үстінен қарғып өтеді. Бұл - жас шаңырақты тіл - көзден сақтап, жамандықтан арылтады деген ырымнан туған. Кейін сыпырғыны босағаға қойып немесе ілген. Сыпырғыдан аттау өту рәсімі әлі де сақталған. «Jumping the besom as a ritual represents the commitment by the couple to one another. As in times gone by when to cross the threshold where the besom was stationed meant that you would bring good luck to the home, so too does crossing the besom now in the wedding, handfasting or vow renewal ceremony. By jumping the besom, the ritual reinforces how the married couple would cross the threshold to their new home together, to their new life and how they would bring good fortune, fertility and happiness to the union».

Сонымен бірге омела да (mistletoe) ежелгі британдықтар үшін орны ерекше өсімдік. Омела - улы, мәңгі жасыл өсімдік, ол негізінен қарағайлардың басында өседі. Кей кездері емендердің де үстінде өсіп тұрғанын көруге болады. Бұл ағаш жерде өспейтіндіктен топырақтан нәр алмайды, керісінше өзі өсіп тұрған ағаштан нәр алады.

Омела ежелгі Скандинавияның тұрғылықты халқы арасында аса танымал болған. Олар оны бейбітшілік өсімдігі деп санаған. Егер омела

өсіп тұрған ағаштың астында шайқас бола қалса, олар дереу қару-жарақтарын тастай салып, келесі күнге дейін мәмілеге келуге тырысқан.

Омела - ежелгі Британияны мекендеген тайпалар үшін қастерлі ағаш. Друид дінбасылары құдайға құрбандық шалу рәсімінде осы ағашты пайдаланған. Олар омелада магиялық күш бар деп сенген. Омела өскен жерде шайқаспаған, үйлерін омеламен безендірген. Сонымен қатар омела друидтердің үйлену тойларында кеңінен қолданылған.

Ал кельттер оны емдік шөп ретінде қастерлеген. Кельт тілінде омела дәру, ем деген мағынаны білдірген; омела сырқаттарды емдеуге пайдаланылып, уды қайтарған, үйді жын-періден қорғап, сәттілік әкеледі деп сенген.

XVIII ғасырда Ұлыбританияда омела емдік қасиетімен емес, магиялық күш ретінде танымал болды. Әсіресе ол Рождество мерекесінде сәндік бұйым ретінде ілінді. Адамдар омеланы үйдің төбесіне жағалай іліп, астында бір-бірімен сүйісетін. Омеланың астында тұрып сүйісу – терең сүйіспеншілік пен берік достықты, ізгі ниетті білдірген.

1784 жылы «Lady's Magazine» журналында мынадай өлең жолы жарық көрген:

*When all the men, Jem, John, and Joe, cry
'What good-luck has sent ye?'
And kiss beneath the misletoe
The girl not turn'd of twenty.*

Бұл заманда омелаға тек рождество мерекесінің жәдігері ретінде қараған да басқа қасиеттері сөз болмаған.

1791 жылы 27 желтоқсанда Лондонда шыққан The Star газеті былай деп жазыпты: «*A custom of kissing women under the Mistletoe bush still prevails in many places*». Бұл газет омела бұтағын ежелгі дәстүр, көненің көзі ретінде бағалаған. Ал бірнеше айдан соң, 1792 жылдың сәуір айында «The Gentleman's Magazine» журналы мына жолдарды жариялапты: «*Great is the degradation of the once sacred Viscum album fallen from all the honours of mystic solemnity, the mistletoe is now annually suspended on the farmer's bacon-rack to promote Christian festivity, by entitling Roger to salute Margery beneath its studded branches*» .

Әдебиеттер:

1. Аверинцев С.С. «Символ» // «Литературный энциклопедический словарь», М. 1987.
2. Апресян Ю.Д. «К вопросу о значении фразеологических единиц», М. – 1957
3. Арутюнова Н.Д. «От образа к знаку» // «Мышление. Когнитивные науки Искусственный интеллект», М., - 1988.
4. Арутюнова Н.Д. «Язык и мир человека», М. – 1999.
5. Афанасьев А.Н. «Древо жизни», М. - 1982.

6. Вежбицкая А. «Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики» (Язык. Семиотика. Культура. Малая серия), М. – 2001.
7. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. «Язык и культура», М. – 1973.
8. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. «Лингвострановедческая теория слова», М.- 1980.
9. <http://www.nordic-land.com/topic/99710>.
10. <http://en.wikipedia.org/wiki/Wassailing>.

5.25. Культурно-социальная специфика благотворительного процесса за рубежом

Алпамыс Шаримов

магистрант 2 курса Казахского Национального университета искусств,
по специальности «Культурология» (г. Нур-Султан, Казахстан)

Жанат Абдуманаловна Бабажанова

профессор, кандидат экономических наук, академик Региональной
Академии Менеджмента (РАМ). Казахский Национальный университет
искусств (г. Нур-Султан, Казахстан)

В настоящее время во всем мире динамично развивается тенденция массовой благотворительности. Можно заметить, что число людей, которые испытывают чья-то беда, оказывают ему моральную, материальную помощь. По всему миру существуют различные категории людей, групп, нуждающихся в социальной, духовной, материальной помощи. Так, например, дети-сироты, оставшиеся без попечения, больные люди, которым нужны значительные средства на лечение болезни и другие. В рамках реализации государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан "Саламатты Қазақстан" на 2011-2015 годы, утвержденной указом президента Республики Казахстан от 29 ноября 2010 года № 1113 в Восточно-Казахстанской области 12 мая проводится Всемирный день борьбы с гипертонией. Ведь чем больше развит процесс благотворительности, тем закономернее улучшение культурного и социального самочувствия населения. Международная организация «World Giving Index», изучающая мировой индекс благотворительности, подтверждает, что культура благотворительности на сегодняшний день широко распространена во многих странах мира. Это не случайно. Благотворительность не только решает социальные проблемы, но и оказывает особое влияние на духовно-культурные показатели общества.

Согласно исследованию Международной организации "World Giving Index" в 2017 году, из 139 стран мира 37 стран Европы. Казахстан занимает 87 место [1]. В этой статье мы уделяем особое внимание

благотворительной деятельности соседней России, а также остановимся на крупных современных благотворительных мероприятиях. В одной статье невозможно описать культурно-социальные особенности процесса благотворительности по всему миру. Что касается истории благотворительности Европы, здесь действуют более 110 тысяч благотворительных фондов, официально зарегистрированных и активно действующих. В этой службе работают от 750 тысяч до 1 миллиона человек. Ежегодно на благотворительность расходуется 100 млрд евро. В Западной Европе в период ранних средневековых храмов были типичными благотворительными учреждениями. Они получили землю и другое имущество, собирали налоги на арендуемые земли и распределяли средства как пожертвования нуждающимся, построили жилье для престарелых и больных. На сегодняшний день европейская благотворительность стала нормой. Потому что европейский континент является началом благотворительности, ставшей социальным видом.

В 321 году император Константин разрешил церквям принять имущество от физических лиц, тем самым активизировал благотворительную деятельность. В 325-е годы со всех крупных городов были собраны Никейские налоги для содержания домов больных и престарелых. В результате анализа благотворительной деятельности стран Европы мы определили четыре основных типа филантропии (Север, Центр, Восток и юг). В рамках указанных типов можно отметить благотворительность Великобритании, Германии, Болгарии и Испании. Они являются проявлением внутренней системы европейской благотворительности. Его особенность заключается в том, что религия (католическая, протестантская и англиканская) является важным влиянием гражданского общества, менталитета народа и объединяющим с культурой этих стран. Европейские благотворительные традиции создали различные институты: древние и средневековые больницы, храмы, городские приюты и благотворительные дома, религиозные братства и торговую гильдию, профессиональные корпорации и университеты, общества взаимной помощи, банки и кооперативы.

Все они внесли вклад в формирование современных благотворительных институтов и третьего сектора экономики. В европейских странах основные виды благотворительности отличаются организацией больниц, учебных заведений, библиотек, созданием благотворительных фондов. Такие тенденции широко распространены во всех странах.

Что касается соседней России, то представитель Института психологии, социологии и социальных отношений Московского городского педагогического университета А.М. По мнению Тютченко, благотворительность в этой стране имеет богатую историю, продолжающуюся на многие века [2].

М. Лазарева отметила, что в Российской Федерации существуют различные способы и функции социального обслуживания на различных этапах развития социально-различных исторических форм [3]. Конечно, это был советский период, когда благотворительность никогда не использовалась в развитии этого российского государства. Однако это не уменьшило общий благотворительный опыт этой страны. Изучение истории филантропии в России имеет важное значение для понимания национальных особенностей народа страны, получения положительного опыта организации и применения методов практической работы благотворительных организаций и учреждений в современных условиях. Профессор С. Г. Астана Зубанова описывает это явление следующим образом: "в 19 веке ширина русской души считается процветанием Отечественной филантропии, когда она имеет все разностороннее отражение всех форм любви к своим близким. Все члены императорской семьи, а также обычные церковные работники занимаются благотворительной и социальной деятельностью. Христианские заповеди благотворительности способствуют появлению частных благотворительных организаций и государственных благотворительных организаций. В то же время, как и во всем мире, в исламе существует множество религиозных течений, в том числе и в исламе. К концу XIX века в России зарегистрировано более 14 тысяч благотворительных организаций. В период с 1917 по 1990 годы данная концепция объясняется в российской научной литературе как форма классной манипуляции общественного сознания в капиталистическом обществе. На сегодняшний день к некоммерческим мероприятиям, направленным на оказание помощи нуждающимся посредством благотворительной помощи. В настоящее время только в Москве зарегистрировано более 500 организаций, стремящихся к благотворительным целям.

В современном мире появились люди, активно занимающиеся благотворительностью, представители крупного бизнеса. Можно заметить, что общая вещь, объединяющая состояний Forbes, проводивших анализ мирового уровня, публикующих список самых масштабных людей в мире, — это не только цифры на банковских счетах, но и отношение к благотворительности. Они готовы потратить на нужды других часть средств, накопленных на протяжении долгих лет [5]. Обратим внимание на благотворительность следующих миллиардеров, которые намерены сделать благотворительность по всему миру. Одним из них является основатель корпорации Microsoft Билл Гейтс — самый богатый человек планеты по версии Forbes и самый щедрый предприниматель в мире. Его богатство оценивается в 77 млрд долларов.

Фонд Билла и его супруги Мелинды Гейтс оказывает поддержку организациям здравоохранения и вложит большие средства в разработку вакцин для борьбы с туберкулезом, малярией и СПИДом в

бедных странах. Также Билл Гейтс является одним из основных идеологов «клятвы дарований». «Клятва даров» - неофициальная организация всех предпринимателей мира, все они обязаны передать половину состояний на благотворительные цели [6]. Илон Маск дает свои средства ученым, занимающимся созданием искусственного интеллекта. В 2015 году предприниматель, занимающий 68-е место в рейтинге Forbes на 14 млрд долларов, инвестировал 10 млн долларов в исследования безопасности искусственного интеллекта. Основатель и председатель совета директоров компании Alibaba Джек Ма в 2015 году был признан самым щедрым меценатом Китая. В том же году он потратил на благотворительность 2,3 млрд долларов из 23 млрд долларов. С 2014 года Ма управляет благотворительным фондом, занимающимся решением экологических проблем Китая, обучает других предпринимателей благотворительности. Также оказывает поддержку в сфере здравоохранения и образования. Что касается основателя Google Сергея Брина и бывшего супруга Энн Войжицки, то до 2033 года корпорация планирует потратить на благотворительные мероприятия 20 млрд долларов, и все они будут реализовываться непосредственно самой компанией. Сейчас Google занимается созданием бесплатных Wi-Fi сетей в Индии.

А вместе со своей бывшей супругой Энн Войжицки создали благотворительный фонд Brin Wojcicki Foundation, вложив средства на развитие здравоохранения и других социальных проектов. Состояние основателя Zara Амансио Ортега оценивается в 70,9 млрд долларов и занимает второе место в списке самых богатых людей по версии Forbes. Его фонд Amancio Ortega вкладывает средства в различные исследования, развитие образования и науки. В 2013 году фонд выделил испанской благотворительной организации Caritas 20 млн евро. Все средства были направлены на помощь социально уязвимым слоям населения, оплату коммунальных услуг, приобретение одежды, продуктов питания и медикаментов. А также помощи детям-инвалидам, постоянно Ортега ощущений. Глава империи Berkshire Hathaway Уоррен Баффет-американский предприниматель. Его средства - 66 млрд долларов. В 2006 году Баффет объявил о том, что 99% богатства будут направлены на благотворительные мероприятия и в том же году осуществил крупнейшую благотворительную акцию в истории США. С 1990 года Миллиардер активно участвует в различных благотворительных мероприятиях. С 1996 по 2002 годы являлся председателем правления университета им. Джона Хопкинса, создала некоммерческую школу здравоохранения. Ежегодно организации выделяют в среднем 200 млн долларов.

По последним данным Организации Объединенных Наций, число людей, голодающих в результате войн и конфликтов в мире, за последние два года увеличилось на 55% и достигло 124 млн человек.

124 млн населения 51 государства ежедневно сталкиваются с голодом, все они нуждаются в любой гуманитарной помощи [7].

Таким образом, в любом обществе, в любой стране есть категория людей, нуждающихся в социальной помощи. В течение двух дней в Семее проходил обучающий семинар для местных НПО, представляющих интересы инвалидов различных категорий, для государственных структур и СМИ. Такая картина характерна для всех стран мира, особенно в странах с плохими экономическими условиями, преобладает потребность. Так, например, в странах, где в настоящее время происходят вооруженные конфликты или страдают от стихийных бедствий и наносят огромный ущерб экономике страны, можно заметить резкое снижение культурно-социального положения населения. Большое количество благотворительных фондов, ассоциаций, граждан, оказывающих благотворительную, моральную и материальную поддержку странам и людям, нуждающимся в такой помощи, позволит погасить данную потребность. То есть, есть, есть основания полагать, что данные действия доброжелательных людей, ассоциаций и организаций способствуют сохранению равновесия в мире, с этой целью они предпринимают различные идеи и движения по всему миру. В результате мы полагаем, что процесс благотворительности в мире все еще находится в непрерывном развитии.

Список литературы:

1. «World Giving Index» халықаралық ұйымының ресми сайты Charities Aid Formation: The World Giving Index 2017 <https://www.cafonline.org>.
2. Тютченко А.М. Институт психологии, социологии и социальных отношений ГАОУ ВО МГПУ Благотворительность и социальные механизмы её формирования.
3. Лазарева М.В. Деятельностно-компетентностный подход в организации педагогической практики. // Среднее профессиональное образование. – 2009. – № 3. – С. 35-36.
4. Зубанова С.Г. Благотворительность и социальное служение женщин в дореволюционной России // Теория и практика общественного развития. – 2015. – № 17. – С. 128-134.
5. old.aikyn.kz.
6. 7kun.kz сайт.
7. [https://massaget.kz](http://massaget.kz) сайт.

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА

приглашает научных работников, ученых, исследователей,
преподавателей вузов, руководителей и специалистов
образования, науки, производства и бизнеса
пройти независимую аттестацию с присвоением академических званий
ассоциированного профессора (доцента) и профессора РАМ

**Квалификационные требования к соискателям академического звания
ассоциированного профессора (доцента):**

- ученая степень доктора или кандидата наук или академическая степень доктора PhD (в виде исключения звание ассоциированного профессора может присуждаться крупным специалистам образования, науки, производства и бизнеса, имеющим квалификацию специалиста или академическую степень магистра);
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 5 (пяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов, опубликованных после присуждения ученой или академической степени.

**Квалификационные требования к соискателям академического звания
профессора:**

- ученая степень доктора или кандидата наук;
- ученое звание доцента (ВАК) или старшего научного сотрудника;
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 7 (семи) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого звания.

**Соискатель академического звания представляет на E-mail:
inf.academ@gmail.com следующие документы в электронном виде:**

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научно-педагогическая, научная или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научно-педагогических, научных или административно-управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой (академической) степени или присвоения ученого звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- фотографию 3 x 4;
- копию удостоверения личности (или паспорта);
- копию квитанции об оплате организационного взноса.

**Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе
«Аттестация кадров»**

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА

объявляет конкурс среди докторов и кандидатов наук, докторов PhD
на избрание членов-корреспондентов и действительных членов (академиков) РАМ

Квалификационные требования, предъявляемые к участникам конкурса

Для действительных членов (академиков):

- ученая степень доктора наук;
- ученое звание профессора (ВАК) или академическое звание члена-корреспондента РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно- управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 3 (трех) значительных научных трудов (монографий, учебников, учебных пособий), опубликованных после присвоения ученого звания профессора или избрания членом-корреспондентом РАМ.

Для членов-корреспондентов:

- ученая степень (доктора или кандидата наук, доктора PhD);
- ученое звание доцента (ВАК) или академическое звание ассоциированного профессора РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно-управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого или академического звания.

Для участия в конкурсе представляются следующие документы

в электронном виде на E-mail: inf.academ@gmail.com:

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научная, научно-педагогическая или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научных, научно-педагогических или административно- управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой степени и присвоения ученого (академического) звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- цифровая фотография 3 x 4 см;
- копия удостоверения личности (или паспорта);
- копия квитанции об оплате организационного взноса.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Членство в Академии»

РЕГИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ МЕНЕДЖМЕНТА

объявляет конкурс по награждению наиболее выдающихся научных работников, ученых, исследователей, преподавателей, успешных руководителей, управленцев, инженеров и предпринимателей-инноваторов

Вы можете быть удостоены следующих наград:

Золотая медаль им. Ф. Тейлора

«За заслуги в развитии управленческой мысли»

Награждение Золотой медалью им. Ф. Тейлора «За заслуги в развитии управленческой мысли» производится, прежде всего, за последовательную деятельность по развитию системы образования, науки, культуры, здравоохранения, государственной службы, внедрение новых технологий и инновационных методов управления в бизнесе, вклад в поддержку позитивного имиджа своей страны, отечественной управленческой науки и практики на международной арене. Для награждения рассматриваются кандидатуры наиболее выдающихся ученых, преподавателей, руководителей организаций образования, науки, здравоохранения и культуры, общественных деятелей и бизнесменов-инноваторов. Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и эффективность управленческой деятельности.

Золотая медаль им. Яна Амоса Коменского

«За вклад в развитие педагогической науки»

Золотой медалью им. Яна Амоса Коменского «За вклад в развитие педагогической науки» награждаются руководители организаций образования, профессорско-преподавательский состав высших учебных заведений, педагогические работники организаций повышения квалификации педагогических кадров, а также ветераны педагогического труда:

- за заслуги в области педагогической науки;
- за решение важных научно-педагогических задач или разработку новых направлений в педагогике;
- за подготовку высококвалифицированных научно-педагогических кадров (докторов и кандидатов наук, докторов PhD);
- за выдающиеся достижения в научно-педагогической деятельности.

К награждению Золотой медалью им. Яна Амоса Коменского «За вклад в развитие педагогической науки» могут быть представлены авторы значимых научных работ по педагогике:

- статей, опубликованных в сборниках материалов зарубежных международных научно-практических конференций;
- статей, опубликованных в международных рецензируемых научных журналах с ненулевым импакт-фактором (входящих в базы Скопус, Томсон Рейтер);
- монографий, учебников или учебных пособий, изданных в любом отечественном или зарубежном издательстве, или размещенных на постоянной основе в открытом доступе в сети Интернет.

Золотая медаль им. А. Маслоу

«За вклад в развитие гуманитарных наук»

Золотая медаль им. А. Маслоу «За вклад в развитие гуманитарных наук» учреждена в целях признания заслуг ученых в области гуманитарных наук (07.00.00 - исторических, 08.00.00 – экономических, 09.00.00 - философских, 10.00.00 - филологических, 12.00.00 - юридических, 13.00.00 - педагогических, 17.00.00 – искусствоведения, 19.00.00 - психологических, 22.00.00 - социологических, 23.00.00 - политических, 24.00.00 - культурологии). Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и приверженность идеалам гуманизма.

Золотая медаль им. Н. Тесла

«За вклад в развитие техники и технологии»

Золотая медаль им. Н. Тесла «За вклад в развитие техники и технологии» учреждена в целях поощрения наиболее выдающихся ученых в области инженерно-технических, физико-математических и других точных наук; успешных предпринимателей, внедряющих инновационные производственные технологии; а также передовых руководителей производства, инженеров, изобретателей и рационализаторов-практиков.

Диплом Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa)

Академическая степень Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa) присваивается ученым, достигшим больших успехов и получившим известность в какой-либо области научных знаний, без прохождения курса обучения в докторантуре и без защиты докторской диссертации.

Почётные доктора наук привлекаются к научной и преподавательской деятельности и читают лекции в лучших вузах многих стран мира.

Нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)»

С целью возрождения академических традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, внесших значительный вклад в науку, и удостоенных академической степени Почетного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa), учрежден нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Профессор»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученые или академические звания ассоциированного профессора (доцента) или профессора, учрежден почётный нагрудный знак «Профессор», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Доцент»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученое или академическое звание доцента, учрежден почётный нагрудный знак «Доцент», изготовленный из драгоценного металла: серебра с позолотой. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Награды Академии»

Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Batumi Navigation Teaching University
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
East European Institute
International University in Jalal-Abad
Taraz Innovation and Humanities University

"The Europe and the Turkic World:
Science, Engineering and Technology"

Materials of the IV International
Scientific-Practical Conference

May 1-3, 2019
(Istanbul, Turkey)

Volume II

Istanbul, 2019

All materials are published in author's edition.

The authors are responsible for the content of articles and for possible spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.

Ответственность за содержание статей и за возможные орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

© Regional Academy of Management, 2019